

1930/1

Сурати муаллиф, соли 1935.

Садр ибн

АҲНҲ

кӯлият

Маъриети Давлати Тоҷикистон
Степикоф
1960

Садриддин

АЙНЎ

қўли

3

Шриети Давлати Тоҷикистон

Стамбул

1960

КИСМИ ЯКУМ*

I

Сахрои васеъ, биёбони хушк. Дар он биёбони бепоён гайр аз чоҳҳои чуқур манбаи обе нест, онҳо ҳам дар масофати як фарсах, ду фарсах аз якдигар дуртар канда шудаанд. Хомаҳои реги равон ва гиёҳҳои регии саланг, шӯра, хоршутур, кавар, кавора, явшон манзараҳои табиии он биёбонанд. Саксавулзорҳои, ки дар ҷо-ҷои ин биёбон намудоранд, манзараи мағмунони бешаҳои сӯхтаро ба назар меоранд. Гунбазҳои похсаги ва чевахонаҳои* лой, ки дар ҳар ду-чор фарсахи он биёбон вомехӯрданд, маданияти туркмени он-рӯзаро нишон медиҳанд.

Дар як ҷои ин сахро як рабати васеъ, ки атрофиаш бо ҳафт похса девор печонида гирифта шуда буд, ба назар менамуд. Аз намуда истодани хуни хайвонҳои, ки дар вақти иморати он рабати кушта шуда буданд, маълум мегардид, ки ин иморат ба тозагии бини ёфта будааст. Бар болон дарвозаи ин рабати

* *Чевахона* — ба маънои посбонхона—қаровулхона буда, дар ғӯшаҳои рабати, кӯрғон ва қалъаҳо, ё дар сахроҳои сохта мешуд, ки бар болон он истода аз он ҷо душманро дидагонӣ мекарданд. Калимаи чевачӣ ҳам аз ҳамин калима сохта шудааст.

устухонҳои сари шутур ва тагалро гузошта, ба сари ду гулдастааш ду мундиرو бо ранги сиёҳ чапу чилеб нақш карда ниҳода буданд. Ин ҳол зеботарин иморати он биёбон будани ин биноро нишон меод, ки барои дафъи захми чашми бад он чизҳоро ба болон ин иморат гузоштаанд. Дар даруни работ чоҳе буд, ки бар болояш ғарғара шинонда буданд. Ба ғарғараи ин чоҳ як аргамчин печонида шуда, ба як нӯги он як қовғай² думашкӣ ва ба нӯги дигараш як шутури яғирро баста дар он чо чӯкконида монда буданд, ки ин дастгоҳ ба ин чоҳ хизмати насосиро баҷо меоварад. Дар вақте ки об даркор шавад, ин шутурро аз чояш хезонда дуртар аз чоҳ меронданд, ки бо ҳамин якбора ду машк об аз чоҳ берун омада, як чанд сар бузу гӯсфандро сероб мекард.

Дар даруни работ дар наздикии дарвоза ба тарафи дасти чапи он як чуқури хавзмонанде, ки дар он ҳазор сар гӯсфанд меғунҷид, канда атрофи онро бо хокҳои аз он чуқури баромада ба қадри қадди одам баланд карда буданд. Ин чуқури барои соҳиби ин работ хизмати оғилро адо мекард.

Дар пешгоҳи работ дар рӯ ба рӯи чуқури молхона якчанд хонаҳои сиёхро қатор барпо карда буданд, ки дар пеши онҳо бачагони хурдсол аз пашми шона карда сохташудаи шутур бо чиллик ресмон мериштанд. Дар як тарафи ин хонаҳои қатор як чанд деғу оташдон буда, дар он деғҳо як туркманзани миёнсол пашмҳоро дар зоқоб мечӯшонид. Дар наздикии ин оташдонҳо якчанд тағораҳоро гузошта дар онҳо рангҳои зард, сурх, гулобӣ, бунафш, нилобӣ, кабуд, сабз ва сиёхро тайёр карда буданд, ки як чанд туркманзан пашмҳои дар зоқоб чӯшонида хушконида ро бо рангҳои гуногун ранг мекарданд.

Дар як тарафи ин хонаҳои сиёҳ майдончаҳоеро ҳамвор карда, дар он чо дар ду тараф меҳҳои чӯбин зада, дар он меҳҳо торҳои қолин ва қолинчаҳоро танида буданд. Дар пеши тори ҳар қолин ва қолинча як зани куҳансол бар рӯи хоки нарм нақшҳои гуногун мекашид ва занони ҷавони қолинбоф аз рӯи он нақшҳо бо пуд ва пати ба қолин бофтаи стодашон дар вақти бофт гул меандохтанд.

Дар тарафи дасти рости дарвозаи работ, дар девори он қатормехҳо кӯфта буданд, ки дар он мехҳо аспҳои аз роҳи дур омадаро қатор карда мемонданд. Дар наздикии ин қатормехҳои дар девор зада майдон буда, дар он ҷо як қатор яккамехҳоро дар замин кӯфта буданд, ки аспони қантар шуда дамғирифтаро дар он ҷо баста хӯрок меоданд.

Дар рӯ ба рӯи дарвозаи работ, дар даруни он, як хонаи сиёҳи ҷудогона барпо карда буданд ва дар даруни он як пирамарди ҳафтад-ҳафтаду панҷсола ба рӯи қолинча — ҷойнамози пурнакшу нигор намоз хонда истода буд, ки ба назари касони аз дарвозаи работ дароянда аввалин бор он пирамард намудор мешуд.

Телпаки сафеди пӯстигӯсфандии он пирамард, як-ду печ саллаи сафеди ба даври телпак печондааш, мисвоки³ ба печи салла халонидаи ӯ ва тасбеҳи ҳазору якдонагии аз донаки хурмо тартибдодаи вай, ки дар рӯи ҷойнамоз монанди мори печхӯрда халқа зада афтада буд, аз ҷумлаи сӯфиён — порсоён будани ин пирамардро нишон меод.

Намади пандигии пуркимат, ки дар даруни ин хона густурда шуда буд, гулхани дар миёни хона буда, ки бо вучуди айёми тобистон будан дар он оташ меафрӯхт, ҷойҷӯши сиёҳи бар болон ин гулхан овехта, ки ҳамеша дар ҷӯш буд, ба меҳмоннавозии ин шахс далели намоён буд. Милтиқи шохдор, шоф, шамшер, сипар, зирех, найза, шашпар, кабарги барин яроқҳои ҷанг, ки бар девори ин хона овезон буданд, аз сардорҳои собиқи ҷанги будани соҳиби хонаро маълум мекарданд.

Ин пирамард гоҳ рӯи худро турш карда пешонаи аз камоли пирӣ пурчиншудаашро дарҳам мекашид, гоҳо ҷашмони бенуршудаашро калон кушода дар лабҳои тунуки беҳуни ларзони тағу боло мӯяшро тарошидаи худ табассуми гургона намоён мекард ва гоҳо (бо вучуди дар ҳолати намозхонӣ будан) риши якҷабзагии бузвораашро ба даст гирифта, нӯги онро ба даҳонаш андохта меҳонд. Аз ин ҳаракатҳои ғайрихаттиёрии ин одам маълум мешуд, ки дар дили ӯ хиссиёти андӯх ва шодӣ, дар сари ӯ хаёлиҳои ширину

талх ва дар рагу пай ӯ хунҳои қаҳру қазаб дар ҷавлонанд...

« Пирамард ҳанӯз дар намоз буд, ки аз дарвозаи работ як чанд савор даромада омада, аз аспхшон фууромада онҳоро ба меҳҳои дар девор кӯфташуда қантар кардан гирифтанд. Вақте ки онҳо аспхшонро мебастанд, аз даруни яке аз қаторхонаҳои сиёҳ як зани пирсол баромада омада инҳоро пешвоз гирифт. Ин пиразан, ки ба сари худ саллаи калоноро ба сохти лаклакхонаи манори Бухоро махрутишакл⁴ карда баста буд, ба яке аз ояндагон, бе он ки расми салом ва пурсупоси туркманиро адо кунад:

— Сардор, — гуфт, — аз ҷавонон ягон хабар ҳаст, ё не?

Он шахс, ки тахминан панҷоҳ — панҷоҳу панҷсола буда аз тарафи ин зан «сардор» хитоб ёфта буд, рӯи худро турш карда, бе он, ки ба тарафи зан нигоҳ кунад:

— Агар зинда бошанд, ғозӣ⁵ шуда меоянд, агар бо фармони худовандӣ аҷалашон расида бошад, шаҳид мешаванд; пурсидан чӣ ҳоҷат аст? — ғӯён ба тарафи хонаи сиёҳе, ки пирамард дар он ҷо намоз хонда истода буд, рафт ва ҷавонони ҳамроҳи ӯ ҳам аз дунболи ӯ афтада рафтанд ва ба дари хонаи сиёҳ расида мунтазири тамои шудани намози пирамард шуда истоданд...

Пирамард намозашро хонда тамои карда фотиҳа хонд, пас аз он тасбеҳро гирифта вирду аврод⁶ хонда, донаҳои онро ягон-ягон то охир гардонда боз як бори дигар фотиҳа хонда ба тасбеҳи худ «куф» ғӯён як дам андохта, онро ба меҳи дар ҷӯби девори хонаи сиёҳ задашуда овехта монд. Боз қадре пичир-пичир карда истода, бо нӯги нохунҳои аз ҳар тарафи чакмани қокмаи зард, ки дар бар дошт, гарду хасҳоро чида ба як тараф андохт. Пас аз он оҳиста ва малулона аз ҷояш хеста ба меҳмонон, ки ҳанӯз дар пеши дар рост истода буданд, абрӯҳои худро чин ва чашмони худро нимпӯш намуда нигоҳ карда:

— Ҳа, Абдурахмон сардор, биё, дароетон! — гуфт.

Пеш-пеш сардор ва аз дунболи ӯ ҷавонон қаторшуда даромаданд. Сардор ба пирамард, ки ҳанӯз дар

рӯи ҷойнамоз рост истода буд, салом дода бо ӯ вохӯрдӣ кард.

— Пурс, сардор! — гуфт пирамард ба ӯ.

— Аз шумо, оғои ҳадиға, — гуфт сардор.

— Аз ту, ту тайн биебон карда, бо Хизру Ильёс? вохӯрда омада истодай.

— Не, аз шумо, шумо бандан неки худоед, шабу рӯз ба намозу ниёз машғулед ва калонсол ҳам ҳастед...

Пас аз он ки аз ду тараф ба ҳамин тариқ «аз шумо, аз ту» гӯён ягдигарро ба пурсуҷу таклиф карда шуд, сар карда пирамард пурсид:

— Хуб, сиҳат саломат ҳастӣ? Могу ашьё, хурду реза, деху диёр, қавму қабила, хурду калон саломат ҳастанд?..

Сардор ба ҳар пурсиши пирамард «худоро шукр, худоро шукр» гуфта менестод. Пас аз он, ки пурсиши пирамард ба поён расид, сардор ҳам аз пирамард ба тартиби дар боло навишташуда аҳволпурсӣ карда ҷавоб гирифт. Ҷавонон ҳам ягон-ягон бо пирамард вохӯрдӣ карда ба тарзи мазкур пурсупос карданд...

Пирамард пас аз ба охир расидани маросими пурсупос, ки хеле вақтро гирифт:

— Хуш омадӣ, сардор! Хуш омадед, ҷавонон! — гӯён меҳмонони худро ба нишастан таклиф кард ва худаш ҳам ба рӯи ҳамон колинча, ки бар болои вай намоз мегузорид, нишаст. Меҳмонон ҳам даст пеш гирифта «куллук, куллук» гӯён бо тартиби синну соли худхошон дар атрофи гулхан ҷой гирифтанд. Пирамард даст бардошта фотиҳа хондан гирифт, дигарон ҳам дастхошонро бардошта сархошонро ҳам карда «омин, омин» гӯён истоданд. Пас аз фотиҳаи дуру дарозии пирамард, дастҳо ба рӯҳо кашида шуданд.

Пирамард бар девори хонаи сиёҳ даст дароз карда як халтачаи сечашмае, ки аз чиркинӣ ранги асилаш маълум намешуд ва дар он ҷо овехтагӣ буд, гирифта ба як чашми он даст андохта аз он ҷо як мушт тамоқу бароварда ба сархонаи ҷилими шикамкалони чубичормарзин хевагӣ, ки дар пеши гулхан рост ниҳода шуда буд, пахш кард. Яке аз ҷавонон, ки аз хама поёнтар нишаста буд, аз ҷояш ҷаста хеста ҷилим-

ро аз пеши пирамард гирифта оташгираквор бо ангуштони худ аз гулхан як-ду лахча оташро гирифта ба рӯи тамоку ниҳод. Чавон сар карда аввали чилимро худаш кашида хуб пазонда ягон-ягон ба дигарон кашонид. Ғайр аз пирамард ҳамагӣ чилим кашидаид...

Дар ҳамин вақт ду духтари наврас, ки ба гарданхошон тангаҳои Бухоро, туманҳои Эрон ва рупияҳои Афғонистонро шадда карда ҳамоил намуда буданд, чойник ва пиёлаҳои лабу дахонхошон шустаро бо дастархони шол, ки дар он нон печонида шуда буд, оварда ба пеши меҳмонон гузоштаид ва худхошон баъд аз сар ҳам карда таъзим намудан ба тарафи сардор, аз хона пас баромада рафтанд.

Пирамард ба чашми дуйӯми халтачан мазкур даст андохта аз он ҷо ҷои кабуд бароварда ягон-ягон ба чойникҳо андохтан гирифт. Яке аз чавонон чойникҳоро гирифта, аз чойчӯше, ки бар сари гулхан дар ҷӯш буд, як-як дам карда ба пеши ҳар як меҳмон як чойникро бо як пиёла ниҳод ва чойчӯши обаши холишударо беруни хона бароварда аз кӯзаи мис ба вай оби сард андохта боз оварда, ба сари гулхан овехт ва дар гулхан як-ду парча хезуми саксавулро гузошта, чойники охириро ба пеши худ гирифта, ӯ ҳам ба қатори меҳмонон нишаст.

Меҳмонон дар зери дуди губоролуди саксавул чойхоро гардонда ба чойнӯши даромаданд. Пирамард дастархонро кушода ба пеши меҳмонон паҳн кард, зағораҳои дар он бударо пора карда ба пеши онҳо гузошта ҳамаро ба нонхӯрӣ таклиф кард ва як латтаи бастан дар пеши худаш бударо кушода аз он ҷо қандпораҳо гирифта ба рӯи дастархон пошид. Пас аз он пирамард ба чашми сейӯми халтачан мазкур даст андохта, аз он ҷо як каф кӯкнори кӯфта бароварда худ каппа карда бо як култ ҷой фуру бурд. Ба дигарон ҳам як каф-як каф кӯкнори кӯфта дода, каппа кунонид...

Дар аввали сӯхбат пирамард як қадар амри маъруф* фурухт. Дар боран «бевафони дунё» ва аз хусуси «барои банди мӯъмин лозим будани давлати

* Амри маъруф — пандҳои динӣ.

охират» гап зад. Рафта-рафта чак-чак бар болон кор-
хон дуньей гузашт. Пирамард сухани худро бар болон
вайрон шудани замона ва паридани хайру барака
оварда гуфт:

— Надонам ба даргохи илохӣ чӣ гуна ношукри
карда будаам, ки порсол аз сармо ва бўрон ҳамаи
хайвонҳоям талаф шуданд, оғил ва молхонаҳо холи
гардиданд. Акун зиндагиам танҳо ба қолинбофӣ
монд. Ин кор ҳам барака надорад...

Пирамард пиёлаи чои дар пешаш бударо нӯшида
ба пиёлаи чои дигар рехта боз ба сухани худаш да-
вом намуд:

— Ман дар замонҳои пеш пашмҳои аз ҳайвонҳои
худам рӯидаро ба 8 нафар занам, ки чор нафари
онҳо сӯфӣ* ва чор нафарашон никоҳӣ буданд, қолин,
хӯрчин ва дигар чизҳо бофонда рӯзгори худро ба
хубӣ мегузаронидам. Соли гузашта як беандешагӣ
карда аз занони никоҳнам боз ду нафарашонро ба
сӯфигӣ бароварда, ба бадали 15 ҳазор тангаи бухорӣ
ду духтари ҷавони зебопайкари ӯҳдабарон дигарро
никоҳ карда гирифтам. Ин духтарон бағоят хунар-
манд буданд, қолинҳои инҳо бофта дар бозорҳои
Бухоро чои якӯмро мегирифтанд...

Пирамард як охи сарди дуру дарозе кашида, боз
сухани худро давом кунонид:

— Ман гумон доштам, ки баъд аз ба даст даро-
мадани ин духтарон кори ман боло хоҳад гирифт,
лекин «афсӯс ки беҳ нашуд, батар шуд», зимистон
саҳт омад, тамоми ҳайвонҳоям мурданд. Ҳоло на
танҳо дар худи ман, ҳатто дар сар то сари ҷӯли Морӣ
пашм ёфта намешавад. Қолинҳое, ки ҳоло бофта ме-
бароранд, ба зағорачаи хӯроқвории худи занони бо-
фанда ҳам намерасанд. Акун ман ин даҳ сар зан-
ро гӯе муфт — ройгон парво мекунам.

— Ҳовва, рост аст! — гуфт Абдурахмон сардор, —

* *Сӯфӣ кардани зан* — аз никоҳ бароварда дар хонаи худ
нигоҳ доштани он аст, ки ин одат дар миёнаи ўзбекиони дашти
ҳам буд. Бо ин тадбир мард имкон меёфт, ки шумораи зани
худро аз чаҳор, ки шарнат ба вай руҳсат додааст, зиёд кунад
ва зани сардодаашро ҳам дар хонаи худ нигоҳ дошта аз меҳна-
ти ӯ фоида барад.

дар ман ҳам ҳамин гуна ахвол рӯй дод. Аммо ман аз занони сӯфӣ кардаам се нафараширо пеш карда фиристодам, бо ҳамин тадбир хароҷоти рӯзгорамро як қадар сабук карда гирифтам.

— Ман ҳам, — гуфт пирамард дасти худро ба чашми кӯкнорноки халтачааш тикқонда истода, — оқибат маҷбур мешавам, ки ҳамин тадбирро ба кор барам...

Аз башараи пирамард аломати маъюси намоён буд. Мушти худро пури кӯкнор карда аз халтача бароварда каппа кард ва ба дигарон ҳам кӯкнор тақсим карда дод. Ба ҷойникҳои холишуда ҷой андохт.

Ҷавони дар поён нишаста ҷойникҳоро дам кард. Ҷойҷӯшро бо оби сард пур карда боз сари гулхан оведхт, ба тозагӣ дар гулхан тарошаҳои саксавулро ниҳод. Дуду ғубори саксавул, бухори ҷойҷӯши дарҷӯш нафаси бошандагонӣ даруни хонаи сиёҳро ҳақиқатан сиёҳ ва торик карда буданд. Дар миёнаи ин ҳама дуду ғубор шӯълаи ҳезуми саксавул, ҷунон ки дар шаби торик ҳаво ҷароғак — ҷаҳмоқ зада истода бошад, аҳгарҳои дурахшони худро ба ҳар тараф мепошид.

Пирамард латтаи бастаашро кушода ҳаман қандпораҳои дар даруни вай бударо бар рӯи дастархон рехт, бо он латта сару рӯи пурарақшудаашро пок кард. Пиёлаи худаашро аз қандрезаҳо пур карда аз болояш ҷой ҷӯшонро рехт. Қандрезаҳои боқимондаро ба пеши меҳмонон ҳаво дод. Ин дафъа аз чилим ҳам, ки ҷавон вайро об тоза карда оварда буд, якду қуллоб кашаида гирифт ва қандҳои созворшударо бо ду хӯрт нӯшида ба пиёлаи ҷой тоза рехта монда боз ба суҳан даромад.

— Ховва, ҳамин тавр аст, бародарам, Абдурахмон, — гуфт, — мо қадри даврони Шохмурод-Саригро* надониста будем. Дар он вақтҳо агар имрӯз панҷсад

* Шохмурод — Маъсум бӣ — писари Доинёл атолик буда аз амрони мангити Бухороист, ки дар солҳои 1784 — 1801 ҳукумат роҳдааст. Уро бухориён амир Шомурод, эронӣён Бегичок, туркманон ва умуман мардуми Моварон Қасби Шохмурод-Сариг меномиданд. У дар замонҳои худ борҳо то Мишқад, Сарахс, Марв ва Байрамалро қатл ва тороҷ карда, мардуми саломатмондан он ҷолоро ва Бухоро ва Самарқанд кӯчонидааст.

гӯсфандро сармо занад, ё ба сабабе онҳо бимуранд, фардон он рӯз ба ҷои онҳо хазор гӯсфанди дигар меомад. Аз тарси тохтутози Шохмурод аскарӣ шоҳ (шоҳи Эрон) дар сарҳад худдорӣ карда истода наметавонист. Дар он вақтҳо барои мо ин тараф то Машҳад ва он тараф то Қазвин роҳ кушода буд...

Кӯкнори дубора, бо қандҷои ғализи аз болояш чилим кашидашуда нашъан пирамардро хеле боло бардошта буд. Ӯ кифтҳояшро боло бардошта, ду дасташро ба ду тараф ёзонда сари синаашро дамонеда як ҳамбӯзан осудагонае кашида, ба ҷавони дар поён нишаста бо ишоран абрӯ боз чилим фармуд. Ба болон ҷои сард шудамондааш қадре ҷои гарм рехта фуру даркашид. Пас аз он чилими сертамоқун шахоташро болон ҳам чор қуллоб кашида:

— Хуб, ба ҳамин қадраш ҳам шукр,—гӯён боз сухани худро давом кунонид:

— Фарзандонам ҳастанд, бародарам ҳаст. Тақья ба карами илоҳӣ намуда, онҳоро ба тарафи Астаробод фиристода будам. Агар худо лутф кунад, ягон кор карда меоянд.

Нашъан кӯкнор дар болоравӣ ва деги ҷақ-ҷақ дар гармшавӣ буд. Ҷои кабудӣ талхи серқанд ба ҳалқҳои хушкида бо гуворони рағғани маска фуру мерафт, акнун ҷавони поякӣ — чилимандоз ҳам ба ишора ва фармони пирамард мунтазир нашуда чилими хуштамоқуашро дуд-ба дуд аввал ба ӯ тақдим мекард, ӯ ҳам монанди хумориёни чилим то обаш ба даҳонаш омадан қуллобҳои саҳти дуру дароз мекашид. Дуд, бухор, гармӣ, нафас, бӯи арақи бадани бошандагон ҳавои хонаро тоқатнопазир карда буданд. Аммо инҳо ба шушҳои бо офтоби ҷули Морӣ пухтаи қахрамонони мо таъсире намебахшиданд. Ин даъфа Абдурахмон сардор ҳам сардори собиқи худахро «халифа» ё «шумо» нагуфта, бетакаллуфона:

— Қилич оғо! — гӯён ба суҳан даромад, — даврони ту, — гуфт ӯ, — як замони пурхайру баракае будааст. Тохтутозхое, ки бо раҳбарии ту мекардем, бе асиру ғанимат намемонд ва дар он вақтҳо ягон сафарамон ба хатар дучор намешуд. Дар он вақтҳо молхонаҳомо бо гӯсфанд, работҳо бо ғулом пур буд...

Абдурахмон сардор ҳалқи қокшудаашро бо як қулт чои созвор тар карда, сухани худаашро давом дод:

— Аз бозе, ки ту тарки дунъё карда, гӯшанишин шудӣ, хайру барака парид. Имрӯзҳо гулом тохта фуруҳтан он тараф истад, маҷбур шудаам, ки худам ба худам гуломӣ кунам. Дар рӯзҳои охир аз дунъё тамом дилгир шудам. Бинобар ин «ба пеши ого рафта як қадар чақ-чақ кунем, машварат кунем» гуфта ҷавононро аз дунболи худ кашида ба пеши ту омадам.

— Хуш омадӣ, бародарам,—гуфт Қилич ого,—ҳар вақт туро ба дуо ёдоварӣ дорам. Ягона маслиҳат ва насиҳате, ки ба ту медиҳам, ин аст, ки ҳаргиз ноумед мабош. Ноумедӣ кори шайтон аст. Дар вақте ки тани пурқувват, дили пурғайрат дорӣ, қор қун, қорномаҳо нишон деҳ. Қувват ва ғайрат бошад, барон мард дунъё тангӣ намекунад...

Пирамард ба пиёла рехтани чои нимсардшудан чойникро лозим надониста, онро бардошта аз нӯлаш тамом нӯшид ва ба чойникҳо чои дигар андохта, ба дам қардан фармуд ва сухани худро давом қунонид:

— Масалан, аз рӯи шунидаам, дар рӯзҳои охири дар Афғонистон вайронӣ рӯй додааст, ҷанҷолхое, ки дар миёни фарзандони Темуршоҳ: Шохзамон ва Шохмаҳмуд шуда истодааст, сарҳадҳои мамлакатро бесохиб гузоштааст. Аз ин ҷумла тарафҳои Хирот ҳам бепосбон мондааст. Ана ба ҳамин тарафҳо як тохтутоз намуда, толеъозмоӣ қардан дарқор аст.

— Қаромат қардӣ, ого!—гуфт Абдурахмон сардор ба вай,—худам ҳамин рӯзҳо ба тарафҳои Хирот нияти саёҳат доштам. Ба пеши ту омаданам ҳам барон дар ин бора бо ту машварат қардан буд. Ту қизи дар дили ман бударо ёфтӣ. Ту, бешак, вали ҳастӣ. Ин сафари ман, ки ба дили ту акс қардааст, албатта, муборақ хоҳад шуд.

Сафари Хирот муқаррар гардид. Абдурахмон сардор пас аз ҳоли қардани чойники охири (ки эҳтимол даҳӯм бошад) баргаштани шуда, аз халифа Фотиҳа пурсид. Халифа ба ҳар қадоми меҳмонони худ якдонагӣ зағора дод ва аз қояш бархосту рӯ ба қибла

оварда рост истод. Дигарон ҳам аз чохошон хеста рӯ ба қибла шуданд. Халифа даст бардошта дуо сар кард. Дигарон ҳам даст бардошта «омин»-гӯй карда истоданд.

/ — Ба даст дароред, ба даст наяфтед; пахш кунед, пахш нашавед; Хизру Ильёс ёратон; чорьёр* мададгоратон бод! / гӯён халифа дастони худро бар рӯ кашид. Дигарон ҳам дастони худро ба рӯхошон кашида аз хона бароманданд... Пас аз 15 дақиқа аз биёбон гарду губор бархоста монанди дуди оташ-ароба ба ҳаво печида рафта гирифт. Ин гарду губоре буд, ки аз суми аспи Абдурахмон сардор ва ҳамроҳонаш бархоста буд. Дар работи Қилич халифа ғайр аз ҳаракати дасти занони қолинбоф ва гардиши чиллики бачагони ресмонтоб дигар ҷунбише дида намешуд...

II

Дар музофоти Хирот, дар лаби оби Хиррӯд аз тарафи як оила як боғи калоне обод карда шуда буд. Атрофи ин боғ бо се поҳса девор гардонда гирифта шуда, сари девор ҳам хорбаст карда шуда буд. Бо ин тадбир меван он боғ аз дастбурди роҳгузарон эмин гардида буд.

Даруни боғро тоқҳои ангури гуногун, ноку ношпотӣ, шафтолуви олуи хиротӣ ва дигар дарахтони мевадор раста-раста, қатор-қатор фуру гирифта буданд. Ғайр аз инҳо полизҳои харбуза, палакҳои каду, палҳои тарбуз низ ин боғро ҳам пурзинат, ҳам пурнеъмат карда буданд.

Дар ин боғ ғайр аз як айвони дароз иморати дигаре набуд. Ин айвон барои бошиши одамон набуда, балки онро махсусан барои қафтарон сохта буданд, ки дар сар то сари рӯи болорхояш тахта зада барои хона карда бача гузоштани онҳо муносиб карда буданд. Қафтарон дар ин айвон ҷо гирифта моҳ ба моҳ тухм пахш карда бача бароварда, шумораи худро зиёд намуда, барои ин боғ аълотарин порухи хайвониро тайёр карда медоданд.

Миёнаҳои пуштаҳои тоқ ва дигар ҷоҳои офтоб-
рӯяи ин боғро бо лои серкоҳ андовида буданд, ки дар
он ҷо ангур ва дигар мевахоро мехушкониданд.

Ғайр аз ангур меваи муҳимми ин боғ олуи ҳиротӣ
буд — олуи ҳиротии хушконидашуда аҷаб як толеи ба-
ланде дошт. Вайро, чунон ки дар бозорҳои Эрон «олуи
бухорӣ» гӯён харида барои ҳар беморӣ ба ҷои даво
кор мефармуданд, дар бозорҳои Бухоро, Самарқанд,
Тошқанд ва тамоми Туркистон ҳам «олуи ҳиротӣ» гу-
ён харида, ба ҷои даво ба кор мебарданд. Бинобар ин
дар тарафҳои Ҳирот мавсими олуҷинӣ, олуғундорӣ
мавсими ҷӯшу хурӯши кор буд. Аммо бо вучуди ин,
ки олуҳои ин боғ ҳал-ҳал пухта муҳайёи рехтан ва та-
лаф шудан гардида буданд, дар ин ҷо аз олуҷинион ва
олуғундорон асаре наменамуд.

Соҳиби ин боғ дар кучо буд?

Дуртар аз ин боғ, ки мо дида гузаштем, дар обо-
донии мардумнишини деҳае буд, ки атрофи ин деҳа-
ро монанди қалъаҳои шаҳр бо девори баланде ихота
карда гирифта буданд. Аҳли хонаводае, ки ин боғро
обод карда буданд, дар қатори дигар боғдорон ва
деҳқонони он ғирду пеш дар он деҳаи қалъамонанд
зиндагонӣ мекарданд.

Сардори хонавода — Ҳасан ҳар сол пеш аз ҳам-
соягонаш ба кор баромада ҳаман ҳосилоташро аз
ҳама пештар ғундошта мегирифт. Дар он солҳо дар
зери дасти Ҳасан дастҳои коркунанда ҳам бисёр
буданд. Ҳусен ва Ҳамид ном ду бародари 35—40-
солааш ва писарони қалони инҳо Ризо, Маҳмуд ва
Алӣ, ки 20, 17 ва 15-сола буданд, ҳамагӣ дар зери
дасти Ҳасан кор мекарданд.

Аммо соли гузашта дар мавсими олуғундорӣ фа-
локате рӯй дод, ки ба сабаби ин Ҳасан аз як тараф
аз ҳамаи бародар ва бародарзодагонаш ҷудо шуда
бошад, аз тарафи дигар дили худашро ҳам бой дода
монда буд. Ин фалокат тоҳти туркманон буд, ки дар он
тоҳт ғайр аз Ҳасан дигар ҳамаи мардони қалонсоли ин
хонавода ба асири афтода буданд. Ҳоло маълум на-
буд, ки туркманон онҳоро ба кадом ғӯшан дунёе бур-
да ба ғуломӣ фурӯхта бошанд.

Имсол дар зери дасти Ҳасан ғайр аз занон, духтарон ва бачагони хурдсол каси дигаре намонда буд. Ҳасан имсол дар мавсимҳои кори баҳорӣ ва тобистонӣ гоҳо ба танҳои ба боғ рафта, баъзе киштукорхоро карда, об дода, ё ки суфаҳои мевахушккунониро андовида омада бошад ҳам, кори мевагундориро ба танҳои адо карда наметавонист. Дар он ҷо, ки ҳамеша дар зери таҳлукаи тохти туркманон аст, занон ва бачагонро бурдан ҳам пурхатар буд. Бинобар ин бо вучуди гузашта рафта истодани мавсими мевангундорӣ Ҳасан барои бурдани аҳли хонаводааш ба боғ, часорат намекард ва танҳо рафтани худаш ҳам фоидае намерасонид, зеро мевагундорӣ корест, ки бо дасти танҳо пеш намеравад. Бинобар ин имсол ғайр аз як сабад, ду сабад ангур ва ду дона, чор дона харбуза, тарбуз ва каду, ки худӣ Ҳасан гоҳо ба боғ рафта меовард, аҳли хонавода аз ҳосили ин боғ дигар фоидае бурда натавониста истода буданд.

Дар ҳамин вақт аз тарафи Машҳад қорвоне расида хабар овард, ки дар он наздикиҳо то дурӯза, серӯза роҳ аз туркманон асаре нест. Назар ба қавли қорвониён бинобар хушқоли туркманони он атроф ба тарафҳои Сарахс ва Абевард кӯчида рафтаанд. Дар ин ҳафт-ҳашт моҳи охирин ғайр аз як-ду ҳуҷуми бенатиҷае, ки ба деҳқонони Машҳад кардаанд, дигар қорвониён дода натавонистаанд. Қорвониён меғуфтанд, ки кӯшуни шох бо тӯпҳои фарангӣ ва мардони чангин монанди Рустам ва Исфандиёр чанд бор ба туркманон ҳуҷум оварда чашми онҳоро тарсонда гирифт. Онҳо аз забонашон хат додаанд, ки дигар бурда (ғулом) фурушӣ нақунанд. «Бинобар ин аст, ки — меғуфтанд қорвониён,— мо аз Машҳад, Хирот дар роҳ ба ягон туркман вонахӯрдем ва ҳол он ки солҳои пеш дар ин гуна сафар миёни мо ва туркманон чандин бор задухӯрд воқеъ мешуд...»

Зотан дар тарафҳои Хирот ҳам дар муддати ин як соли охирӣ туркманон ягон ҳуҷуме накарда буданд. Ин хабарҳои хуши қорвониён ҳамаро хотирҷамъ карда ба ҳаракат овард. Пеш аз ин хабар, мардони деҳа бо тарсу ларз ба сари замин ва боғашон рафта меомада бошанд, акнун ҳамагӣ дилҷамъона занон ва

бачагонашонро ҳам ба кор баровардан гирифтанд. Аз ин ҷумла Ҳасан ҳам тайёри худро дида ба боғ баромаданӣ шуд...

• • •

Аввали субҳи рӯзхон тирамоҳ; ханӯз рӯз сафед нашуда буд, ханӯз дар осмони кабуди шаффоф ситоракон ягон-ягон менамуданд, ханӯз гунҷишкон аз хонашон набаромада буданд, ханӯз мурғони хонагӣ аз дарахтҳо нафууромада буданд; аммо бачагоне, ки ҳар рӯз то чоштгоҳ меҳобиданд, имрӯз бо шавқи боғравӣ дар қатори калонон дар торикии рӯз аз хоб бедор шуда модаронашонро барои зудтар тайёр шудан ба сафари боғ ёри медоданд. Раҳимдоди ҳафтсола, ки аз ҳама дертар бедор шуда буд, модари худаш Раъноро:

— Барои чӣ маро зудтар бедор накардӣ,—гӯён кӯхш мекард ва хоҳари сесолаи худаш Зеборо аз хоб бедор карда:

— Зудтар хез, боғ меравем, ман ба ту гунҷишк-бача даст гирифта медиҳам,— гуфта ташвиқ мекард. Зебо, бе он ки чашмашро кушода тавонад, дастони худро ёзонда:

— Ҳожир (ҳозир) те, акаҷон,— гӯён ба вай хушонад мегуфт...

Тайёри тамоми шуд. Зани Ҳасан — Зулайхо писарчан ширмакконаш — Форуқро ба пушташ баст ва духтарчан сесолааш Хадичаро ба канораш бардошт; зани Ҳусени порсол ба асирий афтада духтарчан сесолаи худ — Зеборо ба дасташ бардошт ва меҳост, ки аз даст писари ҳафтсолааш Раҳимдод гирад, аммо ӯ итоат накарда «ман аз ҳамашон пештар ба боғ меравам» гӯён давои давои ба кӯча баромад. Зани Ҳамиди соли гузашта ба асирий афтада, ду духтари 12—15-солаи он ва як духтари кадраси Ҳасан нонхалта, обдон, сабад, куттӣ ва дигар чизҳои заруриро бардоштанд. Ҳасан як шамшерӣ кӯхнаро ба миён баста ва як милтиқи шоҳдорро ба кифташ гирифта пеш даромад. Хона ва асбоби онро ба модарарӯси Ҳасан супурда, пеш аз баромадани офтоб ҳамагӣ ба роҳ даромаданд.

Роҳ дур набуд, бо вучуди ба охистагӣ рафтан тахминан дар як соат ба боғ расиданд ва даррав ба кор даромаданд...

Раҳимдодро ҳам, ки барои гунчишкдорӣ ба боғ омада буд, модараш намона ба кор даровард:

— Писарам, — гуфт ӯ ба Раҳимдод, — дар вақтхое ки падарат буд, мо осуда будем, ӯ дар зерӣ бағали акааш даромада ҳар корро ба ҷо меовард. Вақте ки ӯ, амакат ва амакбачагонат асир шуда рафтанд, бечора амак-бобот аз болу параш чудо шуд. Ӯ маҷбур шуда монд, ки ҳар корро ба сари худ ба танҳои кунад; агар мо ба вай ёрӣ надихем, ба зудӣ монда шуда аз кор баромада мемонад ва ҳамаамон тамоман бекас шуда мемонем. Ту акнун ба ҷои падарат кор кун...

Раъно сабади овезаро гирифта ба болои дарахт баромад, сабадро ба як ҷуққи дарахт овехта монда, олуҳоро чида ба вай андохтан гирифт.

— Ту олуи ба замин рехтаро ягон дона ҳам намонда чида ба қутти андохтан гир! — гӯён ба писараш амр дод.

Раъно чунон саргармона кор мекард, ки ба:

— Модарҷон, ман ҳам олу чинам-мӣ? Ана дар ин ҷо ҳам як дона олу будааст, инро ба кучо андозам?.. — гуфта ба хизмат тақдим кардани Зебои хурдтарак ва пурсишҳои пайдарҳами он ҳеҷ гӯш намедод...

Занон ва духтарони дигар ҳам аз болои дарахтон ва зерӣ онон ба олу чидан даромаданд; онҳо асир афтадагони порсоларо бо ҳасрат ёд мекарданд ва саломат нигахдории боқимондагонро аз он гуна балоҳо аз худо ва Шоҳимардон⁹ бо зорӣ металабиданд...

* * *

Дар миёнаи коркунон Ҳасан набуд. Ӯ бо таъсири хабарҳои хуши дар деҳа шунидааш ба часорат омада бошад ҳам, пас аз баромадани ба боғ боз дар воҳима афтада парешонаҳвол шудан гирифта буд. Назар ба андешаи вай аҷаб набуд, ки ғоратгарон аз як гӯшаи биёбон ба ногоҳ даромада оянд. Агарчи ӯ ин гуна хаёлҳои воҳимадорро ба занон ва духтарон нагуфт, лекин худаш дар панҷораи пешгирии ин гуна ҳодисаи ногоҳонӣ афтада буд:

«Ман соли гузашта бетадбирин бисъёр баде кардам, аввал он ки дар вақти кор ба дашту биёбон баромада душманро дидбонӣ накардам; дуйӯм, ба чоӣ ин ки бо бародаронам истодагӣ карда, ба душман муқобилат намоям, аз ҳама пештар худам гурехтам ва барои ҷудо шудани аз ҳамаи болу парам худам сабаб шудам. Имсол ҳар гуна тадбирро ба кор бурданам ва пеш аз омадани фалокат чораи дафъи онро пешакӣ диданам лозим аст» гуфта ба дили худ андеша мекард...

Ҳасан бо ин гуна фикру мулоҳиза, бе он ки ба занон фаҳмонад, аз боғ баромад ва ба як боғе, ки дар он ҷо наздик буд, рафта бо коркунони он ҷо дар бораи чораи дафъи душмани ногаҳонӣ машварат кард ва онҳоро барои якҷоя истода муқобилат кардан ба душмане, ки ногаҳонӣ ҳуҷум мекунад, далолат кард. Ҳасан ба онҳо гуфт:

— Агар мо дар вақти омада мондани фалокат тарсем, ё бетадбирӣ кунем, ҳамаамо ба асири меафтем. Маслиҳат ин аст, ки ба сари ҳар кадоми моҳо, ки душман аввал ҳуҷум кунад, бо фаръеди вай дигаронамон ба ёрии ӯ бирасем, ҳамаи мардон якҷоя шуда пешӣ душманро нигоҳ дорем, бо ин тадбир ба гурехта ҳалос шудани занон, духтарон ва бачагонӣ хурдсол роҳ кушоем. Агар ба душман якҷоя шуда бо истодагӣ муқобилат кунем, ҳамаамо ҳалос нашавем ҳам, ҳамаамо нахоҳем мурд ва ё ба асири нахоҳем афтод. Аммо агар ҳар кас ба сари худ муқобилат кунад, ё ки гурезад, албатта, ҳамагӣ ба даст меафтем.

— Лозим аст, ки мо, — гуфт яке аз ҳамсоягон, — бо навбат баромада домани биёбонро дидбонӣ кунем. Ин дидбон дар вақте ки дар биёбон аломатеро бинад, ба зудӣ омада дигаронро хабар медиҳад. Дар он сурат занон ва бачагонро тамоман мегурезонем, агар фурсат бошад, худҳомо ҳам мегурезем. Агар душман расида омада монад, ба даст силоҳ гирифта муқобилат мекунем.

— Шукр худоро, ҳамаамо монанди шоф, шамшер, шашпар ва ханҷар яроқ ҳам дорем, — гуфт як каси дигар.

— Ҳасан ака милтиқ ҳам дорад, танҳо худаш чанд туркманро аз асп зада чаппа мекунад,— гуфт дигаре аз ҳамсоягон.

Ҳасан шохӣ милтиқро ба замин гузошта пас аз нишон гирифта дидани душмани ханӯз наёмада часу-рона:

— Имрӯз барои дидбонӣ ман мебароям, рӯзҳои дигар ҳамсоягони дигар хоҳанд баромад,— гӯён милтиқро ба кифташ бардошт ва пас аз фотиҳа гирифтани аз ҳамсоягон, ба тарафи дашт баромада рафт...

* * *

Ҳасан дар домани дашт ҳама чоҳои панаҳ-пасхамро гардиш карда дид, ҳама чо холӣ, ҳама тараф хотирчамъӣ буд. Пас аз он ба сари як тали баланд баромада то нури чашмаш мерасид, ба ҳар тараф чашм андохт, аз гӯшаҳои дури дашт ва бағали васеи биёбон ҳам ягон аломат намоён набуд. Пас аз он осудалилона як нафаси дуру дароз гирифта, ба замин ёзид. Баъд аз фурсате боз аз чояш хеста ба ҳар тараф чашм андохт, ҳоло ҳам аз душман нишонае, аз биёбон гарде наменамояд. Ба ҳамин тариқ борҳо ёзида ва хеста биёбонро дидбонӣ кард. Ҳама чо осуда, ҳар кучо оромӣ. Дили Ҳасан ҳам ором гирифта хавфу хатарҳое, ки пагоҳонӣ хотири ӯро парешон карда буданд, рӯ ба кам шудан оварданд, ба қадре, ки хавфу хатар камтар мешуд, ҳамон қадар ҳам часорати Ҳасан зиёд мегардид. Рафта-рафта худаш ба назари худаш чунон соҳибқувват намуд, ки агар душман ҳучум кунад, гӯё танҳо худаш ба даҳ нафари онҳо баробарӣ карда метавонист.

Ақнун Ҳасан барои ба дидбонӣ баромадани худашро маломат, тарсу ваҳми пагоҳоннашро ба хоти-раш оварда худаш ба худаш ханда мекард. Ақнун ба тарафи биёбон камтар нигоҳ мекард, бештарини вақташро ба ёзида хобидан мегузаронид.

Дар ҳамин вақт ба назараш аз тарафи лаби тал як сиёҳӣ намуда ғойб шуд. Аз ин ҳол бадани Ҳасан ларзида дилаш тез-тез задан гирифт, ба ҳаде ки

овози зарбан дилашро худаш мешунид, тамоми сару рӯи ӯро арақ пахш кард.

— Хайр, — гуфт ӯ худ ба худ, — ягон коре карда натавониста ба даст афтадам; худам ба даст афтам, майлаш-куя, лоақал фурсат наёфтам, ки бачагонро гурезонам...

Баъд аз фурсате Ҳасан дид, ки боз аз душман дарак нест. Охиста ва эҳтиёткорона аз ҷояш хеста ба лаби тал рафт. Ба лаби тал рафтани Ҳасан ҳамон буду аз ҷое частани як чизи сиёҳ ҳамон, Ҳасан як қад парида қариб буд, ки аз по дарафтад. Аммо баъд фаҳмид, ки ин чизи сиёҳ зоғ будааст, ки бо наздик омадани ӯ ба ҳаво парвоз карда будааст. Ҳасан ором гирифта, аз гиребонаш ба сари дилаш «туф-туф» кард. Вақте ки зоғ парвоз карда дар ҳаво гардиш мекард, сояи ӯ ҳам ба атрофи Ҳасан гардиш мекард. Пас ба Ҳасан маълум шуд, ки он чизи сиёҳ ҳам, ки як бор ба назараш намуда дарҳол ғойб шуда буд, сояи ҳамин зоғ будааст.

Ҳасан дубора ором гирифта, гирду пешро гардиш карда дид, ҳеҷ чиз нест, ғайр аз он зоғи сиёҳ, ки вай ҳам ҳоло аз назар ғойб шуда рафта буд; на дар осмон ва на дар замин ҳеҷ чиз ба назар наменамояд. Ҳасан ба ин ваҳми беасли худ дубора худро сарзаниш кард. Дубора далерона ба ҳар тараф қадам зада, ҳар тарафи даштро аз назар гузаронид...

Акнун Ҳасан хеле гурусна монда буд:

— Афсӯс! — гуфт ӯ худ ба худ, — бояд бо худ як парча нон ва ягон ҷойҷӯш об гирифта меовардам...

Ҳасан ба душмани ҳанӯз наёмадааш часуруна муқобила карда истода бошад ҳам, ба ин душмани каттол — ба гуруснагӣ муқобила карда натавонист. Дашт беобу алаф буд. Гиёҳҳои баҳорӣ ҳам хушкида тамошудаанд, ки барои ором додани нафс аз решаи онҳо ҳам фоида бурдан мумкин нест. Ночор Ҳасан хост ба боғаш баргардад, дар он ҷо аз рафтани кори мезағундорӣ хабар гирад, шикамашро сер кунад ва дубора ба дидбонӣ ояд.

Ҳасан пас аз муқаррар кардани ин фикр боз як бори дигар ба атроф нигоҳ кард ва хотирҷамъона ба тарафи боғи худ рафт...

Қори пагоҳони занон ва духтарон хеле бобарака рафт. Фақат вақте ки чошттоҳи калон расидан гирифт, дар онҳо аломати гуруснагӣ ва мондагӣ намоён гардид, миёнҳо шах, дастҳо суст ва панҷаҳо ногиро шудан гирифтанд. Баъзе камқувваттарон дар сояҳои дарахт ёзиданд. Ақнун вақти нонхӯрӣ ва дамгирӣ расида буд. Лекин аз сардори хонавода — аз Ҳасан дарак нест. У ба ҳеч кас маълум накарда, ба касе чизе нагуфта ба кадом тараф баромада рафтааст, ачабо у ба кучо рафта бошад? Илоҳи ба ягон фалокат гирифтормашуа бошад... Худо нишон надиҳад, ягон аломати бад-ку намоён намуааст...

Ин гуна васвасаҳо аз ҳама зиёдтар дили зани Ҳасанро безобита мекард. Дар ҳамин вақт Ҳасан даромада омад. Зани у вайро:

— Ҳа, дадеш! — гӯён пешвоз гирифт, — чӣ шуд ба шумо, кучо рафта будед? Худо нигоҳдорӣ кунед, шайтон ба дилам чӣ гапхоро овард, қариб буд, ки дилам аз ваҳм қафад.

— Чӣ мешуд? — гуфт Ҳасан дар ҷавоб, — ба боғи Шохимардон рафта будам, бо онҳо гап-гап карда мондам.

— Вақте ки, — гуфт Раъно, — амакаш монанди Раҳимдод як писари коркуни ҷаққон дошта бошанд, ба ҳар ҷо раванд, ихтиёр доранд. — Раъно ба Ҳасан нигоҳ карда суҳани худро давом кунонид:

— Амакаш! Ба Раҳимдод «монда нашав, офарин» гӯед. У монанди падараш кор кард.

— Баракалло! — гуфта Ҳасан ба Раҳимдод нигоҳ кард, — офарин писарам, биё ба сари дастархон бохам нишинем, аз нон ҳаққи маро ҳам ту хӯр, зеро аз кор ҳам ҳаққи маро ту кардай.

— Аз нон гап назанед, ки, — гуфт Раъно, — писаратон шарманда мешавад. Ҳамин рӯзи озода нон хӯрда баромад, ҳар як дона олуро, ки ба сабад меандохт, як даҳан нонро ҳам ба лунҷаш метикконд.

Раҳимдод, ки аз суҳанхон дар аввали сӯҳбат дар бораи худаш шуда фахрида ёзида рафта истода буд,

аз масъалан нон шармида рӯи худро ба танаи як дарахт гардонда пинҳон кард...

Дар майдони олузор, дар зери дарахтони олу, бар рӯи сабза ва себаргаҳо, ки монанди қолини сабз ба замин паҳн шуда рафта буданд, занон ва духтарон ба шакли Ҷимдӯра якзону, қатор шуда нишастанд. Дар рӯ ба рӯи онҳо, лекин қадре дуртар аз онҳо шамшер ва милтиқашро ба як дарахт овехта, ба ҳамон дарахт такъя карда Ҳасан ҳам нишаст.

Зани Ҳасан дар рӯймоли худ як нон печонда бо як сар ангур оварда ба пеши ӯ ниҳод. Занон ва духтарон ҳам дастархони шолро кушода дар вай нон шикаста бо ангур хӯрдан гирифтанд.

Ҳасан ҳанӯз даст ба нон дароз накарда буд, ки аз як чанд қадам дуртар аз онҳо аз болон як дарахти гучуми сархушкшуда овози нофорами чуғзақ шунида шуд.

Занон овози ин мурғро шум шумурда ба тарс афтоданд. Ҳасан шитобкорона корди худро аз ғилоф кашида бо вай аз замин як парча кулӯх гирифт ва рост шуда хост, ки бо он кулӯх он мурғро зада парронад. То аз чояш хеста ба тарафи дарахти чуғзақ нишаста рӯй овардани Ҳасан вай парида рафт. Ҳасан барои зада натавонистанаш он мурғи шумро афсӯс хӯрда ба тарафи парранда парвоз кардарафта нигоҳ мекард, ки телпакҳои сиёҳи баландмӯи турғманони аз беруни боғ дар тағи девор қатор истодаро аз сари девор дид...

Ҳасан бо дидани ин ҳол дар ҷои истодагиаш ях барин шах шуда монд, аз қахрамониҳое, ки пеш аз омадани душман нишон меод, аз тadbирҳое, ки барон муқобилат ба онҳо меандешид, асаре намонд...

Дар вақти бачагиҳошон Ҳасан ва монанди ӯро агар ғирья, ё шӯъй кунанд, модарҳошон «дам шин, ана туркман омад, агар дам нашавӣ, туро ба туркман дода мефиристонам» гуфта, аз туркман тарсонда тарбия карда буданд. Бар болон ин тохтутози туркман, ки ҳарсола ба сари ҳамсоягон ва ҳамсоядеҳагонашон як бор, ду бор воқеъ мешуд, чашмҳоро хеле тарсонда буд. Хусусан фалокати порсола, ки бево-сита ба сари хонаводаи Ҳасан омада буд, махсусан

ӯро дар воҳима андохта буд. Бинобар ин аз ғайри чашмдошт ба назар намудани 10—15 сари сиёхтел-пакдор кори ӯро тамои кард. Ӯ акнун дар сари хонаводаи худаи нест, ӯ асир шудааст, ӯро ба Бухоро, ё Самарқанд ва ё ба ягон шаҳри дигар бурда фурухтаанд, занон ва бачагонашро ҳам пароканда карда ҳар кадомашонро ба ҳар тарафи дунё бурда ба канизи ва ғуломӣ андохтаанд. Онҳо ба меҳнатҳои саҳти тоқатнопазир ва дар дасти одамони аҷнабӣ ба корхое, ки аз андешаи онҳо дил хун мешавад, гирифтаанд...

Дар ҳамаи вақт аз тарафи пушти Ҳасан, чунон ки дар қангномаҳо ба Рустам нисбат медиҳанд, заминро осмонро ба ларза оварда овозе баромад.

— Дастҳои якдигаратонро бандед, овозхотонро набароред. Вагарна ҳамаатон кушта мешавед!

Ин овоз ба сари Ҳасан, ки ях баста монда буд, монанди рағди ҳаво буд, ки барқ зада ӯро гудохт. Ӯ беихтиёр ба паси сари худ нигоҳ кард ва 50—60 қадм дуртар аз худаи як туркмени баландқомати лоғарандоми миёнсоли риш мошу биринчи сиёхҷеҳраи чашму абрӯяш сиёхро, ки мӯйлабҳояш тағу боло тамои тарошидагӣ буд, дид. Ин туркман, ки ба дасти рӯсташ шамшери бараҳна, дар қифташ милтиқ ва дар камарбандаш ресмонҳоро ҳалқа карда овефта монда буд, бо дасти чапаш дасти корди калони дар миёнбандаш халондамондари нигоҳ дошта истода, ба тарафи Ҳасан истхезокорона нигоҳ мекард.

Ҳасан, ғайр аз ин, ки ба пушти худ нигоҳ кунад, ҳаракати дигаре карда натавонист. Ӯ монанди чакраи муме, ки аз шамъи афрӯхта мечакад, фаври ях баста монда буд.

Туркман гӯё, ки табассум мекарда бошад, аз байни лабҳои сиёхтобаш дандонҳои сафеди худро намоён карда бо қиддияти тамои, бо овозе, ки аз аввалинаш ҳам ҳайбатноктар буд:

— Магар нашонидӣ? Магар гӯшат қар аст? Дигаронро банд ва худатро бандон меғӯям!!! — гуфт ва шамшери худро ба тарзе, ки гӯё Ҳасанро мезада бошад, як бозӣ дошта монд.

Ҳасан кайҳо умеди худро аз озодӣ канда ва ба асирӣ дил баста буд. Аммо ин овози дуйӯми туркман ва ҳаракати шамшери ӯ ба вай сояи маргро нишон дод. Ӯ ба умеди халосӣ аз марге, ки ба назараш муҷассам гардида намоён шуда буд, ҳаман қувваи охиринашро ба як ҷо гун карда ба зӯр:

— Хон сардор. Дар ман ҳеҷ як қувват ва ҳараса намондааст, марҳамат намуда худатон бандед, — гуфта тавонист.

— Ин тавр бошад,—гуфт туркман,—дастонатро боло бардошта, панҷаҳоятро аз остинҳоят бароварда пеш биё.

Ҳасан ларзон-ларзон ва ҷонканон ба пеши туркман рафт. Туркман яке аз чилбурҳои дар миёнбандаш овехтаро гирифта дастони Ҳасанро ба пушташ маҳкам баст ва бо як зарбаи кӯндоқи милтиқ ӯро ба замин хобонид. Пас аз он ба пеши занон, духтарон ва бачагон, ки ба тарзи харгӯшони худро аз гурғаниҳон карда дар пушти дарахтон ҳазида буданд, рафта дасти онҳоро ҳам бо рӯймоли худашон баст ва:

— Овозатонро набароред! Агар фаръёд кунед, ё барои гурехтан ҳаракате нишон диҳед, ҳамаатон кушта мешавед. То боз омадани ман дам бихобед!—гӯён як фармони катъии дигар дод ва аз боғ баромада рафт.

Пас аз ним соат туркмани мазкур табассумкунон, лекин, дандонҳояшро ба ҳам фишурда ба пеши асирони худ намудор гашт. Дар ин вақт онҳо ба якдигар дарди дил мегуфтанд ва фалокатҳои пас аз ин ба сарашон омаданиро ба ёдашон оварда, ҳой-ҳой мегиристанд.

— Қалтабонон, дуздон! Магар овозатонро набароред, нагуфта будам?—гӯён туркман шамшерашро аз ғилофаш кашид ва ба болои сари асирон ҳавола карда бозӣ дошт.

• Чун Раҳимдод дурахшидани шамшери туркманро, ки бо акси офтоби аз байни барги дарахтон ба вай афтада медурахшид, дид, якбора тарсида чирросзанон фаръёд кард.

Ин кирдори бачаи «беадаб» ғазаби туркманро, ки дар бораи овоз набаровардан ва фаръёд накардан

фармони сахт ва қатъӣ дода буд, барангехт ва ӯ бо як частан ба болои сари бача рафт ва:

— Магар хомӯш намешавӣ? Мехохӣ, ки саратро бибуррам,—гӯён дами шамшерро ба наздикии гулӯи бача бурд ва барои ин ки бача ин ҳаракатро як тарсонии хушку холи гумон накунад, нӯги шамшерро ба нармии гӯши бача ҷасонда, он чоро қадре чок кард ва нӯги хунолудшудаи шамшерро ба бача нишон дода:

— Магар намебинӣ? Ин хуни ту аст! Ҳозир андакашро рехтам. Агар баъд аз ин боз сари нобошамиро гирифта, ба гап гӯш надихӣ, ҳамаи хунатро мерезам, дар он вақт мурда мемонӣ,—гуфт ва ба бандиён нигоҳ кард:

— Хезед! Пеш дароед! Аз боғ бароед!— гуфта фармон дод. Бандиҳо хестанд. Қасонеро, ки аз тарс хуш ҳаракати худро бой дода маҷоли хестан надоштанд, худи туркман бо пошнаи мӯза ва нӯги шамшераи нихта карда хезонда пеш андохт...

Бандиён аз боғ баромаданд. Дар пеши боғ даҳдувоздаҳ нафар бандиён, ки аз боғҳои дигар ба даст афтада буданд, дастбаста меистоданд. Аспҳои туркмани дарозпояи гардандарози фарохсинаи миёну сағриборик, ки дар паси зинхошон ба ҷои бӯктар тӯқумча зада буданд, ба дарахтҳо қатор қантар кардагӣ буданд.

Ду ҷавонтуркман савор меистоданд, ки яке аз онҳо як аспии ҷиранди калони туркманиро аз гулафсораш гирифта нигоҳ дошта меистод. Туркмане, ки хонаводаи Ҳасанро аз боғ пеш андохта баровард, ба ҳамин аспии етакӣ савор шуд. Дар вақти ба асп савор шудани ӯ ҷавоне, ки аспии ӯро нигоҳ медошт, аз вай:

— Оғои сардор! Оё телпақҳоро ғундошта бигирем? — гуфта пурсид.

— Ховва, ғундошта гир!—гуфт дар ҷавоб он туркмани «сардор» хитобӣфта.

Сардор ду ангушти худро ба даҳонаш андохта ба тарафи деҳа ва дашт нигоҳ карда, ду бор хуштаки сахт кашид ва ба ҷавонтуркмани ба пеши худаш истода:

— Бародарам! Аспхоро кушо ва ғуломонро савор карда банд!—гуфт.

Чавон аспхоро ягон-ягон кушода ба ҳар кадоми онҳо бандиёро дукаса ва секаса бор кардан гирифт. Бо чилбурҳои муъбузӣ поҳои онҳоро дар зери ши-ками асп маҳкам баст.

Ҳасан, ки ба асп савор карда шуда, поҳояш баста гардида буд, наздик омадани замони ҷудони абадин худаш аз ёру диёрашро пай бурд; ӯ бо нигоҳи охи-рини ҳасратнок ба тарафи боғи худ чашм андохт. Ҳар чанд аз тарси шамшери туркман овози худро бароварда наметавонист, саломии охири — саломии ви-дони худро, ки аз пардаҳои зерини дили худ мебар-ровард, бо забони ҳол ба боғи худ дод. Ба дарахт-ҳо, ба деворҳои боғ, ҳатто то хорбастҳои сари девори он, бо нигоҳи охири ҳарисона нигоҳ кард. Дар ҳамин вақт чашмаш ба чавонтуркмани барои ғундоштани телпакҳо рафта афтод, ки ӯ телпакҳои ба хорҳои сари девор андармон карда ниҳодашуда-ро чида ба хӯрчин тикқонда истодааст. Ҳасан ақнун фаҳмид, ки он телпакҳо, ки дар аввали қор ба на-зараш намуда ӯро тарсонда буданд, ғайр аз телпак-ҳои холии беодам чизи дигар набудаанд...

Бо баромадани садои хуштак аз тарафи деҳа ду нафар ва аз тарафи Таҷан ду нафар, ҳамагӣ чор на-фар туркман расида омаданд.

Яке аз ин омадагон ба сардор нигоҳ карда:

— Оғои сардор! Тарафи Ҳирот оромӣ аст, аз аскар ва аз мардуми калтакдор ҳеч асар нест,—гуфт.

Дигаре аз онҳо:

— Роҳи Таҷан ҳам осуда, на аз қорвон ва на аз раванда-ояндагон аломате нест,— гуфт.

Инҳо посбонон буданд, ки сардор онҳоро ба та-рафҳои роҳи Ҳирот ва Таҷан барои дидбонӣ фирис-тода буд. Зеро ки агар аз Ҳирот аскар, ё омман калтакдор омада монанд ва ё ин ки аз тарафи Та-ҷан қорвоне расида ояд, ба қори ин сайёдони одам, ҳалале расониданашон мумкин буд. Ҳатто хатари омадани қорвон аз хатари расидани омма ва аскарӣ ҳукумати зиёдтар буд. Зеро дар он вақтҳо дар ин

гуна мавридхо омма бо калтак, аскарн хукумати бо шофу шамшер ва ё ин ки бо милтики шохдор мусаллаҳ шуда бароянд, корвониён ҳамеша посбоноро баргузида гирифта, онҳоро бо чазоир (тӯпи хурд), бо милтиқҳои фарангӣ ва бо таппонча мусаллаҳ карда гирифта мегаштанд. Агар ин гуна ҳодисаҳоро пеш аз рост омаданиш фаҳмида гирифта чораи дафъи онҳо пешакӣ дида нашавад, тахлука муқаррар буд. Бинобар ин чор нафари дастаро, ки ҳамагӣ ҳафт нафар буд, барои дидбонӣ фиристода се нафари боқимонда ба кор даромада тахминан 20 нафар одамро ба даст дароварда буданд.

Сардор баъд аз он ки пасу пешро боз як карат аз назари худ гузаронид:

— Чавонон, ҳай кунед!—гуфта фармон дод.

Ду чавон ду қатор аспн панҷтагиро, ки ба онҳо бандиҳо бор карда шуда буданд, ба етак гирифтанд. Сардор пеш-пеш ва чор чавон дунафарӣ аз ду тарафи бандиён афтоданд ва ба ҳамин ҳолат аспони худро резачорпо кунонда ба роҳ дароманд.

Барои эҳтимоли аз пушт расида омадани аскарони мусаллаҳи афгон ва ё аз пеш вохӯрдани корвон аспҳоро як-ду манзил давондан даркор буд. Аспҳои биёбонгарди туркманон ҳам, гӯё ки ҳамин дақиқаро пай бурда бошанд, аз ғайри кор фармудани тозиёна ва маҳмиз шеҳакашон, сӯлуқҳои роҳ мебуриданд...

Пас аз ду-сесоата роҳ дар аспҳои аломати мондагӣ намоён шудан гирифт. Ҳавои гарм, реги тафсонии то зонуи раванда расанда, биёбони беобу алаф — аспони дартоз равандаро чунон монда карда буданд, ки забонашон аз даҳонашон овезон шуда чун парчаи гӯшти дар оташ гузошташуда дуд мебаровард.

Ба аспҳои аз ҳар чиз бадтар ташнагӣ таъсир карда буд. Бо вучуди ин онҳо дартоз мерафтанд, гӯё ки онҳо ба ягон манзили умед наздик расиданашонро пай бурда бошанд, бо хурсандӣ медавиданд. Лекин чор тараф биёбони бепоён; регзори бесарҳадду канор. Аз манзил асар, аломат наменамояд. Ҳар чанд аз дур як чизи обмонанд лаппос зада менамуда бошад ҳам, ҷӣ будани ин чиз ба биёбонгардҳои таҷ-

рибакори мо маълум буд; об не, сароб; соҳили халосӣ не, балки барои равандағони бетачриба вартаи халок будани ин чиз ҳатто ба аспони тачрибакори туркманӣ ҳам маълум буд...

Аспҳо дар тохтан буданд. Офтоб фуру рафт, рӯи замиро торикӣ фуру гирифт, ханӯз моҳ набаромада буд. Дар ҳамин торикӣ шаб асп сардор ба канири роҳ баромада ба сари хоктӯдае рафта истод. Аспони дигар ҳам шитобкорона ба он ҷо рафта ба якдигарашон часпида истода, бо пой пешашон замиро ханҷол кашидан гирифтанд.

Яке аз ҷавонон аз асп фуромад. Аз хӯрчинаш як бели дастакӯтохи оҳанро бароварда тӯдаи хокро ба як тараф гардонд. Замини зери хоктӯдаро ба қадри ду метр чуқур кофт. Аз зери замин монанди рафида як чизи сафеди ба хок олудашуда баромад. Ҷавон белро ба як тараф ҳаво дода кордашро аз ғилофаш кашидани он чизро монанди карчи харбуза бурида партофтани гирифт. Ҷавони дигаре аз аспаш фуромада он чизҳои буридашударо ба даҳони аспон, ки ҳалқак зада даҳонашонро кушода забонашонро бароварда истода буданд, ягон-ягон ҳаво додан гирифт.

Ҳар аспе, ки он чизро фуру мебурд, гӯе ки бо серӣ об нӯшида бошад, ором гирифта, ёли худро саҳт афшонда барои боз давидан тайёр шудан мегирифт.

Он чиз рағани дунбаи ногудохта буд. Ҷоратгарони тачрибакор дар вақти рафтанишон ба тарафи Хирот дар ҳар сесоата-чорсоата роҳ дар як ҷон маълум ин гуна лӯндаҳои рағани дунбаро гӯронида монда буданд. Назар ба тачрибаи онҳо аспони аз ҳад зиёд тохта ташнамондаро об додан хатарнок буд. Аммо як парча рағани дунба ин гуна аспҳоро ҳам аз ташнагӣ ва ҳам аз дарунсузӣ мераҳонид.

Аспоне, ки ин гуна сафарҳоро бисёр дида буданд, аз ин тadbир гӯе хабардор буда, дар кучо гӯронида шудани чизи аз марғ халоскунандани худашонро бо диққати тамом ба назар гирифта мемунаанд. Ана бинобар ин ба ҳамон тараф нигоҳ карда медавидаанд ва ҳар чӣ зудтар ба он чиз расида барои халос

S. AJNI

OHULOMON

79 NASRDAVTOC 35

Иллюстрация В. Савиной

кардани худашон аз балои ташнагӣ шитоб мекардаанд.

Равандагон, баъди аз ташнагӣ халос кардани аспхорон боз ба роҳ даромаданд, боз аспхоро дар тоз андохтанд. Кӣ мелонад то расиданашон ба манзилҳои бо обу алафи ором, ки аспхоро хунук карда обу алаф додан мумкин шавад, ба халқуми онҳо чанд бӯр парчаҳои рағани дунбаи ногудохта хаво дода бошанд?..

IV

Дар работи Қилич халифа занон дар қолинбофӣ машғул буданд. Лекин дасту панҷан Бибиҷоргул ба қор намерафт, ҳар замон зағӯтаи пуд аз дасташ меафтад ва ресмонаш кушода шуда рафта, ба хасу хошоки замин меолид.

— Ҷоргул! — гуфта ба вай нигоҳ карда як бофандазани дигар, — ба ту чӣ шуд, чаро қори ту барақа надорад?

— Магар ту намедонӣ, ки аз сари ман ва аз сари монанди ман занони бефарзанди ба сӯфигӣ баровардашуда чӣҳо мегузаранд? Имрӯз Ҷаҳонгул ва Тӯтигулро пеш карда бошад, фардо барои наёмдани ин ҳол ба сари ман кӣ қарил шуда метавонад?!

— Ту зани хунарманди қорқун ҳастӣ, барои пеш карда фиристодани ту дили халифа розӣ намешавад.

— Дар вақте ки тамоми ҳайвонҳо мурдааст ва дар тамоми ҷули Морӣ як чанғол пашм ёфт намешавад, аз хунари ман ба халифа чӣ фоида?

Бибиҷоргул пас аз дақиқае хомӯш мондан илова кард:

— Агар мамлакат сериву пурӣ мешуд, аз бароварда пеш карданаш ҳам наметарсидам; хунар, ки дорам, як даҳан нонро аз ҳар кӯҷо меёфтам. Аммо агар ҳамин вақт маро бароварда пеш кунад, аз қути доямут, аз як зағорачае ҳам, ки дар ин ҷо меҳӯрам, ҷудо мешавам. Дар он вақт ғайр аз дар гуруснагӣ мурдан қоран дигаре ваҳоҳад буд.

— Туро халифа ба чанд танга харида буд? — гуфт бофандазан суҳанро ба роҳи дигар гардонда.

— Ба панҷ ҳазор танга ва як сар шутур, — гуфт дар ҷавоб Бибичоргул.

— Худат ҳам ба халифа хеле ба қимати гарон афтада будӣ-дия, — гуфт ӯ бо оҳанги ба халифа та- рафгирона.

— Аз гаронқиматии ман ба ман чӣ фоидаю ба халифа чӣ зарар? — гуфт Бибичоргул ва эзоҳ кард:

— Ман аз падари худ сағир монда будам, ама- кам маро ба халифа фурӯхта хӯрд. Ман дар вақте ки ба дари хонаи халифа омадам, 15-сола будам, ҳозир ба 35 даромадам, яъне барои халифа 20 сол нури чашм рехта кор кардам. Дар ҳар соли ин 20 сол камаш ба халифа ҳазортангагӣ кор карда дода бо- шам, бист ҳазор танга мешавад...

Чоргул як оҳи сард аз дили пурдари кашида ба замин нигоҳ кард. Донаҳон ашкери, ки аз чашмаш таровида истода буд, бо нӯги остинаш пок намуда ва ба ҳамсӯҳбати худ нигоҳ карда сухани худро да- вом кунонид:

— Меҳнати бистсола!.. — гуфт ӯ мад кашида, — танҳо панҷ соли ин бист солро ман дар никоҳи ха- лифа гузаронидам. То бистсола шудани ман хали- фа боз як чанд духтар харида гирифт. Ман ба сӯфигӣ баромада мондам. Ту як сол дар никоҳи халифа исто- да ба зудӣ ба сӯфигӣ баромада бошӣ ҳам, хуш- бахт ҳастӣ; ту Ҳасан — Ҳусен ду фарзанд дорӣ, ту аз тарси бароварда пеш кардан дар амон ҳастӣ. Дар бадали панҷ сол аз ман ду фарзанд шуда бо- шад ҳам, ҳар дуи онҳо дар як рӯз аз нағзак мур- данд... Ман дар қатори бефарзандон даромада мон- дам... Зани бефарзанд оқибат пеш карда мешавад... Ман пеш карда мешавам... — гӯён Чоргул гирифта фиристод...

Вақте ки палончи Чоргул, дар ҷавобҳои сухано- ни маъқули ӯ дармонда ба андеша афтада буд, аз яке хонаҳои сиёҳ, ки дуртар аз он ҷо барпо карда шуда буд, як зани куҳансол баромада:

— Чаманбоғ! Чаманбоғ, хӯ, Чаманбоғ! ин ҷо биё, — гуфта ӯро ҷеғ зад ва пас аз:

— Хӯш, даррав! — гуфтани Чаманбоғ, ӯ бозгашта ба хонааш даромада рафт.

Чаманбоғ часта хеста ба сӯи он хонаи сиёҳ нигоҳ карда рафта, ба он чо даромад.

Аз башараи он зани куҳансоле, ки ӯро ҷеғ зада буд, аломати андеша намоён мешуд. Он зани куҳансол пешонии худашро бо панҷааш нигоҳ дошта ба замин нигоҳ карда истода буд, ҳатто аз даромада омадани Чаманбоғ, ки ӯро ҳозир ҷеғ зада буд, беҳабар барин менамуд.

Пас аз он, ки аз он зани куҳансол ҳеҷ ҳаракат ва овозе зоҳир нашуд, Чаманбоғ ба ӯ нигоҳ карда:

— Ҳа, Қумрибӣ, маро ҷеғ задӣ, чӣ хабар аст, ҳар чӣ хотирҷамъист? — гуфта пурсид.

— Нисбат ба халифа хотирҷамъист, — гуфт зани куҳансол, бе он, ки пешоннашро аз сари дасташ бардорад... Пас аз қадре хомӯш истодан ба тарафи Чаманбоғ нигоҳ карда илова намуд:

— Аммо ҳамаи хаёл ва ҳаваси ман ба тарафи писаронам банд аст. Аз онҳо хабаре нашуд. Ва ҳол он ки аз рӯи ҳисоби тахминӣ бояд ҳафтаи гузашта меомаданд...

— Чаро аз онҳо хабар нест? Чаро ягон чапар нафиристонданд? Чӣ шуд? Магар ба дасти кизилбош афтода шаҳид шуданд? Дар он сурат ҳам бояд, ҳеҷ набошад, яке аз ҳамроҳони онҳо саломат монда омада хабар мерасонид...

Чаманбоғ ба Қумрибӣ, ки хомӯш монда ба андеша фуру рафта буд, нигоҳ карда:

— Маро барои чӣ ҷеғ задӣ? — гуфта пурсид.

— Ҳа, дарвоқеъ, қариб буд, ки аз ёдам барорам. Ман як чанд рӯз боз дар ғами писаронам афтода аз қорҳо хабар гирифта натавонистам. «Дар рӯзҳои охир қорҳои боғандагӣ дар пас рафтаи аст» гуфта дирӯз пираки маро қоҳиш кард. «Агар ҳол ҳамин бошад, инҳо, бе он ки қорро бароранд, ғаллаҳои дар анбор ва қанор мондари хӯрда тамоми мекунанд» гуён изҳори дилтангӣ намуд. «Пас аз ин ба ҳар қадом аз қанон зиёда аз як зағора қизе надех!» гуфт. «Қоргулоҳо ҳам пас аз бофтаи тамоми қарда додани

кори дар дастдоштааш ҳай карда мефиристонем» гуфт...

Кумрибӣ пас аз кадре хомӯшӣ ва андеша боз сухани худро давом кунонд:

— Холо дар ман ҳушу ҳавоё намондааст, тамоми ҳастиам ба писаронам банд аст. Акиун ту чаҳми ман шуда рафти корро дидбонӣ кун. Ба Чоргул «туро пеш намекунанд» гуфта дилашро пур карда ўро ба кор ҳавасдор кун. Ҳозир рафта Соҳибҷамол ва Янғокгулро пеши ман фирист!..

Пас аз 10—12 дақиқа аз дари хонаи сиёҳ ду духтари 15—16-сола даромада омада, ба Кумрибӣ, ки бӯғчаашро кушода пӯшокиҳои фарзандони гоибашро аз назар мегузаронид, бо як таъзими сохта салом дода рост истоданд.

— Бинишинед, полонҷчаҳо... бинишин, Соҳибҷамол... бинишин, Янғокгул,—гуфта Кумрибӣ ба онҳо ҷой нишон дод.

Духтарон бо як вазъияти дилғирона ба Кумрибӣ рост рӯ ба рӯ ношуда, ба тарзе, ки як тарафи рӯяшон ба тарафи Кумрибӣ бошад, якҷону нишафта чашмонашонро ба замин дӯхтанд...

Кумрибӣ пас аз кадре нигоҳ карда истоданаш ба тарафи духтарон:

— Ба ман нигоҳ кунетон! — гуфт.

Аммо рӯҳои пажмурда ба тарафи ў намеафтад ва чашмони пуробшуда ба вай намеафтад.

— Ба ман нигоҳ кунетон меғӯям! — фармони Кумрибӣ бо қатъият такрор ёфт.

Боз духтарон ҳаракате нишон надованд.

— Халифа шумоёнро ба чанд танга харида гирифтааст?

Вақте ки ин пурсиши Кумрибӣ ҳам бечавоб монд, ў ба саволи худ худ ҷавоб дода гуфт:

— Барои харида гирифтани шумоён халифа 15 ҳазор танга сарф кардааст. Гайр аз ин барои пушок, хӯрок ва дигар эҳтиёҷҳои шумо ҳам саноч-саноч*

* Саноч—қаддаи мешиғест, ки дар замони қадим ба вақт мақдани мешиғонстанд.

танга харч карда истодааст. Иро доништа монед, ки халифа ин қадар пулро барои шуморо ба худаш зан кардан сарф накардааст. Барои халифан 75-сола, ки 8 зан, Абдул ва Қўшот барин фарзандони баркамолӣ баҳодур, Гулҷамол ва Зўҳрайиғоқ барин духтарони қадрас ва хурду қалон, панҷ-шаш набера дорад, зани ҷавон дарқор набуд. Халифа шуморо барои қор қушондан, қолин бофондан гирифтааст. Шумо бошед, ҳар дуятон, дар муддати ду моҳ як қолинҷаи ҷойнамозини дугазиро ҳам бофта тамои накардед. Агар шумо ин гуна қор қунед, қорқардатон ҷои зағорачаи хўроқвориатонро ҳам пур намекунад...

Духтарон ин ҳама суханҳои луччаку пўстқандан Қумрибиро гўе, ки намешунида бошанд, худро ба нодонӣ зада гўш мекарданд ва ҳанўз ҳам ба тарафи ӯ ниғоҳ намекарданд.

Қумрибӣ дид, ки ба онҳо суханаш таъсир намекунад:

— Равед хубтар қор қунед, вагарна халифа роҳи аз шумо ҷи гуна ниқоргириро медонад. — гуфта гўе онҳоро ронда баровард.

Дар вақти ба тағи дар баромадан:

— Замин ба қомаш фуру барад халифан туро. — гуфт худ ба худ Соҳибҷамол.

— Бо монанди ту бӣби сарқораш. — гуфта илова қард ба вай Янғоқгул...

V

Зани қалони Қилич халифа — Қумрибӣ инде дар ташвиш буд. Аз фарзандони барқамолӣ Абдул ва Қўшот, ки ҳамроҳи амақашон Уроз сардор ба тарафи Астаробод рафта буданд, ҳеҷ хабар набуд. Қелинҳои Қумрибӣ, духтарон ва наберагони вай, зану бачаҳои Уроз сардор ҳам дар ин гуна ташвишқашӣ аз Қумрибӣ мондани надоштанд.

Аз наздикони ба сафаррафтагон танҳо худини Қилич халифа буд, ки монанди пештара осуда, монанди пештара ҳамеша дар рӯи қолинҷа-ҷойнамоз рӯ ба қибла нишаста, монанди пештара ҳамеша тасбеҳ меқардонд. У пурдида, қорозмуда, талху ширини ҷа-

хонро бисъёр чашида ва бисъёр воқеахоро аз сари худ гузаронида буд. У гоҳо як кори як ҳафта тахминкардаашро дар се рӯз ба анҷом расонида бошад, гоҳо ба моҳҳо дароз кашида рафтани ҳамин гуна корхоро ҳам дида буд. Ба ҳар ҳол ҳар кореро, ки сар карда бошад, дер ё зуд, ба поён расонида буд.

У дар бораи фарзандон ва бародараш, ки ҳамин сифатҳои худро ба онҳо талқин карда, онҳоро тарбия намудааст, дар ҳамин мулоҳиза буд. У зотирҷамъ буд, ки онҳо дастуолий нахоҳанд баргашт ва боварӣ дошт, ки имрӯз набошад, фардо, онҳо бо гурӯҳ-гурӯҳ гуломон ва канизакони дасту гарданбаства, бо рама рама бузу гӯсфанд, бо қатор-қатор шутурони пурбор хоҳанд омад. На танҳо онҳо, Абдурахмон сардор ҳам аз он ҷумла шерамардон аст, ки аз ҳеч як сафари худ хушқдаст барнамегардад. У ҳам мувофиқи насибия худаш бо чизҳои ба даст даровардааш хоҳад омад. Барои ин гуна корҳо ташвиш кашидан кори мардон нест...

У бо ин гуна фикру мулоҳизаҳо, ҳамчунон ки худаш ташвиш намекашид, ба ташвишкашии дигарон ҳам роҳ намедод. Аммо занон, бе он ки аломати ташвиши худро ба халифа фаҳмонанд, дар ташвиш буданд ва Қамбарбобо бо соларо, ки аз тохтутаҷсон бо Шохмурод кардаи халифа ёлғорӣ монда буд, рӯзе чанд бор ба роҳи омади сафаркардагон ба оғӯши бисёбон мефиристанд...

Кӯмушчан хурдсол, ки дар пеши дарвозаи рабоб ба роҳи Қамбарбобо чашм, дӯхта истода буд:

— Қамбарбобо омада истодааст, аз давида омаданаш маълум мешавад, ки бо худ ягон хабари хуш меорад. — гуён ба пеши моларқалонаш дартоз рафт. Кумрибобӣ, пас аз он, ки барои оварданаш ин гуна хабари хушро аз дахони Кӯмуш як бӯсид, бо духтарҳо, келинҳо ва набераҳои худ шитобқорона ба тағи дарвозаи рабоб баромад...

— Ҳа, чӣ хабар аст, ҳар чӣ хайр аст? — гуфта пурсид аз Қамбарбобо, ки ханӯз ба пеши дарвоза нарасида буд.

— Ба-бо-ло-и-до-он-че-ва-ло-на, — гуфт Қамбарбобо, ки акнун расида омада буд, кӯтоҳ-кӯтоҳ нафақ

гирифта, — истода будам, аз он тараф (бо дасти худ тарафи Эронро нишон дода) ҳам аз ин тараф (тарафи Ҳиротро нишон дода) гард бархост. Гарди аз тарафи Эрон бархоста монанди гардҳои юруши Шохмурод-Сариг тамоми биёбро фуру гирифта омада истодааст. Маълум мешавад, ки хонзодагон (Қамбарбобо писарони халифаро хонзода мегуфт) тамоми Эронро кӯчонида оварда истодаанд...

Қумрибӣ аз камали шодмонӣ сухани Қамбарбоборо бурида, ӯро ҳамроҳи худ гирифта ба дари чодирӣ шавҳараш рафт ва Қамбарбоборо ба ӯ нишон дода «ин мегӯяд ки...» гӯён ҳамаи суханҳои ӯро ба шавҳараш ҳикоя кард.

Қилич халифа, гӯё ки аз санг сохта шуда бошад, боз вазъияти пештараашро вайрон накард. Танҳо барои фаҳмондани ин, ки ин кор ба ин ҳама ҳаяҷон намеарзад, ба занаш нигоҳ карда пешонаи худро қадре турш кард.

Қумрибӣ, пас аз он ки аз шавҳараш муомилаи гарме надид, боз пас ба таги дарвоза баромад. Дар ин вақт гарди аз тарафи Эрон бархоста наздик расида буд. Агар бо таъбири ҷанномаҳо ифода карда шавад, аз гиребони гард то ба доманаш ҷок шуд, аз он ҷо тахминан панҷсад сар гӯсфанд, бист сар шутури қатор, ки ҳамагӣ пурбор буд, ба қадри бист нафар гулому канизак, ки ба аспҳо бор карда поҳшонро аз шиками асп баста буданд, намоён шуд. Ин ғанимат ва асиронро писарони Қумрибӣ Абдул ва Қӯшот, амаки онҳо Ӯроз сардор ба даст дароварда оварда буданд. Мусофирони аз тарафи Ҳирот оянда ҳам расида омаданд. Албатта, онҳо Абдурахмон сардор ва ҳамроҳони ӯ буданд...

Халифа ханӯз ҳам дар рӯи ҷойнамоз, фарқи даръи муруқаба буд. Қӣ медонад, ӯ «хуру филмонҳои ҷаннат»-ро ҳаёл карда аз онҳо лаззат мебурд, ё ин ки дар фикри ҷӣ гуна тақсим намудани ғанимат ва асирон ва ҷӣ гуна барои худ саҳми бузург гирифтани аз онҳо афтада ва барои ба қадом бозорҳо фиристода ба баҳои хуб об кардани саҳмҳои худ нақша мекашид..

Гўсфандонро кушанд, дегхоро шинонданд, танўр-хоро афрўхтанд, шўрбон серравғани лабчасп ва зағораи гарми дастсўзро тайёр карданд. Баррағони ширбозро кушта, пўст канда бо каллаву почахошон дар як чуқурин чоҳмонанде, ки танўрвораи тафсонда буданд, овехта бирьён карданд. Чӣ мегўед, ки хама чо равған, дегҳо ҳам равған, чумча ҳам равған... ин дар як тараф. Дар тарафи дигар ба як чуқурӣ, ки хавзвораи канда барои тавилаи ҳайвонот тайёр карда буданд, фулом ва канизаконро дароварданд. Онҳоро ба тарзе, ки зиндони амири Бухоро ба ёд меовард, панҷтағӣ, даҳтағӣ ба як ишкел баста хобониданд. Дар холате, ки «ғозиён» (ба ғоратгарони зафарьёфта Килич халифа ҳамин лақабро дода буд) то ба дараҷаи варамидаи шикамашон гўшт хўрда, равған нўшида нишаста буданд, касе набуд, ки чӣ хўрда, чӣ нўшида ни бечорагонро пурсад. Агар Қамбарбобо ғамхўрӣ намуда, зағораҳои мағоркардари бо як машк об ба онҳо намедод, аз гушнағӣ ба бистари марг афтодани чанде аз онҳо муқаррар буд...

«Ғозиён» имшабро бо хандаву бозӣ ва хўрҳо-хўр гузарониданд. Як бахшии, ки хабари зафарро шунида омада буд, дар саргузашти онҳо дostonҳо ва сурудҳои нав бофта суруд. У думбураки худро соз карда гуфт:

Фарзандони Килич сўфӣ баҳодуранд,
Инҳо тилло, инҳо ғавҳар, инҳо дуранд;
Бар ҳар майдон ҷавлонкунон рӯ оваранд,
Душманонашон дилкаф шуда яксар муранд.

Абдул, Кўшот, Уроз ого сафар карданд,
Бар ҷониби Астаробод гузар карданд,
Фуломонро, канизонро бо як ҳамла,
Аз мулкашон бо молашон бадар карданд.

Абдурахмон сардор марди майдон бошад,
Морӣ, Пандӣ, Тачан ўро макон бошад,
Ғар дар майдон ба душманон тохт оварад,
Як кас, даҳ кас, сад кас ўро яксон бошад.

Бо дуои Килич сўфӣ сафар кардаст,
Дашту кишти душман зеру забар кардаст,
Эй кафтари мулки Хирот, дигар мапар!
Абдурахмон сардор он чо гузар кардаст.

Бахшиё, ки ин бандхоро гуфта хонда буд, аз тарафи Қилич сӯфӣ як сар гӯсфанд ва аз тарафи Абдурахмон сардор ҳамшираи Раҳимдод — Зебон сесоларо мукофот ёфт...

VI

«Ғозиён», ки имшаб то нимаи шаб бо хандаву бозӣ гап-гап карда нишаста буданд, фардо чоштгоҳӣ аз хоб бедор гардиданд. Чойхоро нӯшиданд, кӯкнорҳои кӯфтаро бо қандҷой қаппа карданд, гӯштҳои яхниро бо зағораи рағгани хӯрданд. Пас аз он ба тақсими ғанимат ва асирон даромаданд...

Бо нуфузи гузарои Қилич сӯфӣ ва иҷрои таомулҳои ҷорӣ қори тақсимот бе ҷанҷол ва Ҳархаша гузашт.

Акнун ду қор монда буд: яке аз инҳо саҳми ҳар касро ҷудо карда ба дасти худаш супурдан, дуйӯм барои ҳар як кас бозори ҷудогона таъин намудан, то ки дар як бозор ба якборагӣ гулом ва қанизи бисъёр даромада ба арзон гардидани баҳои онҳо сабаб нашавад.

Ҷоҷиҳои ҳақиқӣ акнун сар шуд, зеро акнун ҷудо кардани падарон ва модарон аз фарзандонашон, занон, шавҳарон, бародарон ва ҳамширагон аз якдигарашон лозим буд. Тақсимодро ҷунон иҷро кардан лозим буд, ки зан бо шавҳар, бародар ва, умуман, ду каси ба ҳам наздик ба дасти як кас наафтад. Зеро гулом ва қанизе, ки ғайр аз соҳибаш ба каси дигар дилбастагӣ дошта бошад, арзонбаҳо мешуд. Ҳатто нархи зане, ки бо шавҳари худ ба як даст афтадааст, ба дараҷаи ҳеч мефуромад. Зеро роҳи аз сифати занонаи ин гуна зан истифода кардан бастагӣ буд.

Ин гуна қор дар ҳақиқат мушкил бошад ҳам, барои «Ғозиёни» мо осон буд; зеро дили онҳо он қадар саҳт буд, ки ғирья ва зорин бадбахтоне, ки ин гуна ҷоҷи ба сарашон афтадааст, сабаби қаҳқосзанои хандидани онон мегардид...

Ҳар чӣ гуна, ки бошад, нақшаи маълум иҷро гардид. Фаръёду ғиғони занони аз шавҳарашон ҷудо кардашуда, шавҳарони аз занонашон дурафтада, ғирья ва зорин бачагони хурдсоли аз дасти падару

модарашон рабудашуда ва оху афсӯси падару модарони фарзандонашонро аздастдода ба осмон мерасид, ба абрӯҳо меомехт. Чашмҳо ба ҷои ашк хун мерехтанд, гулӯҳо ба ҷои оҳ оташ мефишонданд.

Ин ҳол фоҷиаи баррағони гӯсфанди қароқӯлиро, ки дар вақти тӯл¹⁰ аз модаронашон ҷудо карда сарҳашонро мебуриданд, ба хотир меовард. Танҳо фарқ дар ин ҷо буд, ки агар он фоҷиа ба сари ҳайвони беабон, ба сари ҳайвони бешуур, ки ҳоли ҳоширашро пас аз як соат фаромӯш мекунад, ба сари ҳайвоне, ки имрӯз ҳам бошад, фардо ҳам бошад, кушта мешавад, омада бошад, ин фоҷиа ба сари фарзандони одам, ки инҳо ҳар чизро мефаҳмиданд ва пай мебуданд, дар роҳи обод кардани дунё ва осоиши умумӣ хизматҳои бузург аз дасташон меомад, дар сохт ва хилқат аз золимони худ ҳеҷ фарқ надоштанд рӯй дода истода буд...

«Ғозиён» ғирья ва зорни асирони худро қадре бо ханда ва тамасхур гӯш карда истоданд. Охир вақти ба поён расондани ин «тамошо» расид. Агар ин оху фиғонҳоро бо зӯрӣ қатъ намекарданд, то мурдан фаръед кашидани фалокатзадагонро, ки аз ҳар чизашон ҷудо карда шуда буданд, муқаррар буд. Ин фаръеду фиғонҳоро ба тарзе, ки бори дигар сар нашавад, буридан даркор буд. Зеро агар ин гуна аҳвол дар бозор рӯй диҳад, баъзе нармдилҳо ба ғулом ва канизҳарӣ рағбат намекарданд ва дар натиҷа харидор кам гардида баҳо паст мефурумад. Бинобар ин маросими ғундоштани ин «маҷлиси марсияҳои» бо даҳшат сар шуд.

Гӯшҳои бачагони хурдсолро тофтанд ва ҷок карданд, ба пушт, рон ва пой калонон тозиёна заданд, кафи пой баъзе ғуломони саркаштарро ҷок зада намак ҷой карданд... Бо ҳамин гуна зӯриҳо чашмҳоро хушкуниданд, гулӯҳоро бастанд ва агар бори дигар овоз бароранд, кашидани гирифта шудани забонҳои ва бурида шудани гарданҳои фарзандонашонро ба тарзи боварқунона ба онҳо фаҳмонданд. Агар дар ҷое замон ва шавҳарон, фарзандон ва падару модарон бо якдигар рост оянд, лузуми ба ношиносӣ задани худҳои фарзандонашонро таъкид карданд.

Як қисми ғулом ва канизакон аз Ҳирот — аз хоки Афғонистон тохта шуда буданд; бештарини инҳо илова бар ин ки сунний¹¹ буданд, табааи Афғонистон ҳам ҳисоб меёфтанд. Ва ҳол он ки дар бозорҳои Бухоро ва Туркистон, чунон ки ба сифати ғуломӣ хариду-фурӯши сунниён мамнӯъ буд, инчунин бинобар аҳдномае, ки он вақтҳо дар миёни Бухоро ва Афғонистон баста шуда буд, ба сифати ғуломӣ хариду-фурӯш кардани табааи Афғонистон ҳам манъ карда шуда буд. Барои об кардани ғуломон ва канизони аз Ҳирот тохташуда бартараф кардани ин душворӣ ва кушодани ин гирех ҳам лозим буд. Лекин дар пеши «ғозиёни» мо ва устоди онҳо Қилич халифа, чунон ки ҳеҷ як кори «ношуданӣ» набуд, илоҷи ин кор ҳам ёфт шуд:

Номҳои сунниёни аз Ҳирот тохташуда дигар шуд, умуман ҳиротиёноро маҷбур карданд, ки ватани модаринашонро фаромӯш кунанд ва барои ҳар кадоми онҳо як деҳа ё шаҳри маълуми Эронро ватани сохта муайян карданд. Бо ин қадар ҳанӯз кор тамоми нашуда буд. Масъалаҳои лаҳча ва мазҳабро ҳам ҳал кардан даркор буд. Барои ин кор аз Қамбарбобо фоида бурда шуд:

Қамбарбобо ба асирони суннии ҳиротӣ асосҳои мазҳаби шиаро ёд дод; 15—20 калима суҳанро, ки барои ҳар кас дар аввали вохӯрданиш бо як шахси бегона даркор мешавад, бо лаҳҷаи Эрон машқ кунонид. Албатта, ин кор ба осонӣ ба амал наёмад, барои аз худ кардани номи нави ватани нави, асосҳои мазҳаби нави ва «забони модарии нави» як чанд рӯз машқ кардан ва дарс гирифтани даркор буд. Баъзеҳосаркашӣ карда ба ёд гирифтани ва азхуд кардани инҳо гардан намефуроварданд ва забони баъзеи онҳо ба лаҳҷаи нави ҳеҷ намегашт. Ин гуна касон аз тарафи соҳибонашон танбеҳҳои сахт دیدанд, тозиёна хӯрданд. Забони касоне, ки ба лаҳҷаи Эрон намегашт тофта шуд. Ҳатто ба забони Раҳимдоди ҳафтсола, ки ба ин лаҳча ҳеҷ намегашт, Абдурахмон сардор бигиз—дарафш халонида:

— Уй, бачан шум! — гуфт, — ҳеч гардантоби ва но-
ӯҳдабарой нишон надода чизхоеро, ки ба ту ёд ме-
диханд, омӯхтан гир. Ханӯз аз хотир бояд набаро-
варда бошӣ, ки дар боғи худат, дар вақте ки ба
сухани ман гӯш надода гирья кардӣ, қариб буд, ки
туро бидушам. Агар боз гардангафсей карда ба су-
хан гӯш надихӣ, на ин ки танҳо забонатро кашада
мегирам, ҳатто саратро ҳам канда ҳаво медиҳам. Зуд
бош, ҳар чизеро, ки Қамбарбобо ёд медиҳад, ба омӯх-
тани вай кӯшиш кун!..

Асирони хиротӣ дар муддати як ҳафта-даҳ рӯз
тамом як эронӣ барин набошад ҳам, 15—20 кали-
маро, ки дар аввали гуфтушунид даркор мешавад, бо
лаҳҷаи Эрон гап зада метавониастагӣ шуданд. Сунни-
ён номҳои панҷ тани оли аҳо¹² ва дувоздаҳ имомро¹³
ба тартиб ёд гирифтанд. Ақнуи барои бурда фурухта-
ни инҳо дар ҳар қучо бозор қушода ва харидор тай-
ёр буд.

Аспҳо дам гирифта фарбеҳ шуданд, гозиён ҳам
истироҳат карданд. Ақнуи вақти сафари гуломфуру-
шӣ расида буд, ҳар кас гулом ва қанзақони худро
гирифта ба тарафи бозоре, ки барои ӯ маҷлиси маш-
варати «гозиён» таъин карда буд, ба роҳ баромад.
Баъзеҳон ба тарафи Хева, баъзеҳон ба тара-
фи Бухоро ва баъзеҳон ба тарафи Қаршӣ ва Шаҳ-
рисабз нигоҳ карда раҳсипор шуданд.

Баҳшиё, ки ҳамширани Раҳимдол ба худаш бах-
шида шуда буд, матои худро (Зебон сесоларо) ба
точирони одам, ки ба тарафи Қаршӣ рафтагир бу-
данд, ба тарзи амонат супурд. Онҳоро дар боран ба
амонат хиёнат накарданишон панд дода ва бо нархи
нағз фурухта додани ин матоъро аз онҳо илтимос
намуда гуфт:

— Азизон гуфтаанд, ки агар дар қорвони савдога-
рон амонате бошад ва ақли қорвон ба он амонат хиё-
нат накунад, ин қорвон аз хатарҳо эмин хоҳад монд.

Баъшӣ аз ин сухани «аз азизон ривояткардан»
худ натиҷа бароварда гуфт:

— Аз ин ҳамин мебарояд, ки агар ақли қорвон
ба амонат хиёнат кунанд-чӣ? Дар ин сурат алъаёзу
биллоҳ¹⁴, онҳо ба як бало дучор хоҳанд шуд.

Бахшӣ бо ин сухани охирини худ аҳли корвонро аз хиёнат кардани ба амонат тарсонда ҳам монд...

* * *

Савдогарони инсон ба сафар рафтанд, ҳамаи гуломон ва канизонро бо худ бурданд, бо вучуди инаботи Қилич халифа, ба тарзе, ки дар вақти сафар кардани бародар ва писаронаш ба тарафи Астаробод шуда буд, ҳолӣ шуда намонд. Акнун молхона бо гӯсфанд, сорбонхона бо шутур пур буд. Писари калонаш Абдул бо амаки худ Уроз барои фурухтани гулом ва канизон ба тарафи Хева рафта бошад ҳам, писари хурдаш Қӯшот барои анҷом додани кори ӯба¹⁵ дар хона монда буд.

Пештар аз ҳама чӯпон ёфта рамаро ба дасти ӯ супоридан ва барои хӯроки зимистонии ҳайвонот алаф ва хошок ғундорондан лозим буд. Инак барои ҳамин мақсад Қӯшот Қамбарбоборо ба асп савор карда ба ҳамсояӯба фиристод, то ки ӯ чӯпонии пештараашро, ки порсол пас аз мурдани гӯсфандонашон дар сармо, ӯро ҳай карда фиристода буданд, ёфта боз биёварад...

Пас аз 4—5 соат Қамбарбобо як туркмани шастсоларо бо ду писари 15—18 солаи он пеш андохта овард. Қӯшот бо пирамард вохӯрдӣ карда:

— Пурс, Турдӣ ого! — гуфт.

Лекин ин пирамардро, ки Турдӣ ого ном дошт, қувват ва тоқати ба ҷо овардани маросими «пурс-пурс» набуд. Аз фуру рафта мондани чашмонаш, аз варамидаани атрофи онҳо, аз теғ кашида истодани бинии рангпаридааш ва лабҳои ба сабаби беҳунӣ сафедгардидааш маълум мешуд, ки ӯ дар ин наздикиҳо ягон бурда нон нахӯрдааст. Ранги рӯи писаронаш ҳам, ки бо худ оварда буд, аз гушнагӣ монанди ранги мурда зарди сафедтоби бенур гардида буд.

Турдӣ ого дар ҷавоби «пурс» гуфтани Қӯшот:

— Садқаат шавам, хонзодем, — гуфт, — порсол падарат дар ҳаққи ман бисъёр ҷафо кард. Хизматҳои сисолаамро, ки дар бадали як лаб зағораи хушк карда омада будам, фаромӯш кард. Пас аз мурдани

гӯсфандон «бароед, равед, акнун дар ин ҷо барои шумо кор ва нон нест» гуфта моро пеш кард. Бо писари калони худ ду дастамодро ба биннамон тикқонда ба хонаамон рафтем. Зимистон сахт, барф гафс, сару тан тунук, барои хӯрдан нон нест, барои сӯхтан ҳезум нест, барои хизмат ҷой нест... Ана бо ҳамин аҳвол худро ба оғӯши тақдирӣ бераҳм андохтем. Бо ҳамин ҳол занам ва ду духтарчаам ба сармо ва гуруснагӣ тоб оварда натавониста мурданд...

Турдӣ оғоро гирьян гулӯгир рӯй дод, ки сухани худро давом кунонида натавонист. Қӯшот ба вай тасалли доданӣ шуда:

— Зарар надорад, касе, ки ачалаш расида бошад, мемурад ва касе, ки умраш боқӣ бошад, зинда менамояд,— гуфт.

Қамбарбобо пичиррос зада ба тарзе, ки Қӯшот нашунавад, худ ба худ: «Чаро ачали шумо нарасид? Чунки шикаматон сер буд»— гуфт.

Турдӣ ого чашмонашро бо остинаш пок карда ба сухани худ давом кард:

— Ман «пас аз ин ба шумоён хизмат намекунам» гуфта ба худ муқаррар карда будам. Лекин як марде, ки дар як ҷо сӣ сол хизмат карда, умри ҷавонашро гузаронида, пас аз пири ғартут шудан аз он ҷо пеш карда шуда бошад, аз кучо кор меёбад? Инак барои ҳамин, вақте ки Қамбарбобо рафт, писаронамро аз думболам кашола карда боз омадам. Акнун инсоф ба худатон, мо хизмат мекунем, аммо шумо ҳам коре кунед, ки мо аз гуруснагӣ намирем.

— Мо сер бошем,— гуфт Қӯшот,— ту ҳам сер мешавӣ, мо гурусна монем, ту ҳам гурусна мемонӣ, дуо кун, ки давлат аз мо рӯй нагардонад. Ин гуна гапхоятро ба падарам нагӯй. У як каси тарки дунёкарда ва ба худро наздикшуда мебошад. Дуои ӯ ғанимат аст. Азизони гузашта «зар маталаб, дуо талаб, магар дуо тилло нест?» гуфтаанд. Агар худо накарда ӯ аз ту ранҷад, дунёат месӯзад.

— Не, писарам!— гуфт Турдӣ ого,— ман туро фарзанди худам барни дониста «дили худро ба ту

холой кардам». Албатта, дар пеши падарат ин дардхо-ямро нахоҳам кушод. Уро ман хуб мешиносам. Харчанд аз дуои ӯ умедвор ва аз дуои бадаш тарсгор набошам ҳам, аз ранчишаш метарсам. Агар ӯро ранҷонам, аҷаб нест, ки маро боз пеш карда фиристонад. Дар он сурат ман бо ин қадӣ дуто ба дари кӣ коркофта меравам ва бо ин дасти кӯтоҳ аз қучо нон ёфта мегирам?...

Бахшише ҳам, ки аз Қилич халифа як гӯсфанд мукофот гирифта буд, ду писарбачаи 12—15-солаи бепадару модар мондари ёфта оварда ба хизмати халифа супурд.

Бо инҳо кори Қилич халифа ба роҳ даромад: шаш нафар зани сӯфишуда, чор нафар никоҳиаш бо духтарҳо ва келинҳояш дар қолинбофӣ. Ба болои инҳо сарсӯфӣ — Қумрибӣбӣ ҳукмронӣ мекунад. Қамбарбо бо дастъери 12-сола аз чоҳ об мекашанд, ҳайвонотро об медиҳанд, ба корҳои резу равӣ работ ва молхонаҳо нигоҳубин мекунанд. Турдӣ оғо бо дастъери 15-сола аз биёбон хошок ва ҳезум меғундоранд, онҳоро ба шутурҳо бор карда ба работ мекашонанд. Ду писари Турдӣ оғо рамаро ба саҳро бароварда мечаронанд. Қӯшот ба ҳамаи инҳо раҳбарӣ мекунад.

Танҳо худи Қилич халифа аст, ки ҳанӯз вазъияти аввалинашро вайрон накардааст. Ӯ монанди пештара ба рӯи ҷойнамоз рӯ ба қибла нишастааст. Ӯ аз худо барои гӯсфандонаш барака, барои фарзандонаш умри дароз, барои хизматгоронаш инсоф ва итоат, барои гумоштагонаш, ки ба ғуломфурӯшӣ рафтаанд, сафари беҳатар, барои ғулом ва канизаконан рӯзи бозор ва харидори зардор талаб мекунад...

VII

Дар Пой Остона ном қорвонсарои Бухоро қор ҷӯшида буд, дар он ҷо тайёриҳо медиданд. Саройбонон хучраҳо, айвонҳо, тахонаҳо ва ҳама ҷои саройро мерӯфтанд, машқобҳо об мезаданд, нуриқашҳо ахлот, хасрӯба ва порухон саройро дар ҷуволҳои танг ҷой карда ба харҳо бор намуда, ба саҳро мекашонданд.

Чанде аз хучраҳои савдогарнишини ин саройро бо диққати ҷудогона покиза карданд, дар онҳо палосҳои қиматбаҳо паҳн карданд.

Мехҳои ҷўбиро, ки дар таҳхонаҳо барои ҳайвонбандӣ кўфта шуда буд, кашида гирифта ба ҷои онҳо мехҳои оҳанини халқадор заданд. Дар яке аз таҳхонаҳо, чунон ки дар зиндонҳои амирони Бухоро бошад, кундаи бандибандии ғафс ва дарозеро дароварда ҳар ду сари он кундаро аз зери девори сангини таҳхона гузаронида бо гулмехҳои калон парчи намуданд.

Фуслхонаи саройро рўфта дар он ҷо зарфҳои об гузоштанд. Хатто дар халочоҳо кулўх шикаста монданро ҳам аз хотир набароварданд.

Дар ошхона барои ошпазӣ ва об гармкунӣ деҳҳои ҷудогона шинонданд. Хулоса дар ин сарои калон, ба тарзе, ки ягон маросими муҳим гузаронида мешуда бошад, як тайёри аз одат беруи мерафт...

Як савор аспи худро кафк кунанда давонда омада дар пеши дарвозаи сарой аз асп фуромад, ба саройбонбачае, ки дар он ҷо барои ҳар хизмат муҳайё шуда истода буд, ҷилави аспашро дода ба хунук кардани он фармуд. Худ, ба тарзе, ки ягон хизмати муҳимро бо муваффақият адо карда омада бошад, қамчинашро бозӣ дошта ба сарой даромад ва дар миёни сарои сарой ба дари як хучра рафта, ба касе, ки дар он ҷо ҷорзону нишаста буд, таъзимкунон салом дод.

Он шахс ба ҷои он, ки ба саломи савор ҷавоб гардонад:

— Магар наздик расиданд?— гуфта пурсид.

— Ҳо, наздик расиданд, то ду соати дигар бояд расида оянд,— гуфт савор.

— Ту ба корвон дар кучо рост омадӣ?

— Ман онҳоро дар Пайканд пешвоз гирифтаам. Ба корвонбошӣ аз шумо салом расондам, «маро ба хизмати шумо фиристоданд» гуфтаам. Корвонбошӣ бисьёр хурсанд шуда «ичорадор Акрамбой қадрони деринаи мост, агар ташвиш кашида одам намефиристод ҳам, мо ба ғайр аз сарои вай ба дигар сарой намефуромадем» гуфт...

— Пас аз он?

— Пас аз он бо ҳамроҳии корвон то Чорбақи омадам. Аҳли корвон барои шустушӯ кардани дасту рӯй ва покиза намудани сару либосашон аз гарду губори роҳ, дар он ҷо фуромаданд. Қорвонбошӣ «саройро тоза ва озода карда монетон, одамҳои бегонаро аз он ҷо бароретон» гӯён маро гусел кард.

— Молҳошон бисъёр аст?

— Хеле бисъёр аст: қариб панҷоҳ шутур себ, як чанд шутур дегҳои ҷӯян, офтобаҳои ҷӯян ва дигар асбобу олоти оҳанин ва як чанд шутур сандуқи қалъагӣ. Ҳамагӣ бояд тахминан дусад шутур мол бошад.

— Ҳеч як аз ин молхоро ба сарои мо нахоҳанд фурувард. Ҳамаи онҳо аз он ҷумла молҳоеанд, ки ба сарои Урганҷ фуруварда мешаванд. Аз он молҳое, ки ба сарои худамон дахл доранд, гап зан.

— Аз молҳое, ки ба мо дахл доранд, тахминан 25 нафар гулом ва канизакон ба назар намуданд. Бештарини инҳо занон ва духтарони зебо, ҷавонони пурқуввати расо ва гуломбачагони хушсимоанд. Агар дурусттар шустушӯ кунонда либосҳои хушнамо пӯшонда шаванд, дар бозор ба сари инҳо тилло хоҳад борид.

Шахси миёнсаройнишин, ки аз нақли савор мусоҳибаашро бо қорвонбошӣ Акрамҳои иҷорадор будани ӯ маълум шуд, пас аз хурсанд шуда қарқос зада хандидан ба як бачаи 16—17-солае, ки ба рӯ ба рӯи ӯ дузону нишаста буд, нигоҳ карда:

— Мирзоро чег зан! — гуфт.

— Хӯш, тақсир! — гӯён бача ҷаста хеста ба тарафи даруни сарой рафт...

Баъд аз ду-се лақиқа аз тарафи даруни сарой як шахси бузриши мӯйсафеди қоматҳамида намоён гардид. Чашмони ин шахс танг ва обрав, рӯяш борик ва маҳзун, лабонаш тунук ва беҳун буд. Ин шахс, дар ҳолате, ки дар миёнбандаш як қаламдонро халонда ва дар бағалаш як ҷузғири чармини фасурдаро тикконда буд, нафаскашон омада ба иҷорадор салом дода истод.

Иҷорадор ба ҷавоби саломи ӯ бо сари худ нишора карда, аз рӯ ба рӯи худ ба ӯ ҷой нишон дода:

— Бинишинед! — гуфт.

Пирамард ба ҷои ба худашон нишон додашуда таъзимкунон дузону нишаст, қаламдон ва ҷузъгири худро дар пешии худ гузошта дастҳои худро пеш гирифта муҳайёи хизмат шуда истод.

— Мирзо! — гуфт иҷорадор ба пирамард, пас аз он ки ӯ нафасашро рост карда қадре ором гирифта буд.

Пирамард, бе он ки садо барорад, сари худро як тарафа ҳам карда ба иҷорадор гӯш дода истод.

Иҷорадор давом кард:

— Даррав ба боён ва ғуломчаллобони тумани Ғичдувон, Шофирком, Вобканд ва Зандане аз забони ман як хат навишта омади корвонро хабар диҳед. Хатро ҷунон дилчасп ва хушибора нависед, ки хонандаи он хат ба шавқ омада «ҳар чанд маро фикри ғуломҳарӣ нест, як рафта он ғуломбача ва канизакони хушандомро тамошо кунам» гӯён ба тарафи шаҳр нигоҳ карда давад, то ки одам бисёр шуда бозор гарм шавад. Агар бозор гарм шуда ғуломон ба баҳон хуб фуруш ёбанд, корвонбошӣ хурсанд мешавад, даромади мо ҳам зиёд мегардад. Чойпулӣ ва нашъапулӣ шумо ҳам меафзояд...

Хатҳо навишта шуданд, иҷорадор онҳоро бо савори маҳсус ба туманҳо фиристод. Дар ин вақт корвон ҳам аз дарвозаи Қароқул ба шаҳри Бухоро даромада буд. Иҷорадор пиёдагони худро фиристода аз кадом гузар гузаштан ва ба кадом маҳалла расидани корвонро соат ба соат хабар гирифта меистод.

Аҳли корвон ҳамагӣ хевагӣ буда ҳамашон ба сарои Урганҷ мефуромаданд, ба сарои дигар фуномада, ба бозори дигар фурухтани молҳоишон мумкин набуд. Бинобар ин ҳамаи аҳли корвон ба сарои Урганҷ фуромаданд. Танҳо худи корвонбошӣ*, ки ғуломчаллоб буда ва ҳамаи молаш ғулом ва канизон буд, лозим буд, ки дар гузари Пой Остона, дар яке аз саройҳои, ки бозори ғулом буд, фурояд. Бинобар

* *Корвонбошӣ* — дар ин ҷо ба маънои сардори қофила буда, ба он маъност, ки дар замони хонӣ дар дарбори Хева яке аз мансабҳои дарборӣ буд.

ин корвонбошӣ аз корвон чудо шуда бо «молхон» худ — бо ғулом ва канизонаш ба сарои Пои Остона, ки дар ичораи Акрамбой буд, омада фуромад.

Корвонбошӣ, пас аз он ки бо Акрамбой бағал кушода вохӯрдӣ карда якдигарро бӯсиданд, ба хучраи хосе, ки барои ӯ тайёр карда буданд, даромада нишаст...

Ғулом ва канизонаро ба таххонаҳо дароварда ҳабе карданд. Ба пои баъзе саркаштарини онҳо кунда заданд, баъзеҳояшонро ишкел зада сари ишкелро аз ҳалқани меххон оҳанин гузаронида қулф карданд. Шутурҳои қачовадорро, ки ғуломонро ба онҳо бор карда оварда буданд, бо сорбонон ба беруни шаҳр фирис-тоданд...

Корвонбошӣ Акрамбойро ба пеши худ ҳеҷ зада: — Имрӯз,— гуфт,— харидор номро ба сарой роҳ надихед; ғулом ва канизонаро ба ҳеҷ кас нишон надихед. Фардо пагоҳӣ ба чаноби олий ариза ва совринҳоямонро¹⁰ пешкаш мекунем. Агар руҳсати олий шавад, пас аз он ба фуруш хоҳем даромад.

Ин фармоиш дарҳол аз тарафи Акрамбой иҷро шуда, ба дари сарой посбони махсус гузошта шуд, ки ғайр аз саройбонон, каси дигарро ба сарой роҳ надихад.

Дар ошхона деги шӯрборо мечӯшонданд ва рағани палавро доғ мекарданд. Дар як ғӯшаи ошхона як деги нимманиро шинонда дар он об гарм мекарданд. Оби гармшударо бо сатилҳо кашонда дар ғуслхона ба зарфҳои об мерехтанд.

Одамҳои махсуси корвонбошӣ ғулом ва канизонаро бо навбат аз таххона бароварда ба ғуслхона меоварданд, пас аз шустушӯ ба онҳо либосҳои тозатар пӯшонда боз пас ба таххона бурда занҷирбанд мекарданд ва боз чанди дигари онҳоро ба ғуслхона мекашонданд. Лекин барои шустушӯи занон ва духтарони хушсимо ва писарбачагони андомзебо зиёдатар аҳамият меоданд, онҳоро бо собунҳои ироқии хушбӯӣ мешустанд, мӯйҳояшонро бо диққати тамои шона мекарданд, аз мӯи онҳо зулфҳо ва қачақҳо мебароварданд, абрӯҳояшонро бо мӯйчинак мечиданд, ба чашмонашон сурма мекашиданд, ба рӯйҳои онҳо аз нил ҳалқон сохта мекарданд. Либосҳои соҳибҷамолон ҳам аз

порчаҳои нав буд, ки аз онҳо ҳар касро аз нуҳаҳои ба андоми ӯ зебанда баргузида ба тарзҳои галатӣ бурида дӯхта буданд.

Як духтарбачаи 14-соларо бо як писарбачаи 16-сола бо фармони маҳсуси қорвоношӣ зиеда бодикқат шуста чандин бор собун зада, чандин бор об рехта покиза карданд. Пас аз пушонидани либосҳои нав онҳоро ба хучраи қорвоношӣ ба хузурӣ вай гирифта бурданд. Қорвоношӣ дар пешии чашми худ ба сартароши маҳсуси худ фармуда мӯйҳои инҳоро шона кунонид, абрӯҳои онро чинонид. Мӯйҳои онро бо кайҷӣ пероста зулф, кокул, печа ва качақ бароваронид. зулф ва качақҳоро чандин бор вайрон кунонда аз сари навсозанда оқибат ба як тарзи хушнамо дароваронид. Ба мӯйҳои он атри ҳолиси рағанигулӣ занонид.

Ба ангиштиҳои дастҳои инҳо ангиштиҳои заргарди ёқутингин гузарониданд, гӯшҳои онро бо оғезҳои заррини нозуқи марворидқорӣ зинат доданд. Ба сари писарбачаи калалӯши тос пушонданд. Ба сари духтарбача аз болон тӯппин тос пешонабанди зардӯзи бафта ба гарданаш се шадда гарданбанди мурас-саъқориро ҳамонла карданд.

Пушокҳои ба инҳо пушондашуда ҳам шохӣ ва баҳмалӣ ҳафтранги Бухоро буд, ки дар он вақтҳо ин гуна либосҳо ғайр аз ҳарамии полшоҳӣ ба дигар ҷоҳо камтар муяссар мешуд...

VIII

Пагоҳонӣ буд. Регистони Бухороро машқобҳо об зада фаррошҳо рӯфта ҷида буданд. Аспҳои аҳли дарборро, ки дар торикии рӯз ба саломии амир омада буданд, ҷилвадоронашон савор шуда дар тағи девори мадрасии Дорушшифо қатор гардида рӯ ба ҷануб менистоданд.

Мардуми хангоматалаби Бухоро, ки «ин рӯз ҷаноби олий киторо мезананд, киторо меовезанд, кадом касро аз нақораҳои он¹⁷ арқ поён андохта мекушанд, гардиани кадом касро гӯсфандвор мебуранд ба кадом кас ёрлик¹⁸ медиҳанд, кадом касро бо мансаб ва тилъат сарафроз менамоянд?» гӯён ханӯз рӯз сафел но-

шуда ба дари арк омада буданд, ба зери девори чо-
меи Поянда пушт ба девор ва рӯ ба шимол менишас-
танд. Ин тамошобинон, бо вучуди ин, ки бо аспон ва
чилавдорон рӯ ба рӯ нишаста буданд, гӯё ки дар ху-
зури худи амир нишаста бошанд, бо як вазъияти эх-
тиромкорона даст пеш гирифта менишастанд. Бе он
ки ба рӯи якдигарашон нигоҳ кунанд ва сздо баро-
ранд, зери лаб бо якдигар аз ҳодисаҳое, ки имрӯз дар
дарбор шудани аст, охиста-охиста гап мезаданд.

Раванда ва ояндагоне, ки аз тарафи Дарвозан
Имом омада, ба тарафи Токи Тиргарон ва ё билъақс
Регистонро бурида мегузаштанд, маҷбур буданд, ки
аз савориҳои фуromaда аспҳои онро етак карда
харҳои онро пеш андохта гузаранд; инҳо пас аз пиёда
шуда ба тарафи арк нигоҳ карда таъзим намуда гу-
заштан аз Регистон боз ба савориҳои савор шуда,
ба тарафи худ хостаашон мерафтанд.

Ба Регистон барвақт омедани тамошобинон рой-
гон нарафт: як дехконе, ки ба шаҳр кам омада буд ва
қондаи аз пеши Регистон гузаштанро наредонист, бе
он ки аз савориҳои фурояд, гузаштан гирифт. Бо ди-
дани ин ҳол як шахси ҷӯбдастдоре, ки ба болои тахта-
пул¹⁹ ба пеши дарвозан арк истода буд, бо овози ғаф-
си дахшатноки ниҳоят баланд:

— От... дан... кӯн... кӯн отдан, кӯн отдан!!!*—гӯён
ба дехкони саворан гузаранда нигоҳ карда фаръёд ка-
шид.

Он дехкон, ки аз дахшати ин фармон ба изтироб
омада буд, шитобкорона аз асп фуromaданӣ шуда ба
замин галтид.

Ханӯз фурсати аз ҷо бархостани ин дехкон набуд,
ки аз дари арк ясавулони ҷӯбдастдор давои омада
аз гиребони дехкони мазкур гирифта ўро ба тарафи
арк кашола карда бурданд. Ўро бар болои тахтапул
дар рӯ ба рӯи «тўнқатар»** нигоҳ дошта танашро ба-
рахна карда 15 ҷўб ба пушташ заданд. Пас аз он ки

* Ин калимаҳои туркии дарборӣ аст, ки айнан гирифта шуд.
Маънояш «аз асп фуroma» гуфтаи аст.

** Як маъмури расми дарбори амир буд, ки вазифаи он аз
саворӣ фуromaвардани мардум буд дар пеши дарбор.

аз ӯ дар ҳаққи чаноби олі дуо гирифтанд, чомаашро ба дасташ дода ба роҳаш андохтанд.

Ин кор барои тамошобинони ҳангоматалаб «аз нӯ-ги хамир фатир», агар бо таъбири русӣ адо кунем, «первой почин» буд. Ин шавқуни нахустин барои тамошоҳои имрӯзшудани фолл «хайр» буд. Дар ҳақиқат ҳам тамошо ҷӯшида рафт:

Ду бандие, ки онҳоро аз обхона—аз ҳабсхонаи дар роҳрави арк буда бароварда оварда буданд, дар пеш дарвозаи арк ба сари тахтапул намудор гардиданд. Дастҳои ин бандихоро на ба пушт, балки ба пеш баста буданд. Яке аз тамошобинон, ки ҷи ҳолро дид, бе он ки ба касе шунавонад, худ ба худ зери лаб «бечорагон!» гуфт. Зеро пешбанд шудани касе аломати кушта шудани ӯ буд.

Як шахсе, ки дар бараш чомаи кимҳоб, бар сараш кулоҳ ва дастори сипоҳгарӣ, дар миёнаш камарбанди заррин ва ба дасташ табарзини дастанукраи симкӯб буд, пеш даромад.

Ин миршаби Бухоро ва иҷроқунандаи ғазабҳои олии султони (қазои қатл) буд.

Гирдогирди бандиёро шогирдпешагон*, ки бо шамшери бараҳна мусаллаҳ гардида буданд ва шабгардоне, ки дар дастҳои себанд** доштанд, иҳота карда гирифтанд.

Ба пахлуи ҳар кадом аз бандиён як шахсе омада истода бо як дасташон аз бозуи ҳар як бандӣ доштанд. Дар дасти дигари ин шахсҳо ба дарозии як оршин, ба ғафсии табардаста як калтакчан сарлӯнда буд. Қади ин одамҳо паст ва танаашон ғафс буда, либосҳои ба либосҳои аҳли дарбор монандӣ надошт: ба сари инҳо телпаки мӯйрафтаи гӯсфандӣ, ба барашон чомаи серпахтаи кӯтоҳи ресмонӣ, миёнашон бо чилбур аз рӯй баста ва ба пояшон мӯзаи булғори пошнабаланд буд.

* Шогирдпеша — одамони саворан қушбеги ва ҳукуматдорони дигар. Аммо онҳо дар мавридҳои одамкушӣ пиёда иштирок мекарданд.

** Себанд — ҷубдасти шабгардон аст, ки се оршин дарозӣ дошта, дар се ҷойи банди мисли доғад.

Инҳо чаллод буданд.

Бандиёро бо ҳамин «тантана» аз тахтапул фуруварда ба он сӯи Регистон, ба рӯ ба рӯи дарвозаи арк ба лаби як чуқурӣ, ки барои гурезондани обҳои барфу борон дар бозори ресмон²⁰ канда буданд, гирифта бурданд.

Тамошобинони дари арк ва аҳли бозор гирдогирди чуқуриро фаро гирифтанд. Одамҳои миршаб ва кушбегӣ бо зарби шофу калтак мардумро дуртар ронда, дар гирдогирди чуқурӣ як доира кушоданд.

Миршаб ба тарафи дарвозаи арк нигоҳ карда, ба ларачае ки қариб буд сараш ба замин бирасад, ҳам шуда се бор таъзим кард. Пас аз он аз мардум ва бандиён дар ҳаққи ҷаноби олий дуо гирифт.

Ҳар чанд мардум «ҷаноби олий ҷаҳонгир шаванд, теғашон бурро шавад, ҳазрати Шохимардон ва Баҳоваддини балогардон камарашонро банданд!» гӯён бо овози баланд гулгулақунон дуо карда бошанд ҳам, бандиёро ҳолати дам задан набуд. Бо ҳамин ин чаллодон дастҳои ба пеш басташудаи онҳоро то ба поён расидани маросими дуо ба ҳаво бардошта истоданд.

Миршаб аз бағали худ хатеро бароварда ҷои мӯҳри онро бўсид ва ба чашмаш молида аз назар гузаронид. Пас аз бозгашта дар бағали худ андохтани он хат ба тарафи чаллодон нигоҳ карда, бо бурути худ ишора кард.

Чаллоди якӯм бозуи бандиро сар дода аз тарафи пеш бо калтакчаи худ ба поҳои бандӣ кашидаву кушода зарбан сахте зад: бандӣ рӯйнокӣ ба лаби чуқурӣ ба рӯи хок афтод.

Чаллоди дуйӯм ба пушти бандӣ савор шуда ўро ба замин пахш карда истод. Чаллоди якӯм аз соқи мӯзаи худ як корди борики дудамаро кашида бароварда, онро ба гулӯгоҳи бандӣ аз пеши гӯш то гулбандаш ҳалонда, пас аз як тофтани корд онро бароварда гирифт ва корди хунолуди худро ба либоси бандӣ пок карда, бозпас ба соқи мӯзааш ҷой кард.

Бандии якӯмро, ки ханӯз ҷонаш набаромада буд, ба ҳоли худааш гузошта, бандии дуйӯмро ҳам ба ҳамон тарз сар бурида. Бандиён, ки гулӯгоҳашон бурида

шуда буд, пас аз қадре частухез карда ба атроф хун пошидан ором гирифтанд. Акиун инҳо тамоман мурда буданд.

Дар ҳамин вақт аз тарафи гӯлахи ҳаммоми Тукумдӯзӣ чор нафар қиморбоз, ки дар дасташон ду занбар буд, расида омаданд. Инҳо касоне буданд, ки одамони аз тарафи амир кушташударо ба занбар андохта ба гӯлахи ҳаммом, ки бошишгоҳи худашон буд, бурда нигоҳ медоштанд. Агар наздикони кушташудагон омада аз онҳо мурдан худро талаб кунанд, як маблағи дуруст гирифта мурдаро ба онҳо месупурданд, агар мурда бесоҳиб бошад, ба сари роҳ бароварда нигоҳ дошта, аз оянда ва равандагон ба номи гӯронидани онон пул мегирифтанд. Инҳо ҳамин корро ба худ касб карда гирифта буданд. Азбаски инҳо дар сояи ҳамин «пеша» пули бисъёре ёфта дар қимор ҳамеша «гардкам»* мезаданд, қиморбозони дигари Бухоро инҳоро ба «шарафи» лақаби «бойбачагони чаноби олі»** мушарраф карда буданд.

Аммо имрӯз бучули ин қиморбозҳо «духар»** набаромад! Вақте ки миршаб ба сари мурдаҳо барон бардоштани онҳо рафтани ин қиморбозҳоро دید:

— Ба ин мурдаҳо даст нарасонетон, — гуфт, — ин мурдаҳо мувофиқи супориши махсуси чаноби олі то бегоҳӣ ин ҷо мемонанд, то ки оянда ва равандагон аз ҳоли инҳо ибрат гиранд. Бегоҳонӣ ин мурдаҳо аз шаҳр бароварда шуда дар пешни сағҳо партофта мешаванд. Зеро илова бар ин ки инҳо қиморбоз ва шӯрапушт будаанд, вайронкороне будаанд, ки мардуми Хатирчиро ба муқобили ҳоким ва қозини он ҷо хезонда онҳоро аз итлоат баровардаанд.*** Мурдан ин гуна

* *Гардкам* — истилоҳи қиморбозон аст, ки дар мавриди бозӣ кардани ҳаман сарқимор меғӯянд.

** *Духар* — як шакли махсуси бучул аст дар қимор, ки бучули ҳар кас, ки он шакл ояд, ҳарифашро мебурад. Ин шаклро дар ўзбеки «олчи» меғӯянд.

*** Дар аҳди амирони манғит деҳқонони Хатирчи ва Миёнкал чанд бор исьён карда буданд, ки дар таърихи амирони манғит ин исьёро «Исьёни хитойкипчоқ» меноманд. Ин воқеа ҳам натиҷаи яке аз ҳамон исьёнҳост.

одамоне, ки ба подшохи ислом ёғӣ шудаанд, хокро мурдор мекунад. Бинобар ин чаноби олі каромот карда дар бораи ба пеши сағҳо партофтани мурдаҳои инҳо фармон доданд...

Миршаб бо одамони худ ва шогирдпешагони кушбегӣ ба арк баромада, барои фахмондани иҷроӣ ҳукм ба амир ба мазмуни «тасаддуқоти саломатии олі карда шуданд, умри ҳазрат дароз бод!» ариза дод...

Боз қулфи калони дари хурди обхонаи танг кушода шуд. Аз он ҷо боз ду бандиро бароварда ба пеши дарвозаи арк ба сари тахтапул оварданд. Либосҳои як бандиро кашиданд. Уро як шахси ғалчаи пурзӯр ба пушти худ бардошт, дастҳои бандиро аз гардани касе, ки ўро бардошта буд, гузаронида як шахс нигоҳ дошт; шахси дигаре пои бандиро аз миёнаи поҳои бардоранда гузаронида даст гирифт. Ду мирғазаб* ба ду паҳлуи бандӣ гузаштанд. Инҳо аз як тӯда ҷӯби илғои як қулочӣ ки дар он ҷо омода карда буданд, як-як гирифта ба пушти бараҳнаи бандӣ «як, ду...» гуён 75 ҷӯб²² заданд.

Пас аз дар ҳаққи чаноби олі дуо қиноватҳои он бандӣ либоси бандии дигарро кашидан гирифтанд...

Кушбегӣ²³ ки бо либоси расмии худ дар сари сафи зарринкамарони дарборӣ барои иҷроӣ маросимӣ чазо ҳозир омада истода буд:

— Чоройна!— гуфта овози худро баланд кард.

Бо баромадани ин овоз дар миёни тамошобинони дар Регистон ҷамъомада як ҷунбиши ҳаяҷонomez пайдо гардид. Азбаски ин «тамошо» аз тамошоҳои бисёр нодир буд, ҳар кас мехост гардани худро аз гардани каси ба паҳлуяш нишаста баландтар карда ин тамошоро дурусттар бинад...

Мирғазабҳо ин бандиро ба пушт набардошта рӯйнокӣ ба заминаш хобонданд. Ду кас ўро паҳш карда истод, ду мирғазаб бо ду ҷӯб ба пушти бандӣ 75 ҷӯб заданд.

Пас аз он бандиро бо пушти суп-сурх гӯштшудан

* Мирғазаб — касест, ки ғазабӣ амирро бо ҷӯб иҷро мекунад, ё бандихоро бо ҷӯб зада иҷро мекунад.

хуншораш ба замин хобонда, ба шикамаш ҳам 75 чўб заданд.

Баъд аз он бандиро ба паҳлухояш хобонда ба ҳар ду паҳлуяш ҳам бо навбат 75-чўбӣ заданд. Ин шуд чор 75-чўбӣ, ки дар истилоҳи қонуни ҷазои амирон иро ч о р о й н а меномиданд.

Баъд аз он ин бандиро, ки баданаш монанди хики пурхуни сӯроҳ пайдокарда гардида буд, бо бандии аввалини баданаш чок-чокшуда ба ароба бор карда ба тарафи зиндон фиристоданд.

Бояд бандии чоройна задашуда мурда бошад. Бо вучуди ин, азбаски амир «пас аз задан ба зиндон фиристода шаванд» гуфта амр дода буд, ин фармонширо бар болон мурда ҳам бошад, иҷро кардан лозим буд.

* * *

Дар вақти рӯй додани ҳикояи мо подшоҳи Бухоро амир Хайдар* буд; ин амир бо муллои ва тақводорӣ машҳур гардидааст. У ҳар сахар ду соат пеш аз дамидани субҳ аз хоб бармехост, таҳорат мекард, намози таҳачҷудро** мехонд ва то вақти намози бомдод бар рӯи ҷойнамоз дар муроқаба фурӯ рафта менишаст. Пас аз он намози бомдодро дар хучраи ибодатхонааш бо хизматгоронаш, ё дар ҷомен арк бо омман аҳли дарбор худ имом шуда бо ҷамоат адо мекард.

Пас аз адои намози бомдод ба саломхона²⁴ даромада нишаста, саломи аҳли дарборро мегирифт, аризаҳоро ягон-ягон аз назар мегузаронид, дар бораи онҳо фармонҳои даркориро забонӣ меод, ё бар пушти онҳо менавишт. Пас аз он намози ишроқро*** хонда ба ҷомен арк, ё ба меҳмонхонаи раҳимхонӣ мебаромад ва дар он ҷо ба муллобачаҳо — талабаҳое, ки ҷамъ шудаанд, дарс меод.

* Амир Хайдар — чорӯми амирони мангити Бухоро буда, дар солҳои 1802—1826 ҳукмронӣ кардааст.

** Намози таҳачҷуд — намозест ғайри намозҳои панҷвақтӣ, ки шайхон ва тақводорон пеш аз дамидани субҳ мехонданд.

*** Намози ишроқ — ҳам намози ғайри панҷвақтӣ аст, ки шайхон ва ғоҳонӣ пас аз баланд шудани офтоб мехонанд.

Як рӯз амир Ҳайдар бинобар бисъёр будани аризаҳо аз тарси дермони дарсгӯнаш, ки онро хеле муҳим мешумурд, онҳоро (аризаҳо) рӯякӣ ва шитобкорона аз назар мегузаронид. Дар ин миён дар як ариза номҳои як гуломбачан 16-сола ва як канизаки 14-соларо дида он аризаро дубора ва бодикқат хонда баромад. Пас аз он аризаро бар рӯи болиши пари дар паҳлуяш буда гузошт ва кӯбачан чӯбини хурдтаракн харротиро, ки дар пешаш буд, гирифта бо он дарро се бор бо оҳистагӣ тик-тик кард.

Ин кӯбача барои амирон вазифаи занг—звонокро адо мекард. Агар амирон бо он кӯбача як садо мебароварданд—пешхизмат, ду садо мебароварданд—маҳрам ва се садо мебароварданд, дарбон мебаромад.

Бо шунидани се садои кӯбача дарбони навбатдоре, ки дар даҳлез ҳозир буд:

— Хӯш, тақсир! — гӯён ба ҳузурӣ амир даромада, пас аз се таъзими сачданамо кардан даст пеш гирифта сар ҳам карда рост истод.

Амир ба аризаи бар рӯи болиш мондаш ишора карда:

— Иро гир, пешкаши дар дарунаш навишташударо дарун дарор! — гуфт.

Дарбон пас аз таъзим кардан дузону нишаста болишро бо дасти худ бӯса карда аризаро аз он ҷо гирифт ва рост хеста боз ба амир таъзим кард. Пас аз он пуштнокӣ роҳ рафта, бе он ки рӯи худро аз амир гардонад, ба пешни дари даҳлез расид ва баъд аз боз як таъзим кардан ба амир, ба даҳлез баромада рафт...

Дарбон дар панҷ дақиқа чизҳои пешкаширо ба маҳрамон бардоронда ва ду бачаро пеш андохта ба рӯи ҳавлии саломхона даромад.

Амир ҳамаи чизҳои пешкаширо барои ба хазина бурдан ишора карда, ба даровардани бачагон, ки рӯякӣ пешкаш буданд, ба ҳузурӣ худ фармон дод.

Дарбон бачагонро, бе он ки худаш дарояд, ба ҳузурӣ амир даровард.

Амир онҳоро ба наздиктарин худ талаб карда ҳар кадомашонро як-як бо диққати тамои аз назар гузаронид ва худ ба худ бар зери лаб:

— Зеботалъатони камъёби қаҳон!— гуфт. Пас аз он дарбонро ҳеҷ зада ба бачагон ишорат карда:

— Инхоро ба хавличан миёна* бурда ба дасти хоҷасарой** супор. Пас аз он берун баромада ба муллобачагони чамъшуда «имрӯз мизочи хумоюни ҳазрат андак хастагӣ пайдо кардааст, дарс намешавад» гӯй! — гуфт.

Дар ҳақиқат ҳам бо дидани ин ду бачаи маъсум аъзои бадани амир ба ларзиш даромада рангаш парида ва чашмонаш сурх шуда, ба тарзе, ки ўро табларза гирифта бошад, дар изтироб афтода буд. Кӣ медонад, эҳтимол ин беморӣ боз як чанд рӯз — то сард шудани дили ў аз он бачагон давом намуда муллобачагон аз дарси динии амир маҳрум монда бошанд.

Амир аз дарбон аризаи мазкурро пас талаб карда гирифт. Ба пушти ариза навишт, ки «ба номи соҳиби ариза ёрлиқи амали эшикоқобошигии²⁶ дарбори хумоюни навишта, мувофиқи ин амал аз хазинаи хумоюнамон се қабат сарупо — хилъат гирифта дода шавад». Ва аризаро боз пас ба дарбон дода:

— Ба мирзони муншӣ!²⁷ — гуфт..

Дар ин соат фармон иҷро ёфт, ба соҳиби ариза аз зер чомаи адрас, аз болон он чомаи шоҳӣ ва аз рӯй чомаи кимхоб пӯшонда шуд. Ба пешӣ ў як тўб доқа, як дона кулоҳи кимхоб ва як дона рӯймоли фарангӣ гузоштанд.

Соҳиби ариза телпаки сиёҳи калони баландмӯи гӯсфандии дегмонанди худро аз сар гирифта ба замин монд ва кулоҳро пушида аз қояш хеста хост, ки доқаро ба сари худ печонад. Аммо аз он ҷо, ки пеш аз ин ҳеҷ гоҳ салла набаста буд, аз ўҳдаи ин кор набаромад.

Яке аз фаррошоне, ки дар он ҷо барои бахшиш (олук)-гирӣ гирд омада буданд, кулоҳро аз сари он шахс гирифта ба дасти чапи худ нигоҳ дошта, бо

* *Хавличан миёна* — хавлиест дар миёнаи ҳарамсарой ва ҷои нишастии амир, ки дар он ҷо бачагони амрадро мегузоштанд.

** *Хоҷасарой* — шахсест, ки ҳарамии амирро саробонӣ мекунад.

дасти рости худ докаро ба гирди кулоҳ печонда, ба тарзи дарбориён дастори шалғамӣ сохта баста, ба сари соҳиби ариза пӯшонид.

Удаичӣ²⁸ ёрлики эшикоқобошигиро, ки дар ним тахта қоғази хӯқандӣ — ҷойдорӣ навишта шуда буд, ба сари соҳиби ариза — дар печи дастори он халонид.

Баъд аз он дар ҳолате, ки аз тарафи дасти рости соҳиби ариза удаичӣ ва аз тарафи дасти чапи он шиғовул²⁹ аз бозувонаш гирифта буданд, ба рӯи ҳавлии саломхона ёро дароварданд. Инҳо ёро дар рӯ ба рӯи амир тахминан 50 қадам дуртар аз он нигоҳ доштанд.

Аввал сар карда удаичӣ бо забони туркӣ бо овози ғафси баланд ва бо ҳичо ва калимаҳои ҷудогона гуфт:

— Таксиррр!.. бо... сало... ма... тин... ҳазра... там... аз... савдо... га... рони... мӯътабарӣ... Хева... ғуломашон... Муҳам... мад... Карим... бой... корвонбошӣ... аз... мар... ҳамати... ҳазра... там... бо... амали... ҷалилаи... эшик... оқо... боши... ги... дарборӣ... салтанати... Бухорон... шариф... сар... фароз... шуда... ҳазра... тамро... дуо... карда... ба кори... худ... мегардам... мегӯяд!..

Пас аз он шиғовул гуфт:

— Ба... ҳазрат... ти... амир... худо... тав... фиқу... а... до... лат... диҳад!..

Баъд аз он удаичӣ:

— Сари... худ... ро... пешкаш... ме... кунад... — гӯён аз бунӣ гардани корвонбошӣ пахш карда, ёро дузону ба замин нишонид.

Пас аз он пеши даҳлезӣ хонае, ки амир дар он нишаста буд, касе бо овози баланд ва ҳичоҳои ҷудогона:

— Ва... а... лайку... мус... са... ломм!.. — гуфта фаръёд кашид. Ин саломгоҳӣ (маъмури салом) буд, ки аз ҷониби амир ба салом ва таъзими корвонбошӣ ҷавоб гардонда буд.

Ба тарафи корвонбошӣ, ки ба замин зону зада нишаста даст бардошта дуо мекард, амир дасти худро дароз кард.

Ин марҳамате буд, ки ба бисъёр кам одамон муяссар мегардид.

Корвонбошӣ бо ишораи удайчӣ аз ҷои худ ҷаста хеста, дар ҳар як қадам як таъзими сачдамонанд карда ба тағи даре, ки амир дар даруни хона ба пеши он дар нишаста буд, рафт ва дасти амирро, ки дар баландии якметрӣ ба рӯи остона гузошта шуда буд, бо ду дасти худ гирифта, аввал ба чашмонаш молид ва пас аз он то кашада гирифтани амир бо лаззати тамом бўсидан гирифт.

Корвонбошӣ дасти амирро чунон бо шавқ ҷалпос занонда мебӯсид, ки бинанда гумон мекард, гов бачаи навзонаи худро мелесада.

Корвонбошӣ пас аз ба поён расидани маросими дастбӯсӣ дар зери остона дузону нишаста даст бардошта амирро дуо кардан гирифт ва бо аз пас шунидани садон:

— Баргаштан... гиред!..— гуфтани удайчӣ аз ҷои худ хеста таъзимкунон пасноқӣ рафта аз дарвозаи саломхона берун баромада.

Дар берун аҳли дарбор гирду пеши корвонбоширо монанди мӯру малах фаро гирифтанд. Инҳо монанди ҳашароти мурдорхор мехостанд аз бадани фарбеҳи чиркини корвонбошӣ, ки аз пеши амир ба обу арақ ғӯтида монанди мурдаи кӯҳна бӯй гирифта баромада буд, порчаҳои рағганин канда гиранд.

— Муборак бод!

— Давлатҳои аз ин ҳам калонтарро бинед!

— Худо мубораку хайр гардонад.

— Бахшиширо бароред!

— Камарчабоғиро бароред!

— Муносиби марҳамати олий ҳиммат кунед!

.....

Ин гуна табрик ва талабҳо, ки аз дахҳо дахониҳо ба якборагӣ мебароманд, қариб буд, ки гӯши корвонбоширо кар кунанд. Корвонбошӣ ҳам хоҳ-нохоҳ дахони ҳамъени худро кушод. Ба яке панҷ танга, ба дигаре ду танга, ба яке зиёдтар, ба дигар камтар—хулоса ба ҳар кас мувофиқи дараҷаи дар дарбор доштан ӯ чизе инъом кардан гирифт...

Корвонбошӣ ба ҳар кас, ки ҳар чиз диҳад, хоҳ бисёр бошад, хоҳ кам, аввал он кас он тангаҳоро бо унфу итоб ба пеши корвонбошӣ ҳаво дода:

— Ба муқобили ҳамин қадар марҳамати ҳазратам магар ҳиммати шумо ҳамин аст? Ба ин ҳам худатон ҳалвопечак гирифта хӯред ва ё барои писарчаатон ба ий пул сурнайча гирифта баред. Ба мо саломатии ҳазратамон кифоя аст... — гуён ноз мекард ва пас аз чанҷол ва хархашаи бисъёре бо як танга, ё ду танга зиёда қардани қорвонбошӣ он одам розӣ шуда, пулҳои ба замин пошдодаашро чида мегирифт.

Маросими баҳшишдиҳӣ ва баҳшишситонӣ бо ҳамин гуна чанҷол гузашта бошад ҳам, дар охир ҳаман баҳшишгирон аз қорвонбошӣ зиёда хурсанд ва миннатдор гардида, ўро аз дарбор бо иззату ҳурмати бисъёр раҳсипор гардонданд...

Қорвонбошӣ, дар вақте ки аз дарбор ба сарой бозмегардид, дар роҳ мардуми бозор ба тани ў чомаи кимхоб ва ба сараш қоғази калони ёрликро, ки монанди бодбараки ба дарахт андармоншудаи бачагон нўти он аз пушти сараш овезон буд, дида ба ў бо ҳурмат салом меоданд, баъзеҳо ҳар чанд ки будан ва чӣ будани ўро намешинохтанд, аз вай як:

— Муборак бошад! — гуфтанро ҳам дарег намедошанд.

Вақте ки қилавдори қорвонбошӣ «пӯшт-пӯшт» гуфта ба кори фарроше, ки дар рӯфтани роҳ машғул буд, ҳалал расонид, ў ҳам худро ба қанортари роҳ қашида ба қорвонбошӣ:

— «Марги нав муборак!» — гуфта писханд кард.

Қорвонбошӣ, ки аз он ҳама таъзим, салом ва «муборак бошад»-ҳо фаҳрида варам карда рафта истода буд, маънии сухани фаррошро нафаҳмад ҳам, ба вай ҳам сар ҳам карда хурсандии худро фаҳмонид...

* * *

Дар сарои Пон Остона тўи қалон сар шуд, савдогарони қалони Бухоро, амалдорони дарбори амир ва ҳаман аъзои қорвони Хева дар ин ҷо гирд омаданд. Қандҳоро реза мекарданд, ба рўи дастархон дар лаълӣ ва тақсимиҳо қандолот, конфет, pista, бодом, мавиз ва ҳалвоҳоро қашиданд. Мураббо ва нишоллоро на бо одати муқаррарӣ дар нимкоса, балки

дар косаҳои калон кашида буданд. Саркандҳо, куттинаботхоро ба мехмонон «даханширинӣ» гуён таксим мекарданд. Нақорачиён ва сурнайчиён хавои «шодӣна» менавохтанд. Садои «муборак бод»-ҳо ва гулгулаи дуохон дар ҳаққи «чаноби оӣ» гирифташуда ба осмонҳо мерасид.

Ҳамаи ин тантанаҳо ба бадали номуси ду асири ҷавони маъсум, ки аз ҷониби қорвоношӣ ба амир пешкаш гардида буданд, шуда истода буд...

IX

Дар тумани Шофирком, дар деҳаи М., дар хавлии Абдурахимбой³⁰ қорҳо мечӯшид. Дар зери як соботи хавлии бой тарозуи қаппон овезон буд ва бо он тарозу гӯзаҳои деҳқонҳоеро, ки дар навбат истода буданд, бармекашиданд.

— Ортук, — гуфт ба тарозудор пас аз даст расонда дидан ба тасмаи шаҳини тарозу, — тасма суст шу-дааст.

— Хотирчамъ бошед, ака бой, — гуфт тарозудор, — тасма суст шуда бошад ҳам, дасти ман суст на-шудааст.

Як деҳқон, ки аз суҳанҳои кинояомези бой ва тарозудор ба шубҳа афтада буд:

— Худоро ҳозир бинед, ака Ортук! — гуфт.

— Даҳанатро гундор, ялама,³¹ — гуфт ӯ ба деҳқон оташии шуда, — ба ман ту ҳам баробар, бой ҳам. Бой дар қиёмат маро шафоат мекунад, ки моли туро ба вай дуздона медиҳам? Ман ҳаққан-ҳаққо таппа-тахт баркашида як каф муштак* гирифта намро медонам.

— Хуб, қоҳиш накунед, ака Ортук! — гуфт он деҳқон бо вазъияти эҳтиромқорона, — эҳтиёт кунед, саҳву хато нашавад гуфтам-дия.

— Пирӣ ҳар касбу қор дар замин бошад, пирӣ тарозудорон дар осмон — ситораи Тарозу дар осмон будааст. Дар мо саҳву хато намешавад.

* Муштак — як мушт бор аст, ки дар замони пеш тарозу-дорҳо дар вақти баркашидани боре ҳаққи тарозу гуён мегирифтанд.

— Бас кун акнун, Ортук,— гуфт як дехқон да-
лернамо, ки мӯйлаби худро тофта истода буд,— Си-
торан «Тарозу ҳам, ки пири туст, ҳамеша якзайл
намегардад. Агар дар мохи мизон³² рост шавад, дар
ҳамал як лингаш боло, линги дигараш поин мешавад.
Дехқонон хандиданд.

— «Дар мамлакат дузд ёфт нашавад, тарозудорро
ба миршабхона кашола кун» гуфтаанд,— гуфта дех-
қони дигаре хандаи ханӯз нахобидаро боз болотар
бардоронид. Худи тарозудор ҳам хандид.

Тарозудор саргармона «кор» мекард; паллабардор
ҳам чакқон буд, бо овехтани зағома, пеш аз он ки
дасти тарозудор аз тасма ҷудо шавад, ӯ палларо аз
шаҳин канда мегирифт. Муштакҷӣ ҳам ба кори ху-
даш моҳир буд; аз тарозуи охирини ғӯзаи ҳар дехқо-
не, ки бәрмекашиданд, ӯ муштак мегирифт. Барои
муштакгирӣ ӯ дастонашро бо остини васеъ ва шаҳи
чакмани қокмааш³³ то оринҷ ба зағома тикқонда, чу-
нон ки бо бел мегардонда бошад, ба ҷои як мушт ка-
маш ним пуд ғӯзаро ба замин мегардонид.

— Вой дод!.. Ман ғӯзаи худамро аз як ман³⁴ зиё-
датар тахмин карда оварда будам, аммо дар ин ҷо
аз як ман панҷсер* кам баромад,— гуфта фаръёд
кард як дехқоне, ки ғӯзаи ӯро баркашида шуда бу-
данд.

— Ту-ку тахмин карда оварда будӣ. Ман ки як
ман баркашида ба болояш ҳаққи муштакро ҳам зам
карда оварда будам, даҳсер** кам баромад,— гуфта
як дехқони дигар ба ӯ ҷавоб гардонд.

— Хуб, андак кам барояд, чӣ мешавад? Ғӯза ша-
мол хӯрда хушк мешавад, аз ҷоки ҷувол дар роҳҳо
мерезад, албатта, кам мешавад-дия, — гуфт паллабар-
дор ба онҳо.

— Магар шумоён ғӯзаро харида овардед, ки за-
рар мекашед, моли аз замин худодода-дия,— гӯён
гумоштаи бой Набӣ-Полвон мехост ба онҳо тасалли
диҳад...

* Панҷсер — як пуд.

** Даҳсер — ду пуд.

Бой, ки аз рафти баркаш хотирчамъ шуда буд, ба пеши тарозу наменамуд. Ҷ дар як канор ба болон кати васеи менишаст, дар як тарафаш қаламдон ва сиёҳидонро гузошта, дар тарафи дигараш чӯт, саночҳои танга ва пули сиёхро монда буд ва ба пешаш дафтарро гузошта ҳисоб кард. Ҷ ба асоси «аз они ин як ман ва аз они он якуним ман» гуфта маълумот додани паллабардор ҳисоби дехқонро баробар мекард.

Бой дар вақти ҳисоб хоҳ дар мол бошад, хоҳ дар пул касрҳоро ба ҳисоб намегирифт. Ҳар вақт аз ҳисоб касрҳоро бароварда партофта (лекин ба фоидаи худаш) ҳисобро «ба тарзе, ки дехқон ба ҳубӣ ва осонӣ бифаҳманд, содда ва авомфаҳм» мекард. Аз рӯи «ҳисоб» аз пуле, ки ба дехқон додани он лозим буд, тухм ва ғалла ба ӯ дар вақти баҳор додаашро ба пул гардонда мегирифт ва ба он пул фоида — процент ҳам ҳисоб карда ҷудо мекард. Дар бораи ба пул гардонидани молҳои ба дехқон додааш ва ҳисоб кардани процент ҳам камоли «хунармандӣ»-ро ба кор мебард. Дар натиҷа ба дехқон ба бадали меҳнати яксолааш пули хӯроквории якмоҳа ё мерасид ё намерасид...

Рӯз бегоҳ шуд, офтоб ба фуру рафта наздик расид. Ҷӯзаҳои имрӯз омадаро баркашида тамои карданд. Бой саночҳои пулро ба меҳмонхона дароварда ба сандуқи оҳанин андохт, дафтар ва асбоби ҳисобро дар токи меҳмонхона гузошт. Таҳорат карда намо зашро бо қазо ва нафлҳои адо кард. Тарозудор, паллабардор, муштакҷӣ ва гумошта ҳам дасту рӯйхошонро шуста ба меҳмонхона даромада нишастанд. Пас аз шом чароғро даргиронданд. Акнун ҳисобии бой бо тарозудорҳо сар шуд. Бой ба тарозудор барои ҳаққи меҳнати он ва ҳамроҳонаш ва ба ҳисоби «обӣ» ҳамагӣ пули ним ман ғӯзаро додани шуд. Тарозудор розӣ нашуд:

— Имрӯз, — гуфт ӯ, — агар 50 ман ғӯза баркашида бошам, аз моле, ки дехқонони меҳнаткаш бо арақи чабин ёфтаанд, камаш 4 ман зада ба шумо додам. Нимаи ин ҳаққи ҳалолӣ ман аст. Инсоф кунед-дия, ака бой. «Инсоф, дин соф» гуфтаанд.

— Магар ин чор ман ғўза,— гуфт бой,— даррав пул шуда ба кисаи ман даромад? Ин ҳазор харочот, ҳазор бурду-бало дорад: ба пахтакаш пул медиҳам, ба тойчӣ пул медиҳам, ба шутуракӣ пул медиҳам, ба шутурҳо кунчола гирифта медиҳам, ба чаноби оли закот³⁵ медиҳам, ба оқпошшо³⁶ боҷ медиҳам... Ана пас аз ин ҳама харҷу харочот инро ба Оренбург ё Троицкий бурда мефурушам. Агар дар рафтуомади қалъа ба дастбурди қазокони гонатгар гирифта нашавам, ин пул шуда ба кисаам медарояд. Ту ҳамин қадар харочот ва ташвишҳоро ба назар нагирифта, танҳо ҳамин чор ман ғўзаро, ки дуздаи гирифтаӣ, мебинӣ...

Пас аз чанчолу хархашаи бисъёре бой ба тарозудор пули як ман, ба паллабардор ва муштакчӣ пули ним ман, ҳамагӣ якуним ман ғўзаро дода шарикони худро аз худ розӣ кард.

Бо таққос занондани бой дари меҳмоҳонаро аз ҳавлии дарун ду канизак дастархон, чой ва ду табақ палави серравғанро бароварда доданд. Чанчолҳое, ки дар болон моли дуздӣ шуда буд, аз хотирҳо баромад, палав бо хандаву шӯхӣ хӯрда шуд. Тарозудорҳо ҳам ба рафтан ҳозир шуданд.

— Фардо кор ҳаст? — гуфта пурсид Ортуқ аз бой.

— Не,— гуфт бой,— фардо дам гиред. Ғўзаҳои имрӯз ҳаридаамро фардо худам баркашида ба пахтакашҳо тақсим карда медиҳам. Ҳар вақт, ки бисъёртар ғўза чамъ шавад, ба шумо кас мефиристонам, омада хизмат мекунад.

Бой ба гумоштаи худ, ки ҳамроҳи тарозудорҳо аз меҳмонхона мебаромад, гуфт;

— Набӣ-Полвон, ту фардо пагоҳӣ биё, ба ман ёрмандӣ хоҳӣ кард.

— Бисъёр хуб! — гӯён полвон ҳам аз думболи тарозудорҳо баромад.

Бой ҳам, ки пас аз куштани чароғи меҳмонхона шиками худро хорида-хорида аз думболи инҳо мебаромад, аз дарвозаи ҳавлии сиёҳин даромадани ду-се нафарро дид:

— Қистанд инҳо, кӣҳо меоянд? — гуфт.

— Мо! — гуфт дар ҷавоб яке аз ояндагон.

— Фуломон, ятимон! — гуфта сухани ӯро эзоҳ кард Набӣ-Полвон.

— Ашӯр, шумоён ҳастед? Чаро аз кор ин қадар барвақт гаштетон? — гуфт бо оҳанги коҳишомез.

— Чӣ гуна барвақт? Одам одамро дида наметавонаду барвақт будааст? Магар дар торики дар ёбон кор карда мешавад? — гуфт Ашӯр.

— Хуб, бисъёр вақ-вақ нақун. Ба ҳаллоҷихона даромада ба сари ҳаллоҷӣ нишинед! — гуфт бой хашмигинона.

— Монед, ҳоло хӯрок-мӯрокро хӯрем. Ҳозир аз кор баргаштем-ку.

— Ханӯз хӯрок тайёр нашудааст. То тайёр шудани хӯрок як каф пахта гузаронед ҳам, фоидааст. Аз бекорӣ чӣ мебарояд?

— Фуломон аз гуруснагӣ бимуранд, ятимон монда шуда аз ҷонашон безор шаванд, барои ту фоида шавад, — гӯён худ ба худ гур-гуркунон Ашӯр ба як хонае, ки дар қатори молхона буд, даромад.

Ашӯр чароғи сиёхро аз рафчан он хона гирифта бароварда ба бой:

— Гӯгирд дихед, иро даргиронам, — гуфт.

— Гӯгирд? Гӯгирд? Ҳама вақт гӯгирд, — гуфт бой худ ба худ шӯрида ва ба Ашӯр нигоҳ карда бо оҳанги даҳшатноке гуфт:

— Магар барои даргирондани чароғ ҳам гӯгирд даркор аст? Ба роҳрав бар, ба дарун дех, аз алави оташдон чароғатро даргиронда медиҳанд.

Ашӯр худ ба худ:

— Барои мирзон мо* як дона гӯгирд тиллои аҳмар аст, — гӯён гур-гур карда ба роҳрав рафта:

— Гулфом! — гуфта садо кард ва бо шунидани садои «хӯш!»

— Чароғро даргиронда дех! — гуфт Ашӯр.

— Зудтар бош, Гулфом, кор намонад! — гуфта бой овози худро баланд кард...

Аз дарун як зани миёнсол баромада аз дасти Ашӯр чароғро гирифта бурд... Вақте ки Гулфом ча-

* Фуломон «соҳиби худашон»-ро мирзо мегуфтанд.

роғро даргиронда бароварда ба дасти Ашӯр пас ме-
дод, бой ба вай:

— Зуд бош, пахтаҳои кашидаатонро баровардан
гир, инҳо бекор намонанд, — гуфт.

Ашӯр чароғро ба хона дароварда ба чароғпояи
чӯбине, ки дар миёнаи хона истода буд, гузошт; ху-
даш ба пеши ҳаллоҷие, ки дар пешгоҳи хона буд, гу-
зашта дузону нишаст. Ғуломон ва ятимони дигар ҳам
ба хонаи равшаншуда даромада ҳар як ба пеши як
ҳаллоҷӣ гузашта дузону нишастанд.

Ғулфом бо чанд нафар канизи дигар пахтаҳои аз
ғӯза кашидашударо ба сабадҳо ҷой карда бароварда
ба сари ҳар ҳаллоҷӣ яксабадӣ рехтан гирифтанд.

Бой, ки ба дари хона рост истода ҷӣ гуна кор кар-
дани ғуломонро аз назар мегузаронид, ба Ғулфом, ки
сабади худро ҳолӣ карда аз ҳаллоҷихона мебаромад,
гуфт:

— Ҳозир сари ҳар касе яксабадӣ пахта бароред,
мешавад. Баъд аз ош боз дусабадӣ мебароред. Инҳо
бисъёр суст кор мекунанд, дар як шаб ҳар кадоми
инҳо се сабад пахтаро аз ҳаллоҷӣ гузаронад ҳам, хе-
ле гап. Пагоҳии барвақт боз ба кори ёбон баромада-
нашон даркор аст.

Бо шунидани ин суханҳои бой Ризокул, ки дар та-
ги дари поён ба сари ҳаллоҷӣ нишаста буд:

— Саломат бошед, мирзом; — гуфт, — ба мо раҳм-
хӯрӣ карда истодед-а?

Ғуломон ва ятимон бо заҳрханда хандиданд.
— Боз як раҳмхӯрӣ кунед, — гуфт Ашӯр ханда-
омезона, — аз гуруснагӣ дастҳо намеҷунбанд, тири ҳал-
лоҷиҳо намегардад. Аз ин гуна кор ба шумо фоидае
нест. Фармоед зудтар ошро бароранд, то ки нафс
ором гирифта дастҳо ба ҳаракат оянд.

— Мебарорад, мебарорад. Кор кардан гиретон, —
гуфт бой чашмашро аз ҳаллоҷиҳо нақанда. Тирҳои
ҳаллоҷиҳо ғичирросзанон мегардиданд. Пахтаи тоза-
шуда аз паси ҳаллоҷиҳо монанди ғӯшти чандир, ки аз
паси машинаи ғӯштрезакуний барояд, бо душворӣ ме-
баромад. Дар вақте ки тирҳои ҳаллоҷӣ пунбадонро
меҳонд, ба гардондани он қуввати дасти коргарон на-

мерасид ва маҷбур мешуданд, ки гӯшакро чаппа гардонда дубора пеш пахш кунанд.

Ин холро дида бой гуфт:

— Чаро ин қадар дуборакорӣ мекунад, чаро бо як гардондан тирро гардондан намегиред?

— Чаро шумо дандонҳои ҳаллоҷиро ин қадар баланд бароваронидед, ки аз пештара ду чанд вазнинтар шудаанд? Ба балон гуруснагӣ баландии дандонҳои ҳаллоҷӣ шаттаи паси... аст.

— Барои тамошо ман дандонҳои ҳаллоҷихоро баланд накунонидам, — гуфт бой оташин шуда, — тирӣ ҳаллоҷӣ ҳар қадар, ки баландтар бошад, пунбадонаро ҳамон қадар зиёдтар мехояд. Ҳар қадар, ки пунбадона бештар хойда шавад, ҳамон қадар ҳам пахтаи тоза вазнинтар ва бобаракатар мешавад.

— Мирзоя мо ҳам деҳқонро фиреб медиҳад, ҳам тарозудорро фиреб медиҳад, ҳам фабрикачиёни урусро фиреб медиҳад, — гуфт Ашӯр бо овози паст ба Фарҳод, ки дар паҳлуи ӯ ҳаллоҷӣ мегардонд. Ҳар ду оҳистекак хандиданд.

— Чаро гап мезанед, чаро механдед? Ба кор кардан ҳаргиз хушатон намеояд, — гуфта бой коҳиш кард...

Ҳаллоҷиҳо монанди чархи аробаи дар лой монда гичирросзанон бисъёр бо сустӣ мегардиданд, рафта-рафта дасти коргарон он қадар суст шуд, ки пунбадонани тирҳои даро бо ду-се пас гардондан ҳам гузаронида наметавонистанд.

Бой дид, ки кор ҳеч пеш намеравад:

— Гулфом, зудтар ошро тайёр карда бароретон! — гуфта садо дод ва худ ба худ илова кард:

— Гулом ном бисъёр гардангафс мешавад, инҳо то гуфтаи худашонро накунонанд, дуруст кор намекунанд. Бо шунидани номи «ош» иштиҳоҳои кӯршуда бедор гардиданд, дастҳо боз ҳам сусттар шудан гирифтанд. Бой қариб тамоми аз кор бозистодани ҳаллоҷихоро дида барои зудтар бароваронидани ош худаи ба ҳавлии дарун даромада рост ба ошхона рафт.

Дар ошхона Ризвон ош мекашид. Гулфом ва канизони дигар тағорачахоро нигоҳ медоштад.

Бой, ки гафси мошпиебаи тайёршударо дид, якбора ба Ризвон шӯрида гуфт:

— Ту дар асл чӯрин зархариди ман бошӣ ҳам, «баъд аз он, ки аз ман модари фарзанд шуда, ба катори занони ман гузаштӣ, моли маро монанди моли худ доништа саришта мекунӣ» гуфта ман гумон карда будам. Аммо ман ба ин гумони худ хато карда будаам. Бадчинс ҳаргиз дуруст намешудааст. Ҳоло ҳам ту чӯригини худатро фаромӯш накарда будай, ҳоло ҳам ту моли маро барои фарбеҳ кардани ҳамчинсонии худат — гуломони бадгап исроф мекардай...

Бой оташковро гирифта хост, ки Ризвонро занад; Ризвон чумчаро партофта аз ошхона баромада гурехт.

Бой пас аз «астағфируллоҳ» гуфта қадре паст кардани оташи хашми худ:

— Қалмоқ! — гуфта фаръёд кард.

— Лаббай! — гӯён як зан давида омад.

— Ту, — гуфт бой ба он зан, — аз ҳамаи занонам босариштатар ҳастӣ. Баъд аз ин ба дегу табақ худат нигоҳ кун. Ҳозир ба ин мошпиебаи тайёршуда баробари худаш об ҳамроҳ карда аз сари нав чӯшон. Нимаширо ҳозир кашада дех, гуломон ва ятимон хӯранд. Нимаи дигарашро фардо пагоҳӣ гарм карда боз ба онҳо медиҳӣ.

Вақте ки бой аз ошхона мебаромад, гуфт:

— Ба зери оташдон ҳезуми хор тикқон, ки дег зудтар чӯшад, ин бадгапон то ош нахӯранд, кор намекардагӣ барин менамоянд.

Бой аз ошхона баромада ба тарафи хавлии беруни рафт. Зан дар зери оташдон ҳезумҳои хорро тикқонд. Хор шитиррос зада месӯхт, шӯълаи дудолуди он то ба ба ҳаштаки* ошхона мерасид. Зан пайдархам дар зери оташдон ҳезум андохта оташи дудолуди онро тамошо мекард. Ошхонаро дуди сиёҳ фуру гирифта буд. Зан дар миёнаи ин дуду оташ нишаста саргузашти худро боз як бор аз назараш мегузаронид:

У аз ҷамоаи қалмоқ буд. Дар Дашти Қалмоқ дар пеши падару модар ва хешовандони худ озодона зиндагонӣ мекард. Вақте ба сари ҷамоаи онҳо қазоқон тохт оварданд, ҷанг шуд. Аз қалмоқон каси бисёре кушта гардида, зинда мондагонашон гурехтанд.

* Ҳаштак — мӯрии ошхона аст.

Дар миёнаи молҳои ба дасти казокон ғанимат мондан онҳо ин зан ҳам монда буд. Он вақтҳо ин зан, як духтари ҷавон буд. Вақте ки Абдурахимбой аз сафари Оренбург бозмегашт, казокон ин духтарро ба ӯ фурухтанд.

Бой ба хусну ҷамоли ин духтар дил дода, ӯро ҳамхобаи худ кард. Дар аввалҳои кор ӯро ҳатто аз занҳои «асилзодааш» ҳам дӯсттар медошт ва ин зан аз бой як фарзанд овард ва ба ин сабаб ба қатори занони никоҳии бой гузашт. Дар он вақт бой ихтиёри дегу табақи ошхонаашро ҳам ба ин қалмоқдухтар гузошта буд. Ӯро занон, канизон ва ғулумони бой маҷбур буданд, ки «Қалмоқоим» бигӯянд.

«Дар дунёе ҳеҷ чиз пойдор нахоҳад монд» мегӯянд. Ишқи бой ҳам кам-кам ба сустӣ рӯ овард: вақте ки Ризвонро харид, хусну ҷамоли ӯ дили бойро тамоман аз тарафи Қалмоқоим ба тарафи худ кашид.

Баъд аз он, ки Ризвон соҳиби фарзанд шуда ба қатори занони никоҳии бой гузашт, Қалмоқоим тамоман аз назар афтод, ба ошхона ҳам Ризвон соҳиб шуда монд.

Аммо ҳоло Ризвон ҳам миёнсол шудааст, акнун сабабе нест, ки бой ӯро аз дигар занҳои худ боло нигоҳ дорад. Акнун аз рақобати занон ғоида бурда ошхонаи худро сарфақорона идора карданааш зарур аст. Ин аст, ки имрӯз бой Ризвонро аз сари оташдон пеш карда ба ҷои ӯ боз Қалмоқоимро нишонид.

Қалмоқоим ҳамаи ин аҳволро мулоҳиза мекард, аммо ояндан худро намедонист, ки чӣ ҳо ҳоҳад шуд. Ба ҳар ҳол ояндааш ба назари ҳудаш аз оташи дудолуди хор равшантар наменамуд. Хор шитиррос за да месӯхт, Қалмоқоим ҳам бо садои сӯзиши хор ҳамовоз шуда дар ҳасби ҳоли худ сурудгӯи мекард:

Осуда будам
Дар Дашти Қалмоқ,
Меҳӯрдам ҳар дам
Шир, ҷурғот, қаймоқ,
Акнун канизи
Як бетамизам,
Ҳар хун, ки хӯрдам,
Аз дила резам.
Бандаи дасти

Як номард шудам,
Гаҳ калон шудам,
Гоҳе хурд шудам.
Ҳар зан воҳӯрад,
Гирифтаи гирад,
Бар болон зан
Садта зан гирад...

Дег чӯшид шӯълаи оташ ҳам фуру ништастан гирифт. Қалмоқоим ҳам ашкҳои бар рӯи худ қатор шудамадашро бо остинаш пок карда, ба ошқаш даромад...

X

Қамбағалони бекори деҳа бо шунидани ин ки Абдурахимбой барои кашонда тоза кунондан ғӯза тақсим карда меодааст, ба дари ҳавлии ӯ чамъ шуда буданд; дар ин қатор аз деҳқонони ғӯзакор, ки дирӯз бештаринашон пули ғӯзаи ба бой фурухташонро ба ҳисоби «қарз» ба худӣ бой гардонда дода буданд, низ менамуданд.

Бой ба қарори ин ки ба бадали кашада, халлоҷи карда ҳафта ҳорек* пахтаи холис ва ним ман** пунбадона карда додани як ман ғӯза 4 танга диҳад, ба пахтакшон ғӯза додани шуд.

Деҳқонон ҳам хоҳ-нохоҳ қабул карданд.

Бой ба сари ҳар хонавода як ман ғӯза додани шуда худ ба сари тарозу гузашт. Набӣ-Полвон ба ҷои паллабардор ба ӯ ёри меод.

Бой пас аз баркашида додани ғӯзаи доданишудааш ба ҳар кас, ба сари дафтар меодад, миқдори ғӯза, номи он шахс ва мӯҳлати кай оварда супоридани ӯ пахтаи холис ва пунбадонро ба дафтар менавишт ва боз ба сари тарозу мегузашт...

Дар гашти рӯз ҳамаи ғӯзаҳоеро, ки дирӯз аз деҳқонон харида гирифта буд, тақсим карда тамоми кард. Пахтакшони ғӯзагирифта ҳам ғӯзаҳои гирифташонро кашонда пароканда шуда рафтанд. Бой дафтари худро кушода ҳамаи ғӯзаҳои имрӯз ба деҳқо-

* *Ҳафта ҳорек*—34 килограмм.

** *Ним ман*—64 килограмм.

нон додаашро чамъбаст карда дид ва ба Набӣ-Полвон нигоҳ карда:

— Ҳамааш 58 ман шудааст, — гуфт.

— Ҳай-ҳай, бисъёр нағз, — гуфт Набӣ-Полвон, — шумо дар тарозудорӣ аз Ортуқ пас наместондаед.

— Албатта, — гуфт бой, — барои бой шудан ҳаман ҳаромзодагӣҳои дунёро донистан ва кардан лозим аст. Вагарна танҳо ҳуди пул ба сари худ ҳеҷ кор карда наметавонад, ҳатто ба дасте, ки дуздӣ ва ҳаромзодагӣ накунад, пул чамъ ҳам намешавад.

— Ин қадар, ки дар тарозудорӣ хунарманд будаед, чаро Ортуқро чег зада пули якуним ман гӯзаро ба онҳо муфт дода фиристодед? Чаро худатон баркашида нагирифтед?

— Ту ҳанӯз содда будай, Полвон, — гуфт бой, — аввал он ки ман Ортуқро ба сари тарозу монда ҳудам бекор нанишастам; агар ба Ортуқ пули якуним ман гӯзаро дода бошам; аз вай зиёдтар пулро аз ҳисоби бо деҳқонон кардаам бароварда гирифтаам, ин корро ғайр аз ҳуди ман каси дигаре карда наметавонист; дуйӯм он ки агар ҳудам ба сари тарозу мегуфтаам, ҳар деҳқоне, ки кам омадани гӯзаашро бар алоҳна меид, аз ман муомилаашро қанда мегурехт ва хӯроки бойҳои пахтачин дигар мегардид. Ҳоло ҳар коре, ки шуда бошад, ба гардани Ортуқ бор мекунад, ман бошам, як одами ҳалолу ростӣ аз ҳаққи мардум парҳезкунанда шуда мегунамам...

Бой бо гуфтани ин суханҳои охиринаш худаш ба назари худаш ҳам як шахси сафили беномуси риёкоре намуд ва гӯё, ки худашро масҳара медошта бошад, истехзақорона хандае кард ва асбоби ҳисобашро ғундоштан гирифта ба Набӣ-Полвон гуфт:

— Ҳанӯз ту чавон ҳастӣ, дар ин корҳо таҷрибаат кам аст. Ҳоло ту танҳо дар майдони гӯштигирӣ баромада чӣ гуна ғалтондани як чавони монанди худатро медонӣ, аммо дар майдони савдо ва муомила баромада фиреб додани одамҳоро, одамкорфармоиро намедонӣ. Мақсади ман аз таъоман кушода додани сирри худ ба ту ин аст, ки ту ҳам ҳамин корҳоро ёд гирӣ, дар вақте ки ман набошам, худат мисли

ман кор кунӣ. Ту ки гумоштаи ман шудай, ҳаман хунарҳои маро азони худат кун, дар ҳамон вақт ҳақиқатан гумоштаи ман шуда метавонӣ...

* * *

Дар ҳамин вақт аз дарвоза як савор даромада омад, ки гуфтугузори бой бо Набӣ-Полвон бурида шуд. Набӣ-Полвон часта хеста аспи саворро аз дасташ грифта ба яккамех баст. Оянда ба пеши кате, ки бой нишаста буд, омада бо вай салом ва пурсупос карда баромада ба кат нишаст.

— Чӣ гуна ҳастед, Кенча пойкор?—гуфта бой аз вай аҳволпурсӣ кард.

— Худоро шукр, саломатист. Аз худатон пурсем,—гӯён пойкор ҷавоб гардонид.

— Шукр, ман ҳам саломат ҳастам, дар паси ҳар панҷ вақт намоз дар ҳаққи шумо барин қадрдонҳо луо карда гаштаам... Корвонбошӣ саломат ҳастанд?

— Шукр, пир шуда бошанд ҳам, монанди аспи ҷавон давида гаштаанд, ба шумо дуову салом гуфтанд.

— Саломат бошанд. Аз кор гап занед, корҳо чӣ гуна меравад?

— Бад нест, корҳо дуруст. Бойҳои кӯрғони Вардонзе қариб корҳои худашонро тамои карданд. Карбос, қаламӣ, алоча, чомаҳои тайёр барин молҳоишонро той баста тайёр карданд. Акнун танҳо кори пахта ва мавиз монд.

— Аз шаҳри Бухоро чӣ хабар аст?

Корвонбошини худамон хат навишта маро ба Бухоро ба пеши Мирбадал корвонбошӣ фиристода буданд. Аз қавли Мирбадал корвонбошӣ корҳои бойҳои Бухоро бе яку ним моҳ-ду моҳи дигар тайёр наместааст.

— Дуруст аст «ҳар ҳар мувофиқи худ побанд дорад» гуфтаанд. Бойҳои Бухоро сердастмоя, харидашон қалон, мувофиқи ҳамин тайёришон ҳам зиёдтар вақт мегирад. Бойҳои тумани мо ҳамагӣ «нимча» боянд, инҳо дар андак вақт кори худро анҷом медиҳанд... Хуб, шутурҳо чӣ гунаанд?

— Имсол шутурхо нағз фарбеҳ шуданд, як моҳ пеш аз ин ҷағоз пахш карда буданд*... Шутурҳои худатон чӣ тавранд?

— Шутурҳои ман ҳам имсол хуб фарбеҳ шуданд. Яку ним моҳ шуд, ки ҷағоз пахш кардем. Баъд аз хунук кардан ба қор андохтем, ҳозир дар миёнаи Ғичдувон ва Самарқанд калтакиро мекунам.

— Ба пули киро фирефта шуда мабодо шутурҳоро монда накунед, худатон медонед, ки сафари қалъа хеле душвор аст.

— Азбаски ба шутурҳоям дилам пур аст, онҳоро ба киро андохтам, ман бист сол боз қалъачигӣ мекунам, на танҳо ба Оренбург ва Троицкий, ҳатто ба Ирбит ҳам рафта омадам. Дар ҳеч кадоми ин сафарҳо ҳеч гоҳ шутурҳои ман дар роҳ намондаанд. Дар сафари қалъа аълотарини панҷсад шутуре, ки дар зерини дастии қорвои бошии Вардонзе ҷамъ мешаванд, шутурҳои мананд.

— Бисъёр хуб, ман надонистам, мебахшед, — гуфт пойкор бо оҳанги узрхоҳона.

Бой ба Гулфом, ки кӯзаҳоро бардошта ба обкаши мерафт, чашмаш афтод:

— Кӯзаро мон, аввал ба хона даромада дастархон барор, пас аз он чой дам мекуни, — гуфт ва ба меҳмони худ нигоҳ карда гуфт:

— Саргарми ҷақ-ҷақ шуда чойро ҳам фаромӯш кардам.

— Зарар надорад, — гуфт меҳмон, — ман чои шуморо нав нахӯрдам?

— Имсол ғоратгарони қазоқ бисъёр шудаанд меғӯянд, дар ин бобат тайёрии қорвои боши чӣ гуна аст?

— Қорвои бошии Бухоро панҷ ҷазоир** ва 25 нафар ҷавони пурқувват ҳозир кардаанд; дар зерини дастии қорвои бошии мо ҳам 3 ҷазоир ва 20 нафар ҷавон

* Шутурҳоро дар айёми тобистон як-ду моҳ бараҳна карда ба ҷаро сар медиханд, пас аз фарбеҳ шудани онҳо ба онҳо ҷағозҳои нав пахш карда ба қор меандозанд. Қори ҷағознашкунӣ дар замони пеш бо маросими таитанадоре гузаронида мешуд.

** Ҷазоир — тӯпи хурди қадамӣ аст, ки ба асп ва шутур бор карда қор мефармуданд.

тайёр шудааст. Ғайр аз инҳо ба дасти ҳар кадом аз бойҳо ҳам як дона-дудона милтиқ ва таппонча ҳаст.

— Ман ҳам дар ҳамин ҳафта Бухоро рафтани ҳастам, агар рост ояд, ягон милтиқи хуб ба даст дароварда меорам.

— Дарвоқеъ, қариб буд, ки фаромӯш кунам, — гӯён пойкор дасташро ба кисабағалаш тикқонда гуфт:

— Аз Бухоро ба номи қорвонобошӣ як хат омада будааст, «ҳаминро ба бой нишон дех» гуфта ба ман дода фиристода буданд.

Пойкор аз бағалаш як хат бароварда ба бой дод. Бой хатро кушода хондан гирифт:

«Ба қорвонобошии тумани Вардонзе ба ҷаноби Мухаммад азимбой қорвонобошӣ».

Пас аз дуои фаровон ва саломии бепоён чунон расонида мешавад, ки ҳамин рӯз бо қорвоно Хева ба сарои мо бисёр ғуломбачагон ва канизакон омаданд. Бештарини инҳо абрӯкамон, мӯрҷамиён, pistaдаҳон, садафдандон, гули хандон, сарви равон, моҳи тобон, офати ҷон, номехрубонанд. Агар ғулом ва канизе дарқор бошад, аз бозор намонед. Бинобар қадрдонӣ ба шумо ифода карда шуд.

Аллой иҷорадори сарои Пон Остона Ақрамбой».

Абдурахимбой бо хондани ин хат зиёда хурсанд шуда гуфт:

— Бисёр хуб, ман ягон ғуломбача харидани будам. Ин хат ба мақсади ман мувофиқ омад. Ҳамин шаб, шабона, ё саҳарӣ барвақт баромада меравам...

Меҳмон баргаштани шуд. Бой ӯро:

— Ба қорвонобошӣ салом расонед, — гӯён гусел кард. Пас аз он ба Набӣ-Полвон:

— То аз Бухоро гашта омадани ман ту қорҳои пахтакаширо тезтар қунон, пахтаҳои тозашударо той бандон. Ҳар кас, ки ғӯза биёрад, баркашида нагир, худам оям, баркашида мегирам... — гӯён супориш кард.

Набӣ-Полвон рафт ва бой ҳам ба сафари Бухоро тайёри дидан гирифт...

XI

Пагоҳонӣ сарои Пон Остона рӯфта, чида обзада буданд. Самовори қалони саройбон дар ҷӯшидан буд. Дар миёнсарой бар рӯи қолинча Ақрамбон иҷорадор қорзону зада менишаст.

Акрамбой чоеро, ки саройбон дам карда оварда буд, гардонда ба болои он даструймолчаи худро чоркат карда пушонда монд ва бар рӯи лаъли нони гарми саройбонбача овардаро шикаста ханӯз ба хӯрдан сар накарда буд, ки яке аз махрамони дарбори амир дар ҳолате, ки ба миёнаш камарбанди нукра ва ба зери он камарбанд як чӯби чинори чортарошкардаи қаламдонмонандро халонда монда буд, аз дари сарой даромада омада:

— Хучраи корвонбошии савдогарони Хева — чаноби Мухаммадкаримбой эшикоқобошӣ кадом аст? — гуфта аз ичорадор пурсид.

Акрамбой бо изтироб аз ҷояш часта хеста:

— Марҳамат кунед, ман роҳ нишон медиҳам, — гуён пеш даромад.

Акрамбой махрамро ба дари хучраи корвонбошӣ оварда:

— Ана ҳамин аст, — гуфт.

— Саломат бошед, — гуфт махрам, — акнун шумо гардед ҳам мешавад. Ман ба чаноби эшикоқобошӣ супориши махфии чаноби олиро хоҳам расонид.

Акрамбой пас аз сар ҳам карда як таъзим намудани ба махрам, пас гашта рафт. Махрам ба хучраи корвонбошӣ даромад.

Қорвонбошӣ бо махрам гарму чӯшон салом ва пурсупос карда ўро бо эҳтироми тамом пешвоз гирифт. Бо ишорати махрам пешхизмати худаширо, ки дар он ҷо ҷой кашида нишаста буд, аз хучра берун кард ва барои шунидани супориши «махфии чаноби олий» тайёр шуда ба махрам нигоҳ кард.

Махрам чӯби чоррахеро, ки дар миёнаш буд, гирифта рӯи онро кушод. Ин чӯб монанди қаламдон дарунхоли буда, як тарафаш яла ва ба тарафи ялааш як тахтачаи дигарро сарпушвор ниҳода онро ба ҳалқаҷаҳои нукрагӣ банд карда буданд, ки бинанда онро як чӯби чортароши оддӣ гумон мекард. Аммо ин аризаҷӯ буд, ки маъмурони амирон аризахошонро ба даруни он андохта ба дарбор мефиристонданд. Махрамони амир ҳам супориш ва мактубҳои подшоҳиро ба даруни он гузошта ба ҳар тараф мебурданд.

Маҳрам ҳалқаҳои аризаҷӯро бароварда сарпӯши
ӯро кушод ва аз даруни он як хат бароварда:

— Муборакномаи ҷаноби олист,—гӯён ба қорвон-
бошӣ дод.

Қорвонбошӣ хатро кушод, дар он мӯҳри амиро
дида бӯсида, ба ҷашмонаш молид, пас аз он ба са-
раш—дар печи саллаш тикқонда аз ҷояш хест. Ба
тарафи арк, ки аз он ҷо то сарой тахминан 3 кило-
метр роҳ буд, нигоҳ карда се бор таъзим кард ва
баъд аз он ба ҷояш нишаста хатро аз сараш гирифт
та хонда дид. Ин хат ҷавоби аризаи қорвонбошӣ буд,
ки бо пешкаши худаш ба мазмуни «...агар муносиб
дида шавад, ҳамаи ғуломон ва қанизон бо ҳамроҳии
худам ба давлатхонаи олий пешкашем...» ба амир до-
да буд.

Муборакномаи амир айнан ҳамин тарз буд:

«Аморатпаноҳ Муҳаммад Қаримбой эшиққобашӣ, аз марҳа-
мати олий сарфароз шуда бидонед, ки мизочи ҳумоюнӣ аз ҳар
ваҷҳ саломат аст аризае, ки ба рикоби олий фиристода будед,
расид, мазмунаш мафҳум гардид ва барои ба толибонаш фуруҳ-
тани ғулом ва қанизонатон руҳсати олий шарафи судур ёфт, ҷун
ба тавқен вақен амчади аъло расад, эътиҳод намоянд боқӣ
ассалому алайҳум».

Қорвонбошӣ пас аз дуои дуру дароз қарданаш
дар ҳаққи амир, ҳамёнӣ худашро кушода бист тан-
га хизматона ва аз тоқи хучра гирифта як сарқанд
муборакбодӣ гӯён ба пеши маҳрам гузошт.

Вақте ки маҳрам:

— Ин бисъёр қам, ба муқобили ин гуна марҳама-
ти ҷаноби олий асп диҳед, меарзад,—гуфт, қорвонбо-
шӣ ба вай боз як қутти набот дода ӯро хурсанд қар-
да гусел кард.

XII

«Рухсати олий шарафи судур ёфт», бозор сар шуд.
Ҷунон ки аспхоро қашав, қорӯб қарда ба онҳо зину
абзоти нав зада ва ёлпӯши нав андохта ба бозор
дароранд, ғулом ва қанизонро ҳам бо либосҳои тоза
зинат дода бароварда, дар тахти айвони сарой қатор
қарда нишонданд.

Дар миёнҷои сарой, дар зери шипанг, ба рӯи дусе қабат кӯрпачаҳои адрас ва шоҳӣ бо шавкате, ки ба амали «эшикоқобошигӣ» муносиб бошад, ба се қабат болиши пар такъя карда корвонбошӣ менишаст. Яке аз ғуломбачагони зеборӯй ба вай чой кашида медод ва Акрамбой барон чоқ кардани табъи ӯ ҳаргуна хикояҳои ширин мекард ва гапҳои ғалатӣ ёфта мегуфт...

Аввал ягон-ягон, пас аз он панҷ-панҷ, даҳ-даҳ харидор омад, рафта-рафта сарой бо харидорон пур шуд. Дар миёнаи харидорон дар қатори мардуми Бухоро, мардуми туманҳо ҳам хеле менамуданд. Як қисми инҳо барои худашон ғулом, ё каниз харидани бошанд, қисми дигарашон ғуломчаллобон буданд, ки барои бо фонда фуруҳтан ғулом ва каниз мехариданд.

Барои харидорчамъкуни роли хатҳои Акрамбой, ки ба туманҳо фиристода буд, намоён буд; бозор ба манфиати корвонбошӣ гарм мешуд. Дар аввали бозор ду ғулом, ки дар вақтҳои оддӣ ба 60 тилло намерафтанд, ҳар кадом ба 120 тилло фуруш ёфтанд...

Лекин ин ҳол дер нақашид, ин кайфияти бозор ба кайфи ғуломчаллобон рост наёмад. Онҳо ба ин ҳол тоб оварда нигоҳ карда истода натавонистанд, зеро агар онҳо аз рӯи нархи бозори онрӯза харид кунанд, ба дигар чой бурда фонда кардан он тараф истад, ба тани харид фуруҳта тавонишонашон ҳам маълум набуд.

Бинобар ин ғуломчаллобон дар гӯшаву каноҳҳо бо ҳам чамъ шуда бо якдигар дарду алам гуфтаи гирифтанд:

— Мо аз ҳамин қадар роҳ хароҷот ва ташвиш кашида омада магар ду даст дар бинӣ ҳолӣ бармегардем?—гуфт як ғуломчаллоб ба чаллоби дигар.

— Як роҳ ёфта аввал бозорро касод кардан ва пас аз он бо нархи дилхоҳи худамон харида гирифтанимон даркор аст,—гуфт чаллоби дигар.

— Ин осон аст,—гуфт дигаре аз онҳо.

— Чӣ гуна?

Ин пурсиш гӯё аз даҳони ҳамаи чаллобон баромада аз ёбандан роҳи осон мунтазири ҷавоб шуд.

— Бисъёр осон,—гуфта таъкид кард он кас ва шарҳ дод:

— Масалаи дар миёнаи харидорон ни гуна овоза пахи кардан даркор аст, ки гӯё бештари ин гулом ва канизон сунӣ буда дар мазҳаби Имоми Аъзаманд³⁷ ва аз хоки Афғонистонанд. Инҳо аз тарси туркманон худро «қизилбош» нишон додаанд. Инҳо фуруш шуда ба дари хонаи касе гулом шуда гарданд, пас аз доништа гирифтани пасту баланди мамлакат барои исботи сунӣ ва афғонистонӣ будани худҳошон кӯшиш хоҳанд кард. Ӯ аз думболошон хешовандонашон бо шачара³⁸ ва исботи насаб омада инҳоро халос хоҳанд намуд. Дар ин сурат касоне, ки тиллои сурх дода гулом харидаанд, тамомаи сӯхта мемонанд. Бинобар ин бо вучуди ин ки касбамо гуломчаллобӣ аст, мо аз харидани инҳо даст кашидем.

Ин таклиф қабул шуда аз тарафи гуломчаллобон иҷро шудан гирифт... /Ин игво бозори гуломро, ки чун дег мечӯшид, чунон ки ба он оби сард рехта бошанд, аз чӯшиш боздошт ва рафта-рафта сард кард.

Дар вақти гармии бозор агар харидор:

— Ба ин гуломбача чанд диҳам, ин ханӯз бачаи хурд аст, аз дасташ кор ҳам намеояд. Ба умед омадам, аз бозор хушк нагардам. Биёед ба ин панҷох тилло диҳам, не нагӯед...—гуфта рӯй меандоخت, корвонбошӣ дар ҷавоб:

— Имрӯз монед, фардо ягон кор мекунем,— гӯён ноз карда харидорро мегардонд.

Аммо вақте ки бозор касод шуда дар харидорон ҳеч ҳавас ва талаб намонд, даруни корвонбошӣ хорхор кардан гирифт. Аввал ба воситаи даллолҳо, пас аз он ба воситаи одамони худ, сонитар худаш баъзе харидорҳоро ба нархи аввалдодаашон розӣ шуда таклиф кунад ҳам, акнун харидор:

— То фардо фикр карда бинам,— гӯён ҷавоби кӯтоҳи нозомезе меод...

Дар ин вақт як ҳодисаи дигаре рӯй дод, ки тамомаи кайфи «эшиқоқобошӣ»-ро парронд.

Ду кас аз аҳолии бозорни Бухоро бо як шахс, ки дар тани худ либоси нимрасмӣ дошт ва миёнаш аз рӯй бо фӯтаи сафед бастагӣ буд, аз дари сарой даромада омаданд. Ҳамроҳи инҳо як зани ҷавони тахминан 24—25-солаи рӯйкушода ҳам буд, ки як тарафи рӯйаш бо латтаи чиркине бастагӣ буда, аз ҷашму абрӯвонаш аломати пештар зебосимо будани ӯ намоён буд.

Яке аз он ду одами бозорӣ ба шахси нимрасмӣ қорвоибиши дар зери шипанг бо савлат нишастаро бо дасти худ нишон дода:

— Ана ҳамин шахс аст!—гуфт ва хост пешни шипанг равад.

Аммо одами нимрасмӣ ҷасорати пеш рафтаи накард ва ҳамроҳи бозорни худро ҳам ба пеш рафтаи роҳ навода ба ӯ:

— Шояд савҳ карда бошед?—гуфт.

— Не, гуфт одами бозорӣ,—худаш аст, фақат фарқ дар ҳамин ҷост, ки вақте ки падарамон Ҷаҳонороро аз ин одам харида буданд, ришаш тамоман сиёҳ буд, ҳоло дар ришаш як тор-ду тор сафедӣ пайдо шудааст.

Дигаре аз бозориён гуфт:

— Ман ҳанӯз номашро ҳам фаромӯш накардаам, ин шахс Муҳаммадқаримбой ном дорад ва хевагӣ аст.

Одами нимрасмӣ:

— Аз худаш пурсем!—гӯён ба он зани ҷавони ниман рӯйаш баста нигоҳ карда:

— Ҷаҳоноро!—гуфт,—оё худат мешиноӣ, соҳибҷаваалнат ҳамин аст?

Он зани ҷавон, ки «Ҷаҳоноро» хитоб ёфта буд, пас аз бо диққати тамом ба қорвоибиши нигоҳ кардан гуфт:

— Ҳамин аст, аммо аз барои худ аз шумоён хоҳиш мекунам, ки маро бозпас ба ин кас нафурӯштон. Ин одам бисъёр эҳлим аст. Вақте ки маро аз туркманон харид ва хост ба ман наздикӣ кунад.

аммо ман сар нафуровардам, маро чормех* карда зад ва ба ҳамон ҳол ба ман наздики кард. Пас аз он ҳар шаб маро ба яке аз амалдорони дарбори хони Хева якшаба мефурӯхт. Ман тан намедодам. Ба ҳар кадоми онҳо ҳам маро чормех карда баста меод. То вақте ки маро аз Хева ба Бухоро овард, ҳол ҳамин буд. Пас аз Бухоро омада фурӯш ёфтаам моли як кас шуда кадре осуда гардидам.

— Дар ҳар ҳол,—гуфт одами нимрасмӣ ба бозориён нигоҳ карда,—ин одам ҳоло он одами шумо ме-гуфтагӣ нест. Маълум мешавад, ки ин одам ҳозир яке аз амалдорони дарбори олии шудааст.

— «Хар ҳамон хар аст, полонаш дигар шудааст»,—гуфт яке аз бозориён кадре овози худро баланд карда.

Акрамбон ичорадор, ки ханӯз дар пеши корвонбошӣ нишаста латифагӯӣ мекард, овози ҷанҷоломе-зи одами бозориро шунида ба тарафи вай нигоҳ кард ва дар қатори онҳо он одами нимрасмиро ҳам, ки мулозими қозикалон будани ӯро медонист, дида ба корвонбошӣ:

— Ман хабар гирам, ки инҳо чӣ ҷанҷол доранд,—гӯён аз ҷояш хеста ба пеши инҳо омад ва бо муло-зими қозикалон вохӯрдӣ карда пурсид:

— Чӣ гап?

— Як ҷанҷоли хушк, як даъвои нони қоқ!—му-лозим ҷавоб дод.

— Ҷаро ҷанҷоли хушк ва даъвои нони қоқ буда-аст, як ҷанҷоли 50-тиллоист,—гуфт он одами бозорӣ ва ба Акрамбой нигоҳ карда сухани худро давом кунонид:

— Ҷор сол пеш аз ин падарамон ҳамин канизак-ро 50 тилло харида буданд,—гӯён Ҷахонороро нишон дод ва давом кард:

— Баъд аз ду сол падарамон бандагии худро ба ҷо оварданд (мурданд), ин канизак ба мо ду бародар

* Чормех — он аст, ки як касро пуштнокӣ ба замини хобонида ба ҷор тарафаш ҷор мех зада дасту пойҳои он касро кашада ба он мехҳо мебайнданд. Касе, ки бо ин тарз баста шавад, ҳеҷ ҳаракат карда наметавонад.

ба мерос монд. Мо иро ба Соҳибназар бӣ 52 тилло фурухта пулашро тақсим карда гирифт. Пас аз чанд вақт ба рӯи ин канизак гулафшон баромада аст. Соҳибназар бӣ канизакро ба мо оварда савдори қоила карданӣ шуда, пули худашро аз мо талаб кард. Мо қабул накардем, «фурухтем, пас намегирем» гуфтем. У гуфт:

— Агар касе асперо аз касе бихарад ва он асп шабкӯр бошад, ё бадном барорад, ҳақ дорад, ки аспро ба соҳибаш гардонда диҳад ва пули худашро гирад. Ин канизакро ҳам, ки як моли 52-тиллоӣ аст, иллате пайдо шудааст, бояд шумоён боз пас гирифта пули маро диҳед...

Акрамбой сухани он одамро бурида гуфт:

— Шумо ба касе як канизак фурухтед, он айбдор баромадааст, харанда талаби қоила кардааст, ин чанҷол ба сари ман чӣ дахл дорад?

Он шахси бозорӣ эзоҳ дод:

— Ханӯз сухани ман тамоми нашудааст, ин чанҷол ба он одам, ки дар зери шипанги шумо савлат карда нишастааст, дахлдор аст,—гуфта корвонбоширо нишон дод ва давом кард:

— Соҳибназар бӣ ба даъвои худ аз уламо ривоятмаҳзар³⁹ гирифт...—Шахси бозорӣ дар аснои сухани худ ба қиса бағалаш даст зада, аз он ҷо як ривоятмаҳзарро, ки мо акси онро айнан дар ин саҳифа гузоштаем, ба Акрамбой нишон дода давом кард:

— Ба ин ривоятмаҳзар эшонӣ аълам⁴⁰ ва се муфтини дигар мӯҳри худро пахш кардаанд ва мазмунаш ин аст, ки агар касе молеро аз касе бихарад ва дар вай айбе ҳозир шавад, ки дар вақти харидани ӯ он айб маълум набошад, харанда ҳақ дорад, ки он молро гардонда пули худро пас гирад...

Акрамбой ривоятмаҳзарро аз дасти он шахс гирифта аз назар гузаронид ва пурсид:

— Номи ту чист?

— Ниёзбой!—он одам ҷавоб дод.

— Сафарбой кист?—боз Акрамбой пурсид.

— Бародари ман, ин одам,—он шахс ки номи ху-

дашро Ниёзбой гуфт, ба хамроҳи худ ишорат карда ҷавоб дод.

Акрамбой гуфт:

— Аз ин ривоятмаҳзар чунин маълум мешавад, ки як шахс барои иқола кардани савдои канизак ба Ниёзбой ва Сафарбой, яъне ба шумо бародарон даъво кардааст, ин кор ба ҷаноби эшиқоқобошӣ чӣ дахл дорад?

Ниёзбой гуфт:

— Ҳоло ҳам сухани ман тамом нашудааст. Соҳибназар бӣ ба амир арз карда мувофиқи ривоятмаҳзари худ ба номи эшони қозикалон муборакнома гирифта моро ба қозихона кашид. Эшони калон ба фоидаи ӯ ҳукм карданд. Мо 52 тиллон сурх дода канизакро бозпас гирифтём ва ман ба ҷаноби эшони калон арз кардам, «падарамо ҳам ин канизакро аз касе гирифтааст, магар дар ин миёна мо месӯзем» гуфтам. Эшони калон марҳамат карданд: «Он касеро, ки ин канизакро ба падари шумоён фурӯхтааст, ёбед, пули шуморо аз он кас рӯёнда медиҳам» гуфтанд. Мо имрӯз одами худро дар сарои шумо ёфта ба ҷаноби эшони қозикалон арз кардем, эшони калон ба мо мулозими худро хамроҳ карда фиристоданд. Акнун ин одам ё пули моро дода канизакашро пас мегирад, ё қозихона рафта ҷавоб мегӯяд.

— Маро кушед, ё зиндаву зор ба мазорам гӯронед, аммо ба дасти ин одам насупоред!..—гӯён Ҷаҳоноро фаръед кард.

Мулозими қозӣ пас аз хомӯш кардани Ҷаҳоноро ба мудданён гуфт:

— Вакте ки шумо ба эшони калон арз кардед «ба як гуломҷаллоб даъво дорем» гуфтед, агар ме-гуфтед, ки «даъвои мо ба қорвонбошии Хева аст, ки ӯ бо марҳамати олий амалдор шудааст», ҳеҷ гоҳ арзи шуморо намешуниданд. Ҳоло ҳам бошад, хизматонаи маро диҳед ва аз паси қори бечорагии худатон биравед, шумо ба ин одам панҷа андохта наметавонед.

Ниёзбой бо овози баланд фаръед кашид:

— Қорвонбошӣ бошад, бошад, амалдор шудааст,

шудан гирад. Ба мо чӣ? Мо ҳаққи худро талаб меку-
нем...

Вақте ки қорвонобошӣ дар миёни суҳанҳои Нияз-
бой калмаҳои «қорвонобошӣ, амалдор»-ро шунид,
фаҳмид, ки ин ҷанҷол ба худаш дахлдор аст ва ово-
зи худро баланд карда пурсид:

— Ақрамбой, чӣ гап аст?

— Ҳеч гап нест, худам пасанда мекунем,—Ақ-
рамбой ҷавоб дод.

— Маълум мешавад, ки ин ҷанҷол ба ман дахл-
дор аст, ин ҷо биед, ба ман фаҳмонед, худам ҷавоб
медихам,—гуфт қорвонобошӣ. Ақрамбой бо мулозим
қозӣ пешни қорвонобошӣ рафта воқеаро хикоя кар-
данд.

Қорвонобошӣ бо шунидани ин суҳани онҳо вазъ-
ияти ҷиддӣ гирифта дузону нишаста ва бо оҳанги
ҳашмгинона ба мулозим гуфт:

— Инҳо на маро, балки давлати олиро таҳқир
кардаанд. Маро, ки имрӯз эшикоқобошии дарбори
салтанати Бухорон шариф шудаам ва дар ёрлики
ман «уламо ва фузало ӯро эҳтиром намоянд» гуфта
навишта шудааст, ду одами бозорӣ омада ба қозихо-
на кашола кунанд ва ба ман даъвогар шуда баро-
янд?

Қорвонобошӣ «астағфируллоҳ» гӯён қадре хомӯш
монд ва пас аз он ҳамёни худро кушода аз вай 5
танга бароварда:

— Ин хизматонаш шумост!—гӯён тангаро ба му-
лозим дод ва гуфт:

— Ҳозир ниҳоро аз назари ман дур кунед. Агар
пас аз ин лаб кушоянд, ман даъвои ҳақорат карда
худам ба ҷанҷоли олай арз мекунам ва ниҳоро ҷазон
сахт медихонам.

Мулозим ва Ақрамбой Ниязбой ва Сафарбойро
аз дарвозан сарой бароварда пеш карданд. Аммо та-
бияти қорвонобошӣ гирифт карда буд, башаран ӯ ба
назардо монанди абри сиеҳ менамуд, лекин фарқ дар
ин ҷо буд, ки агар аз абр борон борад, аз пешони
ин андӯх, ғазаб ва дашном меборид...

Корвонбошӣ, дар зери шипанг сар ҳам карда хо-
мӯш менишаст, акиун латифаҳо ва ширинкориҳои
Акрамбой ҳам ба вай таъсир намекард. Дар ҳамин
вақт як одами камриши миёнсоли баландқомат
логарандом аз дарвозаи сарой намоён шуд.

Вақте ки чашми Акрамбой ба он шахс афтод, ӯро
ба корвонбошӣ нишон дода гуфт:

— Ана ин одам — Абдурахимбой ном қалъачии⁴¹
шофиркомӣ аст. Худаш одами дуруст, ба ин муоми-
лаи нармтар кунед. Ин одам аз бозор хушк наме-
барояд.

Корвонбошӣ, пас аз он ки ба Абдурахимбой бо
гӯшани чашм нигоҳ кард:

— Дуруст!—гуфта мوند.

Абдурахимбой хеле вақт бозорро давр зада гашт,
гулом ва канизонро аз назар гузаронид, иғвоҳои
гуломчаллобонро шунид, рӯҳи бозорро фаҳмид. Ам-
мо ба ягон гулом ё каниз талаб нишон дода баҳо на-
пурсид. Танҳо ба як нафар гуломбачани ҳафтсола гоҳ-
гоҳ чашм андохта мемонд.

Даллол, ки аз думболи бой намонда ҳар як гу-
лом ва канизакро ба ӯ таъриф карда, аммо аз ӯ ҳеҷ
асари хоҳиш надида маъюсона мегашт, ба он бачани
ҳафтсола бодикқат нигоҳ кардани бойро дида гуфт:

— Биёед, ака бой, ҳамин бачаро гиред.

— Не, намегирам, дилам гувоҳӣ намедихад,—
гуфт Абдурахимбой.

— Ака бой,—гуфт даллол бо вазъияти ҷиддитар,
—барои андак пул ин қадар саҳтӣ накунад. Агар сӯ-
зад, 30 ё 40 тиллоатон месӯзад. Агар толеатон тозад,
ин бача ба дасти шумо тарбият ёфта то охири умра-
тон аз хизматаш баҳра мегиред. Магар чашмонашро
намебинед? Монанди чашмони оҳу бозӣ мекунанд ва
чӣ гуна зирак буданаш аз нигоҳҳои маълум аст.

Даллол ба чашмҳои бача бо диққат нигоҳ кардани
бойро дида умедвортар шуда, ба бача нигоҳ карда
гуфт:

— Хез, бачем, ҳамин офтобаро пур карда биёр!

Бача офтобаро бардошта ба тарафи ошхона рафт ва даллол ба бой нигоҳ карда:

— Рафторашро бинед,—гуфт,—монанди товуси чаниат мехиромад. Холо ман аз хусну чамоли ин бача ба шумо гап назадаам. Дар вақтҳои 15—16-сола шудани ин бача агар толеатон тохта чаноби оли ба саёхати туман бароянд ва шумо ин бачаро ба рикоби оли пешкаш кунед, аз обрӯе, ки қорвонбошии Хева ёфтааст, зиёдтар обрӯӣ хоҳед ёфт.

Бо ин суханҳои охири даллол дили бой аз камоли орзу дар тапиш омада ба тарафи қорвонбоши, ки ҳанӯз ёрлики эшик окобошигӣ бар сари вай монанди ялавҳон саримазорӣ дар лаппиш буд, як нигоҳ кард.

Даллол сухани худро давом кунонд:

— Номӣ ин бачаро шунавед, номаш Неқадам аст. «Неқадам» «Некқадам» гуфтаи аст. Азизони гузашта «ном осмонӣ аст» гуфтаанд, нек будани қадами ин бача аз номаш ҳам маълум аст, агар шумо ҳамин бачаро харида баред, ҳаман некиҳо бо қадами ин бача ба хонаи шумо медарояд...

Ба муқобили даллол, ки аз зери забон забон бароварда даллат мекард, бой ҷавоб ёфта натавонист ва ночор ба шарият такя карда гуфт:

— Дуруст аст. Аммо ба ғулом карда харидани як суннибача шарият роҳ намедихад. Як бача мехарам гуфта пули закотиини худамро дар роҳи ҳаром сарф намуда, гунаҳгор шуданро намехоҳам.

Даллол, ки ҳаман хунароҳон касби худашро медонист, бо ин ҷавоби бой дам нашуд. Бачаро ки офтобаро об пур карда оварда ба ҷои худ нишаста буд, нишон дода:

— Бо ин худатон гап зада бинед, ки кучон ин сунни аст. Забонаш забони гачири қизилбош аст,—гуфт ва худӣ бачаро ба сухан даровард, пурсише, ки аз тарафи даллол: «бача, ту кучои ҳастӣ?»—гӯён сар шуда буд, то масъалаҳои мазҳабӣ рафта расид. Бача ба ҳар кадоми ин пурсишҳо бо лаҳзаи форсии Данивари Эрон ба ҷои «б» «в», ба ҷои «з» «ҷ» ва ба ҷои «а» «и» оварда монанди як данивари набошад ҳам, оҳиста-оҳиста боэҳтиёт ҷавоб мегардонид.

— Ана худатон дидед, ака бой,— гуфт даллол, — кучои ин сунӣ аст? Агар холо ҳам «намехарам» гуфта истед, маълум мешавад, ки ба бозор омаданатон на аз барои ғуломхарӣ, балки аз барои тамошо будааст ва барои ғуломхарӣ ва ба вай нондихӣ рағи дастатон мекашидааст...

Даллол, ки бо ин суҳанҳои охири худаш ба сабаби шармидан қадре нармидани бойро дид, аз дастии ӯ гирифт ва ба тарзе, ки ӯро кашола мекарда бошад, ба пеши қорвонбоши бурда бо ӯ вохӯрдӣ кунонид ва:

— Ин кас,— гуфт,— як одами соҳибдавлати пурдиҳанд?— гуфт.

Қорвонбошӣ, ӯё ки бо Абдурахимбой ошноӣ чандинсола бошад, ба ӯ муомилан гарму ҷӯшон карда:

Ин кас,— гуфт,— як одами соҳибдавлати пурдидаанд. Нарҳи ҳар як молро ба хубӣ медонанд, ихтиёр ба дастии худашон аст, ҳар чизе, ки диҳанд, як ғуломбачаре аз ин кас дарег намедорем.

— Хайр, набошад, аз миёна ман буррам,— ӯён даллол бо як дасташ дастии қорвонбоширо ва бо дастии дигараш дастии Абдурахимбойро гирифта ҳар ду дастхоро бо ҳам часпонда ба Абдурахимбой гуфт:

— Ҳамин бача як моли садтиллоӣ бошад ҳам, чаноби қорвонбошӣ гузашт кунанд, шумо 60 тилло диҳед!

Абдурахимбой, ки калиман «60 тилло»-ро шунид, як қад парида дасташро аз дастии даллол кашид ва гирифт ва:

— Не, намешавад,— гуфт.

Қорвонбошӣ бо оҳистагӣ дастии худро кашид ва:

— Бародарамон бой пул надиданд ҳам, зарар надорад. Лекин пас аз он, ки пул додан мехоҳанд, бояд ба ҳар мол мувофиқи арзиши он пул диҳанд,— гуфт ва ба даллол нигоҳ карда суҳани худро давом кунонид:

— Худат хабар дорӣ, ки пагоҳонӣ ман ҳамин ғуломбачаро ба 70 тилло нафурӯхта будам.

Даллол дубора дастии Абдурахимбойро гирифт ва дар ҳолате, ки ӯро саҳт мефишурд, гуфт:

— Биёед, «хуб» гӯед, агар аз хамин савдо хайр набинед, маро дуои бад кунед; хуб, набошад, шумо 50 тилло диҳед, акнун розӣ хастед?..

Бой боз «не» гӯён дасти худро кашиданӣ шуд.

Даллол дасти бойро боз ҳам сахттар фишор дод ва гуфт:

— Худатон гӯед, охир ягон чиз додан мехоҳед, ё не?

Нихоят бой:

— Хуб, набошад 40 тилло диҳам,—гуфт.

Корвонбошӣ бо шунидани 40 тилло, ки ба кисааш медаромад, дар зоҳир:

— Не, намешавад, агар лозим ояд, ин бачаро кушта мепартоям, аммо ба ин маблағҳо нахоҳам фуруҳтам,—гуфта бошад ҳам, бо зери чашм ба даллол нишорати «савдору тамом кун»-ро дод.

Даллол ҳам бо чиддияти тамом:

— Корвонбошӣ нафурӯшанд ҳам, ман ин бачаро фуруҳтам, барои як гуломбача корвонбошӣ сухани маро дар замин нахоҳанд монд, равед, барака ёбед,—гӯён дасти Абдурахимбойро сар дод ва:

— Пулро бароред!—гуфта илова кард.

Пас аз пул бароварда шумурда додани бой боз даллол ҳар ду дастхон харидор ва фурушгорро бо пул ба ҳам пайванд дода:

— Шумо аз пул ва шумо аз гуломбача барака ёбед,—гуфта савдору тамоман мустаҳкам кард.

Савдо тамом шуд, 40 тилло аз он корвонбошӣ ва Некадам моли Абдурахимбой гардид.

Даллол ду танга аз бой ва ду танга аз корвонбошӣ гирифта ба ҳар дуяшон такрор хайру барака талаб кард.

Саройбон як санги қайрокро ба орд олуда карда ба сари Некадам молид* ва:

— Ака бой, сари гуломатон аз санг шавад, наз

* Ин одат ханӯз дар вақти харидани ҳайвонот даст. Агар касе аси, ё ҳар ва ё гов харида ба хонааш орад, замон сангро ба орд олуда карда ба сари он ҳайвон мемоланд. Сари он ҳайвон бо он кор гӯё санг мешуздааст ва ҳеч наместуфтааст.

рашро бароред!—гуфта ӯ ҳам аз «давлати бой» ба хафт пули сиёҳ назри Баҳоваддин соҳиб шуд*.

Ақнун чанчол ба болои либосҳои бача сар шуд.

Корвонбошӣ ба бой гуфт:

— Либос оварда ба бача пӯшонед ва либосҳои ма-ро аз бача кашида ба одами ман супоред!

— Эй, шумо одами аҷиб будед-ку. Ба монанди шумо як савдогари ғулом ин гап намезебад,—гуфт Абдурахимбой ва илова кард:

— Агар аз бозор ба даҳ танга як харро харида гиред, вайро бо ду газ ресмонаш медиханд, ман 40 тиллои сурх дода як ғуломбача харидаам, шумо мехоҳед, ки ӯро ба ман луб-луч карда диҳед. Ман аз Қудрат ака шармида ин савдоро карда будам, агар шумо пушаймон шуда бошед, ман ҳам ба савоби иқола** розӣ ҳастам.

Даллол, ки ба вайронӣ рӯ овардани савдоро дид, дарҳол ба миёна даромада:

— Ҳисоби ин корро меёбем, корвонбошӣ бачаро ба шумо луб-луч карда нахоҳанд супурд,—гуфт ва ба одами корвонбошӣ нигоҳ карда:

— Рав, либосҳои кӯхнаи бачаро биёр,—гуфта амр дод.

Одами корвонбошӣ бо ишорат ва рухсати махфӣ хӯчанни худ рафта либосҳои кӯхнаи бачаро овард.

Даллол аз тани Неқадам либосҳои тозаро, ки барои зинат дода бозор даровардан ба вай пӯшонда буданд, кашида гирифта либосҳои кӯхнаашро ба вай пӯшонда ва:

— Раветон, ҳар дуятон ҳам барака ёбед,—гӯён боз инҳоро созиш кунонид.

Бо ҳамин, бачаи бадбахте, ки ду моҳ дар зерин либосҳои пӯсида, дарида ва бадбӯшуда кӯх, дашт,

* Сарои Пон Остона аз биноҳои Баҳоваддини нақшбанди бухорӣ буда, ин шахс дар вақти ҳаёти худ дар ин сарой бисёр зиндагонӣ кардааст, бинобар ин ин саройро «Пон-Остона» номиданд. Дар замонҳои пеш аз ҳар савдое, ки дар ин сарой шавад, як қиз «назри Баҳоваддин» гӯён баровардан одат будааст.

** Иқола—савдоро вайрон карда молро гардонда ва пулро пас гирифта аст. Назар ба эътиқоди савдогарони кӯхна иқола савоб будааст.

сахрохоро тай карда омада танҳо ду рӯз боз рӯи
пӯшоки тозатарро дида буд, маҷбур шуд, ки боз дар
зери ҳамон бадбӯйҳо ва чиркиниҳо дарояд...

XIII

Набӣ-Полвон кори пахтакаширо босуръат пеш ме-
бурд, пахтаҳои тозашударо аз пахтакашон барка-
шида гирифта той мебандонид.

Пахтакашонеро, ки ҳанӯз пахта ва пунбадонаи ғӯ-
заи дар навбати аввал гирифтаашонро дода тамом на-
карда буданд, ба гирифтани ғӯзаи нав далолат мекард.

— Ҳисобиро дар охир мекунем,—мегуфт.

Баъзе пахтакашон ба хоҳиши бой ва далолати
Набӣ-Полвон ғӯш дода, ба болон ғӯзаи кӯҳна ғӯзаи
нав гирифта бошанд ҳам, баъзе пухтакорон ба ин ро-
зӣ нашуданд:

— Аввал ҳисоби пештараро баробар кунем, баъд
аз он, агар хоҳем боз ғӯзаи дигар мегирем—гуфтанд.

Шубҳан пухтакорҳо беасос набаромад: аз як ман
ғӯзаи дар навбати аввал гирифтаашон ба қон¹⁷ чо-
рек 16 чорек пахта баромад, пунбадонааш ҳам аз
ним ман камтар шуд.

— «Иллат ё дар ош аст, ё дар мош», — гуфт яке
аз пахтакашон, ки пахтаи тоза ва пунбадонаро аз
тахмини аввалӣ камтар дид.

Ё дар ҳар дуяш аст—гуфта монд як деҳқони
тӯтибурути¹² далернамо, ки ба кори пахтакашӣ ба
тозагӣ даромада буд.

— Чӣ гуфтан мехоҳӣ?—гуфт Набӣ-Полвон ба он
деҳқон,—кушодатар карда гап зан, маънии гапатро
нафаҳмидам.

— Нафаҳмӣ, дам!—гуфт он деҳқон ба Набӣ-Пол-
вон.

— Боз нафаҳмидам,—гуфт Набӣ-Полвон.

— Инро гуфтан мехоҳам, ки,—гуфт деҳқоне, ки
пахтааш кам омада буд,—ё ғӯзаи бой баркашида до-
дагӣ аз як ман кам, ё ба ғӯза ғӯзаи паст ҳамроҳ шу-
дааст.

— Яъне гуфтан мехоҳетон, ки бой ё дузд аст, ё
фиребгар,—гуфт Набӣ-Полвон оташин шуда.

— Не,—гуфт он дехкон,—ман бойро дузд, ё фиребгар нагуфтаам, лекин сахву хато шуданаш мумкин аст. Масалан, ачаб нест, ки дар шумори тарозу сахв шуда бошад, ё дар айни зантузанами кор ба болои гӯзаи покиза гӯзаи паст афтода бошад. Дар ин сурат, албатта, на пахтаи тоза ва на пунбадона мувофиқи тахмини аввалӣ нахоҳад баромад.

— Сахву хато?..—гуфт дехкони тӯтибурут таачҷубкунон ва илова кард:

— Сахву хато дар ҳаққи як кас мешавад, ду кас мешавад, ва ҳол он ки ин «сахв» дар ҳаққи ҳамаи дехкононе, ки барои пахтакашӣ аз бой гӯза гирифтаанд, рафтааст.

— Ту чӣ гуна фаҳмидӣ, ки гӯзаи бой кам ё ~~наст~~ будааст?— гуфт Набӣ-Полвон ба дехкони тӯтибурут шӯрида.

— Дирӯз ман ҳам,—гуфт тӯтибурут,—ба ҳаваси пахтакашӣ афтода, аз бой як ман гӯза талабида омадам. Бой ду чувол гӯзаро ба ман як ман ва худаш ҳам гӯзаи сунбулагӣ⁴³ гуфта дод. Ман, ки аз миш-миши пахтакашон дар шубҳа афтода будам, он гӯзаро баркашида дидам. Панҷ сер кам баромад, ба болои ин нимааш алақарақ* будааст.

— Алақарақ бошад, чаро гирифтӣ--гуфт бой, ки ба сари чанҷол расида омада буд.

— Сухани шуморо бовар карда гирифтам,—гуфт дехкони тӯтибурут.

— Ҳоло ин сангашро ҳам панҷ сер кам гуфта истода буд,—гуфт Набӣ-Полвон ба бой.

— А-а-а,—гӯён як қад парида оташин шуда рафт бой ва:

— Астағфируллоҳ, — гуфта боз худашро нигоҳ дошт.

— Ҳо,—гуфт тӯтибурут,—баркашида дидам, панҷ сер кам баромад.

— Санги ту вазнин, тарозуат вайрон, муттаҳам,—гуфт бой шӯрида.

* *Алақарақ*—кӯраки хом аст, ки дар ҳолати табиӣ нашукуфта, пас аз пояшро хуҷук задан бо таъсири офтоб шукуфтааст.

— Биёед, ака бой,—гуфт тўтибурут сардхунона,— бо ҳамин санги вазнин ва тарозун вайрони ман гўзаатнро аз сари нав баркашида дихед ва пахтаву пунбадонаҳоро ҳам бо ҳамин санги вазнин ва тарозун вайрон баркашида гиред, дуруст аст?

Бой соскани* сахт хўрд ва барои вай роҳи халосӣ намона буд. Ночор нармид:

— Рустам ука,—гуфт ба тўтибурут,—ҳоло тў чавон ҳастӣ, пешхезӣ нақун. Агар хоҳӣ, кор кун ва агар нахоҳӣ, гўзаамро пас дех. Чанчол карда нагард. Чанчол кори он қасонест, ки ба кор қардан хушашон намеояд.

— Ман кор мекунам,—гуфт тўтибурут,—ва барои ҳамин кор мекунам, ки як ман гўзаро тоза карда дода аз шумо чор танга гирифта нафақан аҳлу аёл намоям. Аммо барои ин мақсад кор намекунам, ки кор қарда дар охири кор ба ҳисоби қамомад аз шумо қарздор шуда монам ва ба сабаби он ба шумо ва ё ба шумо барин бон дигар яқумрӣ ятим шуда гардам.

— Баро, рав, як вақти дигар ҳисобашро меёбем,—гўён Набӣ-Полвон Рустамро тела дода аз дарвоза бароварда узот қард ва Рустам ҳам:

— Фиребгарон, дуздон, ҳоло бинед, дар ҳаққи шумоён чӣ хоҳам қард,—гўён худ ба худ гур-гур қарда рафт...

* * *

Дар пеши масҷиди деҳаи М. бисъёр деҳқонон ва пахтақашон гун шуда буданд. Дар миёнашон чанчоли сахт мерафт.

Одамони қозӣ, раис,⁴⁴ амлоқдор ва миршаби тумани Шофирком ҳам, ки онҳоро Абдурахимбой чегзада оварда буд, ба чанчол омехта буданд...

— Мо,—гуфт мулозимии қозӣ ба мардум нигоҳ қарда,—қўшиш мекунем, ки шумо оштӣ шавед. Шумо аз ваҷҳи пахта ва пунбадонаи қамомада аз забонатон ба бой хат дихед. Бой ба шумо барои тоза

* Соскан—як ҳодан дарози чангчан пўлодиндор аст, ки бо он моҳиро зада сайд мекунанд.

карда додан боз ғўза диҳад ва аз ҳаққи кори шумо ҳаққи худро кам-кам нигоҳ дорад. Агар шумо ба ин ошӣ розӣ нашавед, мо ҳаман шуморо ба қозихона мебарем. Дар он вақт коратон вазнин хоҳад шуд.

— Илоҳӣ тавба... гуфт як пахтакаш,—муддати як ҳафта зану бачагонат нохунҳояшонро парронда ғўза кашанд, худат шонаатро канонда ҳаллоҷӣ гардон. Дар охир қарздор шуда баро? Ин чӣ гуна кордорию коркунист?

— Агар ҳалолкорона кор мекардед, қарздор намешудед,—гуфт одами раис.

— Мо,—гуфт Рустам,—ҳаромзодагӣ карда моли киро дуздидем?

— Хоҳ дузд бошӣ, хоҳ рост,—гуфт одами миршаб ба вай,—аз рӯи шариат ҳоло ту дузд ҳастӣ. Бой ба ту як ман ғўза додааст, ту аз рӯи иқрорин худ ба ӯ панҷ сер кам як ман ғўзаро пас додаӣ. Ана барои ҳамин панҷ сер ғўза як вачҳ гуфтанат даркор аст.

— Худи бой дар аввали кор ҳамон ғўзаро ба ман кам баркашида додааст—гуфт Рустам.

— Ту мехоҳӣ, ки бойро дузд гӯӣ?—гуфт пахтачӣ Розикбой, ки аз деҳаи Р. барои пасанда қардани ҷанҷол омада буд.

— Дузд ро дузд, рост ро рост мегӯянд, ака бой,—гуфт Рустам ба Розикбой ва илова қард:

— Шумо-ку ҳар вақт дар болои савдон ғўза ва бисъёртар ба даст даровардани пахтакашҳо бо Абдурахимбой монанди сагу гурба даст ба гиребон шуда мегаштед, имрӯз чӣ шуд, ки ба вай дилсӯзӣ карда омадед?

— Барои ҳамин ки,—гуфт як пахтакаши дигар,—пахтакашони ин кас ҳам ҷанҷоли моро шунида ба «гурру пис» даромадаанд, ғўзан як ман гуфта додагӣ ин кас ҳам панҷ сер кам баромадааст. Агар моро хомӯш карда тавонанд, пахтакашони худашон ҳам ба тақдирашон тан дода дам шуда мераванд. Агар Абдурахимбой бой диҳанд, ин кас ҳам бой медиҳанд. Ана бинобар ин имрӯз ин кас ба бон мо «дӯсти ҷо-

ночон» шуда омадаанд. «Дузд дузд ро дар шаби то-
рик мешиносад» гуфтаанд.

— Эҳа, ин ҳаромзодагон маро ҳам дузд гуфтанд-
ку. Шунидед, одамони чор ҳоким*,—гуфта Розикбой
фаръёд кашид.

— Даҳанкалонхошоно ро дастгир кунед!—гуфта му-
лозимӣ қозӣ ба одамони миршаб амр дод...

Чор нафар пахтакаши «даҳанкалонро», ки Рустам
дар сари онҳо буд, дастгир карда ба дарахтҳо бас-
танд. Дехқонон ва пахтакашони дигар нармиданд.
Одамони чор ҳоким бо бойҳо як шуда хати «ошті»-
ро мекашиданд ва асоси ин «ошті» қарздор кардани
пахтакашон ва то адои ин «қарз» маҷбуран қор фар-
мудани онон буд.

— Ин чӣ гуна бедодист, таксир?—гӯён яке аз пах-
такашон ба имоми деҳа дарди дил кард.

— Зарар надорад,—гуфт имом,—ноҳақ бошад, ху-
до ба шумо ачрашро хоҳад дод. Ба ҳар ҳоле, ки бо-
шад, шукр қардан дарқор аст. Вазифай банди мӯъ-
мин шукр гуфтаи аст.

— Ох,—гуфт оҳистакак як пахтакаш ба тарзе,
ки одамони ҳоким сухани ӯро намешуниданд,—агар
дар ягон ҷои беодам ба дастам танҳо меафтод, каллаи
ин бойро қанда ҳаво меодам. Бо ҳазор фиребу най-
ранг бештарини заминҳои ҳосилхези деҳаро ба даст
худ даровард ва рӯзи моро ба чорекқорӣ, یتимӣ, ва
пахтакашӣ андохт. Ин қорқоро ҳам ба як тартиб овард,
ки қор қарда шикаматро сер қардан он тараф истад,
қарздор ҳам шуда мебарой.

— Аз худо донед,—гуфт имом,—ношукрини худа-
тон гузаштааст. Тавба гӯед. Дар ҳаққи бой бад наан-
дешед. Каму беш намаки ӯро хӯрдаед. «Ҳаққи ону на-
мак баробари ҳаққи худо» гуфтаанд дар китобҳо.

— Намаки бойро шумо муфт хӯрдаед.—гуфт як
пахтакаш ба имом,—бинобар ин тарафи ӯро мегиред.
Мо бошем барои як каф намак як моҳ қор қардаем.

* Чор ҳоким — дар замони амир дар музофотҳои Бухоро қозӣ,
райс, амлоқдор ва миршаби як маҳалло яққоя «чор ҳоким»
меномиданд.

— Забонатро нигоҳ дор, беадаб,— гуфт имом ота-шин шуда ва овозашро баланд карда илова намуд:

— Агар аҳволат ҳамин бошад, ба рӯзҳои аз ин бадтар хоҳӣ афтод. Ба бӯй давлатро худо додааст, магар ту бо худо даст ба гиребон мешавӣ?

— Бӯй дуздида гирифтааст!— гуфта фаръед кашид пахтакаш дар ҷавоби имом.

Одами миршаб, ки сухани он пахтакашро шунид, давида ба сари ҷанҷол омад ва бо нишон додани имом ин пахтакашро ҳам бурда ба қатори пештар дастгиршудагон ба дарахт баст...

Нақшан «оштӣ» ба амал омад, ҳар кас мувофиқи камомади худ аз бӯй қарздор шуда аз забони худ хат дод. Тарзи адои қарз ба ихтиёри худӣ ҳар қарздор ҳавола карда шуд. Ҳар кас хоҳад, боз пахтакашӣ карда аз музди кор «ҳаққи» бойро адо мекунад, агар пахтакаширо нахоҳад, мардикорӣ ё ягон бечорагии дигар карда ба бӯй вачҳ мегӯяд. Лекин агар ҳар кас боз пахтакашӣ карданро хоҳад, нимаи қарзе, ки аз вачҳи камомад пайдо шудааст, бахшида мешавад. Назар ба қавли мулозими қозӣ «ин гузашт аз тарафи бӯй дар ҳаққи коргарони худ як марҳамат буд».

— Аммо иввогарон, вайронкорон, ки ба дарахт баста шудаанд, бинобар ҳақорат карданашон домуллоимом ва бойхоро ба қозихона бурда мешаванд, дар он ҷо мувофиқи шарият ҷазо хоҳанд ёфт...

Аробан Абдурахимбой омада ба пешни масҷид истод. Бандихоро аз дарахтҳо кушода ба ароба бор карда дар он ҷо бастанд. Бӯй ба Рустами дасту побаста, ки бар рӯи ароба хобида буд:

— Ақнуи фаҳмидӣ, ки ман дузд будаам, ё ту?— гуфт шодмонона.

— Ту дузд!— гуфт Рустам, — аммо ту монанди дуздони муқаррарӣ сӯлоҳ бардошта ба касе шабона муқобилат карда мардона дуздӣ карда наметавонӣ, балки ту як дузди номарде ҳастӣ, ки рӯзона дар пешни чашми ҳама кас, бе он ки ба касе фаҳмонӣ, ҳам аз ошҳам аз мош, ҳам аз пуд, ҳам аз тор медузӣ...

Себандхон⁴⁵ одамони миршаб ба сари Рустам, ки ин суханхоро гуфта истода буд, фуromaда ўро аз сухан гуфтан боздоштанд. Ароба ҳам ба тарафи қозихонаи тумани Шофирком нигоҳ карда раҳсипор гашт...

XIV

Тирамоҳ ба охир расида ва зимистон наздик омада буд; бо вучуди ин дар ҳавои хушки туманҳои Бухоро ҳанўз бориш сар нашуда буд. Лекин рӯи ҳаворо абрҳои хокистарранг фуру гирифта буданд. Ин абрҳои офтобро, ки зотан камтаъсир шуда монда буд, боз ҳам камқувваттар карда буданд. Бодҳои сарди Сибирь, ки аз Оренбург гузашта биёбони қазоқро тай карда аз болои чўли Қизил ба саҳроҳои кушодаи бекўху дараи Бухоро мевазиданд, дасту пой коркунони саҳроро ба дарди сўзишнок меоварданд. Ин бодҳои регомез чашми онҳоро ҳам ба кушода шудан роҳ намедоданд.

Ин бод ба гуломоне, ки аввали пагоҳӣ, бе он ки чизе хўрда бошанд, ба саҳро баромада барои кофта гирифтани тоқҳои пири як боғи кўҳна дам нагирифта қор мекарданд, зиёда таъсири бад кард.

Ба дасту бозувоне, ки гурусна аз аввали пагоҳ то чоштгоҳ каланд, табар, дасткола* мезаданд, қарор намонд.

— Дар вақти ин гуна мондагӣ ва гуруснагиамон бозин бод ҳам болои сўхта намақоб шуд,— гуфт Ризо ва каландро ба як тараф ҳаво дода фиристода, ба рӯи тўдаи нарми хоке, ки худааш гардонда буд, дароз кашид.

— Ман,— гуфт Ашўр ба дастаи каланд такья карда,— баъд аз ба қалъа рафтани бой як қадар осуда мешавем гуфта гумон карда будам, аммо ин Набӣ Полвонӣ хонасўхта аз худӣ бой ҳам шаддодтар баромад.

— Дар вақте ки бой ба сафар мебаромад,— гуфт Ҳошим каланди задаашро аз замин бардошта.— ба Набӣ-Полвон «ту худӣ ман шуда натавонӣ ҳам, чашми ман шав» гуфтанаширо магар нашунида будӣ?

* Дасткола — тоқбур.

— Шунда будам,— гуфт Ашӯр,— лекин бой ин суханашро дар вақти сафари порсолааш ба гумоштаи пештарааш ҳам гуфта буд, бо вучуди ин ӯ моро монанди Набӣ таиғ накарда буд.

— Бинобар он бой он гумоштаи худро пеш кард ва ба ҷои ӯ ин ҷаллодсиморо гирифт.

— Набӣ-Полвон,— гуфт дигаре аз онҳо,— каниз ва гумоҳон* бойро ҳам аз худи бой зиёдтар қор фармуда истодааст. Дар вақти дар ин ҷо будани бой, пас аз саранҷоми қорҳои хона, инҳо дар ҳар шабу рӯз панҷ, ё шаш сабад ғӯза мекашида бошанд, Набӣ-Полвон даҳ сабад ғӯзаро мекашонад. То аз ҳаллоҷи гузаронидани ҳамаи ин пахтаҳо ба мо ҳам ба хоб қардан роҳ намедиҳад.

— Магар ба ҳоли Неқадамча нигоҳ намекуӣ? Ба сағ ором ҳасту ба ин бачаи бадбахт ором нест. «Неқадам, молҳоро ба чаро барор! Неқадам, молҳоро об деҳ! Неқадам, тағи молҳоро тоза кун! Неқадам, ба охури молҳо хӯрок андоз! Неқадам, хавлиро рӯб! Неқадам, кокулаҳоро** рӯфта пешни танӯр бар! Неқадам, об каш! Неқадам, пахта ва пунбадоноро кашон...» ҳамаи ин ҳама амру фармонҳо дар бораи ин ҳама қорҳои бепоёни назарногири «майда чуйда» ба Неқадами ҳаштсола, ки ҳанӯз аз даҳонаш бӯи шир меояд, дода мешавад.

— Ин кам аст,— гуфт Тақӣ,— барои ин ки Неқадам яке аз қорҳои ба худаш фармударо ба ҳубӣ анҷом надиҳад, ё барои фармудани қоре аз қоре бозмондааст, ҳар рӯз чанд бор ӯро мезанад.

— Хезед,— гуфт Ашӯр ба ғуломоне, ки ҳамагӣ аз қор даст кашида машғули дарди дил буданд.— агар мо ҳам дар ҳамин рӯз нимаи ҳамин боғро гардонда кундаҳои тоқашро набарорем, аз Набӣ-Полвон қалтак хоҳем хӯрд.

Ғуломон бо дили нохоҳам аз ҷо ҳеста ба дастаҳои қалам ва табар даст заданд.

— Сабилмонда ин дастҳои обилазада,— гуфт Та-

* *Ғуло* — канизест, ки ба соҳиби худ бо сифати занонаи худ ҳам хизмат мекунад.

** *Кокӯла* — Пӯчоки ғӯза.

кӣ, пас аз хунук шудан дастан каландро гирифта на-
метавонистаанд.

— Ту дастколоро гирифта навадан тоқхоро зада пар
тофтаи гир, мо мековем,— гуфт ба ӯ Ашӯр...

Аз як тарафи ҳаво абр пароканда шуда офтоб ба
назар намоён шуд. Хошим ба офтоб нигоҳ карда.

— Эӣ, қариб пешин шудааст-ку. Қалмоқоним ханӯз
ҳам обу явгонашро нафиристод. Оби гарми хушк бо-
шад ҳам, ба дарун даромада бадирано гарм мекард,
шояд дастҳо ба каланд мечаспиданд.

— Кошкӣ оби гарм мебуд,— гуфт Ашӯр,— дар ни-
гуна ҳавои сард оше, ки аз чорьяки фарсах¹⁶ роҳ мео-
ранд, ях барин мешавад.

— Магар ҳамонро ош гуфта мешавад?— гуфт Ри-
зо,— дар як дег об як сар пил ва як каф мош меан-
дозад, ин мешавад оши пагоҳӣ, пешинӣ ва бегоҳин
мо. Ин манчалақ* аз сари нав ба дегу табақ соҳиб
шудам гуфта аз ҳад зиёда танг гирифт.

— Ин гуна зиндагонӣ мумкин нест,— гуфт Фар-
ҳод, ки ба ин суҳанҳо ҳамроҳ нашуда дар як гӯша
нишаста буд ва пешонии худро хорида-хорида илова
кард:

— Ҳамон кори фикр кардагаштамонро ҳамин рӯз
карданамон даркор аст.

— Ман ҳам акнун розӣ шудам,— гуфт Ашӯр,—
ман то ҳол имрӯз қорамо нағз мешудагист, фардо ме-
шудагист гуфта умед карда гашта будам, «эӣ
вой ки беҳ нашуда, батар шуд». Ҳар чӣ бодо бод, як
гурехта толеамонро озмонш карданамон зарур аст. Ё
бо ҳамин гурехтан ҳалос шуда меравем, ё ба даст аф-
тода ба ҳоли аз ин ҳам бадтар гирифтормегардем.

— Аз ин бадтар ҳол дар дунё нахоҳад шуд,— гуён
Фарҳод аз ҷойи хеста ба Ашӯр наздиктар омад ва
илова кард:

— Он ҳоли баде, ки ту андеша мекунӣ, марг аст,
аммо ба назари ман марг аз ин гуна зиндагонӣ ҳамро
бор бехтар аст...

Фарҳод суҳани худашро, ки бо намоён шудани Не-
кадам ва Гулфом бурида шуда буд, тасом карда гуфт:

* Манчалақ — сифати тақдир аст, ки ба змон меафтад, дар
се ҷо шурӯд аз калона Қалмоқоним аст.

— Он захри закумеро, ки онҳо оварда истодаанд, хӯрда гурехтан даркор аст.

— Гурехтан даркор аст, халос шудан даркор аст.

— Ӯ мурдан даркор аст...

* * *

— Рӯз бевақт шуд, аз Некадам ва Гулфом ханӯз дарак нест. Некадам-ку ҳоло бача, аммо ба ин Гулфом чӣ шуд?— гуфта Наби-Полвон ба یتими бой—Шербек шикоят кард.

Шербек, ки кашшаҳоро ба болон харҳо монда ба онҳо нури меандохт, хунсардона лаби худро дароз карда:

— Ман чӣ медонам?— гуфт ва хареро, ки кашшааш аз нури пур шуда буд, аз порухона бароварда, хари дигареро пеш кашид ва кашшай бар болон вай бударо рост карда, ба вай пору андохтан гирифт.

Наби-Полвон аз ҷавоби дилнохоҳонаи Шербек ранида худ ба худ:

— Аз ин одам гап пурсу ҷавоб шунав!— гуфт ва шӯрида ба Шербек нигоҳ карда:

— Уй, одам! Аз ту мепурсам, ба инҳо чӣ шуда бошад меғӯям?— гуфт.

— Ман намедонам, ман чӣ донам, гуфтам-ку,— гуфт Шербек ва ба кашшай суст пуршуда дасташро то оринч тикқонда нуриро ҷой кардан гирифт ва илова кард:

— Магар ман ба онҳо қаровул будам, ё нофи ман бо нофи онҳо бастагӣ буд?

Пас аз он ки Наби-Полвон:

— Астағфируллоҳ... Ба ин одам чӣ шудааст-а?— гуфта қадре оташи худро паст кард, гуфт:

— Нури дар кашшаҳо ҷойкардаатро гардон, харҳоро ба зерин собот рон, ки хӯрок хӯранд, худат яке аз харҳоро савор шуда ёбон рав ва аз боғи кӯҳна хабар гир, ки ба онҳо чӣ шудааст?

Шербек пас аз он ки худ ба худ:

— Қашшаҳон пуршударо ҳолӣ кун, боз инҳоро холабачаат пур карда медиҳад, — гуфта гур-гур кард,

хоҳ-нохоҳ кашшаҳоро ба порухона гардонд ва ба як хар савор шуда ба тарафи боғ рафт...

Набӣ-Полвон пичинги Шербекро фаҳмида бошад ҳам, худашро ба нофаҳмӣ зад ва бо ин одами «ба чо-наш расида» баҳсу ҷавоб карда ҷавобҳои талх шундандро «ба шаъни худ муносиб» надид...

Тахминан пас аз як соат Шербек гашта омад. Ба хари савор шударафтааш каланд, табар ва дасткола-хоро бор карда оварда буд.

Ба саволе, ки Набӣ-Полвон:

— Ҳа, худи онҳо кучоанд?— гуфта дода буд, пас аз бо оҳистагӣ аз хар фурувардани чизҳои овардааш ҷавоб дод:

— Ман ба боғ рафтам, дар он ҷо ҳеҷ кас набуд, аз-бобҳоеро, ки паҳну парешон монда буданд, ба қадри тавонистанам чида овардам, боқимондаҳояшро бо хур-маву табак дар зери тоқпилла тикқонда мондам.

— Хуб, худи онҳо кучоанд? Неқадам ва Гулфом кучо рафтааст?

— Ман чӣ медонам?

— Инҳо гурехтаанд!— гуфт Набӣ-Полвон маъю-сона.

— Агар ба зану бачагонам дилбастагӣ намедош-там, ман ҳам мегурехтам,— гуфт Шербек худ ба худ...

XV

«Фуқарову фузалое, ки ҳастед! Нашунидам нагуед! Агар тиллоҳои сурхро толиб бошед, ба суҳанҳои ман гӯш диҳед. Аз тумани Шофирком, аз тобей Деҳ-нави Абдуллоҷон, аз деҳани М. ҳашт нафар гу-лом, як канизак ва як гуломбачаи Абдурахимбой қалъачӣ гурехтааст. Нишонан инҳо ҳамин аст, ки ғайр аз гуломбача ба банди дастӣ ҳаман инҳо як тағман наълшакл паҳш карда шудааст, ки доғи он намоён аст. Ҳар касе, ки ҳар кадоми инҳоро даст гирифта ди-ҳад, ба сари ҳар гулом як тилло, агар дараки инҳоро диҳад, ба сари ҳар гулом ним тилло севинҷӣ (мужда-гонӣ) мегирадд.»

Пагоҳонӣ дар бозори Хоҷаориф, ки маркази туман-

ни Шофирком аст, як чарчӣ ба мазмуни боло чар за-
да мегашт...

Онҳое, ки бо тамаи чанд тилло, ҳеҷ набошад, ним
тилло ба шавқ омада буданд, ба кофтуков дарома-
данд. Аммо ҳар чанд кофтанд, чизе наёфтанд.

Набӣ-Полвон барои кофтукови гуломони гурехта
танҳо ба арз кардан ба ҳокимон ва чар андохтан ба
бозор қаноат накарда буд, балки асп савор шуда ба
домани чӯл баромада ба авули қазоқон рафта, аз он
ҷо як қазоқи изчиро* ҳам ёфта оварда буд. У он изчиро
ба одами чор ҳоким ҳамроҳ карда, аз пай гурезагон
ба роҳ андохта буд.

Қазоқи изчӣ аввал ба боғе, ки маркази гурез буд,
рафта нақшҳои пой дар он ҷо бударо як-як аз назар
гузаронид, гирду пеши боғро вачаб ба вачаб санҷида
дид ва пас аз он ба тарафи шимол нигоҳ карда раҳ-
сипор гардид...

Вақте ки қазоқ тахминан ду ҳазор қадам роҳ рафт,
нақшҳои пойҳое, ки ӯ ба онҳо нигоҳ карда роҳ ме-
рафт, дар миёнаи хомаҳои реги сурх гум шуда раф-
танд. Бар тӯдаҳои реги сурх, ки монанди орд шуда
ва монанди об шуррут буд, ғайр аз нақши бод асари
чизи дигаре наменамуд. Нақши бод ҳам дар он реги
равон барқарор намеистод. Бо вазидани бод дар рӯи
он хомаҳои рег, монанди мавҷи нозуки об нақшҳои
барҷастаи занҷирашакле пайдо мешуд, лекин ин нақш-
ҳо ҳам бо вазидани боди сабуке ҷоҳои худро дигар
карда меистоданд.

Қазоқи изчӣ як чанд бор ба ин тараф ва он та-
рафи як-ду хомаи рег гузашт, аммо аз нақши по
асаре наёфт. Нақшҳои кӯҳнаи по он сӯ истад, агар
қазоқ ба паси худ баргашта нигоҳ мекард, нақши
пой худро ҳам ёфта наметавонист. Ҳар қадаме, ки дар
он рег гузошта мешуд, гӯё бар об гузошта шуда
бошад, бо бардоштани он, ҷояш даррав пур мешуд
ва ба ҷои нақши по нақшҳои барҷастаи занҷирашакл
пайдо мегардид...

Қазоқ саросема шуд. Бандҳои гӯшаки кулоҳи худ-
ро, ки дар тобистони гарм ҳам онҳоро намекушод, ку-

* Изчӣ — касест, ки ҳар ҳайвон ё инсони гумшударо аз нақш-
ҳои пой он меёбад.

шод, буни гӯшҳои ба арақ ғарқшудаи худро бо остипаш пок кард:

— Ғирамее...— гӯён ба як тараф нигоҳ карда роҳ рафтаи гирифт. Пас аз гузаштани як-ду хомаи дигари рег ба ҷо ҷашм дӯхта:

— Ғирам-ейӣ!..— гӯён фаръед кард.

Одамони ҳокимҳо, ки ба натиҷаи кори қазоқ мунтазир шуда дар қанораи истода буданд, ба тарафи ӯ нигоҳ карда давиданд.

— Қучост, қучост Ғигит оғосӣ,— гӯён ба болон сари ӯ гун шуданд.

Қазоқ, ки дар миёнаи ду хомаи рег ба доғи хуна, ки бар як ҷои тақрири замин ҷақида буд, ҷашм дӯхта меистод, он доғҳоро нишон дода:

— Ин аст,— гуфт ва илова кард:

— Шумоён ба аспхотон савор шуда охишта-охишта аз паси ман омадан гиред. Ман нишонан бисёр муҳимро ғирам ва думболан ҳамин нишонро гирифта роҳ меравам.

Одамони ҳокимон:

— Ин қазоқи ҷоҳил аҷаб нест, ки моро дар миёнаҳои хомаҳои рег роҳ гум қунанда овора қунад,— гӯён хоҳ-нохоҳ савор шуда аз думболи ӯ афтоданд.

Қазоқ ягон-ягон аз болоҳои хомаҳои рег мегузашт ва дар миёнаҳои хомаҳо бо дидани доғҳои хуни ҷақида хурсанд мешуд.

Баъд аз як-ду соат роҳ рафтаи одамони ҳукумат гурусна монданд, худхошон нон хӯрдани ва аспхотонро ҳам ба алаф мондани шуданд. Аммо қазоқ розӣ нашуд:

— Агар дер монем, нишонро гум мекунем, ғиризагонро дур меғирезонем, меҳнатҳоро абас меравад,— гуфт:

Барои одамони ҳукумат ҳам, ки ба тамаи тиллоҳои сурх ба роҳ баромада буданд, гум қардани нишона ва дуртар ғирезондани ғирезандагон зарарнок буд. Ночор тақлифи қазоқро қабул қарданд ва аз думболи ӯ рафтаи гирифтанд.

Хомаҳои рег ба поён расид, биёбони фароҳи ҳамвори бепоён сар шуд. Ақнуи нишоҳои хуни ҷа-

кида монанди роҳи мўрчагон ба як тарафи маълум дароз шуда мунтазам мерафт...

Нишонаи хун рафта-рафта дар чўли Тикай ба пеши молхонаи холи расида истод. Қазоқ ба лаби он молхона, ки дар замин ҳавзвор чуқур канда шуда буд, рафта, бе он ки ба пасаш нигоҳ кунад:

— Ефтам!— гўён фарьёд кард.

Ба савороне ҳам, ки аз думбол бо дили нохоҳам ва навмедона меомаданд, якбора чон даромад. Шамшерхошонро аз ғилоф кашида аспхошонро пошна зада, рез кунонда ба сари молхона омаданд.

Дар даруни молхона як чанд нафар, ба тарзе, ки бинанда онҳоро мурда гумон мекард, хобида буданд.

— Шумоён кистед?— гўён фарьёд кашид яке аз одамони ҳукумат ба он хобидагон.

Аммо аз тарафи хобидагон ҳеч сарое набаромад.

Дар ҳолате, ки қазоқ пешопеш мерафт, ҳамаашон ба даруни чуқурӣ даромаданд. Саворон аспхошонро дар он ҷо ба холи худ сардода бо қазоқ ба сари хобидагон рафтанд.

Ҳанӯз ҳам дар онҳо асари чунбише наменамуд.

Қазоқ банди дасти яке аз хобидагонро аз остинаш бароварда дид. Дар вай асари тағма набуд, лекин ҷоеро, ки одатан дар он ҷо тағма мезананд, бо чизи буррандае харошида буданд, ки аз он ҷо хун захида мебаромад.

— Ин зинда аст,— гуфт қазоқ шодикунон,— аммо дар дасташ тағма нест,— гуфта илова кард бо оҳанги навмедона.

Қазоқ хобидагонро ягон-ягон аз назараш гузаронид, инҳо 8 нафар одами калон, як зан ва як писарбача буданд. Дасти ҳеч кадоми инҳо тағма надошт, лекин ҷои тағма харош ёфта ва аз он ҷо хун мезаҳид. Танҳо банди дасти бача нохарошида буд...

— Ҳаминҳоанд!— гуфт қазоқ табассумкунон ва пас аз кадре андеша карда истодан илова кард:

— Лекин барои барҳам додани нишонаи тағма ҷон онро харошидаанд ва ҳамин корашон ҳам барои мо нишонаи равшан гузоштааст.

Қазоқ яке аз хобидагонро бедор кардани шуда, ин сӯ-он сӯ чунбонид; он кас чашмашро як бор ку-

шода бошад ҳам, мадори гап задан надошт ва боз чашмашро пӯшид.

— Инҳо гуруснаанд,— гуфт қазоқ ба одамони хукумат,— аз обу нони дар хӯрчин буда як қисмашро ба ман биёред, ман ба инҳо чои дарорам...

XVI

Ғулумон дар оғили Абдурахимбой, дар ҳолате, ки дасту поҳшон бастагӣ буд, чанд рӯз боз маҳбус буданд. Дари аз берун кулфзадаи он оғилро рӯзе як бор Набӣ-Полвон мекушод, ба он чо як кӯза об дароварда мемонд. Пас аз парча-парча карда додани як-ду нони бо худ овардааш ба онҳо, кӯзаи холишудаи дирӯз овардаашро гирифта мебаромад ва боз дарро аз берун кулф карда мерафт.

Бандиён рӯзҳои аввали маҳбусии худашон чанд бор аз Набӣ-Полвон қамчин ва чӯб хӯрда буданд; бинобар ин, ҳар гоҳ, ки ӯ ба оғил мебаромад, монанди гурбае, ки сагро дида бошад, тарсону ларзон ба ӯ-шаҳои оғил гурехта меҳазиданд ва баъд аз баромада рафтани ӯ хӯсида-хӯсида нонпарчаҳои ба пешашон партофтаре меҳонданд.

Як рӯз аввали пагоҳӣ ба дари оғил омадани Набӣ-Полвон, ки одатан ҳар рӯз бегоҳонӣ меомад, ғулумонро ба шубҳа андохт, онҳо боз чӣ фалокатҳо ба сарашон омаданро мунтазир шуда тарсида истоданд. Дари оғил кушода шуд, Набӣ-Полвон ба дарун даромад. Ин дафъа дар дасти ӯ кӯза ва нон набуд, аммо қамчин буд. Ин ғулумонро боз зиёда тарсонид. Пуштхошон, ки пеш аз ин чанд бор шатта хӯрда сиёҳ гашта варамида буд, сӯзиш карда виззос задан гирифт.

Аммо Набӣ-Полвон ин бор касеро назад. Танҳо: — Фарҳод, ин чо биё!—гуён ӯро гирифта аз оғил берун баровард.

Дар миёнаҳои хавлӣ якчанд ғул-ишкелҳо, ки ба тозагӣ созонда оварда буданд, тӯда шуда меистод. Набӣ-Полвон аз дасту пои Фарҳод ишкели оддиро кушода гирифт ва яке аз ғул-ишкелҳоро гирифта ба рон ва гардани ӯ андохт.

Соҳти ғул-ишкел аз соҳти ишкелҳои оддӣ он қадар фарқ надошт, фақат ҳалқаҳои ба пой одам андохта мешудагӣ он монанди ишкелҳои муқаррарӣ танг набуда, ба дараҷае, ки рони одамро гунҷонад, васеъ буд. Занҷири ин ишкел ҳам монанди ишкелҳои муқаррарӣ дароз набуда, балки дарозии ӯ ба дараҷае буд, ки аз қадкашаки одам то ба гардани ӯ мерасид. Дар нӯги ин занҷир монанди гирои сайёдони сағ як гиро парчин ёфта буд ва нӯги гироро паҳн карда дароз ёзонда сӯроҳ карда буданд, ки баъд аз андохтани он ба гардани одам аз он сӯроҳ қулф мезаданд.

Агар вазнинии ғул-ишкел, ки тахминан як пуд меомад, ба назар гирифта нашавад, ба кор қардан, роҳ рафтан, хестан ва хобидани касе, ки бо вай баста шудааст, он қадар ҳалал намерасонид; танҳо ба тохтан ва гуруҳтани он кас роҳ наметод.

Ғул-ишкел ихтирои Набӣ-Полвон ё челонгаре, ки онро сохтааст, набуда, балки дар музофоти Бухоро аз замонҳои хеле қадим боз ғуломдорон ба ғуломи ғузепои худ он гуна ишкелро мезаданд.

Набӣ-Полвон аз оғил бо навбат Ашӯр, Ризо, Тақӣ, Ҳошим ва дигаронро ҳам бароварда ба онҳо ҳам ғул-ишкел зад.

Аз ҳама охир Гулфом ва Неқадамро аз оғил баровард ва хост, ки ба онҳо ҳам ғул-ишкел занад.

— Ман ба ихтиёри худ нагурехтаам, маро бо зӯр гирифта бурданд,—гуфта зорӣ қард Гулфом.

— Рост мегӯяд,—гуфта Ашӯр сухани ӯро тасдиқ намуд ва эзоҳ қард:

— Сирри моро фош нақунанд гуфта мо Гулфом ва Неқадамро ҳам бо худ бурдем.

Аммо Набӣ-Полвон ба ин суханҳо гӯш надод, ба Гулфом як ғул-ишкели мувофиқи қад ва ҳасади он, ба Неқадам ҳам як ғул-ишкелчани бачагона, ки мувофиқи қаду басти ӯ сохта шуда буд, зад.

Набӣ-Полвон ғуломони бо ғул-ишкел басташударо бе ҳеч тарсу бим ва бепосбон ба дастҳои каланд, табар ва дастқоларо дод ва ба боғе, ки чанд рӯз боз қораш хобида буд, фиристод. Гулфомро ҳам ба их-

тиёри Қалмоқоим супурд. Дар миёнаҳои хавли ба тақдирӣ худ мунтазир шуда танҳо Неқадам рост истода буд.

— Қалмоқоим, агар тағма сурх шуда бошад, гирифта ор!—гуфта Набӣ-Полвон садо дод.

Қалмоқоим тағмаи оҳанини думчадори наълшакли бойро, дар ҳолате, ки дар оташ гузошта суп-сурх карда буд, бо анбӯр гирифта овард. Ин тағма он тағмае буд, ки ба молҳои ба Россия фириестодашавандаи бой, ба ғӯсфандҳои дар рама будаи он, ба аспҳо ва молҳои сиёҳи дар гала будаи ва ба уштурҳои дар қатор гаштаи зада мешуд.

Набӣ-Полвон Неқадамро пуштнокӣ ба замин хобонид, ду кафи дасти ӯро бо пойҳои ба замин пахш кард. Қалмоқоим поҳои ӯро пахш карда нигоҳ дошт. Пас аз он Набӣ-Полвон тағмаи тафсондаро аз думчаш бо анбӯр бардошта ба банди дасти Неқадам пахш кард.

Бача бо хавли ҷон чирросзанон фаръеди ҷонгудозе баровард... Пас аз он нафасаш ба дарун афтод... Пас аз он қадре осуда шудагӣ барин шуд... Бача аз хушрафта буд...

Набӣ-Полвон тағмаи ба дасти бача часпидамондаро, ҷунон ки мӯҳри ба сурғучи гудохта пахш кардашударо бардоранд, бо зӯр қанда гирифт. Ҷон доғшудани дасти бачаро Қалмоқоим намади сӯхта пахш кард.

Бо ҳамин амалиёт Неқадам ҳам ба қатори молҳои ҳеҷ гумнашаванда ва барҳамнахӯрандаи тағмадори бой даромад.

XVII

Деҳани М.-ро сар то по рӯфта об зада тоза карда буданд; хавлии Набӣ-Полвон бариқ қасони дорамтарро зинат дода, ба ҳолате, ки дар он ҷо меҳмон фуруварда шавад, оварда буданд. Дар баъзе хавлиҳои ва сеъ танӯрҳои қалони қулҷаи ширмоқазӣ ва нони тафтонқазӣ шинонда буданд.

Аммо хавлии худӣ Абдурахимбойро, ба дараҷае, ки дар выставкаи намуна тавон кард, аз ҳад зиёда

зинат дода буданд. Ба меҳмонхонаи 13 болори бой, ба тарае, ки ҳама чои оиро фуру мегирифт, як дона қолнини такагини қиматбаҳо паҳи карда буданд. Дар гирдогирди меҳмонхона кӯрпачаҳои яккаандози даврихонагини баҳмал густурда шуда буд. Дар пешгоҳи меҳмонхона болон ҳам 5 қабат кӯрпачаҳои серпахтаи баҳмали андохта дар чор чои он сеқабатӣ болишҳои пар гузошта буданд. Дар зери болишҳои дар пешни дари пешгоҳбуда як лӯлаи зардӯзӣ, ки аз ду тарафаш ду пӯпаки калобатунӣ овезон буд, ниҳода буданд.

Бар болон рӯи ҳавлӣ шоминенаҳоеро*, ки дар онҳо нақшҳои буридаи сурх андохта шуда буд, кашаида буданд: бо ин, рӯи ҳавлӣ дар мавриди барфу борон аз тар шудан нигоҳ дошта шуда буд. Шаҳсуфаҳои қатори дар зери шоминенабударо ҳам бо қолинҳои сурхи қизилаёқӣ зинат дода, дар гирдогирди ниҳо ҳам кӯрпачаҳои шохӣ ва адраси даврихонагӣ андохта буданд.

Дар шутурхонае, ки дар паҳлуи ҳавлӣ буда, ба вай бо як дар мепайваст, дегҳои мисӣ калонро, ки дар ҳар қадами онҳо як ман (8 пуд) биринҷро дам кардан мумкин буд, қатор шинонда буданд. Ғайр аз инҳо барои қазичӯшонӣ, мурғбирьёнқунӣ, рағандогқунӣ дегҳои қалони ҷӯягӣ шинонда шуда буд. Барои мураббопазӣ ва нишоллозанӣ дегҳои қалони потила** шинондаиро ҳам аз хотир набароварда буданд. Дар як ғӯшаи ин ҷо як чуқури чохмонанде қанда, ўро бо сӯхтани ҳезуми саксавул ҷун таиӯр тафсонда буданд, ки дар вай барраҳои пӯстқандаро бо қаллаву почаҳои оварта бирьён мекарданд.

Аввали рӯз—дар вақти баромадани офтоб тамоми савдогарони қалъачини тумани Шофирком, деҳқонони бой, арбоб ва оқсақол бо сардорини Миразим қорвоишӣ ба деҳани М. омада, ба ҳавлиҳое, ки барои

* Шоминена — як ҷодиршаби бисёр қалони қарбосин аст, ки дар он аз матоҳҳои рангаи дигар бурида дӯхта нақш мебароварданд. Шоминенаро дар пешни ҷодирҳо, ё ба рӯи ҳавлиҳо аз боло бо танобҳои дар чор тарафаш басташуда, мекашиданд, ки бо ин як сақфи латтагӣ пайдо мешуд.

** Потила — дегӣ даҳанҷасеи мисини махсус аст, ки дар он шираро пухта мешавад.

онхо тахсие карда шуда буд, фуromaданд. Хар кадоми онхо аспхошон, сансхошон ва чапандоахошонро* дар бошишгохдон барои худашон муайян кардашуда гузошта, худашон ба хавлии Абдурахимбой гуи шуданд; инҳо дар рӯи хавлии бой бар болон катҳо ва курсиҳо, ки рӯи онҳо ҳам бо қолинчаҳо зинат додагӣ буд, нишаста ба чойнӯшӣ даромаданд.

Чоштгоҳонӣ як савор аз тарафи ғарби деҳа асп давонда омада, ба пеши хавлии Абдурахимбой фуromaд ва аспашро ба дасти бачагоне, ки барои савор шуда истодани аспи ояндагон дар он ҷо гуи шуда буданд, супурда, худ ба хавлии даромад ва ба пеши Абдурахимбой рафта:

— Омаданд!—гуфт.

Хавлии монанди орухонае, ки дар вай ҷӯб халонда шуда бошад, якбора ба ҳаракат омад. Дар он ҷо будагон ҷои ниёлаҳои ханӯз нанӯшида ё ним нӯшидаашонро рехта ниёлаҳоро ба як тараф гузоштанд, саллаҳошонро ба тартиб андохтанд, ришҳошонро бо ангуштҳошон хилол карда оронш доданд, камарчаҳошонро бастанд. Ба тартибе, ки Абдурахимбой ва Миразим корвонбошӣ пешопеш мегаштанд, хамагӣ аз хавлии баромада дар кӯча ба ду тарафи роҳ саф бастанд. Дар сари як саф Абдурахимбой ва дар дигараш Миразим корвонбошӣ меистод...

Интизорӣ бисъёр дер нақашид; аз тарафи ғарби кишлоқ—аз тарафи Вардонзе саворон намоён гардиданд. Хар қадар, ки саворон наздиктар мерасиданд, дар пешвоз истодагон ҳам ҳамон қадар бисъёртар саллаҳошонро аз сарашон гирифта басти онро аз чашмашон мегузарониданд ва боз пас ба сари худ ба як тарзи дилхоҳи худашон мегузоштанд ва ришашонро хилол мекарданд...

Саворон тамоман наздик расиданд. Дар пешопеши инҳо қозӣ ва амлоқдор дар як саф, дар паси инҳо ранс ва миршаб дар як саф ва аз паси инҳо муфтиҳо, котибони фатво, мирзоён — котибони чор

* Чапандоа — касони махсуссанг, ки аспдон мушмол ва боёро дар кӯшкорӣ ва бузқашӣ метомад.

хоким, мулозимон, шогирдпешагони онҳо, мироб, амин ва соирӣ муътабарони дари ҳукуматдорон сафбаста меомаданд. Бо наздиктар омадани инҳо созадагоне, ки бар боми болои дарвозаи ҳавлии Абдурахимбой ҷой гирифта буданд, нақора ва сурнайҳои худшошоноро бо ҳавои «шодиёна» навохтан гирифтанд...

Ҳокимон ба хона даромада, аз пешгоҳ ҷой гирифтанд, дар пеши дари пешгоҳ дар пеши болишҳои лӯладор қозӣ нишаст ва дар қатори ӯ бо тартиб амлоқдор, раис ва миршаб ҷой гирифт. Муфтиҳо, котибони фатво, ки дар истилоҳи он вақт онҳоро «муҳаррир» меномиданд, мирзоён ва тамоми савдогарони қалъачӣ бо сардории Миразим қорвоношӣ ҳам ба ҳамин меҳмонхона даромада, дар ду тарафи хона бар рӯи кӯрпачаҳои яккаандоз ҳар кас мувофиқи мансаб ва мартабаи худ, бойҳо бошанд, мувофиқи зиёд ва камии сарвати худ боло-поин ҷойгир шуданд. Бойҳои хурд, одамони ҳукуматдорон ва дигар касоне, ки мартабаашон баробари ҳаминҳо буд, дар рӯи суфаҳо, дар зерӣ шомӣёнаҳо дузону нишастанд...

Дастурхонҳоро паҳн карданд, дар пеши ҳокимон аз кулчаҳои ширмоли бистқадоқӣ⁴⁷ ва аз нонҳои тафтони даҳқадоқӣ бо лаълиҳои махсус нӯхтагӣ кашиданд. Дар пеши савдогарон ва дигарон, ки дар меҳмонхона буданд, аз кулчаву нонҳои панҷқадоқӣ панҷтагӣ гузоштанд. Дар рӯи ҳавлӣ бошад, кулча ва нонҳои дута-чорек, яъне дунимқадоқӣ ниҳоданд.

Ошхоро кашиданд, табакҳои лангарии пурпалав, ки дар ҳар қадоми онҳо оши даҳ қадоқ биринҷ ҷойгир шуда буд, дар меҳмонхона дар пеши ҳар се кас яктабақӣ қатор шуданд. Дар пеши ҳар табак як табак қазии ҷӯшонда, як дона мурғи дарунашро бо биринҷ ва мавиз пур карда бирӣёнкарда ва як лаълӣ ҳам барран беравған дар оташ бирӣёнкардаро бо дунбаи бирӣёншудаи он гузоштанд.

Дар рӯи суфа ҳам ба пеши меҳмонон секаса табақи палав гузоштанд, аммо қазӣ, мурғ ва барран бирӣёни онҳо дар табак ва лаълиҳои алоҳида набуда, бар рӯи табақи палав гузошта шуда буд.. Меҳ-

монон, ба дараҷае, ки шикамхошон варамида ба кафидан наздик расид, хӯрданд ва дастхошонро пок карданд.

Пас аз он табақхоро бардоштанд ва ба ҷои онҳо косоҳои дӯғобӣ ва шаққосоҳоро пур карда нишолло, мураббо, лаълиҳоро пур карда курсҳо, конфетҳо, халвоҳои лавз, сатӯра, бағлоба, пашмак, кӯфта, руста, писта, бодом ва дигар чизҳои хушгӯвори хушқворӣ ниҳоданд. Дар рӯи суфа ҳам дар нимкосоҳо нишолло ва мураббо кашиданд.

Бой, ки ҷомаҳои қиматбаҳои худро пӯшида миёнашро бо фӯта аз рӯй баста дар даҳлези меҳмонона менстод, бо як чашмаш дар пеши меҳмонон ҷӣ чизҳо кашида шуданро назорат карда истад, бо чашми дигараш ошҳои саркути аз пеши меҳмонон баргаштаро дидбонӣ мекард ва мепонд, ки ошҳои саркут бозпас ба ошхона қашонда мешаванд ё не? Ин ҳолати бой ба зоғе монандӣ дошт, ки як чашмашро ба устухон ё ба дигар чизҳои хӯрдани худаш дӯзад, чашми дигарашро аз сайёд намеканад. Дар ин вақт Неқадам, ки дар қатори ғуломон, ятимон ва дигар хизматгорон ошҳои саркутро ба тарафи ошхона мекашонид, дар паси дари дар миёнаи шутурхона ва ҳавлӣ буда ланҳон шуда аз рӯи оши саркут як бурда ғӯштро бардошта ба даҳонаш зад.

Бой, ки ин ҳодисаро дид, якбора аз думболи Неқадам давида ба вай расид ва аз ғӯши ӯ тофта гирифта ӯро қашон-қашон ба сари дег, ки дар он ҷо Набӣ-Полвон назорат карда менстод, оварда гуфт:

— Магар намебинӣ, полвон? Ин чашмгурӯсна қариб аст, ки ҳамаи ошҳои саркути аз меҳмонон пасгаштаро хӯрда тамом кунад. Ман тӯро дар ин ҷо чашми худам гуфта гузоштаам. Ту бошӣ, он қадар хуб хабардорӣ намекунӣ. Ман ин ҳама харҷу хароҷотро барои парво кардани ин ғулом, ин ятимон ва ин пойбараҳнағони деҳа, ки «хизмат мекунем» ғӯён худашонро ба ин ҷо тикқондаанд, нақашадам...

— Мирзо!—гуфт Ашӯр ба бой нигоҳ карда,—мо дирӯз боз намак нақашадам. Бачаи бечора гурӯсна монад, ҷӣ кунад? Ночор ягон лӯкма ош, ё ғӯштро

хӯрда бошад, хӯрдагист, бо ин осмон омада ба замин намечаспад ё ки дунё вайрон намешавад.

— Бача... бача...—гуфт бой,—биҷсола шуда бошад ҳам, ҳанӯз бача?.. Агар шумоён гурусна монда бошед, дар дасти Қалмоқ сӯхтани набаромадааст. Ба вай хабар деҳ, мошпиёбан аз дирӯз мондари гарм карда медихад.

— Ака бой,—гуфт яке аз пойбарахнагонӣ деҳа ҳазломезона,—ғулмон-ку бо мошпиёбан Қалмоқоним гарм карда меводагӣ шикамашонро сер мекардаанд, аммо мо ба тӯй омада бо чӣ чиз шикамамонро сер мекунем?

— Ту хона дорӣ, чой дорӣ,—гуфт ба ӯ бой,—дар хонаи худат шикаматро сер карда омадан гир. Як зарбулмасали ӯзбекӣ ҳаст, ки мазмунаш ин аст: «агар ба тӯй равӣ, шикаматро сер карда рав», ту ҳам ба ҳамон зарбулмасал амал кун...

Пас аз хӯрда шудани чизҳои хӯрдани ва нӯшида шудани чой ба ҳокимон лӯла-лӯла кимҳоб ва шохихо, чӯра-чӯра беқасаб, адрасҳо, кӯра-кӯра атласҳо ва сарқандҳои якпудӣ пешкаш карданд. Ба боён ва дигарон ҳам ба ҳар кас мувофиқи мартабаи худаш чомаҳои шохӣ, адрас, атлас ва алоча пӯшонданд, сарқандҳои 20-қадокӣ, 10-қадокӣ пешкаш карданд ва ба «пасттарини» меҳмонон яккуттигӣ набот доданд.

Пас аз ғотиҳа хондан ва ғундоштани дастархонҳо меҳмонон ба ёбон баромаданд, дар он ҷо бар болои чортоқҳое,⁴⁶ ки дар паҳлуи дарахтҳои калон баста шуда буданд, баромада нишаста ба тамошо кардани кӯпкорӣ—бузқашӣ тайёр шуданд. Кӯпкорӣ сар шуд...

Дар имрӯза кӯпкорӣ тахминан сад сар буз ва даҳ сар ғӯсоларо сар буриданд. Аспҳои хуб, ки бузҳоро аз тӯда кашида мебароварданд, он буз аз онҳо соҳиби он асп мешуд. Ҳар аспе, ки ғӯсоларо аз тӯда кашида мебаровард, ба чапандози он асп чома ва пул мукофот меоданд. Бузро як майдон тохта ба соҳиби аспӣ он бузро бароварда ӯро бахшиш

кунанд ҳам, гӯсоларо то дарида пора шудани пӯсти
ӯ чанд майдон метохтанд. Барои мукофоти кӯпқори
имрӯза ғайр аз буз ва гӯсолаҳо тахминан сад ҷома
ва ҳазор танга пул ҳам рафт...

* * *

Пас аз як ҳафта тӯй додан ҳавлии бой осуда
шуда монд. Зинатҳои барзиёди меҳмонхона гирифта
шуда, кӯрпаҳои қиматбаҳо ҳам аз он ҷо бардошта
шуда буд. Дар пешгоҳи меҳмонхона сандалиро гу-
зошта ба болои вай як кӯрпаи оддиро андохта бу-
данд.

Бой, ки дар кодоки пешгоҳи сандали ба болиш
тақия карда ёзида буд, ба Набӣ-Полвон, ки дар рӯ
ба рӯи ӯ дар кодоки поёни менишаст, нигоҳ карда:

— Полвон!—гуфт,—худоро шукр ин амри хайр-
ро (тӯйро) бо обрӯи калон гузаронидем. Писарҳои
калонамон зандор ва хурдхӯшон хатна карда шу-
данд. Лекин бо ин, ҳанӯз кор тамоми нашудааст...

Бой пешонаашро бо як дасташ гирифта қадре
фикр карда истод ва боз ба Набӣ-Полвон, ки ҳанӯз
чашмаашро аз бой нақанда мунтазири шунидани охи-
ри сухани ӯ буд, нигоҳ карда:

— Ту оё медонӣ, полвон,—гуфт,—агар панҷ сар
гӯсфандро ҳар сол ҷуфтӣ кунонанд, дар даҳ сол
чанд сар мешавад?

— Агар намурад, гум нашавад, гург нахӯрад, наку-
шанд, аз ҳазор сар зиёда мешавад,—гуфт Набӣ-Пол-
вон баъд аз қадре фикр карда истодан.

— Панҷ ҷуфт одам чӣ?—боз бой пурсид.

— Агар инҳо хонадор карда шаванд, дар даҳ
сол сӣ нафар мешаванд,—гуфт Полвон дар ҷавоб.

— Яке аз марҳаматҳои калони шарият ба мо,—
гуфт бой,—ғулом ва канизаки «хоназод» шудани
фарзандони ғулом ва канизакон аст ба мирзохӯшон...

Бой хомӯш монд. Набӣ-Полвон, ки аз ин суха-
нони титолмонанди бой чизеро намефаҳмид, барои
дониста гирифтани муддаои он чашмонашро калон
кушода гӯшхояшро сик карда ба ӯ нигоҳ мекард.

Бой ба сухани худ давом намуд:

— Бинобар ин ман мехоҳам, ки гуломони солашон аз ҷил гузафтаамро бо канизони солхӯрдаам ва аз ин ҷумла гумоҳоям, ки аз ман фарзанд наёфтаанд ва ё агар фарзанд ёфта бошанд ҳам, фарзандашон мурдааст, хонадор кунонам. Агар ман 25 ҷуфт гулом ва канизакони миёнасолаамро бо якдигарашон қатӣ карда фиристонам, худо диҳад, дар даҳ сол аз инҳо 150 нафар гулом ва канизакони хоназод мерӯяд. Ана ҳамин кор барои мо тӯи ҳақиқӣ мешавад.

Набӣ-Полвон, ки то ҳол аз суханҳои сарбастан бой чизеро нафаҳмида ҳайрон шуда истода буд, пас аз кушода шудани мақсади бой хурсанд шуда, худ ба худ:

— Ана чони гап дар ин ҷо будааст.— гуфт ва ба бой нигоҳ карда:

— Ҳикмати ба шавҳар надоданатон канизакони ҷавонро-ку маълум аст,— гуфт,— аммо гуломони ҷавонро чаро хонадор намекунад, ки аз инҳо ҳам гулом ва канизони хоназод рӯяд?

— Вақти ҷавонии гуломон вақти серҳосили кор ва меҳнати онҳо аст. Ҷавонии хонадоршуда нимаи қуввати худаширо ба занушӯӣ исроф мекунад. Бинобар ин аст, ки аспони қорӣ ва говони қориро ахта карда роҳи ҷуфткунии онҳоро мебанданд. Магар намебинӣ, ки ҳайвонҳои ахташуда чӣ қадар пурзӯр мешаванд. Агар дар вақти пириҳошон аз наслашон умедвор намебудам, ман ҳам гуломони худро ахта мекунонидам. Хулоса ҳосили қори гуломони ҷавон фоидаи нақд аст, аммо гулом ва канизони хоназод рӯёндаи аз инҳо бошад, тушбераро ҳам шумурдан ва ё ин ки ҷӯҷаро дар вақти сихпарнаш ба ҳисоб гирифтани барии як фоидаи ҳаёлият. Зеро зан нозӣ баромадан дорад, бача мурдан дорад, ба нағзак рафтани дорад, ба об афтида талаф шудани дорад... Ба тамани манфиати номаълум фоидаи нақдро аз даст додан қори хирадмандон нест.

Бой дар натиҷаи ҳамин сӯхбат бо Наби-Полвон машварат карда, бо кадом ғулом хонадор кардани кадом канизро қарор дод. Фардон он рӯз ба қорҳои амалӣ даромад...

Ғуломон ва یتимон то нимаи шаб дар ҳаллоҷи-хонаи бой аз ҳаллоҷӣ пахта гузарониданд. Пас аз он ки норман қори ҳаршабаашонро тамоми кардаид, ба хобидан тайёри дидан гирифтанд. Ғуломони хонадор кардашуда ҳам бо канизони ба худашон додашуда дар қоҳхонаҳо, саисхонаҳо, оғилхонаҳо ва шутурхонаҳо ҷой гирифтанд.

Дар ҳезумхона яке аз канизон, дар ҳолате, ки хорҳо ва явшонҳоро паҳн карда, ба болои онҳо ҷули кӯхнаи аспро андохта барои худ ва шавҳараш ҷой хоб тайёр мекард, бо овози ҳазинона ин ашъорро месурӯд:

Осуда будам
Дар Дашти Қалмоқ,
Меҳӯрдам ҳар дам
Шир, ҷурғот, қаймоқ,
Ақнуи канизи
Як бетамизам,
Ҳар хун, ки хӯрдам,
Аз дида резам.
Бандаи дасти
Як номард шудам,
Гоҳ қалон шудам,
Гоҳе хурд шудам.
Чанде гӯё ӯ
Маро карда шод,
Ба худ зан карда
Маро кард «озод»,
Аммо дар охир
Ин номарди дун
Зани худаширо
Бар ғуломаш дод...

Ин каниз Қалмақоним буд, ки пас аз мурдани фарзанди аз бой ёфтааш аз қатори занони ӯ баромада, барои ин ки ба бой ғулому канизакони хоназод зоида диҳад, имрӯз ба Ашӯр ном пирғулом ба занӣ дода шуда буд...

Мехмонхонаи Абдурахимбой ба тарзи нимтоторӣ ораста шуда буд. Он ҷо сандалиро бардошта ба ҷои он як чорпоя гузошта буданд. Ба рӯи ин чорпоя, ки се оршин дарозӣ, як оршин бар ва ним оршин баландӣ дошт, як чодиршаби сафедро паҳн карда буданд. Ба ҷои чароғи сиёҳ бар рӯи чорпоя дар як шамъдони панҷ панҷадор шамъҳои мумии чораш якқадокӣ месӯхт. Рӯи чорпоя бо нонҳо, кулчаҳо, санбӯсаҳо, курсҳо, конфетҳо, бодом, pista ва мавизҳои гуногун пур буда, дар канори поёни он як самовори панҷоҳстаканӣ дар ҷӯшидан буд.

Дар пешгоҳи маҷлис—дар пеши канори болои чорпоя як бои шикамқалони тотор, ки бар тани худ пӯстии тоторӣ, бар сар кулоҳи тоторӣ ва дар пой мӯзаи намадин дошт, менишаст. Дар паҳлуи ӯ имоми деҳа бо ҷомаҳои васеи дароз ва саллаи қалони каловабасти худ ҷой гирифта буд.

Дар як тарафи дарозрӯяи чорпоя Абдурахимбой пиршуда, дар паҳлуи ӯ Абдуҳаким ва Мулло Собит ном ду писари калонаш нишаста буданд.

Дар рӯ ба рӯи онҳо дар дигар тарафи дарозрӯяи чорпоя як чанд нафар аз бойҳои қалъачии тумани Шофирком менишастанд.

Дар канори поёни чорпоя дар пеши самовор писари хурди бой нишаста буд, ки ӯ аз пеши мехмонон стаканҳои холишударо гирифта ба онҳо ҷои тоза рехта боз стакани ҳар касро ба пеши худаш бурда мениҳод...

Бои тотор аз болиши такъя карданишастааш оринҷи худро бардошта, стакани дар пешашбударо, ки ҷояш қариб сард шуда буд, бо ду хӯрт тамоман нӯшид ва стаканро ба тарафи самовор тела дода ба тарафи бой нигоҳ кард.

Абдурахимбой бар болои пирии ҷисмонии худ магар ба як рангшикастагии рӯҳӣ ҳам гирифтور буд, ки ба андеша фуру рафта, ба тарафи мехмони худ нигоҳ намекард, ҳатто нигоҳи ба тарафи худаш кардаи бои тоторро ҳам намефаҳмид.

— Бой ака,— гуфт ба ӯ бои тотор,—барои моро ин гуна иззат ва хурмат карда зиёфат намуданатон раҳмат меғӯям. Лекин чаро гап намезанед, ё магар хобатан омадааст?

— Дунё тамом шуд, мамлакатро урус гирифт. Акиун забони одами мусулмон ба гап ва лабаш ба ханда чӣ гуна меравад?— гуфт Абдурахимбой.

Бои тотор, пас аз он ки аз ҷои ҷӯшони ба пешани гузошташуда як-ду қошукча гирифта нӯшид:

— Да, ҳамин тавр, ҳамин,—гуфт ӯ,—аз ҷиҳати қадам ниҳодани кофирон ба мамлакати мусулмонон, ҷанг задани як давлати ғайридин ба давлати ислом ҳеч як мусулмон андӯхгини нашуда наметавонад, ин дуруст аст. Лекин ба тақдир ҳудовандӣ розӣ нашудан ва аз сарнавишт шикоят кардан ҳам кори одамони мусулмон нест...

— Оре, ба қазо ризо шудан даркор аст, — гӯён имом сухани бои тоторро қувват дод.

— Дуруст гуфти, ҳазрат!— гуфт бои тотор ба имом ва ба бой нигоҳ карда сухани худро давом қуноид:

— Модом, ки ба ин мамлакатҳо қадам гузоштани кофирон бо тақдирӣ худо будааст, модом, ки ба тақдирӣ худо муқобил истодаи кори банди мӯъмин набудааст, он беҳ, ки мо ин гуна ҷизҳоро ба ҳикмати илоҳӣ ҳавола карда, дар бораи корҳои худамон гап занем...

Бои тотор пас аз ду-се хӯрт кашидан аз ҷои худ сухани худро давом дода гуфт:

— Ба фаҳми ман то ин ҷоҳо паҳи шуда омадани давлати оқпошо барои кори савдои мо хеле мувофиқ аст. Шумо савдогарони қалъачӣ дар замонҳои пеш маҷбур будед, ки монанди як лашкари ҷангӣ мусаллаҳ гардида ба сафари қалъа бароед. Ҳоло аз дашти қазок, ки дар сояи давлати оқпошо ором шудааст, метавонӣ, ки танҳо гузашта ба сафари қалъа равӣ...

Бои тотор бақияи ҷояшро нӯшида стаканашро ба тарафи самовор тела дод ва сухани худро аз ҷои оварда мондагаш гирифт.

— Як савдогаре, ки пештар асп савор шуда аспбон нигоҳ дошта ба сафари қалъа мерафт, ҳоло метавонад, ки бо андак пул сарф кардан ба аробаи почтаи давлатӣ савор шуда ба Россия сафар намояд. Магар намебинӣ, бо вучуди ин, ки ба ин тараф қадам ниҳодани аскарони русро ҳанӯз се сол пур нашудааст, бойҳои шофиркомини шумоён дар Қазалӣ ва Оқмасҷид барин марказҳои нави савдо ҷойгир шуда дар он ҷо аз тотор, қазоқ зан гирифта, ҳавлӣ сохта соҳиби ду ватан, поддании (табаан) ду подшоҳ ва аз ду чашма обнӯш шуда монданд. Ин ҳодиса ба савдогарон ҷӣ қадар адолат ва марҳамат доштани оқпошоро нишон медиҳад...

Бои тотор боз ба ҷойнӯшӣ даромад ва имом аз ин фурсат истифода карда ба гап ҳамроҳ шуда гуфт:

— Нафақаи аҳлу аёл фарз аст, касб фарз аст. Пайғамбарамо «касби тичорат беҳтарини касбҳост ва тоҷирон ашрафи халқуллоҳ» гуфтаанд. Бо вучуди кофир будани худ ба савдогарон, ки «ашрафи халқуллоҳ»-анд, марҳамат кардани оқпошшо хеле аҷиб аст.

— Ту надидай, ҳазрат!—гуфт бои тотор ба имом,— аммо ман дидагиҳои худамро мегӯям. Бояд ту дар китобҳо хонда бошӣ, ки худо фардо дар рӯзи арасот⁴⁹ аз подшоҳон дин наменурсад, балки адл менурсад...

Акнун стаканҳои ҳаман меҳмонон дар неши худшошон парӯ гузошта шуда буд, ки ин аломати «дигар ҷой наменӯшем» гуфтани онҳо буд. Танҳо стакани бои тотор ба сари самовор дар рафтуомад буд. Ҷ:

— Ҷоят бисъёр хуштаъм шуда будааст, — гӯён ҷои дар пешаш бударо нӯшид,— боз дигарашро деҳ,— гӯён стаканаширо ба тарафи самовор тела дод ва сухани пештараашро аз ҷои мондагиаш гирифта давом дод:

— Ҳоло ин кам аст, Абдурахимбой ака; агар мо набинем, фарзандони мо хоҳанд дид, ки дар ин тарафҳо монанди Аврупо роҳҳои оҳан кашида хоҳад шуд. Савдогароне, ки ҳоло дар як моҳ ба зӯр то

Оренбург мераванд, дар як ҳафта ба Москва хоҳанд расид. Як бое, ки солие як бор дар миёнаи Бухоро—Оренбург сафар мекунад, агар хоҳад, солие чор бор ба Москва рафта меояд. Пулат, ки ҳоло солие як бор дар миёнаи Бухоро—Оренбург гардиш мекунад, дар он вақт солие чор бор оборот хоҳад ёфт... Ҳамаи инҳо барои савдогарон марҳамати калони ҳудо ва адолати оқлошшо аст.

Абдурахимбой, ки аз суҳанони ба ғуши ҳудои форами бон тотор қадре кушода шуда буд, ба суҳан даромада гуфт:

— Ин чӣ гуна адолат аст, ки оқлошшон ту ба ҷаноби олин мо амр додааст, ки ғуломони дар мамлақати ҳудои бударо озод кунанд ва пас аз ин дар қаламрави худ барои хариду фурӯши ғулом роҳ надихад. Магар ин кор инсбат ба ғуломдорон зулм нест?

— Бо ҳамин кор як ҳукми шариадро аз дини ислом бароварондааст,—гуфта имом ба суҳани Абдурахимбой илова кард.

Ҳозир мо кори шариа ва динро ба ҳуди ҳудо вогузошта, танҳо дар боран корҳои дунӣро таъин шуда будем. Иро аз хотират фаромӯш нақун, хазрат!—гуфт бон тотор ба имом ва ба Абдурахимбой нигоҳ карда:

— Озод шудани ғуломон чӣ гуна зулм мешудааст?—гуфта аз ӯ пурсид.

— Чӣ гуна зулм набошад, ки — гуфт Абдурахимбой, — масалан ман аз сад нафар зиёдатар ғулом ва қаниз дорам. Як қисми инҳо хоназоди ҳудои бошад, қисми дигари инҳоро аз панҷоҳ тилло то сад панҷоҳ тиллон сурх дода, аз бозор харидаам. Мувофиқи аҳдномае, ки миёнаи ҷаноби олин ва оқлошшо шудааст,⁵⁸ бояд ман баъд аз 12 сол ҳамаи ин ғулом ва қанизони ҳудои озод кунам ва аз ин молҳоям, ки даҳ ҳазор тиллон сурх меистанд, ба якборагӣ ҷудо шавам. Магар ба ин кор тоқат карда мешавад?

— Ин тавр будааст...—гуён бон тотор пешонаширо як хорида гирифт ва пас аз он дурусттар нишаста ва вазъияти ҷиддатар гирифта ба суҳан даромад:

— Якӯм он ки, — гуфт ӯ, — як гулом ба ҳисоби миёна сад тилло арзиш дошта бошад, агар ин гулом ба ту дувоздаҳ сол хизмат кунад, ин маблағ дар муқобили хизмати дувоздаҳсолаи ӯ, сола ҳашту ним тилло меафтад. Ин миқдор бошад ба муқобили ҳаққи хизмати ӯ як маблағи ночиз аст. Ва ҳол он ки шарнат ба ҳар гулом ҳақ додааст, ки бо созиши соҳибаш ба бадали хизмати се ё чорсолаи худ нафси худро харида бигирад...

— Дуруст аст, ин масъалаи мукотаба* аст, — гуён имом сухани бон тоторо бурида ӯро тасдиқ кард.

— Раҳмат, ҳазрат! — гуфт бон тотор ба имом, — ман ҳамин тарз бо забони соддаи авомӣ гуфта будам, ту бо сухани китоб гуфти.

Бон тотор боз ба Абдурахимбой нигоҳ карда сухани худро давом дод:

— Ана дар ин сурат, оқлошшо бо аҳдиномаи худ, ки бо ҷаноби олай бастааст, аз шарнат ҳам зиёдатар ба гуломдорон адолат ва марҳамат кардааст...

Бон тотор пас аз нӯшидани ҷой боз сухани худро давом дод:

— Дуйӯм он ки мақсад аз гуломдорӣ хизмати ӯст. Гуломе, ки дар ту дувоздаҳ сол хизмат мекунад ва ин гулом замин, боғ, ҳавлӣ, ватан ҳам надорад, бо озод шудан кучо хоҳад рафт? Хоҳ-нохоҳ ӯ боз хизмати туро хоҳад кард ва ту бо ин гуна гулом-озодкунӣ ҳеч чиз бой намедихӣ...

* Мукотаба — ин аст, ки яке аз гуломдорон гуломи худро, масалан, ба бадали панҷоҳ ё сад тилло озод кардан мехоҳад. Гулом ҳам ин маблағро дар муддати се сол ё чор сол кор карда ёфта додани мешавад. Ҳар ду пешин қозӣ рафта мувофиқи созиши худешон ҳат нависонда мӯҳр мекушонанд. Гулом дар муддати муайян кор карда ин маблағро ёфта медиҳад ва озод мешавад. Бинобар ин ки ин муомила бо ҳат додани тарафайн мумкин шудааст, ибро «мукотаба» номиданд.

Ин корро бештарин он гуломдороне мекарданд, ки ба ягон сабаб факр шуда мондаанд ва барои гулом корфармоӣ ва аз меҳнати ӯ истифодакунӣ коре ва ҷое надоранд. Агар дар бозор фурӯшанд, гуломашон арзон меравад; бинобар ин бо парҳи хубтар гуломашонро ба худаш мефурӯхтаанд ва пулро аз ӯ дар муддати се ё чор сол бо мӯҳлат мегирифтаанд.

Бои тотор, ки аз бисъёр гапзанӣ ҳалқаш хушқида буд, пас аз як култ нӯшида тар кардани ҳалқи худ, чои аз самовори оташаш мурда кашида додашударо пас гардонда:

— Чӯшондек дех! — гуфт ва ба сухани аслии худ давом кард:

— Сейӯм ин аст ва бисъёр муҳимаш ҳам ҳамин аст, ки ин тадбири окпошшо барои аҳли савдову саноат як марҳамати бисъёр калон аст. Масалан, аз ин пеш агар туркманон аз Эрон ва Афғонистон сола панҷсад гулом тохта ба мамлақати шумо оварда, тахминан панҷоҳ ҳазор тиллои сурхи шуморо гирифта бурда бошанд, баъд аз ин ва дар сояи ин тадбири окпошшо аз мамлақатҳои мазкур ба мамлақати шумо ҳазорҳо «гулом», яъне дастӣ қорӣ ба пой худ ва муфт хоҳад омад. Албатта, ин тадбири окпошшо танҳо барои ман ва ё ту набуда, балки як тадбирест, ки манфиати аксарияти аҳли савдо ва саноатро ба назар гирифта карда шудааст...

Бои тотор баъд аз нафасашро рост гирифтаи 503 давом кард:

— Холо ту барои тоза кардани пахта чӣ қадарҳо машаққат мекашӣ, ба замми ин ғӯзаҳои имсол харида гирифтаат дар соли дигар пахта мешавад. Сармоят бечон меҳобад. Агар дар мамлақати шумо заводи пахта бино ёбад, ғӯзаи ин ҳафта харидаат дар ҳафтаи дигар пахтаи тоза шуда ба Маскав фиристода мешавад. Ҳозир дар мамлақати шумо дар ҳар қишлоқ чувози равшанкашӣ ва доши собуназӣ ҳаст. Агар саноат пеш равад, як чанд заводи равшанкашӣ ва собуназӣ ин мамлақатро сер мекунад. Агар хоҳӣ, ин гуна заводҳоро худӣ ту ҳам созонда метавонӣ, маблағеро, ки ҳозир ба қисми ҳазорҳо майдакосибҳо рафта истодааст, дар ҳамини худат чамъ карда метавонӣ. Майдакосибоне ҳам, ки аз чувоз ва дошашон чудо шудаанд, гурусна нахоҳанд монд, онҳо ҳам, агар хоста бошанд, ба заводи ту даромада қор мекунанд ва мувофиқи насибаашон ҳаққи хизмат мегиранд. Аммо душворин қор дар ин ҷост, ки ингуна заводҳоро танҳо бо қуввати дастӣ майдакосиб-

хо роҳ равонда намешавад ва ғулом харида кор фармуда ҳам ба роҳ андохтани инҳо мумкин нест. Барои ин гуна заводҳо коргари арзон, коргари ба пой худояндан бисъёре даркор аст. Ин тадбири оқлошшо барои ба пой худ омадани ин гуна коргарони арзон роҳ мекушояд...

Бои тотор аз сухан бозистода чои чӯшони ба тозагӣ овардагиро нӯшидани шуд, ба холи худ созвор шудани чойро мунтазир шуда натавониста, онро ба таксимча рехта соз карда нӯшидан гирифт, стаканро холи карда вайро ба тарафи самовор тела дода:

— Боз якеашро рез!—гуфт ва хулаш суханаширо давом кунонид:

— Ман,—гуфт,—дар Россия худи ҳамин аҳволро ба чашми худ дидаам. Дар Россия мисли мамлакати шумо ин гуна якта-якта ғуломхарӣ ва ғуломфурӯшӣ набошад ҳам, дар он ҷо мужикҳо кишлоқ-кишлоқ ба заминдорони калон бастагӣ буданд. Соҳибони замин, агар хоста бошанд, заминашонро бо мужикони дар даруни он дехқоникунанда якҷоя ба ягон пулдори дигар мефурӯхтанд. Ин гуна мужик аз кишлоқи худ, аз зери дасти хўчаини худ ба чои дигар рафта наметавонист ва ба шаҳр рафта ба фабрику завод даромада наметавонист. Ин аҳволро дар забони русӣ «крепостное право» мегуфтанд. Тахминан даҳ сол пеш аз ин, оқлошшо мужикҳои маэкурро озод кард.⁵¹ Ба онҳо ихтиёр дод, ки ҳар кучо хоҳанд, бираванд ва ҳар кореро, ки хоҳанд, бикунанд. Аз заминҳои заминдорони калон як қисми харобашро бурида ба мужикҳои озодшуда дод. Ба ҳамин шарт, ки мужикҳо ҳар сол дар қатори андоз як миқдор пул ба ҳисоби замин ҳам хоҳанд дод...

Бои тотор чои дар пешаш будан созворшударо нӯшид ва стаканро боз ба тарафи самовор тела дода, бо ҳалки таршудааш садояширо оҳангдор карда давом намуд.

— Ана дар сояи ҳамин тадбир аз кишлоқ ба шаҳр қуввати корӣ равон шуд, фабрика ва заводҳо бо коргарон пур шуданд, саноат ривоч ёфт, бойҳои калон ба ин тадбир норозӣ шуда буданд. Лекин дар ҳақи-

қат ба онҳо ҳам он қадар зарар нашуд: замини но-
бобашонро ба мужик фурухтанд. Мужики мазкур, ки
шикамаш аз ҳосили замини хароб сер нашуд ва ба-
рои дурусттар кор кардан асбоби дуруст ҳам надошт,
мачбур шуд, ки бо ҳаққи арзон замини соҳиби со-
бики худаширо ронад ва боғчаи ӯро гардонад. Ё ин
ки аз он хӯчаин замин ба ичора мегирифт ва мачбур
мешуд, ки қаймоқи меҳнати худро боз ба ҳамон «со-
хиби» собиқи худ супорад. Заминдори калон бошад,
боз монанди пештара шикамашро хорида, арақашро
нӯшида, пули барзиёдаширо ба банк монда процент-
ашро гирифта хобидан гирифт. Баъзе заминдорони
калон бошанд, дарҳол худро ба савдову саноат за-
данд. Магазинҳо кушоданд, фабрику завод сохтанд
ва аз мужикони пештаран худ бо роҳи дигар, фақат
бо роҳи осонтар фоида бурдан гирифтанд.

— Магар,—гуфт Абдурахимбой, ки аз рафти сӯх-
бат кушода шуда рафта буд,— ба мо лозим меояд,
ки бар болои кори савдоамон, ба заводчигӣ ҳам да-
роем?

— Хамин тавр аст, хамин аст,—гуфт бои тотор,
ки ба болои ҷои сардшудааш аз самовор оби ҷӯшон
резонда нӯшида истода буд,—ин хамин тавр аст, ба
заводчигӣ даромадан лозим аст, ту надорой, фарзан-
дони ту хоҳанд даромад. Лекин барои заводчигӣ ва
умуман барои корҳои калон қуввати шумо намера-
сад. Бойҳои рус бойҳои бисъёр калонанд, дар дасти
онҳо пул бисъёр аст, ба муқобили онҳо шумоён кор
карда наметавонед. Онҳо аз банкҳои зағриница ҳам
бо процентҳои арзон пул хоҳанд гирифт. Шумо дар
муқобили онҳо корҳои калонро карда наметавонед...

Бои тотор боз як стакан ҷой нӯшида давом кард.
— Барои корҳои калонро кардан ба шумо танҳо
як роҳ ҳаст. Ин ҳам бошад, бо тоторон (бо таъ-
бири шумо гӯем бо мо нӯғайҳо) як шудани шумо
аст. Мо мусулмон, шумо мусулмон. Агар
бар болои ҳамдиннамони кори савдо ва саноатамонро
ҳам бо ҳам гирифта барем, ба муқобили бойҳои ко-
фир кор карда метавонем, вагарна бойҳои урус ҳам
шуморо, ҳам моро хароб мекунанд, мешиканонанд.

Инро аз мову шумо пештар бойҳои урус пай бурдаанд, бинобар ин аст, ки окпошшо ба тоторон барои замин харидан аз мамлакати шумо ва хонаву ҷои мулки худ кардан дар ин ҷо ҳақ надодааст. Аз мамлакати шумо моли хом бисёр мебарояд, қувваи қорӣ—мардуми камбағал ҳам дар ин ҷо бисёр аст. Ба болои ин, чунончи дар боло гуфтем, баъд аз ин аз ҳамсоямамлакатҳои шумо ҳам дасти қорӣ ба ин тараф хоҳад бисёр омад. Агар мо мусулмонон як шуда аз инҳо фоида набарем, ҳамаи инҳо ба қони бойҳои урус мераванд. Зотан мақсад аз истилои Туркистон ҳам ба дини шумо даст задан ва шуморо аз динатон баровардан набуда, балки аз ҳамин молҳои хом ва қорғари арзон фоида бурдан аст. Ту чӣ қадар диндор шудани бошӣ, шав, чӣ қадар намоз хондани бошӣ, хон, ба ин подшоҳи урус қор надорад. Билъакс диндор шуданатро, бештар намоз хонданатро ва мардумро ба дин хонданатро мехоҳад...

— Ин гуна бошад,—гуфт имом сухани бои тоторро бурида,—подшоҳи урус нағз будааст, ба диндор шуданамон ва мардумро ба дин хонданамон монеъ намешудааст.

— Монеъ намешавад, ҳазрат,—гуфт бои тотор,—ту барои диндор кардани мардум кӯшиш кардан гир. Лекин дар миёнаҳои ваъзу насихатат ба хӯҷаниҳотон содиқ бошетон ҳам гуфта мон!

— Албатта, албатта. Ҳаққи намак, баробари ҳаққи худост,—гуфт имом.

Абдурахимбой боз ба андеша фуру рафта буд; бои тотор баъд аз қадре нигоҳ карда истодан ба сари ҳамшудани ӯ:

— Ҳа, боз чӣ андеша дорӣ, магар ҳоло ҳам барои озод шудани ғуломонат ғам мехӯрӣ?—гуфт.

— Шумо чизе, ки гӯед, гӯед. Ҳар чӣ ҳам бошад, ман аз қадам гузоштани урусҳо дар ин диёрҳо ҳеҷ хайру баракаеро чашм надорам. Аз омадани урусҳо боз аз дин футур рафт, хайру барака парид, дасти савдо зиёда шуд, молҳои, ки аз онҳо мо пештар ба як даҳ фоида мекардем, ҳоло ба як ним ҳам фоида карда наметавонем...

ва каппаҳо барпо карда буданд ва дар инҳо чорводороне, ки бо хонаводахошон ба сари гӯсфандон кӯчида баромада буданд, ҷойгир шуда буданд.

Дар як тараф занон, духтарон, канизон, гуломон гӯсфанд мелӯшиданд, гуппӣ мезаданд, маска ҷудо мекарданд ва равған мегудохтанд. Дар тарафи дигар гуломон, یتимон ва ҷӯпонон гӯсфанд мезоёниданд, барра мекуштанд. Инҳо баррагонеро, ки пӯстхошон расида гул партофта бошад, як бор ҳам модарашонро намакхонида сар мебуриданд. Аммо ба он баррагоне, ки ханӯз пӯстхошон нарасида буд, то ду-се бор макидани модар, ё як рӯз, ду рӯз ва се рӯз макидани он (ба ҳолаш нигоҳ карда) умр мебахшиданд. Маъоси гӯсфандон, баъоси баррагон бо садон суруди

Аз ҳаёо мезазад нахлате форум...

ки бар болон як хоман дуртари рег хонда мешуд, омехта як мусиқии ҳазин ба амал меовард, дар миёнаҳо нолаи нан ҷӯпононе, ки аз тарафи хонанди он суруд гоҳо навохта мешуд, ин мусиқиро боз ҳам ҳазинтар ва дилхароштар мекард.

— Очил ака! — гӯён як канизак, ки дар реги бо оташ тафсондашуда хамири кӯмоҷро мегӯронид, ба касе хитоб кард.

Он кас, ки як гулом буда дар ҷоҳан чун занӯр тафсондашуда барран пӯсткандаро бо каллаву почтаи ба ҷангча оварта бигӯён мекард:

— Ха, ҷӣ мегӯӣ? — гуфт.

— Ҳамин Некадам як одами бисъёр аҷиб аст-а, — гӯён канизак сухан сар кард, — ба гӯсфандлоёнӣ ҳеч ҳамроҳӣ намекунад. Вақте ки гӯсфандлоёнӣ сар шуд, гӯсфандони зондари ронда ба дур меравад, навишро навохта ба сурудлоӣ мебарояд ва дар сурудани ҷамеа мегӯяд:

«Аз ҳаёо мезазад нахлате форум,
На магар омад аз Кӯрӣ, аз ёран».

Чаро ӯ ин қадар мардумгурезӣ мекарда бошад, чаро ин қадар фарёд мекашида бошад?

— Уро дарде ҳаст, — гуфт Очил, ки барран дар оташ оварташро мегардонид ва ҷамии сухани ӯро дашро тақрор карда думболашро давом кӯшонид.

Уро дарде ҳаст,
Ранги зарде ҳаст;
Ранги зардаш мегӯяд, ки.
Уро дарде ҳаст.
Оҳи сардаш мегӯяд, ки:
Уро дарде ҳаст.

- Уро чӣ гуна дарде ҳаст?— канизак пурсид.
— Магар дарди ўро намедонӣ?
— Агар медонистам, аз шумо чаро мепурсидам?
— Дарди ў туй, ў туро гирифтаи мехоҳад.

Аз ин сухани рӯиности Очил канизак қадре шармида:

— Монед, — гуфт, — ҳамин тавр шӯхиҳотонро. Ў ҳар вақт

«Аз ҳаво мевазад нақҳате форам,
Ин магар омад аз Қаршӣ, аз ёрам»

гӯён суруд мехонад. Қаршӣ ба ман чӣ дахл дорад?

— Аз рӯи донишгани ман дарди ў туй. Агар бо-вар накуни, аз худаи пурс...

Дар ҳамин вақт аз даруни хонаи сиёҳ:

— Гулсум, ўй Гулсум!— гӯён садо баромада сӯх-бати гулом ва канизакро, ки акнун гарм шуда исто-да буд, бурид ва канизак ҳам:

— Лаббай, хӯш!— гӯён ба тарафи хонаи сиёҳ давид.

Писари калони Абдурахимбой Абдуҳакимбойбача,⁵³ ки дар даруни хонаи сиёҳ баррабириён хӯрда ни-шаста буд, бо даромадани Гулсум аз ў пурсид:

— Хайбар кучост?

— Ман намедонам?— Гулсум ҷавоб дод.

— Ту надонӣ, ман медонам,— гуфт бойбача га-забқунон,— ў қаҳр карда рафтааст, шумо чашмгурус-нагон ўро ранҷондаед.

— Мо ўро назада бошем, дашном надода бошем, чӣ гуна меранҷонем?

— Забонатро нигоҳ дор, манчалақ,— гуфт бойбача шӯрида,— ман пагоҳонӣ дар вақти хӯрок хӯрданам, устухонҳои нимхондари ба ту «ба Хайбар деҳ!» гуф-та будам. Шумо гурусначашмон бояд он устухонҳо-

ро дубора хонда, тамом бегӯшт карда дода бошед, ки ӯ орида ва қаҳр карда рафтааст...

Бойбача сукут кард. Гулсум, ки мақсади бойбача-ро аз ҷеғ задани худааш дашномдихӣ доништа буд, ин корро тамом шудагӣ пиндошта хост, ки аз хонаи сиёҳ бозпас барояд. Аммо ӯро бойбача:

— Ин ҷо ист! — гӯён боздошт ва ба корсон¹⁴ ба болои устухонҳои нимхондаи худ як парча нон ва як парча ҳам гӯшт андохта ба Гулсум дода:

— Инро бурда ба Хайбар деҳ! — гуфт.

Гулсум корсонро аз хонаи сиёҳ гирифта баромад ва ба атроф нигоҳ карда:

— Хайбар! бӯҳ, бӯҳ, бӯҳ! — гӯён ҷеғ зад. Аммо аз Хайбар дарак нашуд.

— У қаҳр кардааст, — гуфт бо овози баланд аз даруни хонаи сиёҳ Абдуҳаким ва илова кард:

— Бо ҷеғ задани ту ӯ намеояд. Рав, болоҳои хомаҳои регро давр зада бин, ӯро ков, ёб, аввал гӯшту нонро пеши ӯ гузор, сару рӯяшро хору мол кун. Пас аз хӯрданаши устухонро ба пешаш парто!

Гулсум бо овози пасте, ки ба даруни хонаи сиёҳ шунида намешуд, ба Очил:

— Ҳоли сағ аз ҳоли мо беҳтар аст, хизмати ӯ аз хизмати мо зиёдтар кадр дорад, — гӯён корсонро бардошта ба тарафи хомаҳои рег рафт...

Ҳоло ҳам аз болои як хомаи рег садо меомад:

«Аз ҳаво мевазад нақҳате форам,
Ин магар омад аз Қаршӣ, аз ёрам»

.....

Вакте ки садои суруд бозменстод, нолаи наи ҷӯпонӣ мувофиқи зарби ҳамин суруд бо як тарзи ҳазинона баланд шуда дилхоро мехарошид, чигархоро об мекард ва баданхоро меларзонид.

Ин садо ва ин нола Гулсумро ба тарафи худ кашид ва ӯ ҳам ба ҷои ин ки Хайбарро кофта ёбад, беихтиёр ба тарафи ҳамин садо ва нола раҳсипор гардид...

Дар домани хоман рег гӯсфандон мечариданд. Тагалбарраҳои баландмӯй, ки барои ширбоз кардан муваққатан аз куштан халос шуда буданд, бо модарбарраҳое, ки барои модарӣ гузошта шуда буданд, бар болои реги нарм частухез карда бозӣ мекарданд.

Бар болои хоман рег, дар ҳолате, ки дар дасташ як нан чӯпонӣ буд, Некадам менишаст ва месуруд:

«Аз чаман бар чаман чун сабо гардам,
То ба ӯ воҳӯрам, кам шавад дардам».

Некадам дар вақтҳое, ки аз сурудгӯӣ бозистода наӣ менавохт, бо чашмони нимпӯшидааш, чунон ки мусикичиён дар вақти уфарнавозӣ ҳаракатҳои раққосҳои худро таъкиб намоянд, бозии баррагонро тамошо мекард ва аз бозии онҳо лаззат мебурд...

Гулсум ба пеши Некадам омад, корсонашро ба замин гузошт, дар рӯ ба рӯи ӯ нишаст. Баъд аз фурсате, ки нолаи найро гӯш меод:

— Некадам! — гуфт ба ӯ, — сурудхонӣ ва найнавозиат, ба дараҷае, ки ба мо таъсир мебахшад, ба худи ту ҳам таъсир мекунад, ё не?

— Магар суруди ман ба ту таъсир мебахшад? — Некадам табассумкунон пурсид ва ҷои бо оби даҳонаш таршудани найро бо остинаш пок карда, онро ба як тараф гузошт.

— Аз Очил ака пурс, ки сурудхонӣ ва найнавозиат чӣ қадар ба ман таъсир мекардааст.

— Магар ба ӯ ҳам гуфти?

— Ба вай чизе нагуфтаам. Аммо ҳамин қадар пурсидам, ки Некадам чаро ҳамеша:

«Аз ҳаво мевазад нақхате форам,
Ин магар омад аз Қаршӣ, аз ёрам»

гӯён сурудхонӣ мекунад?

— Ӯ чӣ ҷавоб дод ба ин пурсиши ту?

— Ӯ гуфт:

Уро дарде ҳаст,
Ранги зарде ҳаст;
Ранги зардаш мегӯяд, ки:
Уро дарде ҳаст.
Охи сардаш мегӯяд, ки:
Уро дарде ҳаст».

— Ту аз вай «дарди ӯ чист?» гуфта напурсидӣ?

— Пурсидам.

— Чӣ гуфт?

— Ӯ чизе нагуфт. Фақат чунон ки гоҳо худи шумо шӯхӣ мекунед, ӯ ҳам як шӯхӣ карда монд.

Дар вақте ки Гулсум ин сухани охирина худро мегуфт, рӯяш аз хичолат суп-сурх шуда дурахшид.

Некадам, дар ҳолате, ки рӯи чун гул шукуфтаи Гулсумро тамошо мекард, табассумкунон:

— Шӯхӣ нест, чиддӣ аст,— гуфт ва ба сурудгӯӣ даромад:

Дар дил дардам ҳаст,
Бар рӯ гардам ҳаст,
Ранги зардам ҳаст,
Охи сардам ҳаст,
Охи сардам мегӯяд, ки:
Дар дил дардам ҳаст;
Ранги зардам мегӯяд ки:
Дар дил дардам ҳаст;
Бар рӯ гардам мегӯяд, ки:
Дар дил дардам ҳаст;
Дар дил дардам мегӯяд, ки:
Дар дил дардам ҳаст.

Баъд аз суруд Некадам гуфт:

— Акнун вақти даво кардани ин дард расидааст.

— Чӣ гуна вақт будааст ин?— Гулсум пурсид.

Некадам эзоҳ дод:

— Ҳамин сол соли озодии мост. Дувоздаҳ сол пеш аз ин, дар вақти ангурпазӣ мирзои калонамон ба пеши козӣ рафта хат дода буд, ки баъд аз дувоздаҳ сол хизмат кардан ҳамаи гулом ва канизони ман озод бошанд. Ҳамин сол дар вақти ангурпазӣ ба ҳамин воқеа дувоздаҳ сол пур мешавад. Ана ба ҳамин вақт рост оварда мо ҳам хонадор шавем, бад нахоҳад шуд.

— Отачон ва Шодмон гуломони бои қараягочӣ хастанд-а. Онҳо як рӯз ба ман рост омада: «мо кайҳо озод шудем, шумо кай озод мешавед?» гуфта пурсида буданд. Онҳо чӣ гуна пештар аз мо озод шудаанд? Фармони дар бораи гуломон ба амир додан оқлошшо магар ба ҳамаи гуломон баробар набуд?

— Барои ҳама баробар буд. Аммо мирзон калони ғӯрсӯхта як найранг карда хати озодии моро дертар дода буд. «Имрӯз, фардо» гуфта шаш мохро гузаронида буд. Бинобар ин мо аз гуломони бойҳои дигар шаш моҳ дертар озод мешавем.

— Хуб,—гуфт Гулсум, — гирем, ки баъд аз шаш моҳ озод шудем. Лекин модом, ки мо замин надорем, хонаву ҷой надорем, бузу ғӯсфанд надорем, аз он озодӣ ба мо чӣ нафъу аз ин гуна хонадорӣ чӣ хузур ҳаловат? Боз ҳамин оғили фарзандони Абдурахимбой, боз ҳамин аз думболи бузу ғӯсфанд давидан, боз ҳамин ғӯзакашӣ ва пахта ҳаллочикуни, боз ҳамин кор кун, лекин нон нахӯр... дар сағ қурбу манзалат ҳаст, дар ту нест, ту аз сағ бадтар... Оҳ гуломӣ...

Гулсум ашкҳои аз чашмаш қатор шуда шоридаро бо остинаш пок кард ва сарашро бардошта ба он сӯ-ин сӯ нигоҳ карда:

— Қариб аз хотир фаромӯш кардаам,—гуфт ӯ,— ман барои ин омада будам, ки Хайбарро ёфта ӯро хору мол карда, ба ӯ гӯшту нон хӯронда, ӯро бо мирзо ошти кунонам

— Магар сағ бо сағ ошти мешавад,— гуфта хандид Неқадам ва илова намуд:

— Хайбар ана дар он пасхамӣ хобидааст, ҷеғ зан, кани меояд ё не?

Гулсум аз ҷояш хеста ба тарафи Неқадам нишондода нигоҳ карда сағро дид, ки баробари ғӯсфанди қазоқӣ калонӣ дошта сарашро дар миёнаи поҳон пешаш гирифта хобида буд. Ҷро.

— Хайбар, Хайбар, бӯх, бӯх, бӯх! — гӯён ҷеғ зад. Сағ бо дили нохоҳам сарашро аз миёнаи поҳояш

бароварда ба тарафи чеғзананда як нигоҳ кард ва боз дар вазъияти пештарааш хобид.

Гулсум чанд бори дигар калимаҳои: «Хайбар, Хайбар, Хайбар, бӯх, бӯх, бӯх»-ро такрор карда бошад ҳам, сағ осониши худро вайрон накард ва ба ин чеғзаниҳои вай ҳатто сари худро бардошта нигоҳе ҳам накард.

Ин сағи бономус на танҳо аз худи бой, ҳатто аз касоне ҳам, ки ба хонаи ӯ даромада мебароянд, қаҳр кардааст,—гуфт Неқадам ва аз ҷои нишастагиаш: — Хайбар, Хайбар! — гӯён чеғ зад.

Сағ думашро ҷунбонида аз ҷояш хест, миён ва гарданаширо ҳамёзакашон ёзонид ва пас аз як-ду бор ханҷол кашидани замин ба пеши Неқадам омада, ду пой пешашро пешнокӣ ба замин дароз карда тумшукашро болои онҳо ниҳода ва думҷунбонӣ карда ба Неқадам ҷашм дӯхта истод.

Гулсум гӯшту нони дар корсон бударо ба дасташ гирифта онҳоро ба сағ нишон дода, ӯро ба тарафи худ чеғ зад.

Сағ пас аз он, ки ба Гулсум бо гӯшани ҷашм як нигоҳ кард, боз ҷашмашро аз вай канда ба Неқадам дӯхт ва ба думҷунбонӣ даромад.

— Аз шумоён саҳт ранҷидааст,—гуфт Неқадам ва корсонро аз Гулсум гирифта ба пеши сағ ниҳод.

— Хӯр, Хайбарам, хӯр!—гуфт Неқадам ба сағ нигоҳ карда.

Сағ, баъд аз он, ки корсонро як бӯнд, боз ба Неқадам нигоҳ карда думҷунбонӣ кардан гирифт. Аммо ҷи-зе нахӯрд.

Неқадам корсонро ба пеши худ кашид, аз он як бурда нон ва як лукма гӯштро худаш гирифта ба дахонаш андохт ва пас аз он боз корсонро ба пеши сағ тела дода:

— Гир, Хайбарам, гир, ҳамроҳ мехӯрем, — гуфт.

Сағ ин дафъа аз ҷояш хеста хӯрокро хӯрдан гирифт.

— Ин сағ нест, ин одам!—гуфт Неқадам, — ин назар ба писари Абдурахимбой зиёдтар ба одамгарӣ соҳиб аст. Ӯ дар ҳолате, ки ба сағ баррабириён фиристодааст, гуруснагии маро доништа истода, ба ман

як бурда нони қоқ ҳам намефиристонад. Ин сағ бо вучуди ни ки худаш гурусна аст, аз таоми худаш то ба ман нахӯронид, худаш нахӯрд... Ин сағ нест, ин одам аст, ин одамест, ки одамгарии худро гум накардааст. Ҳ бошад, як сағест, ки аз кӯчаи одамгарӣ нагузаштааст, як хукест, ки ҳар чӣ ёбад, ба шиками худаш метикқонад...

— Гулсум, ӯй, Гулсум... магар санг шуда мондӣ?

Гулсум, ки ин садоро шунид, корсонро ба пешии сағ ҳолӣ карда:

— Хӯш... ҳозир... рафтам, — гӯён ба хонаи сиёҳ нигоҳ карда давид.

Неқадам, ки хунаш вайрон шуда асабияташ гирифта хӯриаш омада буд, наи худро аз болои рег гирифта пок карда ба лабаш бурда навохтан гирифт...

XX

Биёбони фарохро монанди қаторкӯҳҳо хомаҳои реги равон фуру гирифта буданд. Ҳаво соф буд, ситорагон бо дурахшандагии худ ба ҷаҳон равшанӣ медоданд. Онҳо дар осмони соф, ки монанди оинаи шаффофи бо ранги кабуд ранг кардашуда медурахшид, чунон менамуданд, ки гӯё ҷароғҳои электрикии бешуморро дар он ҷо овехта бошанд.

Бодҳои баҳорӣ мевазиданд, насими форами шабона бӯйҳои хуши сабзаҳои навхези баҳориро меоваранд.

Гӯсфандон, бузон, баррагон ва бузғолагон ба хобгоҳи худ даромада осуда хобида буданд. Хӯчаинҳо дар хонаҳои сиёҳ, дар чодирҳо ва каппаҳои худ оромона мехобиданд. Гуломон ва ятимон ҳам бар рӯи рег, ки баъд аз меҳнатҳои сахти рӯзона, чун бистари пар нарм ва роҳатгоҳ менамуд, ёзида буданд.

Сахро бесадо ва соқит, дунё ором ва хомӯш буд. Фақат ин оромиро садон суруди дилхароше вайрон мекард, ки гӯянда мегуфт:

Аз ҳаво мевазад нақҳате фораи,
Ин магар омад аз Қаршӣ, аз ёрам.
Аз ҷаман бар ҷаман чун сабо гардам,

То ба ӯ вохӯрам, кам шавад дардам;
Аз ҳаво мевазад нақхате форам,
Ин магар омад аз Қаршӣ, аз ёрам;
Сар кашам бо фиғон дар фазоҳо ман,
Нақхаташ бӯ кунам аз ҳавоҳо ман;

Як-ду каси дигар зарби ин сурудро бо гуфтани ин
калимаҳо нигоҳ медошт:

Яллае, яллае, яллае, ялло,
Яллае, яллае, яллае, ялло,

Гоҳо, ки гӯянда аз сурудгӯӣ бозменстод, наин чӯ-
поние навохта мешуд, ки нолаи ин зарб ва мазмуни ин
сурудро боз ҳам дилхароштар ифода мекард.

Аммо ин сурудгӯиҳо ва ин найнавозиҳо ҳар чанд
оромии дунёро вайрон кунанд ҳам, ба хоби касоне,
ки дар он саҳро хобида буданд, ҳалал намерасони-
данд, балки инҳо монанди «алла, алла»-гӯии модарон
дар вақти хобидани навзодони худашон, барои бо-
оромтар хобидани хобандагон ёрӣ мерасониданд.

Гулсум, ки пас аз ғундошани дегу табаки ошхона
ва паҳи карда додани ҷои хоби хӯчаннон дар хонаи
сиёҳ, ба об рафта буд, машки пуроб карда овардааш-
ро ба кифти оташдон такъя кунонда монд ва худаш бар
рӯи «бистари регӣ» дароз кашид...

Гулсум, ки пеш аз сафед шудани рӯз аз хоб хеста
то нимаи шаб ором ногирифта кор карда буд, акнун
мехост, ки хобида мондагиҳои худро бароварад. Аммо
нолаи най ва садои суруде, ки ба ором хобидани дар
ин саҳробудагон ёрӣ мерасонид, ӯро нагузошт, ки осу-
да бихобад. Ӯ пас аз он, ки як чанд бор аз ин паҳлу ба
он паҳлу оҳкашон баргардид, аз ҷояш ҷаста хест ва
ба тарафе, ки аз он ҷо садои суруд меомад, нигоҳ кар-
да ба роҳ даромад.

Гулсум, вақте ки ба ҷои сурудгӯӣ наздик расид,
Неқадам ҳам:

— Ин... магар... омад... аз... Қаршӣ... аз ё... рам гӯ-
ён суруди худро ба поён расонид, ва:

— Дод, аз дасти танҳой!—гӯён наи худро ба як та-
раф хаво дод.

— Илоҷи танҳой хонадоршавӣ-дия, — гуфт Очил,
ки дар рӯ ба рӯи ӯ нишаста буд.

— Ту завҷӣ шав, ягон занро ёб, ин хонадор шавад-
дия,—гуфт ба Очил Шодмон, ки бо онҳо менишаст.

— Аз ман пештар худааш ёфтааст,—гуфт Очил дар
ҷавоби Шодмон.

— Киро?—Шодмон пурсид.

— Гулсумро,— Очил ҷавоб дод...

Гулсум, ки ба болои худааш рафта истодани сухан-
ро шунид, ба ҷое, ки омада буд, нишаст ва дар пасха-
мии теған рег хазида бо диққат гӯш дод.

— Ӯ бояд ба чил наздик расида бошад, ягон ҷа-
вонтарашро ёфтаи даркор буд,—гуфт Шодмон.

— Оҳ... ҷавонӣ,—гуфта монд худ ба худ Гулсум,
ки ин суханро шунид.

— Ӯ ба чил наздик расида бошад, ин ҳам ба пан-
ҷоҳ наздик расидааст, агар бо Гулсум хонадор шавад,
ҳеч чизро бой намедиҳад. Агар хоҳад, холо ҳам як-ду,
фарзанд ёфтанишон мумкин аст.

— Оҳ мардон,—гуфт худ ба худ Гулсум,—инҳо
занро барои кайфи худ, агар аз ин гузаранд, барои як-
ду фарзанд ёфтаи меҳоханд.

— Ман агар Гулсумро гирам,— гуфт Некадам,—
барои дӯст доштаниам ӯро ва барои як қадар хуш кар-
дани дили ӯ, ки аз хонадони фарзандони бой беҳад-
ду ҳисоб ҷавру ҷафо дида истодааст, мегирам. Ва-
гарна барои ман аз шудани фарзанд нашудани он
беҳтар аст. Мо ба дунёе омада ҷӣ дидем, ки фарзан-
дони мо бинанд...

— Оҳ, Некадамҷонам — гуфт Гулсум худ ба худ,—
муҳаббати ман ба муфт нарафта будааст...—ба анде-
ша фуру рафт: — лекин ба вай он «накхати форам», ки
«аз Каршӣ меояд» аз кадом «ёр» меомада бошад?

— Ман имрӯз,— гуфт ба сухани худ давом карда
Некадам,—худам ба ӯ гап партофта дидам. Ӯ ҳам ро-
зӣ бари менамояд. Лекин ӯ як сухани маъқул гуфт.
Ӯ мегӯяд: «модом, ки мо хонаву ҷой надорем, аз ин

хонадорӣ чӣ хузуру халоват мебинем?». Дар ҳақиқат ҳам ҳамин тавр аст. Ман ҳам ҳаминро фикр карда боз дудила шуда мондам.

— Барои ин дудила шуда гаштан лозим нест,— гуфт Шодмон,— мо гуломони озодшудан қароягачӣ кори худамонро дуруст карда истодем. Мо дар тарафи рег пахшкардан деҳа барои худ як деҳачаи махсус сохтани шудем, ҳатто ба ин деҳа «Кӯчаи Гуломон» гуфта ном ҳам ниҳодем. Аввал сар карда ман ва Отаҷон дар он ҷо барои худ яктағӣ коза рост кардем. Акиун, вақте ки аз кори бой фароғат меёбем, ҷолу кампир шуда ба он коза рафта меёзем. Дар вақтхое ки бой моро аз ҳад зиёд азоб медиҳад, мо каҳр карда аз хонаи ӯ мебароем, ба биёбон баромада яклуштағӣ хезум чида меорем, он хезумхоро ба ягон кас ба як, ду нон мефурушем ва ба он коза омада он нонро хӯрда осуда мехобем. Мехохем, ки дар соли оянда тамоми аз дари хонаи бой баромада ба хезумкашӣ дароем. Ту ҳам бо Гулсум хонадор шудан гир, агар дар хонаи бой нагунҷед, ба «Кӯчаи Гуломони» мо рафта дар он ҷо козае сохта хезумкашӣ кардан мегиред...

Шодмон ба ситораҳои осмон нигоҳ карда:

— Ӯ, вақт аз инми шаб гузаштааст-ку. Акиун рафта хобидан даркор аст,—гӯён аз ҷояш хест. Бо ӯ Очил ҳам аз ҷояш хеста:

— Ман ҳам ба сари кӯра* рафта бихобам,—гуфт,—вақти омадани гургҳо наздик расидааст. Ягон фалокат шуда дар ҷанҷол намонам.

— Гург ояд. Хайбар хабар хоҳад дод.—гӯён Шодмон ба тарафи кӯраи худ равон шуд.

Саг, ки дар наздикии Неқадам хобид буд, бо шумидани номи худаш сарашро як бардошт ва боз ба миёнаи поҳояш печонда хобид.

— Хайбар ханӯз ҳам бо хӯҷани ошга нашудааст, барои посбонии кӯра нахоҳад рафт,—гӯён Очил ҳам ба тарафи кӯраи худ рафт...

* Кӯра — хобгоҳи гусфандон аст, ки дар биёбон заминро канда месозанд.

Некадам, ки бо нияти хобидан ба ҷои нишастаи худ пушт ба замин дароз кашида ба ситора шумори даромада буд, бо шунидани садое, ки:

— Сағ бо сағ ошти намешавад!—гӯён баромад, ба тарафи омади ин садо нигоҳ карда, дид, ки ба бо-лои сараш Гулсум рост истодааст.

— Ҳа, дар ин вақт дар ин ҷоҳо чӣ мекуни?—гӯён Некадам ба ҷояш хеста нишаст.

— Барои маслиҳат кардан дар бораи хонаамон, ки дар «Кӯчаи Ғуломон» хоҳем сохт, омадам.

— Маълум мешавад, ки ҳамаашро шунидай?

— Ҳамаашро шунидам, бардурӯғ даъвои муҳаббат кардани туро ҳам шунидам.

— Муҳаббати понздаҳсола, оху афғони понздаҳсола магар дурӯғ будааст?

— Ин оху фиғонхое, ки аз домани ҷӯли Қизил мебарояд, аз Қаршӣ ҷавоб меёбад.

— Он воқеаи дигар аст, ба ту дахл надорад.

— Ман ҳам медонам, ки он воқеаи дигар аст, лекин ҳаминро ҳам медонам, ки дар як дил ду ёр наме-гунҷад.

— Ту сахв мекуни, Гулсум!— гуфт Некадам бо чиддият,— он воқеа як чизест, ки ба яке аз сиёҳтарин рӯзҳои аз сари ман гузашта дахлдор аст. Он воқеае нест, ки ба занӯшӯй дахл дошта бошад.

— Ин тавр бошад, чӣ будани он воқеаро ба ман гуфта диҳ-чӣ?

— Барои гуфта додани он воқеа тоқат надорам.

— Маълум мешавад, ки он сирро ба ман намегӯй ва аз ман нухуфта медорӣ.

— Аз ту пинҳон намедорам, ба ту хоҳам гуфт, лекин дар вақти мурданам ба тарзи васиёт хоҳам гуфт.

— Магар ту аз ростӣ меҳохӣ ки бо ман зиндагонии умри кунӣ?

— Ман меҳоҳам, ман бисёр вақтҳо боз хоста омадам. Лекин танҳо бо хоҳиши ман кор тамом намешавад, хоҳиши ту ҳам даркор аст.

— Агар ман намехостам, бо вучуди мондагии худ ҷаро шаб то рӯз нахобида туро пойда мегаштам?

— Ин тавр бошад, чаро барвакттар пеши ман на-
ёмадӣ? То омадани Очил ва Шодмон ман таъхо си-
тора шумурда хобида будам.

— Ба лаби Чилвон барон об рафтам, ки оби он
хушкида будааст, пас аз он ба деҳаи Болои Рӯд раф-
та аз чоҳ об кашида машкро пур карда овардам.
Машки пуробро ба пуштам бардошта, то зону ба рег
ғӯтида ин ним санг³⁰ рохро то гузашта омадам, ки
вақт ними шаб шуд. Пас аз он мехостаҷ бихобам, ам-
мо суруди туро шунидаму ба тарафи ту давидам.

— Ту ҳам ҳеч суруд гуфтай? — Некадам пурсид

— Ҳамин шаб ба лаби Чилвон рафтам. Дидам, ки
обаш хушкидааст, дар он чо қадре дам гирифта чи-
шастам, ва мувофиқи ҳасби ҳоли худ як суруд гуф-
там.

— Он сурудатро хон, шунавам.

— Суруди ман на ба Қаршӣ, балки ба лаби Чил-
вон дахлдор аст.

— Хуб, хон, шунавам.

Гулсум бо як оҳанги маҳзунона ба сурудгӯй да-
ромад:

Кунун, ки об дар Чилвон набошад.
Маро коре ба чуз афгон набошад,
Гули пажмурдае дорам, аҷаб нест
Гар ёро булбуле хоҳон набошад.

— Ба ман нигоҳ кун, Гулсум!—гуфт Некадам аз
ман ҳам як суруди ба лаби Чилвон дахлдор шунав.

— Мешунавам.

Некадам сар кард:

Лаболаб рӯди Чилвон об бинам,
Висоли ёро дар хоб бинам,
Манам он булбули ташна ба гулзор,
Гули пажмурдари сероб бинам.

Гулсум ҷавоб дод:

Дилам аз ёди васлаш об гардад,
Ҳаёлам гарки он гирдоб гардад,
Сухан — бекор, ни як хушкбодест,
Зи боде гул кучо сероб гардад?

Боз Некадам гуфт:

Ба ҷуз ёди ту ман коре надорам.
Ба ҷуз андӯхи ту боре надорам,
Зи тапхӯй ситора мешуморам,
Фигон, бечора ман ёре надорам!

Гулсум, ки димоғаш чоқ шуда кайфаш боло гирифта буд:

— Ман ҳам, ки ёре надорам, бояд ситора шуморам,—гӯён хамъёза кашида сари синаашро баланд бардошта ба осмон нигоҳ карда истод...

Дар партави ширмонанди мохтоб, ки рости ба тарафи Гулсум меафтод, бағбағанӣ ба назари Некадам бисъёр қозибадор ва дилбаро намуд ва ӯ:

— Магар ба ин ҷо пахта гузоштай?—гӯён дасти худро ба тарафи бағбағанӣ Гулсум дароз кард.

Дасти Гулсум ҳам беихтиёр ба тарафи гардани Некадам ёзид...

XXI

Некадам пир шуда аз қор баромада буд. Дар ҳақиқат фалокат ва сафолатхое, ки аз ҳафтсолагиаш боз аз сараш гузашта меомаданд, ӯро пир қарда буданд. Қорҳои сиёҳи вазнине, ки ӯ шабу рӯз дар ҳолати нимгуруснагӣ қарда омад, ӯро дар шастсолагиаш ҳаштдосола гардонида буданд.

— Ба Бобоғулом³⁶ гӯй, акнун барои худ ҷои дигар ёбад, мо дар ин гуна қаҳтсолаи шумоёнро парво қарда наметавонем,—гуфта фиристодани писари хурди Абдурахимбой бо Гулсум ба Некадам, ӯро тамоман дар бистари марг хобонид.

— Ноинсофон!—гуфт Некадам бо шунидани ин хабар аз Гулсум,—ман дар вақти гирифтани хати озодиро хоста будам, ки дар «Кӯчан Гуломон» козае сохта ба он ҷо кӯчида равам. Аммо ҳамин бача, ҳамин морбачаи аз мор рӯида морвор забонбозӣ қарда «кучо меравед, Бобоғулом? Ин дуруст нест. Шумо бобои мо ҳастед. То зинда ҳастед, мо сер бошем, шумо ҳам сер, мо гурусна бошем, шумо ҳам гурусна бо мо зиндагонӣ мекунад. Агар ачалатон расида бандагии худоро бар ҷо биёред, дар паҳлуи гӯри па-

дарамон як сағонаи васеъ сохта шуморо бурда он
чо мегӯронем» гуфта буд. Акнун, ки аз дасти ман кор
намеомадагӣ шуда монд, маро пеш кардан мехоҳад...
ноинсоф...

— Он вақт,— гуфт Гулсум,— барои онҳо мо дар-
кор будем, шумо кори чӯпонии онҳоро мекардед, ман
бошам, кори хонаашонро саранҷом меодам. Акнун
шумо барҷомонда шудед. Ман ҳам бошам, пир шуда
мондам, ба болон ин, бештарини вақтам ба нигохуби-
ни ин бачаи бемор мегузарад. Акнун мо ба онҳо кор
намеоем. Дар вақташ ба маслиҳати Очил ака гӯш
андохтанамон даркор будааст. Шумо ба суханҳои ин-
ҳо фирефта шудед.

— Фирефта шудам, сахв кардам!— гуфт Неқа-
дам,— ман инҳоро бардошта калон карда будам, ха-
нӯз бӯи мезаки инҳо аз биниам ва доғи он аз ли-
босҳоям нарафтааст. Инҳо маро на бо номам, балки
«Бобоғулом» гуфта ҷеғ мезаданд. Ҳатто ҳамаи аҳли
деҳа ҳам аз забони инҳо гирифта маро «Бобоғулом»
мегуфтанд. Ман аз куҷо медонистам, ки дар зери ин
суханҳои мехромез каҳр ва ба нӯги он забони мор-
вор захр будааст... Фирефта шудам... Сахв кардам...

— Ҳоло ҳам бошад, аз Очил ака ва Шодмон ака
ёрмандӣ пурсидан даркор аст.

— Ин тавр бошад, ба пеши онҳо як рав...

* * *

Дар деҳаи «Қарояғоч» дар «Кӯчаи Ғуломон» дар
даруни як хоначаи пастаки поҳсагини тангдар ду бе-
мор мехобид. Яке аз ин беморон як бачаи панҷ-шаш-
сола буда, дигараш як пирамарди солаш аз шаст гу-
зашта буд. Дар тарафи сари беморон як зани солаш
аз панҷоҳ гузашта нишаста, рӯи онҳоро бо остинаш
бод мекард.

Як гадозан, дар ҳолате, ки дар дасташ як чӯбда-
сти дарози қач ва дар пушташ як халтаи чиркин буд,
ба пеши дари хонаи мазкур омада нишаст. Чӯбашро
ба дар рост монда дастҳояшро бардошта дар ҳаққи
аҳли хона:

— Қадам расид, бало нарасад,—гӯён дуо кард ва беморони хобидаро дида аз сохиби хона пурсид:

— Инҳо ба шумо чӣ мешаванд?

— Вай писарам, ин бошад, мардам!—сохиби хона ҷавоб дод ва илова кард:

— Писарам як сол боз бемор буд. Мардам бошад, ду моҳ боз бемор аст. Ду рӯз боз хаёлаш мегурезад, сафсата мегӯяд. Надонам чӣ мешавад?

— Худо хоҳад, ҳеч чиз намешавад, «дард дигар, ачал дигар» гуфтаанд, чор дона араки хунук ояд, сихат меёбад,—гуфт гадозан ва боз дасташро бардошта:

— Худо шифо диҳад,—гӯён дуо кард.

Сохиби хона як коса нони тарқардаро, ки ба пеши марди бемор истода буд, гирифта бар рӯи остона пеши гадозан монд, ва:

— Айб накунад, хола, чизи дигаре надорем, агар дилатон кашад, ҳаминакро хӯред!—гуфт.

— Нон бошад-чӣ?—гуфт гадозан,—барои мо барин кампирҳои бедандон тар кардагиаш аз хушқаш беҳтар аст,—ва хӯрдан гирифт.

— Хола, пурсидан айб надорад, шумо ба мардуми ин ҷо монанд не, кучой ҳастед?

— Аз Қаршӣ,— гуфт гадозан.

Пирамарди бемор калимаи «Қаршӣ»-ро, ки шунид, якбора ҷунбиш хӯрда чашмашро кушод ва боз чашмашро пӯшонда:

— Ин магар омад аз Қаршӣ, аз ёрам,—гуфт ва хомӯш гардид.

— Сафсата мегӯяд,—гуфт сохиби хона ба гадозан ва пурсиши худро давом дод:

— Чӣ тавр шуд, ки шумо ба ин тарафҳо афтодед?

— У, ҳамшира, балоҳоеро, ки имсол ба сари мардуми он тарафҳо омад, ҳеч напурсед. Ду сол аст, ки дар Қаршӣ хушқасоли мешавад...

Боз бемор чашмашро кушода ба тарафи гадозан як назар андохт ва дар ҳолате, ки:

— Қар..шӣ— гуфт, боз чашмашро пӯшонид.

Гадозан, ки бо ин ҳаракати бемор суҳанаш бурида шуда буд:

— Бечора...—гуфт ва боз суҳани худро давом дод:

— Бориш ки нашуд, гандум ҳам нашуд, мардум ба гуруснагӣ афтод.

Аз бекориш оби Қашқадарье хушкид, об ки нашуд, сабзавоткорӣ, обчакорӣ ва боғдорӣ ҳам нашуд. Дусола қаҳтӣ ва гуруснагӣ мардумро аз ҳама чизаш чудо кард. Бойҳое, ки гандум ва чавашонро дар ӯрахо гӯронида монда буданд, ба бадали як каф ғалла асбоби рӯзгори як хонаводаро ба хонаи худашон кашондан гирифтанд. Аз паси гуруснагӣ вабо ҳам омад. Мардум, дар ҳолате, ки гурусна ва бараҳла монда буданд, на ин ки якта-якта, дахта-дахта, балки садта-садта ва деҳа-деҳа мурдан гирифтанд. Дар вақтҳои охир одати ба мурда ҷаноза хондан ва ӯро гӯрондан ҳам барҳам хӯрд. Аҳли як хонавода тамоми ки мурда шуданд, зиндамондагонии он деҳа хонаро ба болон он мурдаҳо меғалтонданд ва бо ҳамин ҷасадҳои мурдагонро дар зерӣ хок пинҳон мекарданд. Қасоне, ки барои роҳ рафтаи қувват доштанд, ба тарафҳои Самарқанд ва Бухоро гурехтан гирифтанд. Вақте ки хӯҷанини ман бо вучуди анборҳои пургандум доштаниш маро бароварда пеш кард, ман ҳам бо гурезагон ҳамроҳ шуда афтонон хезон ба ин тарафҳо афтодам.

— Магар шумо хешу табор надоштед, ё магар онҳо ҳам ба шумо ёрӣ надоданд?

— Аз хешу табори ман мапурс, ҳамшира, — гуфт гадозан ва катраҳои ашкери, ки аз ҷашмонаш ҷорӣ шуда буданд, бо остинаш пок карда давом намуд:

— Ман ҳозир қаршигӣ ҳисоб ёбам ҳам...

Бемор сарашро бардошта ба гадозан як нигоҳ кард ва бо сарашро монда ҷашмашро пӯшонда:

— Оҳ... Қаршӣ, — гуфт, — ту аз ман ҳамдаҳ фарсанг² роҳ бошӣ ҳам, ман ба ту рафта натавоистам. Ман туро надида мемурам... Не, ман ҳоло наменурам, туро надида мурда наметавонам...

— Боз сафсата, — гуфт соҳиби хона.

— Магар алас нақунонидед? — гадозан пурсид.

— Алас қунондам, аммо нафъ накард... Хуб, ҳоло шумо дар боран хешу табородон гап зада истода будед.

— Ман ватани модарнамо намедонам, дар кучо будани оро ҳам намедонам. Дар вақти хурдсолагиам маро туркманон бо тамоми хешу таборҳоям тохтаанд..

Бемор як чунбид ва пас аз чашмонашро кушода ба гадозан як нигоҳ кардан боз ором гирифт. Гадозан саргузашти худро давом кунонид:

— Онҳо ҳар кадоми моро ба ҳар тарафи дунё бурда фурухтаанд. Азбаски ман дар он вақтҳо бисёр хурдтарак будаам, аз кадом вилоят ва чӣ гуна тохтанашон маро, ба кадом тарафҳо бурда фурухтанашон хешу таборҳоямонро ва чӣ тавр шуда ба он тарафҳо афтодани худамро намедонам. Танҳо он рӯзҳои сиёҳро монанди сиёҳӣ пахшкунӣ (кобус) аранг-аранг ба хотир меорам.

— Маълум мешавад, ки шумо ҳам монанди мо канизаки бекас будаед?—гуфт соҳиби хона ва боз пурсид:

— Номатон чист, холаҷон?

— Номи ҳозираам Гуландом аст, аммо модарам ба ман Зебо ном ниҳода будааст...

Пирамарди бемор, ки аз шунидани калимаи «Қаршӣ», «тохти туркман» ба шубҳа афтода ҳар як сухани гадозанро бо диққат гӯш мекард, бо шуниданаш калимаи «Зебо»-ро бо изтиробӣ чонканона монанди телбаҳо аз ҷояш ҷафта хест ва пеш рафта ба гадозан наздиктар шуда, пас аз он, ки қадре ба чашми ӯ чашм дӯхта истод:

— Воҳ, Зебоҷонам, Зебоҷони худам, Зебоҷони хурдтаракам...— гӯён худашро ба болон ӯ ҳаво дод.

Гадозан, ки аз ҳаракатҳои девонавори бемор ба тааҷҷуб омада ба ӯ нигоҳ карда истода буд, хучуми ӯро ба болон худаш дида, бо як ҷафта худро ба канорае кашид ва дуртар рафта истод.

Соҳибхоназан давида рафта шавҳарашро нигоҳ дошта:

— Ба ту чӣ шуд, Раҳимдод! — гуфт ва кӯшиш кард, ки ӯро бурда ба ҷояш хобонад.

— А, Раҳимдод?—гуфт гадозан ба тааҷҷуб ва ваҳшати пештараашро бартараф карда бо ҳаяҷон ва

изтироб давид, ки барон ба чояш хобонидани бемор ба сохиби хона ёрї расонад.

Бемор гадозани ба пешаш омадаро бо тамоми кувваташ ба бағал кашид, ва:

— Акнун мемурам, беҳасрат мемурам. Ман барон дидани ту то имрӯз зинда монда будам. Шукр, ки туро дидам, акнун Эргашро, ки ягона ёдгори ҳамаи хешу табори моён шуда аз ман рӯидааст, ба ту ва ба модараш Гулсум месупорам; худ мемурам,—гуфт ва чашми бенуршудаашро пӯшонид. Акнун ӯ ҳеч ҳаракат намекард.

Ин гадозан Зебо буд ва ин бемор ҳам бародари ӯ Раҳимдод⁵⁸ буд, ки аз тарафи туркманон ба вай Неқадам ном дода шуда буд.

ҚИСМИ ДУЙҶМ

Дар байни деҳаи М. ва рӯди кӯҳнаи Шофирком, ки бо регпахшкунӣ ботил шуда монда буд, як работи баланддевори васеъ ба назар менамуд. Аз дарвозаи ин работ, ки ба тарафи ғарб нигоҳ мекард, ҳар гоҳ дароед, аввал ба назаратон як майдони васеи қатор яккамехдор менамуд, ки ин рӯи ҳавлини берун ба шумор мерафт.

Баъд аз даромадани аз дарвоза ба дасти чаптон чувозхона, ятимхона ва оғили моли сиёҳбандӣ буд. Аммо дар дасти чаптон як саиҷхонаи васеи дарози пешаш соботнок буд, ки дар он собот аспҳоро қатор баста хӯрок медоданд.

Дар тарафи ҷануби ин ҳавли ҳам як соботи дарози сояру буд, ки дар вақтҳои офтоб рост шудан аспҳоро дар таҳти он мекашиданд. Бар болои ин собот ҳам як қатор хонаҳо буданд, ки дар онҳо коҳ ва беда менадохтанд.

Тарафи шарқии рӯи ҳавлини берун пушти ҳавлини дарун буд, ки бо як дарвозачаи алоҳида аз он ҷо ба ҳавлини дарун даромада мешуд.

Дар тарафи шимолнаш як ҷуфт меҳмонхонаи миёнадаҳлези мадондор буд, ки зери ин меҳмонхона ва

суфааш аз рӯи ҳавлӣ тахминан як метр баландӣ дошт ва бо як зинаи махсусе аз рӯи ҳавлӣ ба рӯи суфа ба-ромада мешуд.

Дарҳои ин меҳмонхонаҳо дугарафа буда, дарҳои ҷанубиашон ба рӯи ҳавлӣ ва дарҳои шимолиашон ба тарафи ҷорбоғ, ки бо як дари ҷудоғона ба ҳавлини берун мепайваст, кушода мешуд.

Дар ҷорбоғи ин работ раста-раста тоқҳо—тодорҳо, қатор-қатор зардолу, шафтолу, нок, ношпотӣ, себ ва бихӣ барин дарахтҳои мевадор буда, дар майдонҳои ҷудоғонаи он анорзор ва анҷирзор ҳам буд.

Дар ҷорбоғ, дар рӯ ба рӯи меҳмонхона, як сарҳавзи шаҳсуфадор буд, ки гирдогирди онро дарахтҳои гуҷум ва беи соядор фаро гирифта буданд. Дар байни меҳмонхона ва сарҳавз як гулзор ҳам буд, ки нишинандагони меҳмонхона ва сарҳавз аз рангу бӯи он баҳра мебуданд.

Дар ҳавлини даруни ин работ ҳам хонаҳои қатори баландсуфаи дубаҳра* буданд, ки дарҳои шимолини онҳо ҳам ба тарафи ҷорбоғ кушода мешуданд. Дар дигар тарафҳои ҳавлини дарун анбор, ошхона, танӯрхона ва ҳезумхона барин иморатҳои иловагии даркорӣ бино ёфта буданд.

Аммо дар ин работ бо ин ҳама бузургӣ бошандагон кам буданд. Дар ҷорбоғ як-ду боғбон ба назар менамуданд, ки дарахтонро пероста ва растаҳоро орошта мегаштанд. Дар ҳавлини дарун ду зани миёнсол буд, ки ҳар дуи онҳо нон мепухтанд, як зани дигар ҳам буд, ки он рӯи ҳавлӣ мерӯфт ва як зани ҷавони дигар буд, ки ӯ дар хона ба пеши дари ба тарафи боғ кушода мешудагии он нишаста як кӯдаки ширмакконро мемакконид.

Дар ҳавлини берун як қассоб бо шогирди худ ба назар менамуд, ки онҳо як гӯсфандро кушта, пеш аз он, ки пӯст кананд, оби ҷӯш рехта пашмиҳои онро ме-

* *Дубаҳра* — хонаеро мегӯянд, ки ҳам аз ҷануб ва ҳам аз шимол дар дошта бошад. Аз ин гуна хонаҳо ҳам дар тобистон ва ҳам дар зимистон баҳра гирифта мешавад. Бинобар ин «дубаҳра» номидаанд.

канданд. Ду нафар саис буд, ки онҳо аспҳоро қашаву чорӯб карда миришкорӣ* менамуданд...

Гашти рӯз буд, офтоб ба тарафи ғарб майлон карда ба собот ва саисхонаи ба тарафи ғарбии ҳавлӣ буда, сояи худро ба рӯи ҳавлӣ афканда буд. Дар ҳамин вақт як деҳқоне, ки ғайр аз эзори қалами кӯҳна, як чоман тики дарида ва як каллапӯши аз кӯҳнагӣ пилтаҳояш баромада либоси дигаре надошт, аз дари работ даромад.

Ин деҳқон ба ҳар тарафи ин ҳавлии беодом назар андохта, мехост ба тарафи меҳмонхона равад, яке аз саисҳо аз даруни саисхона:

— Ҳа, ака, ба кӣ кор доред?—гӯён садо дода ӯро аз роҳаш боздошт.

Деҳқон аз роҳаш бозгашта ба пеши собот омад ва пас аз салом додан ба саис, ки ӯ ҳам аз саисхона ба тахти собот баромада буд:

— Амлоқдор ҳамин ҷо фуромадаанд гуфта шунида будам, он касро ё ин ки Урмон-Полвоиро дидани будам.

— Амлоқдор имшаб ин ҷо хоҳанд фуромад. Шаби гузашта дар Қарохонӣ фуромада буданд, палтарҳояшонро ин ҷо фиристода худашон ба молкунӣ** баромадаанд. Саисашон, ки палтарҳояшонро ин ҷо оварда монд, ҳамин тавр гуфт.

— Ҳамин вақт дар кучо бошанд?

— Агар ёбони Қарохониро мол карда шуда бошанд, ҳамин вақт бояд дар ёбони Қарақалпоқ бошанд, ё ин ки дар ёбони Қоқо,—саис дар охири сухани худ аз деҳқон пурсид:

— Ба амлоқдор чӣ кор доштед?

— Мехостам пурсам, ки барои мол кардани ёбони мо кай мебаромада бошанд?

* *Миришкор* — калмаи вайрон карда гирифташудан аз шикор аст. Миришкор—касест, ки ба паррандаҳои шикории феодалҳо нигоҳубин мекард. Аммо шакли «миришкор»-шудан ин калмаро ба ҳар тарбиякунандан ҳар ҳайвон, хусусан асп, кор мефармоянд ва кори ӯро «миришкорӣ» меноманд.

** Дар замони амир дар музофотҳои Бухоро аз тарафи маъмурони ҳукумат ба заминҳои зироат андозандозиро «молкунӣ», андози заминҳои амлоқро «молият» ва маъмуреро, ки ин андозро меандозад, амлоқдор меномиданд.

— Шумо аз кадом деҳа ва ёбонхотон дар кучост?

— Ҷ, бародар, росташро гуям, мо чое, ки деҳа гуфтаи тавон ва заминие, ки ёбон гуфта шавад, надорем. Мо дар як тарафи деҳаи Қарояғоч, дар чое, ки онро «Ғуломон» меноманд, зиндагонӣ мекунем. Мо авлоди ғуломони пештара ҳастем, ки падару бобоҳоямон дар вақти озод шуданашон дар як ҷои рег пахшкарда⁵⁹ коза барин хонаҳо сохта нишаста будаанд, мо ҳам дар ҳамон ҷо умр мегузаронем. Мо ба бойҳои заминдор ятимӣ, чорекорӣ, мардикорӣ ва ба чорводорон ҷупонӣ карда рӯз мегузаронем. Баъзе аз моён ба биёбон баромада ба пушти худ бардошта ҳезумкашӣ мекунад ва бо ҳамин кути лоямуте⁶⁰ меёбад.

— Ин гуна бошад, шумо ҷи чизатонро мол кунонданӣ ҳастед?

— Бояд рӯди Қилворро донед,—гӯён деҳқон ба ҷавоб даромад, аммо аз тасдиқ накардани саис ба шубҳа афтада пурсид:

— Магар рӯди Қилворро намедонед?

— Шундаам, аммо надидаам.

— Маълум мешавад, ки шумо инҷой нестед, вагарна рӯди Қилворро медидед.

— Не, мо инҷой нестем.

— Мо саисон одамони оворагард мебошем, яке аз Самарқанд, дигаре аз Шаҳри Сабз, они дигар аз Бухоро, ба ҳамин тариқа ҳар кадом аз ҳар вилоят буда, дар саисхонаҳои ҳокимон, қозиён ва дигар калоншавандагон кор карда мегардем. Мо имрӯз ин ҷо бошем, фардо ба як шаҳри дигар меравем ва дунёро тамошо мекунем.

— Маълум мешавад, ки ҳеҷ кадоми шумоён рӯди Қилворро надидааст,— гуфт деҳқон ва сухани худро давом кунонид:

— Дар замони қадим рӯди Қилвор яке аз рӯдҳои калон ва сероби музофоти Бухоро буда, заминҳои аз вай обхӯранда ҷои ободгарини тумани Шофирком ҳисоб меёфтааст. Рафта-рафта ин рӯдро рег пахш карда обаш хушкидааст. Киштзор, боғ ва бўстонҳои, ки аз он рӯд обӣ мешудаанд, як биёбони регзор гардидаанд. Тахминан панҷоҳ сол пеш аз замони мо реги равон аз атрофи Қилвор кӯчидааст, рег, ки дар он

чохо солҳо макон карда табакаи рӯи ҳосилхези заминро хурда будааст, дар вақти кӯчидан он табақаро ҳам бо худ гирифта бурдааст. Дар натиҷа атрофи Чилвон як биёбони тақрири зери сангзор шуда мондааст. Ана дар ҳамин вақт ғуломони беобу замин ва деҳқононе ки заминро обашон аз даст рафта худашон ба дари бойҳо ятим ва чорекор шуда мондаанд, худҳошон ба сари худ чамъ шуда, дар ин рӯд як роҳи об кандаанд. Дар вақти обхези Зарафшон аз ҳамин роҳи оби нав кушодашуда як чилдиरोба меомадагӣ шудааст...

Дар вақте ки деҳқон саргарми таърихгӯӣ буд, санси дигар ҳам аспи худашро қашав карда шуда аз сансхона баромад, пас аз он, ки лабшӯйлаттаи* дар дасташ бударо дар сатили обаш тоза андохта шуста онро дар офтоб паҳн кард, дастонашро ба бари чомааш пок карда хушконида пеши деҳқон омад, ва:

— Ман аз Шаҳри Сабз мебошам,—гӯён бо ӯ вохӯрдӣ намуд ва илова карда:

— Ҳикоятатонро гуфтан гиред, ман ҳам шунавам, — гуфт.

Деҳқон давом кард:

— Ана ба ҳамин чилдиरोба умед баста деҳқонони мазкур, яъне ғуломон, ятимон, мардикорон ва чорекорон ба он ҷо рафта, ҳар кадом як парча заминро бо каланд гардонда гандум, чав, арзан, мош, ё ин ки харбуза ва тарбуз мекоридаанд. Агар қадре об ояд, ягон чиз мерӯидааст, вагарна ҳамроҳи кишт меҳнати деҳқонон ҳам сӯхта ҳамагӣ талаф мешудааст. Мо ғуломони «ғуломонӣ» ҳам дар ҳамон ҷо каму беш кишт мекунем.

Ана барои мол кардани ҳамин заминҳо кай рафтани амлоқдорро фаҳмидани будам.

— Қадом вақт, ки навбат расад, мераванд, на барои шумо, балки барои манфиати худашон, барои манфиати подшоҳӣ мераванд. Шумо чаро ин қадар дилтангӣ мекунед?—гуфт санси якӯм.

* *Лабшӯйлатта* — латтаест, ки сансон пас аз қашаву чорӯб кардани аспон он латтаро ба об тар карда, бо он лабу даҳони онҳоро мешӯянд.

— Албатта, кадом вақт рафтанашонро донистана-
мон ва дар вақти рафтанашон ба сари кишт ҳозир
шуданамон, дар вақти тахмин кардани замин ва ҳас-
бур* кардани ҳосил кашмакеш карданамон лозим
аст, — гуфт деҳқон ва илова кард:

— Вагарна замини нимтанобиро тахминан чор та-
ноб⁶¹ гуфта ҳосили як ман набударо даҳ ман қарор
дода, аз рӯи ҳамин мол карда рафтан мегиранд. Дар
ин гуна қорҳо миёни онҳо дард намекунад.

— Як манро бист ман гуянд ҳам, миёни амлок-
дорҳо дард намекунад, — гуфт санси дуйӯм.

— Ҳамин тавр аст, — гуфт деҳқон, — порсол ба но-
ми ман ду ман мош «молият» баромад ва ҳол он ки
ман як ман мош ҳосил гирифта будам. Сар то сари
зимистон бо пуштора аз биёбон ҳезум кашида ба
зӯр ин молиятро адо кардам. Дар ҳамин ҳезумка-
шиҳо миёнам лат хӯрд, ҳанӯз аст, ки дар қорҳои зӯр
қор намеояд, — деҳқон бо дасташ миёни худаширо ги-
рифта як молида монд.

— Аммо бояд миёни амлокдор дард накарда бо-
шад, — гуфт санси дуйӯм хандакунон.

— Албатта, — гуфт деҳқон ва рафтгоҳ шуда ило-
ва кард:

— Хуб, саломат монетон. Маълум мешавад, ки
ман бояд ёбонҳоро кофта амлокдорро ёбам.

— Ҳамин тавр аст, — гуфт санси якӯм, — ҳайр, хӯш.
Деҳқон дар вақти баргашта истоданаш ба ҳар та-
рафи ҳавлӣ чашм андохта:

— Урмон-Полвон иморатҳои хангомадор карда
будааст, — гуфт.

— Ин иморатҳо бо гуфтани «тахминан чор таноб,
тахминан даҳ ман» барпо шудаанд ва ба инҳо қори
ба миён озоррасонанда сарф нашудааст, — гуён сан-
си дуйӯм хандид.

— Назар ба қавли модарам, — гуфт деҳқон, — па-
дари Урмон-Полвон — Наби-Полвон гумоштаи Абду-
раҳимбой будааст; дар вақти ғуломдорӣ, падарон ва
модарони мо дар хонаи бой дар зери дасти падари

* Тахмин кардани ҳосили ҳанӯз надаравида ва гундоштана-
шударо «ҳасбур» меномиданд.

ин кор мекардаанд. Холо саисхонаи ин аз меҳмонхонаи бой бошукӯхтар аст.

Дехкон бо гуфтани ин суханон ба тарафи саисхона рафта худро аз дари он дарун кард, то бинад, ки даруни он чӣ қадар зинат дорад. Дар ҳамин вақт аз даруни зинхонаи* саисхона:

— Вой чонам, ин чӣ гуна бедодист, дар ин гуна хавои гарм, дар як қон танг як одамро гушна ва ташна ду рӯз тикқонда мемондаанд-дия,— гӯён нолидани касеро шунид.

Дехкон як қад парида сарашро пас кашида ва аз саисхо пурсид:

— Ин кист?

— Ин як дехқони камбағал аст, ки ба «тахминан чор таноб, тахминан даҳ ман» гуфтанҳо «ин чӣ гуна бедодист» гӯён муқобил баромадааст,— гуфт яке аз саисхо.

— Уй некмардон, барои худо, барои ташналабони Карбало ягон бурда нон ва ягон чакра об диҳетон!— аз зинхона садо такрор ёфт.

— Магар ба ин бечора обу нон додан ҳам мумкин нест?— дехкон пурсид.

— Дишаб дар вақти ба хало баромаданам ман ба ӯ як коса об ва як бурда нон аз нони худам дода будам. Инро Урмон-Полвон фаҳмид. Пас аз он зинхонаро кулф карда калидашро ба кисаи худаш андохт ва «ин дузд ро берун баровардан хочат нест, мон, ки таги худашро олуда бихобад» гуфт./

— Е алҳафиз!— гуфт дехкон гиребонашро гирифта ва ба саис нигоҳ карда гуфт:

— Хайрият ки худи шуморо ҳам «ту ба ин гунаҳгор обу нон додӣ» гуфта ҳамроҳи ин ба ин хонача натикқондааст.

— Мо саис,— гуфт саиси якӯм,— мо бобо дорем, бобохона⁶² дорем. Агар ба мо баландтар гап занад, мо дархол қаҳр карда ба бобохонаамон меравем. Пас аз он то моро розӣ накунад, саиси дигар оварда на-

* Зинхона — хоначаест, ки дар даруни саисхона меандозанд. Дар вақти амир, қозӣ, ҳоким ва амлоқдорон маҳбусони муваққатино дар ҳамон зинхона ҳабс мекарданд. Бар рӯи бомчаи ин хонача дар айёми зимистон гулхан карда саисхо менишинанд.

метавонад. Худи саиси дигар ҳам намеояд ва омада ҳам наметавонад.

— Бинобар ин аст, ки, — гуфт саиси дуйӯм сухани саиси якӯмро қувват дода, — кадом ҳокими калон ва ё бои калон бошад, бошад, маҷбур аст, ки баъзе нозҳои моро бардорад.

— Холи саис аз холи ғуломони озодшуда ва дехқонони камбағал бехтар будааст, — гуфт дехқон.

— Саисҳо, — гуфт саиси якӯм, — бо иттифоқи якдигар холи худро бехтар кардаанд. Дехқонони камбағал, ки аз як гиребон сар бароварда наметавонанд, сари ҳар кадомашонро бо гиребони худашон печонда мекушанд.

Дехқон дубора хушбошӣ карда аз дарвоза баромадани шуд.

— Доништа мондан айб надорад, номатон чист? — гуфта яке аз саисҳо аз вай пурсид.

— Эргаш,⁶³ — гӯён дехқон аз дарвоза баромада рафт...

II

Рӯди Шофирком лаболаб пуроб буд; бед, гучум ва сафедор барин дарахтҳо шохҳошонро бо якдигар печонда ба лаби рӯд соя меафканданд. Лаби рӯд дехқононеро, ки дар офтоби қонгудози саратон кор карда халқҳошон хушкида цигарашон биръён мегардид, ба ҳимояи худ мекашид.

Дар яке аз ҳамин соягоҳҳо як дехқон дами каландашро ба замин халонда корҷомаашро бар дастан он чорқат карда партофта, паси гарданаашро бар вай ниҳода ёзида мехобид.

— Хез, Ғуломҳайдар! — гуфт як дехқони нав аз қоромада, дар ҳолате, ки дами досашро ба танаи дарахте халонда монд, — аз гушнагӣ қорам шуд, ин лӯбиёхоро даррав чӯшон, як шушбанд кунем, — ва миёнбандашро кушода лӯбиёҳои сабзи ҳанӯз сахт нашударо аз вай бар замин рехт.

Ғуломҳайдар, пас аз он, ки як хамъёза кашид, хушаш наёмада базӯр аз ҷояш хест, ва:

— Намондед, ки, ака Сафар, андак бихобам. Ним таноб ғўзапояро хок кашида ҳозир омада ёзида будам, ханӯз чашмамро гармӣ ҳам набурда буд.

— Ман монам ҳам,— гуфт Сафар,— аз дусар амлокдор туро ба хобидан нахоҳад монд. Аз рӯи қавли Ашӯр амлокдор ёбони Қарахониро мол карда шулдааст, ҳозир ба ҳавлии Қувватхон барои шӯрбохӯрӣ даромадааст ва ба оксақоли мо кас фармуда гуфтааст, ки зуд ояд, баъд аз пешин ба ёбони Коко мебароям. Аз рӯи ин гап то ягон соат ин ҷо хоҳанд омад. Зуд бош, ки то омадани онҳо лӯбиёшӯракро хӯрда қадре чон гирем.

Ғулломҳайдар аз чояш хеста ба сари оташдоне, ки дар зери дарахт буд, рафт. Болон оташи дар даруни оташдон бударо кушода, бар рӯи он як таппӣ монда «пуф» гӯён онро шукуфонид. Баъд аз он чилими ба дарахт такья кунондамондаро гирифта ба сархонаи он тамоку пахш кард ва ба болон тамоку аз оташдон оташ гирифта монда чилимро ду-се қуллоб кашид ва ба Сафар ҳам, ки сари синани барахнаашро бар рӯи реғи намдори лаби рӯд ниҳода хобида буд, кашонид.

— Зуд бош, лӯбиёро чӯшон,— гуфт Сафар пас аз кашидани чилим сурфақунон.

Ғулломҳайдар, пас аз он, ки боз як бори дигар чилимро кашид, оташи онро ба оташдон гардонд ва худаашро боз ба танани дарахт такья кунонда монд. Пас аз он миёни шохҳои дарахти гучум ёғлоғуро гирифт, лӯбиёҳоро ба вай андохт, ба лаби рӯд бурда шуст, ва ёғлоғуро пуроб карда оварда ба болон оташдон гузошт. Аз дарахтҳо шохчаҳои хушкидаро шикаста гирифта ба оташдон тикқонд ва пуфқунон оташро даргиронда фиристод.

— Намак андохтан аз ёдат набарояд,— гуфт ба ӯ Сафар.

— Дарвоқеъ қариб аз ёдам баромада будааст,— гуфт Ғулломҳайдар ва аз байни шохҳои дарахти гучум як латтани бастаро гирифта вайро кушода як каф намак гирифта ба ёғлоғу андохт.

— Намакашро зиёдтар андоз. Ман ин пагоҳ ҳам

нон нахӯрда лӯбиёшӯрак хӯрда будам, азбаски кам-
намактар шуда будааст, диламро бечо кард.

— Чаро бенон хӯрдед?

— Нон набуд, барои нон пухтан орд ҳам набуд,
барои орд кардан гандум ва чав ҳам набуд ва ба-
рои харидани инҳо пул ҳам набуд.

— Чаро ба янгаам намегӯед, ки аз хӯшаҳои ган-
думатон, ки тилло барин сурх шудааст, шикаста ги-
рифта кӯфта ба ос* орд намекашад?

— Магар аз хотир фаромӯш кардаӣ, ки порсол ба-
рои ду чорек гандумро кӯфта хӯрданам амлоқдор
маро чӣ қадар кӯфта буд, нақшҳои он қамчинҳо ҳа-
нӯз аз пушти ман нарафтаанд. Ба болои ин «чарима»
гӯён ним ман молияти барзиёд андохта буд, ки он
«болои сӯхта намақоб» шуда буд. Баъд аз он аҳд
карда будам, ки пеш аз мол кардани амлоқдор аз
гуруснагӣ мурам ҳам, як хӯша гандум шикаста на-
хоҳам гирифт.

— Дарвоқеъ ҳамон кори шуморо ба амлоқдор
кӣ хабар дода буд?

— Кӣ хабар меод? Ҳамин оқсақоли хонасӯхта
хабар медиҳад-дия. У оқсақоли мо буда тарафи
моро гирифтаниш лозим бошад ҳам, ба амлоқдор чо-
сусӣ мекунад, пашшаро фил, хуббаро кубба карда
нишон дода, хонаамонро месӯзонад.

— Чаро ин гуна бадкирдорӣ ва чуғӯлӣ⁶⁴ мекунад,
ба вай чӣ манфиат дорад?

— Магар ту содда ҳастӣ? У дар вақти молия аз
амлоқдор чома мепӯшад, еми асп мегирад, посира⁶⁵
мегирад. Магар намебинӣ, дар сурате, ки амлоқдор
ним таноб замини моро «тахминан чор таноб» гуфта
менависад, пайкол-пайкол киштҳои ўро «ин посираи
оқсақол» гӯён партофта меравад. Магар ҳаминҳо
манфиат нест?

Ғуломҳайдар боз як чилим кашид ва ба Сафар
ҳам кашонид. Пас аз он, ки боз як-ду дона ҳезумро
ба оташдон гузошт, латтаи бастаи худро аз миёнаи
шохи дарахт гирифта ба пеши Сафар бурда кушод

* Ос — дастос аст, ки дар ўзбекӣ яргучок мегӯянд.

ва нони дар даруни он бударо шикаста аз он як луқма ба даҳони худ андохта:

— Ака Сафар, нон гиред!— гуфт.

Сафар баъд аз як луқма нонро ба даҳонаш андохта хойдан:

— Магар ин нони чав аст?— гуфта пурсид.

— Ҳа, нони чав,— гуфт Фуломхайдар.

— Чавро аз кучо ёфти?

— Аз кучо меёфтам? Ягон кас набинад гуфта шабона омада аз чави худам чанд сар шикаста бурдам, ҳамонро келинатон кӯфта дар ос кашид ва ин нонро пухт.

— Бисъёр хуб,— гӯён Сафар аз чояш хест. Ба пеши оташдон рафта бо қошуқ аз ёғлоғу як дона лӯбиёро гирифта дид. Пас аз он дар оташдон боз як-ду чӯб монда:

— Қариб пухтааст,— гӯён боз омада ба чояш нишаст.

— Нон гиред, Сафар ака!— гуфт Фуломхайдар ба ӯ.

— Худат хӯрдан гир, ман шикамавро аз лӯбиёшӯрак сер мекунам.

— Гирифтаи гиред-чӣ? «Як мавизро чил кас хӯрдааст» гуфтаанд, аздусар мову шумо оқсақол барин бой намешавем...

Нонро хӯрда тамом карданд. Сафар рафта ёғлоғуро оварда монд ва худаш ҳам дар як тарафи он нишаст. Бо қошуқ лубиёшӯракро хунук карда ҳар ду бо як қошуқ ба навбат хӯрдан гирифтанд...

Ҳамин вақт аз тарафи деҳан М. як кас намоён шуд, ки ба онҳо нигоҳ карда меомад.

— Ин Эргашгулом барин менамояд,— гуфт Фуломхайдар ба оянда нигоҳ карда.

— Наздиктар ояд, маълум мешавад,— гуфт Сафар пас аз ба ӯ як нигоҳ кардан зуд чашми худро ба тарафи ёғлоғуи лӯбиёшӯрак гардонда.

— Худаш, худи Эргаш будааст,— гӯён Фуломхайдар ҳам аз лубиёшӯрак навбати худро гирифт. То вақте ки инҳо боз дуқошуқӣ як-ду навбат лӯбиёшӯрак хӯрданд, он одам ҳам расида омад. Бо

хам «салом, алайк» карда, аз якдигар ҳолу ахвол пурсиданд. Инҳо ояндаро ҳам барои лӯбиёшӯракхӯрӣ ба сари ёғлоғу шинониданд.

Ханӯз инҳо лӯбиёшӯракхӯриро дубора сар накарда буданд, ки аз тарафи Қарохонӣ садои шеҳа кашидани аспон шунида шуд.

— Омаданд малахҳо,— гуфт Фуломхайдар ба он тараф нигоҳ карда. Дигарҳо ҳам ба тарафи баромади садои шеҳаи аспон нигоҳ карданд, бист-бисту панҷ савора рохро чанғонида меомаданд.

— Ин лӯбиёшӯрак ҳам сабил монд,— гуфт Сафар лабашро бо дасташ пок карда.

Саворон наздик расиданд. Дар пешопеши онҳо ва аз онҳо як чанд қадам пештар ба дараҷае, ки чанғи пои аспи ӯ ба онҳо намерасид, оқсақол асп давонида меомад...

Оқсақол, ки аз хама пештар ба зери гуҷум расида омад, Эргашро дар он ҷо дида:

— Ҳа, Фулом!— гуфт,— ту ин ҷо чӣ мекуни?

— Ба мо кай рафтани амлокдорро фаҳмам гуфта омада будам,— гуфт Эргаш дар ҷавоби оқсақол.

— Бояд фуломони бадрағ «худамон бар болояш набошем, оқсақол ба мо ҷавр мекунонад» гуфта маслиҳат намуда, туро фиристода бошанд. Рафта ҳамашонро гун карда барор. Пас аз мол кардани ин ёбон ба лаби Ҷилвон мефуроем,— гуфт оқсақол унфқунона.

Эргаш хеста рафт. Амлокдор ҳам бо дастаи худ расида омад. Оқсақол пас аз таъзим кардани ба амлокдор бо гӯшан чашмаш ба лӯбиёшӯраки дар ёғлоғу буда ишорат кард. Амлокдор ба тарафи ёғлоғу як чашм андохта:

— Дуздон!— гуфт,— пеш аз муайян кардани ҳақиқати подшоҳӣ хом нагуфта, пухта нагуфта ҳар як хоҳсилро дуздида хӯрдан мегиред...

Дар ин вақт омадани амлокдорро дида деҳқонони дар он атроф қор кардагашта ҳам ба зери гуҷум гун шуда буданд.

— Нобудагӣ-дия, тақсир,— гуфт оқсақол ба амлокдор, овози худро ба ҳамаи деҳқонон шунавонда,— бо як бандча лӯбиё хазинаи подшоҳӣ пур ҳам намешавад, холӣ ҳам намешавад.

— Худашро ба чашми мо одами нағз карда нишон доданӣ, пири фар,— гуфт як деҳқон ба деҳқони дигар пичиррос зада.

— Сухани шумо дуруст аст,— гуфт як савори саллакалон ба оқсақол нигоҳ карда,— лекин дар китобҳо «ҳаққи подшоҳӣ баробари ҳаққи сағир» гуфтаанд. Бе рухсати амлокдор, ки подшоҳ ин шахсро «вағили худам» гуфта мондаанд, як хасро ҳам бачо, бечо қардан дуруст нест.

— Кусури инро дар болон молияти ҳосилоти дигар мебарорем, домулло!— гуфт оқсақол ба он савори саллакалон нигоҳ карда ва ба амлокдор нигоҳ карда гуфт:

— Марҳамат кунанд, чаву гандумҳоро аз назар гузаронем.

— Пеш дароед!— гуфт амлокдор ба оқсақол.

Оқсақол пеш даромад, аз думболи вай амлокдор бо дастан худ ба роҳ даромад. Деҳқонони чамъшуда ҳам пиёда аз думболи онҳо афтоданд. Боз аз ҳар тараф деҳқононе, ки ба ин ёбон кишт карда буданд, расида омадан гирифтанд...

— Он саллакалони шариятчи кӣ буд?— гуфта пурсид Ғуломҳайдар аз Сафар, дар ҳолате, ки инҳо ҳам аз думболи дастан амлокдор пиёда медавиданд.

— Магар намешиносӣ? Мулло Наврӯзи⁶⁶ истамзигӣ-дия,— гуфта Сафар ҷавоб дод.

— Ин дар миёнаи инҳо чӣ кор мекунад?

— Надонам,— гуфт Сафар.

— «Инҷобизанӣ» мекунад,— гуфта ҷавоб дод як деҳқони дигар, ки дар паҳлуи онҳо медавид ва сахани худро эзоҳ кард:

— Агар амлокдор ба ягон ҷои деҳқон занад — «не, аз он ҷо не, аз ин ҷояш бизанед, ҷои ҷонқоҳаш ин ҷост» мегӯяд ва бо ҳамин «хизмат» ӯ ҳам як — ду ҷувол еми аспи худашро ба гардани деҳқон бор мекунонад...

Амлокдор бо дастан худ аз болои заминҳои юнучкаи ба даравомада, ғӯзаҳои каланд кардашуда, харбуза ва тарбузҳои варқонӣ* кардашуда, мош, зағир, кунҷид, арзан ва кӯноқ барин киштҳои нав кишташуда асп ронда онҳоро поймол карда ба роши як замини гандум омада истод.

Гандум суп-сурх шуда пухта расида буд. Хӯшаҳои пурбораширо пояҳои нозукаш бардошта наметавонистанд, ба ҳар тараф меҳамиданд. Бо вазидани боди сабуке хӯшаҳо ба якдигарашон бархӯрда хиширрос зада мерафтанд. Баъзе хӯшаҳо бо нишастани паррандагон ба болои худашон, ё бо нӯл задани онҳо аз камоли пухтагӣ, хушкӣ ва пурборӣ шикаста ба замин меафтоданд...

Амлокдор пас аз чашм андохтани ба ин замини гандум:

— Ин азони кист?— гуфта аз оқсақол пурсид.

— Азони Сафар Шодӣ аст, азони он деҳқони лӯбиёхӯр аст,— оқсақол ҷавоб дод.

— Тахмин кунед, амин!— гуфт амлокдор ба амин нигоҳ карда.

Саворон сӯлуқи лачомро аз даҳони аспҳои ба роварданд, дар ҳолате, ки амин пеш даромад, ҳамашон ба даруни замини гандум паҳн шуданд. Аспони бесӯлуқ хӯшаҳои гандумро қирсос занонда шикаста меҳӯрданд, бо пойҳои пояҳои гандумро шикаста ба замин яксон мекарданд.

— Ҳақиқатан малах!— гуфт Ғуломхайдар вақте ки ба сари замин расида омада кори дастан амлокдорро дид.

— Малах аз инҳо ҳазор бор беҳтар аст,— гуфт як деҳқони дигар,— малах то сер шудани худ меҳӯрад, аммо ҳосилро поймол карда наметарояд.

* Дар тарафҳои Бухоро харбузаро дар замини ҳамвор мекарданд. Баъд аз хишова ва таноб партофтани палаки он, як об медиҳанд. Пас аз он, ки замин расид, ҷон ҷӯяро бо каланд гардонда уокҳояшро нарм карда гирифта ба зерини палакҳо мепошанд. Ана ҳамин амалиёти ҷӯякашӣ баъдазобдихиро «варқонӣ» меноманд.

Аммо ниҳо ҳам ба аспхошон мехӯронанд ва ҳам поймол мекунонанд.

— Ниҳо хукҳои вахшнанд,— гуфт деҳқони дигаре,— ҳар чизро мехӯранд, ба болон ин ҷоҳои қадам ниҳодаашонро хароб ва абгор ҳам карда мегузаранд. Агар муқобил барой, худатро ҳам хӯрда мемонанд.

— Амлоқдоре, ки ба сабаби ду ҷорек гандум гирифтаним аз замини худам «пеш аз муайян кардани ҳаққи подшоҳӣ гандумро хӯрдӣ» гӯён маро чил-панҷоҳ тозиёна зада буд, дар пешни чашми худам гандумамро тамоман ба замин яксон кунонид. Ин чӣ гуна бедодист?— гуфт Сафар дар ҳолате, ки аз чашмаш об мебаромад.

— Ва ҳол он ки,— гуфт Фуломхайдар,— аз як миқдор ҳосилро хӯрдани деҳқон пеш аз муайян кардани молияти подшоҳӣ, на ба ҳаққи подшоҳӣ ва на ба амлоқдор заррае зарар намерасад. Зеро амлоқдор, агар замини хушкмонда бошад ҳам, «тахминан даҳман ҳосил дорад» гуфта аз рӯи ҳамин «тахмин» мол карда рафтад мегирад.

— Амлоқдор ин гуна корхоро,— гуфт як деҳқони дигар,— аз барои нигоҳ доштани ҳаққи подшоҳӣ на-мекунад, балки барои ин мекунад, ки ягон баҳона ёфта ба гардани деҳқон борро боз ҳам зиёдтар бор кунад, деҳқонро боз ҳам зиёдтар молиш диҳад, ба ин восита деҳқонро боз ҳам зиёдтар тарсонад ва дар иттиҳот саҳттар нигоҳ дорад...

Дастан амлоқдор пас аз хуб хӯрондан ва поймол кардани замини гандум баргашта ба сари рош омада гун шуд. Мирзон (қотиби) амлоқдор қаламдони дар миёнаш халондагиро кушода қаламашро бароварда ба даст гирифт, аз ҷузъгири дар бағалаш буда як тахта коғаз бароварда дар сари он коғаз калимаҳои «деҳан М. ёбони Қоқо»-ро навишт ва ба амин нигоҳ карда истод.

— Амин, гӯёд, тахминан, чӣ қадар?— гуфт амлоқдор ба амин.

— Тахминан ду таноб,— гуфт амин.

— Вой... хонем сӯхт! — гуфт Сафар дар ҳолате, ки аз бағалаш як латтаи кӯҳнаи печондари мебаровард ва давом кард:

— Хамин замини гандум бо замини алафи дар пахлуяш буда ва бо он ду замини гандум, ки дар қатори инҳост, ҳамагӣ чор таноб буд. Инҳо аз бобом ба падарам мерос монда буданд. Ана ин аст таракахати онҳо,— гуён Сафар аз даруни он латтаи аз бағалаш бароварда як қоғаз аз кӯҳнагӣ порашударо гирифта ба амлоқдор дароз кард.

Амлоқдор аз дасти Сафар қоғазро гирифта ба мирзояш дод ва ба Сафар нигоҳ карда:

— Аз ин суханат чӣ баромад?— гуфт,— худат ҳамашро чор таноб меғӯӣ, амини вилоят гандуматро ду таноб тахмин кардааст, боз чаро дод меғӯӣ?

— Балотонро гирам, ҷаноби бек,— гуфт Сафар,— ҳанӯз арзи ман тамома нашудааст. Ман меғӯям, ки ҳаман ин чор замин чор таноб аст...

— Кӣ медонад?— гуён амлоқдор сухани Сафарро бурид ва илова кард:

— Чаро ҳашт таноб нест?

— Чор таноб буданаш дар ҳамин хати тарака навишта шудааст гуфтам-ку,— гуфт Сафар ва давом кард:

— Дар вақти вафоти падарам дар харочоти ғуру кафани ӯ аз падари оқсақол — Абдурахимбой қарздор шуда ду танобашро ба он кас баҳо карда дода будам. Бой танобчӣ оварда заминро баркашида гирифта буданд. Бой шиками танобчиро хуб сер карда буданд, ки ӯ зӯр шуда қдами худро калонтар ва кушодатар монда* аз рӯи тахмини ман зиёдтар аз ду таноб заминро ба бой чудо карда дода буд. Хуб, шумо ду таноб гӯед.

— Ду таноби боқимондааш ҳамин замини гандум-дия,— гуфт амлоқдор боз сухани Сафарро бурида ва худаашро ба нофаҳмӣ зада.

— Ин алаф ҳам ба ҳамон ду таноби боқимонда дохил аст,— гуфт Сафар замини юнучқаро нишон дода ва илова кард:

* Дар вақти амир бештари танобчӣи (землемерон) замиро бо қадимзанӣ масоҳат мекарданд. Бинобар ин дар ҳар як таноб заминро масоҳат кардан қарраки таноб зиёд, ё кам кардани он мумкин буд. Қаҳрамони мо Сафар ба ҳамин ишора мекунад.

— Баҳор дар вақти алафмолкунӣ ҳамин заминни юнучқаро яку ним таноб нависонда будем. Аз рӯи он, ин заминни гандум ба ним таноб мемонад. Агар «заминни алафро ним таноб барзиёд нависонда будам» гӯед ҳам, заминни гандум як таноб шуда мемонад, на ду таноб.

Сафар рӯяшро аз амлокдор ба мирзо гардонда гуфт:

— Хати тарақаро хонда ба инҳо шунавонед, мирзо.

Мирзо коғази кӯхнаи дар дасташ бударо кушода ба вай як нигоҳ кард ва боз қат карда монд.

— Хонда шунавонед мегӯям, нашунидед? — гуфт Сафар шӯрида ба мирзо.

— У, дӯғи ин чудо баланд-ку, — гуфт амлокдор ба Урмон-Полвон нигоҳ карда.

Урмон-Полвон аспашро бозӣ доронда ба сари Сафар омад, ва:

— Гапатро доништа зан, шӯрапушт! — гӯён ба сари ӯ як тозиёна зад.

— Ин чӣ гуна бедодист! — гӯён Сафар фаръед кашид.

— Бедодӣ...

— ...

— Ноинсофӣ..

— Ноҳаққорӣ...

Декқонҳо миёнаи худ бо гуфтани ин калимаҳо гурунгос заданд.

Сафар ҷилави аспи оқсақолро гирифта:

— Оқсақол! — гуфт, — шумо худоро ҳозир дида гап занед, ҳамин ду заминро падаратон аз ман ду таноб гуфта гирифтаанд, ё ин ки кам гуфта? Бояд дар дастатон васиқае, ки дар он вақт падаратон аз забони ман нависонда ба қозӣ мӯҳр кунонда буданд, ҳам бошад.

— Ҳозирашро дидан гирӣ-чӣ? — гуфт оқсақол, — гӯрҳои кӯхнаро кофта чӣ мекуни?

— Дар вақте ки шумоён барои ман гӯри нав кофта истодаед, гӯрҳои кӯхнаро кофта хуччат нишон додани ман магар дуруст нест? Ҳамин қадар солҳо боз

замини маро барзиёд нависонда хонаи маро сӯзонда омадетон. Агар ман даҳон кушоям, «хуччатро нишон дех, сухани хушк шунида намешавад» гуфта ба даҳони ман задетон. Ман сӯроҳ ва шикофиҳоро кофта охир хати таракаро ёфтам. Акиун чаро ба вай нигоҳ намекунетон, хонда намебинетон? Хонда бинетон гӯям, маро мезанетон! Магар аз ин зиёдатар бедодӣ ҳаст?

— Таксир! — гуфт махфиёна оқсақол ба амлокдор нигоҳ карда, — баҳор, дар вақти мол кардани алафи ҳамин замин юнучқаашро яку ним таноб нависонда будем, биёед майлаш, кӯр шавад, инро ҳам якуним таноб нависонед.

Амлокдор ба амин нигоҳ кард. Амин ҳам сар чунбонида ишорати «дуруст»-ро дод.

Пас аз он амлокдор ба мирзон худ:

— Нависед! — гуфт.

— Ба номи кӣ? — мирзо пурсид.

— Сафар Шодӣ, — оқсақол ҷавоб дод.

— Чӣ қадар замин? — боз мирзо пурсид.

— Яку ним таноб! — амин ҷавоб дод.

— Нодуруст! — гӯён фаръёд кард Сафар.

Дехқонҳо аз ҳар тараф садо бароварданд:

— Нодуруст!

— Нодуруст!

— Нодуруст!

— Навиштан гиред, — гуфт амин ба мирзо, — агар чоръяки таноб нависед ҳам, инҳо «нодуруст» гуфтан мегиранд.

— «Дузд ҳам менолад, соҳиби хона ҳам» гӯед-а, амин бобо! — гуфт хандида як дехқон.

Дехқонон хандиданд, амин ҳам захрханд кард. Аммо амлокдор пешонии худро чин кард.

— Молияташ чӣ қадар? — мирзо аз амин пурсид.

— Аз рӯи дувоздаҳ ман ҳосил, даҳсе ҳаққи подшоҳӣ ва даҳъяк ҳаққи авқофро ҳисоб карда нависед.

Сафар боз ғалоғула бардошт:

— Дар кучо дидаед, ки як таноб, ё яку ним таноб гандум дувоздаҳ ман ҳосил кардааст. Шумо-ку надидаед, аз падару бобоятон ҳам нашунидаед. Шумо чӣ гуна амини вилоят?

— Агар худо диҳад, — гуфт амин, — як таноб понздаҳ ман ҳам ҳосил медиҳад.

— Қай худо аз осмон галла боронида буд, ки имрӯз ба замини ман боронад? — гуфт Сафар.

— Ту магар ба қудрати худо мункирӣ? — гуён Мулло Наврӯз ҳам ба Сафар як дӯғ зада монд.

— Шумо, ки ба қудрати худо имон доред, — гуфт Сафар ба Мулло Наврӯз, — чаро думи бекҳоро лесида мегардед? Рафта дар гушан масҷид осуда бихобед, худо еми аспатонро аз равзани масҷид мерезад...

Сафар боз давом кард:

— Хар кучо равед, «ду понздаҳ — як сӣ», як таноб мувофиқи худ, ду таноб ҳам мувофиқи худ ҳосил медиҳад. Ин замиро хар чанд шумоён яку ним таноб навишта бошед ҳам, дар ҳақиқат ҳудаш як таноб аст. Бар болон ин, баҳор аз ду об монд, донашро пур карда натавонист.

— Барон ин худи ту айбдор астӣ, — гуфт амин, — чаро дар вақташ об надодӣ?

— Вақте ки навбати об ба мо расид, Урмон-Полвон ҳаман обро ба чорбоғи худ поя* кард. На танҳо азони ман, балки ҳаман киштҳои дар ин ёбон буда ҳам аз камобӣ бериён шуд.

— «Ту, ту» нагӯй, хар! — гуфт Урмон-Полвон ба Сафар нигоҳ карда ва пас аз он ба амлоқдор гуфт:

— Ин гушнапурзӯр, ки як бор гапи худро гузаронид, забонашро ёзонда фиристод. Инро танбех кардан даркор аст, ки ба дигарон ибрат шавад, вагарна танҳо ба ёбони Қоқо даҳ рӯз овора мешавем.

— Инро, — гуфт амлоқдор ба одамони худ, — бурда ба дарахт овехта монед, ки ақлаш ба сараш ояд.

Ду шогирдпеша аз асп фурмада Сафарро дастгир карданд, ӯ фаръед мекард. Онҳо дастҳои ӯро ба пушташ бастанд ва ба зери дарахти гучум гирифта бурда хостанд, ки ба ҳамон дарахт овезанд.

— Ҷро, гуфт Урмон-Полвон овозашро баланд карда ба шогирдпешагон, — ба дарахти гучуми серсоғ наовезед, балки ба дарахти тути каллакшуда

* Ҳама тарафҳо баста ба як тараф рондани обро «поя» меноманд.

овезед, ки офтоби саратонро хӯрда майнааш чӯшида пазад. Ана дар ҳамон вақт ақлаш ба ҷояш меояд.

Вақте ки хостанд одамони амлокдор ба замини гандуми дар паҳлуи замини Сафар буда дароянд, ба онҳо амин:

— Ин гандум бояд азони оқсақол бошад,— гуфт.

— Ҳа, азони ман аст! — оқсақол тасдиқ кард.

— Ин ки азони оқсақол бошад, ба худашон монед, посира шавад, ба дигараш гузаред,— гуфт амлокдор.

— Магар замини ҷави дар он тарафи гандуматон буда ҳам азони шумост?— гуфта як шогирдпеша аз оқсақол пурсид.

— Не, азони ман нест, азони Фуломҳайдар аст, азони ин бача аст!— гуфта оқсақол Фуломҳайдарро нишон дод.

— Он,— гуфт амлокдор, ба ҳисоби Домулло Наврӯз монад, пас аз даравида кӯфтан «бардор»* карда мегиранд.

— Хасбур кунед, тақсир!— гуфт Мулло Наврӯз,— ҷашми ин бача бечо менамояд, то даравида кӯфтан нимаашро медуздад. Баъд аз он ман аз вай чӣ мегирам?

— Ту сангро мегирӣ, балоро мегирӣ,— гӯён Фуломҳайдар зери лаб пичиррос зад.

— Баъд аз хасбур кардан ба дастаки** подшоҳӣ медарояд. Дар он сурат ба шумо намерасад,— гуфт амлокдор.

— Ҷашми ин бача бечо бошад,— гуфт Урмон-Полвон бо як оҳанги нохушнудона ба Мулло Наврӯз,— ҷашми шумо-ку дар ҷояш аст. Хабардорӣ кунед, посбонӣ кунед, бардор карда гиред-дия. Магар худи ҷаноби бек бардошта бурда ба анбори шумо рехта доданашон даркор аст? Агар барон ман мемонданд, як донашро ҳам намонда худам кӯфта мегирифтам.

* Пас аз кӯфта бод карда тоза кардани ғалла, бо ғалбер тақсим карда гирифтани ҳаққи подшоҳиро *бардор* меномиданд.

** *Дастак* — коғази ба ҳам ҷаспонидан дароз буд, ки дар он рӯйхати номгӯйҳои молӣ ва менавиштаанд ва оиро монанди бозубанд лӯлашакл мепечонданд.

— Барои шумо ягон замини калонтарро мемононем, хафа нашавед, Полвон,— гуфт амлокдор ба ӯ.

— Аз давлати чаноби олий ва шумо ҳамааш азони ман аст, ман чаро хафа шавам? Дар омади гап гуфтам-дия.

Дастан амлокдор ба тарафи дигар нигоҳ карда ба роҳ даромад.

— Дар ин чав «дахъяки» мо ҳам ба «бардор» монд,— гӯён ичорадори авқоф ҳам аз думболи онҳо афтод.

Сафар, ки аз бағалаш ба дарахт овезон буд:

— Уй мирзо, хати таракаи маро дода равед, охир!— гӯён фаръед кард.

Мирзо чузъгирашро кофта мехост, ки хати таракаро барорад, амлокдор ба ӯ:

— Надихед, барҳам дода фиристонед он хатро. Вагарна ҳар сол ҳамин хатро бароварда ҳамин тавр чанҷол сар мекунад,— гуфт.

Дастан амлокдор аз пеши Сафар дур шуда ме-рафт. Сафар бошад, ҳоло ҳам:

— Хати таракаам... хати таракаам!.. — гӯён фаръед мекашид...

IV

Амлокдор пас аз мол карда шудани ёбони Қоқо ва Болон Рӯд ба лаби Қилвон фуromaд. Рӯди Қилвон на ин ки монанди Рӯди Шофирком пуроб набуд, балки ба як роҳи оби хушкида сафед шудамондае монандӣ дошт, ки дар як биёбон аз роҳи оби борон нишона монда бошад.

Киштзорҳои атрофи Қилвон ҳам ба биёбон монандӣ дошт. Дар он ҷо ғайр аз гандумхое, ки дар ҳар як ваҷаб як поя баромада, баъд аз як ваҷаб қад кашидан, сар ҳам кашида хӯшаашон дон пур накарда хушкида мондаанд, харбуза ва тарбузхое, ки пеш аз таноб партофтани палакашон сабча⁶⁷ бастаанд, мош ва лӯбиёе, ки пеш аз гул кардан дар офтоб сӯхтааст, нишонан дигар аз киштзор набуд.

Амлокдор ба лаби Қилвон омадан замон атрофи ӯро як тӯда мардумони сару по бараҳна печонда гирифтанд.

— Ин гандум азони кист?— гуфта пурсид аз мардум амлокдор як замини гандумро нишон дода.

— Азони ман,— гуфт як кас аз миёни мардум пеш омада.

— Номат чист? — гуфта пурсид мирзо аз он кас.

— Эргаш Бобоғулом! — он одам ҷавоб дод.

— Магар ту ҳам аз ғуломонӣ? — амлокдор пурсид.

Ба ин пурсиши амлокдор пеш аз Эргаш оқсақол ҷавоб дод:

— Ҳа, аз ғуломон. Аз хоназодони мост.

— Чаро ба замин кор накардӣ, чаро ҳосили ин нарасидааст? — амлокдор аз Эргаш пурсид.

— Кор кардам. Аммо об, ки набуд, меҳнатам зоеъ шуд, ҳосил нарасид.

— Чаро ҳашар карда рӯдро қанда дар вақти даркорӣ обро наёвардетон?

— На ин ки як бор, балки ду бор қандем, аммо имрӯз қандем фардо рег пахш кард. Як ҷилдироба наёмада боз об хушк шуд.

— Магар дар ҳашар ҳам, чунон ки ба пеши ман баромадед, тӯб шуда мебаромадед? — гуфта пурсид амлокдор аз мардум пичингзанона...

Вакте ки мардум ба ин пурсиши амлокдор ҷи ҷавоб доданашонро надоништа дар ҳайрат афтада истода буданд, оқсақол ба суҳан даромад:

— Таксир! — гуфт ӯ, — инҳо «соли гузашта оқсақол дар ғайби мо ба мо ҷавр қунонда буд, имсол худамо ба болои молқунӣ рафта бо бек кашмақаш карда молиятро кам меқунонем» гуфта даъвогар шуда омадаанд.

— Ба ман даъвогар? Ба ҳаққи подшоҳӣ даъвогар? — гуфт амлокдор тааҷҷубқунона ва давом кард:

— Ман маҷбур нестам, ки ҷи қадар мол қарданамро ба инҳо фаҳмонда бо инҳо кашмақаш қарда нишинам...

— Нависед, мирзо, ин гандумро «ашарата амнон*», — гуфт амлокдор.

Мирзо навишт:

* Ашарата амнон — ин суҳан араби буда, даҳ ман гуфтаи аст.

«Эргаш Бобоғулом, як пайкол⁶⁸ гандум даҳ ман молият».

— Чӣ қадар шуд молияти ман, ҳеҷ набошад, аз подшоҳӣ чӣ қадар қарздор буданамро дониста монам, — гуфт Эргаш.

— Ман маҷбур нестам, ки бо шумоён маслиҳат карда нишинам; аз подшоҳӣ чӣ қадар қарздор буданатро пас аз ҳеҷ задани нарх ва баромадани «дастакӣ молият» дар вақти доданат мефаҳмӣ.

— Он замин азони кист?—гуфта пурсид амлокдор як замини ба каланд гардонда шудгор карда партофтаро нишон дода.

— Ин ҳам азони ман аст, — Эргаш ҷавоб дод.

— Хамаи даштро ту соҳибӣ карда будӣ-дия. Пас аз шудгор кардан чаро нақиштӣ?

— Чӣ гуна кишта метавонистам; тухм нест; об нест. Об, ки нест, пас аз қиштан ҳам аздусар ҳосил намекард.

— Ин тавр бошад, чаро шудгор кардӣ?

— Порсол шудгор накарда монда будам, хор рӯид. Молияти хор гӯён ба номи ман даҳ танга навишта рафта будаед. Хор нарӯяд гуфта имсол гардонда партофтам.

— Бисъёр хуб. Ҳар чӣ ба қинояти худат худат иқрор кардӣ. Нависед, мирзо, ба номи ин «бист танга молияти шудгор...»

— Ин чӣ гуна ноинсофист! — гӯён фаръёд карда Эргаш давид ва як ҷаста дасти қаламғирифтаи мирзоро, ки мехост бинависад, аз бандаш маҳкам даст гирифт.

— Осӣ, боғӣ, — гӯён Ҷрмон-Полвон аспашро давонда рафт ва ба сари Эргаш бо қамчин задан гирифт.

Эргаш аз зӯрии шаллоқ:

— Вой, мурдам, оҳ сарам кафид, воҳ, воҳ, чашмам баромад!—гӯён фаръёд кашад ҳам, дасти мирзоро сар намедод ва намегузошт, ки ӯ бинависад.

Мардум, ки аз оху вои Эргаш ба раҳм омаданд, давида рафта аз ҷилави аспи Ҷрмон-Полвон гирифт-

та хостанд, ки аз сари Эргаш ўро дуртар кашанд. Урмон-Полвон Эргашро ба ҳоли худааш монда мардумро:

— Ғуломон, бадрагон, — гӯён дашном дод ва тозиёнаашро ба сари ҳар касе, ки рост ояд, ҳавола кардан гирифт. Эргаш аз ёрмандии халқ қувват гирифта дасти мирзоро сар дода, ба як хез қамчинро аз дасти Урмон-Полвон кашада гирифт ва ўро бо қамчини худааш задан гирифта:

— Падари ту, — гуфт, — гумоштаи Абдурахимбой шуда падарони моро дар зери қамчин қор фармуда омада буд. Акнун ту одами амлокдор шуда мехохӣ, ки маро дар зери қамчин пӯст кани. Морбача...

Одамони амлокдор ба сари мардум рехтанд, онҳоро бо қамчин, бо пошнаи мӯза ва бо ўзангу задан гирифтанд... Эргаш ва як чанд нафари дигарро ки пешчаг буданд, дастгир карданд. Мардум пароканда шуд. Мирзо навишт:

«Эргаш Бобоғулом, молияти шудгор, бист танга».

— Ин амлокдор бисъёр бурро баромад-ку, — гуфт оҳиста амин ба оқсақол — акнун ба «тахминан чор таноб, тахминан даҳ ман» гуфтани мо ҳам мӯхтоҷ намешудагӣ барин менамояд. Худааш ҳар қорро қардан мегирад.

— Ман ба гӯшаш хонда монда будам, — гуфт оқсақол дар ҷавоби амин — «ин ғуломонро як тарсонда мондан дарқор аст» гуфта будам. Вагарна ҳокими мамлакат бе савобдиди мову шумо қорро қарда наметавонад. Хоҳ қозӣ бошад, хоҳ раис, хоҳ амлокдор бошад ва хоҳ миршаб, ҳатто худи амир ҳам бо арбоб, оқсақол, амин ва калоншавандагони мамлакат ҳукмронӣ қарда метавонанд. Агар мо набошем ва ҳилаву найранги мо набошад, ин мардуми сару по бараҳна дар як рӯз линги инҳоро аз осмон меоранд. «Арбобро бин, дехро тоз!» масали тоҷикӣ, ки аз таҷрибаҳои чандинсолаи ҳокимон баромадааст...

Дехқонони дастгиршударо даст баста ба амлокдорхона фиристоданд. Мулло Наврӯз ба амлокдор гуфт:

— Фуломон мусулмон нестанд, инҳо шеаанд. Ба инҳо ғайр аз хироч ва молият қизья⁶⁹ андохтан аз рӯи шариат мумкин аст. Агар ман муфти мешудам, ба ҳамин мазмун як фатво мебаровардам.

— Агар,— гуфт амлоқдор,— ҳамин сухани шуморо чаноби оли шунаванд, дарҳол шуморо муфти меку- нанд. Шумо ҳам аз еми асп талабида дашт ба дашт гаштан халос мешавед.

— Мо ҳам аз шумо халос мешавем,— гуфта Ҷр- мон-Полвон сухани амлоқдорро пурра кард.

Амин ва оқсақол хандиданд.

Дастаи амлоқдор ба тарафи киштҳои касони ди- гар рафт.

V

Дар ёбони Қоқо Фуломхайдар пас аз даравида кӯфтани чави худ акнун онро бод карда истода буд. Ба Мулло Наврӯз, ки атрофи хирманро монанди мӯр- ча давр зада мегашт, Назарбой — иҷорадори даҳьяк- чӣ⁷⁰ гуфт:

— Бо гуфтани «намур харам, чав хоҳад пухт» на шиками хар ва на шиками соҳиби он сер мешавад. То ба даст дароварданатон ҳамин еми аспро, чанд рӯз овора шудед. Акнун инро саришта карда нағза- как фоида гирифтатон даркор аст.

— Ман аз ин хирман ҳақ мегирифта бошам, шу- мо ҳам ҳақ мегиред, дар он сурат чаро танҳо ман ха- бардорин инро мекардаам,— гуфт Мулло Наврӯз ба Назарбой.

— Ман аз ин хирман, гуфт Назарбой,— ба хи- соби вақф⁷¹ даҳьяк мегирифта бошам, шумо ба хи- соби молияти подшоҳӣ даҳсе мегиред. Бинобар ин посбонини инро ҳам бештар шумо бояд кунед. Ба бо- лон ин ҳаққи доруға* ва кафсанашро** ҳам азони шу-

* *Доруға* — дар асл умуман ба маънои посбон бошад ҳам, дар истилоҳи амлоқдор ва иҷорадорони Бухоро касест, ки то тайёр шуда бардоштани хирман ва чудо кардани ҳаққи подшо- ҳӣ ва ё вақф онро посбонини мекард.

** *Кафсан* — ҳаққест, ки аз хирман ғайр аз ҳаққи подшоҳӣ ва авқоф, барои одамони амлоқдор ё иҷорадор бароварда ме- гирифтанд.

мо мекунем; дар он вақт агар аз ҷониби ман ҳам шумо хабардорӣ кунед, зарар намекашед.

— Ин тавр бошад, ин хизмат аз мо расад,— гуфт Мулло Наврӯз ва илова кард:

— Ман ҳам он қадар одами содда нестам. Аз бозе, ки Фуломхайдар ба дарав даромадааст, шабу рӯз чашм напӯшонда хабардорӣ карда истодаам. Бо вучуди ин ҳар рӯз ба ин «аз ҷав дуздидӣ» гуфта як дӯғ зада ҳам мемонам.

— Модом, ки хабардор ҳастед, модом, ки медонед надуздидааст, пас чаро ба ӯ дуздидӣ гуфта дӯғ мезанед?

— Барои ин ин корро мекунам, ки дар вақти бардор барои тӯҳмат карда зиёдатар ҳақ гирифтаи роҳ пайдо шуда монад.

— Баракалло, домулло; шуморо ба худам мирзо кунам мешудааст.

— Барои мирзоя хату саводам он қадар қор намеояд-куя, агар доруғағнатонро ба ман супоред, гӯмон мекунам, ки хуб саришта карда метавонам.

— Дар ин бора фикр карда мебинем, хайр то дидан, саломат бошед,— гӯён Назарбой асп ронда рафт.

— Хайр, хуш,— гӯён Мулло Наврӯз ба сари хирман монд...

* * *

— Фуломхайдар хирманро бод карда онро бехта чош кард. Мулло Наврӯз аз лаби рӯд як домон реги нам оварда онро як каф-як каф ба теппа ва аз камаргоҳи чош аз қор қор рехт. Аз қисааш як тағмаи ҷӯбин, ки дар он нақши маҳсусе қанда шуда буд, баровард, онро аз болои реги нам пахш кард ва бо ҳамин роҳи дуздидан аз чошро баста барои иҷорадорро гирифта овардан рафт... Ҳар чанд Фуломхайдар дар вақти рафтани Мулло Наврӯз:

— Зудтар оетон, ман барои посбонии ин сабилмонда боз чанд рӯзи дигар овора нашавам,— гуфта бошад ҳам, Мулло Наврӯз бо иҷорадор баъд аз як ҳафта омаданд. Вақте ки инҳо аспхошонро ба дарахт баста ба сари хирман омаданд, Мулло Наврӯз ба хирман як чашм андохта:

— Аз ин дуздидаанд,— гуфт.

— Магар хоб дида гап зада истодаед? — гуфт ба
ӯ Фуломҳайдар.

— Хох хоб бинам, хоҳ набинам, ки дуздидай...

— Ба кадом далел?

— Далелаш?.. Далелаш тағма-дия. Агар надузди-
да бошӣ, накши тағмаи ман пахшкарда куҷо рафта-
аст?

— Аз тағмаи дар рег пахш кардашуда магар дар
муддати як ҳафта-дах рӯз ҳам асар мемонад. Дар ин
муддат на танҳо накши тағма, худи регро ҳам, ки бо
офтоб хушкида буд, бод гирифта бурдааст.

— Барои дуздӣ баҳонаи хубе.

— Дузд нагӯед, домолло; дехқони меҳнаткашero,
ки дувоздаҳ моҳ кор карда араки чабин рехта барои
муфтхӯрон нон ёфта медиҳад, дузд гуфтан айб аст.

— Хуб, зарар надорад. Корро сар кунем, дар вақ-
ти бардоштани хирман ҳисобашро меёбем,— гуфта
Назарбой ҷанҷолро пасанда кард.

Дехқонҳои дар он гирду пеш кор кардагашта ҳам
«ба чош барака!» гӯён ба сари хирман омаданд...

— «Ба чош барака!» — гуфт худ ба худ Фулом-
ҳайдар ва илова кард:

— Дилу нияти муллот ҳамин бошад, ба чошат
барака мешавад,— гуфт пичингзанон.

— Ба мулло забон нарасон, кофир мешавӣ,— гуфт
як дехқон ба Фуломҳайдар киноякунона.

— Агар мусулмонӣ ҳамин аст, кофир шавам шу-
дан гирам-эй,— гуфт Фуломҳайдар.

— Кофир шуда, сахат саломат наместонӣ,— гуфт
Мулло Наврӯз ба Фуломҳайдар,— туро муллоҳо ба ко-
зихона кашида «сабби набӣ* кард» гуфта сангсор ме-
кунонанд.

— Бисъёр дӯғ назанед, домолло! — гуфт Сафар, ки
дар як гӯша хомӯш нишаста буд.

— Ту ба гап ҳамроҳ нашавӣ ҳам, мешавад,— гуфт
ба ӯ Мулло Наврӯз,— магар ба дарахт овехта шуда-
натро фаромӯш кардӣ?

* *Сабби набӣ* — таҳқирӣ пайгамбар.

— Холо-ку вай дарахт будааст, агар аз дастатон ояд, маро бурда ба дор овезед, аз манор партоед...

— Ҷанҷоли беманфиат чӣ лозим аст, домулло!— гуфт Назарбой ба Мулло Наврӯз ва ба Фуломхайдар нигоҳ карда:

— Хез, ғалберро гир, корро сар кунем,— гуфт.

Фуломхайдар ғалберро гирифта ба сари чош омада аз чав пур кард. Мулло Наврӯз ва Назарбой ҳам даҳони ҷуволхошонро кушода истоданд. Фуломхайдар, бе он, ки гап занад, ғалбери пури чавро бардошта ба Назарбой нигоҳ кард.

— Иро,— гуфт Назарбой,— ба ҳисоби ҳаққи доруғагӣ ба ҷуволи домулло андоз.

Фуломхайдар он ғалберро холи карда боз дубора пур кард.

— Ин ҳам,— гуфт Назарбой,— ба ҳисоби кафсан ҳаққи домулло аст.

Ғалбери дуйӯм ҳам ба ҷуволи Мулло Наврӯз даромад. Вақте ки Фуломхайдар ғалбери сейӯмро пур мекард, аз тарафи деҳа имом, арбоб ва сартарош ҳар як як хӯрчинро бардошта бо шушҳои пухта давида омаданд.

— Ин ғалберро барои ҳаққуллоҳ ба хӯрчини домуллоимом холи кун!— гуфт Назарбой... Ба ҳамин тариқа ғалбери чорӯм ба арбоб барои ҳаққи миробӣ, ғалбери панҷӯм ба сартарош барои ҳаққи мӯйсаргирӣ дода шуд.

Фуломхайдар ғалбери шашӯмро пур кард.

— Иро,— гуфт Назарбой,— ба ҳисоби даҳьяки ғалберҳои холикардаат ба ҷуволи ман андоз.

— Магар даҳьяки панҷ ғалбер як ғалбер мешавад?— гуфта тааҷҷубкунон пурсид Фуломхайдар аз Назарбой...

— Даҳьяки чоруним ғалбер,— гуфт Назарбой,— ним ғалбер мешавад. Ҳамин ки аз чоруним ғалбер гузашт, даҳ ғалбери пурра ҳисоб меёбад. Ин таомули мамлакат аст.

— Хок хӯрад ин гуна таомулро,— гуфт Фуломхайдар.

— Таомули вилоят барои манфиати ту магар вайрон мешавад?— гуфт Назарбой.

— «Алурфу калнас», яъне урфу одати мардум баробари ҳукми Куръон аст-гуфтаанд дар китобҳо,— гуфта имом сухани иҷорадорро қувват дод.

— Шумо ба сухан ҳамроҳ нашавед ҳам, як ғалбер чавро ҳалол карда будед,— гуфта Сафар имомро қадре хонда партофт.

— Як мӯрча як дона гандумро кашола қунад, мӯрчан дигар аз пушти он дона тела дода ёри медиҳад-дия,— гуфт хандақунон як дехқон.

— Гапи барзиёд дарқор нест, аз рӯи таомули вилоят баркашидан гир-дия,— гуфт арбоб қадре шӯрида ба Ғуломхайдар

— Толон қарланӣ бошетон, худхотон толон қардан гиретон. Ман бо дасти худ моли худамро толон қунонда наметавонам,— гуён Ғуломхайдар ғалберро ба як тараф ҳаво дод ва ҳудаш ба қаноре рафта зониҳояшро дар байни ду дасташ гирифта рӯяшро турш карда нишаст.

— Ин тавр бошад, ин хизматро ман қунам,— гуфта арбоб аз ҷояш хест, ҷомаашро кашида ба як сӯ партофт, ғалберро гирифта ба сари ҷош рафта нишаст ва онро пур карда:

— Даҳони ҷуволатонро нигоҳ доред, Назарбой ака,— гуфт ва ғалбери пурчавро ба ҷуволи ӯ ҳоли кард.

Пас аз он, ки арбоб ғалбери дуйӯмро пур карда ба Назарбой нигоҳ кард, ӯ:

— Аз ҳисоби даҳсеи ҷави баркашидашуда ду ғалберро болонҳам ба ҷуволи домулло андозед,— гуфт.

Арбоб он ғалберро ба ҷуволи Мулло Наврӯз ҳоли карда, як ғалбери дигарро ҳам ба вай андохт.

Ба ҳамин тарика, дар ҳолате, ки ҳуди Ғуломхайдар ба як дона ҷав соҳиб нашуда буд, 8 ғалбер ҷав аз миён рафт.

Дар ҳамин вақт як қаландар, ки ба танаш жанда, ба сараш қулоҳи чортарки⁷² қаландарин аз рӯяш ҷилтор баста, ба сари нофаш аз камарбанди шол қачқул гузаронида, аз паҳлуяш мутбахқаду овехта ва ба дасташ сӯтан оханиғ гирифта буд, омада аз асп фуромад

Қаландар сўтаашро ба замин зада лачоми аспашро ба вай андармон карда монд, аз хўрчинаш ду кулчан ширмолро бо як лаълича баровард, кулчаро бар рўи лаълича гузошта ва лаъличаро ба дасташ гирифта ба сари чош омада:

— Е ху, ё манху, пирам нақшбанди девона,— гўён онро ба пеши имом ниҳод.

— Биёед, биёед, Шорачаб,— гуфт Сафар ба қаландар нигоҳ карда, — танҳо шумо кам будед.

Имом бо як чашмгуруснагин муллоӣ даррав нонхоро шикаста пора карда ба хўрдан даромад. Назарбой, Мулло Наврўз, арбоб ва сартарош ҳам бетакаллуфона ба нон даст дароз карданд...

Бо ду-се даст бурда овардан дар лаълича як-ду бурда нон монда буд, ки Назарбой:

— Шумоҳо ҳам хўрда монетон. Нони қаландар тавбаруки аст,— гўён лаъличаро ба тарафи Сафар тела дод.

Сафар истиғно карда ба лаъли нигоҳ накард. Аммо имом, бе он ки чашмашро аз ду бурда нони дар даруни лаълича буда канад, ба Сафар:

— Гиред, охир! Магар сер хастед, худатон сер бошед, ба дигарон диҳед, ҳеч кас нахўрад, боз худамон мехўрем,— гуфт.

Сафар аз лаълича як нонрезаро гирифта ба даҳонаш андохта лаъличаро ба пеши деҳқонони дигар тела дод. Онҳо лаъличаро даст ба даст якдигар гузаронида, ҳар кас донак барини нонро ба даҳонаш андохт. Ниҳоят як деҳқон лаъличаро бо донак барини нони дар вай боқимонда ба тарафи Фуломҳайдар дароз карда:

— Худат ҳам намаки нони қаландарро чашида мон. Ту нахўри ҳам, як галбер чават ба ни ҳам меравад,— гуфт.

Аммо аз гояти ғазаб Фуломҳайдар дар ҳолате буд, ки аз гулўяш нон намегузашт, ком ва ҳалқаш хушида буд, чашмаш шарораҳо мепошид:

— Не, ман намехўрам,— гуфт ў,— иро ҳам ба ҳамон балохўрҳо диҳед, худхошон хўранд...

Дар ҳамин вақт чашми Фуломҳайдар ба қалач-

дар афтод, ки аспашро аз сӯта кушода ба сари чор* оварда онро хӯронида истодааст. Ӯ хашмигнона аз чо-яш часта хесту давида рафта, сӯтаро аз замин кашиде гирифт ва бо нӯги найзавори он ба бинии аспи каландар зад. Асп рамхӯрда гурехт. Ғуломхайдар ба каландар гуфт:

— Агар бисъёр монад, ба ман ҳамин чор мемонад, магар инро ҳам ту муфтхӯр ба аспат хӯронда меравӣ?

Каландар аз паси аспи гурехтарафтааш рафт. Дигарон ба тақсим карда гирифтани боқимондан чавдаромаданд.

— Аввал ҳисоби чапи дуздидашуда карда шавад, пас аз он тақсим кунед! — гуфт Мулло Наврӯз ба арбоб.

— Магар аз ин хирман дуздидаанд? — гӯён арбоб як тарафи гардиши ғалберро ба замин ниҳод ва бо синааш ба тарафи бслои гардиш такъя карда истода, ба Мулло Наврӯз нигоҳ кард.

— Ҳо,— гуфт Мулло Наврӯз,— тағмаро вайрон кардаанд, дуздидаанд.

— Чӣ қадар дуздидаанд?

Аз рӯи тахмини ман ду ман дуздидаанд.

— Кӣ дуздидааст? — гӯён Ғуломхайдар ба сари Мулло Наврӯз ҳамла карда омад.

— Ту дуздидай? — Мулло Наврӯз ҷавоб дод.

— Ин дузд нест, ин намедуздат. Дурӯғ мегӯед, до-мулло! — гуфт Сафар.

— Дурӯғ, тӯхмат! — гӯён деҳқонони дигар ҳам овоз баланд карданд.

— Ҳамаи шумоён дузд, ҳамаатон забонхотонро як кардаед,— гуфт Мулло Наврӯз аз чояш хеста.

— Худи шумоён дузд! — гуфт Ғуломхайдар ба вай наздиктар омада ва илова кард:

— Ғайр аз сартарош ака, ки дар ҳар даҳ рӯз-понздаҳ рӯз мӯйсари ман ва бачагонамро мегирад, дигари шумоён чӣ ҳақ доштед, ки ба ман як дона на-дода, ҳашт ғалбер ҷавамро тақсим карда гирифтед. Боз роҳ меҷӯед, ки дигарашро тамоман гиретон...

* Чор — ғаллан нимкӯфта аст, ки дар вақти бехтан дар ғалбер мемонад.

Фуломхайдар чунон дар ғазаб омада буд, ки бе-
ихтиёр дод гуфта сардод:

— Ин дуздӣ нест, ин роҳзанӣ аст, ин рӯзона, дар
пеши чашми мардум роҳзанӣ кардан аст...

— Гапатро доништа зан,— гӯён даҳъякҷӣ қамчи-
нашро ба дасташ гирифта ҳамла карда, ба сари Фу-
ломхайдар омад.

Мулло Наврӯз, ки аз ин ҳаракати даҳъякҷӣ часо-
рат пайдо кард, қамчинашро аз миёнаш гирифта ба
сари Фуломхайдар зад. Фуломхайдар бо ду дасташ аз
гулӯи Мулло Наврӯз маҳкам гирифта пой рости ху-
дашро аз паси поҳон ӯ гузаронида пеш кашид. Мулло
Наврӯз пушт бар замин ғалтид. Фуломхайдар ба сари
синаи ӯ савор шуда бо ду зонуи худ ӯро кундазону за-
дан гирифт. Ханӯз дастҳои Фуломхайдар гулӯи Мулло
Наврӯзро фишор меоданд.

— Хонасӯхтагон, дуздон!— гӯён Назарбой ба сари
Фуломхайдар бо қамчини худ задан гирифт.

— Хонаамо сӯхтанӣ бошад, якбора сӯзад, монад,—
гӯён Сафар аз пушти Назарбой омада ӯро ғалтонид.

— Қори ношуданӣ шуд, акнун заданамон мемо-
над,— гӯён деҳқонони дигар ҳам хучум карда ома-
данд ва:

— Ба чоҳон ба назар нономаёнашон занед,— гӯён
ба тарафи аз миён поёни Мулло Наврӯз ва Назарбой
задан гирифтанд...

Имом, арбоб ва сартарош хӯрчинхоширо бар-
дошта:

— Пой мо ҳам ба чуқурии ин беандешагон кан-
даистода фуру наравад,— гӯён ба тарафи деҳа нигоҳ
карда гурехтанд.

Каландар аспн аз димоғаш хун чакида истодааш-
ро даст гирифта омада, ин холро дида лаъличан дар
зери по пачақ шудаафтадаашро гирифта ба хӯрчинаш
андохт ва сӯтаашро ба даст гирифта ба аспаш савор
шуда:

— Дар ин миён кулчаҳои ширмоли ман сӯхт,— гӯ-
ён ин ҳам гурехт.

Мулло Наврӯз ва Назарбой ханӯз дар зери деҳқо-
нон монанди говони дар зери дастӣ қассоб хобида
бонг мезаданд.

Дар шаҳри Бухоро дар миёнсарои мадрасаи мири Араб муллоҳои бисъёре чамъ шуда буданд; инҳо дар бораи вақфи мадраса гап мезаданд. Сухан дар болои шикоятӣ Назарбой иҷорадор мерафт, ки ӯ аз дасти деҳқонони вақфкор барои зада пеш карданишон ӯро, додгӯён омада буд.

Вақте ки Назарбой саргузашти аз дасти деҳқонон шатта хӯрдани худро тасвир карда ба поён расонид, яке аз муллоён гуфт:

— Панҷ сол пеш аз ин ҳама вақфҳои мадрасаамон панҷоҳ ҳазор танга даромад меод; ҳоло даромади вақфамон ба дусад ҳазор танга расидааст, ки танҳо заминҳои дар иҷораи Назарбой будамо панҷоҳ ҳазор даромад медиҳад.

— Агар ҳосилоти вақфамон,— гуфт муллои дигар, — бо ҳамин гуна тараққӣ пеш равад, дар даҳ-поздаҳ соли дигар мадрасамо монанди хазинаи амир даромади бешуморро соҳиб хоҳад шуд.

— Бехтарини иҷорадорҳо Орифи рангубор аст,— гуфт дигаре,— ӯ одами бисъёр бобаракат аст. Ҳар сол вақфамонро аввал ӯ омада ба иҷора мегирад. Мо нақдан аввалро аз дасти ӯ мегирем, баъд аз он болобардорини иҷора чӯшида меравад.

— Шумо иҷорадори хубро чӣ медонед,— гуфт як муллои дигар сухани ин муллоро қабул накарда,— Орифи рангубор иҷорадори ҳақиқӣ нест. Ӯ «мақбуз»-хӯр аст.

— Дуруст аст,— гуфт муллои дигар сухани ин муллоро қувват дода,— ҳар сол Орифи рангубор дар аввали қор меояд, иҷора мекунад. Вақте ки иҷорадори дигар омада иҷораро зиёд кард, ӯ мақбузашро мегираду меравад. Қасе надидааст, ки ягон сол ба дасти ӯ иҷора монда бошад.

— Иҷорадори гавчигари девқор Шариф-Кичирӣ аст,— гӯён як муллои дигар мехост дар мадҳи иҷорадори дигаре гузарад. Назарбой иҷорадор:

— Тақсирҳо! — гӯён фаръед кард, вақте ки муллоён хомӯш истода ба тарафи ӯ нигоҳ карданд, ӯ гуфт:

— Аввал арзи маро шунаветон, баъд дигар гапхотро гуфтан гиретон.

— Хуб, арзи шумо чист?— гуфт муллои суханаш буридашуда ба Назарбой.

— Ман ҳозир гуфта будам ва боз мегӯям, ки деҳқонон маро заданд, ҳақорат доданд, хосилоти вақфро ба ман надода, маро пеш карданд. Акнун шумоён бояд орамро аз деҳқонони вақфкор гирифта диҳед ва онҳоро ба ҳолате оред, ки бечуну чаро ҳосилоти вақфро мувофиқи савобдиди ман ба ман супурдан гиранд. Агар ин тавр намекарда бошетон, ё наметавониста бошетон, ёздаҳ ҳазор тангаи нақдаи ман додари бо панҷ ҳазор тангаи мақбуз ба ман диҳетон. Пас аз он ихтиёри шумо ёр аст, хоҳед ичораатонро ба Орифи рангубор диҳед, хоҳед ба Шариф-Кичирӣ.

— Шумо кай ба мо ёздаҳ ҳазор тангаи нақда додед?— гӯён як кас аз канортари тӯда фаръед баровард ва илова кард:

— Ман-ку аз ичораи шумо барои хучраи худ аз рӯи як ҳазор тангаи нақда ҳақ гирифтаам.

Пеш аз он, ки Назарбой ба он одам ҷавоб диҳад, имоми мадраса ба он кас нигоҳ карда гуфт:

— Шумо, бародар, ҳоло таомулу тарзи ичораи вақфро намедонед. Шумо ба хучрадори ва вақфхӯрӣ акнун даромадаед.

— Таомули ичораи вақф чист?— Ба ман ҳам фаҳмонда монед,— гуфт он одам ба имом тез шуда ва илова кард:

— Модом, ки ман бист ҳазор тангаи нуқраи сараи ҳар даҳтааш ҳафтмисқоли зарби Бухорои шарифро дода, аз мадрасани шумоён ба умеди вақф хучра харидаам, доништа монам, ки имсол ман аз вақф чӣ қадар фонда мегирифтаам. Ҳоло ман ҳамаи даромади вақфи мадрасаро дусад ҳазор танга ҳисоб карда аз ин маблағ қариб ҳазор танга ба хучраи ман мерасад гуфта худамро хурсанд карда гаштаам.

— Ман барои фаҳмондани таомули ичораи вақф, ҳикояти ба ичора монданамон ҳамин вақфро, ба шумо гуфта медиҳам; аз ҳамин ҳикоят шумо мефаҳмед, ки таомули вақф ба ичорамонӣ чӣ гуна будааст?— гуфт имом ва ҳикоя сар кард:

— Мо дар моҳи хут (февраль) ҳамин вақфро, ки ҳоло дар иҷораи Назарбой аст, ба Орифи рангубор ба бадали даҳ ҳазор танга ба иҷора мондем ба ин шарт, ки ӯ ҳазор тангаи нақда медиҳад ва як ҳазор танга ҳам «мақбуз» аст, ҳашт ҳазор тангаи боқимондаро дар се муддати сол се тақсим карда медиҳад...

— «Мақбуз» чист?— гуфта он одам ҳикояи имомро бурид.

— «Мақбуз» ин аст, ки,— гуфт имом,— мо ҳамон маблағи «мақбузро» бо вучуди нагирифтани мон гирифтагӣ ҳисоб мекунем.

— Чаро? — гуфта як қад парид он хучрадори нав,— чаро мо пули ногирифтаре гирифташуда ҳисоб мекардаем?

— Барои ин ки,— гуфт имом,— вақте ки каси дигаре омада иҷораи ин вақфро зиёд карда мегирад ва Орифи рангубор аз миёна мебарояд, он дастӣ хушк намонад, харочоти ба қозихона ва васиқакардааш, ширинкомаи ба мадраса додааш насӯзад ва чанд рӯзе, ки дар пайи ин кор сарф кардааст, муфт наравад.

— Хуб, фаҳмидам,— гуфт он одам ва имом ба ҳикояи худ давом кард:

— Дар моҳи ҳамал (март) Шариф-Кичирӣ омада ҳамин вақфро ба бадали понздаҳ ҳазор танга ба иҷора гирифт, ба қарори ин ки дуву ним ҳазор тангаи нақда медиҳад ва яку ним ҳазор тангааш «мақбуз» аст. Мо аз Шариф-Кичирӣ дуву ним ҳазор тангаи нақдаро гирифта ду ҳазори онро ба Орифи рангубор додем, ки ҳазор тангааш ба ҳисоби пули нақда додааш ва ҳазор тангааш ҳам «мақбузи» шарткардамон. Панҷсадашро миёнаи вақфхӯрон тақсим кардем.

— Яъне ҳазор танга ба ҳаво рафт,— гуфт он одам.

— Хуб, шумо он маблағро бахаворафта шуморед.— гуфт имом ва боз ҳикояи худро давом дод:

— Дар моҳи савр (апрель) Ҳоҷӣ Қурбон омада вақфи мазкурро ба бадали бисту панҷ ҳазор танга ба иҷора гирифт, ба ин шарт, ки чор ҳазору панҷсад тангаи нақда медиҳад ва ду ҳазор танга ҳам мақбуз аст. Мо аз Ҳоҷӣ Қурбон чор ҳазору панҷсад тангаи нақдаро гирифта чор ҳазорашро ба Шариф

Кичирӣ дода панҷсадашро ба мадраса тақсим кардем.

— Пули баҳаворафта ду ҳазору панҷсад танга шуд— гуфт хучрадори нав. Имом давом кард:

— Дар моҳи чавзо (июнь) Камолбой иҷорадор омада бадали иҷораро ба сиву панҷ ҳазор баровард, ба ин шарт, ки ҳафт ҳазор тангаи нақда медиҳад ва се ҳазор ҳам мақбуз аст. Мо аз ин иҷорадор ҳафт ҳазори нақдаро гирифта шаш ҳазору панҷсадашро ба Ҳочӣ Курбон дода панҷсадро миёнаи худ тақсим кардем.

— Ҳамагӣ чор ҳазору панҷсад талаф шуд,— гуфт он кас.

Боз имом давом кард:

— Дар моҳи саратон (июль) дар рӯзи «фасх» ин кас — Назарбой ака омада ҳамин вақфро ба бадали панҷоҳ ҳазор танга ба иҷора гирифтанд, ба ҳамин шарт, ки ёздаҳ ҳазор нақд диҳанд ва панҷ ҳазор ҳам «мақбуз» шавад. Мо аз ин кас ёздаҳ ҳазор тангари гирифта аз он даҳ ҳазорашро ба Камолбой додем ва ҳазор тангаи боқимондаро тақсим кардем, ки шумо ҳам аз он ҳаққи хучраатонро гирифтед.

— Гуфта мешавад, ки ҳафт ҳазору панҷсад танга, яъне қариб шашьяки бадали иҷора ба «мақбуз» рафт,— гуфт он одам ва боз пурсид:

— Маънии рӯзи «фасхро» нафаҳмидам?

— Рӯзи «фасх» он рӯзест, ки,— гуфт имом,— дар он рӯз эшони қозикалон баъд аз он зиёда карда гирифтани иҷораро фасх, яъне бекор мекунад. «Фасх» аз рӯи одат дар моҳи саратон ки моҳи гандумпазӣ аст, мешавад. То ки иҷораҳо ба дасти иҷорадорон барқарор монад ва онҳо ҳам ба сари деҳқонон баромада ҳаққи авқофро чамъ карда гиранд.

— Хайрият ки,— гуфт хучрадори нав,— ҳамин рӯзи «фасх» ҳам будааст, вагарна боз ягон каси дигар ин иҷораро ягон чиз зиёд мекард. Ин кас ҳам панҷ ҳазор тангари мақбуз гуён мегирифтанд, дар он сурат пули баҳаворафта таппа-тахт ба чорьяки бадали иҷора мерасид.

— Ҳоло ҳам ман панҷ ҳазор тангаи мақбузи худро мегирам,— гуфт Назарбой.

— Гирифта наметавонед,— гуфта як мулло ба ӯ дӯғ зад,— модом ки шумо ичораро ба ихтиёри худ партофта истодед, чаро боз макбуз мехӯред?

— Ин гуна муомила дуруст нест,— гуфт мутаваллӣ⁷³ ба он мулло нигоҳ карда,— ба як одаме, ки худашро ба куштан дода аз заминҳои хушк, аз деҳқонони «гушнапурзӯр» панҷоҳ ҳазор танга ёфта меदिҳад, ин гуна муомила намекунад.

Аз ҳимояти мутаваллӣ часорат пайдо карда Назарбой гуфт:

— Агар ҳаққан-ҳақко ҳаққи вақфро чамъ мекунем, гӯем, аз заминҳои дар иҷораи ман буда бист ҳазор танга ҳам намерӯяд. Ҷонсупории мо барин иҷорадорхост, ки шумо ин қадар маблағи калонро мехӯред.

— Хуб,— гуфт мутаваллӣ,— ҳозир чорае ёфтан даркоғ аст, ки деҳқонон бечуну чаро ба додани ҳаққи вақф розӣ шаванд.

— Муллобачаҳоро чамъ карда бурда вақфкорҳоро хармурд* қардан даркор аст,— гуфт як муллои ҷавонтар.

— Вақфкорҳоро ба қозихона бурда таъзир кунондан даркор аст,— гуфт як муллои дигар.

— Баъд аз таъзири бо ҷӯб ё дарра** таъзири Билмол (ҷарима) ҳам кунондан зарур аст, ки,— гуфт муллое,— алами таъзири билмол аз алами таъзири бо ҷӯб ҳам саҳттар мебошад.

— Барои таъзири билмол қардан.— гуфт Мулло Наврӯз, ки он ҳам ба қатори Назарбой ба деҳқонон даъвогар шуда омада буд,— мол доштани онҳо лозим аст. Ва ҳол он ки онҳо чизе надоранд ва дасту поҳшон аз заминро осмон қандагӣ аст.

— Пас, ба фикри шумо чӣ гуна ҷазо диҳондан лозим аст? — гуфта пурсид он мулло аз Мулло Наврӯз.

— Дар бораи кофирии онҳо ривояти уламо қарда ҳамаашонро сангсор⁷⁴ кунондан лозим аст,— гуфт Мулло Наврӯз.

* *Хармурдкунӣ* — яз касро паҳш қарда задани чанд касро мегуфтанд.

** *Дарра* — олати ҷармине буд, ки бо он одамҳоро зада таъзир мекарданд.

— Ҳаман инҳо чораҳои рӯякӣ аст,— гуфт як муллои дигар,— аз ин чора шикам сер намешавад ва ба кеса чизе намендарад. Ба фаҳми ман чораи ҳақиқӣ он чораест, ки ман андешидаам.

— Чораи ҳақиқии дар фикри шумо омада чист?— гуфта пурсид мутавалли аз он мулло.

— Он, чораест, ки дар натиҷаи он пули вақф рӯяд.

— Худи он чора чист?— гуфта боз мутавалли пурсиши худро такрор кард.

— Шумо чӣ гуна каллаварам ҳастед, ки чораи ҳақиқиро намефаҳмед? Чораи ҳақиқӣ он аст, ки дар натиҷаи он пули вақф рӯяд, гуфтам-ку,— гӯён он мулло ба мутавалли шӯрид.

— Сухани шумо ҳам,— гуфт мутавалли ба он мулло,— як гапи хушку холи аст. Ба фикри ман...

— Лонусаллим*, ки,— гуфт он мулло ба мутавалли,— сухани ман гапи хушку холи бошад; чаро чоиз нест, ки чораи ҳақиқӣ бошад?

— Касе, ки чораеро таклиф мекунад, ки дар натиҷаи он пули вақф мерӯяд, мумкин аст, ки чораи ӯ андешида чораи ҳақиқӣ бошад,— гӯён як муллои серхучра сухани он муллоро қувват дод.

— Имкон мӯчеби вукӯъ нест,— гуфт муллои дигаре ба мутавалли тарафдорӣ карда,— масалан мурғи анко аз ҷумлаи мумкинот аст ва ҳол он ки ҳеҷ кас ӯро дар дунё надидааст...

— Ин кас,— гуфт як муллобача он муллоро нишон дода ба як муллобачаи дигар охиста,— домуллои кунҷакии** мананд. Ин кас мунозирачии бисёр забардастанд. Худашон гуфтанд, ки як рӯз дар мунозираи арки подшоҳӣ чанд муллои калонро мулзам кардаанд.

— Домуллои кунҷакии ман аз домуллои кунҷакии ту муллотаранд,— гуфт он муллобача сухани ин муллобачаро рад карда ва илова кард:

* *Лонусаллим* — қабул намекунам гуфтаи аст, ки истилоҳи мунозираи мадраса аст.

** *Домуллои кунҷаки* — домуллои дараҷаи дуйӯм аст, ки шогирдон аввал дарсашонро пеши ӯ хонда тайёр мекунанд, пас аз он ба дарсхона ба пеши мударрисии калон рафта мехонанд.

— Хар вақт ки он кас дар хучраашон дарс ме-
гӯянд, овозашон аз дарвозаи мадраса берун баромада
ба кӯча паҳн мешавад. Ҳатто роҳгузарони авом ҳам
овози он касро шунида «аҷаб муллои калон будаанд»
гӯён дар ҳайрат монда аз роҳашон бозистода гӯш ме-
диханд.

— Фикри мутаваллиро ҳам шунавем,—гуфт му-
даррис, ки то ҳол ба гап ҳамроҳ ношуда ба сари си-
пааш нигоҳ карда пичирросзанон тасбеҳ гардонда ни-
шаста буд.

— Мутавалли одами авом аст, ӯ хизматгори моён
аст, сухани ӯ чӣ эътибор дорад? — гуфт муллои сер-
хучра.

— Дам шин, беадаб—гуфта мударрис муллои сер-
хучраро коҳиш кард.

— Чаро ман дам менишастаам, агар шумо аз
вақфи ин мадраса барои дарсгӯнатон ҳақ мегирифта
бошед, ман барои хучраҳои зархаридам ҳақ меги-
рам...

Азбаски шогирдони мударрис аз ҳар тараф:

— Дам шин, дам шин.—гӯён гарданҳои худро
монанди хурӯсонӣ ба ҷанг тайёршуда баланд карданд;
муллои серхучра маҷбур шуд, ки дам шавад.

— Марҳамат кунед, фикратонро гӯед,— гуфт му-
даррис ба мутавалли, ки аз сухани муллои серхучра
димоғаш сӯхта пешонаашро турш карда нишаста буд.

— Ин воқеа,— гуфт мутавалли,—на танҳо ба На-
зарбон иҷорадор ва на танҳо ба мадрасани мо дахл
дорад, балки ин ба ҳамаи заминҳои вақф, ба ҳамаи
вақфкорон ва вақфхӯрон дахлдор аст.

— Барои эшонӣ қозикалон ҳам дахл дорад,—гуфт
имом,—зеро он шахс ҳам аз иҷорани вақф мӯҳрона
мегиранд.

— Дуруст аст,—гуфт як мулло сухани имомро
қувват дода,— аз ҳамаи иҷорани панҷохҳазорини мо,
ки ҳоло ҷанҷол болои он меравад ба ҳисоби ҳар ҳазо-
ре панҷтангагӣ дусаду панҷох танга мӯҳрона гирифт-
таанд.

— Не, зиёд гирифтанд,—гуфт имом ва эзоҳ кард.—
аз ҳамаи иҷора, ки панҷ бор васиқа шуд, дар ҳар

бор мӯҳронан алоҳида гирифтанд, ки ҳамагӣ шишсаду ҳафтоду панҷ танга шуд.

— Маълум шуд, ки,— гуфт одами навхӯчрадор,— чаро эшон қозикалон ин қадар ичора бар болон ичора, мақбуз бар болон мақбуз карда қори ичоран қатъӣ—рузи фасхро ин ҳама тӯл меводаанд?

— Магар мақбуз ва мӯҳрона аз қисан шумо рафт, ки ин қадар дод меғӯед, ҳамаш аз болон дехқондӣ. Ба шумо чӣ?— гуфт як мулло ба ӯ.

— Аз «монахну фих», яъне аз он ҷизе, ки мо бар болон вай гап мезанем, берун набароед,— гӯён боз мударрис онҳоро дам кард ва мутаваллӣ давом намуд:

— Агар мо имрӯз ин корро сахл гирем, вақфқорон дигар ичорадордон дигарамонро ҳам зада пеш мекунанд. Ин вақфи мо даҳъяк аст, он гуна ҳам эминдон вақф дорем, ки аз ҳосилоти онҳо сеяк ва нисфи барон вақф гирифта мешавад. Вақте ки вақфқорон барон ҳамин вақф даҳъяки сабук ин қадар ошӯб барпо кунанд, магар вақфқорони сеяк, ё нисфи дех ором менишинанд?..

— Вақфқорони ин заминҳо ҳам даҳқор мемиханд,— гуфт муллобачаи пойбараҳна,— зеро агар инҳо барон вақф даҳъяк диҳанд, барон амлоки подшоҳӣ ҳам даҳсе мемиханд, ки ҳамагӣ даҳқор мешавад..

— Дам шин, сахрой,— гуфта мударрис он муллобачаро дам кард ва мутаваллӣ давом намуд:

— Ҳатто думҷаҳон вақфқорони масҷид ва мадрасаҳои дигар ҳам об мегиранд, ки дар он сурат як душвории қалон барон ҳамин аҳоқ рӯй мемиханд.

— Хуб, гапро бисъёр дароз накунед, «чоран ҳаққӣ»-атонро гӯед,— гуфт он мулло, ки пеш аз ин ба мутаваллӣ муқобил баромада буд.

— Чоран ҳаққӣ ин аст, ки,— гуфт мутаваллӣ сухани худро давом дода,— ман, эшон мударрис ва якҷанд аҳли вақофи (вақфхӯрдон) қалон ба пешин эшон қозикалон ва мири қушбегӣ рафта ҳаққияти қорро ва чӣ қадар муҳим будани ин воқеаро ба онҳо фаҳмонем. Онҳо як фармони қатъӣи думӯҳра* ба ном

* Думӯҳра — яъне ба он фармон ҳам қозикалон ва ҳам қушбегӣ дар ду мӯҳра мекунанд.

чор ҳокими туман диҳанд ва он фармонро бо мулозим ва шогирпешагони буррандаи дарранда фирис-тонанд, ки пешдахани вақфкоронро ба даст дароварда, ба ҷазои саҳт дучор кунанд ва бо ин тадбир бокимондаҳошон барои итоат кардан ба иҷорадор маҷбур шаванд.

— Ин кор барои эшони қозикалон ва чор ҳокими туман ҳам беманфиат намешавад,—гӯён як мулло сухани мутаваллиро қувват дод ва эзоҳ кард:

— Барои эшони қозикалон ва чор ҳокими туман мӯҳрона ва барои шогирдпеша ва мулозимон хизматона мерӯяд.

— Вақте ки калонон ба пеши эшони қозикалон ва мири қушбегӣ мераванд, бояд муллобачагон ҳам тӯда шуда ба дари қозихона ва пеши арк рафта, шавқун бардоранд, то ки сабаби шӯриши оммаи муллоён будани ин воқеа ба ҳоким маълум шавад,—гуфта имом ба фикри мутаваллӣ илова кард.

— Дуруст,—гуфта мударрис сухани имомро тасдиқ кард.

— Бо ин кор,—гуфт Мулло Наврӯз,—чанҷоли вақф ва даъвои Назарбой бартараф мешавад, аммо даъвои ман чӣ мешавад?

— Даъвои шумо даъвои ҳақорати муқаррарист,—гуфт мутаваллӣ ба Мулло Наврӯз,—шумо ҳар вақт метавонед, ки касони худатонро ҳақораткардари пеши қозии туман бурда, оратонро аз онҳо гиред.

— Даъвои ман ҷаро даъвои ҳақорати муқаррарӣ мешудааст?—гуфт Мулло Наврӯз оташин шуда,—ҳақорати ба ман шуда ҳақорати уламо мешавад, ҳақорати уламо ҳақорати шариат аст, ҳақорати шариат бошад, ҳақорати худо ва расули ӯ ҳисоб меёбад, ки ин куфр ва муртадист. Ҷазои кофир ва муртад қатл, бадоркашӣ ва сангсоркунист.

— Шумо он қадар мулло ҳам нестед, ки ҳақорати уламо ҳисоб ёбад,—гуфт табассумкунон Назарбой ба Мулло Наврӯз.

— Ҷаро ман мулло набошам? Чанд сол хоки мадрасаро лесида таҳсили илм кардам, кафшбардорин устозҳоро ба ҷо овардам, аҳли салла шудам.

— Дуруст аст-куя.— гуфт Назарбой, — лекин хату савод надоред-дия...

Ба муқобили ни сухани Назарбой муллоҳо аз ҳар тараф ғалоғула бароварданд:

— Модом, ки хоки мадраса лесндааст, муллоост...

— Барои муллои хату савод шарт нест, вагарна бештарини муллоҳои дар ни чо нишаста аз сафи муллоён бояд бароянд...

— Бо хату савод одам мулло намешавад. Вагарна бояд Бой-Урчин хинду ҳам мулло бошад, ўро хату саводи мусулмонини хуб дорад меғўянд, ва ҳол он ки на танҳо мулло нест, ҳатто мусулмон ҳам нест...

— Бехатусаводӣ барои мулло чӣ зарар дорад?

— Пайғамбарамо ҳам бехату савод буданд...

Мударрис, пас аз он, ки бо дастафшонӣ ва сарчӯбонӣ муллоҳоро ором дод аз Мулло Наврӯз:

— Хуб, ғўед, даъвои шумо ба кинҳо аст? — гуфта пурсид.

— Ба ҳаман деҳқонони гушнапурзўре, ки ба Дехнави Абдуллоҷон тобеъанд, даъво дорам. — гуфт ў.

— Магар ҳаман онҳо шуморо заданд? — бош мударрис пурсид.

— Не, ҳамашон назаданд, балки чанд нафарашон заданд. Лекин агар рост оид, ҳамашон ҳам маро мезананд, ҳатто мекушанд.

— Магар ҳаман онҳо чазо додан даркор аст?

— Хо, таксир, ҳамашонро сангсор кардан даркор аст.

— Не, кор ни таар намешавад. — гуфт мударрис. — агар ҳаман онҳо сангсор карда кушонем, пас замҷонди вақф ва амлоқро кӣ меқорад ва мову шуморо кӣ сер мекунад?

— Таксир! — гуён Мулло Наврӯз суст шуда монд ва мударрис давом кард.

— Шумо як чанд нафари онҳо ном баред, та мондо чазон саҳт бинанд. Ин чазо ба дигарон набрат шавад, то ки онҳо тарсида, баъд аз ин ба шумо ва сонри уламо бедурмати накунанд, танки вақфро нағўранд ва чизро, ки ба шумо лозим бошад, дода кстанд.

— Ин тавр бошад, ман бадтарини онхоро номбар мекунам, шумо нависед,—гуфт Мулло Наврӯз ба мутаввалӣ.

Бо ишорати мутаваллӣ мирзон ӯ қалам ва коғазро ба даст гирифта, ба навиштан тайёр шуда истод.

— Марҳамат кунед, гӯед,— гуфт мутаваллӣ ба Мулло Наврӯз.

— Якӯм Фуломхайдар.

Мирзо навишт ва мутаваллӣ аз Мулло Наврӯз пурсид:

— Гуноҳи ӯ чист?

— Гуноҳи якӯми он дуздӣ аст,— Мулло Наврӯз ҷавоб дод.

— Магар Фуломхайдари дехнавиро мегӯед?—гуфта пурсид як шахси аҷнабӣ, ки фаши ӯ ҳам монанди муллоён ба салааш халонидагӣ буд, аммо ҳаракатҳои муллоёна надошт.

— Ҳо, аз дехан М. аст, ки тобен Дехнави Абдуллоҷон аст,—гуфт Мулло Наврӯз.

— Уро ман бисъёр вақт боз мешиносам,— гуфт он одами бегона,— он ҷавоне нест, ки дуздӣ ё ягон кори бади дигаре кунад. Бе далел ва шохид як одамро дузд гуфтан бояд он қадар хуб набошад.

— Магар Фуломхайдар аз фуломон аст? — гуфта пурсид як муллои дигар аз он шахси номаълум.

— Ҳо, аз фуломон аст,—он одам ҷавоб дод.

Барои дуздӣ ва бадии фуломон ҳеч як далел ва шохид даркор нест, ҳаман фуломон дузд ва бадкирдоранд,—гуфт он мулло.

— Фуломхайдар аз дуздони оддӣ нест,—гуфт Мулло Наврӯз,— он дузди моли вақф ва амлок аст, ки аз чоши ман тағма задамонда ҷав дуздидааст.

Мутаваллӣ, пас аз он ки ин гуноҳи Фуломхайдарро нависонид:

— Боз гуноҳи ӯ чист? — гуфта пурсид.

— Ӯ сар шуд ва дехқонони дигар бо ӯ маро хармурд карда заданд.

— «Хармурд кардаанд, хайфо, ки хар намурдааст» гуфта худ ба худ зери лаб пичиррос зад он шахси номаълум.

— Боз чӣ? — гуфта пурсид мутаваллӣ.

— Уламуру ҳақорат кард, ба шарият забон расонид.

Пас аз навишта шудани ин гуноҳ ҳам ба номаи аъмоли Ғуломҳайдар:

— Боз чӣ кард? — гуфта пурсид.

— Дигар корхояш аз хотирам баромадааст, акнун гунаҳгори дигарро нависед, — гуфт, — Мулло Наврӯз.

— Хуб, гӯед!

— Дигараш Сафар аст, — гуфт Мулло Наврӯз, — ин ҳам ба хармурд кардани ман ҳамроҳӣ кард, ин ҳам дузд аст...

— Магар ин ҳам аз ғуломон аст? — гуфта он шахси номаълум сухани Мулло Наврӯзро бурид.

— Ғулом набошад ҳам, аз ғуломон бадтар аст, як деҳқони пойбараҳна, шӯрапушт аст, кори деҳқонони пойбараҳна аз моли вақф, амлок ва ҳаққи хӯчаинонашон дуздӣ кардан аст.

— Ин вакили деҳқонон кист? — гуфта пурсид мударрис аз мутаваллӣ, он шахси номаълумро нишон дода.

— Дар мадраса як муллобачаи ориятнишин* ҳаст, як бор, ду бор ба хучраи он муллобача даромада баромадани он одамро дида будам. Аммо шахсашро на-мешиносам, — гуфт мутаваллӣ.

— Муллобачаеро, ки хучраашро иғвогархона кардааст, кӣ ба мадраса роҳ додааст? — мударрис шӯрид.

Муллои мунозирачӣ ба сухан ҳамроҳ шуда гуфт:

Домуллоимом ба ҳаваси дарсгӯӣ, афтодаанд, аммо ягон шогирд наёфтаанд, ночор хучраашро ба ҳамон муллобача ба шартӣ ба худашон дарс хондан орият додаанд.

— Таксир! — гӯён ба рӯ ба рӯи мударрис рост хест як муллобача, ки саллаашро каловавор то гарданаҷ печонда буд.

— Чӣ мегӯӣ? — мударрис аз муллобачаи саллакалова пурсид.

* Ориятнишин — муллобачаест, ки хучраи мулки худ на-до-рад ва дар хучраи касе орият — амонат менишнад.

— Худи он муллобача чадид⁷⁵ барин менамояд, ман чанд бор дар дасти ӯ газет дидам.

— Ҳоҳ-хо!!! гап дар ин чо будааст,— гуфт мударрис.

— Худи ин одами ношиносатон ҳам аз чадидони машхур аст, ибро Шокирғулом мегӯянд,— гуфта як муллобачаи дигар мударрисро тамоман ба ғазаб овард ва илова кард:

— Як рӯз ин одам бо он муллобачаи ориятнишин дар роҳ ҳар ду гапзанон мерафтанд. Ман аз паси он-ҳо мерафтам. Ман шундаам, ки ин одам ба он муллобача мегуфт «агар заминҳо ӯлпон* мешуд, мардум аз хамин «хасбур» ва «бардор» халосӣ меёфтанд...

— Гиред ин кофирро хармурд кунед!— гӯён мударрис аз ҷояш ҷаста хест. Мулло ва муллобачагон ҳам аз ҷояшон хеста, мушташонро гирех карда дастхошонро ёзонда ба тарафи он шахси номаълум, ки Шокирғулом ном бурда шуда буд, хучум карданд...

Аммо ӯ, дар вақте ки номи худ ва чадид будани худро аз забони он муллобача шунид, гурехта буд. Хучумкунандагон ӯро наёфтанд.

Мударрис, ки шикори якӯми худро аз даст бароварда буд, тозиҳои** худро ба тарафи шикори дуйӯм— ба тарафи хучраи муллобачаи ориятнишин барангехт.

Мулло ва муллобачагони дар миёнсарои мадраса гуншуда монанди галаи шағолон уввос зада ба тарафи даруни мадраса нигоҳ карда давиданд.

Маҷлис вайрон шуд.

* Як тариқа андоза замин аст, ки то революцияи Октябр дар Туркистони императорӣ ҷорӣ буд. Дар ӯлпон ҳар деҳқон барои замини худаш ҳар сол як маблағи музӣ ба подшоҳӣ меод.

** Саги шикорӣ.

— Марҳамат кунетон, нишинетон! — гуфт.

Муллоён он қадар такаллуф накарда, ҳар қадам ба мартабаи худ нигоҳ карда болою поин аз наздиктари Полвон ҷой гирифтанд, аммо оқсақолон ва калоншавандагон баъд аз он, ки якдигарашонро «шумо гузаред, шумо гузаред» гӯён ба бологузарӣ таклиф карданд, ҳар қадам дар гӯшае хазида ва дузону ва бо эҳтироми тамом нишастанд.

Урмон-Полвон, ки ба ин ҳама «гузаред, гузаредҳо» мунтазир ношуда ба ҷои худаш — дар пешгоҳи меҳмонхона гузашта нишаста буд, пас аз ҷо ба ҷо нишастани ҳамаи меҳмонон ба муллоён нигоҳ карда, даст бардошта:

— Дар ҳаққи ҷаноби оӣ дуо кунетон, тақсирҳо — гуфт; муллои мӯсафед, ки аз ҳама болотар нишаста буд, ба домуллоёни дар паҳлуи худаш қаторнишаста як нигоҳ кард, пас аз он, ки онҳо бо сар ҳам карда даст пеш гирифтанд ба нигоҳи ӯ ҷавоб доданд, ӯ даст бардошт, дигарон ҳам даст бардоштанд ва ӯ бо овози баланд сар кард:

— Илоҳи ҷаноби оӣ қаҳонгир шаванд, теғашон бурро шавад, сафарашон беҳатар шавад, ҳазрати Шохимардон ва Баҳоваддини балогардон камарашонро банданд, душманоне, ки ба зоти ҳумоюнӣ касд карданд, даст шаванд — гуфта даст бар рӯ кашид, дигарон ҳам «омин» гӯён дастхошонро бар рӯ кашиданд.

Баъд аз ба поён расидани маросими дуою фотиҳа Урмон-Полвон ба меҳмонон нигоҳ карда:

— Ҷӣ тавр ҳастетон дар туман ҷӣ гапҳо ҳаст? — гуфта пурсид.

— Худоро шукр, дар шарафи давлати ҷаноби оӣ ва ғайрати шумо барин бегҳо саломатӣ аст, — гуфт дар ҷавоб муллои калон ва илова кард:

— Аз ғазо омаданашонро шунидем ва зиёрат кунем гуфта омада ташвиш додем, мебахшед.

— Хуш омадетон, болон дида, — гӯён Урмон-Полвон ба меҳмонон ҷавоб гардонд ва ба тарафи дахлез нигоҳ карда:

— Бачаҳо, ҷой, дастархон биёретон — гуфт.

— Дар Бухоро ҷӣ гап, оё қадидҳо тамом шуда мамлакат ором гирифт? — муллои калон пурсид.

— Ҳозир як дараҷа оромӣ рӯй дод, — гӯён Урмон-Полвон ба ҷавоб даромад — чанд нафар аз ҷадидон ҳафтаду панҷҷӯбӣ ҷазо диданд, яке аз ҷӯбхӯрдагон мурд, дигаронашон ҳам дар беморхонаи Когон дар ҳолати мурдан афтада хобидаанд. Ҷадидоне ҳам, ки ба даст наҷафтаданд ва ҷазо надидаанд, аз шаҳр гурехтанд, онҳо дар Когон бо зану бачаҳошон дар номер монанди русҳо зиндагӣ мекунанд. Онҳо акнун аз мамлакат ва мардум ҷудо шуданд...

Урмон-Полвон, дар ҳолате, ки тарафи ба пеши худаш партофташудаи дастархонро нигоҳ дошта ба паҳн кардани он ба маҳрамони худ ёрӣ меод, сухани худро давом кунонид:

— Насрулло қушбегӣ, ки ҷадидонро тарафдорӣ карда буд, бо зану бача ва наздикони худаш ба Кармина бадарға шуда, дар он ҷо маҳбус гардид, ба ҷои ӯ Мирзон урганҷӣ қушбегӣ шуданд. Аз муфтиён Ҳочӣ Икром,⁷⁶ ки дар вақташ ба мактаби ҷадид фатво дода буд, бо зану бачагонаш ба Гузор бадарға гардид. Раиси нави Бухорои шариф Абдусамадхоҷа, ки он ҳам ҷадид будааст, маъзул шуда хонанишин гардид. Аз кӯрнамакони дарбори олий Мирзо Саҳбо бӣ⁷⁷ ва Ҳочидодхоҷ ҳам ба Қабодиён бадарға шуданд.

Маҳрамони Урмон-Полвон дастархонро паҳн карда бар рӯи он лаълиҳои ширавор ва нонҳоро гузоштанд, ҷои кабудро аз даҳлез кашида даровардан ғирифтанд, меҳмонон бо соҳибхона ба нонхӯрӣ ва ҷойнӯшӣ даромаданд...

— Тамоми мамлакати Туркистон то Оренбург ба ихтиёри ҷаноби олий гузаштааст гуфта овоза карданд. Ин рост аст? — муллои мӯйсафед аз Урмон-Полвон пурсид.

— Ҳозир рост будани ин овоза маълум набошад ҳам, оқибат бояд ҳамин тавр шавад — гуфт Урмон-Полвон ва барои қувват додани сухани худ илова кард:

— Мардуми Русия, ки подшоҳашонро бекор карда буданд, тамоман бесар шуда рафтанд. Ба қасоне, ки ҳозир дар сари ҳукумат нишастаанд, ҳеҷ қас иттиҳот намекунад. Бо ин ҳол ҳукумати нави Русия⁷⁸ дохили Русияро саришта кардан наметавонад, ҷӣ ҷои

Туркистон. Дар ин сурат ғайр аз ба чаноби олі супоридани Туркистон чораи дигаре надорад.

— Пас аз бекор кардани Николай, русҳо ба чои ӯ киро подшоҳ бердоштаанд?— гуфта пурсид яке аз мехмонон.

— Холо дар мамлакати Русия подшоҳ нест,— гуфт Урмон-Полвон,— кори ҳукуматро Меликов ва Керенский барин касоне, ки аз тарафи Дӯмаҳона монда шудаанд, роҳ равонда истодаанд.

— Дӯмаҳона чист?— гуфта пурсид яке аз оқсақолон.

— Дӯмаҳона,— гуфт Урмон-Полвон,— хонае аст, ки дар он ҷо оқсақолон ва калоншавандагони мардум чамъ шуда менишинанд. Чунон ки дар ҳар шаҳри Русия, аз ин ҷумла дар Тошканд ва Самарканд Дӯмаҳонаи шаҳрӣ ҳаст, инчунин дар Петербург Дӯмаҳонае ҳаст, ки дар он ҷо оқсақолхон тамоми мамлакати Русия чамъ шудаанд. Пас аз бекор кардани подшоҳ ҳамин Дӯмаҳонаи мамлакатӣ аз даруни ҳудуд вазирҳо хоста, кори ҳукуматро ба онҳо супурдааст. Ана ҳамин вазирҳо ҳоло ҳукумат шуда нишастаанд.

Муллои калон, пас аз он, ки қаҳқосзанон хандид, гуфт:

— Чунон ки рамаҳои ӯсфандро бе ҷӯпон ва саг саробонӣ кардан мумкин нест, инчунин мардум ва фуқароро ҳам бе подшоҳ ва ҳоким саришта кардан имкон надорад. Мардуми урусро доно мегуфтанд, ақли онҳо ба кучо рафтааст, ки дар фикри бе подшоҳ ҳукуматкунӣ афтадаанд?

— Подшоҳро доноҳои урусҳо бекор накардаанд,— гуфт Урмон-Полвон ва ба эзоҳ даромад:

— Ба сабаби ин ҷанги дуру дароз⁷⁹ мамлакат ҳароб шуда мардум ба гуруснагӣ афтадаанд. Аз ин гуруснагӣ пойбараҳнагоне, ки имрӯзро ёбанд, фардоро намеёбанд, бештар зарар дидаанд. Ба ҳамин тариқа коргарони фабрика ва заводҳо, солдатҳои ба ҷонашон расида ва дигар пойбараҳнагон ба муқобили подшоҳ хестанд. Дӯмаҳона ҳам, ки аз ноӯҳдабарони Николай ва вазирони ӯ танг шуда будааст, бо мардуми норозӣ ҳамроҳ шуда подшоҳро бекор кардаанд ва мамлакат ҳам тамом бесар шуда мондааст. Назар ба қавли

консули император,⁸⁰ ки ба чаноби олі гуфтааст, оҳиста-оҳиста ин бесарио бартараф хоҳанд кард, худи Николай набошад ҳам, писар ё ин ки яке аз хешовандони ӯро подшоҳ бардошта, мамлакатро оромӣ хоҳанд дод. Вагарна ҳеҷ мумкин нест, ки мамлакат бе подшоҳ барқарор шавад.

— Майлаш, — гуфт яке аз муллоён, — русҳо дар байни худ чанҷол кардан гиранд. Ҳар чӣ шавад, шавад, Туркистон ба дасти чаноби олі гузарад, давлати олі васеъ шуда вилоят ва туманҳо зиёд шавад. Дар он вақт ба мо барин нимчамуллоҳо ҳам, ки дар як калмасҷид имом шуда базӯр рӯз гузаронида гаштаем, қозигӣ ва раисӣ хоҳад расид.

Урмон-Полвон, дар ҳолате, ки ба суханони ин мулло бо норозигӣ сар мечунбонид, гуфт:

Домулло, ҳоло ба ҳамин калмасҷид шукр гуфта нишинед-чӣ? Худо ҳаминро ҳам ба шумо пур набинад.

— Чаро, чаро?—гӯён таачҷуб кард муллои мазкур ва илова намуд:

— Ҳозир дар қаламрави чаноби олі аз туманҳо ва амлокҳо гирифта то кӯрғонҳо чил ҷои қозӣ ва раиснишин ҳаст. Пас аз он, ки ба болои инҳо садҳо туман ва шаҳрҳои мамлақати Туркистон ҳам зам шавад, қозигӣ ва раисӣ ба мо нарасад, ба кӣ мерасад? Ба ин ҳама туман ва шаҳрҳои нав аз кучо мулло ёфта қозӣ ва раис мемонанд?

— Гап ба болои ин нест,—гуфт Урмон-Полвон гап дар ин ҷост, ки агар Русия осуда нашавад, дар мо ҳам осудагӣ давом нахоҳад кард...

Урмон-Полвон, пас аз он ки ҳама меҳмонони худро ягон-ягон аз назараш гузаронид, давом намуд:

— Ман дар Когони Кӯҳна як воқеаи аҷибро дидам. Ин воқеа дар вақти ғӯронидани истодани Мирзо Назрулло⁸¹ рӯй дод, ки пас аз ҳафтаду панҷ ҷӯб хӯрдан дар арки олі, дар беморхонаи Когон мурда буд. Мурдаи ӯро бо чадидони Бухоро мардикорони заводҳои пахта ва рағғани Когон, коргарони роҳи оҳан, солдатҳои рус ва деҳқонони бесару по, ки аз деҳаҳои атрофи Когон чамъ шуда будаанд, бардошта омаданд. Дар вақти ғӯронидани ӯ ҳар гуна суханҳо гуфтанд — баъзе чадидҳо баромада «мо ниқори

туро хоҳем гирифт» барин суҳанҳои сарбаства гуфта бошанд ҳам, яке аз мардикорони заводи пахта барномада кушоду равшан карда гуфт, ки «мо никори туро аз амир хоҳем гирифт, ба мо амир даркор нест»...

Урмон-Полвон дили меҳмонони худро, ки бо шунидани ин ҳикоят хеле шикаста буд, қадре бардошта мондани шуда илова кард:

— Дуруст аст, ки ҳоло ин як суҳани хушкӯ холи аст, як тап-тапи зағома аст; аз дасти даҳ, сад ва ё ҳазор пойбараҳна чӣ меояд мегӯед? Лекин «то бад нагӯӣ, нек намеояд» гуфтаанд; агар бесарии мамлақати Русия дароз кашидан гирад, осуда истодани мамлақати мо ҳам душвор хоҳад шуд...

Фотиҳа хонда дастархонро ғундоштанд, бо фармоиши Урмон-Полвон маҳрамони ӯ чойникҳои тоза дам кардашудаашонро оварда, ҷо-ҷо пеши меҳмонон гузоштанд.

Урмон-Полвон ҳам як чойнику пиёларо ба пеши худ гирифта:

— Мебахшетон, домуллоҳо,— гӯён ба болиши партакья карда, пойҳояшро ёзонид ва илова намуд:

— Ман се ҳафта боз дуруст наёзидаам. Дар ин муддат шабу рӯз бештарини вақтам ба болон асл гузашт. Мо панҷ, шаш ҳазор саворон, ки аз туманҳо ҷамъ шуда будем, се ҳафтара ба ҳамин ҳол гузаронидем. Ҳамеша ба ҷанг тайёр шуда истодем.

— Зарар надорад, ёзед,— гуфт муллои калон,— лекин гуфта диҳед, ки худ ин ҷадидҳо кӣ ва ҷикораанд, инҳо оқибат чӣ кардан мецоҳанд?

— Ҷадидҳо,— гуфт Урмон-Полвон,— мусулмонони газетахонанд, ки аз дин баргаштаанд, ба инҳо аз эронӣён ва ҷуҳудони Бухоро ҳам хеле одам ҳамроҳ шудааст. Инҳо пештар «мактабҳои усули ҷадид кушода шавад ва дарси мадрасаҳо ислоҳ шавад» мегуфтаанд. Баъд аз бекор шудани Николай «мамлакат ислоҳ шавад, заминҳо ба ҷои «хасбур» ва «бардор» ўлпон шавад, харидуфӯруши хучраҳои мадраса барҳам хӯрад, харҷу дахли мамлакат ба ҳисоб гирифта шавад, дар ҳолате, ки ҷаноби олий подшоҳ

шуда истода бошанд, аз мо вакилҳо хоста шуда ва ба иҷрои ин корҳо ҳамроҳӣ кунанд...» барин суҳанҳои бесару бун гирифтаанд...

— Илоҳӣ тавба,—гуфт муллои калон суҳани Ҷрмон-Полвонро бурида,—магар инҳо мамлакатислоҳкунӣ аст? Ин корҳо шарият ва мамлакатро вайрон кардан аст.

— Ислоҳи одамҳои вайрон ҳамин гуна вайронкорӣ мешавад,—гуфта эзоҳ кард як муллои дигар.

— Оре,—гуфт Ҷрмон-Полвон,—чадидҳо дар аввалҳои бекор шудани император ҳамин гуна вайрон кардани мамлакат ва шариятро талаб кунанд ҳам, ба зоти ҳумоюни ҷаноби олий забон намерасонданд. Аммо пас аз ғурехтани чадидон ба Когон, кор ранги дигар гирифт. Дар ин ҷо онҳо аз мардуми бесару пой Бухоро, аз деҳқонони пойбараҳнаи атрофи Когон, аз ин ҷумла аз ғуломони зирободӣ каси бисъере ба инҳо ҳамроҳ шуд. Нӯғайҳо ва черкасиҳои сарсарӣ, мардикорони заводҳои пахта, коргарони роҳи оҳан ва солдатҳои рус ба пеши инҳо омада гап ёд додан гирифтанд. Ҳамин тариқа шуда акнун аз байни ин ҳама мардуми бесару пой, чунончи нав гуфта гузаштам, суҳанҳои дигар шунида мешавад.

— Гап зананд, задан гиранд,—гуфт муллои калон,—модом ки аз мамлакат берун шудаанд, аз гапи онҳо ба ҷаноби олий чӣ зарар мерасад?

— Шумо бисъёр кӯтоҳ фикр мекунад, домолло!—гуфт Ҷрмон-Полвон,—ҳоло ин аввали кор аст, дар ҳамин аввали кор ҳам суҳанҳои бепарда шунида мешавад. Агар кор ба ҳамин ҳол рафта гирад, аҷаб нест, ки ин як, даҳ ва сад бепардагӯён ба ҳазорҳо расанд ва тамоми бесарупоёнӣ мамлакат ба инҳо ҳамроҳ шаванд.

— Кӣ ба ин бединҳо ҳамроҳ мешавад? — гуфт муллои калон.

— Масалан, гирем тумани худамонро, гӯён Ҷрмон Полвон ба эзоҳ даромад, — деҳқонони пойбараҳна ва ғуломони беобу замини ин ҷо дар вақтҳои ки ҳеҷ гап дар ҳеҷ ҷо набуд, бо ҳар баҳона ба қозӣ, амлоқдор ва раис муқобил мебаромаданд, дар болои молият ва за-

кот чанчол мекарданд. Вақте ки як хел мардум баромада ба инҳо гап ёд додан гиранд, магар инҳо ором менишинанд?.. Харгиз! Худо гӯед, ки мамлакати Русия футур наравад ва онҳо зудтар ягон подшоҳ бардоранд. Дар ҳамон вақт мо осуда мешавем.

— Аз қозихона як мулозим омадааст, ба Полвон кор дорам мегӯяд, — гуфтани як бача аз таги дари дахлез сухани Ҷрмон-Полвонро бурид.

— Гӯй, дарояд, — гуфт Ҷрмон-Полвон ба он бача.

Як шахсе, ки миёнаш аз рӯй бо фӯта бастагӣ буд, аз дари дахлез даромада, пас аз салом додан ба нишастагон, аз бағалаш як хати лифофанок* бароварда ба Ҷрмон-Полвон дод ва худ дар рӯ ба рӯи муллоён ба як тарафи хона нишаст.

Ҷрмон-Полвон хатро гирифта, пас аз он, ки мӯҳри лифофан онро аз назараш гузаронид, ба муллои калон дароз карда:

— Магар ин мӯҳри шариятпаноҳ аст? — гуфта пурсид.

Муллои калон хатро аз дасти Ҷрмон-Полвон гирифта, пас аз он, ки чашми худро танг карда ба мӯҳри лифофа нигоҳ кард:

— Сиёҳнаш нағз нагирифтааст, нақшаи нақши мӯҳри қозии худамон барин менамояд, — гуфт.

Ҷрмон-Полвон хатро аз дасти муллои калон бозпас гирифта, аз кисааш кордчаашро бароварда, бо он лифофан хатро ҷок карда қушод, лифофаро ғичим карда ба як тараф хаво дод ва хатро пас аз он ки аз назараш гузаронид, ба дасти муллои калон дода:

— Хонед, ки чӣ навиштаанд? — гуфт.

Муллои калон хатро аз дасти Полвон гирифта, пас аз он, ки чашми худро танг карда, сар то пои онро аз назараш гузаронид, ба муллое, ки дар паҳлуи худаш нишаста буд, дароз карда:

— Шумо хонед-чӣ? Айнаки ман дар хона мондааст, — гуфт.

* *Лифофа* — қоғази сегӯшан буридааст, ки дар замони пеш ба рӯи хат ба ҷои конверт мелечониданд.

— Айнаки ман ҳам дар хона мондааст, — гӯён муллои дуйӯм, бе он, ки ба хат нигоҳ кунад, онро ба муллои сейӯм дароз кард.

Муллои сейӯм хатро гирифта, пас аз он ки ду-се бор аз назараш гузаронид, дакка хӯрда-дакка хӯрда хондан гирифт:

«Ихлососор ва акидатшиор Ҷрмон-Полвонро он ки ба гирифтани ин руқъа фавран ба дорулказои тумани Шофирком ба Хоҷа Ориф мохитобон расида оед боқӣ ассалому алайкӯм».

Ҷрмон-Полвон, пас аз он, ки хатро пас гирифта ба кисабағали худ андохт, ба муллое, ки хатро хонда буд, нигоҳ карда:

— Хайрият, ки домулло, — гуфт, — айнаки шумо ҳам дар хонаатон намонда будааст. Вагарна мо мачбур мешудем, ки хатро бурда ба худи чаноби шариатпаноҳӣ хонсем.

— Дар хона мондани айнаки шариатпаноҳиро ҳам ман медонам, агар хатро бозпас ба козиҳона мебурдед, мирзое, ки ибро навиштааст, хонда меод, — гӯён муллои калон хандид ва бо ин сухани худ хост, ки дар «айнак дархонамонӣ» ба худ шарикҳои калонтар ёбад.

Ҷрмон-Полвон ба мулозим нигоҳ карда:

— Хуб, ҳозир меравам, — гуфт.

Мулозим аз меҳмонхона баромад ва Ҷрмон-Полвон ҳам аз чояш хеста, либосҳояшро пӯшидан гирифт. Муллоён ва калоншавандагон ҳам аз чояшон хеста:

— Хайр, хуш, худо роҳи сафед диҳад, — гӯён аз меҳмонхона баромаданд...

II

Дар Хоҷа Ориф, дар меҳмонхонаи козиҳонаи тумани Шофирком аминҳо, оқсақолҳои калон ва калоншавандагони туман чамъ шуда буданд. Дар лаби суфаи меҳмонхона ба сари зина як мулозим меистод, ки ӯ бе рухсати қозӣ ҳеҷ касро ба меҳмонхона, ҳатто ба рӯи суфа ҳам роҳ намедод.

Дарҳои тарафи чануби меҳмонхона, ки ба рӯи хавлӣ кушода мешуданд, яла бошанд ҳам, дарҳои тарафи

шимолн он, ки ба кӯча—ба лаби рӯд кушода мешуданд, бо вучуди гармин ҳаво баста буданд. Ва замми ин ба ин дарҳо чунон пардаҳои гафс кашида буданд, ки аз хона овоз ба кӯча ҳеч намебаромад...

— Ана,—гуфт қозӣ ба сухани худ давом карда,— ман аз қозикалони маъзул — Бурхониддин маҳдум ва аз вакилҳои муллоён — ҷаноби Домулло Қутбидин ва Домулло Холмурод ба ҳамин мазмун хат гирифтаам. Назар ба хати инҳо маълум мешавад, ки гуё акнун дар Бухоро ҷадид намондааст, ягон-ягон ҷадид ёфт шавад ҳам, инҳо он ҷадидоненанд, ки калима арз карда аз сари нав мусулмон шудаанд.

Хуб, ҷӣ кор карданамо лозим аст, — гуфт Ҳант амин, ки дар пешгоҳи маҷлис менишаст.

— Ҷӣ бояд карданатон ба хати махфии ҷаноби Мирзон урганҷӣ кушбегӣ ошкоро навишта шудааст-ку,—гуфт қозӣ ва эзоҳ дод:

— Назар ба ин хат шумоён, ки калони туман хастед, бояд аспдорони дар туман бударо ба рӯйхат гиред, ҷавонони аспдори дар мавзеъро дар ҳамон мавзеъ ба дасти як сардор супоред, ки онҳоро кӯнкорӣ ва ҷириш* тозонда ба ҳунари ҷанг омил кунанд; ҷадидҳои гуреза ва умуман касони шубҳаноқро ба даст дароварда, ба қозихона супоред ва умуман аз пасту баландии туман хабардорӣ карда ба ҳар кор тайёр истед.

— Ҷадидҳо ва одамони шубҳаноқе, ки ба қозихона супорида мешаванд, ҷӣ мешаванд?—гуфта пурсид Бозор амин.

— Ҷадидҳои маълум ва одамони шубҳаноқи номмаълум,—гуфт қозӣ,—албатта ба Бухоро ба ихтиёри ҷаноби олай фиристода мешаванд. Аммо ононс, ки ҷадид буданишон он қадар маълум набошад ва ба ҷадидӣ муттаҳам шуда бошанд, назар ба хати вакили муллоён мумкин аст, ки онҳоро ба қозихона оварда, ё ба пеши муфтиҳо фиристода тавба диҳем ва ба онҳо калима арз карда, аз сари нав мусулмон кунем.

* Ҷириш — монанди пойтахт ва боқия аспдоронӣ аст. Фақат фарқи ҷириш аз пойтахт ин аст, ки дар ҷириш индигарро вада ёфтаанд, ба тарзи, ки ҷанг мекарда бошанд, асп медашонанд.

— Дар ин хатҳо,— гуфт Урмон-Полвон, ки дар поинтари маҷлис нишаста буд,— дар бораи ғуломон магар чизе нест?

— Дар бораи ғуломон чизи ҷудоғонае нанавиштаанд,— гуфт қозӣ,— лекин аз ин хатҳо ба хубӣ маълум мешавад, ки хоҳ ғулом бошад, хоҳ асилзода, хоҳ хоҷа бошад, хоҳ қарача⁸², хоҳ тоҷик бошад, хоҳ ўзбек, хулоса кадом кас, ки бошад бошад агар аз вай ба муқобили ҷаноби олай, ё ҳокимон ва ё муллоён ягон ҳаракате дида шавад ва ё аз вай аломати ҷадидӣ зоҳир гардад, дарҳол дастгир кардан даркор аст.

— Лекин,— гуфт Урмон-Полвон,— кори ғуломоне, ки дар тумани мо ҳастанд, як қадар дигаргунӣ дорад. Азбаски бойҳои тумани мо дар замони қадим қалъачӣ будаанд, бисъёр ғулом харида гирифтаанд ва ғуломони хоназоди бисъёре ҳам расондаанд, ки авлоди онҳо дар даруни мо хеле бисъёр ҳастанд. Хатто дар тарафҳои Деҳнави Абдуллоҷон «Ғуломон» ном деҳаи ҷудоғона ҳаст, ки ҳамаи аҳолии он деҳа авлоди ғуломони пештараанд. Дар ҳуди Деҳнав ҳам ба номи «Чўҷаҳо» як ҷамоа ҳастанд, ки инҳоро ҳам аз авлоди ҳамон ғуломони пештара мегўянд...

— Хуб,— гуфт Ҳаит амин сухани Урмон-Полвонро бурида,— дар тумани мо ғуломон бисъёр будаанд, аз ин чӣ мебарояд? Суханро кўтоҳ кунед, шумо чӣ гуфтан мехоҳед?

— Ман барои ин ғуломон як чораи ҷудоғона дида шавад мегўям,— гуфт Урмон-Полвон андак лат хўрда.

— Шариатпаноҳ гуфтанд, ки,— гуфт Ҳаит амин.— хоҳ ғулом бошад, хоҳ асилзода, одамони бад дастгир карда шаванд. Магар ҳамин ба шумо ҷавоб нашуд?

— Ҳоло ман,— гуфт Урмон-Полвон,— муддаои худро тамои нагуфтаам, агар шариатпаноҳ руҳсат диҳанд, гап занам.

— Марҳамат кунед, гап занед!— гуфт қозӣ ба Урмон-Полвон.

— Ба муқобили ҷаноби олай ва ҳокимон ҳаракат кардани ғуломони тумани моро мунтазир нашуда, онҳоро дастгир карда, ҷазои саҳт додан даркор аст,— гуфт Урмон-Полвон,— зеро онҳо дар болои молият

ва дигар корҳо ба ҷаноби оӣ итоат накарданишонро пеш аз ин ҷанд бор нишон додаанд. Ҳар ҷанҷоле ки аз ин пеш дар Дехнави Абдуллоҷон бар болои молият баромада бошад, сарманшан он ҳамон ғуломони беобу замин, ҳамон ғуломони бепули бадхаво буданд. Бинобар ин ки ғуломони дар Дехнав буда дар ҳар қор ҷувос зада сар мебардоранд, онҳоро «Чӯчаҳо» номидаанд...

— Падару бобои инҳо ғулом гузашта бошанд ҳам,— гуфт яке аз аҳли маҷлис сухани Урмон-Полвонро бурида,— аз миёна ҷанд пушт гузашта, ҳоло аз аҳолии маҳаллӣ бефарқ шуда рафтаанд, бинобар ин барои онҳо ҷораи алоҳида дидан бояд муносиб набошад.

— Онҳо қай бо аҳолии маҳаллӣ як шуда рафтаанд?— гуфт Урмон-Полвон қадре шӯрида, — онҳо аз зарурати замона худашонро мусулмон шумурда мегарданд, агар тағи дили онҳоро кофта бинед, мазҳаби дигар доранд. Онҳо муллоҳои моро писанд намекунанд, ба гапи онҳо гӯш намеандозанд. Дар пеши онҳо аз сухани ҳазор мулло як даҳан гапи бадбӯи Шоқир ғуломи ёвочинӣ аълотар аст. Ғуломони дарбори оӣ, масалан, Остонақул қушбегӣ ба ҷаноби оӣ ва муллоён ҷӣ қарданд, ки мо аз ин ғуломон ҷашм дошта бошем...

— Яъне,— гуфт Ҳант амин боз сухани Урмон-Полвонро бурида,— дар туман ҷӣ қадар, ки ғулом бошад, ҳамашонро дастгир қарда қуштан дарқор мегӯед-дия.

— Қуштан дарқор набошад ҳам,— гуфт Урмон-Полвон,— онҳоро саҳт гирифтанд, таъзир қардан, ҳабе намудан ва ба зиндон фиристодан дарқор аст мегӯям. Зеро агар инҳо осуда монанд, дар ягон рӯзи бад ҳамашон сар бардошта ба душманамон ёри хоҳанд дод. Магар ғуломон ва эронии атрофи Қогоиро надидед, ки бо бардошта шудани воқеан ҷадидӣ бо иғвои Мулло Шарифи гурбунӣ ҳамагӣ сар бардоштанд. Мулло Шарифи гурбунӣ онҳоро ҷӣ гуна ҳезонда ба балво қашида тавониста бошад. Шоқир ғуломи ёвочинӣ ҳам инҳоро ҳезонда ба балво андохта метавонад.

— Не,— гуфт Хаит амин,— ин тавр ҳамаро як карда «гуломон» ё ни ки «эрониён» гуфта гап паррондан дуруст нест. Дар даруни гуломон чунон одамонест ҳастанд, ки аз мову шумо зиёдтар ба чаноби олии ҷонсупорӣ карда истодаанд...

— Он, чӣ гуна гулом будааст?— гуфта пурсид Урмон-Полвон қадре шӯрида.

— Масалан фарзандони Пӯлодбой чаъфарегӣ,— гуфт Хаит амин.

— Магар онҳо гуломанд? — гуфт Урмон-Полвон тааҷҷубкунон.

— Ҳо,— гуфт Хаит амин,— шумо ҷавон ҳастед, эҳтимол, ки надонед, аммо ман падару бобои Пӯлодбойро медонам. Бобои калони Пӯлодбой ба сифати гуломӣ фурухта шудааст. Аммо дар замони озодӣ ба падари Пӯлодбой худо давлат додааст, инҳо ба пайкол-пайкол замин, ба анбор-анбор ғалла, ба сарой-сарой мол, ба рама-рама гӯсфанд соҳиб шудаанд. Давлатманд, ки шудаанд, гуломиашон ҳам аз хотирхо фаромӯш гардидааст ва Пӯлодбой-Араб гуфта ном баровардаанд. Холо писари Пӯлодбой Абдуллобой-бача дар ҷанҷоли ҷадидон ба сабаби ҷонсупорихое, ки ба чаноби олии нишон дод, ба амали тӯқсобаги⁸³ сарафроз шуд.

— Инро медонам, — гуфт Урмон-Полвон қадре суст шуда.

— Дар ҳар ҳол,— гуфт Бозор-амин, — Шокир-Ғулом барин одамҳоро саломат гузоштан дуруст нест.

— Ман намегӯям, ки,— гуфт Хаит амин,— Шокир гулом ва Мулло Шариф барин иғвогарон саломат монанд. Қоре карда ҳар чӣ зудтар инҳоро ба даст дароварда ҷазо додан даркор аст. Аммо ҳеҷ фарқ нагузошта ба ҳамаи гуломон, ё ки ба ҳамаи мардум якбора ҷаспидан маслиҳат нест. Дар он сурат бештарини мардумро ба худамон душман карда мемонем. Чунон ки чаноби шариятпаноҳӣ марҳамат карданд, ҳаракати инҳоро понда истодан, агар аз инҳо ҳаракати баде сар барзанад, дарҳол дастгир карда ҷазо додан даркор аст.

— Маслихати амин дуруст аст,— гуфт Нур қара-
вулбегӣ—агар ба ягон кас «ту одами гонда» гуфта
«ҳаққидан гиред, инчор ба кучаи бадӣ афтоди ме-
раад. Чунончи, ба миршаби тумани Вагонзе Мирзо
Ҳасмон аз чор тараф «ту ҳадид» гуфта ҳаққидан ги-
рифтанд. Охир, ки ба чонаш расид, миршабиро пар-
тофта рафта, ба ҳадидон ҳамроҳ шуд, вагарна касе,
ки миршаб шуда устухонаш аз нону намаки чаноби
олӣ сикт шудааст, магар ба чаноби олӣ тег мекашад?

— Бар падаратон раҳмат!— гуфт Хант амин ба
Нур қаравулбегӣ; баъд аз он ба қозӣ ингоҳ карда су-
тани худашро дэвом кунонид:

— Мзи бештариин кори муллохоро ҳам хуш на-
мекунам,— гуфт ӯ,— ман дар Бухоро дидам, муллоҳо
дар куча ва паскучаҳо ҳадиддонӣ карда метарданд,
сар кас, ки дар касеро доиниста ё надоиниста «ин ҳа-
дид аст» гуфта нишон диҳад, дарҳол ӯро аз гире-
фонаш гирифта ба пеши масҷид, ё ба пеши вақилчи
муллоҳо кашола карда мебаранд, ӯро хорӣ медиханд,
расво мекунанд. Пас аз он ба вай калима ари кунанда
гӯё ӯро аз сари нав мусулмон мекунанд. Ва ҳол
он ки агар дар ҳақиқат он одам кофир шуда бошад,
магар бо гуфтани «калима» дарҳол мусулмон меша-
вад? Аммо ин муқаррар аст, ки ҳар вақт ягон кор
шуда монад, аввал ҳамин одами расвошуда, ки ду-
бора мусулмон шудааст, рафта сари Доммулло Қут-
биддинро мебаррад.

— Хай-хай, оқистатар,— гуфта қозӣ сӯхани Хант
аминро бурд ва овози худашро насттар карда дэвом
каму:

— «Дэвор муш дорад, муш гӯш дорад» гуфтаанд.
Агар ҳамин сӯхани шуморо касе шунавад ва далам ба
далам ба гӯши Доммулло Қутбиддин расад ва танҳо
шумо, балки ман ҳам ҷазо мебинем. Шумо бо гӯша-
те ҳадидӣ ҷазо мебинед, ман барои ин ки ба касе, ки
дар ҳақиқат ӯ шубҳаи ҳадидӣ пайдо шудааст, гӯш на-
медам.

— Аз рақоби олӣ ҷалар омад. — гуфта аз дари
даллет даронадани мадрани қозӣ сӯхани ӯро бурд.
Қозӣ, ки аз сӯхани Хант амин дар турс афтод

буд, бо шунидани калиман «чапар» якбора рангаи париди аз ҳол рафт. Бо вучуди ин бо душвории бисёр худдорӣ карда:

— Гӯй, дарояд! — гуфт ба махрамаш.

Ҳант-амин ба ин ҳолати қозӣ пай бурда:

— Домулло Қутбиддин дар олами каромот сухани маро шунида мабодо барои дастгир кардани шумо чапар нафиристода бошанд?—гуфт ба қозӣ шӯхиқунон.

Ғайр аз қозӣ ҳамаи қасоне, ки дар он маҷлис буданд, бо ин сухани Ҳант амин хандиданд. Чапар ҳам аз дари дахлез омада ба меҳмонхона даромад.

Чапар, пас аз он, ки ба қозӣ салом дода бо ӯ вохӯрдӣ кард, дар рӯ ба рӯи ӯ дузону нишаста аз ки-сакамараш, ки ба камарбанди нукрагинаш овезон буд, як хатро бароварда ба қозӣ доду ҳудаш рафта дар як тарафи меҳмонхона нишаст.

Қозӣ хатро ба дасти худ гирифт ва вайро аз назар гузаронид:

— Муборакноман оӣ будааст, — гӯён аз қозӣ хесту хатро ба печи саллааш гузошта ба тарафи Бухоро, ки аз он ҷо чил ҷақрим аст, нигоҳ карда, се таъзим кард ва пас аз он хатро ба дасташ гирифта шитобкорона аз меҳмонхона баромада тозон-тозон рафта ба ҳавлии дарунаш даромад.

Ба ин ҳаракати қозӣ ҳамаи аҳли маҷлис таъҷуб карда бошанд ҳам, Урмон-Полвон, ки ҳикояти «айнаки» муллои калонро ҳанӯз аз ёдаш набароварда буд, таъҷуб накард ва ба Нормурод-Полвон, ки дар паҳлуи ҳудаш нишаста буд, гӯшаки кард:

— Магар айнаки қаноби шариятпаноҳ дар ҳавлии дарунашон монда будааст? — гуфт ва ҳар ду оҳистекак хандиданд.

Қозӣ баргашта омада ба қои ҳудаш гузашта нишаст ва муборакномаро, ки ҳанӯз дар дасташ буд, бо овози баланд ҳонда дод:

«Шариятпаноҳ, қозии тумани Шофирқом, аз марҳамати оӣ сарафроз шуда бидонед, ки дар рикоби ҳумоюнӣ дар Чорбоғи Ситорамадхоса²⁴ кӯнкорӣ сар шуд, ба давлатмандони аспдор ва чапандозони неқӯнкордор оғоҳӣ диҳед, ки ба рикоби оӣ омада, ба кӯнкории ҳумоюнӣ ҳамроҳӣ намууда, зоти ҳумоюнро дуо намуда аз марҳамати оӣ сарафроз шаванд, чун ба таъқен вақеи

амчади ашрафи аъло расад, эътимод намоянд, боқӣ ассълому алайхӯм».

— Дар ин гуна рӯзҳои гарми тобистон кӯпкорӣ чӣ тавр мешавад?—гуфт Урмон-Полвон ва илова кард:

— Ҳар аспе, ки дар ин гармо дар кӯпкорӣ тозад, дарунаш месӯзад, ҳеч набошад, тамома аз кор мебарояд.

— Маҷлисӣ мо барои чӣ буд?—гуфт қозӣ,—магар барои ҳар эҳтимол ҳозир истодан набуд? Бинобар ин ба ин фармони қазочараёни чаноби олий монанди хабари ягон тамошоқӯпкорӣ нигоҳ накарда, машқи ҷанг шумурдан ва мувофиқи он тайёр шуда рафта даркор аст.

Маҷлис барои ҷамъ кардани кӯпкоритозон ва гирифта бурдани онҳо ба Бухоро шитобкорона пароканда шуд ва ҳар кас ба тарафи деҳаи худ асп давонда рафт...

Қозӣ, ки ба воситаи ин «чапар» ба вай ягон воқеаи «шуме» рӯй надод, шодмон ва осуда шуда, дар қозихона ба болон хизмати худ монд...

III

Насими шабонаи тобистонӣ бар бадани одам монанди дастӣ маҳбубони нозукандом нарм ва фораи мерасид. Деҳқонони дар миёнаи рӯди Чилвон ва Шофирком буда, ки дар рӯзи гарми ҷонсӯзи тобистонӣ аз пагоҳон то бегоҳонӣ кор карда монда шуда буданд, дар ин ҳавои фораи дар майдони болояш кушода ёзида ором гирифта буданд.

Моҳи даҳрӯза, ки ҳанӯз фуру наофта буд, ба ин майдони регзор нури хушадро мепошид. Ин регзор, ки рӯзона ба тобиши офтоб тафсида монанди тӯдаи ахгар сурхча менамуд, шабона дар зерини шунаҳи моҳтоб монанди шири қаймоқбаста зардча шуда, бо як ранги дилрабо ва ҷозибадор меофт.

Боғҳои тоқзори бедевор, ки атрофшон бо дастаҳои хор ихота карда гирифта шуда буд, ҷо-ҷо ба тарзи афшони сабзе менамуданд, ки бар варақи заррини пошида бошанд.

Дар дашт хомӯшӣ ҳукмфармо буд. Фақат ин хомӯширо «вавағ-вавағ, пит-пилик, пит-пилик, пит-пилик» гӯён сурудани бедонаҳое, ки онҳоро дар кафасхо андохта дар сари ҷӯби козаҳои боғ овехта буданд, вайрон мекард.

Ин садои «вавағ, пит-пилик», ки аз садҳо боғ гӯёки ба якдигар мусобиқа эълон карда бошанд, тарафна мебаромад, дар дашт як мусиқии ибтидоии ҷӯрхониро ташкил меод...

Вақт аз ними шаб гузашта буд. Садои аккос ва аввоси понздаҳ—бист сағ, ки аз тарафи деҳан Қарохонӣ ба якборагӣ баромад, дар ин дашти бедолу даҳраҳт паҳн шуда ҳама ҷоро фуру гирифт.

Ин садои аккоси сагон, ки аз тарафи офтоббарои деҳа сар шуда буд, охишта-охишта ба тарафи офтобфурии он меомад...

Тӯдаи сагон аз даруни деҳа ба ёбон баромад. Дар миёни тӯдаи сагон як саворе менамуд, ки ӯ пойхоҷро ба зери шиками асп часпонда тозиёнаҷро ҳар сӯ ҳавола карда мехост, ки худро аз ҳуҷуми сагон ниғаҳдорӣ кунад.

Сагон саворро аз ҳар тараф фаро гирифта буданд, лекин на ба савор ва на ба асп ӯ ҳеҷ зарар расонда наметавонистанд, баъзе аз сагони далертар ба рикоби асп наздик шуда ба пой савор даҳан задани шавад ҳам, бо зарбаи ҷонкоҳи теғи қамчин, ки аз тарафи савор ба сараш мерасид, маҷбур мешуд, ки худро пас ҳаво диҳад. Дар вақте ки савор аз деҳа ба масофаи як-ду таноб замин дур шуд, сағҳо бо ғайрати охирии худ ба вай ҳуҷум карданд. Асп оташин шуда думашро ба ҳаво бардошта, дар ҳолате ки ба ҳар тараф лағад ҳаво меод, девонавор медавид. Барҳои ҷомаи савор, ки дар зери тақимаш буд, баромада ба ду тараф паҳн шуд.

Ҳуҷуми ваҳшиёнаи сагон, тозиши девонавори асп барои савор як ҳолати пурҳавфоро пайдо кунанда буд. Дар ин ҳолат бими аз асп ғалтида ва дар миёнаи сагон парча-парча шуда рафтани савор буд...

Ин ҳолати пурҳавф бо сабуки гузашт. Чунон ки саге, ки аз думи асп газида буд, бо хӯрдани зарбаи

лагади асп маҷбур шуд, ки пас гурезад, ичунин саге хам, ки аз бари чоман савор гирифта буд, бо зарбан сахте, ки на бо теги қамчин, балки ин дафъа бо дастан қамчин зада шуд, маҷбур шуд, ки сари худро ба замин молида ғингос зада пас гардад. Аз чанд тора мӯи асп ва як порчаи латтае, ки аз бари чоман савор канда шуд, дигар зараре набуд.

Савор аспи худро нигоҳ дошта бархон чомаашро ғундошта ба зери пояш тикконд ва печи саллаашро, ки монанди думи бодбараки бачагон дароз шуда рафта буд, ба сараш печонид ва дубора ба роҳ даромад. Сагон бошанд, на аккосзанон, балки ба як тарзи мағлубона гур-гуркунон пас мерафтанд.

— Сагон,—гуфт худ ба худ савор,—одамҳои амир барин, ту ба инҳо нарасӣ хам, инҳо ба ту ҷаққида аз ҷонат безор мекунанд. Аз дасти инҳо гурехта халос шудан мумкин нест. Ту аз инҳо чӣ қадар, ки тарсида гурезӣ, инҳо хам ҳамон қадар далер шуда ба ту ҳуҷум мекунанд...

Савор, ки бо ин гуна хаёли асп меронд, вақте дид, ки қариб ба даруни ободонӣ даромада рафтааст, дархол сари аспро ба тарафи домани биёбон гардонда ба роҳаш давом намуд. Ақнун дашту сахро боз хомӯшӣ пайдо карда буд, ақнун сагон ҳам аз ҷашм ғоиб шуда, ба деҳа даромада хона ба хона пароканда гардида, ба болон бомҳо баромада ҳар қадам ба болон ғарами беда, ё тӯдан явшон ҷойгир шуда оромона хобида буданд.

— Ҳо,—гуфт савор хаёли худро давом кунонида,—одамони амир аз ҳамин сагон фарқ надоранд. Агар фарқе дошта бошанд, танҳо ҳамин аст, ки инҳо сагони чорпо буда, онҳо сагони дупоанд. Агар аз онҳо ҳам тарсида гурезӣ, бой медиҳӣ. Ба онҳо хам, чунон ки аз тарафи асп ба ин сагҳо дода шуд, зарбан сахте додан даркор аст... Аммо ин зарбаро кӣ дода метавонад?..

Савор ба ин пурсиши худ ҷавоб ёфта наметавонист. Баъд аз фурсате андеша кардан ба хотираш расид:

— Дехонҳо бармехостанд!..

Савор ба ин умеди худ он қадар боварӣ надошт:

— Аммо инҳо дар хурофоти динӣ бисёр гӯтида рафтаанд. Ту ҳар чӣ қадар, ки хоҳӣ, ба манфиати инҳо гап зан, лекин инҳо бо як ишорати муллоҳо худатро пора-пора карда мепартоянд... нодонҳо...

Савор ноумедии худро бо ин далелҳо боз ҳам саҳттар кард.

— Дар ҳар ҳол,—гуфт худ ба худ,—дар миёнаи гуломон, ки ба дин ва муллоҳои ин ҷо он қадар алоқаи саҳт надоранд, як таҷриба карда дидан даркор аст.

Ин фикри охири саворро як дараҷа ба часорат ва умедворӣ овард...

Савор, ки аз миёнаи ду хомаи реғ мерафт, аспи худро нигоҳ дошта аз вай фуромад. Вақте ки асп ба шошидан сар кард, қадре аз вай дуртар шуда истод. Пас аз ёзида шудани асп боз ба вай наздик шуда, айил ва пуштани онро кушода аз сари нав саҳттар кашида баст. Саллашро аз сараш гирифта ба хӯрчинаш тикқонд. Ҷомаи сағ дарондашро аз танаш кашида чорқат карда ба болон зин партофт. Тасмаи лаҷоми аспро аз банди дасташ гузаронида дар ҳамон ҷо нишаста истибро кард. Пас аз он, дар ҳолате, ки миёнаш аз рӯи ҷомаи тахпӯшинаш бо фӯта бастагӣ буд, ба асп савор шуда ба тарафи фуру рафтани моҳ нигоҳ карда раҳсипор гашт.

Дар вақте ки рӯ ба рӯи ёбони Қоқо расид, боз ҳам аз боғ ва киштзорҳо канортар шуда аспашро аз тарафи шимолрӯятар ҳай кардан гирифт...

— Ин ҷоҳо ҷойҳоеанд, ки,—гуфт худ ба худ савор,—дар ин ҷоҳо Урмон-Полвон ҳукмронӣ мекунад. Агар ӯ, ё ин ки одамони ӯ маро бинанд, албатта, даст-гирам хоҳанд кард. Аз ин ҷойҳо боэҳтиёт гузаштанам даркор аст...

Вақте ки савор ба деҳаи Болон Рӯд наздик расид, ба пешни як боғе, ки аз реғпахшкунӣ халос шуда монда буд, рост омад. Аспи савор дар як чуқурии пешни козаи ин боғ, ки ғайр аз дастаҳои хор деворе надошт, як аспи модӣро дида шеҳа кашид.

Бо шеҳа кашидани асп саге ҳам, ки дар лаби чуқури аспхона хобида буд, гурӯс зада ак-ак кард.

Ранги савор парид, дилаш дар тапиш даромад:

— Ин чой,—гуфт савор худ ба худ,—рӯ ба рӯи работи Урмон-Полвон аст. Аз ин чое, ки ман роҳ меравам, то работи он одами дахшатнок бисъёр бошад, бисту панҷ-сӣ таноб замин фосила ҳаст...

Ин хаёли воҳимадор саворро бисъёр тарсонид.

Зани соҳиби боғ, ки бо шеҳан асп ва ак-аки сағ бедор шуда буд, шавҳарашро бедор карда:

— Хезед, дадеш, бинед, ки вай кист?—гуфт.

Мард, ки аз пагоҳ то бегоҳ кор карда монда шуда масти шароби хоб буд, бо бедор кардани занаш бо як тарзи танбалона сарашро ба зӯр аз болиш бардошта, ба тарафи роҳгузар як чашм андохт. Чун дид, ки раванда ба роҳи худ рафта истодааст:

— Кӣ мешуд? Бояд обдоре бошад, ки об ронда гаштааст,—гуфт ва бо мондани сари худ ба болиш боз дарҳол ба саёхати олами хоб рафт.

Савор, ки калимаи «обдорро» аз он боғдор шунда буд, барои худааш ба фикри ӯ як «сифати» нав илҳом шуд. Савор пас аз он, ки сару бари худро мулоҳиза кард, худ ба худ гуфт:

— Чомаам чорқат бар болон зин, миёнам аз рӯй бафта, сарам бараҳна, бо ин киёфа аз обдор чӣ фарқ дорам. Агар як каланд ҳам медоштам, ки дами онро ба коши зин банд карда дасташро аз зери ронам мегузаронидам, аз обдори хакикӣ ҳеҷ фарқ пайдо намекардам. Холо ҳам, касоне ки маро аз дуртар бинанд, обдор гуфта гумон мекардаанд...

Савор баъд аз ин ба чуфтрон ва боғбононе, ки ӯро дида:

— Кист вай?—гуфта мепурсиданд, нотарсона:

— Обдор!—гуён ҷавоб дода гузашта рафтаи гирифт...

Вақте ки савор ба як дехан рег пахшкарда наздик расид, аз асп фуромада сӯлуки лачомро аз даҳони асп баровард. Бо яккачилав пойҳои пеши аспро чандар * кард. Аз болон зини асп чома ва хӯрчинашро

* Чандар — тушок.

гирифта ба як канор монд. Баъд аз он айил ва пуштани аспро қадре сушт кард.

Аспашро, ки ба ғирҷос зада хӯрдани шӯра ва хошоки хушкидан регзор даромада буд, ба ҳоли худаш гузошта, чомаашро ба дасташ гирифта ба тарафи деҳа рӯ овард.

Деҳа бисъёр хароба ва фақирона буд. Хонаҳои вайрони ҳавлиҳои деворпасти раҳнадор, ки раҳнаи онҳо хорбаст карда шуда буд, аз кӯча намуда мекостоданд...

Раванда пеши як ҳавли омада андак фикр карда истод. Дарвозаи ин ҳавли аз дарун занҷир — баста буд. Лекин аз девори дупоҳсааш, ки аз тарафи берун баробари қади худаш онро рег пахш карда буд, шорида фууромадан осон буд.

Раванда аз ин деворча, бе он ки садое барорад, шорида ба ҳавли фууромад ва ба пушти ягона хонаи ин ҳавли, ки барои ғалтида нарафтани ба девораш тир монда буданд, рафта бо овози паст:

— Қулмурад! Қулмурад! Қулмурад! — гӯён се бор ҳаҷ зад.

— Қист ӯ?—гӯён садои зане ҳавоб дода пурсид.

— Ман, ошно. Ака Қулмурад дар хонаанд?—раванда пурсид.

— Дар хона нестанд.

— Дар кучо?

— Баъд аз тӯл рамаи хӯҷаинашонро ронда ба чӯли Тикай рафта буданд... Чӣ кор доштед?

— Ҳеҷ кор надорам. Фақат гузарои роҳ будам, дида гузарам гуфтам. Рӯзи дар хонааш бошад, ё не, шумо намендонед?

— Ӯ ҳам рамаи гӯсфандони хӯҷаини худашро ронда рафтааст.

— Сафаргулом чӣ?

— Вай ҳам дар чӯл аст.

— Магар ҳаман инҳо дар як чӯланд?

— Бояд аз якдигарашон дур набошанд. Ҳамашон ҳам ба чӯли Тикай рафтан ният доштанд.

— Агар ба шумо малол наояд, ҷои даридагии ҳамин ҷомаро дӯхта монед. Дар бозгашт мегирам.

— Хуб! Кай хоҳед баргашт?

— Фардо шабона бояд баргардам.

— Бисьёр хуб. Лекин барвақттар гардед. Дар хавлии бемардина шабона дар бевақтӣ ягон каси ношинос ояд, одам метарсад,—гӯён занак аз гӯшаи девори хона даст дароз карда чомаро аз меҳмонаш гирифт.

— Мебахшед, ҳамшира!—гуфт раванда бо оҳанги шармдорандагӣ ба сабаби дар бевақтӣ омадани худ, ва илова кард:

— Хайр, хуш,—раванда баргашт.

— Дарвозаро баста монед!—гуфт занак, ки малулона аз хоби ширин хестанаш аз оҳангаш маълум буд.

— Дарвозаатон баста аст. Ман аз девор фуromaда будам, боз аз девор баромада меравам,—гӯён раванда бо як хез задан худро ба беруни девор гирифт.

Занак, пас аз он, ки ба ҷойҳои худ рафта дароз кашид, худ ба худ бо хурсандӣ фикр кард:

— Хайрият, ки ягон гӯсфанд, ё буз надоштаем. Вагарна агар ба ҷои ин меҳмони нохондаи бевақтӣ ягон дузд аз девор фуromaда онро гирифта равад ҳам, ман беҳабар мемондаам.

Раванда дар панҷ дақиқа ба пеши аспи худ расид. Асп холо ҳам дар чаридан буд. Раванда айилу пуштани аспро кашид саҳт баст: хӯрчинашро, ки дар масофаи як таноб замин дуртар аз асп монда буд, оварда ба болои зин партофт. Побанди аспро кушод, яккачилавашро ду ҳалқа карда ба қоши зин андохт. Аспро савор шуд ва сарашро ба тарафи ҷӯли Тиксӣ гардонда бо резачорпо ҳай кардан гирифт...

IV

Биёбони васеи бедолу дарахтро теппачаҳои реги сурх фаро гирифта буданд. Сангрзаҳои байни ин теппачаҳо, ки хоки он ҷоҳоро селоб бурда буд ва ё бод лесида буд, дар зери пой равандагон ғичиррос мезад. Арпахон, хардандон, явшон, саланг, хоршутур ва шӯра барин ғиёҳҳо, ки бо офтоби тобистон парту бӣриён шуда буданд, нишонҳои боқимондае аз баҳоро-

ни ин биёбон ба шумор мерафтанд. Шунаҳи хокистар-
ранги моҳ, ки дар фуру рафта буд, ба ин биёбони хо-
лӣ ранги андӯховареро меод...

Дар як ҷои ин биёбон ду чуқурӣ буд, ки баробари
қади одам канда сангрза ва реғи ҷиғили аз он ҷо
баромадаро ба атрофи он чуқуриҳо деворвор рост кар-
да, ба болон он дастаҳои хору явшон пахш карда бу-
данд. Ин чуқуриҳо кӯра буданд, ки дар онҳо гӯсфанди
они кароқӯлӣ ҷой гирифта буданд.

Мешҳо, ки рӯзона чордах-понздаҳ соат ин биёбони
бепоёнро сайр карда ҷарида серу монда шуда омада
буданд, бо оромӣ ва осудагӣ мехобиданд. Аммо бар-
рагон — бачагони инҳо ҳар замон як бор ба сини мо-
дарҳояшон даҳан зада, ба хоби роҳати онҳо халал ме-
расониданд.

Дар як баландии пеши кӯра, ки онро суфавор ҳам-
вор сохта буданд, як сағ, ки ба қадрӣ гӯсфанди ҳисорӣ
калонӣ дошт, ёзида мехобид. Ин сағ дар зоҳир ҷашми
худро пӯшонда бошад ҳам, дар ҳақиқат сар то пой, то
хар тора мӯяш тамоман гӯшу ҷашм шуда ҳар як ҳара-
кати дар ин биёбони васеъ рӯйдихандаро дидбонӣ ме-
кард. Ҳар ҷӣ қадар аз дур бошад, бошад, ҷунбиши
ҳар як юрмон ва ҳаракати мушон барои аз ҷояш хеста
ба атроф назар андохтани он сабаб мешуд.

Дар беруни кӯра — дар як майдон ду шутурро ҷӯ-
кнда бо ҷилбур зонуҳои онҳоро баста буданд ва дар
пахлуи онҳо ду харро побанд карда сар дода буданд.
Шутурон хори хушки дар пешашон партофташударо,
ки сӯзанвор нӯгдор буд, ҷунон ки одамони пири бедан-
дон ҳалвон пашмакро фуру мебаранд, ҷӣ қадар бо
осонӣ мехӯрда бошанд, харон ҳам шӯраҳои биёбонро,
ба тарзе, ки бачагон қандро макканд, ҳамон қадар бо
шавқу завқ мехонданд.

Дар майдон як хонаи сиёҳ барпо карда шуда буд,
дар пеши он хонаи сиёҳ як суфа буда, бар болон он
суфа се нафар ҷӯпон мехобиданд.

Дар зери ҷӯпонон ба ҷои бистар ҷулҳои шутур, дар
зери сарашон ба ҷои болишт тӯқумҳои хар, ба болоҳа-
яшон ба ҷои кӯрпа корҷомаҳои худашон буд. Бо вучу-
ди ин ин ҷӯпонон, ҷунон ки бойҳои шикамкандон дар

чойхоби нарми атласу шоҳӣ бихобанд, бо осудагӣ ва оромӣ хобида буданд...

Вақт аз нимаи шаб гузашта сахар низдик расида буд. Сағ, ки то он вақт бо осудагӣ хобида буд, аз чояш часта хест, ба тарафи офтоббаро нигоҳ карда ғур-ғуркунон замиро бо пой пешаш як-дӯ бор ханҷол кашид. Пас аз он ба пеши-суфае, ки чӯпонон ба болои он хобида буданд, омада боз ғур-ғур кард, боз замиро ханҷол кашидан гирифт.

Сағ дид, ки бо ин ҳама кӯшишаш чӯпонон бедор нашуданд, ба болои суфа баромада ва аз домани корҷомаи чӯпоне, ки дар саргаҳ хобида буд, бо дандонаш гирифта кашола кард. Бо ин ҳам, ки чӯпон бедор нашуд, сағ, дар ҳолате, ки нохунҳояшро ғун карда буд, бо панҷаи пой пешаш кафи пой чӯпонро хоридан гирифт...

Чӯпон бедор шуда хеста ба чояш нишаста чашмонашро молидан гирифт. Сағ бо як хез аз суфа фуромада як чанд қадам ба тарафи офтоббаро рафт ва ғур-ғуркунон замиро ду-се бор ханҷол кашид, пас аз он баргашта ба лаби қӯра омад ва ба баландӣ баромада дар ҷои худ бо кафалаш нишаста, ду пой пешашро ба замин тир карда ба тарафи офтоббаро бо диққат нигоҳ карда истод.

Чӯпони аз хоб бедоршуда, баъд аз нос кашидан, корҷомаашро ба сараш гирифта, аз суфа фуромад ва ба майдон рафта ба тарафе, ки сағ нишон дода буд, нигоҳ кард.

Дар биёбон чизе намоён набуд. Чӯпон дар канорае нишаста истибро қард ва мехост, ки бозгашта ба сари суфа ояд, сағ боз ғур-ғуркунон ба майдон фуромад, як чанд қадам ба тарафи офтоббаро рафта боз замиро як-ду бор ханҷол кашид, пас аз он ба пеши чӯпон омада думчунбонӣ кард. Баъд ба чояш рафта ба вазъияти аввалинаш нишаста, ба тарафи офтоббаро чашм дӯхт.

Чӯпон аз ин ҳаракати дубораи сағ пай бурд, ки дар биёбон ягон воқеаи муҳимме ҳаст, аз суфа фуромада ба майдон рафт, дар як ҷои тақриби бе рег як-пахлу хобида гӯшашро ба замин ниҳод... ва худ ба худ:

— Як савор омада истода будааст,— гӯён аз чояш хеста ба сари суфа омада, ба чояш нишаст... Чӯпон ханӯз носи дар даҳонаш бударо напартофта буд, ки аз тарафи офтоббаро дар зери нури хираи моҳи фурӯраванда як сиёҳӣ намудор шуд.

Акнун саг бисъёр безобита шуда буд, дар ҳар он як бор аз чояш хеста ба майдон мерафт ва пас аз дусе бор ханҷол кашидани замин ғур-ғуркунон бозпас омада ба чояш менишаст.

Вақте ки сиёҳӣ наздик расид, як савор будани ӯ маълум гардид. Саг ҳам акнун аз майдон бозпас ба ҷои худ нагашта бо як садои таҳдидкорона ғурро зада заминро ханҷол кашидан гирифт.

Савор, ки овози сагро шунида ҷасади калони харвори ӯро дид, аспи худро нигоҳ дошта:

— Ӯй, ака, саги худро нигоҳ доред!— гӯён садо дод.

Пас аз он, ки чӯпон ба савор:

— Омадан гиред, кор надорад,— гӯён ҷавоб дод, ба саг нигоҳ карда:

— Чип!.. Дам бихоб!— гуфт.

Саг аз гуфтугузоре, ки дар байни чӯпон ва оянда рафт ва ҳам аз фармоне, ки чӯпон ба худаш «чип!.. дам бихоб!» гӯён дод, пай бурд, ки оянда як шахси безарар будааст ва ором гирифт. Лекин ҳоло ҳам ба савор бо диққат нигоҳ мекард.

— Хабардор шавед, ака! Мабодо сагатон ба ман дарнаафтад,— гӯён савор бо тарсу ларз аспашро пеш ронд.

Чӯпон барои донишани ин ки ин меҳмони ношinos кӣ бошад, аз суфа фуромада, рафта саворро пешвоз гирифт. Вақте ки ба вай салом дода барои гирифтани асп ба ӯ наздик шуд, якбора:

— Эй... Шокир акем-ку,— гуфта фиристод.

Савор, ки овози чӯпонро аз наздик шунида ва рӯи ӯро ҳам дид:

— Ту Кулмурод будӣ-дия. Эй фалокат-эйӣ... туро кофта-кофта тамом саргардон шудам,— гуфт. Чӯпон пас аз фуромадани меҳмон аз асп ва вохӯрдӣ кардан бо он, аспро аз дасти ӯ гирифта ба яккамех, ки дар он майдон барои аспии хӯчаии кӯфта буданд, баст ва

хӯрчинро аз болои асп гирифта пеш даромада меҳмонро ба болои суфа баровард.

Чӯпонони дигар ҳанӯз дар хоб буданд; чӯпони бедор сухан сар кард:

— Гап занед, ака Шокир, чӣ гап, шуморо ба ин тарафҳо кадом шамол парронид?

— Ҳеҷ гап нест,— меҳмон ҷавоб дод,— туро як бинам гуфта ба ҳавлиат омада будам. Набудӣ. Дар чӯл гуфтанд. Баъд аз ин ҳама роҳро тай карда омадан, аз ҳамин андак роҳ баргаштанро муносиб надида, ба тарафи чӯл омадан гирифтам.

— Хуш омадед,— гуфт чӯпон ва илова кард:

— Рӯз наздик аст. Аммо ман аз хоб сер шудаам. Агар шумо ҳам монда нашуда бошед, чак-чак карда менишинем, агар хобиданӣ бошед, ҷой андохта медиҳам.

— Ман, ҳам монда шудаам, ҳам бедорхоб, бо вучуди ин хоб бурдан маълум нест. Дар ҳар ҳол як дароз кашида ёзам, зарар надорад.

— Лекин,— гуфт чӯпон,— дар мо кӯрпа ва кӯрпаҷаи ба шумо муносиб нест. Агар аз шабуш ва кана натарсед, ба ҷои ман ёзед. Агар ба ҷои озодатар хобиданро хоҳед, ҷомаи худатонро дар зери худатон паҳн мекунем, хӯрчинатонро болиш мекунеду хобидан мегиред.

— Майлаш, ҳамин тавр меёзем,— гуфт меҳмон хӯрчинашро дар зери сараш монду дароз кашид.

— Ҷомаатон дар кучост?— гӯён чӯпон ба ҳар тараф ҷашм андохт.

— Ҷомаро напурс, дар роҳ ба ман сагон хучум карданд, ҷомаамро дарронданд. Онро ман барои ямок карда мондан дар хонаи ту гузоштам.

— Ҳа-ҳа,— гуфт чӯпон,— барон ҳамин шумо аз сағ ин қадар тарсида будед-дия. Лекин сағи чӯпонӣ монанди сағони деҳагӣ нест. Сағони деҳа ба оянда ва равандагон, кӣ ки бошад, хучум кардан мегиранд. Аммо сағи чӯпонӣ ба меҳмон ва ба роҳгузор қор надорад, кадом кас, кӣ бошад, то дузд будани ўро равшан надонад, хучум намекунад. Аммо рамаи гӯсфандони ба худаш супурдашударо аз дузд ва аз гург аз ҷони худаш зиёдатар ниғаҳдорӣ мекунад.

— Бисьёр нағз. Аз одамони амир ҳазор бор бехтар будааст.

— Хӯш, дар ин ҷо одамони амир чӣ дахл доранд?— гӯён таачҷуб кард ҷӯпон, ки Қулмурад номида мешуд.

— Дахли бисьёр калон доранд,— гуфт меҳмон, ки аз тарафи ҷӯпон Шокир ака хитоб ёфта буд.

— Чӣ тавр?

— Вақте ки дар роҳ ба ман сагон ҳучум карданд, ман онҳоро ба одамони амир монанд карда будам. Зеро одамони амир ҳам монанди он сагон ба ҳар кас ҳучум кардан мегиранд.

— Одамони амир ба кӣ ҳучум кардаанд?— гуфта ҷӯпон пурсид.

— Ба ту, ба ман ва ба деҳқонони камбағал! — гуфта Шокир бо қиддият ҷавоб дод ва эзоҳ кард:

— Аз дасти инҳо, хусусан аз дасти Ҷрмон-Полвон, дар болон молият, хироч ҳашар ва дигарҳо магар шумоҳо камтар ҷафо кашидед? Шумоҳо дар ин ҷо аз дасти Ҷрмон-Полвон, Ҳант амин, Бозор амин ва дигарҳо чӣ қадар, ки ҷавру ҷафо кашида бошед, ман дар он ҷо аз дасти Сафар амин, Кӯзӣ амин, Ҷалолиддин оқсақол ва дигарҳо аз ин камтар ҷавру ҷафо нақашадам. Хусусан аз бозе, ки ҷанҷоли қадиму қадид сар шудааст, ба ман номи қадидиро дода меҳоханд, ки маро бикушанд.

— Дарвоқеъ Шокир ака,— гуфт Қулмурад,— ҳамин ҷанҷоле, ки қадиду қадим гуфта ғавғо бардошта гаштаанд, бар болон ҷист, ҳудаш чӣ гап?

— Ман иро ба ту чӣ тавр фаҳмонам?— гӯён Шокир ба суҳан даромад ва давом кард:

— Дар Бухоро як тӯда ҷавонон баромада талаб кардаанд, ки ба ҷои мактабҳои кӯҳна — мактабҳои усули қадид кушода шавад, харидуфурӯши ҳучраҳои мадраса барҳам хӯрда, дарсҳои мадраса ба як тартиби хуб андохта шавад, заминҳо монанди заминҳои Тошканд ва Самарқанд ўлпон шуда, ҳасбур ва бардор аз миён бардошта шавад, харчу дахли мамлакат ба ҳисоб гирифта шавад ва монанди инҳо. Муллоҳо, сипоҳо, амир ва ҳамин одамони ў ба ҳамин талабҳои ҷавонон⁸⁵ муқобил баромадаанд. Ана ҷанҷолеро, ки дар ҳа-

мин миёна пайдо шудааст, «низои чадиду қадим» меғу-
янд.

— Назар ба фикри шумо сухани кадоми инҳо маъ-
кул аст?

— Албатта, сухани чадидон маъкул аст. Зеро та-
лаби онҳо манфиати халқ аст.

— Ман намефаҳмам,— гуфт Қулмурад сарашро
чунбонида.

— Чаро намефаҳмӣ? Дар ин ҷо ягон чизи нофаҳмо
нест-ку.

— Талабҳои ҷавонро манфиати халқ гуфтед, ак-
нун ман онҳоро ягон-ягон аз шумо мепурсам.

— Пурс!

— Кушодани мактаби нав ба ҷои мактаби кӯҳна
барон халқ чӣ манфиат дорад?

— Аз сад бачае, ки дар мактаби кӯҳна даҳ сол ме-
хонанд, даҳ нафар кӯрсавод шуда мебароянд, боқи-
мондаҳошон ҳамагӣ бесавод мемонанд. Аммо дар мак-
таби нав ҳамаи хонандагон дар шаш моҳ, агар бисёр
кундзехи бошанд, дар як сол соҳиби хату савод меша-
ванд. Ин кам манфиат нест.

— Хуб, ҳамаро мулло карда чӣ кор мекунад? Ҳа-
мин муллоҳои будагӣ ҳам-ку ба ҷои расонда истода-
анд.

— Гуфтам, ки ту намефаҳмӣ.

— Не, ман намефаҳмам гуфтам. Аммо шумо дар
ин ҷо чизи нофаҳмо нест гуфтед...

Рӯз сафед шуда омад, дунё равшан шудан гирифт.
Яке аз ҷӯпонони хобида бедор шуда хеста, ба ҷояш
нишаст. Вақте ки ӯ дар суфа ёзида хобидани одами
бегонаро дид:

— Юсуф, Юсуф!— гӯён ҷӯпонони дигареро ҳам, ки
ханӯз хобида буд, бедор кард.

Ин ҷӯпон як бачаи дувоздаҳ-сездаҳсола буд, ки бо
бедор кардани рафиқаш хеста ба ҷояш нишаст. Магар
ханӯз дуруст бедор нашуда будааст, ки гӯё хоб мевода
бошад:

— Ҳа, магар акнун об медиҳем?— гуфт худ ба худ.

Қулмурад ва он ҷӯпонони дигар ба ин сухани ҷӯпон-
бача қаҳқосзанон баланд хандиданд. Аммо ҷӯпонбача
бо хандаи рафиқонаш дуруст аз хоб бедор шуд, чаш-

монашро бо як ҳаракати шармгинона мемолид. Ҳар ду ҷӯпои нав аз хоб бедоршуда барои хало ба майдон рафтанд.

Шокир, ки дар мунозираи ҷадиду қадими бо Қулмурад кардааш тираш ба санг бархӯрда суханаш бурида шуда буд, ба Қулмурад нигоҳ карда:

— Акнун хоб маза надорад. Чойҷӯшатро ҷӯшонда як чой дам кунӣ-чӣ?— гуфт.

— Чойҷӯш ҳаст. Аммо чойнику пиёла ва чой надорем.

— Зарар надорад,— гуфт Шокир,—ман чой дорам. Чойҷӯшат, ки ҷӯшид, ба даруни он як-ду барг чой андохта ба коса кашида хӯрдан мегирем.

Қулмурад рафта чойҷӯшро ба оташдон овехта дар зери он оташ даргиронда сар дод. Ҳезуми хор ва явшон, ки гурӯс зада месӯхт, шӯълан он атрофи чойҷӯшро фаро гирифта ба ҳаво сар кашида, шарораҳои хокистаршудаи худро ба даруни чойҷӯш мерехт.

Шокир, ки якпаҳлу хобида шӯълан оташро тамошо мекард, дар фикру хаёл афтада худ ба худ мулоҳиза менамуд:

— Инҳо нодонанд. Аз нодон чизе намебарояд.

Қулмурад, пас аз ба оташдон овехтани чойҷӯш, ба хонаи сиёҳ даромад. Дар корсон қадре шир ва об рехт, ба болои вай ду-се мушт орд андохта ҳамир кардан гирифт.

Қулмурад, ки дасту рӯй шуста омадани ҷӯпонбачагонро дид, яке аз онҳоро:

— Комил! — гӯён чеғ зад.

— Ҳа, чӣ мегӯед?— гӯён он ҷӯпонбача ба дари хонаи сиёҳ омад.

— Ту бар рӯи рег бисъёртар ҳезум монда даргирон, ки то расидани ҳамир тафсад. Юсуф дар оташдон ҳезум монда чойҷӯшро ҷӯшонад.

Ин ҷӯпонбача, ки Комил ном дошта, понздаҳ-шонздаҳсола менамуд, бар болои як тӯда рег ва чикили хокистаромез чанд банд явшон ва шибоғро монда оташ сардод. Юсуф бошад, ҷӯбчаки хорро, ки шутур барг, гул ва нӯғи онҳоро хӯрда буд, оварда ба зери чойҷӯш тикқондан гирифт.

Шокир, ки аз гап фаҳмонда тавонистан ба ни чӯпо-ни «нодон» умедашро канда чашмашро ба тарафи офтоббаро дӯхта шафақи бомдодиро тамошо мекард, бо сар задани офтоб аз ҷояш хеста барои ёзидан ба халорафт.

Шокир пас аз баргашта омадан аз хало, ба пеши аспаш рафт. Зини аспашро, ки ёл зада онро гардонда буд, аз болояш гирифт. Пушти аспашро бо чирғӣ, чағаллиқ ва ёлпӯш пӯшонда айил кашид. Зини аспро бо пуштан ва лаҷоми он оварда ба пеши суфа монд. Бо офтобаи чӯяни, ки дар он ҷо буд, дасту рӯяшро шуст ва бо нӯги фӯтаи дармиёнашбуда пок кард. Пас аз он хӯрчини худашро паҳн карда ба болояш нишаста «нодонҳо» гӯён ба хаёл рафт...

V

Офтоб баромад ва нури худро ба биёбони васеъ паҳн карда буд. Гӯсфандони дар кӯрабуда бедор шуда аз ҷояшон хеста маъос зада ҳаракат мекарданд, ки зудтар ба ҷаро бароянд. Аммо сағ, ки дар посбони навбати худро бомуваффақият гузаронида шабро рӯз карда буд, акнуи сарашро дар миёнаи ду пои пешаш гирифта фишшосзанон мехобид.

Дар рӯи суфа ҷор дона кӯмочи гарм, ки аз мағзи рег ва ҷигили тафсон оварда ба ҷои дастархон ба рӯи як латтаи кӯҳна гузошта будандаш, иштихоро ба тарафи худ мекашид. Бо дидани нони гарм оби даҳани Шокир, ки хеле гурусна буд, чакида омада бошад ҳам, ба нон даст дароз намекард. У ҷои ҷойчӯши дар пешаш бударо ҳар замон як бор гардонда ба сари дастархон омада нон шикастани мизбониро интизорӣ мекашид...

Кулмурад ва Комил ширҳои аз гӯсфандон дӯшидаашонро оварда ба хонаи сиёҳ дароварда монданд. Кулмурад ба сари дастархон омад. Комил ошхӯраи сағро, ки дар як канор истода буд, гирифта оварда дар вай нимта кӯмочро пора карда ба болои он як коса шир рехта боз бурда ба ҷояш гузошт ва худаш омада ба сари дастархон нишаст.

Кулмурад кӯмочро бо дасти худ пора карда мехмонро ба нонхӯрӣ таклиф кард. Шокир аз ҷойчӯш, ки

чоёш қариб сард шуда буд, ба коса рехта барои нӯшидан ба пеши лабаш бурд ва пас аз чашида дидани таъми чой рӯяшро дарҳам кашида:

— Магар ба чой намак андохтестон? — гуфт.

— Не, намаки худааш аст, — гуфт Қулмурад.

— Чӣ тавр, магар худи чой намак доштааст? — Шокир таачҷуб кард.

— Оби чоҳхое, ки дар ҷӯли мо ҳастанд, бештарин шӯранд, — гуфт Қулмурад, — холо ин аз бештарин обҳои мост. Ин обро мо аз як чоҳе, ки қариб ним санг аз мо дур аст, меорем. Аммо оби чоҳи худамонро ба даҳон гирифта мумкин нест.

Қулмурад кӯзаро ба пушташ бардошта оварда, ба сари оташдон мондани Юсуфро дида:

— Ана ҳамин обро ҳам барои нӯшидан ин бача аз ҳамон чоҳи «ширин» овард, — гуфт ва ба он бача нигоҳ карда:

— Биё, Юсуф, нон хӯр! — гуфт.

Юсуф ҳам ба сари дастархон омада нишаст, акнун ба сари дастархон ҳама ҳозир шуда буд. Файр аз Шокир ҳама бо иштиҳои тамоми нон мехӯрданд.

Шокир бошад, як бурда нонро ба дасташ гирифта аз мағзи он баъзе чизҳоро кашида партофта ба даҳонаш андохт ва дар ҳолате, ки нофарамона он нонро мехонд:

— Чаро дар даруни нонхотон коҳ ҳаст? — гуфта пурсид.

— Коҳ нест, сабӯс ва сӯзанаки орди ҷав аст, — гуфта ҷавоб дод Қулмурад.

— Чаро набехта пухтестон? — Шокир пурсид.

— Хӯчаин ҳамин тавр фармуд, — гуфт Қулмурад — «агар орди ҷавро безед, нимааш ба сабӯс мебарояд» мегӯяд.

— Худи хӯчаинат ҳам магар аз ҳамин нон мехӯрад? — Шокир пурсид.

— Не, дар ҳар омаданаш барои худааш аз хонааш нони гандум меорад.

Нони пора кардашуда тамоми шуд. Қулмурад кӯмочи дуйӯро гирифта, онро ҳам бо дасташ пора карда ба рӯи дастархон партофт. Нонрезаҳои бар рӯи латта

рехтаро бо нуги ангуштонаш чнда гирифта, ба дахонаш андохтан гирифт.

— Бо корд бурида партой, хуб мешавад,— гуфт Шокир ба Кулмурад ва эзоҳ дод:

— Нон нонреза шуда намеравад, покнзёкак пора мешавад.

— Чӣ донам?— гуфт Кулмурад,— нонро бо корд пора кардан убол мегӯянд.

— Убол-пубол намешавад,— гуфт Шокир,— ин як сафсатаест, ки муллоҳо баровардаанд. Чадидҳо ба муқобили ана ҳамин гуна гапҳои сафсата мебароянд. Масалан «нонро бо корд пора кардан убол нест» мегӯянд.

— Дар ҳар ҳол,— гуфт Кулмурад,— ин гуна чанҷолҳо ба мардум фоида надорад. Нон бошад чӣ? Ойро бо даст ҳам пора карда хӯрда метавонем. Корд ҳеҷ чон даркорӣ надорад. Аммо ёфтани нон душвор аст, хӯрдани он бо ҳар роҳе, ки бошад, осон аст.

«Ба ин нодонон гап фаҳмондан душвор аст», гуфта фикр кард Шокир ва сари бо фикру хаёл пуршудаашро пас гардонда дид, ки ханӯз сағ хобндааст. Барон гапро ба дигар тараф бурдан:

— Магар ин сағ хӯрок намехӯрад?— гуфта пурсид.

— Хӯрок мехӯрад, аммо бе чеғ задан худ ба худ ба сари хӯрок намеравад,— гуфт Кулмурад ва ба сағ нигоҳ кард:

— Холдор, Холдор! Рафта хӯрокатро хӯр,— гуфт.

— Сағ ба оҳиштагӣ аз чояш хест. Ду пой пешашро ба тарафи пеш ва поҳон ақибашро ба тарафи ақиб ёзонда як ҳамёза кашид. Баъд ба сари суфа нигоҳ карда думашро як чунбонид. Пас аз он бовикорона ба сари ошхӯраи худ рафта шитоб накарда хӯрокашро хӯрдан гирифт.

— Номӣ сағат ба ранги худаш муносиб будааст, лекин афсӯс ки бо писари кушбегӣ ҳамном шудааст,— гуфт Шокир ба Кулмурад.

— Чӣ тавр?

— Номӣ яке аз писарҳои кушбегии нав — Мирзон урганҷӣ ҳам Холдорбегичон аст.

— Хуб, ҳамном шуда бошад, чӣ зарар дорад?

— Ин гуна як саги боақлу бономус ҳайф аст, ки бо яке аз одамони беномуси амир ҳамном шавад.

— Шумо,— гуфт Қулмурад,— бо одамони амир бисёр душман шуда мондаед-дия, ака Шокир!

— Одам бо инҳо ночор душман мешавад,— гуфт Шокир ва эзоҳ кард:

— Инҳо бо ҷавру ҷафо мардумро хонавайрон карданд, дунёро аз фиску фасод пур карданд.

— Ҷавру ҷафо ва фиску фасодкунандагон танҳо одамони амир не,— гуфт Қулмурад ва барои қувват додани сухани худ эзоҳ дод:

— Чунончи, хӯчаини ман; дар муддати ҳамин даҳ-понздаҳ сола, ки ман ёд дорам, аз кишлоқи худ заминҳои бист-сӣ деҳқонро ба дасти худ дароварда, онҳоро ба дари худ ятим, чорқор ва мардикор кард.

— Ин ҷавр нест,— гуфт Шокир,— онҳо заминашонро фурухтаанд, ин харидааст.

— Агар донед, ки чӣ гуна харидааст, шумо ҳам мегӯед, ки ҷавр аст. Аввал бо баҳонаи тӯй, азо, ҷанҷол, ки ҳамаи инро худӣ ӯ ба сари онҳо оварда буд, онҳоро қарздор кард, баъд ғайри ӯ болои ғайри ӯ зам карда маҷбур кард, ки онҳо заминашонро ба ин фурушанд...

Баъд аз ин, ки Қулмурад ҷои ба коса кашидадодаи Шокирро нӯшид, боз суханашро ба болои хӯчаини худ давом кунонида:

— Чӣ тавр ятим корфармони ӯро аз ҳоли мо қиёс кунед,— гӯён ӯ пӯшоки чиркин ва даридан худ ва ҷӯлонбачагонро нишон дода боз давом намуд:

— Мо тобистону зимистон дар барфу борон, дар офтоби сӯзон гурусна ва ташна, сару по бараҳна дар ҷӯлу биёбон аз паси ғўсфандон мегардем. Хӯчаин бошад, ҳар сол пӯст фурухта хӯрчин-хӯрчин тиллову тангаро ба хонаи худ мекашонад.

— Ин қадар пулро чӣ кор мекунад?— гуфта Шокир ба ӯ як саволи беҳаёлона дод.

— Чӣ кор мекунад?— гуфта Қулмурад саволи Шокирро такрор кард ва ба ҷавоб даромад:

— Боз ғўсфандашро зиёд мекунад, боз заминашро зиёд мекунад. Амир ҳар сол ба Ялта рафта чӣ

кор мекарда бошад, ин ҳам бо ҳамин пулхо ҳар сол ба Мавлонобод ва Сим рафта ҳамон корхоро мекунад. Фиску фучураш то ба дараҷаест, ки ҳозир синнаш аз панҷоҳ гузашта чор зани никоҳӣ дошта бошад ҳам, ба зани یتимӣ дари хонаи худаш часпидааст. Сирраш яла шуда буд, аммо «бой беобрӯӣ наshawанд» гуфта калонии деҳа болои корашро пӯшонда фиристоданд. Дар ин гуна корхо ҳам пул сарф мешавад...

— Ман,— гуфт Шокир,— ин гуна бойхоро одами нағз намегӯям. Лекин агар амир ва одамони ӯ нағз мебуданд, инҳо ҳам нағз мешуданд. Дар китобхо «мардум ба дини подшоҳдошон мешаванд» гуфтаанд. Маънии ин он аст, ки агар подшоҳ одил бошад, бой, арбоб ва оқсақолони дар тахти дасти ӯ буда ҳам одил мешаванд, агар ӯ золим бошад, инҳо ҳам золим мешаванд.

— Ман,— гуфт Кулмурад,— як одами нохондаам, китоб-митобатонро намедонам. Бо ақли кӯтоҳи худ дигаргунатар фикр мекунам.

— Ту чӣ тавр фикр мекуӣ?— Шокир пурсид.

— Ман фикр мекунам, ки «гӯшти нағз шӯрбон нағз. Шири нағз, чурғоти нағз». Агар гӯшти нағзро чӯшонед, шӯрбояш ҳам нағз мешавад, агар шири нағз хобонед, чурғоташ ҳам нағз мешавад. Аммо шӯрбон гӯшти бад ва чурғоти шири бад ҳам мувофиқи худаш мешавад. Амир ва одамони ӯ ҳам як чизанд, ки онхоро ҳамин бойхо, ҳамин арбобу оқсақолхо бардошта баровардаанд, яъне шӯрбон ҳамин гӯшт ва чурғоти ҳамин ширанд. Бинобар ин агар аз дастатон ояд, аввал ҳаминхоро дуруст кардан, ё ин ки барҳам додан даркор аст.

Шокир, ки дар ин мунозира ҳам мулзам шуда буд, ва барои дигар тараф бурдани сухан ва ба худ сомеъҳои «қобилтари» дигар ёфтаи:

— Рӯзӣ ва Сафаргулом ҳам дар ин ҷуланд?— гуфта пурсид.

— Ба онхо чӣ кор доштед? — Кулмурад пурсид.

— Агар ҷойхояшон наздик бошад, рафта бо онхо мулоқот карданӣ будам.

— Онҳо дар ин ҷо наздиканд. Лекин рафтани шумо ба пеши онҳо лозим нест. Эҳтимол то рафтани шумо онҳо гӯсфандонашонро ба чаро гирифта бароранд. Ҳозир бачагони мо рамаро ба чаро мебароранд. Ба инҳо таъин мекунем, ба онҳо рост омада, гуфта мефиристонанд.

— Дуруст,— гӯён Шокир бо ду дасташ миёнашро гирифта як хамъёза кашид.

— Акнун шумо андак ёзед! — гуфт ба ӯ Қулмурад.

— Дуруст, ёзам мешавад,— гуфт Шокир...

Дасторхонро гуndoштанд. Комил ва Юсуф қавга⁸⁶ ва арғамчинро ба болон яке аз шутурон бор карданд. Яке аз харҳоро тӯқум карда дар як хӯрчин нӯн, обдон ва косаро андохта ба хар бор карданд. Баъд аз он гӯсфандхоро аз қӯра бароварда, бо шутур ва хар пеш андохтанд ва худашон чӯбдастҳои дароз ва қачро гирифта аз думболи онҳо афтада, онҳоро ба тарафи чарогоҳ ронданд.

Саг, ки пас аз хӯрдани хӯроқаш боз хобида буд, баробари аз қӯра баромадани гӯсфандон аз ҷояш хеста, замиро як-ду ханҷол кашид ва ҷам аз думболи рама афтад.

— Шабуш ва канае, ки шумоёиро накуштааст, маро ҳам нахоҳад кушт,— гӯён Шокир хӯрчини худро ба тағи сари худ монда, ба болон чули шутур дароз кашид.

Қулмурад ба Комил ва Юсуф, ки дур шуда рафта буданд, бо овози баланд:

— Рӯзӣ ва Сафаргуломо гуфта фиристонетон-ӯйӣ! — гӯён садо дод ва худаш деги калонеро, ки аз хонаи сиёҳ бароварда буд, ба болон оташдон монд. Баъд аз он ба хонаи сиёҳ даромада, се корсонии пурширо ягон-ягон бароварда ба дег ҳолӣ карда, дар зерии оташдон ҳезуми хорро тикқонда пуф карда оташро даргиронда сар дод. Дар оташдоне, ки бо шӯълавари ба сӯхтан даромада буд, боз як даста хорро тикқонд. Пас аз он ба хонаи сиёҳ даромада, аз он ҷо гуппиро бароварда дар пеши суфа монд ва аз хонаи сиёҳ хурмаҳои пурҷурғотро бароварда дар гуппӣ ҳолӣ карда ба гуппизанӣ даромад.

— Хар чӣ гӯсфандхотон хуб шир медихад?— гӯён Шокир аз ҷои хобидааш пурсид.

— Хуб шир додан дар кучост? Бештаринашон ширашонро хушк карданд.

— Чаро?

— Зимистони гузашта камбориш омад, баҳор бошад, гӯё ки борон ҳеҷ нашуд. Дар ҷӯл алаф нарӯнд, рӯидагиҳош ҳам нарасида хушкида рафт. Бинобар ин гӯсфандон лоғар шуданд. Гӯсфандони баррадор бо шири худ бачагони худашонро ҳам расонда натавониста аз шир монданд. Бештарини гӯсфандоне ҳам, ки баррахшон барои пӯст кушта шуда буданд, ширашонро хушк карданд. Ширдоронашонро ҳам баррагоне, ки аз шири модарашон сер намешаванд, дар вақти чаро мемаканд. Аз ҳамин гӯсфандони бечача, ки шабона аз баррагон ҷудо карда дар кӯран дигарашон мехобонем, ҳар пагоҳ ду-се хурма шир медӯшем.

— Дар ҳар ҳол бояд ба худхотон кифоя кунад.

— «Худхотон» гуфта, кихоро мегӯед?

— Ту, Қомил ва он бачаи дигар, ки номашро Юсуф гуфтӣ, чӣ гуфтӣ, ҳаминҳоро мегӯям-дия.

— Хо, агар хӯҷани мемонд, кифоя мекард.

— Магар намомонд?

— Албатта!

— Чӣ мегӯяд?

— Ҳамин пагоҳ,— гуфт Қулмурад пас аз як ӯз кашидан,— барои ин ки шуморо бо нони бамазатар зиёфат кунам, дар ҳамини кӯмон як коса шир ҳамроҳ кардам. Дар оши кашк ҳам, ки ҳафтае як ё ду бор мепазем, яккосагӣ чурғот ҳамроҳ мекунем. Пагоҳу бегоҳ яккосагӣ ду коса ширро ба сағ медикем. Зеро агар ба вай нони бешир диқем, кай мекунанд. Шир боқимондаро чурғот ҳабонда гуппӣ мезанем. Дӯғи аз гуппӣ баромадаро ба халта андохта чакка мекунем, чаккаро курут карда мехушконем. Ҳамин тариқа карда рағғанашро рағған, чаккаашро курут карда ба хӯҷани месупорем...

Қулмурад, ки барои об андохтан ба гуппӣ сарашро боло карда буд, дид, ки чаҳмони Шокир пӯшидааст 28:

— Гапҳои маро шунида истодаед, Шокир ака?—
гуфта пурсид.

Шокир, ки бо биниаш нафас гирифта истода буд,
бе он, ки чашмашро кушояд:

— Гап задан гир, гӯшам ба туст,— гуфта ҷавоб
гардонид.

Кулмурад, дар ҳолате, ки гуппичӯбро ба гуппӣ
мезад, ҳикояи худро давом дод:

— Бо вучуди ин ки ҳамин қадар меҳнат карда
ҳалки худамонро хушконида ҳамаашро ба хӯчаин
месупорем, боз ӯ аз мо розӣ нест. Ҳафтае як бор,
ки ин ҷо меояд, тамоми рӯзро дар болои ҷанҷоли
ҳамин шир, чурғот, равған, чакка ва қурут мегуза-
ронад. Дашном медиҳад, коҳиш мекунад ва тамоми
ба ҷон мерасонад. Хушксолин имсол ва лоғарии
гӯсфандонро ба назар ногирифта ӯ «порсол ҳар ҳаф-
та ин қадар равған, ин қадар чакка ва ин қадар қу-
рут мешуд. Имсол чаро кам? Шумо гурусначашмон
бо хӯрдан сер намешавед, фалон мекунед, бисмадон
мекунед...» гӯён тамоми девона шуда меравад...

Шокир дар зер садон гуппичӯб, ки аз даруни
чурғот мисли як мусиқии мунтазам мебаромад ва
қиссан пурдарду алами Кулмурад, ки монанди як
афсона шунида мешуд, кайҳо дар даръёи хоб фарқ
шуда рафта буд...

VI

Шокир бо тафсиши офтоби нимрӯзии тобистонӣ
фарқи арақ шуда, аз хоб бедор шуда дид, ки Кул-
мурад бо Рӯзӣ ва Сафарғулом дар сояи хонаи сиёҳ
нишастаанд ва Кулмурад ба онҳо мувоҳисаҳои дар
байни худаш ва Шокир гузаштаре бо як оҳанги
мазоҳкорона ҳикоя карда хандида истодааст.

Шокир ба худаш хандида истодани Кулмурадро
пай бурда, дар дилаш аз вай ранҷида, ӯро «аҳмақ,
нодон» гуфта бошад ҳам, дар зоҳир чизеро маълум
накарда ва худро ба нофаҳмӣ зада:

— Ҷ-хӯ, се-ҷор соат хобида мондаам-а,— гӯён аз
ҷояш хест.

Рӯзӣ ва Сафаргулом ҳам аз ҷо хеста ба вай салом дода хостанд, ки бо ӯ вохӯрдӣ кунанд, аммо ӯ чашмони худро молида-молида:

— Ҳозир меоям!— гӯён ба пушти хонаи сиёҳ гузашта рафт.

Шокир дар он тараф ба хало ёзида, бо офтобае, ки дар пеши оташдон буд, дасту рӯи худро шуста бо миёнбандаш пок карда, ба пеши Рӯзӣ ва Сафаргулом омад. Инҳо ҳам, ки то ҳол рост истода омадани ӯро интизорӣ мебуданд, пештар рафта бо ӯ вохӯрдӣ карданд.

— Чӣ тавр хастӣ, Рӯзӣ, ту чӣ таврӣ, Сафар?— гӯён Шокир аз онҳо ҳолпурсӣ кард.

Чӯпононе, ки ба пурсиши Шокир:

— Шукр, шукр!— гӯён ҷавоб дода меистоданд, инҳо ҳам аз вай:

— Аз худатон пурсем?— гӯён ҳол пурсиданд.

— Шукри худо, аз хок берун гаштаам,— гуфт Шокир дар ҷавоби онҳо.

Кулмурад, ки чули шутури барои Шокир бистаршударо аз офтоб оварда, дар сояи хонаи сиёҳ паҳи карда буд, меҳмонони худро:

— Ба ин тараф, ба соя гузаретон,— гӯён ба рӯи палос ҷеғ зад.

Шокир ба тарафи сарғахи ҷул гузашта нишаст; Рӯзӣ бо Сафаргулом якзону ба замин нишастан гирифтанд.

— Болотар, бар рӯи ҷул нишинетон!— гуфт Шокир ба онҳо.

— Одам аз хок рӯидааст, дар хок нишастан чӣ зарар дорад?— гуфта Рӯзӣ ҷавоб гардонд.

— Ин тавр бошад,— гуфт Шокир,— магар ман аз чули шутур рӯидаам, ки бар рӯи он менишинам?

— Шумо меҳмон,— гуфт Сафаргулом,— «меҳмон аз падарат бузург аст» гуфтаанд. Шуморо бар рӯи палос шинондан барои шумо як ҳурмат аст, ҳурмати меҳмониатон аст.

— Ин тавр бошад, маро хуб ҳурмат карда будӣ-дия, саломат бош!— гуфт Шокир ҳазиломезона ба Кулмурад, ки дар дег аз кӯза об меандоخت.

— Шумо ҳам саломат бошед, ки қадрдонҳои де-
ни ва хешовандони аз хотир фаромӯшгардидаро
уроғ карда омадед,— гуфт Қулмурад бо оҳанги чид-
диёна, дар ҳолате, ки як коса чувори ро шуста ба
дег меандоخت.

— Лекин,— гуфт Шокир боз шӯхикунон,— шабуш
ва канаҳот ҳам маро хуб «хурмат» кардаанд. Ҳар
чанд дар вақти хоби саҳт нафаҳмида бошам ҳам,
баъд аз бедорӣ дидам, ки ҳама ҷоям хориш пайдо кар-
дааст ва сар то пой баданам чунон ки испарма давои-
да бошад, донача задааст.

— Мебахшед, Шокир ака,— гуфт Қулмурад бо
оҳанги узрхоҳонаи чиддиёна,— ман аз аввал ин ҳолро
ба шумо гуфта будам. Аммо шумо «шабуш ва канае,
ки шумохоро накуштааст, маро ҳам нахоҳад кушт»
гӯён ин азобро ба худатон гирифтед. Акнун бояд фаҳ-
мида бошед, ки инҳо моро накушта бошанд ҳам,
аз куштан бадтар карда будаанд.

Шокир бо ангуштонаш буни ришашро кофта як
чизро ёфта бароварда диду:

— Боз яктаашро ёфтам,— гӯён он чизро ба дур
андоخت.

Рӯзӣ, ки дар ин вақт ба риши Шокир чашм дӯхта
истода буд:

— Шокир ака, пир шуда мондаед-а. Ба ришатон
сафедӣ афтадааст,— гуфт.

Шокир, риши калонашро, ки тамоми ҷои рӯи са-
федчан доғи кунчидакдорашро фуру гирифта буд,
қабза карда гирифта ба пеши биниаш оварда, ўро аз
назараш гузаронид ва гуфт:

— Риши касе, ки солаш аз панҷоҳ гузаштааст,
магар сафед намешавад? Ҳоло ҳам ман сиёҳпир бу-
даам, ки сиёҳни ришам аз сафеднаш зиёдтар аст,—
ва ба Рӯзӣ нигоҳ карда илова намуд:

— Худат ба чанд даромадаӣ, ки ба ришат сафедӣ
афтадааст.

— Ман ба чилу панҷ даромадам,— гуфт Рӯзӣ,—
аммо маро умр пир накардааст, балки меҳнати сиёҳе
ки нимсер-нимгурусна карда омадам, риши маро са-
фед кардааст.

Рӯзӣ ва Сафаргулом ҳам аз ҷо хеста ба вай салом дода хошанд, ки бо ӯ вохӯрдӣ кунанд, аммо ӯ чашмони худро молида-молида:

— Ҳозир меоям!— гӯён ба пушти хонаи сиёҳ гузашта рафт.

Шокир дар он тараф ба хало ёзида, бо офтобае, ки дар пеши оташдон буд, дасту рӯи худро шуфта бо миёнбандаш пок карда, ба пеши Рӯзӣ ва Сафаргулом омад. Инҳо ҳам, ки то ҳол рост истода омадани ӯро интизорӣ мебуданд, пештар рафта бо ӯ вохӯрдӣ карданд.

— Чӣ тавр ҳастӣ, Рӯзӣ, ту чӣ таврӣ, Сафар?— гӯён Шокир аз онҳо ҳолпурсӣ кард.

Чӯпононе, ки ба пурсиши Шокир:

— Шукр, шукр!— гӯён ҷавоб дода меистоданд, инҳо ҳам аз вай:

— Аз худатон пурсем?— гӯён ҳол пурсиданд.

— Шукри худо, аз ҳок беруи гаштаам,— гуфт Шокир дар ҷавоби онҳо.

Қулмурад, ки чули шутури барои Шокир бистаршударо аз офтоб оварда, дар сояи хонаи сиёҳ паҳн карда буд, меҳмонони худро:

— Ба ин тараф, ба соя гузаретон,— гӯён ба рӯи палос ҷег зад.

Шокир ба тарафи сарғаҳи ҷул гузашта нишаст; Рӯзӣ бо Сафаргулом якзону ба замин нишастаи гирифтанд.

— Болотар, бар рӯи ҷул нишинетон!— гуфт Шокир ба онҳо.

— Одам аз ҳок рӯидааст, дар ҳок нишастаи чӣ зарар дорад?— гуфта Рӯзӣ ҷавоб гардонд.

— Ин тавр бошад,— гуфт Шокир,— магар ман аз чули шутур рӯидаам, ки бар рӯи он менишинам?

— Шумо меҳмон,— гуфт Сафаргулом,— «меҳмон аз падарат бузург аст» гуфтаанд. Шуморо бар рӯи палос шинондан барои шумо як ҳурмат аст, ҳурмати меҳмониатон аст.

— Ин тавр бошад, маро хуб ҳурмат карда будидия, саломат бош!— гуфт Шокир ҳазиломезона ба Қулмурад, ки дар дег аз кӯза об меандоخت.

— Шумо ҳам саломат бошед, ки кадрдонҳои де-рина ва хешовандони аз хотир фаромӯшгардидаро суроғ карда омадед;— гуфт Кулмурад бо оҳанги чиддиёна, дар ҳолате, ки як коса ҷувориро шуства ба дег меандохт.

— Лекин,— гуфт Шокир боз шӯхикунон,— шабуш ва канаҳот ҳам маро хуб «хурмат» кардаанд. Ҳарчанд дар вақти хоби саҳт нафаҳмида бошам ҳам, баъд аз бедорӣ дидам, ки ҳама ҷоям хориш пайдо кардааст ва сар то пой баданам ҷунон ки испарма давонда бошад, донача задааст.

— Мебахшед, Шокир ака,— гуфт Кулмурад бо оҳанги узрхоҳонаи чиддиёна,— ман аз аввал ин ҳолро ба шумо гуфта будам. Аммо шумо «шабуш ва канае, ки шумохоро накуштааст, маро ҳам нахоҳад кушт» гӯён ин азобро ба худатон гирифтед. Акнун бояд фаҳмида бошед, ки инҳо моро накушта бошанд ҳам, аз куштан бадтар карда будаанд.

Шокир бо ангуштонаш буни ришаҷро кофта як чизро ёфта бароварда диду:

— Боз яктаҷро ёфтам,— гӯён он чизро ба дур андохт.

Рӯзӣ, ки дар ин вақт ба риши Шокир чашм дӯхта истода буд:

— Шокир ака, пир шуда мондаед-а. Ба ришатон сафедӣ афтадааст,— гуфт.

Шокир, риши калонаҷро, ки тамоми ҷои рӯи сафедҷаи доғи кунҷидақдорашро фуру гирифта буд, қабза карда гирифта ба пеши биниаш оварда, ўро аз назараш гузаронид ва гуфт:

— Риши касе, ки солаш аз панҷоҳ гузаштааст, магар сафед намешавад? Ҳоло ҳам ман сиёҳпир будаам, ки сиёҳии ришам аз сафеднаш зиёдтар аст,— ва ба Рӯзӣ нигоҳ карда илова намуд:

— Худат ба чанд даромадаӣ, ки ба ришат сафедӣ афтадааст.

— Ман ба чилу панҷ даромадам,— гуфт Рӯзӣ,— аммо маро умр пир нақардааст, балки меҳнати сиёҳе ки нимсер-нимгурусна карда омадам, риши маро сафед кардааст.

аммо аз хонадори дарак нашуд. Ман кори бойро партофта баромада рафтани шудам. Бой як духтари хона дошт, уро дар ваќти дахсолагинаш дар соли қахти аз хешовандони худамон ба як пут чувори харида гирифта буд. Он духтар дах сол боз дар хонаи бой хизмат мекард. Ночор ҳамин духтари хонаро ба ман номзад кард. Боз ду соли дигар хизмат кардам. Аммо аз никоҳ дарак нашуд. Боз қахр карда аз дари хонаи бой баромадани шудам. Аммо арбобу оқсаколҳо дар миёна даромада ба шартӣ дах соли дигар дар бой хизмат кардан ҳамон духтарро ба ман никоҳ карда доданд.

— Уро дар кучо шинондӣ? Хонаи дар кӯчаи Гуломон будаи падарт-ку вайрон шуда рафта буд.

— Холо ҳам уро дар хонаи бой аст, ба говдӯши, молпарвокуни, чомашӯи, ошу нонпази машгул аст. Ман бошам, сол — дувоздаҳ моҳ дар чӯл мебошам. У зани ман шуда бошад ҳам, ман то ҳол сер шуда бо вай нахобидаам. Дар ҳар се моҳ — чор моҳ, ки ба деҳа меравам, як шаб бо вай дар коххонаи бой мехобам. Саҳар хеста дар рӯд оббози карда боз роҳи биёбонро пеш мегирам.

— Дурусташ ин аст, ки, — гуфт Кулмурод, — мо авлоди гуломони озодшуда бошем ҳам, ҳоли мо аз ҳоли падару бобоҳо, ки зархарид будаанд, ҳеҷ фарқ надорад. Назар ба қавли Эргаш ака дар ҳамон вақтҳо бойҳо барои ин ки гуломони хоназод рӯёнанд, гуломонашонро бо канизакҳошон хонадор кунанд ҳам, чунон ки тагалро ба гӯсфанд тозонанд, дар соли аз як-ду бор бештар барои ба ҳам хобидани гуломон бо занҳошон роҳ намедодаанд. «Қасони кори агар бо зан бисёр бихобанд, ба кор зарар меояд» мегуфтаанд. Холо ҳам ҳоли гуломон ва یتимони «озод», ки дар хонаи бой истода хонадор шудаанд, худӣ ҳамон ҳол аст.

Чашми Сафаргулом, ки дар вақти гап зада истодани аз занаш, сурх шуда рафта буд, аз назари Шокир нагурехт ва аз вай:

— Магар дар ҳамин наздикиҳо ба деҳа рафта будӣ? — гуфта пурсид.

— Понздаҳ рӯз боз, — гуфт Сафаргулом, — як равам гуфта аз бой пурсида гашта будам. У имрӯзу

фардо карда гӯл* дода гашта буд. Охир дирӯз рӯзи бозор саҳт карда пурсидам. «Хуб, рӯзи чумъа меравӣ» гуфта ваъда дод. Рӯзи чумъа бой омад. Ман ҳам баён ба деҳа рафтаи ҳозирӣ дидан гирифтам.

— Магар торҳои сафеди ришатро ҳамон рӯз чӣ дӣ?— гуфта Қулмурад аз ӯ пурсид.

— Ҳа,— гӯён Сафаргулом суханашро давом кунид:

— Ришамро тоза кардем, сару рӯ ва гарданабро то дарунҳои гӯшам шустам. Ақнуи ба роҳ мебароям, гуфта истода будам, ки бой, «кучо меравӣ? Имрӯз ба деҳа рафта наметавонӣ, он ҷоҳо нохотирҷамъӣ аст» гуфт. Ман аз вай «чӣ гуна нохотирҷамъӣ аст?» гуфта пурсидам. Ӯ гуфт «дар Бухоро ҷанҷоли қадиму қадид шудааст. Қадидон байроқ бардошта аз амир хуррият талаб кардаанд⁸⁷. Амир онҳоро зада чанд нафарашонро куштааст. Қадидҳо ба Қогон гурехтаанд, эронҳо ва ҷухудҳо ба онҳо ҳамроҳ шудаанд.

— Ман аз бой, — боз Сафаргулом сухани худро давом кунонда гуфт, — «хуб, қадидҳо бо амир ҷанг кардаанд, ин ба мо ва деҳаи мо чӣ дахл дорад?» гуфта пурсидам. Ӯ гуфт «дар ҳамин ҳусус аз амир ва қушбегӣ ба номи ҷор ҳокими тумани моён ҳам хат омадааст. Қозӣ, амин, оксақол ва дигар қалоншавандагонӣ туманро ҷеғ зада аз одамҳои бади деҳаи худатон, ҳусусан аз гуломон хабардорӣ кунетон гуфтааст. Бинобар ин оксақолҳо ҳар касро кофтуков карда гаштаанд. Ту, ки гулом ҳастӣ, дар ин вақт ба деҳа рафтаи маслиҳат нест.»

Сафаргулом баъд аз тамоми қардани нақли ҷиҳзон аз бой шунидааш боз ба Шоқир нигоҳ карда гап сар кард:

— Қариб аз ёдам баромада будааст, — гуфт ӯ, — назар ба қавли бой Урмон-Полвон шуморо номбар карда ба оксақолҳо гуфтааст, ки «Шоқиргуломро дар кучо, ки бинед, дар ҳамон ҷо дастгир кунед», ин чӣ гап, магар шумо ба ӯ ягон бадӣ кардаед?

— Аввал ин ки, — гуфт Шоқир, — барои ин ки ман дар болон молият, ҳашар, боқӣ ва дигар ҷиҳҳо ба

* Гӯл додаи — фиреб додаи аст.

амлокдорхо муқобил баромадаам, ӯ ба ман душман шуда мондааст. Дуйӯм ин ки ман ба чадидон ҳамроҳ шудаам.

— Эй, холо ҳамин тавр аст? — гӯён Сафарғулом ва Рӯзӣ якборагӣ таачҷуб кардаанд ва Кулмурад, ки деги кашкро кофта истода буд, кафлеси худро ба даруни корсон монда ба пеши суфа омаду ба Шокир нигоҳ карда:

— Чадидхоро-ку, кофир мегӯянд, шуморо чӣ шуд, ки ба онҳо ҳамроҳ шудед? — гуфт.

— Гапи бекор аст,— гуфт Шокир қадре тарсида,— чадидҳо ҳам мову шумо барин одамонанд, мусулмонзодаанд ва худашон ҳам мусулмонанд. Онҳо манфиати мардумро талаб мекунанд; азбаски талаботи онҳо ба манфиати амир, одамони ӯ ва муллоён рост наёмад, онҳоро «кофир, муртад» гуфтан гирифтанд.

— Чадидҳо чӣ тавр манфиатҳои халқро талаб карданд? — гуфта пурсид Кулмурад бо чиддиат.

— Ба ту чӣ будани талаботи чадидонро гуфта будам,— гуфт Шокир,— ва барои шунавонидан ба инҳо боз дубора мегӯям, ки онҳо ислохи мактаб ва мадраса, барҳам додани хариду фурӯши хучраҳои мадраса, ӯлпон шудани заминҳо ва монанди инҳоро талаб мекунанд.

— Хуб,— гуфт Кулмурад,— мо гапи мадрасаро, ки аз вай чизе намефаҳмем, як тараф монда дар болои ӯлпон гап занем. Ҳамин ӯлпон ба мо чӣ манфиат дорад?

— «Мо» гуфта кихоро мехохӣ? — Шокир пурсид.

— Ман, Рӯзӣ, Сафар,— гуфт Кулмурад ва илова кард:

— Агар боз бисъёртар одам даркор бошад, қариб ҳазор хонавор ғуломони беобу заминро мехоҳам, ки дар тумани Шофирком ҳастанд. Бо одам даркор бошад, аз нима бештарини аҳолии ҳар деҳаро мехоҳам, ки ба дари хонаи бойҳо ятимӣ, чӯпонӣ, мардикорӣ ва чореккорӣ мекунанд. Ба инҳо, ки ҳеҷ замин надоранд, аз «ӯлпони» шумо чӣ фондаву, аз «хасбуру» «бардори» амир чӣ зарар?

Дар ин мунозира ҳам, ки дами корди Шокир гардид, суханро аз болои «ӯлпон» бардошта ба болои «хуррият»⁸⁸ бурду гуфт:

— Яке аз талабҳои қадидҳо хуррият аст, хуррият шавад, магар ба ту ғоида надорад?

— Дарвоқеъ ҳамин «хуррият»-аш чист? Бештари ни ҷанҷол ба болои ҳамин рафта истодааст мегӯянд,— гуфта тааҷҷубкунон пурсид Рӯзӣ.

— Хуррият ҳамин аст, ки,— гуфт Шокир,— бой, бечора, мулло, авом ғулом, асилзода, кофир ва мусулмон ҳама баробар мешаванд. Ҳеҷ кас ба ҳеҷ кас аз бинӣ боло ғап зада наметавонад. Чунончи, ҳозир мову шуморо аз ҳар ду даҳан ғап дар як даҳанаш «ғулом», «бадраг» ва «сағзот» гуфта дашном медиҳанд. Дар замони хуррият ана ҳамин гуна ғапҳо барҳам мехӯрад.

— Магар бо ҳамин шикамҳоямо сер мешавад? — ғӯён аз сари отдашон Қулмурад ғап парронд.

— Шикамат сер нашавад ҳам, иззатат ба ҷояш менамояд,— гуфт Шокир дар ҷавоб.

— Иззат? — гуфта тааҷҷуб кард Қулмурад ва илова намуд:

— Ба фаҳми ман иззат ба «давлат нигоҳ мекунад. Писарони Пӯлодбой, ки давлат доранд, бо вучуди ғулом буданашон, ҳама онҳоро иззат мекунанд, ҳатто онҳоро «ғулом» ҳам намегӯянд. Мо, ки ҳеҷ чиз надорем, хуррият шавад ҳам, моро ҳеҷ кас иззат нахоҳад кард.

— Баробар шудани бою бечора чист? — гуфта Сафарғулом пурсид ва саволи худро эзоҳ кард:

— Яъне агар, хуррият шавад, магар хӯҷанини ман чизеро, ки хӯрад, ман ҳам онро мехӯрам, ӯ чӣ пӯшад, ман ҳам онро мепӯшам, чунон ки хӯҷанин ҳар шаб бо занони худ мехобад, ман ҳам бо занчан худ мехобам? Агар хуррият ҳамин бошад, аз ҳама пештар ман толиби хуррият мешавам.

— Инҳо ғапҳои дигаранд,— гуфт Шокир, агар ту ҳам пайдову пасандоз карда тавонӣ, чизеро, ки хоҳӣ, мехӯрӣ, чизеро, ки хоҳӣ, мепӯшӣ ва ҳар қадар, ки дилат хоҳад, бо занат мехобӣ.

— Ин тавр бошад, роҳи пайдову пасандозкуниро

Ошҳои саркути хунукшуда, ки аз меҳмонхона баромада ба саисхона омада буд, сӯхбати гармшудан саисхоро вайрон кард. Ҳама дастхоро шуста ба ошхӯрӣ даромаданд. Саисхона хомӯш ва ором гардид. Аммо ин хомӯшӣ ва оромиро садоҳои «вой, чонам, вой, мурдам...», ки ҳанӯз аз зинхона мебаромад, вайрон мекард.

* * *

Меҳмонхонаи ёздаҳболори Полвон-Араб, ки дар қатори он даҳлез ва як меҳмонхонаи дигар ҳам буд, пур аз одам буд. Дар пешгоҳи меҳмонхона дар кодоки болои сандалӣ қозӣ, раис, амлоқдор ва миршаб, яъне чор ҳокими тумани Шофирком қатор нишаста буданд. Дар қатори инҳо берун аз сандалӣ муфтии туман ва чанде аз муллоҳои калони он ҷо ҷойгир шуда буданд. Ба тарафи дасти чапи қозӣ дар кодоки паҳлуғии сандалӣ як шахси миёнсоли баландабрӯи сиёҳчехраи ришсиёҳ менишаст, ки ин одам саллаи худро ба гарданаш фуруварда печонда буд. Қозӣ ҳар вақт ба ӯ сар ҳам карда пичиррос зада, боэҳтиром гап мезад.

Дар паҳлуи ин шахс боз ду каси ношинос менишаст. Дар сари ин ду кас низ монанди сипоҳиёни Бухоро саллаи шалғамибаст ва дар танашон ҷомаи атласи зеҳкалони бухорӣ бошад ҳам, тарзи ҳаракат ва нишасташон ба сипоҳиён ва одамони Бухоро монандӣ надошт. Инҳо бо вучуди ин ки дар ҳузури қозӣ ва чор ҳоким нишаста буданд, пойҳояшонро қадре ёзонда ба болиши пари дар пушташон будагӣ такъя карда ва гиребони ҷомаашонро ба гарданашон печонда менишастанд.

Дар тарафҳои дигари меҳмонхона дар болои кӯрпачаи яккаандоз Ҳаит амин, Бозор амин, Нор-Полвон, Урмон-Полвон ва дигар калоншавандагон ва бойҳои туман нишаста буданд.

Дар поёни меҳмонхона дар пеши дари даҳлез як одам буд, ки гардан ва шикамаш ғафс, рӯяш фарбеҳ ва пурра, рангаш сиёҳча, ба ришаш нав сафедӣ афтада, абрӯҳояш пайваста ва ғафс, миҷгонҳояш дароз, чашмонаш калон ва сиёҳ буд. Дар тани ин одам куртани суфи сафеди васеи дароз буд. Аз болои он ду

қабат чомаи серпахтаи сатини гулкалонро пӯшида, миёнашро аз болои онҳо бо фўтан кабудӣ абрешимии афғонӣ баста буд. Аз болои инҳо як чакмани мовути нилобии фарангии зехкалонро ҳам пӯшида гирифта буд. Дар сари ин одам саллаи тибити сафед буд. Аммо ин одам фаши саллаашро монанди сипоҳ, мулло ва бойҳои Бухоро нахалонда, аз сари кифташ ба пеш овозон карда партофта буд. Ин одам дузону нишаста дастхояшро пеш гирифта, чашмонашро аз чор ҳоким, ки дар пешгоҳи меҳмонхона нишаста буданд, ҳеҷ намеканд.

Ин одам, ки афту башарааш ба арабҳои бухоро ва фарбеҳиаш ба бойҳои туманҳои бухоро, ки бо қазӣ, гўшти барра, шир ва чурғот парвариш ёфтаанд, монандӣ дошт, соҳиби ин ҳавлӣ ва мизбони ин маҷлис Полвон-Араб буд.

Ҳарчанд ҳаво сард ва хона бе печь бошад ҳам, оташҳои ангишти саксавул, ки шукуфонда болои ҳам ба сандалӣ меандохтанд, се манқал оташ, ки пас аз ғундоштани дастархон онҳоро бар рӯи хона қатор ниҳода буданд ва се лампаи чилўм, ки онҳоро аз шиғти хона овехта буданд — ин меҳмонхонаи васеъро монанди танӯри афрўхта тафсонда буд.

Дар дахлезӣ ҳафтболор, дар зерӣ нури лампаи овозаи сийўм як тўда дехкон ва чўпонони даридачома нишаста буданд, ки инҳо якдигарашонро пахш карда ва сару гарданашонро ҳамонда аз болои остонаи дахлез ба даруни меҳмонхона нигоҳ мекарданд...

Вақте ки аз меҳмонхона дастархонро ғундошта ба ҷои он манқалҳои оташро гузошта хизматгорон берун баромаданд, бой ба пушташ нигоҳ карда:

— Чой биёретон! — гуфт.

Ин фармониши бой дарҳол иҷро шуд, чойникҳои ҷои кабудро бо лаълича ва пиёлаҳо оварда дар пешӣ як бачаи ҳафдах-ҳаждахсола, ки миёнашро бо фўтан сафед аз рӯй баста, дар пахлуи бой менишаст, гузоштанд.

Бача пиёлаҳоро дар лаълича қатор карда хост, ки ба онҳо чой резад, қозӣ ба ӯ:

— Чойникҳоро оварда ҳар чо-ҳар чо мон, худамо мекашем, — гуфт.

Бача чойникхоро бурда дар пеши ҳар ду кас як чойникро бо як пиёла мондан гирифт.

Вақте ки бача ба пеши он ду каси ношинос ҳам як чойникро бо як пиёла монд, каси саллааш ба гарданаш печонда, ки дар пахлуи онҳо менишаст, ба бача пичиррос зада:

— Барои инҳо боз як пиёла оварда дех,— гуфт.

Бача боз як пиёлаи дигар бурда ба пеши он ду каси ношинос монд.

Даридачомағони дар дахлезбуда, ки чашмонашонро аз он одамҳои ношинос намеканданд, ба пиёлаҳои ҷудогона гирифтани онҳо тааҷҷуб карданд. Яке аз онҳо, бе он ки чашмҳояшро аз он одамони ношинос канад, ба дигарон гуфт:

— Магар яке аз инҳо беморие доштааст, ки ҳар дуяшон дар як пиёла чой наменӯшанд?

— Магар намебинӣ, ҳамаи қорҳои инҳо аҷиб аст? — гуфт дигаре.

— Чӣ қорҳои?

— Инҳо дар пеши қор ҳоким, чунон ки дар бағали модарҳояшон хобида бошанд, пойҳояшонро дароз карда нишастаанд...

Яке аз он одамҳои ношинос оринчашро аз болишт бардошта сарашро рост гирифта, ба каси саллааш бо гарданаш печонда, ки дар пахлуяш нишаста буд, пичиррос зада, боз рӯяшро ба одамони ношинос гардонда, сарашро болову поин ҷунбонд.

Он одами ношинос, дар ҳолате, ки дар рӯяш аломати шодмонӣ намудор шуда буд, гиребони ба гарданаш печондашудаи чомаашро кушода аз каси сарсинагии либоси зеринаш папиросдони нукрагинро бо қуттии гӯгирд баровард.

Бо дидани ин ҳол, одами ношиноси дигар ҳам оринчашро аз болишт бардошта сари худро рост гирифт.

Одами ношиноси аввали аз папиросдон папирос бароварда якеашро ба рафики ҳудаш ҳам дод ва гӯгирд зада, ҳар ду ба папироскашӣ даромаданд...

Бо дидани ин ҳол даридачомағони дар дахлезбуда зиёда дар ҳайрат афтоданд.

— Эргаш ака, дидед?—гуфт яке аз даридачомагон, ки сари синаи худро ба остонаи даҳлез ниҳода, ин ҳолро аз назараш мегузаронид.

— Дидам,—гуфт касе, ки аз болон ӯ сари худро ҳамонда, даруни меҳмонхонаро тамошо мекард.

— Инҳо дар пеши қозӣ папирос кашида истодаанд-а?

— Аз ин ҳам ачибтарашро надидӣ?

— Вай чист?

— Дар вақти-қушода шудани гиребони чомашон намоён шуд-ку.

— Ҳа-ҳа, камзӯли сиёҳ ва гарданбанди сафедашонро мегӯед?

— Ҳа.

— Дидам,—гуфт он даридачома ва илова кард:

— Бояд инҳо қадид бошанд, ки қадидҳоро ҳамин тавр либос мепӯшанд ва папирос мекашанд мегӯянд.

— Магар ту соддаӣ?—гуфт рафиқи он даридачома,—дар вақте ки амир ҳамаи қадидҳоро қушта истодааст, чӣ гуна одамони ӯ ду қадидро ҳамроҳи худ гирифта, мегарданд ва чӣ гуна роҳ медиҳанд, ки дар пешгоҳи меҳмонхона нишаста дар пеши қозӣ папирос кашанд?

— Вагарна инҳо киҳо бошанд?

— Инҳо бояд аз ҳиндуҳои мусулмоншуда бошанд. «Баъди аз Бухоро гурехтани қадидон ҳаман кофрон мусулмон шуда истодаанд» гуфта буданд. Чомапӯшӣ ва салламонии инҳо ҳам ба нав мусулмоншудагон мемунад. Риши тарошидашон ҳам аз онҳо ҳиндуҳо барин.

— Не,—гуфт он даридачома,—ҳиндуҳо сиёҳчехра ва чашму абрӯхошон сиёҳ мешаванд. Рӯи инҳо бошад, сафедча, абрӯхошон тунуки каммӯй, чашмонашон кабудча аст, ки ба ҳиндуҳо монандӣ надоранд...

Яке аз он одамони ношинос, ки папиросашро кашида шуда, бо як дасташ аз гӯшани сандалӣ дошта, ба тарафи даҳлез ҳам шуда, бо дасти дигараш меҳост пасмондаи папиросро ба лаълни дар зери манқалбуда ҳаво диҳад, чашмаш ба дари даҳлез афтод ва дар он ҷо ба худааш чашм дӯхта аз худааш пи-

чиррос зада, гап зада истодани даридачомагонро дида рӯяш чин шуд, аломати хурсандӣ, ки бо кашидани папирос дар башарааш пайдо шуда буд, якбора барҳам хӯрд ва сари худро бардошта шахси саллааш бо гарданаш печондаро, ки ба қозӣ аз тӯда чӣ гуна баромадани яке аз аспҳои амирро хикоя карда истода буд, ба тарафи худ кашада, ба ӯ пичиррос зада чизе гуфт.

Шахси саллааш бо гарданаш печондашуда, пас аз он ки сарашро бо ишорати тасдиқ болову поин ҷунбонид, соҳибхонаи дар пеши дари даҳлез нишастаро бо ишорати даст ба пеши худ ҷеғ зад.

Бой аз ҷои худ ҷаста хеста, давида пеши шахси саллааш бо гарданаш печондашуда омада, гӯшашро ба ӯ карда истод.

Пас аз он, ки шахс ба гӯши бой пичиррос зада ду-се калима гап зад, бой бозпас давида омада, ба даҳлез баромад ва ба даридачомагоне, ки дар он ҷо ғун шуда нишаста буданд, нигоҳ карда:

— Дар ин ҷо чӣ кор мекунетон?—гуфт,—дар як ҷо, ки меҳмон омад, монанди зоғҳо, ки ба сари лошаҳо ҷамъ шаванд, дарҳол ғун мешаветон. Чаро ба хонаи худхотон рафта осуда намехобетон?

Даридачомагон, ки ба коҳиши бой якдигарашонро тала дода, аз даҳлез ба рӯи суфа мебаромаданд, яке аз онҳо ба дигараш гуфт:

— Агар бой моро зоғ карда бошад, меҳмонҳои худашро лоша кард.

— Меҳмонҳои лоша бошанд, худаш лошахӯр мешавад-дия,—гуфт дигаре.

— Чаппаи ин шавад ҳам, мешавад,—гуфт дигаре аз даридачомагон,—бой лоша ва меҳмононаш лошахӯр.

Бой ба даридачомагони дар даҳлезмонда, ки одамони худаш буданд, гуфт:

— Шумоён ҳам бароед, ба молҳо хӯрок диҳед. Агар кор набошад, бихобед, ки фардо барвақтар аз хоб хеста, ба ёбон нурии мекашонед. Кулф задани дарвозаро аз хотир набароред. Дар ин ҷо барои хабардорӣ кардан аз ҷой ва дигар корҳо Эргаш бо Сафарғулом монад мешавад.

Дигарон ҳам аз даҳлез баромаданд. Дар даҳлез танҳо Сафаргулом, ки сари синаашро ба болои остона монда нишаста буд, бо Эргаш, ки аз болои ӯ ҳам шуда буд, монданд. Аммо инҳо ҳам монанди аввалӣ дар пеши дари даҳлез, дар рӯ ба рӯи меҳмонон нанишаста, ба пушти дар, ба чое, ки чашми меҳмонон ба худашон намеафтод, нишастанд.

Вақте ки бой ин корхоро ба анҷом расонида баргашта ба меҳмонхона даромад, боз ӯро шахси саллааш бо гарданаш печондашуда имо карда ба пеши худ чеғ зад. Бой пеши ӯ рафта ба вай гӯш дод. Он шахс ба гӯши бой гӯшаки карда шуда буд, ки бой:

— Тайёр!—гӯён давида омада ба даҳлез даромад ва дари меҳмонхонаи дигарро, ки дар рӯ ба рӯи ин меҳмонхона, дар он тарафи даҳлез воқеъ шуда буд, кушода дар он чо рост истод.

Ин меҳмонхона нӯхболор буда, бо як лампаи чилӯми овеза равшан ва гарм карда шуда буд.

Пас аз ду дақиқаи бой аз меҳмонхона баромадан, он ду одами ношинос ба шахсе, ки саллааш бо гарданаш печонда шуда буд, аз чояшон хестанд. Баробари аз чо хестани онҳо қозӣ ҳам аз чояш хеста:

— Ҳа, кучо мераветон?—гӯён дасташро ба одамони ношинос дароз кард.

Онҳо ҳам бо писханд дастхошонро ба қозӣ дароз карда, вохӯрдӣ карданд ва яке аз онҳо пурсиши қозиро ҷавоб дод:

— Ҳозир меоем, дар ҳамин чо бо девонбегӣ якду калима гап мезанем.

Пас аз он, ки онҳо ба даҳлез баромаданд, қозӣ ба чояш нишаст. Дар вақте ки онҳо ба даҳлез баромаданд, бой як дасташро ба сари синааш дошта, бо дасти дигараш дари меҳмонхонаи нӯхболорашро нишон дода:

— Ана дар ин чо марҳамат кунанд,—гуфт.

Вақте ки онҳо ба он меҳмонхона даромада, дари даҳлезро пӯшонданд, яке аз он одамони ношинос ба шахсе, ки саллаашро бо гарданаш печонда буд, нигоҳ карда:

— Вот, кор чӣ тавр аст, господин Ҳочӣ-Латиф девонбегӣ,—гуфт,—деҳқонони побарахнаро ба ин гу-

на маҷлисо наздик овардан дуруст нест. Ачаб нест, ки дар даруни инҳо ҷосусҳои большевикон бошанд.

— Онҳо бояд одамҳои безарар бошанд, вагарна бой онҳоро ба хонааш роҳ намедод. Бо вучуди ин онҳоро аз дахлез баровард,—гуфт девонбегӣ бо як оҳанги узрхоҳона.

— Боз як-ду одами шубҳанок дар коридор намуданд,—гуфт он одами ношинос.

Бо ин эътирози одами ношинос Ҳоҷӣ-Латиф дари дахлезро кушода, бойро имо карда ба дарун даровард ва пас аз пӯшонидани дари дахлез ба бой:

— Ман ба шумо гуфтам, ки одамони бегонро аз дахлез бароред, ҳоло ҳам дар он ҷо ду каси шубҳанок менамояд,—гуфт.

— Ҳамаашонро баровардам, ин ду касе, ки дар дахлез дидаед, одамони худӣ мананд; ки барои нигоҳубин кардан ба ҷой ва дигар корҳо мондаанд,—гуфт бой ва барои хотирҷамъ кардани меҳмонони худ илова кард:

— На танҳо дар ин ҳавлӣ, ё ин ки дар ин деҳа, ҳатто дар тумани мо ҳам одамони шубҳанок гӯё, намондаанд. Ҳар каси шубҳанокро, ки ба назар намояд, ҳокимони мо дарҳол гирифта ҳабс мекунанд ва ба Бухоро мефиристонанд. Ҳамин шаб ҳам чанд нафар одамони шубҳанокро дастгир карда оварданд, ки ҳозир онҳо дар зинхонаи ман хобидаанд.

— Фардо пагоҳӣ онҳоро ҳам ба Бухоро мефиристонем,—гуфта Ҳоҷӣ Латиф сухани бойро қувват дод.

— Ну, ничево, аз корҳои дигар гап занем,—гуфт дигаре аз он одамони ношинос, ки то ҳол хомӯш истода буд.

— Ладна,—гӯён одами ношиноси аввалӣ ба Ҳоҷӣ Латиф нигоҳ карда:

— Суханро кӣ сар мекунад?—гуфта пурсид.

— Ба фикри ман,—гуфт девонбегӣ,—пас аз он, ки ман хеста саломи ҷаноби олиро ба мардум расонда, шумоҳоро шиносонам, гапҳои дигарро худӣ шумоён гӯетон, беҳтар аст, дар байни мо мегӯянд, ки «сухан аз даҳони Лукмон хуш». Ҳар дуи шумоён ҳам сухани мусулмониро медонетон.

— Ладна, хуб!—гуфт одами ношинос.

— Холо ман номи шуморо фаромӯш кардаам, номатон чӣ буд?—гуфта пурсид девонбегӣ аз он одами ношинос.

— Николай Петрович.

— Николай Петрович, Николай Петрович. Хуб номи нағз доштаед, бо чаноби императори муаззам ҳамном-а. Боз як номи кӯтоҳтар доштед-ку?

— Петров,—гуфта ба девонбегӣ ҷавоб дод он одами ношинос ва ба рафиқи худ бо гӯшаи чашм нигоҳи хандаомезе кард.

— Петров... Петров... Петров—гӯён якчанд бор такрор кард девонбегӣ ва илова кард:

— Петров ҳам номи кӯтоҳакаи хуб будааст. Барои мо барои одамоне, ки русиро намедонем, ёд гирифтаниш осон аст.

— Номи ман Александр Александрович Котов,—гуфт одами ношиноси дигар, бо вучуди ин ки девонбегӣ номи ӯро напурсида буд ва илова кард:

— Мусулмони Александр Исқандар мешавад. Дар вақте ки мо дар Тошканд дар семинария⁹² мехондем, домӯлломон чаноби Астромов ҳамин тавр омӯхта буданд.

— Номи шумо ҳам хуб будааст. Номи шумо тамоман мусулмонӣ будааст, ҳеч аз хотир намебарояд,—гуфт девонбегӣ ва илова кард:

— Шумо бо малик Исқандари Зулқарнайн ҳамном буда, ин шахс бо императори муаззам ҳамномаид. Худо хоҳад, кори мо хуб хоҳад шуд. Ман аз номҳои шумоҳо ҳамин тавр як фоли хайр гирифтаам...

— Хуб, акнун ба меҳмонхона баргардем,—гуфт Котов ва ҳар се аз дахлез гузашта ба меҳмонхонаи калон даромаданд.

Дар вақти ба меҳмонхона даромадани инҳо ҳама ба пой хестанд. Вақте ки Петров ва Котов ба ҷояшон мегузаштанд, боз козӣ ба инҳо даст дароз карда хост, ки воҳӯрдӣ кунад.

Петров бо нимхандаи истехзокорона дасташро ба козӣ дода бошад ҳам, Котов худашро ба нофаҳмӣ зада, ба ҷояш нишаст...

Девонбегӣ, пас аз он, ки бо қозӣ гӯшақӣ карда қадре гап зад, аз чояш рост хест ва одамонеро, ки барои ҳурмати ӯ ба пой хеста буданд, бо дасташ ба нишастан ишора карда:

— Ашроф ва аъёни тумани Шофирком!—гӯён суҳан сар кард,—ман ба шумо салони хумоюни фуқаропарваронаи ҷаноби олиро овардам...

— Аз меҳонхона гулгула баромад:

— Ҷаноби олий музаффару мансур шаванд, ҳазрати шери худо ва Баҳоваддини балогардон камарашонро банданд.

Сафаргулом, ки дар даҳлез истода ин суҳани девонбегиро шунид, ба рафикаш Эргаш:

— Магар ману шумо ҳам ба амир фуқароём?—гуфт.

— Албатта,—гуфт Эргаш,—дар ҳар мамлакат, ки нишинӣ ба подшоҳи он мамлакат фуқаро мешавӣ.

— Ин тавр бошад, амир дар ҳаққи мо чӣ кори фуқаропарварона кард?

— Ибро аз калононе, ки дар меҳомонхона нишастаанд, бипурс,—гӯён хандид Эргаш...

Девонбегӣ ба суҳани худ давом карда гуфт:

— Ҳазратам меҳрубонӣ карданд, ки «гуломони содиқ ва табааи ҷонсупори мо аз марҳамати хумоюни мо сарафроз шуда бидонанд, ки дар қаламрави мо кори мусулмонӣ дар ривоҷ аст. Аммо мусулмонони Туркистон «во дино, во шарииато» гӯён хун мегириянд. Аз карами худовандӣ умедворем, ки бо марҳамати илоҳӣ ва ёрмандии табааи содиқамон дар наздикии он тарафхоро ҳам мусулмонобод намоем...»

— Ҷонамо фидо бод:—гӯён амин, оқсаққол, бой ва муллоҳо гулгула бардошанд.

— Аъёну ашрофе, ки ҳастед,—гуфт Ҳоҷӣ Латиф,—шумо дар ин ҷо дар сояи давлати абадмуддати ҳазратам ба дини худ, ба моли худ, ба ҷони худ ва ба номуси худатон соҳиб шуда, ба осоиш зиндагонӣ мекунад. Аммо мусулмонони Туркистон аз ҳар чизашон ҷудо шуда, дар дасти большевикон хароб шуда истодаанд. Дар ин бора Петров тура ва Искандар

тӯра, ки аз амалдорони калони императори муаззам буда, аз дасти большевикон гурехта омада, ба хизмати чаноби олий даромадаанд, чизеро, ки ба чашми худашон лидаанд, ба шумоён гуфта медиханд.

Петров аз ҷояш хеста, пас аз он, ки ба ҳар тарафи маҷлис нигоҳ карда таъзим намуд:

— Ҷамоат!—гуфт,—шумо, ки калонон, аъёну ашроф, уламову фузалон ин булус ҳастед, ба шарофати чаноби олий амири Бухорон шариф дар ин ҷо бо осудагӣ зиндагӣ мекунед. Аммо дар Расӣ⁹³ ва Туркистонии мо ин тавр нест. Дар он ҷо большевик ном шайтонбачагон баромада ҳамаи бойҳо, ҳамаи уламо, фузало ва ҳамаи мӯътабаронро хароб карданд. Моли онҳоро гирифта мехӯранд, ва ба хулиганҳои барахнапо медиханд. Дар Расӣ заминҳои бойҳоро ҳам бо асбоби деҳқонӣ ва ҳайвоноти қоришон гирифта, ба ятим ва ҷорекқорони онҳо, ки дар умрашон замин ва ҷуфти говро надида буданд, доданд...

— Оҳ,—гуфт Сафарғулом, ки дар даҳлез ин суҳанҳоро мешунид,—агар дар мо ҳам ҳамин тавр мешуд, мо ҳам дар дори дунё рӯи ҷуфти гов ва заминро дида шикамамонро аз нон сер мекардем.

— Аз худо талаб кун,—гуфт ба вай Эргаш,—магар мехохӣ, ки моли касеро пахш карда гирӣ?

— Худо ба кӣ аз осмон обу замин ва ҷуфти гов партофтааст, ки ба мо партояд?—гуфт Сафарғулом...

— Хуб, дам шин, гапро шунавем,—гӯён Эргаш сухани Сафарғуломро бурид.

— Недайд бог,—гуфт Петров дар давоми сухани худ,—агар ба ин крайҳо ҳам пои большевик расида монад, барои шумо ва барои ҳамаи одамони бономус ин зиндагӣ ва ин осудагӣ нахоҳад монд.

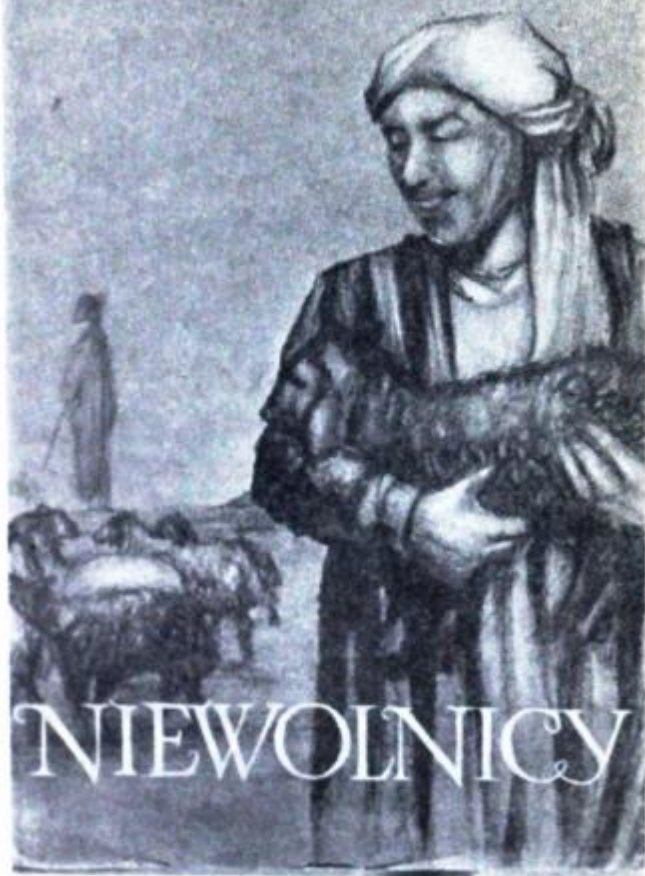
— Худо нигоҳ дорад, худо нигоҳ дорад!..—гӯён аҳли маҷлис сухани Петровро буридаанд.

Петров пас аз он ки:

— Да...—гуфта ғаври фикр карда, сухани гумшудаашро ёфт:

— Худо нигоҳ дорад!—гӯён давом кард,—худо нигоҳ дорад. Ин дуруст аст. Лекин барои нигоҳ доштани худо ҳаракат кардани худӣ ту ҳам зарур аст...

SADRIDDIN AJNI

NIEWOLNICY

На тры «Будзёны» ка. сабона паказан.

— Худи большевикон кихо хастанд, онҳо аз кучо баромадаанд?—гӯён савол дода яке аз аҳли маҷлис сухани Петровро бурид.

— Онҳо мужики русҳоанд-дия,— гуфта ба он кас Ҳочӣ Латиф ҷавоб дод.

— Ҳамаи мужикҳо большевик нестанд,—гуфта Петров сухани девонбегиро тасҳеҳ кард ва давом намуд:

— Бештарини большевикон аз рабобиҳои фабрик ва завод баромадаанд. Дар даруни инҳо рус ҳам ҳаст, арманӣ ҳам ҳаст, чухуд ҳам ҳаст,—аз ҳар халқ ҳаст. Лекин руси асил ҳеч гоҳ большевик намешавад, баъзе пойбараҳнагони рус ҳам, ки ба чухудон фурухта шуданд, большевик шудаанд...

— Магар онҳо бисъёранд?—гӯён савол дода боз як бой сухани Петровро бурид.

— Бисъёранд ва бисъёр шуда истодаанд,—Петров ҷавоб дод.

— Онҳо аз кучо омада бисъёр шуда истодаанд?—гӯён боз як кас савол дод.

— Ҷамоат!—гуфт Петров қадре оташин шуда,—агар хомӯш истода маро гӯш кунед, ҳамаи вояҳои ҳамагонро кушода мешавад... да... большевик аз осмон намефурояд, аз замин ҳам рӯида намебарояд. Большевик аз даруни худи ҳар халқ мебарояд. Пойбараҳна ва шӯрапушти ҳар халқ метавонад, ки большевик шавад. Масалан, дар булуси шумо одамони беобу замин, одамони бесару по магар нестанд?.. Ҳастанд! Магар большевик шудани инҳо мумкин нест?.. Мумкин аст!.. Балки аҷаб нест, ки баъзеҳошон кайҳо большевик шуда бошанд. Ҷадидҳои гузашта шумоҳо ҳам бо большевикон дӯсти ҷонӣ шудаанд. Аҷаб нест, ки рафта-рафта баъзеи онҳо ҳам большевик шуда раванд. Аз пойбараҳнагони мусулмони Туркистон ҳам хеле кас большевик шудаанд. Аҷаб нест, ки ҷадидони шумоҳо бо большевикони рус ва мусулмон дӯст шуда, худо нишон надихад, ба ҷаноби оӣ теғ кашанд.

Ана барои дафъи ҳамин гуна балоҳо аз ҳамин рӯз сар карда, чора дидан даркор аст. Барои ин, чунон ки господин Ҳочӣ Латиф девонбегӣ гуфтанд, ба ҷаноби

олӣ босадоқат хизмат кардан, ба ҷавонон илми ҷангро ёд додан, яроқ харида гирифтани, аз гушнапурзӯрони беобу замин хабардор шуда истодан, ки мабодо онҳо ба ягон ҷосуси большевик вохӯрда большевик шуда нараванд, иғвогарон, вайронкорон ва ҷосусони большевикро дастгир карда ба ҳукумат супурдан даркор аст...

— Мо ярокро аз кучо харида мегирем? Дар моқу бозори яроқ нест,— гуфта як кас сухани Петровро бурид.

— Аз гурезагони рус,— гуфт Петров,— аскарони казаки ҳазрати императори аъзам ҳастанд, ки ба большевик сар намефуроранд. Инҳо бо яроқҳои худашон аз Хева, аз Эрон ва аз ҳар кучо гурехта истодаанд, ки роҳи як қисми инҳо аз болои мамлакати шумо меафтад. Ана ҳаминҳо милтиқҳои худашонро ба андак пул мефурӯшанд. Агар шумоҳо андак пулро дарег надоред, дар андак вақт мамлакататонро аз винтовка пур мекунед. Дар он вақт шумо дар зерин байрақи бошарафи ҷаноби олий на танҳо дини худатон, моли худатон ва номуси худатонро халос мекунед, ҳатто мусулмонони Туркистонро ҳам аз фалокати большевикон халос мекунед.

— Дар ин бора баъзе гапҳоро господин Искандар тӯра ҳам гуфта медиҳанд,— гӯён Петров сухани худро тамом кард.

Александр Қотов аз ҷояш хеста, пас аз таъзим кардан ба маҷлис:

— Ҷамоат! — гуфта сухан сар кард,— ҳамаи гапҳои даркориро ҷаноби девонбегӣ ва господин Петров тӯра ба шумо гуфта доданд. Аз гапи инҳо маълум шуд, ки илми ҷангро ёд гирифтани даркор буда аст. Лекин илми ҷанг танҳо милтиқандозӣ нест, ёд гирифтани роҳсозӣ ва роҳвайронкуӣ ҳам аз ҷумлаи илми ҷанг аст. Напримр, агар миёнаи ҷаноби олий ва большевикон вайрон шуда, кор ба ҷанг анҷом ёбад, ин оташароба барои шумо як бало мешавад. Ҳо оташароба дар як рӯз ҷӣ қадар тӯпҳои калонро оварда, недаи бог, ба қалъаи Бухоро хобондан мумкин аст. Ана барои кор фармудан дар ҷунин рӯз, илми вайрон

кардани роҳи оҳанро ёд гирифта мондан даркор аст. Барои ин ман бо фармоиши ҷаноби олий як чанд адад рельси роҳи оҳанро бо асбоби бастукушои онҳо ҳамроҳи худ гирифта овардам. Фардо шумо бист-сӣ нафар ҷавонони мӯътамадро ёфта ба дасти ман супоред. Ман ба онҳо ҳунари роҳи оҳан вайронкуниро ёд медиҳам. Қадом рӯзе, ки аз ҷаноби олий приказ шавад, ин ҷавонон ба пеши ғозӣён даромада, роҳи оҳанро пахш мекунад ва дар як соат оҳан ва шпалҳои чанд ҷақрим роҳро канда ҳаво медиҳанд. Ин корро на танҳо дар ин ҷо, балки дар тамоми қаламрави ҷаноби олий, ки дар сари роҳи оҳан воқеъ шуда бошад, мекунем. Дар он сурат дар вақти даркорӣ аз Чорҷӯй гирифта то Зирабулоғ ва аз Когон гирифта то Шаҳри Сабз ва Тирмиз дар як рӯз ҳамаи оҳан ва шпалҳои роҳи оҳанро канда ҳаво медиҳем...

Сафарғулом, ки дар даҳлез истода суҳанҳои Котовро мешунид:

— Ака Эргаш, кор калон-ку,— гуфт ба рафиқи худ.

— Чӣ тавр? — Эргаш пурсид.

— Аз рӯи гапи инҳо маълум мешавад, ки дар наздикии мӯёнаи амир ва большевикон ҷанг хоҳад шуд. Агар дар ҳамин ҷанги шудани большевикҳо ғолиб бароянд, дар мо ҳам кори тақсими карда додани молу мулки боён ба камбағалон, сар хоҳад шуд. Дар ҳамон вақт ҳам шумо аз худо талабида магар аз молу мулки Полвон-Араб нахоҳед гирифт?..

Полвон-Араб бо шунидани суҳанҳои Петров ва Котовро дар бораи большевикон бисёр тарсида буд. У дар ваҳми афтада буд, ки аҷаб нест он большевиконе, ки Петров онҳоро шайтонбача номид, дар як шабчун шайтон ногоҳ пайдо шаванд ва молу мулкашро аз дасташ гирад. Хусусан, агар бо омадани онҳо ятимон ва ҷӯпонони худа ҳам, агар большевик шаванд, худо тамомаи мезанад. Зеро аз дасти инҳое, ки ҳамаи асрори ӯро медонанд, на замин, на гӯсфанд, на пул ва на амлоки хона — ҳеҷ чизро пинҳон кардан мумкин нест...

Полвон-Араб бо ҳамин ваҳму хаёл сар то по гӯш шуда, ба тарафи ятимони дар даҳлез ништастан худ

дода шуда буд, ки онҳо чӣ гуна ҳаракат хоҳанд нишон дод.

Дар ҳамин вақт ӯ сухани Сафарғуломро, ки ба Эргаш дар бораи молу мулки худаш мегуфт, шунид ва ҷаста хеста, ба даҳлез баромада:

— Ҷӣ, падарлаънатҳо, чӣҳо гуфта истодедон! — гуфт ба Сафарғулом ва Эргаш дарҳол ба меҳмонхона нигоҳ карда:

— Миршаббег, давед! — гӯён бо овози пурҳаяҷон фаръёд кашид.

Бо ин садои пуртарсу ларзи даҳшатомези бой тамоми меҳмонхона зеру забар шуд. «Магар хонаи бойро дузд пахш кард» гуфта ҳаман аҳли маҷлис дар тарс афтоданд. Ранги Қотов, ки рост истода гап мезад, якбора парид ба паҳлуи рафиқаш ҳазида нишаст ва ба ӯ бо забони русӣ:

— Дуздоне, ки аз байни мардумони ваҳшии осийё мебароянд, аз ҳад зиёд ваҳшӣ мешаванд, пеш аз он ки одамро тороҷ кунанд, ӯро бо корд мекушанд, — гуфт.

Урмон-Полвон, Хант амин, Бозор амин ва дигар чанд нафар ҷавонони далертар бо миршаб ба даҳлез баромаданд. Урмон-Полвон ба бой, ки дарӣ ба рӯи суфа кушодашавандаи даҳлезро нигоҳ дошта истода буд:

— Чӣ гап, ака бой? — гуфт.

— Ҳеч гап нест, — гуфт бой ва Сафарғуломро бо Эргаш нишон дода, сухани худро давом кунонид:

— Ин кӯрнамакон «агар замони большевикӣ шавад, молу мулки бойро худхому тақсим карда мегирем» гуфта маслиҳат карда истодаанд...

— Магар ман ба шумо нагуфта будам, ки, — гуфт Урмон-Полвон сухани бойро бурида, — аз ин гуломони бадрағ ҳалолзодагӣ чашм доштан ҳеч дуруст нест? Ба инҳо на ин ки кор фармуда нон дихед, ҳатто санг ҳам надихед, ки ба сарашон зада бимиранд. Инҳоро гурусनावу ташна дар як зиндон андохтан даркор аст, ки гӯшти баданашонро хӯрда бимиранд.

Миршаб бо ҷавонони дасту пой Сафарғулом ва Эргашро баст. Баъд аз ду дақиқа дар зинхонаи бой шумораи «во ҷонам» гӯяндагон боз ду нафар зиёд шуда буд...

Пагоҳонӣ, пеш аз баромадани офтоб дар рӯи ҳавли бӣ ду ароба тайёр шуд. Аз одамони миршаб, козӣ, амлокдор ва раис як даста ҳозир шуда, атрофи аробахоро фаро гирифт, инҳо аробахоро посбонӣ карда то Бухоро рафта меҳостанд.

Миршаб ба саиҳона даромада, аз кисааш як калидро бароварда, қулфи калонеро, ки бар дари хурдгараки зинҳона задагӣ буд, кушодан гирифт.

Полвон-Араб барои дашном додани одамони «кӯрнамаки» худаш, ки ба зиндони Бухоро фиристодашуданӣ буданд, ҳамаи алфози қабехаро, ки аз хурдсолиаш то ҳол омӯхта буд, ба ёдаш оварда ҷумлаҳои заҳрдор тартиб дода истода буд.

Миршаб, ки дари зинҳонаро кушод:

— Бароегон! — гуфта фармон дод.

Аммо аз зинҳона ҳеҷ ҳаракат ва садое шунида нашуд.

— Бароегон меғӯям! — гӯён дубора даҳшат кард миршаб.

Аммо ин фармониши миршаб ҳам бечавоб монд.

— Магар инҳо мурда мондаанд, — гӯён миршаб сарашро ба даричаи зинҳона наздик бурда ба даруни он нигоҳ кард.

Даруни зинҳонае, ки рӯшноиро танҳо аз ҳамин даричаи севаҷабӣ мегирифт, равшан буд. Ва ҳол он ки ин дарича ҳам ба даруни саиҳонаи торик кушода шуда, ба болои ин пеши онро ҳам миршаб гирифта истода буд.

Миршаб тааҷҷубкунон сари худро аз он дарича дарун карда, ҳар тарафи даруни зинҳонаро аз назар гузаронид. Миршаб дид, ки ҳишту лои байни қаламаҳои девори пушти зинҳона, ки он тарафаш кӯча аст, кушодагӣ аст. Дар даруни зинҳона бошад, ғайр аз порчаҳои ресмоне, ки дар дасту пой бандиён бастагӣ буд, чизе дигаре нест.

— Инҳо девори ҷӯбқориҳо ба осонӣ сӯроҳ карда гурехтаанд, — гуфт миршаб бо ҳаяҷон, дар вақте ки сарашро аз даруни зинҳона пас мекашид.

Дастан одамони ҳокимон, ки барои Бухоро бурдан бандиён тайёр шуда буданд, бо миршаб аз пан гурезагон асп давондайд.

Аммо маълум набуд, ки бандиёни гуреза зар кадом гушай бибон пинхон шуда бошанд...

VIII

Моҳи марти соли 1918 буд. Осмонро абри сафед-чаранг фаро гирифта буд, борони барфомехта меборид, аммо ҳаво он қадар сард набуд. Бо вучуди ин, ба боли бибонии станцияи Қизилтеппа, ки дар домани қир буда, ба ҷули Қаршӣ ва Малик мепайвааст, тоқат оварда намешуд.

Коргарони заводи пахтае, ки дар ин станция буд, аз сари худ хеле таъшишҳои сахтро мегузарониданд. Завод қор намекард. Бо вучуди ин коргарони завод, ба чон ин, ки қонаҷаҳоширо тафсонда дар он ҷо бибобанд, дар майдони завод бо зану бачагонашон дар зери барфу борон менстоданд...

Як шахс аз вокзал дартоз омада, ба идорани комитети завод даромад, баробари ҳамин қарни бухорокиши завод бо салон пурдаҷони худ як бонги дуру дарозе заъ. Бо шундани бонги завод тӯдан коргарони дар майдонбуда ба тарафи идорани комитет нигоҳ карда ба ҷуббиш даромад.

Тӯдан коргарон ҳанӯз ба дари идора нарасида буд, ки зъмон комитет аз идора баромада, ба тарафи нигоҳ карда омадан гирифтанд. Аз тарафи дигар коргарони роҳи одаи ҳам аз вокзал ба тарафи завод нигоҳ карда давиданд.

— Рафқон, митинг! — гуфт яке аз зъмон комитет ба тӯда нигоҳ карда бо овози баланд.

Тӯда аз ҷуббиш боинстод.

Раиси комитет ба болон панҷ-шарҳи том пахтаи пресс-карда, ки дар майдонаш ба тарзи минабар тартиб дода буданд, баромад ва бо овози пурдаҷони ларзадор, ки ба бонги завод монандӣ дошт:

— Рафқон! — гуфт ӯ, — дишаб бои мувоқибати мо

бо Когон бурида шудааст. Аз рӯи маълумоти дирӯза барои ёрии инқилобчиёни Бухоро аз меҳнаткашон ва партизанҳои сурхи Самарқанд як состав ба роҳ баромада буд. Лекин то ҳол аз онҳо ҳам дарак нест. Дешаб боз бо Самарқанд ҳам алоқаи телеграфӣ бо бурида шудааст. Барои васеътар маълумот додан дар бораи аҳволи ҳозира ба коргари деринаи прессхона — ба рафиқ Сияркул сухан дода мешавад.

Як коргари гандумгуни чашму абрӯсиёҳи баландкомат ба минбар баромада:

— Рафиқон! — гуфт, — амири Бухоро, ҳукумати Бухоро то ҳол қадидони Бухоро, қавонони Бухоро, ва инқилобчиёни Бухоро чанд бор фиреб дод. Яке аз фиребҳо дар соли 1917 дар инқилоби февраль буд. Дар инқилоби февраль амир аввал худро ба талаби қавонон розӣ шудагӣ барои нишон дода, дар бораи ислоҳоти мамлакат як фармон баровард. Аммо пеш аз он ки сиёҳни мӯҳри ин фармон хушк шавад, қоғазии онро дарронда партофт. Ба қавонон ҳучум овард, онҳоро зад, кушт, ҳаёс кард, тороҷ намуд.

Амир, на танҳо фармони ислоҳоти худро қорӣ накард, балки дар туманҳо ва вилоятҳо нисбат ба деҳқонони камбағал зулму қаври худро аз пештарааш зиёд кард. Ба болон ин ки ӯ ба деҳқонони меҳнаткаш дар болон молият, хироҷ ва дигарҳо зулмашро зиёд кард, онҳоро ба қадидӣ ҳам тӯхмат карда задан, куштан ва ҳаёс кардан гирифт.

Пас аз инқилоби Октябрь зулми амир боз ҳам зиёда гардид. То Октябрь амир ва ҳукумати ӯ, агар меҳнаткашонро «қадид» гӯён дастир мекарда бошад, пас аз Октябрь онҳоро «большевик» гӯён ҳам зада, куштан гирифт. Дар ин ду-се моҳи охири дар музофоти Бухоро ҳеҷ деҳае нест, ки аз он ҷо як чанд нафар меҳнаткашро, ба сабаби ин ки аз зулми амир ва амалдорони ӯ, ин ки аз ноҳаққорӣ хӯҷаҳои худ нолидаанд, ба большевикӣ тӯхмат карда, онҳоро дастгир намуда, ба обхонаи Бухоро оварда, дар он ҷо ба гардани онҳо қанаб андохта, онҳоро ба гарғара⁹⁴ қашида, бо ваҳшонияти аз ҳад зиёд накушта бошанд...

Аз тӯда ғулғулаи саҳт баромад:

— Нест бод амир ва амалдорони ӯ!

Нест бод зулмҳои феодалии асримиёнагӣ!

— ...

Сияркул давом кард:

— Ба муқобили ин зулми ғаддоронаи амир ҷавонони инқилобчи Бухоро, ки дар инқилоби февраль мағлуб шуда буданд, аз инқилоби Октябр рӯҳ гирифта, хостанд, ки ҳисоби худро бо амир баробар кунанд ва ба муқобили амир бо талаби иҷрои ҳамон фармони ислоҳот, ки аз тарафи амир дарронда шуда буд, хурӯҷ карданд. Фақат ба ин талаб аз қор гирифтани амалдорони қудда ва таслим намудани силоҳ-ҳояшро ҳам зам намуданд.

«Амир бо гирифтани ин талабнома кушбегии худ, ҷаллоди машҳур — Низомиддинхочаи урганҷӣ — Мирзои урганҷиро аз қор гирифт. Ҷавонон ин қори амирро аломати қисман қабул ёфтани талаботи худ шумурда, як дараҷа хотирҷамъ шуданд. Лекин ин қор фиреби дуйӯми амир шуда баромад: амире, ки кушбегии худро бекор карда буд, фардон он рӯз, ба ҷои ин ки ба талабномаи ҷавонон ҷавоб гардонад, ба муқобили онҳо аскар ва тўпхона фиристод. Ҷанг сар шуд.

«Дар ин ҷанг аз тарафи инқилобчиёни Бухоро раиси Шӯрои Комиссарони Ҷумҳурияти Туркистон рафиқ Колесов ҳам, ки барои ёрии онҳо омада буд, бо отряди худ иштирок кард.⁹³

«Амир, ки дар задухӯрди аввалин ин ҷанг сараскараш ва тўбхонааш талаф шуда буд, боз роҳи ҳиларо пеш гирифт: ба инқилобчиён элҷӣ фиристода, барои бевосита музокира қардан бо ҳудаш ва қабул қарда гирифтани силоҳҳои ӯ аз онҳо намоянда пурсид.

«Ин қор ақилу фиреби себоран амир буд: ӯ бисту як нафар инқилобчиёро, ки аз тарафи ҷавонон вақил шуда рафта буданд, ба як тарзи ваҳшиёна кушт, аз ин серӯза муторақа ғойда бурда ба ҷанг тайёр шуд, аз Амиробод то Тирмиз, аз Ҷорҷӯй то Зирабулоқ ба роҳи оҳан ҳучум оварда муносибатамонро аз ҳар тараф бурид, комитет ва отряди дар Қогон будаи ҷавонбухорониро, ки Колесов ҳам бо отряди худ ба қатори онҳо буд, ба муҳосира андохт...

Як шахси европагӣ, ки либосҳои тоза пӯшида, гарданбанди сафед баста буд:

— Ба талаби ислоҳоти чадидони Бухоро, ки ба чизе намеарзад, ҳамроҳ шуда, худамонро ба тахлука андохтанамӯ ҳеч лозим набуд,— гӯён аз ҷои нишастааш садо дода, сухани нотикро бурид. Ба муқобили ин одам, як коргари европагӣ аз ҷояш ҷаста хеста:

— Гражданин инженер! — гуфт, — шумо сахв кардед. Ба ҳар ҳаракати инқилобие, ки дар мамлакатҳои мустамлика рӯй медиҳад ва он ҳаракати инқилобӣ ба қадом ҳаракатере, ки бошад, бошад, ёрӣ додан вазифаи инқилобии мост. Раҳбари бузургамон рафиқ Ленин моро ин гуна омӯхтааст. Ин як. Аз тарафи дигар, дар вақте ки офицерҳои сафеди рус, ғумоштагонии сиёсии пештараи императорӣ ба амир ёрмандҳои ҳарбӣ, техникӣ ва сиёсӣ дода, ин қатли омиро биззот идора карда истодаанд, ба меҳнаткашонии мазлуми Бухоро, ба инқилобчиёни Бухоро ёрӣ додани мо магар айб аст?

Инженер меҳост, ки ба он коргар ҷавоб диҳад, аммо раиси маҷлис ёро ба хомӯш истодан таклиф кард ва аз нотик пурсид, ки сухани худро давом кунонад.

— Сухани ман, гӯё ки ба поён расид,— гуфт Сияркул дубора ба сухан даромада, — фақат ҳаминро илова кардан меҳоям, ки назар ба маълумоти пухтае, ки ман аз деҳаи худ гирифтаам, амалдорон ва навақронии амир, ки дар тумани Шофирком ва Ғичдувон ҳастанд, бо амин, арбоб, оқсақолон ва давлатмандони он ҷоҳо як шуда ба муқобили мо — ба муқобили станцияи Қизилтеппа ҳаракат сар кардаанд. Ана ин ҳолро ба назар гирифта, тайёр шудани мо ҳам зарур аст...

Садохон:

— Силоҳ, силоҳ, ба даст силоҳ мегирем! — баромада, тӯларо ба ҷунбиш овард.

Дар миёнаи ҷунбиши пурҳаяҷони коргарон, пас аз қадре таскин додани онҳо:

— Рафиқон! — гуфт раиси комитети завод ва коргарон, дар ҳолате, ки ба пой хеста буданд, хомӯш монда гӯш доданд. Раиси комитет ба сухан даромад:

— Дисциплинаро нигоҳ доштан ва ба интизоми ҳарбӣ гардан додан даркор аст, рафиқон! — гуфт ӯ ва давом кард:

— Рафиқоне, ки ба нишонзанӣ мохир хастанд, ба як тараф чудо шаванд, ярокҳои дар даст доштамонро ба ҳамонҳо тақсим карда медиҳем. Рафиқони дигар тойҳои пахтаи прессшударо бардошта бурда, ба гирдогирди завод шинак банданд...

— Ба ман ҳам силоҳ, ба ман ҳам силоҳ диҳед!— гуён ҳамаи коргарон ба як тараф чамъ шуданд. Гуён ки тӯда аз ҷои аввалиаш ба ҷои дигар кӯчид.

Аммо аъзоёни комитети завод, аз даруни тӯда коргарони ҷангида ва корозмударо чудо карда гирифта, милтикҳои мавҷударо бо тирҳоишон ба онҳо тақсим карда доданд ва коргароне, ки аз шарафи силоҳгирӣ маҳрум монда буданд, ба тойҳои пахта часпиданд. Дар як соат атрофи заводи мустаҳкам карда барои нишонзанон шинакҳои муносиб тайёр карданд.

Раиси комитет командаро ба дасти худ гирифт, нишонзанҳоро дар шинакҳо ҷойгир кард ва аз беяроқмондагон қисми эҳтиёти тайёр карда, дар паси шинакҳо ҷой дод. Аз занон ва духтарон ҳамширагонии шафқат тайёр кард...

Дар вақте ки командир дар рӯи хавли завод ба ни корҳо машғул буд, аз болон бом аз сари шинак садо баромад:

— Омаданд!

Аз паси ни садо се милтик ба якборагӣ ҳолӣ шуд. Аз шинакҳои дигар ҳам пасу пеш садоҳои милтик баромадан гирифт.

Командир ба як хез худро ба болон бом гирифт ва аз қасоне, ки дар шинак буданд:

— Қанӣ, аз кучо омаданд?— гуфта пурсид. Ханӯз аз шинакҳо садои милтик мебаромад. Коргарони дар шинакбуда як тарафро ба командир нишон дода:

— Ана, аз он тараф омада истодаанд,— гуфтанд.

Командир бо дурбин ба он тараф нигоҳ кард ва бо ҳаяҷон:

— Напарронед!— гуфт ва илова кард:

— Онҳо аз онӣ худмоанд! Аз лаби Зарафшон се нафар коргари водокачка милтикҳоишонро ба хаво бардошта, омада истодаанд.

Бо эзоҳи командир ҳаяҷон фуру нишаст. Командир ба шинакҳо рафта, ба ҳама фармони забонӣ дод.

ки бе додани командаи паррониш ҳеҷ кас милтиқ
холӣ накунад.

То ин вақт коргарони аз лаби Зарафшон омада-
истода ҳам омада расиданд. Қомандир аз онҳо воқе-
аро пурсид. Яке аз онҳо гуфт:

— Соатҳои даҳ буд. Аз рӯ ба рӯи водокачка, дар
он тарафи даръе, як тӯда саворон намоён шуда ба
об асп андохтанд. Ба онҳо як шахсе, ки саллааш бо
гарданаш печондагӣ буд, сардорӣ мекард...

— Риши он кас мошу биринҷ ва рангаш сафедча
буд, ё ин ки сиёҳчераи ришсиёҳ?— гуфта як корга-
ри маҳаллӣ аз он коргар пурсид.

— Сафедчераи ришмошубиринҷ буд,— гуфта ҷа-
воб дод коргари аз лаби Зарафшон омада.

— Ин,— гуфт он коргари маҳаллӣ,— миршаби Ғиҷ-
дувон ва Шофирком, бародари калони Ҳоҷӣ Латиф
девонбегӣ — Қали Султон аст. Азбаски ин ду барс-
дар кал ҳастанд, саллашонро бо гарданашон мепе-
чонанд.

— Хайр, майлаш,— гуфт як коргари дигар,— на-
сиб бошад, сари қали инҳоро бо доруи милтиқ даво
мекунем, ҳоло ҳикояро шунавем.

Коргари зарафшонӣ ба гуфтани ҳикояи худ давом
кард:

— Онҳо баробари аз об гузаштанашон «гирҳо-гир!
Бандҳо-банд! Кушҳо-куш! Занҳо-зан!!!» гӯён ба водо-
качка асп монданд.

«Мо, ки аз вақти ба об асп андохтани онҳо ба
шубҳа афтода милтиқхоро ба даст гирифта тайёр шу-
да истода будем, бо холӣ кардани милтиқҳо ба ҳу-
ҷуми онҳо ҷавоб додем.

«Бо тирҳои мо ду одам ва як асп ба замин ғал-
тид. Ҳуҷумчиён пасгашта аз тарафи дигари водокач-
ка паҳш карданд.

«Мо ҳам аз айвончаи иморат ба он тараф гузаш-
тем. Дар он тараф дидем, ки ваҳшиён зану бачаго-
ни моро бо шамшер пора карда истодаанд.»

Ҳикоякунанда гирифта сардод, гирия гулӯи ўро
гирифт ва ҳикояи худро давом кунанда натавонист.

Яке аз шинакнишинон:

— Хайр, майлаш, зарар надорад, баъд аз ба поён

расонданамон ин корҳоро боз ту зану бача меёбӣ,—
гӯён ўро тасаллӣ дод.

Коргари дигаре, ки аз тарафи Зарафшон омада
буд, хикояро ба дасти худ гирифта давом куноид:

— Мо дидем, ки,— гуфт ў,— мо танҳо се нафа-
рем, онҳо бисъёранд. Мо ба онҳо муқобилат карда
наметавонем, бо роҳи водокачка гаваккашон паррон-
да-парронда пас ништастан гирифтем. Тирҳои онҳо аз
пахлуҳои мо, аз болон сарамо виззосзанон мегузашт.
Онҳо боз як бори дигар асп давонда, озмуда диданд.
Дар ин ҳучумашон ҳам бо тирӣ мо яке аз онҳо ғал-
тид. Пас гаштанд...

«Вақте ки ба деҳан Тали Яҳоб расидем, ба пуш-
тамо чашм андохта дидем, ки иморати водокачка
сӯхта истодааст, дуди он чун абри сиёҳи сурхтоб бар
рӯи ҳаво сайр мекунад. Ақнуи ҳучумчиён аз мо дур
монда буданд, миёнаи мо ва онҳоро дарахтон ҷудо
карда буданд. Мо ҳам аз ҷоямон хеста, ба ин тараф
нигоҳ карда давидем...»

* * *

Ҳикояи коргарони зарафшонӣ ҳанӯз тамом нашуда
буд, ки аз шинакҳо баробар садо баромад:

— Омаданд!.. Омаданд!..

Командир дурбинашро пешӣ чашм бурда, ба ҳар
тараф чашм андохт ва дид, ки аз се тарафи завод,
калтақдорони савора ва пиёда ба шакли нимдоира
шуда омада истодаанд.

Командир шинакҳоро гардиш карда таълимот ва
фармони саҳт дод. Сиёҳдорон дар шинакҳо ҷой ги-
рифтанд. Вақте ки нимдоира ба майдони тиррасӣ ра-
сид, бо фармони:

— Парронед!— гуфтани командир милтиқҳои ҳа-
маи шинакҳо ба якборагӣ ҳолӣ шуд.

Аз паси садон милтиқ гарду ғубори дашт ҳам ба
ҳаво ҷавлон кард. Ҳучумчиён пасноки мегурехтанд.
Пас аз бартараф шудани гарду ғубор дида шуд, ки
дар майдон ғайр аз ҷасади як-ду асп ва одам чиз
дигаре намонда будааст.

Як коргар аз анбори оби станция давида омада:

— Аз Зарафшон омади об бозистод. Дар анбор захираи об кам аст, обро бозхтиёт сарф кунад!— гуфт.

Бо шунидани ин хабар аз ҳар тараф садо баромад:

— Об, об биёр!

— Ҳамшира, об деҳ!

— ...

Командир фаръед кашид:

— Хомӯш, рафиқон! Магар шумоён бо шунидани камии об ташна мондед? Дар ҳақиқат агар ташна монда бошед, гардхон барфхоро, ки бар бом ва бар шинакҳо борида истодаанд, лесидан гиред. Бехуда ба ҳаяҷон наёед ва дигаронро ҳам ба ҳаяҷон наёред. Оби мавҷударо то муносибат пайдо карданамон бо Когон, ё Самарканд расониданамон лозим аст...

Аз дашт боз садон:

— Гирҳо-гир! Кушҳо-куш!..— баланд шуд.

Ҳучумчиён аз се тараф баробар асп монда омада истода буданд. Ин дафъа, пас аз он ки онҳо аз аввалӣ ҳам зиёдтар наздик омаданд, аз тарафи командир фармони «парронӣ» дода шуд.

Бештарини тирҳое, ки ин дафъа аз шинакҳо баромаданд, бехуда нарафтанд. Як чанд аспу одам дар майдон галтида монданд, як чанд аспу одам дар ҳолати маҷрӯҳӣ мегурехтанд. Тирҳои дуйӯм, ки аз думболи гурезандагон фиристода шуданд, шумораи мурда ва маҷрӯҳонро боз ҳам зиёдтар карданд... Ин ҳол то бегоҳӣ — то торикии шом давом кард.

Пас аз он ки шаб даромада дашт торик гардида, одам одамро дида наметавонистагӣ шуд, ҳучумчиён аз ҷашм ғоиб шуданд. Онҳо ба деҳаҳои атрофи рафта истироҳат мекарданд ва барои фардо ҳозирӣ меанданд.

Командир дар шинакҳо навбатдор монда, ба дигарон хӯрок ва истироҳат дод. То рӯз шудан навбатдорхоро чанд бор таъдил кард.

Бо сафед шудани рӯз боз аз тарафи дашт садоҳои «гирҳо-гир! кушҳо-куш!..» баланд шудан гирифт. Имрӯз ҳам ҳучумчиён зафар наёфтанд. Фақат, азбас-

ки имрӯз эҳтиёт карда бисъёр наздик нармадаанд, талафотро камтар доданд.

Аммо дар рӯзи сейӯм кор ранги дигар гирифт. Аз як тараф захираи тиру доруи коргарон кам монда бошад, аз тарафи дигар обу озукла ҳам дар кам шудан буд...

Пас аз маҷлиси кӯтоҳе, ки дар байни комитети завод ва иҷойкаи партиязии коргарони роҳи оҳан барпо гардид, командир ба шинакнишинон маълумот дод:

— Рафиқон!— гуфт ӯ,— то имрӯз ба мо на аз Когон ва на аз Самарқанд ёрмандие нарасид. Агар мо имрӯз ҳам дар ин ҷо монем, ҳамамо кушта мешавем. Бинобар ин дар вагонҳои мавҷуда ҷойгир шуда, имрӯз ба тарафи Самарқанд раҳсипор гардида намон лозим аст...

Сухани командир бо эътирозҳои сахт бурида шуд:

— Мо то охир мечангем...

— Мо инқилобчиёни Бухороро, ки дар Когон дар муҳосира мондаанд, танҳо партофта наметавонем...

— Намешавад!— гуфт командир, пас аз он, ки гулгуларо бо зӯр хомӯш кард ва эзоҳ дод:

— Тиру доруамо ба душоата ҷанг намерасад ва ҳол он ки дар роҳ ҳам то расидан ба ягон мањзили саломат барон мо тиру дору даркор аст. Ба беҳудаги мурданамо барон инқилобчиёни Бухоро яклула фонда надорад. Ва ҳол он ки дар дасти онҳо ба қадре ки худашонро ниғаҳдорӣ карда тавонанд, қувват ҳаст. Аммо дар дасти мо ҳеч чиз нест...

Пас аз командир сардори станция сухани гирифта гап зад:

— Дар дасти мо,— гуфт ӯ,— танҳо ду вагон ва як паровоз мондааст. Вагонҳо ва паровозҳои дигарро ба Когон ба ихтиёри рафиқ Колесов фириастола будем. Обамо бошад, барон то ба Зиёуддин расонидани ин як паровоз ё мерасад, ё намерасад. Ҷа қадар, ки дер монем, ҳамон қадар ҳам обамон Бухор шуда паридан кам шудан мегирад. Бинобар ин ҳар чӣ зудтар кучидан зарур аст...

Командир фармон дод:

— Рафиқон, ба вагон!

Коргарон ба тарафи вокзал нигоҳ карда, ба роҳ афтоданд. Аммо коргарзанон ва духтарон, ки аз хама пештар дар вагон ҷой гирифтанишон лозим буд, аз хама пас монданд. Инҳо барои ғундошта бардоштани дегу табақашон, примус ва каросиндонашон, яшиқҳои дудолуди дар ошхона дошташон ва кӯрпа, болиши даридан пахтаҳои баромадашон саргардон буданд...

Хучумчиёнеро, ки дар ин миён уллосзанон ба завод наздик расида буданд, шинакнишинон дафъаи охирин бо гумбурроси милтиқҳо ва виззоси тирҳои худ пас гардонданд...

Коргарон ва коргарзанон дар вагонҳо ҷой гирифтанд. Пешу паси вагонҳо бо коргарони мусаллаҳ ниғадорӣ карда мешуд. Паровоз ҳуштак кашида ба роҳ даромад. Аммо хамин ки ним чакрим барин роҳ рафт, маҷбур шуд, ки як ҳуштаки дигар кашида, аз роҳаш бозистад:

Роҳро вайрон карда, шпалҳоро сӯхта ва рельсҳоро аз роҳ дуртар бурда қат карда партофта буданд...

Коргарон аз вагонҳо фуромада ба шпал ва рельсҳое, ки дар паст монда буданд, часпиданд. Онҳоро бардошта оварда аз пеш, ба ҷои роҳи вайрон кардашуда роҳи нав андохтанд ва қатори худро пеш ронданд.

Ҳар вақт ки қатор ба охири роҳи нав сохташуда мерасид, коргарон боз пас гашта роҳи худашон сохтаро вайрон карда, бо шпал ва рельсҳои он аз пеш роҳ месохтанд ва қатори худро пеш меронданд...

Дар ин вақт аз тарафи станция дар миёнаи садоҳое, ки уллосзанон мебаромад, дуди сиёҳе, ки бо шӯълаи сурхи оташ омехта буд, баланд гарид. Завод месӯхт...

* * *

Дар вақте ки инқилобчиёни Бухоро ва ғурезагонии Қогон дар ҳимояти отряди Колесов шпал ва рельсҳоро бардошта барои худ роҳ сохта, қатори худро ронда ба Қизилтеппа расонданд, дар ин ҷо ҷуз хароба ва хокистари завод ва станцияи сӯхта чизе дигаре на-

монда буд. Об, ки барои қатор ва отряди Қолесов зне-
да зарур буд, дар ин ҷо як ҷазира ҳам ёфт намешуд.

Гурезагон кофта-кофта дар ҳавзи завод як миқ-
дор оби чиркиро ёфтанд. Ҳамашон якбора соҷҳои
аз ҷанги малах бозомада барин ба он об часпиданд.
Ин обро нӯшиданд, кашонданд ва ба вагонҳо бурда
захира карданд. Ба ҳамин тариқа дар фурсати як со-
ат таги ҳавз намоён шуд.

Аммо аз таги ҳавз ба ҷои лой ҷасади одамхое ба-
ромад, ки дар дасту пой онҳо оҳан баста онҳоро ба
он ҳавз партофта буданд...

Инҳо коргароне буданд, ки ба гурехтан муваффақ
нашуда буданд, ё баъзе коргарони маҳаллӣ буданд,
ки гурехтаниро лозим надониста, ба дасту хучумчиён
афтада буданд. Хучумчиён, ки сардори онҳо Қали
Султони миршаб, Абдуллобойбача, Урмон-Полвон,
Ҳант амин ва Бозор амин буданд, он коргаронро бу-
ғӣ карда кушта, оҳан баста ба ҳавз андохта буданд...

IX

Дар биёбоне, ки дар байни Нурато ва Шофирком
ҳаст, дар хонаи сиёҳи як қазоқ дар гулхан хезуми
саксавул гурӯс зада месӯхт. Дар атрофи гулхан
ҷанд кас нишаста, дар оташ дасту пойҳои худро гарм
мекарданд...

Яке аз ин касоне, ки дар атрофи гулхан нишаста
буданд, аз ҷояш хеста аз хонаи сиёҳ баромада ба
осмон нигоҳ кард. Чуни дар осмон, ки ҳама ҷояшро
абри сиёҳ фуру гирифта буд, ягон ситораро ҳам на-
дид, пас гашта ба хона даромада гуфт:

— Дар ин гуна шаби торики беситора ни қазоқ
рохро чӣ гуна меёфта бошад? Метарсам, ки рохро
гум карда, моро ба тарафи Нурато ё Шофирком ва
ё ин ки ба Ғичдувон гирифта барад.

— Ақилун ҳар чизе, ки шавад,— гуфт дигаре аз
гулханнишинон,— ғайр аз итоат кардан ба ҳамин қазоқ
ҷоран дигаре надорем. Чизе, ки дар пешонамон
навиштагӣ бошад, дидан мегирем-дия...

Боз ҳама хомӯш гардиданд, хонаи сиёҳро сукути
мағмуона фуру гирифт. Дар он ҷо ғайр аз шитир-

штири саксавули дар сӯз буда ва бичир-бичири оф-
тобан чӯяни дар чӯш буда садои дигаре шунида на-
мешуд...

Як нафар казок, дар ҳолате, ки дар дасташ як
кӯмоч ва як дона чойнику пиёла буд, аз дари хона
даромад ва гуфт:

— Шумоён ин нонро хӯрда ва ба ин чойник чой
дам карда нӯшида, чак-чак карда нишинетон, ман
ба ҳамсоявуламон рафта як чанд хару асп ёфта ме-
оварам, пас аз он ба роҳ мебароем.

— Пас аз ба роҳ баромадан дар чанд соат ба
Қиззах мерасида бошем?— гуён яке аз нишастагон
аз казок пурсид.

— Ман,— гуфт казок,— соат-моатро намедонам,
хамин қадарро медонам, ки агар ними шаб аз ин чо
савора бароем, фардо чоштгоҳи шумоёиро аз хоки
амир бароварда ба диёри большевикон мерасонам.

Қазок баромада рафт. Чой дам шуд. Маҷлисро
боз хомӯшини андӯхгине пахш кард...

Аз аҳли маҷлис як ҷавони бисту ҳашт-бисту нӯх-
сола чойро гардонд. Ба пиёла андак чой кашида ҳу-
даш нӯшид, пас аз он чой кашида ба як шахси тах-
минан шасту панҷ-ҳафтодсола, ки куҳансолтарини
дар он чо нишастагон буд, пиёларо дароз карда:

— Оғо!— гуфт,— гап зада нишинед, сӯхбат ғани-
мат, кӣ медонад, ки фардо боз ба сарамон чиҳо ме-
омада бошад?

Дар ҳар ҳол берун аз тақдири худо чизе наме-
шавад. Барои ин ғам хӯрдан даркор нест,— гуён як
қаси дигар сухани чойкашро қувват дод.

Пирамард, ки чойро гирифта ба пешаш гузошта
буд:

— Чӣ гап занам ва аз чӣ гап занам, ки дарди ман
бисёр аст,— гуфт ва ба сухани худ илова кард.

Бобо Тоҳири лурӣ⁹⁷ гуфтааст, ки:

«Агар дардам яке будӣ, чӣ будӣ?
Ва-гар ғам андаке будӣ, чӣ будӣ?
Ба болинам табибам, ё хабибам,
Аз ин ҳар ду яке будӣ, чӣ будӣ?»

Ва эзоҳ дод:

— Аз хунхӯрӣ ва золимии амир гап занам? Ё аз кор сар кардани бетадбиронаи ҷавонон гап занам? Ё ин ки аз мондани зану бачагонам ба дасти ҷаллодони амир гап занам ва ё ин ки аз маҷбур шудани худам дар ин пиронсолӣ ба гурезагии дар ин биебонхо гап занам... аз чӣ гап занам? — Пирамард ӯҳе кашид, аз сухан боэиҷод ва ҷои созворшудан дар пешаш бударо гирифта бо ду хӯрт дам кашид.

— Шукр кунед! — гуён як шахси миёнсолӣ риш мошу биринҷ, ки дар паҳлуи пирамард нишаста буд, ба ӯ тасалли доданро сар кард:

— Зани кампир ва фарзандони хурдсолатон дар дасти ҷаллодони амир монда бошанд ҳам, ин писархон баркамолатон дар пешатон саломат ҳастанд, — марди миёнсол ду ҷавони ҷордах ва шонздаҳсоларо, ки дар паҳлуи дигари пирамард нишаста буданд, нишон доду боэ сухани худро давом кунонид:

— Холо магар намедонед, ки аз сари мамлакат чӣҳо гузашта истодааст? Дур наравем, аз ҳамин Гичдувон ва Шофирком чӣ қадар одамони бономус дар хонадошон, ё дар кӯчаҳо кушта шуданд. Могу ашъеҳон онҳо аз тарафи ҷаллодони амир тороҷ ёфт. Хеч Сирочиддини соқтарегӣ,⁹⁷ Алезбек ва Анимҷони гичдувонӣ барин касҳоро ҳам ба дасту пой ва гарданашон ишкел, чел ва гӯл зада, ба Бухоро бурданд. Ки медонад, ки ниҳо дар обхонаи арки Бухоро бо чӣ гуна азобдо ва укубатхон тоқатфарсо кушта шуда бошанд? Магар ниҳо зани бевашуда ва фарзандони ғниммонда надоранд?

Марди миёнсол пас аз нӯшидани ҷое, ки дар набати ӯ гузошта шуда буд, боэ давом кард:

Ҳамин хонаводаи ман, занам, бачагонам, келинҷоям ва набераҷоям ҳамагӣ дар дасти ҷаллодони амир монданд. Бо вучуди ин сабр ва шукр мекунам ва умедворам, ки ҳамин деҳқонро ба муқовили амир барлезонда тахту бахти ӯро бо дохи сиеҳ қасон карда аз вай ниқори худ ва ниқори бародарони кушташудан худро гирам.

Шумо, — гуфт, ҷавони ҷойлаш ба марди миёнсол, — деҳқонро ба муқовили амир барлезонда наметавонед, зеро шумо ва ҷаллодони шумо дардом

деҳқонони камбағалро намедонетон, ё ин ки агар донетон ҳам, роҳи даво кардани он дардхоро намеёбетон, агар ёбетон ҳам, даво кардан намехоҳетон.

— Магар аз думболи ман аз биёбон ба биёбон гаштани ту ва Сафарғулом қиёми деҳқонони камбағал нест, магар шуморо ба муқобили амир ман нахезондам?— гуфт марди миёнсол оташин шуда:

— Мебахшед, Шокир ака,— гуфт Сафарғулом,— моро шумо ба муқобили амир хезонда натавониста будед, лекин шамоли большевикӣ, ки аз Тошканд ва Самарқанд омад, моро хезонид.

— Қадом кори большевикон ба шумо форида?— гуфта пурсид пирамард аз Сафарғулом.

— Аз рӯи шуниди мо большевикон молу мулки бойхоро гирифта, ба камбағалҳо тақсим карда медодаанд ва деҳқонони беобу заминро ҳимоят мекардаанд.

— Ин ҳам як бетартибии дигар аст,— гӯён пирамард пешонаи худро чин кард. Фақат садои пои аспҳое, ки шунда шуд, мувоҳисаи акнун гарм шудаистодаро бурд.

— Магар қазақ ба ин зудӣ омад?— гӯён Сафарғулом берун баромад ва аз думболи ӯ ҷавони чойкаш ҳам баромад.

Онҳо диданд, ки дар атрофи хонаи сиёҳ понздаҳшонздаҳ саворони мусаллаҳ истодаанд ва зуд худро дар пасхамии хона кашида мунтазири фаҳмидани аҳволи инҳо гардиданд.

Яке аз он саворон аз асп фуромада, ҷилави аспанро ба яке аз ҳамроҳони худ дода, ду дасташро ба ҳам молида барои гарм кардани онҳо ба онҳо «пуф, пуфф» карда, ба дари хонаи сиёҳ омаду:

— Йигит оғосӣ, дар хонаатон гарм шавем мумкин аст?— гӯён сари худро ба даруни хонаи сиёҳ тикқонд ва пеш аз он ки аз касони дар хона буда ҷавобе шунавад, «эй» гӯён сари худро пас кашид ва ба ҳамроҳони худ:

— Фуруетон аз болон тӯй баромадем,— гуфт ва эзоҳ дод:

— Аз калонони ҷадидон — Мулло Шарифи гурбунӣ ва Шокирғуломи ёвчинӣ, ки эронӣён, ғуломон ва

деҳқононро ба муқобили ҷаноби олии нғво карда ме-
гаштанд, дар ин ҷо будаанд.

Саворон шитобкорона аз аспҳошон фуромаданд,
милтиқҳошонро ба дастҳошон дар вазъияти паррониш
гирифтанд ва хонаи сиёхро пахш карданд. Аз он ҷо
Шокиргулом, Мулло Шариф ва ду писари ӯро даст-
гир карда бастан гирифтанд.

Сафаргулом ва рафиқаш, ки ин ҳолро диданд,
аз торикии шаб фонда бурда ба оғӯши биёбон гу-
рехтанд ва барфе, ки ба боридаи даромада буд, нақ-
ши пой онҳоро гӯронда, роҳи гурези онҳоро аз назар-
хо пинҳон медошт...

* * *

Дар бозори Хоҷа Ориф як зани фаранҷидори бе-
чашмбанди кӯҳналицос ду айил ва як арғамчинро ба
даст бардошта, онҳоро фурушгор шуда мегашт.

— Ин зан аз пагоҳ то бегоҳ бозорро гардиш карда
бошад ҳам, ба моли худ харидоре наёфт. Зан, ки аз
харидори беруна умеди худро канда буд, дар гашти
бозор, ночор ба бозори ресмон омада моли худро ба
яке аз вофурушони⁹⁸ ресмончаллоб таклиф кард.

Ресмончаллоб айил ва ресмони он занро ба дасти
худ гирифта, пас аз он ки онҳоро чанд бор кашада
гардонда дид:

— Инҳо чизҳои нобобанд, ман ин гуна чизи пӯси-
даро гирифта фурухта, худамро ба пеши харидорони
худ бадном нахоҳам кард,— гуфт ва молҳоро ба за-
нак дароз кард.

— Майлаш, чизе, ки медиҳед, диҳед, ҳаминҳоро
гиред,— гуфт занак.

— Хуб, набошад, ба ҳар сеяш як танга медиҳам,
агар наарзад, пули додагиам садақа ҳисоб меёбад,—
гуфт ҷаллоб.

Занак ресмон ва айилҳоро аз дасти ӯ гардонда
гирифта:

— Инсоф кунед, охир,— гуфт,— ман як чанд рӯз
хорзорҳои биёбонро гардиш карда, аз он ҷо пашмиҳои
бузу гӯсфандонро, ки дар вақти чаро аз онҳо ба сари
хорҳо андармон шуда монда будааст, чида гирифта,

як чанд рӯзи дигар меҳнат карда, он пашмо бо чиллик ришта, чанд рӯзи дигар кор карда, аз он ресмонҳо арғамчин тофта ва айил бофта ба бозор овардам. Ба бадали ин молҳои ман, ки барои инҳо қариб думоҳа меҳнатам сарф шудааст, ҳеч набошад, пули кутти лоямути дурӯзаро медедед, майлаш буд.

— Хуб, ҳамшира,— гуфт ҷаллоб,— ман ба шумо «молатонро ба ман фурушед» гуфта тавалло накардаам, аммо худи шумо «гиред» гуфта зорӣ кардед. Фуруҳтан нахоҳед, пеши дӯконро нагиред, монед, ки савдоямро бинам.

Занак, ки маънос ва дилшикаста шуда аз дӯкони ҷаллоб баргашта буд, маҷбур шуд, ки дар он ҷо истода монад, зеро аз кӯча як чанд бандиро, ки сару рӯй ва дасту поҳои аз зарби ҷӯбу қамчин сиёҳ ва хуншор шуда буд, як тӯда саворон пеш андохта гузаронида истода буданд ва пиёдагони бозории бисёре пасу пеши онҳоро гирифта уллосзанон «ҷадидҳо, ҷадидҳо» гӯён кӯчаро пур карда мерафтанд.

Аммо он занак, ки дар ғами хӯроки ҳаминрӯзааш монда буд, ҳавсалаи тамошо кардани ҷадидонро надошт. Бинобар ин, пас аз он, ки саворон ва анбӯҳи мардум гузашта кӯча ором гирифт, хост ба як тарафи бозор паси харидорковӣ биравад. Дар ҳамин вақт як ҷавони савор омада аз ресмонҷаллоб барои аспии худ яккачилав пурсид.

Занак бо умеди охирини худ ресмон ва айилҳои худашро ба он ҷавон нишон дода:

— Ҳаминҳоро гиред-ҷӣ, ҷавони зебо?— гуфт,— илоҳӣ барака ёбед, ҳамин рӯз ҳеч чиз нахӯрдаам.

Ҷавон ҷомаеро, ки ба қоши зинаш партофтагӣ буд, ба занак нишон дода:

— Ту ҳамин ҷомаро гирӣ-ҷӣ? Ман ҳам ҳамин рӯз чизе нахӯрдаам,— гуфт масхаракунон.

Занак на барои харидани он ҷома, балки барои ин ки ямоқи дар домани он ҷома задашуда ба назараш шинос намуд, онро гирифта ба ҳар тарафаш чашм андохт ва дар ҳолате, ки рангаш парида буд:

— Ин ҷомаро аз кучо ёфтед?— гуфта аз он ҷавон пурсид.

— Магар шинохтӣ?— гуфт ҷавон,— ман инро дар

вакти дастгир кардани чадидоне, ки навакак аз роҳ гузаронида шуданд, аз яке аз онҳо ганимат гирифта-
там.

— Вой, мани сиёҳбахт акнун чӣ кор мекунам?—
гӯён занак дар пеши дӯкони ресмончаллоб аз пой
афтод.

Чаллоб занакро нихтакунон:

— Хез аз ин ҷо, дафъ шав!— гуфт,— магар шав-
хар ва ё яке аз хешовандонат чаидид будааст?

Занак тамоми қувваташро чамъ карда гуфт:

— Не, худо хозир, ки шавҳари ман чӣ будани
«чаидид-мадид»-ро намедонад.

— У чаидид аст, ё не, ин гапи дигар аст,— гуфт
ресмончаллоб,— агар ин ҷома аз они ӯ бошад, маъ-
лум мешавад, ки ӯ ҳам ба катори чаидидон ба даст
афтодааст ва ту ҳам зани чаидид ҳисоб меёбӣ.

— Гӯй, росташро гӯй! Ин ҷома аз они кӣ буд?—
гӯён ҷавони савор ба сари занак бо камчини худ зад.

— Истед, мегӯям,— гуфт занак ва эзоҳ кард:

— Порсол як одами ношинос ба хавлии мо ома-
да буд, шавҳарам дар хона набуд. Он одам ҷои да-
ридан ин ҷомаро ба ман ямоқ кунонда гирифта буд.
Ҳамон одам боз имсол як шав ба хавлии мо омад, дар
танаш ҳамин ҷома буд. Чӯл рафта мехостааст, шав-
ҳари маро ба худаш роҳбар карда гирифта бурда
буд. Агар соҳиби ҳамин ҷома дастгир шуда бошад,
шавҳари бегуноҳи ман ҳам, ки ҳамроҳи ӯ буд, бояд
дастгир шуда бошад,— гӯён занак гирифта сарлод.

— Хез, хез!— гуфт он ҷавон ба занак дӯғ зада,—
дар хонаи ту чаидидро рафтаи кунанд, ту ҷомаи ча-
идидро ямоқ карда дихӣ ва шавҳари ту ба чаидидони
гуреза раҳбарӣ намояд, аз ту бисёр сирҳо кушода
хоҳад шуд.

Занакро, ки бо шунидани ин суханҳо дар хайрат
монда, чашмони худро хира карда, нигоҳ карда исто-
да буд, ҷавони савор бо камчини зада:

— Хез, гуфтам, хез!— гуфт.

— Вой ҷонам!— гӯён занак аз ҷояш рост хест ва
ресмону айилхояшро, ки дар замин афтода монда бу-
данд, ҳам шуда гирифта, ба ҷавони савор нигоҳ кар-
да истод.

Чавон, пас аз он ки ресмон ва айилҳоро аз дасти занак чанг зада гирифта, ба хӯрчинаш тикқонд, ба сари занак боз як қамчини дигар зада:

— Пеш даро!— гуфт.

Занак дар ҳолате, ки:

— Ин чӣ мусулмонӣ аст?!—гӯён фаръёд мекард, ба пеши аспи савор даромад, аммо ба кадом тараф рафтагро намедонист.

Чавон ба сари занак боз як қамчини дигар зада ва бо нӯги қамчини худ як тарафро нишон дода:

— Ба ҳамон сӯ равон шав,— гуфт.

Занак ба тарафи чавон нишондода нигоҳ карда ба роҳ даромад.

Он тараф роҳи қозихонаи Хоҷа Ориф буд...

X

Бӯронҳои зимистонӣ гузашта, рӯзҳои нарми баҳоронӣ расида буд. Бо вучуди ин ҳавои биёбони Шофирком, ки ба бодҳои сарди даштҳои Оренбург маъ-рӯз буд, ба одам он қадар намефорид. Аммо бо таъсири рӯзҳои офтобноки пай дар пай баҳорон барфи ғафси биёбон об шуда, дар ҳар ҷо-ҳар ҷо кӯлмакҳои, ки рӯйхояшон қаймоқак ях баста буд, пайдо шуда буданд.

Аз ин ҳавои бебарфу борон фоида бурданӣ шуда, ҳезумкашон тумани Шофирком ба биёбон паҳн шуда буданд. Ҳезумкашон монанди мурғоне, ки пас аз борон барои донъёбӣ бароянд, заминро ханҷол мекашиданд ва чӯбчакҳоеро, ки аз даруни барф ва ях меёфтанд, мӯрчавор ба як тараф кашонда ғун мекарданд.

Ҳезумкашон, ки нимӣ шаб аз хонашон баромада, дар вақти сафед шудани рӯз ба ҳезумзор расида кор сар карда буданд, дар гашти рӯз ҳезумҳои дарқориашонро базӯр чида шуда, барои бозгаштан ба хонашон тайёри дидан гирифтанд.

Баъзе аз ин ҳезумкашон ягон хари «маслуҳ» дошта бошанд ҳам, бештаринашон ба ҷуз ба як арғамчини ба нӯгаш чангчан чӯбин басташуда ва як дос дигар чизе надоштанд.

Хардорон ҳезумҳои чидашонро ду тоӣ карда ба харашон бор карданд ва ба болои он як даста ҳезуми дигарро сарборӣ карда, харашонро пеш андохта ба роҳ даромаданд. Пиёдагон бошанд, чомаашонро чорқат карда ба пушташон партофтанд, ҳезуми чидашонро пуштора баста, ба пушт гирифтанд, арғамчини онро аз гардан ва аз зери бағалҳои гузаронида чорбанд карда бастанд ва асоҳои дарозашонро ба даст гирифта ба вай такья карда, аз думболи онҳо ба роҳ афтоданд.

Яке аз ҳезумкашони пиёда як чизи ба латта бастаи худро ҳам дар мағзи чомаи чорқаткардааш ниҳода, ҳезумро ба пушташ гирифта буд. Чун ба сабаби он лӯнда ҳезум ба пушташ баландтар истода вазнинии он ба сари бозувонаш он қадар зӯр намеовард, хурсанд шуда гуфт:

— Аз онӣ ман зиёда соз шудааст. Бинобар ин ҳаммолони роҳи оҳан дар вақти борбардорӣ ба пушташон тӯқумча мебастанд.

— Рӯзи ҳамон ҳаммолҳо ҳам хеле сахт,— гуфт як ҳезумкаш,— як рӯз барои Кармина рафтаи ба станция баромада будам. Билет гирифта натавониста, як шабонарӯз дар он чо мондам. Аз бекорӣ ҳамон як шабонарӯзро бо дидани ҳоли онҳо гузаронидам. Хар вақт, ки поезд омад, ба вагонҳо нигоҳ карда медаванд, раванда ва ояндагон агар бори боркарданӣ, ё фуруварданӣ дошта бошанд, мебардоранд ва аз онҳо панҷ—даҳ тин мегиранд. Ба ҳамин тариқа бо гузаронидани як чанд поезд як пули нон меёбанд ва ба он пул якта нон харида, ба тағи девор дароз кашида, он нонро хӯрда-хӯрда боз ба роҳи поезд омадани чашм медӯзанд.

— Баъзеҳошон,— гуфт як ҳезумкаши дигар,— чанд поездро гузаронида боре намеёбанд, ки бардоранд. Дар он сурат он бечорагон гайр аз гурусна хобидан чораи дигаре надоранд.

— Ман ҳам дида будам,— гуфт дигаре аз ҳезумкашон,— онҳо қои хоб ҳам надоштаанд, шабуш карда дар чиркобҳо гӯтида ва ба ахлотҳо печида дар кӯчаҳо, дар зери тахта ва чорпояҳо хобидан мегирифтаанд.

— Онҳо гучой бошанд ва ватани худшоноро партофта, чаро ба ин тарафҳо меомада бошанд?— гуфт як ҳезумкаш.

— Онҳо аз Эронанд — аз он Эронеанд, ки назар ба қавли раҳмати Шокир ака пас аз хуррият шудан чаннат гардидааст. Онҳо аз ҳамон «чаннати» Шокир ака нон кофта омадаанд.

— Дар ватани онҳо ҳам бояд заминку об ва ҳаман мулку асбоб ба дасти бойҳо, бегҳо ва калонҳо бошад, ки мардуми фақир ба ин хориву зорӣ афтадаанд,— гуфт дигаре аз ҳезумкашон.

— Барои мардуми фақир ва камбағал озодии ҳақиқӣ ва шикамсерӣ дар мамлакати Шӯроҳо — дар диёри большевикон аст,— гуфт як ҳезумкаш ва шарҳ дод:

— Ҳоло, чунон ки дар тамоми Русия аст, дар Туркистон ҳам ҳукумат дар дасти коргару деҳқон аст. Қасоне, ки дар идораи ҳукумат ва ё ин ки фабрика ва заводҳо кор мекунанд, албатта, ки ба хубӣ рӯз мегузаронанд, қасоне, ки ба ягон кас ятим ё чӯпон шудаанд, ҳам аз ятим ва чӯпонони мо ҳазор бор бехтар зиндагӣ мекунанд. Ятим ва чӯпони он чоҳо ба кор бо договор мебарояд. Хӯчаин маҷбур мешавад, ки ўро пӯшонад ва сер кунад. Рӯзе аз ҳашт соат зиёд кор фармуда наметавонад.

— Монанди мо рӯзе ба шонздаҳ—ҳаҷдаҳ соат кор кардан маҷбур набудаанд-дия,— гуфта як ҳезумкаш сухани ҳезумкаши аввалиро бурид.

— Дар мо,— гуфт як ҳезумкаши дигар,— чунон қасоне ҳастанд, ки сол дувоздаҳ моҳ шабу рӯз ба дари брӣ кор мекунанд. Чунончи чӯпонҳо; чӯпонон рӯзона гӯсфанд чаронанд, шаб маҷбур ҳастанд, ки баробари сағ кӯраи гӯсфандро посбонӣ кунанд.

— Ғайр аз ин,— гуфт ҳезумкаши якӯм, ки суханаш бурида шуда монда буд,— дар диёри большевикон хӯчаин маҷбур аст, ки ба яtimi худ ҳафтае як рӯз ва сола як чанд рӯз истироҳат ва дамгирӣ диҳад ва дар рӯзи истироҳати онҳо ҳам ҳаққи хизмат диҳад.

— Дар он чоҳо, чунон ки дар мамлакати мо ҳаст, шабу рӯз кор фармуда, дар вақти тамом шудани ко-

рашон ду дасташонро ба биниашон тикконда бароварда пеш намекардаанд-дия,— гуфт як хезумкаш.

— Пеш карда наметавонанд,— гуфт хезумкаши якӯм,— зеро ба ин гуна ноҳаққорихо ҳукумат роҳ намедиҳад, ҳаққи ятимро аз хӯчаин худи ҳукумат рӯёнда медиҳад ва он гуна қасонеро, ки ҳаққи ятими худро хӯрдаанд, ҳукумат ҷазо ҳам медиҳад, ин ҳоло дар Туркистон аст,— гуфта боз хезумкаши якӯм давом кард:

— Аммо дар даруни Русия бошад, замини заминдорони қалонро бо асбоби деҳқониашон ба камбағалон ҳукумат тақсим карда додааст.

— Дар мо ҳам ҳамин тавр мешуд, мо ҳам хузур мекардем,— гӯён як хезумкаш сухани ӯро бурид.

— Мешавад, мешавад,— гуфт хезумкаши якӯм,— навакак баённомаро хонда додам-ку. Магар даррав фаромӯш кардӣ?

— Хондед, шундама ва аз хотирам ҳам набаромадааст. Лекин қай мешуда бошад мегӯям, мо мегида бошем, ё не?

— Мебинӣ, дар худи ҳамин сол мебинӣ. Барои зуд шудани ин кор худи амир ҳам ёрӣ дода истодааст. У меҳнатқашонеро, ки аз зулму ҷавр дод мегӯянд, «ҷадид», «большевик» гуфта зада кушта истодааст. Қасоне, ки ба ҷонашон мерасад, ба Самарқанд ва Тошқанд рафта ба ҷавонон ҳамроҳ мешаванд, большевик мегарданд, аскар шуда илми ҷангро меомӯзанд... Ана ҳамин ин аҳвол аломати тез шудани кор аст.

— Лекин амир ҳам аскарӣ бисъёре ҷамъ кардааст,— гуфт як хезумкаш.

— Амир аскар ҷамъ кунад, ҷамъ кардан гирад,— гуфт хезумкаши якӯм,— аскарони амир дар пеши инқилоб монанди манори барфист дар пеши офтоб,— гӯён хезумкаш сухани худро давом дод:

— Сарбозони амир бештарин фарзандони деҳқонони меҳнатқашанд, ки онҳоро бо зӯрӣ дар зери силоҳ кашадаанд. Инҳо дар рӯзи ҷанг ҳеҷ гоҳ ба муқобили инқилоб тир ҳолӣ намекунанд. Бинобар ин аст, ки ҳозир ҳам рӯзе нест, ки чанд нафар аз сарбозони амир бо яроқи худ ба тарафи ҷавонон нагурезанд.

Аминхо, арбобу оқсақолхо, элнавкар⁹⁹ ва амалдорони амир бошанд, тороҷ кардани мардуми камбағалро хуб медонанд. Аммо онҳо дар майдони ҷанг ҷон додан наметавонанд. Бо ин гуна аскар амир ҳеҷ гоҳ ба муқобили инқилоб истода наметавонад.

— Амири аҳмак,— гуфт як ҳезумкаш,— аз бойҳои Бухоро, ки ҳамеша монанди занон худшошонро бо либосҳои нозук ораста мегарданд, як даста аскар тайёр кардааст.

— Сад даста тайёр кунад, на аз боёни занмонанд, балки аз мардони девмонанд тайёр кунад. Ҳар чӣ кунад, кунад, рӯзи амир ба шумур мондааст.

— Дар инқилоби порсола ҳам ягон кор мешудукуя. Лекин ҳамин деҳқонони нодон корро вайрон карданд-дия.

— Акнун деҳқон фаҳмид, акнун ягон деҳқони меҳнаткаш аз думболи амир намеравад.

— Баённома ва газетаҳое, ки дар тарафи мо омада истодааст, магар ба тарафҳои дигар ҳам меравад?

— Меравад, ба ҳар тараф меравад, ба Чорҷӯй, Қаркӣ, Қаршӣ, Шаҳри Сабз ва ба тарафҳои Ҳисор ҳам рафта истодааст...

* * *

Ҳарҳон ҳезумкашон ҷунон лоғар ва заиф буданд, ки аз пиёдагон пеш гузашта наметавонистанд. Бинобар ин пиёдагон, саворагон бо ҳам омехта мерафтанд.

Ҳезумкашон ханӯз бисъёр дур нарафта буданд, ки офтоб фуру рафт ва торикии шабро, ки ба сабаби фуру рафтани офтоб сар шуда буд, гирдбоди сахте бархоста тиратар кард. Абри сиёҳ, ки аз тарафи ғарб бархоста буд, рӯи шафақи шомиро гирифт ва дунёро тамомаи шаби торик гардонид. Аз ғояти гарду ғубори регзорон ва хокборони биёбон чашм кушодан мумкин набуд.

— Ҳоло ин аввали кор аст,— гуфт як ҳезумкаш,— бояд борони саҳт ҳам сар шавад, зеро «абр агар аз қибла хезад, саҳт борон мешавад» гуфтаанд.

Ин фоли ин ҳезумкаш дуруст баромад. Абрҳон сиёхе, ки аз тарафи ғарб порча-порча бархоста буданд, бо якдигарашон пайваста рӯи ҳаворо тамоман фуру гирифтанд. Ситорагоне, ки пас аз офтоб ҷо-ҷо намуда истода буданд, дар зери пардаҳои ғафси абр фуру пӯшида шуданд. Раъд гулдуррос зад ва аз уфуқи дур ҷароғак pariда як тарафи дунёи торикро андак равшан карда зуд ғойб шуд...

Ҳезумкашон ҳар чанд чашм кушода, пӯшида наметавонистанд, аз ҳавли ҷон медавиданд. Харон аз пиёдагон пас мемонданд. Раъду барқ бо садои дахшатовари худ акнун ба болон сари ҳезумкашон наздик расида буд. Як ҷароғак, ки рост аз болон сари онҳо pariда атрофашонро равшан карда гузашт, онҳоро зиёда дар бим андохт. Акнун эҳтимоли барқзанӣ наздик расида буд.

Харони пир ва лоғари монда шуда ду пой пешашонро ба замин тир карда, сарашонро дар миёни он гирифта аз роҳ рафтаи бозистоданд. Дар пиёдагон ҳам, ки ҳар кадом ҷор-панҷ пуд ҳезумро бардошта буданд, акнун барои қадам мондан тоқат намонда буд.

«Ба болон сӯхта намақоб» омад: бороне, ки аввал дона-дона сар шуда буд, дар як дақиқа чунон ки аз сӯи ҳаво ғаввора сар дода бошанд, шуррос зада боридан гирифт...

— Акнун нашуд,— гуфт як ҳезумкаш,— ҳезумхоро бо харон ин ҷо гузошта худҳоморо ба ягон гӯшан саломат кашиданамон даркор аст.

— Ман,— гуфт ҳезумкаши дигар,— аз худамон ҳам кайҳо умедамро кандаам. Ҳозир ман дар кучо буданамонро намедонам. Дар як биёбоне, ки ҷои сарҳалонӣ набошад, ва ба кадом тараф рафтаатро ҳам надонӣ, дар вақти ин тӯфони бало чӣ гуна ба гӯшан саломат мерасӣ?

— Ба фикри ман,— гуфт ҳезумкаши дигар,— дар як ҷо нигоҳ карда истоданамон, албатта, моро ба ҳалокат бурда мерасонад. Зеро ё дар сармо ях баста мемурем ва ё барқ зада сӯхта ҳалок мешавем. Аммо агар ба як тараф нигоҳ карда рафтаи гирем, агар

рохро гум кунем ҳам, ба ягон кӯраи кӯтан,* ё ба сари чоҳе рост омаданамон мумкин аст. Дар ин гуна ҷойҳо ягон хонаи сиёҳ, ё коза, ҳеч набошад, ягон ғор ва ё ўра ёфта мешавад, ки мо сари худро дар онҳо тикқонда шабро...

Он ҳезумкаш ҳанӯз сухани худро тамои накарда буд, ки бо даҳшати аз одат берун ҳаво гулдуррос зад, ба дараҷае, ки гӯё аз тамои биёбон тӯпҳои бисёре ба якборагӣ ва пасу пеш ҳолӣ шуда бошад. Бо рӯшноии барқе, ки аз паси ин раъд парида буд, тамои атроф монанди рӯз равшан шуда намудор гардид. Ба чашми ҳезумкашоне, ки аз ин равшании муфт фонда бурда мехостанд барои худ роҳи халосӣ ёбанд, аз дур сиёҳии як хонаи сиёҳ падидор шуд.

— Манзили саломат ёфт шуд,— гӯён ҳезумкаши якӯм садои хурсандӣ баровард.

— Рустам акаро бо хараши барқ зад,— гӯён як садои дигар баромад, ки ба умумӣ шудани хурсандии садои якӯм роҳ надод.

Ҳама бо изтироб ва ҳаяҷон ба пасашон нигоҳ карданд ва ба нури як чароғаке, ки дар ин вақт зад, лиданд, ки дуртар аз қофила як ҳезумкаш бо хараши хобидааст.

— Хайр, худо раҳмат кунад,— гуфт ҳезумкаши якӯм,— агар зинда монем, фардо омада гуру ҷӯб мекунем. Ҳозир давидан ва гурехтан даркор аст.

— Ин хари сабилмонда,— гуфт як ҳезумкаш, дар ҳолате, ки хари сарашро дар миёнаи пойҳои пешаш гирифта истодаро аз сағирнаш тела медод,— ба гурехтан ҳеч роҳ намедихад.

— Агар ҷони худатон даркор бошад,— гуфт яке аз пиёдагон,— хархотонро бо ҳезумхотон ин ҷо гузошта худатон давед. Агар харҳо зинда монанд, фардо омада мегиред, агар муранд, тӯи гургон мешавад.

— Чунон ки мурдаи Насрулло кушбегӣ тӯи Низомиддин кушбегӣ гардид,— гуфта як ҳезумкаш ҳамаро хандонд.

— Хай-хай як мисоли бисёр пурра,— гуфт як ҳезумкаш ва илова карда пурсид:

* *Кӯтан* — бошишгоҳи ёбонӣ—киштзорӣ, ё биёбонӣ аст.

— Мехмон, ҳокими шумо хар аст ё гург?

— Ҳокими мо ҳам хар аст, ҳам гург,— гуфта ҷавоб дод ҳезумкаше, ки «мехмон» хитоб ёфта буд.

— Ин бисёр ачиб аст-ку,— гуфт он ҳезумкаш,— як чиз ҳам хар ва ҳам гург мешудааст-дия.

— Ҳа, мешавад. Агар он чиз ҳокими амир бошад, ҳам хар ва ҳам гург шуданаш мумкин аст,— гуфт мехмон ва эзоҳ дод:

— Дар пеши амир хар ва бар болои мардум гург,— мехмон боз сухани худро давом кунонид:

— Лекин гургии онҳо то вақти ғусфандвор хобидани мардум аст. Агар мардум монанди бабре, ки аз хоби дароз гурусна монда мехезад, ба по хезад, дар он вақт ҳоли онҳо аз ҳоли сағи дайду ҳам бадтар мешавад.

Ҳезумкашон харҳои худро бо ҳезумқошон ба ихтиёри гургҳо гузошта, ҳамашон пиёда ба роҳ даромаданд.

* * *

Ҳезумкашон боз қадре рохро тай карда буданд, ки ҳаво ором гирифт. Акнун барқ намечаҳид ва ҳаво ҳам гулдуррос намезад. Абрҳои сиёҳ ба як тараф кӯчида, ба ҷои онҳо абрҳои сафедчаи хокистарранг пайдо шуданд. Акнун борон ҳам монда буд, лекин ба ҷои он барф меборид. Барфе, ки бар рӯи оби борони яхбаста мефуромад, рӯи заминро сафед карда буд, ин ҳол он биёбони нопадоканорро ба ранги пахтадашти бо шир объёри кардашуда оварда буд.

Дар уфуқи биёбон, ки бо нири барф чун шаби моҳтобдор рӯшноӣ пайдо карда буд, сиёҳҳои хонаҳои сиёҳ равшан намоён гардид. Ҳезумкашон, ки сиёҳии кӯтанро диданд, хар чанд монда шудагӣ бошанд ҳам монанди аспони аробаи ба манзил наздикрасида қадамҳояшонро бо тезӣ бардошта монден гирифтанд...

Ба кӯтан наздик расиданд, аз шикофҳои хонаҳои сиёҳ, ки қатор карда барпо карда буданд, нури заифи ҷароғҳои хирасӯз намудор гардид.

— Эй... дар ин ҷо як авул пайдо шудааст-ку. Ин кӯтани кӣ бошад?— ғўён тааҷҷуб кард як ҳезумкаш

— Аз они ҳар кас боҷад, бошад, барон мо якшаба
ҷой диҳад...

— Истол!!!

Ин садо, чунон ки он ҳезумкашро аз сухан боз-
дошт, инчунин ҳамаи ҳезумкашонро ҳам, ки бо дида-
ни манзили саломат, бо умеди зудтар расида дар он ҷо
гарм шудан давида мерафтанд, аз роҳ боздошт.

Ин садо овози як милтиқдор буд, ки ба ногоҳ аз
ҷояш давида хеста, пешни роҳравандагонро гирифта
милтиқашро ба онҳо рост карда ин фармонро дода
буд.

— Дастҳотонро аз остинҳотон бароварда боло бар-
доред!!!

Ин фармони дуйӯм дастҳоеро, ки аз тарс ва сармо
монанди шӯшани ях шах шуда монда буданд, ба ҳа-
ракат овард — дастҳо боло бардошта шуданд. Тӯдан
ҳезумкашонро ҷавонони милтиқдор печонда гирифтанд.

— Чобук пой монед!

Ҳезумкашон, ки бо шунидани ин садо аз пасашон
бо кӯндоқҳои милтиқ ҳам нихтакӣ хӯрданд, бо ҳавли
ҷои қадам мондан гирифтанд...

Аз пеш як чуқури хавзмонанде, ки атрофаш бо
дастаҳои хор ва явшон ихота карда шуда буд, ба-
ромад.

Яке аз ҷавонони милтиқдор бо кӯндоқи милтиқи
худ як даста хорро ба як тараф тела дода ба он
чуқури роҳ кушод. Лекин як сағ, ки бар рӯи суфани
дар пешни чуқури буда мехобид, гурӯс зада омада
роҳро баста истод.

Ҷавони милтиқдор ба сари он сағ, ки ба кораш
халал расонида буд, бо кӯндоқи милтиқ зад. Сағ
чингос заду пас рафт ва мехост, ки дар он ҷо ҷан-
голу дандони худро тайёр карда ба роҳкушоияндан
ба чуқури зарбаи катъӣ занад, садое ки:

— Холдор!.. Холдор Чип, бихоб! — гӯён баромад,
ӯро суфт кард. Ин садон соҳиби кӯтан буд, ки беза-
рар будани ин одамҳоро ба вай фаҳмонда буд.

Сағ аз ҳучум бозистод, лекин ба занандан худаш
ғазаб пайдо карда буд ва гур-гур мекард. Аммо аз
фармони соҳибаш ҳам баромада натавонист, ночор
ба ҷои хоби худаш рафт.

Бандиёро аз роҳи кушодашуда шоронда ба таги чуқурӣ фуруварданд.

Гӯсфандон, ки дар чуқурӣ бар болои явшон ва хор, аз ғояти хунук ба якдигарашон часпида дар зерин барф хобида буданд, ба фуромадани ин ҷонварони нав рамида, аз ҷояшон хеста ба як тарафи дигари чуқур рафта ба якдигарашон зич часпида истоданд.

Ин ҷо, ки онро гӯсфандон холи карданд, барои бандиён як ҷойгоҳи гарм, ҳар чанд хорҳои халанда дошта бошад ҳам, як «бистари» нарм буд. Лекин барои онҳо муяссар нашуд, ки бар рӯи ин бистари ёзида мондагҳои худшоноро бароранд.

Аз паси бандиён ҷавонони ярокдор ҳам паҳш карда даромаданд, хору хошоки ҷои гӯсфандон холикардари ба як тараф тела дода замини он ҷоро кушоданд ва дар замини кушодашуда монанди яккамехҳои аспбандӣ мехҳои калони ҷӯбиноро кӯфтанд.

Пас аз он милтиқдорон ду дасти як бандиро пеш кашида ва кафҳои дасташро рӯи ҳам ҷафс карда аз банди дасташ бо чилбурни пашмибузӣ маҳкам бастанд. Баъд аз он ду пояшро ҳам ба ҳам ҷафс карда, аз бучулакаш бастанд ва зонуҳояшро ҳам карда аз миёни дастҳои бастааш ба боло кашида аз ҳамин зонуҳояш як ҷӯби каланддаставорро гузаронда он бандиро ғелонда партофтанд.

Ин гуна одамбандиро дар истилоҳи зиндонҳои Бухорои амирон «куллук» меномиданд. Ба ҳамин тариқа бандиёни дигарро ҳам куллук карда партофтаи гирифтанд. Вақте ки навбати охири ба куллук кардани як банди куҳансол расид, куллукчӣ ба рафиқони худ:

— Чилбур тамои шуд, чилбур диҳетон!— гуфт.

— Дар мо ҳам чилбур нест,— гуфт яке аз онҳо, ресмони дар миёнат бастагиро кушода бо ҳамин банд.

— Ин кор намеояд,— гуфт куллукчӣ,— ин як ресмони пашмигӯсфандии пӯсида аст.

— Майлаш,— гуфт он ҷавон,— магар ин пирсаг онро канда ба як тараф гурехта метавонад? Қариб аст, ки худ ба худ ҷонаш барояд.

Марди куҳансол ҳам куллук карда шуд.

Ҳар чанд гурехта тавониستاني одамони куллукушуда мумкин набошад ҳам, ҷавонони милтиқдор аз рӯи эҳтиёт нӯғҳои ресмони куллуқро ба яккамехҳо кӯртуғун карда бастанд ва хотирчамъ шуда ба хобгоҳашон рафтанд...

XI

Барф ханӯз меборид, ба болои бандиён, ки гелида хобида буданд, ҷодиршаби сафед мекашид. Бандиёнро, ки куллуқ шуда дар миёнаи саргин ва шошаҳои ғусфандон партофта шуда буданд, албатта, хоб намебурд.

Яке аз бандиён, ки ба яккамех такья карда, ҳам шуда, рост шуда, печу тоб хӯрда ҳаҳҳосзанон зӯрзанин бандии куҳансолро дид:

— Ҳа, ака Эргаш, ба шумо чӣ шуд, магар шикам-печон шудед?— гуфта пурсид.

— Дам шин, сонӣ мефаҳмӣ, овозатро набарор, ки онҳо бедор нашаванд,— гуфт Эргаш ва боз печу тоб хӯрда ҳаҳҳос задан гирифт...

Пас аз он, ки «уфф...» гӯён нафаси дароз кашид:

— Қанд, сабилмонда!— гуфт.

— Зинда бош!

— Шо бош!

— ...

Бандиён, ба ҳамин тариқа пасу думболи якдигар садо бароварданд.

— Хомӯшш!— гуфт бо садои паст Эргаш ва ба пой худ зӯр задан гирифт...

Як бандии дигар, ки таҷрибаи Эргашро озмуда дидани шуд, пас аз он, ки як ҳам шуда ва як печу тоб хӯрда ҳаҳҳос зад:

— Вох, вох, вох, дастам бурнда шуд,— гуфт бо овози паст.

— Ором истетон, ки чилбури пашмибузӣ, албатта, намеканад, лекин дастҳотонро мебурад. Ман яла шавам, ҳамаатонро халос мекунам,— гуфт Эргаш ва илова кард:

— Ин сабилмондаро чунон кӯртуғун кардаанд, ки бо ҳамин қадар зӯр задан кушода намешавад.

— Бо дандонатон кушоед.— гуфт як банди.

— Аҷиб гап задӣ-я гуфт Эргаш.— ба бучулаки пош худам дандони худам чӣ тавр мерасад?

— Ба ман пойгонро дароз карда худатон бихобед, ман бо дандонам кушоям.— гуфт он банди.

— Исто, ёфтам.— гуфт пирамард ва дасташро аз зери чомаш ба миёнаш бурда аз он ҷо як досра баронард ва бо нӯги ин тугуни дар бучулаки пош бастагиро буридан гирифт.

— Вай чист, Эргаш ака? — гуфта пурсид яке аз бандиён.

— Дар вақте ки ҳезуми дар пуштам бударо дар ҷӯл мепартофтам, досамро, ки дар ҳезум ҳалондаги буд, «ягон вақт даркор мешавад» гуфта гирифта ба миёнбандам аз тағи чома ҳалонда монда будам. Дар ҳақиқат дар вақти бисёр зарур ба кор омад.

— Лағтай бастаро ҳам мегирифтед мешудааст.

— Хайрият, ки вайро нагирифта будаам. Агар вай аз беши мо ёфт мешуд, аз сад чонамон як чонамон ҳам саломат наменонд.

— Магар ҳоло саломат мондем?— гуфт як банди.

— Ҳоло.— гуфт Эргаш.— агар гурехта патавонем, ҳабс кунанд ҳам, бонд накушанд. Зинда монданамон ҳатимолӣ кувватнок аст.

— Росташро гӯям.— гуфт банди мекмон.— дар вақти ҳамин тавр наздик омалани кор ман мурданро меҷ наменондам...

Эргаш, ки дасту пош худро тамоми кушола буд, банди дигаронро ҳам кушодан гирифт. Бандиҳои калашуда ба кушодани якдигар ёри дода дар понздад авқиқа дасту болди карат шудамондани худдониро ёшонданд.

— Аҳун чӣ кор мекунем?— гуфт як банди.

— Ҷа кор мекардем, мегурезем-дӣ.— гуфт ба вай Эргаш.

— Ин тавр бошад, роҳ сар кунед.— гуфт он банди.

— Ором!— гуфт Эргаш ба вай.— аз роҳи кӯра баромала наменонад, он ҷо дар рӯ ба рӯи зонали сӯх аст. Аҷаб нест, ки онҳо ба садон пошмон бедор шаванд.

— Дар он чо саг ҳам хаст,— гуфта сухани Эргашро кувват дод як банди дигар.

— Аз саг хотирчамъ шуда метавонем,— гуфт Эргаш,— зеро ӯ кадрони ман аст, бо як ишорати ман дам мехобад.

— Чӣ гуна шумо бо ин саг кадрон?— гуфта пурсид як бандӣ.

— Иро як вақти дигар хикоят мекунам, ҳоло фурсат нест, ҳоло фикри гурехтанро дидан даркор аст,— гуфт Эргаш ва ба гуфтани тадбири худ давом намуд:

— Ба якборагӣ баромадани ҳамаамон ҳам маслиҳат нест. Аввал ман як роҳ ёфта баромада таҷриба карда мебинам. Агар ман халос шавам, шумоён ҳам ягон-ягон аз он роҳ баромадан мегиретон.

Эргаш рафта девори дар тарафи муқобили баромадгоҳи кӯрабударо тахмин карда дид. Девори кӯра, ки аз замин канда шуда буд, чунон ҳамвор ва суфта буд, ки ягон ҷои дасту по андармоншаванда надошт. Ӯ баргашта ба пеши бандиён омада замиро даст-даст карда як чизро кофта гирифт.

— Чӣ тавр аст, баромада мешавад!— гуфта аз вай як бандӣ пурсид.

— Як кор мекунам,— гӯён Эргаш досашро, ки аз он чо ёфта буд, гирифта бурд.

Эргаш бо нӯги дос, чунон ки дар девораҳои чоҳ кунанд, ба ҷои зинапоӣ чуқурчаҳо канд. Пас аз он пои чапашро дар яке аз он чуқурчаҳо банд кард. Баъд қоматашро андак рост гирифта бо дасти чапаш аз лаби яке аз чуқурчаҳои болоӣ гирифт. Баъд аз он танан худашро боло бардошта, бо дасти росташ дами досро ба яке аз ҳодачаҳо, ки дар лаби кӯра барои нигоҳ доштани дастаҳои хор задагӣ буд, банд карда, баъд пои росташро ба яке аз чуқурчаҳо банд карда, бо як хези гурбагона худро ба лаби кӯра гирифт.

Дар вақте ки Эргаш барои роҳ кушодани ба худ бо дами дос дастаҳои хори дар лаби кӯра бударо ба як тараф мекашид, дастан хоре ғелида ба даруни кӯра афтод ва гӯсфандон, гӯё ки гург худро ба болон онҳо партофта бошад, саҳт рамида аз ҷойҳои часта

хеста тапарросзанон ба тарафи дигари кӯра гурехтанд.

Саг ҳам безобитагии гӯсфандонро дида гурросзанон ва аккоскунон аз чояш часта хеста гирдогирди кӯраро давр зада ва хокхоро бӯида баромад. Аммо Эргашро, ки дар гурехтан буд, пеш накард ва аз бӯидани хокҳо магар фаҳмид, ки аз гург асаре нест, рафта ба чояш ором гирифт.

Саг ором гирифт, аммо бо гурриш ва аккоси ӯ соҳиби кӯра кайҳо бедор шуда баромада ба кӯра назар меондохт. Ӯ дид, ки яке аз бандиён ба девори кӯра часпида кӯшиш дорад, ки барояд, бо хаяҷон фаръед кашид:

— Хезед! Намонед! Бандиён гурехтанд!!!

Аз хонаҳои сиёҳ ҷавонони милтиқдор давон баромада:

— Кучо, кучо, ба кадом тараф гурехтанд!— гуфта аз соҳиби кӯра пурсиданд.

— Ханӯз нагурехтаанд, лекин агар ман бедор шуда намебаромадам, мегурехтаанд,— гуфт ӯ дар ҷавоб.

Милтиқдорон ба кӯра пауш карда даромада, ба сари бандиён бо кӯндоки милтиқ задан гирифтанд, бандиён аз фаръеди «вой чонам, вой мурдам» биёбонро ба сарашон мебардоштанд...

Як шахс, ки аз ҳама дертар бедор шуда чомаашро ба сараш гирифта, аз як хонаҳои сиёҳ баромад, ба ҷавонон нигоҳ карда:

— Ҳамаашон ҳастанд?— гуфта пурсид.

— Бояд бошанд,— аз даруни кӯра ҷавоб баромад.

— Хуб, заданатонро акнун бас кунед? Ҳар гап бошад, фардо мешавад,— гуфт он шахси чомабасар ва ба хонаи сиёҳи худ даромада рафт.

Ҷавонони милтиқдор барои бастании бандиён чилбурҳои порашударо, ки барфолуд шуда монда буд, чида гирифтанд гирифтанд.

— Ресмонхоро ба ин саҳти кандаанд-а, нобақорон,— гуфт яке аз онҳо дар ҳолате, ки чилбурҳои порашударо ба ҳам мебастан.

— Накандаанд, буридаанд,— гуфт дигаре аз онҳо, дар ҳолате, ки як ресмони порашударо аз назараш мегузаронид ва илова кард:

— Ин худобеҳабарон корд ҳам доштаанд, аммо мо надида будаем.

— Кордхотонро диҳед,—гуфт он милтиқдор ба бандиён дӯғ зада.

— Мо корд надорем,—як бандӣ ҷавоб дод.

— Дех, гуфтам, дех!—гӯён он ҷавон ба сари кафидан он бандии ҷавоби раддода зад.

— Назан, мемурад,—гуфт ба ӯ як милтиқдори дигар,—ҳамаашонро аз як сар кофта мебинем.

— Агар ин гуна худобеҳабар бимурад, садқан сар,—гуфт он милтиқдор оташин шуда.

— Аз даррав куштан чӣ фоида? Фардо аз инҳо бисъёр сирхоро фаҳмида гирифтанамон мумкин аст. Пас аз он ҳар кор кунем, кардан мегирем.

Бандихоро аз як сар кофта диданд, аммо аз онҳо корде, ё ханчаре набаромад.

Чилбурҳон порашударо ба ҳам пайваста бо онҳо бандиёнро боз кулук карда, ба яккамехҳо бастанд.

— Эй... яке аз яккамехҳо зиёдатӣ кард-ку?—гуфт бо ҳаяҷон яке аз милтиқдорон.

— Бандихоро шумурда бин, ҳамаашон ҳафт кас буданд.

— Шумурдам, ҳозир шаш нафаранд.

— Дуруст, дуруст. Он пирсаг, ки ту ӯро мурдани гуфта будӣ, гурехтааст.

— Саги шумо ягон пула кор нишон надодааст-э. Полвон,—гуфт яке аз милтиқдорон ба соҳиби кӯра ва илова намуд:

— Лоақал бандии гурехтаро як пеш накардааст, ки мо дар вақташ хабардор шуда аз думболи ӯ равам.

— Азбаски шумо,—гуфт соҳиби кӯра,—шаб ӯро ноҳақ задед, аз шумо ранчида ва бинобар ин амонати шуморо посбонӣ карда хизмати шуморо ба ҷо наёвардааст.

— Ҳа-ҳа,—гуфт як бандӣ пичиррос зада ба бандии дигар, вақте ки соҳиби кӯраро аз наздик дид,—ин соҳиби кӯра хӯчанни пештараи Эргашака Полвон-Араб будааст. Бинобар ин саги ӯ аз ҷиҳати кадрдонӣ ӯро пеш накарда будааст.

— Хуб, кори ношудани шудааст, акнун биёбро кофта дидан даркор аст,—гуфт як милтикдор ба рафикони худ.

— Он пирсаг аз кадом тараф ва чӣ гуна гурехт?— гӯён дӯғ зада пурсид яке аз милтикдорон аз бандиён.

— Ана аз он тараф гурехт,—гуфта ҷавоб дод яке аз бандиён тарафи Эргаш аз девор баромадаро бо сараш ишора карда нишон дода.

Вақте ки милтикдорон ба зери девори кӯра рафта ҷои Эргаш баромадагурехтаро аз назар гузаронида, чуқурҷаҳон дар девор кофташударо даст-даст карда миданд, пои яке аз онҳо дар зери девор ба чизе бархӯрд ва ҳам шуда он чизро аз замин гирифта:

— Ҳар корро ана ҳамин кардааст!—гӯён он чизро ба рафикони худ нишон дод.

Он чиз доси Эргаш буд, ки барои рафикони худ онро дар зери девор партофта гурехта буд.

— Хуб, кӣ, ки бошад, кардааст ва чӣ ки бошад, шудааст. Акнун фурсатро аз даст навода аз думболи он пирсаг афтодан даркор аст,—гуфт он милтикдор...

Милтикдорон, пас аз он ки ба сари кӯра ба болон бандиён посбон монданд, як чанд нафари онҳо аспхон безирро савор шуда ба оғӯши биёбон нигоҳ карда давонданд... Пас аз як соат милтикдорон, ки аз паси Эргаш рафта буданд, пас гашта омаданд.

— Ба даст даровардед?—гуфта аз онҳо пурсид посбон.

— Не,—гуфт яке аз ояндагон,—он пирсаг ба даст наафтод.

— Ӯ пирсаг набудааст, балки пиррӯбоҳ будааст, ки гургони ҷавонро мурч хӯронда рафтааст,—гуфт посбон ба онҳо...

* * *

Пагоҳӣ ҳаво соф ва сард буд. Офтоб, ки акнун ба қадри найза бардошта шуда буд, нурҳои найзагин ҳушадро ба биёбони васеи пурбарф паҳн мекард. Булӯрҳои барф дар зери партави офтоб чун алмоспораҳо дурахшида чашмҳои бинандагонро мебарда

бошанд хам, ханӯз ба об шудан сар намефуроварданд.

Як шахс, ки дар пешгоҳи хонаи сиёҳи дар сарғаҳ-буда нишаста буд, ба ҷавони ҳафдах-ҳаждаҳсола, ки миён баста ба дари хонаи сиёҳ рост меистод:

— Акнун дастархонро гундор!—гуфт.

Ҷавон ба хонаи сиёҳ даромада дастархонеро, ки бар рӯи вай устухонҳои нимхонидаи баррабириён ва пораҳои кӯмочи орди гандумии рағанин буд, гундошта гирифт.

Шахси пешгоҳнишин, пас аз он, ки ҷои дар даст доштаашро нӯшида, пиёларо дар пеши ҷойники дар пахлуяш буда гузошт, ба яке аз ҳаммаҷлисони худ нигоҳ карда:

— Қаровулбегӣ! Акнун шикорҳои шаб ба даста даровардаатонро биёред, таҳқиқ карда бинем,—гуфт.

Як каси тахминан сисола, ки ўро шахси пешгоҳнишин «қаровулбегӣ» хитоб кард, аз ҷояш ҷаста хеста, аз дари хонаи сиёҳ баромад ва ба як хонаи сиёҳи дар он ҷо буда садо дода:

— Ҷавонон, бандиёро биёретон!—гуфт ва худаш дар он ҷо рост истод.

Ҷавонони милтиқдор:

— Хӯш, даррав! Ҳозир! — гӯён аз хобгоҳи худ баромада ба кӯра рафтанд. Дар он ҷо ба ҷуз бандиён ҷонвари дигаре намонда буд. Қайҳо буд, ки гӯсфандонро аз кӯра бароварда ба ҷаро бурда буданд.

Милтиқдорон куллуки бандиёро, ки онҳо дар миёнаи саргин ва пешоби барфу яхолуди гӯсфандон оғӯшта шуда хобида буданд, кушоданд ва хостанд, ки онҳоро аз кӯра бароранд.

Аммо дар дасту пойҳое, ки як шаби дароз бо чилбури пашмибузӣ баста шуда буданд, дар зонухое, ки онҳоро қат карда дар хами онҳо калтак гузаронида монда буданд, дар танаҳое, ки дар ҳавои сарди барфдор дар миёнаи чиркобҳо ях баста монда буданд, дар сарҳое, ки бо зарбаи кӯндоқи милтиқ кафида буданд, мадори ҳаракат кардан ҳеч намонда буд.

Милтиқдорон бандиёро аз кӯра кашола карда бароварда, ба пеши хонаи сиёҳе, ки ба дари он қаровулбегӣ рост истода буд, бурда дузону шинонданд.

Шахси пешгоҳнишини, ки аз фармондихишош сардори он даста буданаш маълум мегардид, аз хонаи сиёҳ баромада, пас аз он ки бандиёро ягон-ягон аз назар гузаронид:

— Ҳо, ниҳо гуломонанд, ниҳо гуломони кӯрнамакеанд, ки бо нону намаки худамон парвариш ёфта ба худамон тег кашидаанд,—гуфту дар миёнаи бандиён ба як каси ношинос ишора карда пурсид:

— Аммо ин кист?

— ...

Сардор, пас аз он ки ба ин пурсиши худ аз ҳеч тараф ҷавобе нашунид, ба қаровулбегӣ нигоҳ карда:

— А, ин кист-а?—гӯён такрор пурсид.

— Ман ҳам намедонам, амин бобо,—гуфт қаровулбегӣ дар ҷавоб.

Сардор, ки аз тарафи қаровулбегӣ «амин бобо» хитоб ёфт, ба ҳуди он каси ношинос нигоҳ карда:

— Ту кистӣ?—гуфта пурсид.

— Ман одам!—гуфта ҷавоб дод он каси ношинос.

Амин, дар ҳолате, ки аз ин ҷавоби саркашона ба газаб омада буд, аз бандиёни дигар пурсид:

— Ин кист, охир?

— Мо аслу насаби ин одамро намедонем. Худаш «ман хатирчигӣ» мегӯяд. Чанд гоҳ аст, ки бо мо ҳезумкашӣ карда мегардад. Одами фақири бечора менамояд,—яке аз бандиён ҷавоб дод.

— Ин ҳам ҳуди шумоҳо барин одами «фақири бечора» аст,—гуфт сардор ва илова намуд:

— Ҳозир ҳар бало аз пой одамони фақиру бечора баромада истодааст. Аз бозе, ки дар Русия ва Туркистон ҳукумат ба дастӣ большевикон афтадааст, думчаи фақиру бечорагон об гирифтааст. Хуб, гӯед, одами фақири бечораи хатирчигӣ,—гуфт амин ба он бандии ношинос нигоҳ карда,—дар ин тарафҳо сарсарие-на гашта чӣ кор мекунед?

— Ҳезумкашӣ карда гаштаам,—бандии ношинос ҷавоб дод.

— Боз кори дигаратон чист?

— Дигарашро намедонам.

— Бисъёр хуб,—гуфт амин худ ба худ ва ба милтиқдорон нигоҳ карда фармон дод:

— Ин одамро куллуқ кунед!—ва илова кард:

— Касеро, ки дурӯғ мегӯяд, чӯб ростгӯй мегардонад.

Дасту пойҳое, ки танҳо понздаҳ дақиқа ёзида буданд, боз баста шуданд, бандии хатирчигӣ куллуқ шуд. Бо фармони дуйӯми сардор милтиқдорон як даста чӯби юлғунро оварда, ба пеши бандии куллуқшуда партофтанд.

— Зан!!!

Бо шунидани ин фармон дастҳои пуркуват чӯбҳои юлғунро, ки монанди резин чандир ва ношикастани буданд, бардошта ба ҳар ҷои бандии куллуқшуда, ки рост ояд, задан гирифтанд.

Бандӣ, ки дар аввалҳои қор «вой чонам, вой мурдам» гӯён фаръёд мекашид, рафта-рафта хомӯш монд. Бандӣ аз хуш рафта ва баданаш ҳам карахт шуда буд.

— Истед!—гуфт амин ба ҷавонони чӯбзан; инҳо аз задан бозистоданд ва амин дастхошро ба пушташ карда ба сари бандӣ омада:

— Гӯй!—гуфт бо садои даҳшатомез,—чикорай?

— ...

Амин дид, ки аз бандӣ ҳеҷ садое намебарояд, ба яке аз одамони худ нигоҳ карда фармон дод:

— Ба айнакҳои зонуяш зан!!

Бандии дар замин гелидаҳобидаро шинонданд, зонуҳои аз ҳамаш чӯб гузаронидаи ӯро рост нигоҳ доштанд ва дар ҳамин вазъият ба сари зонуҳояш бо чӯби юлғун задан гирифтанд.

Аз пӯсти даридани сари зону устухони сафеди айнак, ки бо хуни сурх оғӯшта буд, намоён гардид. Бо ишорати ҷашмии амин чӯбҳои бардошташуда ба сари зону нафуромада дар ҳаво монданд. Амин ба ҷашми бандӣ ҷашм дӯхта:

— Росташро гӯй!—гуфт,—дар ин тарафҳо ҷӣ қор мекардӣ?

Ҷашмони бандӣ, ки амин ба вай ҷашмони худро дӯхта буд, беҳол гардида пӯшида шуд ва лабҳои беҳунгардидаи кабудчатоб нимкушо шуда аз он ҷо садои заифе баромад:

— Ҳезумкашӣ!—гуфт бандӣ дар ҷавоби амин.

— Ту ҳезумкаш бошӣ, дос, аргамчин ва харат дар кучост?—амин пурсид.

— ...

Аз бандӣ садое набаромад ва яке аз милтиқдорон гуфт:

— Шаб аз кӯра як дос ёфт шуда буд.

— Бо як дос ҳафт кас ҳезумкаши кардан наме-тавонад,—гуфт амин ва баъд аз кадре сукут илова кард:

— Дар ин ҷо як сирре ҳаст, инҳо ҷосуси ҷадидон ва ё большевиконанд. Ин одами «фақирӣ бечораи хатирчигӣ» бошад, сардори ҷосусон аст.

— Мо,—гуфт яке аз бандиён,—баъд аз бӯрон сар шудан ҳезумҳои гункардаамонро дар ҳолати баста-ғиаш бо дос ва харҳомо дар биёбон монда омада истода будем.

— Хуб, агар ҳамин гапи шумо дурӯғ барояд, ҳаммамонро дар ҳамин ҷо мепарронам ва баъд аз он вачҳашро ба ҷаноби олий арз мекунам,—гуфт амин ба бандиён ва ба қаровулбегӣ нигоҳ карда илова намуд:

— Инҳоро дар ин ҷо эҳтиёт карда нигоҳ доред, ба тарафе, ки инҳо нишон медиҳанд, одам фиристонед, ки чизҳои инҳоро гундошта биёранд.

Дасту пой бандихоро баста ба кӯра партофтанд ва банди куллуқшуда, дар ҳолате, ки сар то пояш ба хун оғӯшта буд, ба ҳамон ҳол дар пеши дари хонаи сиёҳ монд ва ба тарафе, ки бандиён нишон дода буданд, ду кас асп давонда рафт.

* * *

Бандиён дар кӯра ба омадани чизҳошон, ки ягона шоҳиди ҳезумкаши онҳо буд, мунтазир шуда менишастанд.

— Ақибун толеи мо,—гуфт яке аз онҳо,—вобаста ба асбоби ҳезумкашии мост. Агар онҳо ёфт шаванд, мо ҳам халос мешавем, агар онҳоро ягон раҳгузар гирифта бурда бошад, мо соати охирини умри худро гузаронида истодем гуфтаи гиретон.

— Чизхо ёфт шавад ҳам, мо кушта мешавем ва бо сахттарин азобҳо кушта мешавем,— гуфт як банди дигар ва эзоҳ дод:

— Зеро агар чизҳо ёфт шаванд, дар даруни онҳо он латтаи баста ҳам ёфт мешавад. Дар он вақт, албатта, ҳамаамонро бепурсиш мекушанд.

— Хуб, ин тавр бошад, — гуфт банди дигаре, — хоҳ чизҳо ёфт шаванд, хоҳ ёфт нашаванд, охирини умрамо ҳамин як чанд дақиқа будааст-дия.

— Албатта, — гуфт он бандӣ, ки аз ёфт шудани чизҳо метарсид ва илова кард:

— Ба фаҳми ман аз ёфт шудани чизҳо ёфт нашудани онҳо беҳтар аст. Зеро агар чизҳо ёфт шаванд, он латтаи баста ҳам ба даст меафтад, ки ба сабаби он ҷаллодон ба болон ин ки моро мекушанд, дар шубҳа афтода бистари нимаи туманро ҳам хушк хоҳанд кард.

— Агар чизҳо ёфт нашаванд, эҳтимоли халос шуданамон ҳаст. Ту онҳоро беҳуда дарак додӣ, — гӯён яке аз бандиён он бандиро, ки чизҳоро барои шохидӣ дарак дода буд, қадре сарзаниш кард.

— Хоҳ чизҳо ёфт шаванд, хоҳ ёфт нашаванд ва хоҳ ман онҳоро дарак меодам, хоҳ намеодам, дар мо аз дасти ин одам халосӣ набуд ва нест. Магар ту ниро намешиносӣ? Ин ҷаллодро Бозор амин мегӯянд, ки то ҳол касе аз дасти ин саломат халос нашудааст...

Бандиён дақиқаҳои бисёр пурҳаяҷонро аз сари худ мегузарониданд. Ҳаман чашмҳо ба тарафе, ки саворон барои ёфта овардани чизҳо рафта буданд, дӯхта шуда буд... Интизорӣ бисёр дер накашид, милтиқдорон пас аз ягон соат омаданд. Бандиҳоро ҳам боз ба пешни дари хонаи сиёҳ оварданд. Чашмони бандиён чор тарафро гардида кӯшиш мекарданд, ки чизҳои худро бинанд ва донанд, ки дар миёнаи чизҳо чӣ ҳаст ва чӣ нест.

Дар майдон — дуртар аз хонаи сиёҳ ба ҷуз аргамчинҳо, досҳо ва се сар хари маслуҳ чизи дигаре наменамуд.

— Шукр, — гӯён як нафаси дароз кашид бандие, ки чизҳоро дарак дода буд, — ҳар чӣ аз латтаи баста

нишонае нест. Боз он бандӣ дар андӯҳ афтада фикр кард:

— Шояд латтаи бастаро ба пеши амин дароварда, дар он чо тафтиш карда истода бошанд, — гуфта ба дили худ гузаронид. Тарс ва умеди бандиёни дигар ҳам аз вай кам набуд. Ҳама дар андеша ва ҳама дар фикр ва мулоҳиза... Амин аз хонаи сиёҳ баромад. Дар дасти ӯ латтаи баста набуд. Милтиқдорон гирдогирди бандиёнро фаро гирифтанд. Дар дасти онҳо ҳам латтаи баста наменамуд.

— Мумкин нест, — гуфт бандие, ки чизхоро хабар дода буд, дар дили худ, — ҳама чизҳо ёфт шавад ва аз латтаи бастае, ки дар даруни инҳо буд, нишонае набошад...

— Хуб, — гуфт амин ба қаровулбегӣ нигоҳ карда, — инҳо гӯе ки ҳезумкаш будаанд. Гирем, ки ҳезумкашанд. Дар ҳар ҳол ҳезумкаши ҳолис нестанд. Инҳо ҳезумкашонеанд, ки барои сӯхтани мамлакат ҳезум тайёр мекунанд. Агар инҳо дар гуфтор ва кирдори худ рост бошанд, дар даруни инҳо он хатирчигӣ чӣ кор мекунад? Агар хатирчигӣ ҳезумкаши ҳолис бошад, магар дар Хатирчӣ барои кашондан ҳезум ёфт нашуд?..

Амин, пас аз қадре хомӯш истодан, боз ба сухан даромад:

— Чизҳои инҳо ба тарзи ғанимат ба ҷавонон тақсим карда дода шавад. Худшошон ба Гичдувон ба ихтиёри ҷаноби миршаб фиристода шаванд. Боқимондаи асрор дар он чо бо ҷӯби миршабхона кушода хоҳад шуд...

Пас аз ним соат дасти бандихоро ба пуштшошон баста ба роҳ бароварданд. Бандии хатирчигиро, ки аз ҳол рафта буд, дар пушти касе ба асп савор карда поҳояшро дар зери шиками асп бастанд. Чанд нафар милтиқдор атрофи инҳоро гирифта пеш ронданд...

Бандихо ба Гичдувон фиристода шуданд...

* * *

Ҳамон рӯзе, ки бандихо ба Гичдувон фиристода шуданд, чоштгоҳӣ, дар ҷӯли Шофирком, дар даруни

хонаи сиёҳи як қазок, дар гулхан ҳезуми саксавул шитиррос зада месӯхт. Дар атрофи гулхан Рӯзӣ, Сафарғулом, Қулмурод, Комил, Юсуф дастҳои худро гарм карда менишастанд.

Эргаш латтаи бастаеро, ки шабона аз байни чизҳои ҳезумкашон гирифта гурехта буд, ба пеши онҳо кушода аз даруни он газетаҳо ва баённомаҳоро бароварда ба онҳо нишон дод ва мазмуни ҳар кадоми онҳоро ба қадре, ки дар вақти хонда додани меҳмони хатирчигӣ дар ёдаш монда буд, ба онҳо гуфт ва пас аз он ҳамагӣ дар бораи чӣ гуна дар байни мардум паҳн кардани он газетаҳо ва баённомаҳо ба машварат даромаданд...

ХII

Дар соли 1920, дар охири моҳи август дар тамоми қаламрави Бухоро, аз он ҷумла дар туманҳои Шофирком ва Ғичдувон, ҳаракат ва ҳаяҷон зиёд шуда буд. Аминҳо, оқсақолҳо, бойҳо, муллоҳо, элнавкарҳо ва амалдорҳои ин туманҳо шабу рӯз аз бозор ба бозор, аз деҳа ба деҳа асп медавонданд...

— Вазифаи мо, — гуфт Абдуллобойбачаи ғичдувонӣ ба Ҳаит амини шофиркомӣ, ки ба ӯ дар бозори Ғичдувон рост омада буд, — дар ин ғазо аз вазифаи туманҳо ва вилоятҳои дигари Бухоро калонтар ва душвортар аст.

— Чӣ тавр? — Ҳаит амин пурсид.

— Азбаски туманҳои мо дар болои роҳи Туркистон ва Бухоро воқеъ шудааст, ҳар зарбае, ки аз тарафи большевикон ояд, аввал ба мо мерасад ва ҳар хучуме, ки ба онҳо карда мешавад, бояд аввал мо кунем. Ҳамин аст, ки мо дар ҷанги аввали (дар воқеаи Колесов) роҳи оҳанро аз Когон то Кармина вайрон кардем ва муртадҳо ба дом афтоданд, ки тоҷу тахти ҷаноби олий саломат монд. Дар ин ҷанг ҳам умеди ҷаноби олий аввал ба худо бошад, дуйӯм ба мост.

— Лекин, — гуфт Ҳаит амин, — фуқарои ҳозира фуқарои ду сол аз ин пештара нест. Ду сол пеш аз ин

чашми фуқаро бастагӣ буд. Баъзеаш аз таре бошад, баъзеаш аз таги дили мо буд, ҳар-чӣ, ки гуем «лаб-бай», «хӯш, тақсир» мегуфт. Як касро агар ин «чадид» ё «большевик» аст гуфта нишон меодем, мо даст нарасонем ҳам, ҳудаш он одамро зада мекушт. Дар ин ду сол бисъёр корҳо шуд, бисъёр обҳо омада рафт ва бештарини чизҳои кӯхнаро сел гирифта бурд... —

— Чӣ гуна об будааст ва чӣ гуна сел будааст он? — гуфта Абдуллобойбача сухани аминро бурид.

— Сабр кунед, бойбача, ҳамаашро мегӯем, — гуёи амин давом кард:

— Мо чӣ қадар саҳт гирифта бошем ва чӣ қадар бандҳои саҳт андохта бошем ҳам, ҷосусҳои большевикон кори худҳошонро карданд. Инчунин ин гуна ҷосусҳо ва иғвогарон аз даруни худҳома ҳам баромаданд. Он газета ва баённома ном балоҳоро дар ҳар тараф паҳн карданд, дар ҳар ҷо хонда доданд, иғво карданд, хулоса, коре карданд, ки оммаи деҳқонон аз мо рӯғардон шуд.

— Мо дар роҳи худ рост бошем, ҳақ ба ҷониби мо бошад, дар вақте ки ҷаноби оӣ дар тахти худ барқарор бошанд, ҷаро ба иғвои кофирон ва бединон деҳқонон аз мо рӯғардон мешудаанд? — гуфта ҳам тааҷҷуб кард ва ҳам савол дод Абдуллобойбача.

— Бало дар ин ҷост, ки мо дар роҳи худ он қадар рост нагаштем, — гуфта як оҳ кашид Ҳант амин ва эзоҳ дод:

— Ба баҳонаи ғазо андохҳои болоиҳам, ҳар андозро даҳ чанд карда ситонда нӯҳ чанди онро ба қиса заданҳо, барои сарбоз мардумро ба одам харидадихӣ маҷбур карданҳо, имрӯз ин одамро гурезонда фардо ба ҷои ӯ боз одами дигар харониданҳо, «сарбоз мекунем» гуёи бачаҳои амради мардумро ба зӯр оварда ба юзбошӣ¹⁰⁰, ба саркарда, ҳатто ба худи ҷаноби оӣ, «маҳрам» карданҳо... чӣ навъ будани роҳи моро нишон медиҳанд. Акнун ин мардумро ба майдони ҷанг баровардан бисъёр душвор аст.

— Амин, ин қадар имонатонро заиф накумед, — гуфт Абдуллобойбача бо як оҳанги мағрурона ва давом кард:

— Агар ҷосусҳои большевикон чӣ будани онҳо-

ро фаҳмонда пойбараҳнагон, иғвогарон ва вайронкорони гушнапурзӯро аз мо гардонда бошанд, бойҳо, бадавлатҳо, муллоҳо ва бообрӯҳо ҳам кӣ будани большевиконро фаҳмидаанд. Агар чаноби олий андохон барзиёд андохта бошанд, большевикон ҳам ба бойҳо контрибуция¹⁰¹ андохта гирифтаанд. Ана ҳамин бойҳо ва бообрӯӣҳо барои ниғаҳдорин молу мулки худ маҷбуранд, ки аз думболи мо раванд.

— Лекин, — гуфт амин, — инҳо каманд. Ба муқобили ҳар як бой як чанд камбағал меафтад, ки инҳо ба мо муқобиланд.

— Мардум гӯсфанд аст, — гуфт Абдуллобойбача, — аз ҳар қишлоқ агар панҷ бадавлат баромада пеш дарояд, дигарон аз думболи вай меафтанд. Агар яке аз инҳо монанди гӯсфанди аз рама баромада худро канор гирад, чӯбро нишон дода ба ӯ пӯписа кунем, даррав ба тӯда ҳамроҳ мешавад.

— Дуруст аст, ки, — гуфт амин, — мардум аз ин пеш ҳам гӯсфанд буд, ҳозир ҳам гӯсфанд аст. Лекин гӯсфанди ду сол пештар, агар одамони ҳукуматро сағ барин бад бинад ҳам, ӯро посбони худ доништа аз вай намегурехт. Гӯсфанди ҳозира бошад, одамони ҳукуматро гург мешуморад, барои даст ба гиребон шудан бо ӯ зӯраш нарасад ҳам, аз ӯ мегурезад, аз думболи ӯ намеравад ва ба вай итоат намекунад.

— Бейтоатҳоро задан, куштан, гургвор шикамашонро кафондан даркор аст, — гуфт Абдуллобойбача.

— Хуб, — гуфт амин бо оҳанги дилгирона, — дар бозор кашмакаш карда истодани мову шумо нағз нест. Имшаб дар маҷлис дар пеши чор ҳоким ва калоншавандагони туман гапро як чой монда фардо кор сар хоҳем кард...

Амин аз ҳамсӯҳбати худ чудо шудани шуда, бо як вазъияти дудилагона қадре хомӯш истод ва якбора як ҳолати чиддӣ гирифта боз гап сар кард:

— Ҳоло шумо маро заиф-имон гуфтед, — гуфт ӯ, — ман аз шумо бо ин суҳанатон хафа нашудам, зеро холо шумо чавонед. Хаминро доништа монед, тӯқсабо, ки обрӯи ман аз обрӯи шумо зиёд набошад ҳам, кам нест. Ман на аз барои шумо, балки аз барои ҳифзи обрӯи худам чандала мекунам. Аммо ман мар-

думро аз шумо хубтар мешиносам, ба мардум фирефта намешавам. Шумо бошед, бо хоҳиши ҷавонӣ ва камтаҷрибагӣ ба мардум фирефта мешавед...

— Хайр, хуш, — гуён ҳар ду мусоҳиб аз якдигар чудо шуда рафтанд...

Дар майдони бозори гӯсфанди Ғичдувон каси бисёр ҷамъ шуда буд. Ин майдони васеъ, ки бо бозори ҳезум, бозори харбуза, бозори ангур ва бозори ресмон дар як ҷо қариб масоҳан даҳ гектар замиро ишғол мекард, бо бомҳои ҳавлӣ, дӯкон ва саройҳои дар атрофаш буда аз мардум пур буд.

Баъзе аз ин мардум бо милтиқҳои панҷтира ва ёздаҳтира, баъзеҳошон бо берданка ва милтиқҳои шикори, баъзеҳошон бо милтиқҳои шохдори пилтагӣ, ё бо милтиқҳои болопури потусқагӣ мусаллаҳ буда, дар дасти бештари ин мардум шоф ва шамшерҳои кӯҳна, корди ош, табар, теша ва калтак барои яроқҳои менамуд.

Дар ҳар ҷо-ҳар ҷои майдон дар болоҳои курсиҳо, сандалиҳо, чорпояҳо ва қачоваҳо муллоҳо барои фатвоеро, ки дар бораи ғазо уламо навишта онро ҳаман муфтиҳои Бухоро мӯҳр карда буданд, ҳонда ва шарҳ карда меоданд.

Амин ва оқсақолҳо ҳам аз забони муллоҳо гирифта шарҳи он фатворо (ҳар кас ба мардуми мавзеи худаш) бо забони авомфаҳм фаҳмонда меоданд.

— Ҳар кас, ки ба муқобили ҷалидҳо, большевикҳо, кофирҳо, муртадҳо, хулоса ба муқобили касоне, ки ба ҷаноби оӣ ёгӣ¹⁰² шуда, ба он зоти ҳумоюн тег кашандаанд, ба ғазо набароянд — хунаш ҳалол, молаш тороҷ, — занаш талоқ ва бачагонаш асир аст...

— Барои ҷаноби оӣ, барои дин ва барои шарият ҷонамо фидо бод, — гуфт як ҷавон, ки ба сараш телпак пушида, бари ҷомаҳоиро дар дауни ҷолвораши тикқонда ба сари синааш дутарафа (ҷану рост) қаторвазна* баста, ба миёнаш шамшер ҳамон қарда,

* Қаторвазна — тасмаи ҷармӣ аст, ки патронҳоро қатор қарда дар бай гузаронанд ва онро аз сари бозу ва зери багал гузаронида мебандад.

ба кифташ як пзичтира гирифта буд, аз болои як баландӣ.

Дар чавоби сухани ӯ даҳ-дувоздаҳ мӯйсафед, ки ба гарданашон фӯта андохта буданд, сархошоиро ҳам карда:

— Чонамо фидо бод!!! — гӯён вангос зада гирия карда сардоданд.

— Худи маъракаи кӯрмаддоҳ барин, — гуфт як касе, ки ба ин мӯйсафедон наздик истода буд, ба як одами дар пахлуи худаш буда.

— Маъракаи кӯрмаддоҳ чӣ тавр буд? — гуфта пурсид аз он одам касе, ки дар пахлуи ӯ буд.

— Чанд сол пеш аз ин ман ба Бухоро рафта будам, — гӯён он кас хикоя кард, — моҳи рамазон буд. Тамошокунон ба лаби хавзи Девонбегӣ рафтам. Дар сахни хонақоҳи Девонбегӣ одами бисъере гун шудагӣ буд. Рафта нигоҳ кардам, ки маъракаи маддоҳӣ будааст. Як шахси баландқомати ришқалон, ки як чашмаш кӯр буда рӯяш ҳам пур аз доғи нағзак буд, аз гӯру қиёмат гап мезад. Ӯ хусусан дар бораи шарафи моҳи рамазон ва савоби рӯзадорон ва дар хусуси бо гурзи оҳанини тафсон кӯфта шудани касоне, ки рӯза намедоранд, бисъёр гап зад. Пас аз он ба ҳамин суханхон худ вобаста карда, як хикояи аҷиб сар кард. Вақте ки хикояаш ба чои бисъёр аҷибаш омад, маддоҳ он чашми саломатмондаашро ҳам пушонда сар ҳам карда қадре хомӯш истод. Мардум бо шавку хавас поёни хикояро мунтазир буданд ва балегӯи* маддоҳ бошад «дӯстг... бале» гӯён фурсати хомӯшии маддоҳро бо садои худ пур карда меистод...

«Маддоҳ сарашро рост гирифта, пас аз он ки чашми бинояшро қач карда аҳли маъракаро як бор аз назараш гузаронид, ба балегӯи худ нигоҳ карда:

«— Шошариф! — гуфт.

«— Лаббай, бале, дӯст... — гӯён мад кашид, бале гӯй.

«— Ба шарафи моҳи шарифи рамазон аз мардум чӣ талаб кунам меарзад? — маддоҳ ба балегӯи худ савол дод.

* Балегӯӣ — муовин ва ёридаҳандаи маддоҳ аст, ки ҳар суҳани ӯро «бале» гӯён тасдиқ карда меистад.

«— Сар талабед, сар! Хурмати моҳи шарифи рамазон ба сардихӣ меарзад, — балегӯй ҷавоб дод.

«— Оё ягон мусулмони мард ҳаст, ки ба шарафи моҳи шарифи рамазон дар ин маъракаи мардон сари азизи худро қурбон кунад? — гӯён маддоҳ ба аҳли маъракаи талаб андохт.

«— Барои хурмати моҳи шарифи рамазон ҷонам фидо бод, — гӯён чор нафар аз чор гӯшаи маъракаи саллаи ба сарашонбударо ба гарданашон андохта баромаданд...»

— Монаиди ин мӯйсафедон, — гӯён шунаванда сухани гӯяндаро тасдиқ кард.

— Ҳо, — гӯён он одам хикояи худаширо давом кунид:

«Онҳо саллахошонро ба гарданашон андохта, дар миёнаи маъракаи даромаданд ва ба пеши ӯ маддоҳ омада худхошонро рӯйнокӣ ба замин партофта гирия карда хобиданд.

«Маддоҳ, пас аз он ки «мусулмони ҳақиқӣ» гӯён сари бараҳнаи онҳоро бо кафи дасташ молид, боз ба мардум нигоҳ карда:

«— Оё ягон наркалла ҳаст, ки ба ҳамин мусулмонони сарашонро ба қурбон дода тақлид карда як тиллои сурх диҳад...»

«Ду-се тиллои сурх ҳам омад.

«Пас аз он маддоҳ барои дувоздаҳ имом дувоздаҳ танга, барои Ғавсулаъзам ёздаҳ танга, барои Баховаддин ҳафт танга, барои панҷ тани олій аҳо панҷ танга, барои чоръёр чор танга, барои Хизру Ильёс ва боз наредонам барои қадом азизони беҳадду ҳисоб чанд танга талаб карда гирифта, қисми аҳли маъракаро ба хубӣ холи кард.

«Баъд аз он, ки маддоҳ тангаҳои сафедро ҳам ҳамчун карда шуд, навбат ба пули сиёҳ ва ба ҳар киву ҳар чӣ омад. Назар ба қавли маддоҳ ҳар кас ҳар чизе, ки диҳад, савобаш баробари ҳамон сардодагон мешудааст, ки инҳоро ҳам бо ҳамонҳо ҳамроҳ карда дуо мекардааст...»

— Худат чӣ додӣ, ту ҳам-ку наркалла будӣ? — шунаванда аз гӯянда пурсид.

— Ҳафт пули сиёҳ додам. Ба ростӣ, ки агар қуд-

ратам мерасид, ҳамон вақт бисъёртар ҳам меодам, зеро кӯр (маддох) диламро хуб об карда фиристода буд, — гуфта ҷавоб дод гӯянда ва ба ҳикояти худ давом намуд:

«Пули сиёҳ ҳам монанди борон боридан гирифт. Вақте ки дигар умеди пулой намонд, маддох тангаҳо ва пулҳои сиёҳи ҷамъшударо ба як ҷуволчан шол андохта ба балегӯи худ бардоронид. Ба мардум, ки бакияти ҳикояро интизорӣ бурда истода буданд, нигоҳ карда:

— «Ҳар кӣ хезад, гуноҳаш резад, — гуфт.

«Мардум гурӯс зада хеста чомаашонро афшонда пароканда шуданд. Аммо ман ба он касоне, ки сарашонро дода буданд, бо ҳайрат нигоҳ карда мондам.

«Маддох пеш даромад, балегӯяш бо халтаи пул аз думболи ӯ ва он касони сардода ҳам, дар ҳолате, ки саллашон ба гарданашон буд, аз думбол афтоданд.

«Аммо ман дар ҳайрат будам: «ин сардодагонро маддох мекушта бошад, ё мефурухта бошад, ҷи мекарда бошад?» гуфта ба худ андеша мекардам. Оқибат барон фаҳмидани ҳоли онҳо ман ҳам аз думболи онҳо афтодам...

«Маддох бо рафиқони худ ба сарое, ки дар тарафи қиблаи хонақоҳ буд, рафта даромад. Ман ҳам аз думболи онҳо ба сарой даромадам. Маддох ба як гӯшаи сарой рафта, дари як хучраеро, ки дар пасхамӣ буд, тик-тик зад, дар кушода шуд. Маддох пеш-пеш ва дигарон аз думболи ӯ ҳамашон дар он хучра даромаданд. Ман то он ҷо аз думболи онҳо рафта бошам ҳам, ба даромадан дар он хучра ҷасорат карда натавониста, ба дили худ «афсӯс, ки ҳақиқати ин воқеаро нафаҳмидам» гӯён ҳасрат меҳурдам, аммо ҷашми касе, ки баъд аз даромадани маддох он дарро пӯшонданӣ шуда истода буд, ба ман афтод:

«— Ҳа, ҷавони зебо, магар нашъа кардан мехоҳед? — гуфта пурсид.

«Ман бо ҳаваси даромадан ба он хучра беҳаёлона:

«— Ҳа, — гуфта сардодам.

«— Ин тавр бошад, зуд дароед, ягон одами беғона мадада намонад, — гуфт ӯ.

«Ман ҳам даромадам, аз думболам дар шакаррос-
занон пӯшонда шуд. Ман ба ҳар тараф чашм андох-
там. Он ҳучра набуд, балки як хонаи хеле калон буд.
Дар як гӯшааш ду самовори калон мечӯшид, бар
болои оташдони кӯрагӣ як деги калони палавро дам
мекарданд. Хона аз касони рангпаридае, ки пинак
рафта истода буданд, пур буд.

«Маддох бо рафикони худ ба болои колин ва кӯр-
пачаҳои тоза, ки дар ҷои алоҳидае паҳн карда бу-
данд, гузашта нишаст. Ман дуртар аз онҳо дар як
гӯша ба болои як тахта нишастам.

«Самоворчӣ, пас аз он ки ба пеши маддох дастар-
хон паҳн карда нону қанд гузошт, шаш коса кӯкнори
аз софӣ гузаронидашударо ҳам бурда монд.

«Самоворчӣ ба пеши ман ҳам омада:

«— Шумо чӣ мефармоед, ҷавони зебо?—гуфт.

«— Чой! — гуфтам ман.

«— Кӯкнор лозим нест?

«— Майлаш, биёред!—гуфтам ман.

«Ман рӯза будам. Албатта, чой наменӯшидам, кӯк-
норро бошад, дар умри худ ягон бор ҳам нанӯшида
будам. Бо вучуди ин фармудам. Харочоти муфт бо-
шад ҳам, барои фаҳмидани ҳақиқати кори сардода-
гон кашидани шудам.

«Ман чойро гардонда ба пиёла кашида мондам.
Ҳар кас, ки маро ба он ҳолат медид, гумон мекард, ки
чой нӯшида истодаам. Косаи кӯкнорро ҳам ба пеши
худ гузоштам.

«Ба пеши маддох ва рафикони ӯ, ки кӯкнорро
култ-култ фурӯ бурда қариб косаҳоишонро ҳолӣ кар-
да буданд, самоворчӣ як табақ палави серравғани
гарм ҳам бурда монд.

«Маддох, ки аз «шараф ва ҳурмати» моҳи рама-
зон гап мезад, балегӯи ӯ, ки ҳар сухани ӯро тасдиқ
мекард ва он чор нафар, ки «ба шараф ва ҳурмати
моҳи рамазон сар дода буданд», рӯзона косаҳои кӯк-
норро тамоми ҳолӣ карда, ба палав даст дароз кар-
данд...

«Табақи палав ҳам ҳолӣ шуд, дастархонро гун-
доштанд ва даҳани ҷуволчаро кушоданд. Тангаи са-

федро аз пули сиёҳ чудо карданд, тиллоҳоро бошад, дар худи маърака маддох ба қисаи худ андохта буд...

«Маддох ба ҳар касе, ки сари худро дода буд, даҳтангагӣ шумурда дод ва:

«— Фардо барвақттар оетон, лекин саллаву чомаҳотонро дигар карда биёетон, ки мардум нашиносанд,—гӯён онҳоро хушбошӣ кард.

«Ман ҳам ба самоворчӣ ба муфт як танга дода аз думболи онҳо баромада рафтам...»

Баробари ин ки гӯянда хикояти худро ба поён расонда буд, аз ҳар тарафи майдон садо баромад:

— Даветон, биёетон, равон шаветон, ҳо, шоҳбозҳо, пеш дароетон!!!

Мардуме, ки дар он майдон чамъ шуда буданд, монанди гӯсфандони аз қӯра ба чаро баровардашуда якбора ба ҳаракат даромаданд. Аспсаворон, харсаворон ва пнедагон монанди кофилаи чӯгиён бо ҳам омехта роҳ мерафтанд.

Пешопеш қозихо ва амлоқдорҳои ду туман мерафтанд. Раисҳо, миршаб ва аминҳои оқсақолҳо бошанд, асп давонда мардумро ба тартиб меандоختанд.

Равандагон аз даҳанаи бозори моши Ғичдувон баромада, ба тарафи Қизилтеппа роҳӣ шуданд. Лекин пешӣ қатори мардум, ки ду соат боз аз бозори мош пайваста мебаромад, ҳанӯз ҳам аз кӯли Мӯлиён нагузашта буд. Тӯдаи халқ гӯе тӯдаи барф буд, ки ба кӯл расида об мешуд. Мардум мегурехт...

XIII

Якӯми сентябри соли 1920 рӯзи чоршанбе буд. Бо вучуди ин ки он рӯз рӯзи бозори Ғичдувон буд, бозорчой тамом ҳолӣ менамуд. Дар ин бозор, ки дар вақтҳои оддӣ аз Вобканд гирифта то Нурато, аз Қӯргони Вардонзе гирифта то Қизилтеппа ва аз ин ҷумла аз кӯли Қизил ҳамаи харандагон ва фурушандагон чамъ мешуданд, имрӯз касе ва чизе ёфт намешуд. Фақат дар чор сӯи Ғичдувон, ки дар он ҷо дӯкон ва саройҳои савдогарони доимии худи Ғичдувон воқеъ буд, барои посбонии моли онҳо ду-се нафар қаровул ба назар менамуд.

Гайр аз инҳо дар миршабхонаи Гичдумон, ки дар гарбии Чорсу, дар нушти бозори биринчи онрӯза буда, дарвозааш ба тарафи шибол—ба рӯди Пермаст ингоҳ кярда кушода мешуд, як чанд нафар шабгард—одмони миршаб буданд.

Аммо бандихонаи ин миршабхонаро, ки хоначаи хеле танг буд, бандиёне, ки дар पोхошон покунда, дар дастхондон дасткунда ва дар гарданхондон чел задагӣ буд, нур кярда хобида буданд.

Мӯйдо, ришдо ва похундон ин бандиён хеле баланд шуда рафта буд ва даридагии либосхондон ба дараҷае буд, ки баданхон пурчиркшудаашон аз байни чоклон он менамуд.

Дар бадани чиркини ин бандиён ва рӯйхон бехукии онҳо шабушҳо, чунон ки кирмон дар гӯштхон гандида гарданд, вижмос зада меганстанд. Аммо бандиён барои торидани чои газидагии ин шабушон, ба сабаби ин ки дастхондон дар банди дасткунда буд, аз он волундон баланди худ фойда бурда наметавонистанд.

Дар шаби аз якум ба дувӯм гузарандан сентябрь шакаррос зада кушода шудани дари ин бандихона, ки дар вақтлон мукаррари рӯзона ҳам кушода на мешуд, бандихоро як кяд паронд:

— Бояд чаллод бошад.—гуфт як бандӣ.

— Худо мекард, ки чаллод неомад.— гуфт як банди дигар.—аз ин гуна индагӣ мурдан ҳамор бор бехтар аст.

— Не,—гуфт банди дигар.—ман дар рӯз ҳамор бор мурда ҳамор бор инда шуда пайнаста амблон чонкани кешан ҳам, пештар аз дидани он рӯз мурданро кешидам. Оҳ, он рӯз чӣ гуна рӯзи болазиз аст. Агар медидам, ба ширинии он рӯз чон мебастандам.

— Ореудон пешуданро монед, вази латарчагӣ,— гуфт он бандӣ, ки мурданро ореу мекард.—кирӯз нешвад, фардо мешвад гӯён ҳамин калар вақт боз моро мустанар ва умедвор кярда омад. Бар болон ин ҳаме амбу уқубат ва машаққату фалокат ин китзорни бешлар боз як болон дигар шуд. «Китзорӣ бахтар аз чои калдан аст» гуфтаанд. Амаун бас аст.

акнун аз ин гуна зиндаги зиёда сер шудем, акнун мурдан даркор аст...

Дар вақте ки бандиён бо якдигарашон дарду алам мегуфтанд, дари ялашудан бандихона боз баста шуда бошад ҳам, на аз ҷаллод ва на аз каси дигар ҳеҷ асар пайдо нашуда буд.

— Кӣ будааст ин?—гуфт як бандӣ—дарро кушод, ба дарун даромадагӣ барин ҳам шуд. Аммо бе он ки баргашта баромаданааш маълум шавад, дарро басту рафт.

— Дам истетон! Гӯш андозем, маълум хоҳад шуд, бояд ягон кор бошад.

Бандиён хомӯш истода гӯш доданд. Дар пеши дар як ҷиз хиширрос задагӣ барин шуд.

— Қист вай?—гуфт як бандӣ бо овози баланд.

— ...

Аз хиширросзананда садое ва ҳаракате маълум нашуд.

— Қистӣ ту, одам астӣ, ё ҳайвон, ачина астӣ, ё шайтон? Зудтар ҷавоб деҳ!—гӯён шавқун кард як бандии дигар.

— Вой... ҷо... нам!..

Ин калима бо садои заифи мадкашидашуда ва нафаси кӯтоҳи канда-кандагардида аз пеши дар баромад ва боз хомӯш гардид.

— Кӣ буданатро дарҳол маълум кун!—гуфт он бандӣ боз бо шавқун,—вагарна ҳозир зада мекушемат.

— Ҳо... зир... ху... ди... ман... мур... да... ис... то... да... ам,—гуфт он бандӣ бо нафасҳои кандашуда,—са... рам... ка... фи... да... хуни... бисъ... ёр... рафт...

—Хуб, ба ту чӣ шуд?—гуфт он бандии шавқун-карда, як қадар бо садои нармтар.

— Ҷан... н... г... сар... шуд...

— А...—гӯён як қад парид бандии хатирчигӣ ва ба он як қад паридан хост, ки аз ҷояш ҷаста хезад. Аммо занҷири чели ба гарданааш задашуда, ки як сари онро кашида аз тағи синҷи бандихона беруи бароварда банд карда буданд, ба рост хестани ӯ роҳ надод; бандӣ, дар вақте ки нимхез шуда буд, боз пас, пуштнокӣ бо вазнинии худ гурсос зада галтид.

Бо садо ва ҳаракати ин бандӣ сухани шахси номаълум бурида шуда буд. Аммо як бандии дигар:

— Хуб, чанг сар шуд, баъд чӣ шуд?—гӯён ба вай савол дода, боз ўро ба сухан даровард.

— Мардумро барои ба ғазо баровардан гуи карда буданд, ман он маъракаро ба маъракаи кўрмаддоҳ монанд карда будам, ин сухани маро шунида будаанд, вақте ки мардум ба ғазо нарафта аз роҳ гурехт, маро ифвогар гӯён дастгир кардаид, заданд ва ба ин чо фиристоданд.

— Шукр, ки аз мурданам пештар дидам,—гуфт бандии хатирчигӣ, дар ҳолате, ки тани худро чунбонида занҷирҳояшро шиқиррос занонда рақс мекард.

— Агар инкилобчиён зўр бароянд, албатта, хоҳем дид, аммо агар монанди инкилоби ду сол пештар (воқеаи Колесов) боз мағлуб шаванд, ин орзуро ба гўр хоҳем бурд,—гуфт як бандӣ бо оҳанги қадре навмедона.

— Мо дар ин чанг зўр мебароем,—гуфт бандии хатирчигӣ бо оҳанги қатъӣ қадре оташин шуда,—инкилобчиён дар ин чанг хуб ҳозирӣ дида, нағз мусаллаҳ шудаанд. Ҷарзандони далери музофотҳои Бухоро ба инкилоб ҳамроҳ шудаанд, бономустарин аскарҳои амир ҳам ба тарафи мо гурехта гузаштаанд. Омман деҳқонон бошад, чунон ки ин ҷавони ношinos мегӯяд, барои ёрии амир ба чанг набаромадааст, лекин аз амир гаштааст. Ба болои инҳо меҳнаткашонии Русия, аскарони сурхи коргар ва деҳқони Русия ва большевикони Туркистон ба мо ёрӣ медиҳанд. Ана дар ин гуна ҳолат, албатта, мо зўр мебароем. Мо зўр! Мо голиб! Мо музаффар!!!

Ҳанўз ин таронаҳои зафари бандии хатирчигӣ ба поён нарасида буд, ки ба дари бандихона омада истодани чанд нафар, ки гурсосзанон пой мемонданд, маълум гардида, садои кушода шуда истодани кулфи дари бандихона баланд шуд.

— Омаданд, моро озод хоҳанд кард,—гуфт бандии хатирчигӣ.

Дар яла шуд. Як шахси машғалдор сари машғалашро ҳам карда, аз дари бандихона даровард.

Бандиёне, ки шаш моҳ боз дар ин хонаи торик

рузона ҳам якдигарро дида наметавонистанд, дар нимшабӣ чашм ба рӯи якдигар андохтанд. Аммо чашмони дар торикӣ одаткардаашон ба пеши нури машъал тоб оварда натавоништа ба зудӣ ва беихтиёр пӯшида шуданд.

Аз паси нури машъал ду каси девмонанд ҳам ба хона даромада чёл, ишкел ва кундаҳои бандиёро кушодан гирифтанд. Бандиёне ҳам, ки то ҳол ба «моро озод хоҳанд кард» гуфтани банди хатирчигӣ он қадар боварӣ надоштанд, кушода шуда истодани бандхошонро дида, ақнуи сухани ӯро бовар карда, аз тахти дил хурсандӣ мекарданд. Бандиёро, ки бандхошонро кушода буданд, ба рӯи ҳавлии миршабхона бароварданд. Дар миёнҳои ҳавлии инҳоро як даста қасони ярокдор ихота карда гирифтанд. Дилхое, ки ба озодӣ умед баста буданд, дубора ба навмедӣ афтоданд. Яке аз одамони миршаб пеш омада дастҳои банди хатирчигиро пешбанд кардан гирифт. Ин кор, чунон ки ба ҳаман мардуми Бухоро маълум аст, аломати кушта шудани он одам ба шумор мерафт.

— Моро бо ҳукми кӣ куштан мехоҳед?—гуфт банди хатирчигӣ, ки пешбанд шуда истода буд, ба одами миршаб.

— Бо амри Султонбеги миршаб,—гуфт он одам.

— Қай боз ба Қали Султон «ҳукми куш» (ҳуқуқи одамкушӣ) дода шуд?—гуфт бандиёе, ки аз қонаш умедашро қанда буд,—магар ин кор ҳаққи хоси амир набуд?..

Одами миршаб, ки дастӣ банди хатирчигиро баста шуда буд, дар ҳолате, ки шабушҳои аз дасту остини бандӣ ба дастӣ худаш гузашта роҳ рафтаистодаро ҷида мепартофт, ҷавоб дод:

— Аз бозе, ки нисзи қадиду қадим баромадааст, Султонбеги миршаб ана аз ҳамин шабушҳои дар бандани ту буда ҳам бештар одам куштааст ва ҷӣ қадар, ки мардум шабушро ба осонӣ кушанд, ҳамон қадар ба осонӣ ҳам куштааст. Дар ҳамин гуна замон: пурошӯб қадом аҳмақ ҳукми амирро мунтазир шуда мевтад?!

Пас аз он, ки дастҳои бандиҳои дигар ҳам пешбанд карда шуданд, онҳоро ҳай карда аз дарвозани

миршабхона ба куча бароварданд. Гирдогирди бандиёро одамони миршаб, ки бо шоф ва себанд мусаллаҳ шуда буданд, печонда гирифтанд. Пешопеши бандиён ду нафар, ки дар дастхошон калтакча ва дар миёнашон корди дудамаро дар гилоф карда овехта буданд, мерафтанд. Инҳо чаллод буданд. Бандиёро лаб-лаби рӯди Пермаст ба тарафи ғарб нигоҳ карда меронданд...

Бандии хатирчигӣ ба бандии ношини нав, ки ба як бандии дигар такъя карда ба зӯр роҳ мерафт, нигоҳ карда гуфт:

— Мо дар вақте ки хезумкашӣ мекардем, ҳафт нафар будем. Дар вақти дастгир шуданамон яке аз мо гурехта шумораи моро ба шаш фуроварда дилмонро шикаста рафта буд. Ҳар чӣ дар вақти мурданамон ту омада шумораи моро боз ба ҳафт расонда моро хурсанд кардӣ. Боз мо ҳафт тан шудем.

— Монанди ситоратони «ҳафтдодарони» осмон,— гуфт он бандии нав.

— Эй... — гуфт бандии хатирчигӣ ба ӯ,— ту дар вақти мурданат забон бароварда-ку.

— Ман ҳоло наместурам,— гуфт бандии нав бо овози наст даҳонашро ба гӯши бандии хатирчигӣ часпонда,— ба кушта шудани шумоҳо ҳам роҳ наменидам.

— Як каромат кун-эй... бинем,— гуфт бандии хатирчигӣ бо оҳанги нобоварона...

Дар роҳ аз тарафи ғарб аспҳо, аробаҳо омадан гирифтанд.

— Аз каноортари роҳ ҳай кунетон, аробаҳотонро ба як гӯша гиретон! — гӯён дӯғ задани одамони миршаб ба ондагон таъсире набархонд.

Охири одамони миршаб мачбур шуданд, ки бандиёро ба канори куча бароварда аз он ҷо ҳай кунанд...

Ондагон торафт зиёд мешуданд. Ҳар қадар, ки шумораи инҳо зиёд мешуд, динишом, гало-гула ва чап-гу чӯши миёнак инҳо ҳам зиёда мегардид. Аробаҳои аспашон монда, ё чархашон шикастаро аробаҳои аз пас ондаг, ки аспашон зӯртар буд, бево паҳш карда гузаштан мегрифтанд. Ба фаръду ғитони савороне, ки дар миёнак ду ароба монда пояшон зарба мекӯрд, касе гӯш намебуд...

Бандиёне, ки аз канори роҳи торафт тангтаршаванда ронда мешуданд, ба зӯр аз даҳанаи бозори кӯхи Гичдувон бароварда шуданд. Дар он ҷо одамони миршаб бандиёнро ба тарафи дасти чап, ба майдончае, ки дар сари тангкӯчаи ба мазори Хоча Абдуллоҳи гичдувонӣ раванда воқеъ шуда буд, бароварданд.

Ин ҷо барои касоне, ки дар пинҳонӣ кушта мешуданд «кушишхона» ба шумор мерафт. Қасонеро, ки дар ин ҷо кушта мешуданд, пеш аз он, ки ҷонашон барояд, аз пояшон кашола карда бурда ба ягон гӯри кӯхнаи мазори Хоча Абдуллоҳи тикконда аз назарҳо пинҳон мекарданд.

Бандиёне, ки дар ин майдончаи маълум оварда шуданд, марги наздикомадан худро интизорӣ бурда меистоданд...

Холо ҳам роҳи калони аз пеши ин майдонча гузаранда бо равандагон пур, холо-ҳам оромии шабро садои дашноми равандагон, ки ба якдигар медоданд, вайрон мекард...

Акиби роҳгузарон канда нашуд. Одамони миршаб, ки барои куштани қурбонҳои худашон ҳолӣ шудани роҳро интизорӣ мебуданд, дилтанг шуданд. Охир сардори одамони миршаб ба ҷаллодон нигоҳ карда:

— Сар кунед!—гуфт.

Бо шунидани ин фармон як ҷаллод бандии хатирчигиро аз пояш бо калтакчааш зада рӯйнокӣ ғалтонид.

— Оҳ! Бо чашми худам дида натавонистам,—гӯён бандии ба замин ғалтида фаръед кашид. Одамони миршаб ўро ба замин пахш карда ва дахонашро бо дасташон гирифта овозашро буриданд.

Дар ин вақт аз наздик садои милтике баромада дуди он бар сари одамони миршаб ва бандиён гардиш кард. Сардори одамони миршаб ба замин афтид. Ҷаллод, кордашро, ки барои рондан ба гардани бандии хатирчигӣ аз ғилофаш бароварда буд, рост карда ба тарафи касе, ки милтиқ ҳолӣ карда буд, давид. Аммо ҷаллод, пеш аз он ки ба он кас расад, аз чигаргоҳи худ корде хӯрда «воҳ» гӯён ин ҳам ғалтид. Одамони миршаб ва ҷаллоди дигар бандиёнро ба ҳоли худа-

миршабхона ба кӯча бароварданд. Гирдогирди бандиёро одамони миршаб, ки бо шоф ва себанд мусаллаҳ шуда буданд, печонда гирифтанд. Пешопеши бандиёндӯ нафар, ки дар дастхошон калтакча ва дар миёнашон корди дудамаро дар ғилоф карда овехта буданд, мерафтанд. Инҳо ҷаллод буданд. Бандиёро лаб-лаби рӯди Пермаст ба тарафи ғарб нигоҳ карда меронданд...

Бандии хатирчигӣ ба бандии ношини нав, ки ба як бандии дигар такя карда ба зӯр роҳ мерафт, нигоҳ карда гуфт:

— Мо дар вақте ки хезумкашӣ мекардем, ҳафт нафар будем. Дар вақти дастгир шуданамон яке аз мо гурехта шумораи моро ба шаш фуруварда диланмонро шикаста рафта буд. Ҳар чӣ дар вақти мурданамон ту омада шумораи моро боз ба ҳафт расонда моро хурсанд кардӣ. Боз мо ҳафт тан шудем.

— Монанди ситорағони «ҳафтдодарони» осмон,— гуфт он бандии нав.

— Эй... — гуфт бандии хатирчигӣ ба ӯ,— ту дар вақти мурданат забон бароварди-ку.

— Ман ҳоло намерам,— гуфт бандии нав бо овози паст даҳонашро ба гӯши бандии хатирчигӣ часпонда, — ба кушта шудани шумоҳо ҳам роҳ намедихам.

— Як каромат кун-эй... бинем,— гуфт бандии хатирчигӣ бо оҳанги нобоварона...

Дар роҳ аз тарафи ғарб аспҳо, аробаҳо омадан гирифтанд.

— Аз канортари роҳ ҳай кунетон, аробаҳотонро ба як гӯша гиретон! — гӯён дӯғ задани одамони миршаб ба ояндагон таъсире набахшид.

Охир одамони миршаб маҷбур шуданд, ки бандиҳоро ба канори кӯча бароварда аз он ҷо ҳай кунанд...

Ояндагон торафт зиёд мешуданд. Ҳар қадар, ки шумораи инҳо зиёд мешуд, дашином, гало-ғула ва ҷангу ҷӯши миёнаи инҳо ҳам зиёда мегардид. Аробаҳои аспашон монда, ё чархашон шикастаро аробаҳои аз пас ояндае, ки аспашон зӯртар буд, бенбо пахш карда гузаштан мегиританд. Ба фаръёлу фиғони савороне, ки дар миёнаи ду ароба монда пояшон зарба мехӯрд, касе гӯш намедод...

Бандиёне, ки аз канори роҳи торафт тангтаршаванда ронда мешуданд, ба зӯр аз даҳанаи бозори коҳи Ғичдувои бароварда шуданд. Дар он ҷо одамони миршаб бандиёро ба тарафи дасти чап, ба майдончае, ки дар сари тангкӯчаи ба мазори Хоҷа Абдуллоҳи ғичдувоии раванда воқеъ шуда буд, бароварданд.

Ин ҷо барои касоне, ки дар пинҳонӣ кушта мешуданд «кушишхона» ба шумор мерафт. Касонро, ки дар ин ҷо кушта мешуданд, пеш аз он, ки ҷонашон барояд, аз пояшон кашола карда бурда ба ягон гӯри кӯҳнаи мазори Хоҷа Абдуллоҳи тикқонда аз назарҳо пинҳон мекарданд.

Бандиёне, ки дар ин майдончаи маълум оварда шуданд, марги наздикомадан худро интизорӣ бурда меистоданд...

Ҳоло ҳам роҳи калони аз пеши ин майдонча гузаранда бо равандагон пур, холо-ҳам оромии шабро садои дашноми равандагон, ки ба якдигар меоданд, вайрон мекард...

Акиби роҳгузарон кайда нашуд. Одамони миршаб, ки барои куштани қурбонҳои худашон ҳолӣ шудани роҳро интизорӣ мебуданд, дилтанг шуданд. Охир сардори одамони миршаб ба ҷаллодон нигоҳ карда:

— Сар кунед!—гуфт.

Бо шунидани ин фармон як ҷаллод бандии хатирчигиро аз пояш бо калтакчааш зада рӯйнокӣ ғалтонид.

— Оҳ! Бо чашми худам дида натавонидам,—гӯён бандии ба замин ғалтида фаръед кашид. Одамони миршаб ўро ба замин пахш карда ва даҳонашро бо дасташон гирифта овозашро буриданд.

Дар ин вақт аз наздик садои милтиқе баромада дуди он бар сари одамони миршаб ва бандиён гардиш кард. Сардори одамони миршаб ба замин афтид. Ҷаллод, кордашро, ки барои рондан ба гардани бандии хатирчигӣ аз ғилофаш бароварда буд, рост карда ба тарафи касе, ки милтиқ ҳолӣ карда буд, давид. Аммо ҷаллод, пеш аз он ки ба он кас расад, аз чигаргоҳи худ корде хӯрда «воҳ» гӯён ин ҳам ғалтид. Одамони миршаб ва ҷаллоди дигар бандиёро ба ҳоли худа-

шон монда ба ҳар тараф гурехтанд. Аммо ба ҷои онҳо атрофи бандиёро як чанд нафар ҷавонон, ки бо милтик, таппонча ва яккакордҳо мусаллаҳ шуда буданд, фаро гирифтанд ва фурсат нагузаронида дастҳои пешбандшудаи онҳоро кушодан гирифтанд.

Бандии хатирчигӣ, ки аз зери корди ҷаллод саломат хеста буд, ба бандии нав гуфт:

— Номат ҷист, шерамард? Қаромотаг дуруст баромад-ку.

— Рустами Ашкӣ!—бандии нав ҷавоб дод.

— Эй... ту шогирди деринаи худам будӣ-ку. Ман Урун-Нарқалла.

— Шумо то ҳол зинда будед-дия, устум,—гӯён Рустами Ашкӣ¹⁰⁰ ба Урун-Нарқалла наздик шуда, бо дастҳои пешбастааш якбора ба қанори ӯ ҷафс шуд ва аз рӯи гардани ӯ бӯсидан гирифт.

— Ман аз бисту панҷ сол боз, ки гурега шуда гаштаам, номи худро пинҳон карда ба сабаби бештарин дар тарафҳои Хатирчӣ гаштанам, ба худ хатирчигӣ лақаб дода гашта будам. Бинобар ин зинда ва ё мурда будани ман ба шумоён маълум набуд...

— Воҳӯрдӣ ва ҷақ-ҷақ сонӣ мешавад, ҳоло дастҳонро кушоем,—гӯён ду нафар аз ҷавонони мусаллаҳ омада дастҳои Урун-Нарқалла ва Рустами Ашкӣро кушодан гирифтанд.

— Шифрав! Ту ҷаро ин қадар дер мондӣ, қариб буд, ки мо талаф шавем,—гуфт Рустами Ашкӣ ба ҷавоне, ки дасти ӯро мекушод, бо як оҳанги қадре нохушудона.

— Мебахшед, Рустам ака,—гуфт он ҷавон,—авазаш ин ки мо ҳеҷ гумон надоштем дар ҳамин шаб—дар шаби аввали бандигии шумо шуморо ба қуштан бароранд. Дуйӯм он ки мо барои қадре яроқ ба даст дароварда миришабхонаро паҳш карда шуморо ҳалос кардан дар ҳар ҷои боб, ки рост овардем, роҳи гурегагонро гирифтём ва ба ин қор хеле вақтро аз даст додем.

— Хуб, ҷанг ҷӣ шуд, амир дар қучост!—гуфта пурсид аз он ҷавон Рустами Ашкӣ, ки дасташ кушода шуда буд.

— Дар чапг амир шикаст хӯрд ва инкилобчиён шаҳро гирифтанд...

Бо садои:

— Зинда бод инкилоб!..—гуфтани Урун-Наркалла сухани Шифрав бурида шуда буд, аммо ӯ:

— Инҳо гурезагони амирианд!—гӯён сухани худро тамои кард.

— Худи амир дар кучост?—гӯён бо ҳаяҷон пурсид Урун-Наркалла аз Шифрав.

— Худи амир ҳам дар қатори ҳамин гурезагон аст,—гуфт Шифрав, дар ҳолате, ки ба он роҳ чапм дӯхта буд ва илова кард:

— Ана худаш.

Ҳамаи бандиёни халосшуда ва ҷавонони халоскор ба роҳ нигоҳ карданд. Дар миёнаи гурезагон як фойтуни рессоршикаста, ки аспаш мелангид, мерафт, гирдогирди онро афғонони мусаллаҳ фаро гирифта буданд. Аз миёнаи гурезагон як савор, ки саллааш ба гарданаш печондагӣ буд, баромада ба фойтун наздик шуд ва сари худро аз гӯшаи болопӯши фойтун ҳам карда:

— Давлат барқарор бод, ҳазратам дар кучо ташрифи ҳузури ҳумоюн арзонӣ мефармуда бошанд?—гӯён пурсид.

Аз даруни фойтун садои заифе ҷавоб дод:

— Ба Чаъфаре, ба ҳавлии Абдуллобойбача!

Бо шунидани ин саволу ҷавоб ба ҳамаи бандиёни халосшуда ва халоскорони онҳо маълум шуд, ки ин фойтуннишини амир будааст. Аз ҳама якбора садои:

— Нест бод амир!!—баланд гардид.

Амир бо шунидани ин садо фойтунчиҳои худро ба суръат амр фармуд.

Аспон дар зерини тозиёнаи пай дар пай беамони фойтунчиҳои бо ҳавлии ҷонлангон-лангон давиданд ва дар ду дақиқа ба дасти чап гашта аз пул гузашта аз дарвозаи Шайх Тоҷиддин ба калъаи Гичдувон даромада, аз назарҳо пинҳон гардиданд.

Амир мегурехт ва дар панҷ дақиқа дар майдончаи «кушишхона» гайр аз машъали аз дасти одамони миришаб афтодамонда, ки шӯълаи он милт-милткунон дар фурунишини буд, чизини дигаре наменамуд.

КИСМИ ЧОРҶМ

— Агар худо нони касеро пурра кунад, ҳеч кас наметавонад, ки он нонро нима кунад. — гуён Урмон-Полвон ба меҳмони худ Бозор амин сухан сар кард ва шарҳ дод:

— Дуруст аст, ки бар давлати чаноби олий чашми бад расид. Он шахс гурехтанд. Монанди Абдуллобойбача одамони кӯтоҳандеша ҳам бо ҳамроҳии он кас гурехтанд. Ҳатто ҳуди ман ҳам ба иғвои шайтон даромада, гурехтани шуда будам. Лекин боз сабр кардам, ба карами худовандӣ паноҳ бурда оқибати корро нигарон гаридам...

Урмон-Полвон, пас аз он ки чои сард шудамондан пиёлаи дар пешаш бударо бо ду хӯрт фуру бурда, ба меҳмони худ чои гарм кашида дод, боз ба сухани худ давом кард:

— Оқибат чӣ шуд? Бесару поёни гушнапурзӯр, ки дар аввалҳои инкилоб монанди занбуруғоне, ки дар зери борони пуртӯфони баҳорон аз рег мерӯянд, сар бардошта бошанд ҳам, мачбур шуданд, ки боз сари худро ҳам кунанд ва дар андак вақт монанди пуфакҳои бодхшон баромада пуч шуда монданд.

— Бо ҳамин пуч шуда мондан, доимо ба ҳамин ҳол мондани инҳоро магар шумо боварӣ доред?— гуён Бозор амин сухани Урмон-Полвонро бурид ва илова кард:

— Ман гумон дорам, ки инҳо ба ҳукуматҳо* хабарҳои дурӯғу ростро расонда, кӯшиш хоҳанд кард, ки ба решаи мову шумо теша зананд.

— Дуруст, — гуфт Урмон-Полвон, — агар мо ором нишинем, албатта, онҳо ҳар кор хоҳанд кард. Лекин мо он гуна одамони содда нестем, ки дам нишинем ва онҳо омада ба решаамон теша зананд...

Урмон-Полвон, пас аз он ки пиёлаи холикардаи Бозор аминро аз дасти ӯ гирифта, чой кашида ба пеш худ гузошт, ба эзоҳ кардани сухани худ даромад:

— Масалан, ҳукуматҳо фармуданд, ки мардуми ҳар деҳа аз тарафи худхошон вакил хоҳанд. Ман дар деҳаи худ писари як бои калъачин қадимиро — оксақоли кӯхнаро вакил хоҳондам. Бо ин кор ҳоли деҳа пештарааш барин мондан гирифт. Ҳатто мардум ин вакилро монанди пештара «оксақол» мегӯянд ва дар замони амир аз оксақол чӣ қадар, ки метарсида бошанд, аз ин «вакил» ҳам ҳамон қадар метарсанд.

— Мо ҳам ҳамин тариқа кардем, — гуён Бозор амин сухани Урмон-Полвонро қувват дод.

— Бояд ҳамин тавр мешуд, ҳамин тавр ҳам шуд, — гуфт Урмон-Полвон ва илова кард:

— Дар деҳаҳои дигар ҳам ҳамин тавр карданд. «Беша бе шер нест ва дарьё бе наҳанг» гуфтаанд. Дар ҳар деҳа монанди мову шумо шерҳо ва наҳангҳое, ки кори вакилхоҳиро ба дасти худ гиранд, ёфт мешаванд...

Урмон-Полвон чон худро нӯшида боз чой кашида ба Бозор амин дароз кард ва давом намуд:

— «Дар қатор як нар дошта бошӣ, бораат дар роҳ наместонад» гуфтаанд калъачиҳои қадимӣ. Ана ҳамин «вакилҳо», оксақолҳо «нари» мову шумо мешаванд, бори дар роҳ мондамонро мебардоранд. Чунончи, ман ба сифати як кордон дар туман вакили озуқа ва мудирӣ андоз шуда гирифтаам, ин кор аз як тараф аз ҷониби худо шуда бошад, аз тарафи дигар бо ёрии ҳамин дастнишондан худам вакили деҳа — бо справкаи хуби ин додагӣ ба даст даромад...

* Дар Бухоро дар аввалҳои инқилоб ҳукуматро бо лафзи чамъ «ҳукуматҳо» мегуфтанд.

Бо омадани Хаит амин сухани Урмон-Полвон бурида шуд. Дӯстони дерина якдигарашонро ба бағал кашида, сару рӯ бӯсида вохӯрдӣ карданд, Хаит аминро боло гузаронида нишонда, Бозор амин ва Урмон-Полвон қадре аз ӯ поёнтар нишастанд.

Пас аз пурсупоси якдигар дастхошонро барои фотиҳа бардоштанд. Дар вақти фотиҳаҳои Урмон-Полвон масҳара дошта:

— Илоҳӣ теғи ҳукуматҳо бурро шавад, сафарашон беҳтар шавад, ҳазрати шери худо ва Баҳоваддини балогардон камарашонро банданд, — гӯён даст бар рӯ кашид.

— Шумо дуруст-ку, — гуфт Хаит амин ба Урмон-Полвон, — дар замони пеш ҷаноби олиро ҳамин тарика дуо мекардед. Акнун, ки ба кор даромада гирифтед, ҳукуматҳоро ҳам ҳамон тавр дуо мекунед.

— «Дуруст» шудан даркор аст, — гуфт Урмон-Полвон, дар ҳолате, ки аз ҷойники ҷояш сардшуда ба Хаит амин ҷой кашида меод ва барои қувват додани сухани худ илова кард:

— «Замона бо ту насозад, ту бо замона бисоз», гуфтаанд. Холо мо маҷбур ҳастем, ки бо замона созиш кунем, як рӯз мешавад, ки замона боз барои созиш кардан бо мо маҷбур мешавад.

— Шуморо вакили озуқа ва мудирӣ андоз шудаед гуфтанд; муборақ шавад! — гуфт Хаит амин.

— Худо муборақу хайр гардонад, — гӯён Урмон-Полвон ҷойникро ба дасташ гирифта аз ҷояш хест ва:

— Ҳозир меоям, — гӯён ба дахлез баромад. Аз он ҷо касеро, ки рӯи хавлиро рӯфта гашта буд, ҷеғ зада оварда, ҷойникро ба дасти ӯ дода:

— Ба дарун гӯй, ҷой дам кунанд, дастархон диҳанд. Даррав як табақ ош ҳам пазанд, — гуфт ва боз пас омада ба ҷой худ нишаста, ба сухан даромад:

— Холо гап ба болон вакили озуқа ва мудирӣ андоз шудани ман мерафт, — гуфт ӯ ва давом кард:

— Дуруст аст, ки ман вакили озуқа ва мудирӣ андоз шудам. Лекин ин барои ҳамаамон як давлати худодод аст. Акнун шумо метавонед, ки анборхотонро пури гандум карда, ба дари онҳо қулфҳои калон зада хотирҷамъ бинишинед ва монанди пештара ба ка-

соне, ки ба пешатон омада «аминбобо, аз гушнагӣ мурдам, як кор накунед намешавад» гӯён зорӣ мекунанд, аввал заминхошонро монанди замони амир васика карда гирифта пас аз он агар хоҳед, як ман ё ним ман гандум дихед. Ман бошам, худ медонам, ки аз кӣ озука гирам ва аз кадом кас андоз талаб намоям...

Чой омад, дастархон паҳи гардид ва бар рӯи дастархон, нон ва лаъли чоршарбат* гузошта шуд ва боз сӯхбат давом кард:

— Лекин корхо бояд ба ин ҳол намонад, — гуфт Ҳаит амин, дар ҳолате, ки нону мавизи дар даҳони бедандони худ андохтаашро бо ком ва вораҳояш меҳонд. Пас аз он ки нону мавизи нимхондаашро мурғвор фуру бурд, илова кард:

— Холо ҳукуматхо даҳони моёнро ширин карда истодаанд: кӣ медонад, кӣ фардо чихо хоҳанд кард. Ман метарсам, ки ин даҳанширинихоро, чунон ки нону мавизи шумо дар гулӯи ман монд, моён дуруст фуру бурда натавонем.

— Ҳукуматхо кистанд? — гуфт Ҷрмон-Полвон, дар ҳолате, ки пиёлаи чойро ба Ҳаит амин дароз мекард ва худаш ба ин пурсиши худ ҷавоб дод:

— Ҳукуматхо ҳукумати шӯроии халқии Бухоро анд ва халқи Бухоро бошад, мову шумоем ва вакилонеанд, ки мову шумо хостаем ва ё ин ки хоҳондаем. Навакак ман ба Бозор амин аз ҳамин хусус гап зада истода будам, ки вакилони мо ҳеҷ гоҳ ба решаи мо теша нахоҳанд зад.

«Давидани гӯсола то қаҳдон» гуфтаанд, — гуфт Ҳаит амин ва шарҳ дод:

— Овози вакилоне, ки шумо хостаед, аз туман онсӯтар нахоҳад гузашт. Аммо агар кор андак лат хӯрад, ҳукуматхое ки дар Бухоро нишастаанд, ба тарзе, ки худашон хоҳанд, кор кардан мегиранд ва ба вакили мову шумо гӯш намеандозанд.

— Не, амин бобо, сахв мекунед, — гуфт Ҷрмон-Полвон, — овози вакилоне, ки аз поин хоста шудаанд,

* Чоршарбат — мавиз, қандалот, конфет ва монанди ҳамин чизхое аст, ки ба ҳам омехта дар як лаъли андохта ба пеши меҳмон меоранд.

то марказ мерасад. Ҳатто баъзе вакилони аз пойтахташуда ба марказ аъзо ҳам шуда даромада метавонанд.

— Чӣ тавр? — гуфта Ҳаит амин як саволи тааҷубкорона дод.

— Чунончи, Нуриддинхӯҷаи оголики¹⁰⁴ Қаршӣ,— гӯён ба даъвои худ шохид овард Урмон-Полвон ва эзоҳ дод:

— Нуриддинхӯҷаи оголиқ дар замони ҷаноби олайе аз муқаррабони дарбори хумоюн буд. Дар масъалаи ҷадида қадим бошад, ҷадида машхур муфти Маҳмудхӯҷаи Бехбудии самарқандиро¹⁰⁵ бо рафиқонаш ӯ кушт, бо вучуди ҳаминхо ӯро ки мардум хоста буданд, ба марказ аъзо қарданд.

— Ман ана аз ҳамин гуна корҳо метарсам,— гуфт Ҳаит амин,— Нуриддинхӯҷа як шахси номаълуме нест, ки ӯро деҳқонони Қаршӣ хоста ба марказ фиристода бошанд. Ҳама ӯро мешиносад. Ба марказ аъзо шудани ӯ ҳаминро нишон медиҳад, ки дар марказ ҳам баъзе ҷадидоне ҳастанд, ки бо ҳамин ҳол мондани корро боварӣ надоранд ва бинобар ин бо душманони деринашон оштии шуда, Нуриддинхӯҷа барин одамхоро ба марказ тикқонда, мехоҳанд, ки марказро ба тарафи худ кашанд. Лекин аксарияти марказ он гуна одамҳо нестанд. Дар марказ насоне, ки ба коммунистӣ аз тағи дил дода шудаанд, бисъёранд. Бинобар ин аст, ки дар интиҳоботи ҳозира «бештарин коммунистхоро хохетон» гӯён ташвиқ қарда гаштаанд.

— Коммунистҳо кистанд?— гӯён Урмон-Полвон ба Ҳаит амин як савол дод, дар ҳолате, ки пиёлаи холишударо аз пеши ӯ гирифта, ба Бозор амин чой кашида меод ва ба ин савол ҳам худаш ҷавоб дод:

— Дар миёнаи коммунистҳои Бухоро ҳам мову шумо барин одамон бисъёр ёфт мешаванд. Агар ба шаҳри Бухоро равед, мебинед, ки нимаи мардуми шаҳр коммунист шудаанд. Қори коммунистӣ дар Бухоро «сарқозию пой машқоб аст»*. Дар даруни онҳо аз муллоҳои кӯхна гирифта то машқобҳо ҳам ҳастанд. Дар ин гуна коммунистӣ ҳеч ҷои тарс нест.

* Дар Бухоро анбӯхи мардумро, ки дар даруни онҳо табақҳои гуногун бошад, «сар қозию пой машқоб» мегӯянд.

— Маълум мешавад, ки, гуфт Ҳант амин, дар ҳолате, ки сарашро бо аломати инкор мечунбонид,—шумо аз корхое, ки ҳозир шуда истодааст, хабар надоштаед. «Тозакунни коммунистон» гуфта як бало баровардаанд. Дар тозакуний бой, мулло, одамони бообрӯйро аз миёнаи коммунистон бароварда партофта истодаанд. Бо ин тозакуний козиҳо берун мераванд ва коммунистон холис аз «машкобҳо» шуда мемонанд. Ана агар кор ба дасти ҳамин гуна одамҳо монад, дар он вақт холи мо чӣ тавр хоҳад шуд. Дар он вақт аввал ба сари аъзои марказ, ки Нуриддинхӯча аст, агар об резанд, баъд аз он ба сари мо оташ хоҳанд даргиронид. Мо бояд пешомадхоро аз рӯи аҳволи Туркистон ва Русия дидан гирем.

— Агар мо то он вақт ором нишинем, албатта, ҳар кор мешавад, — гуфт Урмон-Полвон, — мо бояд дар ҳар фурсат, ки рост меояд, дар фикри кори худ бошем. Хусусан дар вақте ки дар марказ ҳам касоне ёфт шаванд, ки ба Нуриддинхӯчан оголиқ барин одамҳо ёрӣ меода бошанд, кори мо боз ҳам осонтар мешавад. Зеро баъзе чадидоне, ки ба вай ёрӣ додаанд, ба мо ҳам ёрӣ хоҳанд дод. Дар он сурат агар онҳо аз дарун вайрон кунанд, мо аз берун вайрон мекунем. Хулоса, коре мекунем, ки ба сари мо оташ даргиронда наметавонанд.

— Шумо як гапи бисъёр ачиб задед-ку, — гуфт Бозор амин ба Урмон-Полвон, — магар мо ба чадидон дода шуда кор мекунем? Дар он вақт боз ҳамон мактаби усули чадидкушӣ, боз ҳамон мардумро аз динбарорӣ, боз ҳамон ба сари муллоён обрезаӣ сар шудан мегирад. Натиҷаи ин корҳо боз ҳамон барҳам хӯрдани урфу одатҳои кӯҳна мешавад, ки мо боз ба канор барои мо мемонем.

— Шумо гапи бисъёр ачиб зада истодед, — гуфт Урмон-Полвон қадре шӯрида ба Бозор амин, — мо ба чадидон дода намешавем, балки онҳо ба мо дода мешаванд, аз мо мадад металабанд. Дар он сурат қувват ба дасти мо мешавад. Худо диҳад, ки ҳамин тавр як кор шуда монад, натиҷаи он боз омада ба тахти худ нишастани ҷаноби олий мешавад. Магар чадидон мамлакатро саришта карда метавонанд?

— Ана барои ҳамин кор тайёр шудан даркор аст,— гуфт Ҳаит амин хурсандона,— «Нуриддинхӯҷаи оғолик ба марказ аъзо шудааст, ман вакили озука ва мудирӣ андоз шудам» гуфта хурсанд шуда фирефта гардида гаштан маза надорад. Зеро то ҷаноби олий ба тахти худ омада нанишинанд, мо осуда нахоҳем буд.

— Ман,— гуфт Ҷумон-Полвон,— фиреб хӯрда, ё ин ки хурсанд шуда ба кори ҳукумат надаромадаам. Балки барои ин даромадаам, ки то вазидани бод аз тарафе «оре», «бале» гуфта гардам. Магар нагуфтаанд, ки «аз беруни бало будан, дар даруни он будан беҳтар аст»?

— Ман ба шумо «аз даруни бало бароед» намегӯям,— гуфт Ҳаит амин,— лекин «як вақт бод меҳезад ва хасрӯбахоро гирифта мебарад» гуфта мунтазир шуда нишастан дуруст нест гуфтан меҳодам. «Барои бархезондани ҳамон бод тайёри дидан даркор аст» мегӯям.

— Шумо ва шумо барин бообрӯйхоро аз андоз озод мекунам, ин тайёри дидан аст барои бодхезонӣ; ғаллан шумо ва шумо барин бообрӯйхоро нигоҳдорӣ мекунам, ин ҳам тайёри дидан аст барои бодхезонӣ; ба муқобили ин, камбағалхоро боб карда ҷизҳоеро, ки ҳукумат ба туман андохтааст, аз онҳо рӯёнда дода, онҳоро аз ҳукуматҳо безор мекунам, ин ҳам тайёри дидан аст барои бодхезонӣ.

— Ин кам аст,— гуфт Ҳаит амин,— боз ҳам дурусттар тайёри дидан даркор аст.

— Масалан чӣ тавр? — Ҷумон-Полвон пурсид.

— Ҷаноби олий гурехтанд,— гуфт Ҳаит амин, дар ҳолате, ки аз ҷашмони ӯ ду-се ҷазира ашк ба рӯяш ҷорӣ шуда омад ва пас аз он ки рӯмолчаашро аз кисааш бароварда, ҷашмонашро пок кард, ҷухани худашро давом дод:

— Бештари сарбозони ҷаноби олий бо ярокхошон пароканда шуданд. Як қисми ин ярокҳо ба дастӣ мову шумо даромада бошад ҳам, ҳоло бештаринаш ба дастӣ ҳамон сарбозҳои пештара аст, ё ин ки ба дастӣ дуздҳои майда гузаштааст. Қоре карда ана

хамин ярокхоро ба даст дароварда, дар чоҳон мустаҳкам пинҳон карда мондан даркор аст...

Ҳаит амин, пас аз он ки нафасашро рост гирифта, бо чоҳ дар пешаш сард шудамонда ҳалқашро тар кард, гуфт:

— Ана ин ярокҳо на ин ки бодҳои даргузари биёбониро, балки бодҳои, ки монанди «дами» позаре-зони Ғичдувон оташҳои ҷўянгудозро шўълавар хоҳанд кард, бармехезонанд.

— Аз ин хусус хотирчамъ шуда метавонем,—гуфт Урмон-Полвон.

— Хотирчамъ шудан ҳаргиз дуруст нест,—гуфт Ҳаит амин бо ҷиддият,—бояд шунида бошед, ки ҳукуматҳо барои ёфта гирифтани хамин гуна ярокҳо комиссия баровардаанд. Агар мо андак хотирчамъ шуда нишинем, бештарини он ярокҳо ба дасти ҳукуматҳо мегузарад.

Ана кори хамин комиссия,—гуфт Урмон-Полвон,—кори моро сабук карда, ба мо барои хотирчамъ шудан роҳ мекушояд.

— Чӣ гуна? — гуфта таачҷубкунон пурсид Ҳаит амин.

— Зеро агар хамин комиссия намебуд, мо ба касе «яроқи дар даст доштаатро ба мо супор» гуфта наметавонистем, агар гўем ҳам, ғайри надошт; зеро ки ӯ яроқро намедод. Агар овозамонро баланд мекардем, ҳукумат мешунид. Дар натиҷа боз яроқ на ин ки ба дасти мо, балки ба дасти ҳукумат мегузашт...

— Холо чӣ? — гуфта боз Ҳаит амин савол дода сухани Урмон-Полвонро бурид.

— Холо,—гуфт Урмон-Полвон,—бо омадани ин комиссия кор ранги дигар мегирад. Зеро комиссия бо маслиҳати мо кор мекунад. Дар он вақт мо беяроқонро ба комиссия нишон медиҳем ва касонро, ки дар ҳақиқат яроқдоранд, тарсонда, мумкин аст, ки ба осонӣ яроқи онҳоро ба дасти ҳудамон дарорем.

— Шумо, ки,—гуфт Ҳаит амин ба тарзи мунозира,—беяроқонро ба комиссия нишон медиҳед ва комиссия ҳам аз он одам яроқе ёфта наметавонад, пас чӣ гуна комиссия ба шумо, ба сухани шумо бовар мекунад?

— Мо белроқонро ба комиссия нишон дода, ҳаман корро ба дасти ӯ партофта намонем,—гуфт Урмон-Полвон,— вақте ки комиссия ӯро зада кин карда, аз вай чизе наёфт, мо монанди як ислоҳгар ба миёна даромада, он одамро дида ӯро розӣ мекунем, ки ба воқитаи мо яроқеро харида «аз они худам» гӯён ба комиссия супорад ва худро халос кунад.

— Аз ин чӣ фоида мебарояд?—гуфт Ҳаит амин,— гайр аз он ки шумо ба он одам як яроқ мефурушед, фоидаи дигаре надорад. Дар натиҷа боз зиёдатар яроқ аз даст меравад.

— Аввалаш, он ки,—гуфт Урмон-Полвон,— мо яроқи қоронро ба вай намефурушем, ки он ба дасти ҳукумат афтада ба мо зарар шавад. Дуйӯм он ки агар як одам ноҳақ ба даст афтада, азоби бисёре дида окибат ба яроқ харида додан маҷбур шавад, мо метавонем, ки бо ин тадбир яроқдоронро ба ваъдаи ба дасти комиссия наафтадани онҳо яроқашонро аз дасташон гирем.

Урмон-Полвон, пас аз он ки пиёлаи охирини чои сардшударо нӯшид, илова кард:

— Ман намегӯям, ки ба дасти ҳукумат ҳеҷ яроқ намеафтад. Меафтад. Лекин дар ҳар ҳол бештарини яроқҳо ба дасти мо хоҳад даромад...

— Ош тайёр шуд,— гуфта омадани хизматгор сухани Урмон-Полвонро бурид.

— Гӯй, кашаида диҳанд, худат офтобаву дастшӯиро биёр,—гуфт Урмон-Полвон ба хизматгор ва худаш ҳам барои ёзидаи беруи баромада рафт...

* * *

Дар меҳмонхонаи Урмон-Полвон меҳмонон палавро хӯрда дастархонро гундошта акнун ба чойиӯшӣ даромада буданд, ки аз дарвозаи ҳавлӣ як тӯда пойбараҳнагон даромада омаданд. Онҳо бе он ки руҳсате гиранд, ба рӯи суфа баромада, аз дари боло ба даруни меҳмонхона нигоҳ карданд.

— Ҳа, чӣ гап?— гуфта пурсид аз онҳо Урмон-Полвон.

— Боз чӣ гап мешуд,— гуфт яке аз онҳо оташии шуда ва эзоҳ кард:

— Одамони озука ба хонаи мо пахш карда даромада, як пуд, ним пуд гандум, чуворӣ, арзан ва ё мошери, ки мо як зимистони озод хезумкашӣ карда барои хӯроквории бача-качагонамон тайёр карда будем, рӯфта чӣда бурданд. Ин чӣ тавр бедодист?

— Магар шумоён ба қонуни ҳукумат иттиҳоб на-мекунед?— гуфт Урмон-Полвон ба онҳо дӯғ зада.

— Аз рӯи шунди мо,— гуфт яке аз онҳо,— ҳукуматҳо гуфтаанд, ки ғалла аз бойҳо, ба ризони худшошон ҳарида гирифта шавад. Аммо нагуфтаанд, ки аз камбағалҳо пахш карда гиранд.

— Он касе, ки ғаллаи шуморо гирифт, магар аз шумо ҳарида нагирифт ва ба шумоён дастхат на-дод?— Урмон-Полвон пурсид.

— Дастхат дод,— гуён яке аз онҳо аз қисми худ коғазпарчаҳои кӯхнаро бароварда нишон дод ва ило-ва кард:

— Магар мо ин дастхатҳоро тар карда мехӯрем?

— Ҳамин дастхатҳо пул аст,— гуфт Урмон-Полвон дӯғзанон,— ҳар вақт ки аз Бухоро пул ояд, ҳамин дастхатҳоро дода пули нақд гирифтаи мегиред.

— Дар мо,— гуфт яке аз онҳо,— барои интизорӣ бурдан тоқат нест. Барои мо ҳамин рӯз ғалла дар-кор аст, вагарна аз гуруснагӣ мемирем. Мо ғалла-ро аз замини хирман-хирман набардоштаем, мо ҳа-ридахӯр...

— Бас, бас,— гуфт Урмон-Полвон сухани он кас-ро бурида,— ҳоло шумоён раветон, ман фардо таҳ-қиқ карда мебинам, агар дар ҳақиқат шумо ғаллаи эъдатӣ надошта бошед ва ғаллаатонро бо ризову рағбати худ нафурӯхта бошед, дар он вақт ягон чо-раашро мебинем.

— Мо шуморо фардо аз кучо меёбем?— гуфта пурсид яке аз онҳо.

— Аз Хоча Ориф, аз идоран озука.

— Ҳамин рӯз он чо рафта, шуморо наёфта, ин чо омадаем: боз фардо ҳам ҳамин тавр саргардон на-шавем?

— Мо белроқонро ба комиссия нишон дода, ҳаман корро ба дасти ӯ партофта намонем,— гуфт Урмон-Полвон,— вақте ки комиссия ӯро зада кин карда, аз вай чизе наёфт, мо монанди як ислоҳгар ба миёна даромада, он одамро дида ӯро розӣ мекунем, ки ба во-ситаи мо яроқеро харида «аз они худам» гӯён ба ко-миссия супорад ва худро халос кунад.

— Аз ин чӣ фоида мебарояд?— гуфт Ҳаит амин,— гайр аз он ки шумо ба он одам як яроқ мефуру-шед, фоидаи дигаре надорад. Дар натиҷа боз зиёда-тар яроқ аз даст меравад.

— Аввалаш, он ки,— гуфт Урмон-Полвон,— мо яроқи короиро ба вай намефурушем, ки он ба дасти ҳукумат афтада ба мо зарар шавад. Дуйӯм он ки агар як одам ноҳақ ба даст афтада, азоби бисъере дида окибат ба яроқ харида додан маҷбур шавад, мо метавонем, ки бо ин тадбир яроқдоронро ба ваъдаи ба дасти комиссия наафтадани онҳо яроқашонро аз дасташон гирем.

Урмон-Полвон, пас аз он ки пиёлаи охирини ҷои сардшударо нӯшид, илова кард:

— Ман намегӯям, ки ба дасти ҳукумат ҳеч яроқ намеафтад. Меафтад. Лекин дар ҳар ҳол бештарини яроқҳо ба дасти мо хоҳад даромад...

— Ош тайёр шуд,— гуфта омадани хизматгор су-хани Урмон-Полвонро бурд.

— Гӯй, кашида диҳанд, худат офтобаву дастшӯи-ро биёр,— гуфт Урмон-Полвон ба хизматгор ва ху-даш ҳам барои ёзидани берун баромада рафт...

* * *

Дар меҳмонхонаи Урмон-Полвон меҳмонон па-лавро хӯрда дастархонро ғундошта акиун ба ҷойи-и даромада буданд, ки аз дарвозаи хавлӣ як тӯда пойбараҳнагон даромада омаданд. Онҳо бе он ки рух-сате гиранд, ба рӯи суфа баромада, аз дари боло ба даруни меҳмонхона нигоҳ карданд.

— Ҳа, чӣ гап?— гуфта пурсид аз онҳо Урмон-Пол-вон.

— Боз чӣ гап мешуд,—гуфт яке аз онҳо оташии шуда ва эзоҳ кард:

— Одамони озука ба хонаи мо пахш карда даромада, як пуд, ним пуд гандум, чуворӣ, арзан ва ё мошери, ки мо як зимистони озод ҳезумкашӣ карда барои хӯроквории бача-качагонамон тайёр карда будем, рӯфта чнда бурданд. Ин чӣ тавр бедодист?

— Магар шумоён ба қонуни ҳукумат итлоат на-мекунед?—гуфт Урмон-Полвон ба онҳо дӯғ зада.

— Аз рӯи шуниди мо,— гуфт яке аз онҳо,— ҳукуматҳо гуфтаанд, ки ғалла аз бойҳо, ба ризии худхошон харида гирифта шавад. Аммо нагуфтаанд, ки аз камбағалҳо пахш карда гиранд.

— Он касе, ки ғаллаи шуморо гирифт, магар аз шумо харида нагирифт ва ба шумоён дастхат на-дод? — Урмон-Полвон пурсид.

— Дастхат дод,—гӯён яке аз онҳо аз киси худ коғазпарчаҳои кӯхнаро бароварда нишон дод ва ило-ва кард:

— Магар мо ин дастхатҳоро тар карда мехӯрем?

— Ҳамин дастхатҳо пул аст,—гуфт Урмон-Полвон дӯғзанон,— ҳар вақт ки аз Бухоро пул ояд, ҳамин дастхатҳоро дода пули нақд гирифтаи мегиред.

— Дар мо,— гуфт яке аз онҳо,—барои интизорӣ бурдан тоқат нест. Барои мо ҳамин рӯз ғалла дар-кор аст, вагарна аз гуруснагӣ мемирим. Мо ғалла-ро аз замин хирман-хирман набардоштаем, мо харидахӯр...

— Бас, бас,— гуфт Урмон-Полвон сухани он кас-ро бурида,— ҳоло шумоён раветон, ман фардо таҳ-қиқ карда мебинам, агар дар ҳақиқат шумо ғаллаи зиёдатӣ надошта бошед ва ғаллаатонро бо ризову рағбати худ нафурухта бошед, дар он вақт ягон чо-раашро мебинем.

— Мо шуморо фардо аз кучо меёбем?— гуфта пурсид яке аз онҳо.

— Аз Хоча Ориф, аз идораи озука.

— Ҳамин рӯз он чо рафта, шуморо наёфта, ин чо омадаем: боз фардо ҳам ҳамин тавр саргардон на-шавем?

— Имрӯз рӯзи чумъа аст, имрӯз рӯзи бекорӣ ва истироҳати мост. Фардо, албатта, дар идора мешавам, — гуфт Урмон-Полвон ва илова кард:

— Хуб, тезтар бароед, дар рӯзи истироҳат—одамро аз чонач безор накунад...

Вақте ки пойбараҳнагон аз суфа мефуромадан. Урмон-Полвон онҳоро ба меҳмонони худ нишон дод:

— Ана ин ҳам бод аст! — гуфт.

Пойбараҳнагон акиун аз дарвоза баромада исто ба буданд, ки як милиционер савор аз дарвоза асп давонда даромада аз аспаш фуромад ва аспашро ба яккамех баста, ба рӯи суфа баромада, аз дари меҳмонхона ба Урмон-Полвон нигоҳ карда:

— Полвон, зуд хезед! — гуфт.

— Чӣ гап? — гуфта пурсид Урмон-Полвон бо рангҳои париди.

— Аз Бухоро комиссия омад ва шуморо «зуд биёнд» гуфт.

Дар ҳолате, ки ба рӯи Урмон-Полвон бо шунидани сухани охирии милиционер қадре хун давида буд:

— Ҳозир! — гӯён аз чояш хест ва либосҳоиашро пӯшидан гирифт...

Милиционер аз суфа фуромада дар пеши аспаш рафта ба Урмон-Полвон мунтазир шуда истод. Меҳмонон ҳам барои рафтан аз чояшон хестанд ва Ҳант амин ба Урмон-Полвон.

— Ана ин аввали он бодест, ки монанди дами позарезон оташҳои ҷӯянгудодро шӯълавар хоҳад кард, — гуфт.

— Дар ин оташ худамо ҳам насӯзем гуфта ман метарсам, — гуфт Бозор амин...

Дар ҳолате, ки бо таъсири ин сухани охирии дар башарахошон аломати андӯх намоён шуда буд, ҳаммагӣ аз меҳмонхона баромадан ва баъд аз понздаҳ дақиқа дар роҳи Ҳоча Ориф гарду губорхое, ки аз зери суми аспҳо мехест, ин чехраҳои гамолудро губоролуд ҳам мекард.

Дар Хоҷа Ориф, дар қозихонаи пештара комиссияи фавқуллоддаи атрофи Бухоро ҷойгир шуда буд. Дар меҳмонхонаи қозихона, ки ба хонандағони мо шинос аст, раиси комиссия манзил карда буд. Бо ӯ Урмон-Полвон, ки ӯро милиционерони махсус рафта оварда буд, сӯхбат мекард.

Раиси комиссия, пас аз он ки бо Урмон-Полвон пурсупос карда аҳволи туманро пурсид ва хизмати ба гардангирифтаи ҳудашро баён намуд, ба ӯ гуфт:

— Аввал аз худатон пурсем, Полвон, дар дасти шумо аз ғурезағони амири чӣ қадар яроқ мондааст. Онҳо дар кучоанд ва онҳоро кай оварда ба мо месупоред?

— Дар дасти ман, — гуфт Урмон-Полвон, — аз замони пеш боз як таппонча ва як милтики шохдори қадимӣ буд. Ба муносибати ҷанг, одамони амир ба сурати маҷбурӣ ба гардани ман берданкаро овехта буданд. Ҳамаи инҳо дар хонаи ҳудам аст. Ҳар вақт, ки хоҳед, оварда месупорам, фидои саратон...

Урмон-Полвон, пас аз он ки як лаҳза хомӯш истода чеҳраи ба андеша фурурафтаи ҳамсӯхбати ҳудашро аз назар гузаронид, илова кард:

— Лекин агар берданкаро барои ниғахдории ҳудам ба ҳудам монед, бисъёр миннатдор мешавам. Ба сабаби ин ки ман ба хизмати ҳукумат даромада, бо садоқат кор карда истодаам, душманонам бисъёр шудаанд. Зеро дар туман одамоне, ки амиро фаромӯш накардаанд, хеле бисъёранд. Ба болои ин дар туман дуздони майдан яроқдор бисъёр шудаанд. Агар инҳо донанд, ки ман ҳамаи силоҳҳои ҳудамро ба ҳукумат супурдаам, албатта, ба ман ҳучум хоҳанд кард. Хавлиам дар як ҷои бисъёр нобоб, дар домани ҷул, дар ҷойҳои рег пахшкарда аст. Аз он ҷо фаръеди ман ба ҷое намерасад. Ба муқобили ин гуна ҳучум барои ман яроқ даркор аст, ки ҳудамро муҳофиза кунам.

— Холо, — гуфт раиси комиссия, — шумо ҳамаи силоҳҳои дар дасти доштаатонро оварда супоред. Пас аз он, агар шумо дар ҳусуси ҳамаи яроқғундори хиз-

— «Хам лаъл ба даст ояду ҳам ёр наранчад» гу-
ед-а, Полвон, — гӯён раиси комиссия сухани ўро тас-
дик кард.

— Албатта, «чомаи бо маслиҳат буридашуда ку-
тоҳ намеояд» гуфтаанд, — гӯён Урмон-Полвон боз су-
хани худро қувват дод:

— Хуб, — гуфт раиси комиссия, — шумо касонеро,
ки ба даст ярок доранд ва касонеро, ки ба мо душ-
мананд, мувофиқи доништагини худатон рӯйхат карда
дихед, ба он гуна одамҳо чӣ тавр муомила карданро
худамо медонем.

— Дуруст, — гуфт Урмон-Полвон, — лекин...

Урмон-Полвон аз сухан бозистода ба дубора дар-
гирондани папироти немсхӯхтааш худро машғул кар-
да, диққати ҳамсӯхбати худро ба ин «лекин» ба хубӣ
кашид.

Раиси комиссия ба дубора гап сар карда гапи худ-
ро тамом кардани Урмон-Полвон нигарон нашуда:

— Лекин чӣ? — гуфта пурсид.

Урмон-Полвон давом кард:

— Лекин ҳамин қадарашро ҳам гуфта гузашта-
нам даркор аст, ки ҳозир ҳар кас худро «ситамди-
дан замони амирӣ», «камбағал, меҳнаткаш» ва «дар
хизмати боён ҷафодид» карда нишон медиҳад. Ана
ба ин гуна суханҳои ҳавоӣ бовар накарда, ҳар корро
пухта тафтиш карда дидан даркор аст.

— Албатта, — гуфт раиси комиссия ва барои қув-
ват додани сухани ҳамсӯхбати худ ҳикоят сар кард:

— Дар аввали инкилоб, — гуфт ӯ, — отряди мо,
ки амирро пеш карда ба роҳ баромада будааст, ба
Ғичдувон омадааст. Дар он ҷо як ҳавли калонро ди-
да дар он ҳавли манзил кардани шудааст.

— «Вақте ки отряд ба он ҳавли мебарояд, ўро як
одами камбағали пойбараҳна, ки либосҳояш дарида
ва миёнаш аз рӯй бо ресмон бастагӣ будааст, пеш-
воз мегирад.

«— Ту кистӣ? — гуфта пурсидааст сардори отряд
аз он камбағал.

«— Ман یتими бой, — он одам ҷавоб додааст.

«— Хӯчаинат дар кучост?

«— Гурехт, падарлаънат!

«— Хуб, ин тавр бошад, ту барои мо чой дех!

«— Марҳамат кунетон, ҳавлӣ беруну дарун хо-
лӣ аст, меҳмонхона бо палосаш истодааст. Биринч,
равған, орд, чав, қанд ва чой ҳам ҳаст, — гуфтааст
ятим ва ҳайвонҳои дар таҳти собот бударо ба сар-
дор нишон дода давом кардааст:

«— Ана дар ин ҷо модагов, барзгов, асп ва гӯс-
фандони бӯрдоқӣ ҳам ҳастанд.

«— Бисъёр нағз, — гуфтааст сардор, — ту дари
меҳмонхонаро кушо!

«— Хуб! — гӯён ятим рафта меҳмонхонаро кушо-
да сардорро ба он ҷо даровардааст.

«Сардор зинат ва орастагиҳои даруни меҳмонхо-
наро дида, ҳайрон мондааст ва он камбағали пойба-
раҳнаро пеши худ ҷеғ зада;

«— Ту дар ин бой чанд сол боз кор мекунӣ? —
гуфта пурсидааст.

«— Бист сол боз, — камбағал ҷавоб додааст.

«— Чои хобу хезат кучост?

«— Зимистон дар оғил, тобистон дар суфайи пеши
оғил меҳобам.

«— Дар зери худ ҷӣ меандозӣ?

«— Дар зимистон пахол, дар тобистон дар замини
хушк хобидан мегирам.

«— Дар болои ҳамин гуна кӯрпачаҳо дар умрат
ягон бор хобидӣ? — гӯён сардор як кӯрпачаи атласро,
ки дар меҳмонхона будааст, ба камбағал нишон до-
дааст.

«— Ман дар умри худ ба рӯи ин кӯрпачаҳо қа-
дам намонидам, — гӯён камбағал як оҳ кашидааст.

«— Э, бечора! — гӯён сардор он кӯрпачаро аз
рӯи меҳмонхона гирифта, ба он камбағал дароз карда:

«— Ма, ниро гир, имшаб ба болои ҳамин бихоб! —
гуфтааст.

«— Садқаатон шавам-э, — гӯён камбағал кӯрпа-
чаро аз дасти сардор гирифтааст.

«— Аз ман миннатдор шудани ту лозим нест, —
гуфтааст сардор ва эзоҳ додааст:

«— Ин ҳаққи худат, ҳаққи хизмати худат аст.

«— Гурехт, падарлаънат!

«— Хуб, ин тавр бошад, ту барои мо чой дех!

«— Марҳамат кунетон, ҳавлӣ беруну дарун хо-
лӣ аст, меҳмонхона бо палосаш истодааст. Биринч,
равған, орд, чав, қанд ва чой ҳам ҳаст, — гуфтааст
ятим ва ҳайвонҳои дар таҳти собот бударо ба сар-
дор нишон дода давом кардааст:

«— Ана дар ин ҷо модагов, барзгов, асп ва гӯс-
фандони бӯрдоки ҳам ҳастанд.

«— Бисъёр нағз, — гуфтааст сардор, — ту дари
меҳмонхонаро кушо!

«— Хуб! — гӯён ятим рафта меҳмонхонаро кушо-
да сардорро ба он ҷо даровардааст.

«Сардор зинат ва орастагиҳои даруни меҳмонхо-
наро дида, ҳайрон мондааст ва он камбағали пойба-
рахнаро пеши худ ҷеғ зада;

«— Ту дар ин бой чанд сол боз кор мекуӣ? —
гуфта пурсидааст.

«— Бист сол боз, — камбағал ҷавоб додааст.

«— Ҷои хобу хезат кучост?

«— Зимистон дар оғил, тобистон дар суфаи пеши
оғил меҳобам.

«— Дар зери худ ҷӣ меандозӣ?

«— Дар зимисон пахол, дар тобистон дар замини
хушк хобидан мегирам.

«— Дар болои ҳамин гуна кӯрпачаҳо дар умрат
ягон бор хобидӣ? — гӯён сардор як кӯрпачаи атласро,
ки дар меҳмонхона будааст, ба камбағал нишон до-
дааст.

«— Ман дар умри худ ба рӯи ин кӯрпачаҳо қа-
дам намондаам, — гӯён камбағал як оҳ кашидааст.

«— Э, бечора! — гӯён сардор он кӯрпачаро аз
рӯи меҳмонхона гирифта, ба он камбағал дароз карда:

«— Ма, инро гир, имшаб ба болои ҳамин бихоб! —
гуфтааст.

«— Садқаатон шавам-э, — гӯён камбағал кӯрпа-
чаро аз дасти сардор гирифтааст.

«— Аз ман миннатдор шудани ту лозим нест, —
гуфтааст сардор ва эзоҳ додааст:

«— Ин ҳаққи худат, ҳаққи хизмати худат аст.

Ҳамаи моли бой аз хизмати ту ва аз хизмати монанди ту меҳнаткашон пайдо шудааст.

«— Хуб, хуб, — гӯён камбағал он кӯрпачаро бурда ба як хонача тикқондааст.

«Сардор ду чомаи абрешими зеҳкалонро, ки ба тори меҳмонхона овезон будааст, миёнбанди шоҳиро, ки бо калапӯши зардӯзӣ бар сари меҳ будааст, мӯзаи америкони наверо, ки бо курта-эзори суф дар токи меҳмонхона будааст, дида боз ятимро ҷеғ задааст.

«— Лаббай, тақсир! — гӯён камбағал давида омадааст.

«— Тақсир» нагӯй, «рафиқ» гӯй, — гуфтааст ба вай сардор ва илова кардааст:

«— Гир, ин либосхоро пӯш.

«Сардор, чомаҳо, курта-эзор, мӯза, миёнбанд ва калапӯшро гундошта ба ятим додааст.

«Қамбағал ба даҳлез баромада курта-эзори кӯхнаи даридан чиркинро аз танаши кашаи дода, курта эзори суфи навро пӯшида гирифтааст. Чомаҳои абрешими пӯшида бо миёнбанди шоҳӣ аз рӯй миёнашро бастааст. Мӯзаи америкони пӯшида ва калапӯши зардӯзиро ба сараш монда ба чашми сардор намудор шудааст ва ба ҳар тарафи либосҳои худ чашм андохта:

«— Ин либосҳо ба ман намезебидагӣ барин менамоянд-ку, — гуфтааст.

«— Ҷиннигӣ накун! — гуфтааст сардор ба ӯ, — ҳар чизе, ки аз ин пеш ба бойҳо мезебид, акнун аз онҳо меҳнаткашон аст ва ба онҳо мезебад. Рав, бедаву ҷави хӯҷаинатро ба аскарҳо нишон дех, аспҳоро ба хӯрок монанд...

«Аспҳоро ба яккамехҳо ва охурҳо баста хӯрок додаанд, яшиқҳои тирӯдорро дар айвонҳо гузоштаанд, аробаҳоро дар кӯча қатор карда мондаанд, аскарони сурх ва партизанҳои сурх шинельҳои худро паҳн карда, ба рӯи ҳавлӣ ва суфа ёзидаанд, командирҳо дар меҳмонхона ҷой гирифтаанд...

«Боз сардор яtimi бойро ҷеғ зада:

«— Акнун анбори озукани бойро нишон дех, — гуфтааст.

«— Марҳамат кунед, — гӯён ятим худаш пеш даромада, сардорро ба хавлии дарун бурдааст ва дар он чо дари як анборчаро кушода қанд, чой, биринч ва рағани дар он чо бударо ба сардор нишон додааст.

«Сардор як сарқанди якпутиро бо чанд қадоқ чой ба камбағал инъом кардааст. Пас аз он ба кадри якрӯза хӯрокворӣ барон аскарон чудо карда, аз он чо бароваронда, боз дари анборчаро қуфл карда калидашро ба дасти камбағал дода ба вай шӯхикунон:

«— Ту акнун хӯчаин шудӣ, — гуфтааст.

«— Хайрият, ки аз ин пеш хӯчаин нашуда будаам, вагарна имрӯз аз ин ҳама чизҳо чудо шуда гириякунон мегаштам. Ҳоло бошад, либосҳои дар умрам напӯшидагиҳоямро пӯшида, чизҳои дар умрам нахӯрдагиҳоямро хӯрда шодӣ мекунам, — гуфтааст камбағал ва коғазии сиёҳи сарқандро кушода аз бадани сафеди барфмонанди он як лесида гирифта:

«— Ох, ох, ох, ин чӣ гуна ширин аст? — гуфтааст.

«— Хӯчаини ту оё бои калон буд? — гӯён сардор аз ятим пурсидааст.

— Бои бисъёр калон буд, аз чор бои тумани Ғичдувон яқта ҳисоб меёфт.

«— Ӯ чизҳои қиматбаҳои худро дар кучо гӯронид?

«— Хӯчаини ман, — гуфтааст ятим, — бисъёр доғду¹⁰⁶ буд. Аз вақте ки чанг сар шуд, ӯ аробаҳоро қатор карда шабу рӯз мол кашонид. Аробаи охириро дишаб, вақте ки амир аз хавлии Абдуллобойбача — тӯксобаи чаъфаригӣ баромада, Зарафшонро гузашта ба ҷӯли Қаршӣ гурехт, бор кард.

«— Ба кучо кашонда бошад? — гуфта пурсидааст сардор.

«— Надонам он сабилмондаҳоро ба кучо бурда тикконда бошад? Дар хонаҳои дарунаш бояд ҳоло ҳам як қатор чизҳоиаш бошад, — гуфтааст ятим ва илова кардааст:

«— Биёед, аз назар гузаронед!

«— Майлаш, — гуфтааст сардор, — ин тавр бошад, пеш даро.

Ятим пеш даромадааст ва сардор аз думболи ӯ,

ҳамаи хонаҳоро кушода аз назар гузаронидаанд, дар он хона ба ғайр аз як қатор палос ва косаву чойникҳои дар тоқхояшон чидашуда чизи дигаре набудааст.

«— Хуб, — гуфтааст сардор, — ҳар чизе, ки дар ҳавлии дарун ва беруни бой ҳаст, ҳамааш аз онӣ туст. Нағзакак саришта кун, дар як рӯз ҳамаашро исроф карда нобуд нақун.

«— Куллуқ! — гуфтааст ятим.

«— Ин тавр нағӯй, ҳама моли худӣ туст, — гуфтааст сардор ва пурсидааст:

«— Зан дорӣ?

«— Не.

«— Ягон духтари бечораро ёфта хонадор шав. Чуфти говро қор фармуда дар заминҳое, ки аз бой мондааст, деҳқонӣ кун...

«Отряд пас аз хӯрок хӯрдан аз он ҳавлии кӯчида аз думболи гурезагони амири афтодааст...

«Фардои он рӯз ба Ғичдувон ревком омадааст. У эълон кардааст, ки молҳои подшоҳӣ ва молҳои амалдорони амир, ки бо амир гурехтаанд, забт карда шавад. Аммо молҳои шахсҳои хусусӣ мусодира карда нашавад ва молҳои касоне, ки аз хонашон гурехтаанд, ниғаҳдорӣ карда шуда, соҳибонашонро ҷеғ зада оварда ба худашон супурда шавад.

«Ҳамон рӯз ятими мазкур, чанд ятимҳои дигарро ҷеғ зада оварда, нуриҳои порухонаи ҳавлиеро, ки як рӯз пеш дар он ҷо отряд манзил карда буд, ба як тараф гардондааст ва аз зери нури сандуқ-сандуқ молҳои қиматбаҳо, той-той газвор ва дигар чизҳои пурбаҳо баромадан гирифтааст.

«Худи он камбағал соҳиби ҳақиқии он ҳавлии шуда баромадааст, ки либосашро тағйир дода ба болои молу ашёи худ монда будааст».

Раиси комиссия пас аз он, ки ҳикояи худро ба поён расонид:

— Бинобар ин ман, — гуфт ӯ, — ба оху воӣ даридаҷомагон фиреб намехӯрам.

— Ҳамин тавр шавад-дия, — гуфт Ҷрмон-Полвон ва бо ваъдаи фардо оварда супоридани яроқи худ ва рӯйхат кардани касоне, ки дар даст яроқ доранд, аз пеши раиси комиссия баромад.

Вақте ки Ҷрмон-Полвон аз пеши комиссия барома-
да, ба Ҳант амин ва Бозор амин, ки бо ҷеғ задани
махсуси раиси комиссия омада мухтазири навбат шу-
да истода буданд, бо овози пасти:

— Аз покориҳои якта-дута додан даркор аст,—
гуён аз суфа фурумада рафт...

• • •

Пагоҳони Ҷрмон-Полвон, ки омада дар идораи худ
нишаст, дирӯза пойбараҳнагон ҳам, ки аз ваҷҳи но-
ҳақ гирифта шудани галлаҳои арз карда буданд,
расида омаданд.

Имрӯз Ҷрмон-Полвон онҳоро хуш қабул кард, ба-
рои нишастанишон ҷой нишон дод ва котиби худро
ҷеғ зада ба рӯйхат кардани номҳои онҳо амр фармуд.

Вақте ки котиб қалам, қоғаз ва сӯяни худро тай-
ёр карда рӯйхаткунӣ омода шуд, худи Ҷрмон-Полвон
ба номпурсӣ даромад:

— Номи ту ҷӣ буд? фаромӯш кардаам.

— Эргаш Бобоғулом.

— Нависед мирзо,— гуфт Ҷрмон-Полвон ба котиби
худ.

— Ду пуд гандум ва як пуд ҷувори маро гирифта-
таанд,— гуфт Эргаш.

— Ҳоло ҷӣ қадар будани галлаат лозим нест.
Баъд, тафтиш карда менависем,— гуфт Ҷрмон-Полвон
ва ба деҳқони дигар нигоҳ карда:

— Номи ту? — гуфта пурсид.

— Қулмурад Боймурад.

— Мирзо, шумо навиштан гиред,— гуфт Ҷрмон-
Полвон ба котиби худ ва аз деҳқони дигар пурсид:

— Аз они ту?

— Рӯзӣ Тошпӯлод.

— Аз они ту?

— Сафарғулом Хайдар...

Ба ҳамин тариқа Отаҷон, Шодим, Шужур, Ғоиб,
Истад, Нормурад ва чанд номҳои дигар ба рӯйхат
гирифта шуданд.

Ҷрмон-Полвон рӯйхатро ба дасти худ гирифта:

— Шумоён пароканда нашуда, дар ҳамин ҷо исте-тон, ман ҳозир тафтиш карда меоям,— гӯён баромада рафт...

— Урмон-Полвон имрӯз хеле нарм шудааст-а,— гуфт Эргаш ба рафикони худ.

— Замона ҳар касро нарм мекунад,— гуфт Қўлму-род,— дар замони амир бурути инро табар намебурид. Пас аз инкилоб хеле нарм шуда мондааст. Имрӯз бояд комиссияи аз Бухоро омадари шунида бошад, ки дами дирӯзааш ҳам намондааст.

— Ҳоло мо,— гуфт Сафаргулом,— аз инкилоб ягон манфиати калон надида бошем ҳам, нармидани ҳамин одамҳо барои мо манфиат аст.

— Аз инкилоб манфиат дидан як сӯ истад, ҳозир зарар дида истодем-ку,— гуфт Шодим ба Сафаргулом нигоҳ карда ва сухани худро давом дод:

— «Агар инкилоб шавад, давр даври гуломони бараҳнапо ва деҳқонони меҳнаткаши камбағал меша-вад» гуфта ту моро фиреб дода гашта будӣ-дия.

— Ҳоло аввали инкилоб аст,— гуфт Сафаргу-лом,— агар як дарахтро шиноӣ, то се-чор сол нагу-зарад, мева намедихад. Барои реша давода ба воя расида, мева додани инкилоб ҳам вақт даркор аст.

Чашмони даридачомагон ба дастани мусаллаҳе, ки ба ногоҳ омада ба идоран озука даромад, афтод ва сӯхбат бурида шуд.

Сардори дастани мусаллаҳ даридачомагонро амр фармуд, ки аз хона ба рӯи ҳавлӣ бароянд. Вақте ки онҳо ба рӯи ҳавлӣ баромаданд, даста ҳам гирдогирди онҳоро фаро гирифт ва аз дарвоза бароварда ҳай кар-да бурд...

* * *

— Инҳо кистанд?— гуфта пурсид раиси комиссия, вақте ки рӯйхати Урмон-Полвон ба ҳудаш додари аз назараш мегузаронид.

— Номҳошон дар рӯйхат навишта шудааст,— гуф-та ҷавоб дод Урмон-Полвон.

— Аҳволи иҷтимоии инҳоро мепурсам,— гуфт ра-иси комиссия,— яъне боянд, ё бечора, деҳқонанд, ё чорводор?

— Дар зоҳир инҳо бечораанд, лекин монанди он бои ғичдувоние, ки дар хикояи дирӯзаи шумо буд,— «бечора»-анд,— гуфт Урмон-Полвон ва эзоҳ дод:

— Инҳо чунон бечорагонанд, ки рамаҳои ғусфандонашонро ба ҷӯли Қизил гурезонидаанд, чомаҳои даридаро пӯшида гирифтаанд, дар хонашон на танҳо яроқ, ҳатто палос ҳам нагузоштаанд.

— Инҳо ўзбаканд, ё тоҷик?— гуфта пурсид раиси комиссия.

— Дар миёнаи инҳо ўзбак ҳам ҳаст, тоҷик ҳам ҳаст, араб ҳам ҳаст, ғулом ҳам ҳаст.

— Дар тумани шумо ҳам эронӣён ҳастанд?

— Ҳастанд, лекин инҳо эронӣёни ба пой худ омадагӣ ё ин ки амирон «оқ ўйли» карда овардагӣ нестанд. Инҳо авлоди он ғуломонанд, ки онҳоро дар замони пеш туркманҳо тохта оварда фурӯхтаанд.

— Ғуломон ҷӣ қор карда бой шудаанд, онҳо-ку обу замин надошанд?

— Худо додааст-дия,— гуфт Урмон-Полвон. Магар намебинед, ки Абдуллобойбачаи чаъфарегӣ, бо вучуди аз авлоди ғуломон буданаш, аз бойҳои якӯми тумани Ғичдувон шудааст. Ў ба ҳукумати шӯроӣ ба дараҷае душман аст, ки хамроҳи амир гурехта рафт.

— Дуруст,— гуфт раиси комиссия,— лекин шумо дар қадом деҳа будани хонаву ҷои инҳоро дар рӯйхат нанависондаед, мо инҳоро аз қучо ёфта ба даст медарорем?

— «Кори сайёд барор гирад, шикор ба пой худ ба дом меояд» гуфтаанд. Ба хушбахтии шумо инҳо «маъмурони озуқа ғаллаи моро бо зӯр гирифтанд» гӯён ба пеши ман ба арз омаданд. Ман ки яроқ доштани инҳоро медонистам, даррав рӯйхат қунонда гирифтаам ва худшошонро ба идора монда омадам.

— Шумо гуфтаед, ки инҳо дар хонашон яроқ намонанд, агар ин гуна бошад, мо аз қучои инҳо яроқ ёфта мегирем.

— Бинобар ин аст, ки— гуфт Урмон-Полвон,— ман як қори абас гуфта хавлиҳои инҳоро дар рӯйхат дохил нақунондам. Аммо бо вучуди ин аз инҳо яроқ ёфта гирифтаам осон аст.

— Ҷӣ навъ?

— Шумо инҳоро дастгир карда, пӯписа ва сиёсат намуда, як-ду рӯз ҳабс карда мемонед. Пас аз он ман «барои тумандорӣ» инҳоро омада мебинам ва корро пухта, яроқи дар даст дошташонро мерӯёнам.

— Бисъёр хуб,— гуфт раиси комиссия,— худи ман усули пӯписаро нағз медонам...

Вакте ки Ҷрмон-Полвон аз пеши раиси комиссия мебаромад, ба вай гуфт:

— Қоре кунед, ки инҳо аз ман надонанд. Вагарна ягон шаб маро пахш карда кушта, хонаамро сӯхта мераванд.

— Хотирчамъ бошед,— гуфт раиси комиссия, дар ҳолате, ки барои ҳақ задани пешхизмати худ ба пеши дар меомад...

Ҷрмон-Полвон аз пеши раиси комиссия баромада, дар як пасхамӣ худашро пинҳон карда истод: баъд аз понздаҳ дақиқа тӯдаи пойбараҳнагонро дастаи мусаллаҳи комиссияи Ҷавқуллодаи атрофи Бухоро ба миён гирифта аз пеши ӯ гузаронида ба тарафи қозихонаи пештараи тумани Шофирком бурданд...

III

Дар Ҳоҷа Ориф, дар зинхонаи қозихонаи пештара, пойбараҳнагон, дар ҳолате, ки сархошон қафида, нохунхошон парида, ангуштонашон шикаста, айнаки зонухшон кӯфта, чашмонашон варамида ва дасту похшон «куллук» кардагӣ буд, меҳобиданд.

— Ана ин,— гуфт Шодим ба Сафарғулом,— меваи якӯми дарахтест, ки ту шинондай.

— Не,— гуфт Сафарғулом,— ту саҳв мекунӣ, ин кори Ҷрмон-Полвон аст.

— Агар раиси комиссия,— гуфт Шукур,— одами дуруст мебуд, бе пурсиш ва бе тафтиш ба сухани Ҷрмон-Полвон даромада, магар ҳамин қадар мезад?

— «Об аз сар лой» — гуфт Ҷоиб.

— Ту «сарӣ об» гуфта марказро меҳоҷӣ,— гуфт Сафарғулом,— лекин ибро бояд бидонӣ, ки бадкирдорӣ, ё ин ки нофаҳмин раиси комиссия ба ҳукуматҳо чӣ дахл дорад? Ҳоло аввали инқилоб аст, ҳоло ҳукуматҳо ҳамаи қасонеро, ки ба хизмати ҳукумат даро-

мадаанд, шинохта нагирифтаанд. Ба як кас бовар карда, як кори калонро ба ӯ месупоранд, ӯ касдан, ё ин ки сахван он корро вайрон карда мефиристонанд. Албатта, бо ин, касоне, ки дар марказ «дар сари об» ништаанд, гунаҳгор намешаванд.

— Ва як кас бовар карда як кори калонро ба ӯ супурдаанд,— гуфт Шодим,— ин мумкин аст. Аммо чаро аз паси ӯ дидбонӣ ва тафтиш намекунанд?

— Хар гоҳ ҳукуматҳо ин корҳои подурусти комиссияро шунаваанд, албатта, тафтиш хоханд кард ва чораширо хоханд дид,— гуфт Сафаргулом,— барои ин, аз ҳукумати шӯроӣ ранҷидан ва аз вай умедро қандадуруст нест. Ҳозир гунаҳгори якумӣ, ки ба чашми мо намуда истодааст, Ҷрмон-Полвон аст. Ҷ алмалдори кӯҳна аст, ӯ одами амлоқдори кӯҳна аст, ӯ чаллюди кӯҳна аст...

— Хомӯш истетон, Ҷрмон-Полвон омада истодааст,— гуфт Эргаш ва бо овози паст илова кард:

— Ман ҳам медонам, ки ин корро ӯ кардааст. Бо вучуди ин худро ба нофаҳмӣ андохта аз вай ёрманди талабидан даркор аст; зеро касе, ки ин корро карда тавонистааст, аз ин бадтарашро ҳам карда метавонад ва аз ин кор халос ҳам карда метавонад. Бинобар ин бо зорӣ қардан ба ӯ шавад ҳам, аз ин халос шудан, пас аз он фурсат ёфта аз вай инкор гирифта даркор аст...

Эргаш суҳани худро ханӯз тамом накарда буд, ки Ҷрмон-Полвон ба милиционерӣ посбон руҳсатномаи аз ранси комиссия гирифташиро нишон дода, руҳсат гирифта ба бандхона ба пеш бандиён даромад.

— Ин чӣ гуна кор аст?— гуфт Сафаргулом оташин шуда бо дидани Ҷрмон-Полвон ба ӯ.

— Ман аз кучо медонам?— гуфт Ҷрмон-Полвон мулозимона ва шарҳ дод:

— Ман шумолоро ба идора монда барои тафтиши кори шумоҳо ба анбор рафтам, аз он ҷо маълумоти даркориро гирифта, бош пас ба идора омадам, ки ҳамин кор шуда будааст. Аз ҳамон вақт то ҳол ду рӯз давнда ба зӯр барои дидани шумоён руҳсатнома гирифта омадам. Аққун шумоён ба ман тағи гапро гӯетон, агар мумкин бошад, ман чоравиро холам дидам.

Урмон-Полвон, пас аз он, ки як-ду сурфа карда балғамашро ба як тараф ҳаво дод, илова намуд:

— Ака Эргаш дар замони амир дар ҳар қор аз ман бадгумон шуда, бо ман дарафтида ба рӯям давида мегашт. Бо вучуди ин ман аз вай наранчидаам. Эҳтимол ӯ дар ин қор ҳам аз ман бадгумон шуда бошад, майлаш, бадгумон шудан гирад. Ман як одами софдида бекинаам, Ман меҳоҳам, ки ба вай некӣ кунам, ки гуфтаанд «накӯӣ куну дар об андоз», ӯ надонад худо-ку медонад...

Урмон-Полвон, пас аз он, ки боз як-ду сурфа кард, аз бандиён пурсид:

— Хуб, таги гап чӣ будааст?

— Дар мо яроқ будааст, ҳамон яроқхоро супурданамон лозим будааст,— гуфт Сафарғулом боз бо оташинӣ:

— Шумоён чӣ ҷавоб додетон?— Полвон пурсид.

— Мо чӣ ҷавоб мегуфтем?— гуфт Сафарғулом боз бо вазъияти аввалинаш,— чизеро, ки ҳаст, ҳаст ва чизеро, ки нест, нест мегӯянд-дия.

— Бо «нест» гуфтаи намешавад,— гуфт Урмон-Полвон,— як рӯз аз шумоён пештар маро ҳам ҷеғ зада оварда аз ман ҳам яроқ талаб карда буд. Ҳар чӣ бошад, ман дар сипоҳгарӣ гаштаам. Нағмаҳои одамони ҳукуматро аз ҷашмҳои мефаҳмам, аз ҳаракатҳои раиси комиссия бад шудани оқибати қорро пай бурда «ба ҷашм» гуфтам ва яроқхоеро, ки доштам, дарҳол оварда супурдам.

— Шумо яроқ доштаед, ки оварда супурдед-дия,— гуфт Шодим,— аммо яроқ он сӯ истад, ягон оташков ҳам надоштани моро худӣ шумо ҳам медонед.

— Ҳақиқатан мо ягон оташков ҳам надорем,— гуфт Шукур сухани Шодимро қувват дода,— азбаски оташдони мо дар сола, моҳе рӯи оташро намебинад, ба мо оташков ҳам дарқор нашудааст.

— Дуруст аст, ки,— гуфт Урмон-Полвон,— яроқ надоштани шумоҳо ман медонам, аммо раиси комиссияро ҳам медонам. Инро Муҳиддин Маҳдумхӯҷаюф мегӯянд, ки ба ҷаллодӣ ном баровардааст. Ин дуруст аст, ё дурӯғ, вақте ки ахборотеро шунида як қасро, ки дастгир кард, ё аз ӯ як чиз мерӯёнад ва ё

ин ки ўро мекушад. Бинобар ин, ба ин кор ягон чора ёфтаи даркор аст.

— Мо чӣ тавр чора ёфта метавонем?— гуфт Эргаш,— шумо «мумкин бошад чораашро мебинем» гуфта будед. Шумо савобдиди худатонро гӯед, агар тавонем, мо ҳам ба вай розӣ мешавем.

Урмон-Полвон сурфа карда ба бахонаи балғами худро партофтаи аз чояш хеста аз сӯрохи бандихона ба ҳар тараф нигоҳ кард, чун дид, ки дар он гирду пеш ғайр аз посбоне, ки дар пеши дари бандихона истодааст, каси дигаре нест, боз ба ҷои худ нишаста бо овози паст ба сухан даромад:

— Ман ба ҳар кадоми шумоён яктагӣ яроқ ёфта медиҳам. Инҳо аз худи ман ёфт намешаванд. Ман инҳоро аз сарбозҳои пештара ва аз шикорчиён харида гирифта медиҳам. Албатта, инро ҳам медонам, ки ҳеҷ кадоми шумоён пули нақд надоретон, лекин гов, гӯсола, гӯсфанд, ё буз, хар ва ё ин ки ба кадри хол асбоби хона доред. Ҳар кадоматон ягон чизатонро ба ман ба тариқани гарав супоретон. Ҳар вақт ки сихат саломат баромада пули ба яроқ додан маро, ки ёфта додетон, он чизи гаравиатонро мегиретон.

— Ман як модагов дорам,— гуфт аз ҳама пештар Эргаш.

— Ман як ғуночин дорам,— гуфт Рӯзӣ.

— Ман як чувона дорам,— гуфт Отаҷон.

— Ман як буз дорам,— гуфт Қулмурад.

— Ман як гӯсола дорам,— гуфт Шодим.

— Ман як сар гӯсфанди арабӣ дорам,— гуфт Ғоиб.

— Ман як барра дорам,— гуфт Шукур.

— Ман як хар дорам,— гуфт Истад.

— Ман як намади қазокии нав дорам,— гуфт Нормурад.

— Ман ҳеҷ чиз надорам,— гуфт Сафарғулом.

— Хайр, майлаш, зарар надорад,— гуфт Урмон-Полвон ба Сафарғулом нигоҳ карда.

— Хуб, шумо яроқхоро кай ба мо оварда месупоред?— гуфта пурсид Эргаш аз Урмон-Полвон.

— Ман яроқхоро,— гуфт Урмон-Полвон,— ба ин ҷо оварда ба шумоён намесупорам, дар он сурат шумоҳо ҳам кушта мешавед, ман ҳам. Ман имрӯз раф-

та ярокхоро ёфта харида мемонам ва ба хешу табори шумоён хабар медиҳам, ки онҳо омада шумоёнро бинанд, вақте ки онҳо барои дидани шумоҳо омаданд, шумо гӯши онҳоро кашида таъин мекунад, ки хешу ҳар кадоматон чизи ваъдашударо пинҳонӣ ба ман бурда супурда, яроки ба номи он кас номзадшударо аз ман гирифта оварда ба комиссия месупорад ва он касро халос мекунад. Онҳо бояд чунон нишон диҳанд, ки гӯё шумоён ҷои яроки пинҳонкардаатонро ба онҳо дарак додаед ва онҳо ҳам бо нишондоди шумоҳо он ярокро ёфта оварда супурдаанд.

— Дуруст,— гуфт Эргаш.— Лекин вақте ки мо «икрор» мекунем, кадомамон ба ҷӣ гуна яроқ иқрор кунем?

— Инро ҳозир ман таъин мекунам,— гуфт Урмон-Полвон ва баъд аз он, ки ба атроф нигоҳ карда касро дар он давра пеш надид, ба баён даромад:

— Барои шумо,— гуфт Урмон-Полвон ба Эргаш,— як панҷтира ёфта медиҳам. Инро ман дар вақти супурдани яроқхон худам аз барои муҳофизати худам талабида гирифта будам. Ин яроқ на ин ки ба як модагов, ҳатто ба даҳ модагов ҳам ёфт намешавад. Бо ҷони худамро дар хатар андохтан бошад ҳам, ман ин яроки бебахон худро барои шумо медиҳам. Зеро ман шуморо аз худам хурсанд кардан мехоҳам.

Урмон-Полвон, пас аз он, ки боз як бор атрофро аз назараш гузаронид, давом намуд:

— Барои Рӯзӣ, Отаҷон, Қулмурад ва Шодим чор милтики болопури кӯҳна, ки аз сарбозҳои пештара харида хоҳам гирифт, медиҳам. Барои Ғоиб, Шукур, Истад ва Нормурад бошад, чор милтики шикорӣ ёфта медиҳам. Акнун манд танҳо Сафарғулом. Агарчи ин ҳеч чиз надошта бошад ҳам, ё ин ки барои чиз додан гарданаш ёрӣ надихад ҳам, ба ӯ як милтики шохдори қадимӣ харида медиҳам. Майлаш, пас аз халос шуда баромадан кусурашро хоҳад баровард...

Урмон-Полвон пас аз такрор кунонда ёд гирондани номи яроқхон номзадшударо ба ҳар кадоми бандиён:

— Хайр, хуш—гӯён аз ҷояш хест ва таъкид кард:

— Хушбӯр шаведон, дар вақти «икрор» кардан

ҳеч кас номи яроки ба ҳудаш номзадшударо сахв карда бадал накунад, ин сир дар ҳамин ҷо гӯр шавад,—гӯён аз бандихона баромада рафт... Аз пушти ӯ Сафарғулом:

— Кусури ин «некии» туро мебарорам, лекин аз биниат мебарорам,— гуфта бошад ҳам, Ӯрмон-Полвон дур шуда буд ва ин сухани Сафарғуломро нашунид.

Ӯрмон-Полвон пас аз вохӯрдан ба раиси комиссия аз қозихонаи пештари тумани Шофирком баромада ва дар қанори кӯча ба Бозор амин, ки ӯро нигарон шуда истода буд, наздик шуда, бо овози паст гуфт:

— Майлаш, ман дар ин қор як панҷтираро фидо кардам. Лекин ба муқобили ин сад панҷтираро ба даст хоҳам даровард.

Ҳар ду ба аспҳшон савор шуда, аз назарҳо гум шуданд...

IV

Дар меҳмонхонаи Бозор амин дар зери нури лампаи чилӯми овеза Ҳаит амин, Нор-қаровулбегӣ, Нор-мурод-Полвон ва Ӯрмон-Полвон менишистанд. Дар поёнтари меҳмонхона боз як чанд нафар ҷавонон нишаста бошанд ҳам, соҳиби ҳавлӣ — Бозор амин аз онҳо болотар, аммо аз меҳмонони номбурдашуда поёнтар нишаста буд. Пас аз он ки дастархони палавро ғундошта, ба ҷойиӯшӣ даромаданд, Ҳаит амин, ки дар пешгоҳи меҳмонхона нишаста буд, ба сухан даромад ва ба қасоне, ки дар поёни меҳмонхона нишаста буданд, нигоҳ карда:

— Ҷавонон!— гуфт,— аз қорхое, ки имрӯзҳо шуда истодааст, хабар доред?

— Хабар дорем,— гуфта яке аз ҷавонон ҷавоб дод.

— Магар аз қорҳои комиссияи яроқгундорӣ ме-пурсед, амин бобо?— гуфта яке аз ҷавонон пурсид.

— Ҳо,— гуфта ҷавоб дод Ҳаит амин ва ҳудаш пурсид:

— Дар ин бора чӣ фикр доредон?

— Мо чӣ фикр медоштем, шумо медонед, амин бобо,— гуфта ҷавони якӯм ҷавоб дод.

— Мо ниро медонем,—гуфт Ҳаит амин,—ҳар кадоми шумоён якта-дута яроқ доред. Зеро ҳар кадоми шумоён сарбозҳои кӯҳна ҳастед, ҳар кадоми шумоён касонед, ки дахбошӣ¹⁰⁷, чурағосӣ¹⁰⁸ шуда, нону намаки чаноби олиро хӯрда гаштаед, албатта, дар шумоён яроқ ҳаст. Ин яроқҳо имруз набошад, фардо аз дасти шумоён хоҳад рафт. Аммо бо ҳамроҳии ин яроқҳо сари шумоён ҳам хоҳад рафт. Зеро ҳар кадоми шумо дӯсту душман доред. Ягон кас, ки рафта ба комиссия хабар дод, хонаи шумоён ва хонаи дӯстони шумоёиро хоҳанд кофт. Вақте ки яроқи пинҳонкардаи шумоёнро ёфтанд, худи шумоёнро ҳам зинда нахоҳанд гузошт...

Амин хомӯш монда, пиёлаи чои дар пешаш бударо гирифта нӯшидан гирифт.

— Чӣ кор кунетон гуфтан мехоҳед, амин бобо?— гуён ҷавони якӯм аз Ҳаит амин пурсид.

— Ҳозир,—гуён Ҳаит амин пиёлаи холикардаашро ба тарафи Бозор амин, ки чой кашида нишаста буд, гелонда фиристод ва сухани худро давом дод:

— Ҳоло овоза шуда истодааст, ки чаноби оли гашта меомадаанд. Ҳам барои осуда нигоҳ доштани худ ва ҳам барои саломат нигоҳ доштани яроқҳо то омадани соҳиби ҳақиқии онҳо, онҳоро Урмон-Полвон ва Бозор амин барин одамҳо, ки ба инҳо дили ҳукуматҳо пур шудааст ва хонаи инҳоро ҳеҷ гоҳ нахоҳанд кофт, супурда монданатон даркор аст. Агар чаноби оли омада монанд, боз якеатон дахбошӣ, дигаратон чурағосӣ шуда яроқи худхотонро бардошта давр ронда гаштан мегиретон.

— Ман яроқи худамро,—гуфт яке аз ҷавонон,— дар ягон рӯзи бадам фурухта мехӯрам гуфта нигоҳ дошта монда будам. Ман ду сол дахбошигӣ карда бошам ҳам, дар дастам ба ғайр аз ҳамин як панҷтира чизи дигаре намондааст. Аз толон ва торочхое ҳам, ки дар вақти ғурехтани чаноби оли рӯй дод, ба дасти ман чизе надаромад.

— Дар гӯр фурухта метавонӣ,— гуфт Нор каровулбегӣ як қадар оташин шуда,—дар замони ҳозира яроқ пул нест, балки ачали одамист. Амин бобо гап-ро тамом карданд-ку, дар қадом хонае, ки яроқ ёфт

шавад, тамоми бошандагонн он хона кушта меша-
ванд. Ярок пул нест, балост.

— Туро гурусна намомонем,—гуфт Бозор амин ба чавоне, ки яроки худро фурӯшгор буд,—хар вақт ки гурусна монӣ ва ё ба ягон муҳтоҷӣ ва маътали дигар афӣ, ба ман вохӯр, ман мешавам, Ҳант амин мешаванд. Урмон-Полвон ва Нор-Полвон ҳастанд, ягон кор карда хочати туро мебарорем..

Чавонон хомӯш монданд ва Ҳант амин боз ба су-
хан даромад:

— Ба ҳамаатон савобдиди мо магар маъқул шуд?
—гуфта аз чавонон пурсид.

— Дуруст, дуруст...—гуён аз чавонон садо баро-
мад. Аммо як чавоне, ки аз ҳама поёнтар нишаста
буд, чашми худро ба замин дӯхта:

— Ман дигар гуна фикр мекунам,—гуфт.

— Ту чӣ гуна фикр мекуни? — гуфта Ҳант амин аз он чавон пурсид ва ҳаман дар пешгоҳ нишаста-
гон гардишон худро ёзонда ба он чавон чашм дӯх-
таанд.

— Ман,—гуфт он чавон ба он, ки ба чашмдон ба тарафи худаш дӯхташуда нигоҳ кунад,—маслиҳат медонистам, ки ярокдон доштамонро бо дастӣ худамон бурда ба комиссия супорем. Дар он сурат мо ҳеч вақт дар вешӣ комиссия гунаҳгор находем шуд. Ман ҳамин рӯз, ки омадани комиссияро шунидам, мехостам панҷтиран дар дастам бударо бурда супорам ва ҳатто мазтиро гирифта барномада истода будам, ки одми амин рафт. «хори зарур ҳаст, туро чег заданд» гуфт. Ман он корро ба фардо монда панҷтираро дар зери код тикхонда ба ин тараф омадам.

— Ту ҳам сарбони чавони оӣ будӣ-ку,—гуфт ба он чавон Ҳант амин,—яроки чавони оӣро, ки зар-
да гирифта ба дастӣ ту барон мулофизан дини ислом супурдаанд, чӣ тавр бурда ба дастӣ кофирон меку-
сори?

— Ман,—гуфт он чавон,— ба чавони оӣ сарбон шуда, аз он кас чеге наҷиддам. Маро калонони дегла ба чон як сарбони гурӯҳа дастгир карда доданд. Ода-
мони саркарда маро Бӯзоро бурда, дар як зона қабс карда монданд. Пас аз он, ки ман ду моҳ дар қабс

хобидам, чанг сар шуд. Маро аз ҳабсхона бароварда ба гарданам як панчтираро овехта ҳамон рӯз ба майдони чанг фиристоданд. Ман ҳам дар Кӯли шағолои бо дастаи сарбозоне, ки аввалин бор гурехтанд, ягон тир холи накарда гурехтам. Раҳи рост ба хонаи худам омада «то баромадани соҳибаш истодан гирад» гуфта, панчтираро дар зери коҳ тикқонда мондам. Акнун соҳибаш баромадааст ва талаб ҳам мекунад, бояд бурда супорам...

— Магар милтикро ту аз чаноби олі нагирифта будӣ ва соҳиби он чаноби олі нестанд?—гуфта амин аз он чавон пурсид.

— Дуруст аст, ки,—гуфт он чавон,—ман милтикро аз чаноби олі гирифта будам. Лекин ин моли подшоҳист ва моли он касонест, ки дар тахти подшоҳӣ нишастаанд. Ҳозир ба ҷои амир, баданд ё нек, кофиранд ё мусулмон, ҳамин ҳукуматҳо нишастаанд ва милтик ҳам моли онҳост. Бояд онро ба комиссияе, ки ҳукуматҳо фиристодаанд, бурда супорем.

— Ҳасан, ба ман нигоҳ кун!—гӯён Бозор амин мехост ба он чавон гап занад, аммо Урмон-Полвон ба Бозор амин:

— Шумо дам истед, — гуфта суҳанро аз даҳони ӯ гирифт ва ба он чавон нигоҳ карда:

— Хайр, майлат, ука, — гуфт,—лекин «пой мурьякта», ин сирро аз даҳанат набарор, ҳатто ба занат ҳам нагӯй. Рав дар хонаат осуда бихоб ва фардо пагоҳонӣ, пеш аз он, ки комиссия хабардор шавад, ҳудат бурда ярокатро ба комиссия супор.

Ҳасан баромада рафт. Мачлис дар хомӯшӣ афтод. Аммо ин хомӯширо:

— Шумо ба суҳанҳои ин гуна касони шарриятзада гӯш наандозетон,—гӯён Ҳант амин вайрон кард ва ӯ давом намуд:

— Шумо аз фардошаб сар карда силоххотонро якта-якта оварда ба Бозор амин супурдан гиретон; орд аст, гандум, чизе, ки даркор бошад, бемалол аз анбори амин гирифта бурдан гиретон.

— Ин тавр бошад, ба мо акнун рухсат шавад,— гуфт чавони якӯм.

— Хуб, гап ҳамин аст, рафта ба хонахоятон ёзетон.

Вақте ки ҷавонон аз ҷояшон хеста ба дахлез баромаданд, Ҳаит амин ба онҳо:

— Аз дарвоза якта-якта бароетон, ҳар кадоматон ба як тарафи дигар рафта пароканда шаветон ва дар куча тӯда шуда нагардетон,—гуфта таъкид кард.

Вақте ки ҷавонон аз дар баромаданд, Ҷрмон-Полвон ба Бозор амин нигоҳ карда:

— Амин,—гуфт,—шумо кай ин соддагии худро мепартоед? Ман ба шумо сарбозони амалдорро, ки ба ҷаноби олий дил бастаанд, ҷеғ занед гуфта будам. Шумо бошед, як сарбози нафариро, ки ба ҷонаш расидааст, ҷеғ задаед. Ин одам, агар зинда монад, большевик шуда фардо ё пасфардо мову шуморо хоҳад кушт. Магар ҳамин кор аст?

— Ҳоло большевик нашуда ҳам моро мекушонанд,— гуфт Ҳаит амин ва сухани худро эзоҳ кард:

— Пагоҳонӣ панҷтирани худро бурда ба комиссия месупорад ва маслиҳати моро ҳам хабар медиҳад, бо ҳамин мо тамом мешавем.

— Не, илочашро мекунем,—гуфт Бозор амин қадре аз кирдори худ шармида.

— Албатта, илочашро мекунем, лекин то он вақт магар дил ором истода метавонад?— гуфт Ҷрмон-Полвон ва илова кард:

— Дар ин ҷо кӣ ҳаст?

— Аз одамони деринаи худам Шароф ва Шохим ҳастанд,— гуфт дар ҷавоб Бозор амин.

— Ба онҳо дилатон пур мешавад?

— Албатта!

— Шумо-ҷӣ, қаровулбегӣ? — гуфт Ҷрмон-Полвон ба Нор қаровулбегӣ нигоҳ кард.

— Ман тайёрам,— гуфт Нор қаровулбегӣ,— фақат то рафта хобиданаш ба вай фурсат додан даркор аст.

— Албатта, фурсат медиҳем,— гуфт Ҷрмон-Полвон ва илова карда пурсид:

— Хонааш ба ҳамин ҷо наздик аст?

— Чорьяк санг ҳаст, дар он сӯи кӯл.

— Пас аз ду соат ба роҳ бароем, мешавад,— гуфт Ҷрмон-Полвон ва боз маҷлисро хомӯшӣ пахш кард.

Вақт аз ними шаб гузашта буд, хурӯсҳо ҷеғ мезаданд. Моҳи дар зери абр буда ҳам, ки ба дунё кӯрмахтоб меод, фуру рафта буд. Киштзорҳо дар зери торикӣ, ки одам одамро дида наметавонист, монда буд.

Чор нафар савора, ки либосҳои кӯтоҳ пӯшида миёнашонро аз рӯй баста ва ҷоғҳошонро ҳам монанди мурдагон бо рӯймол баста, ба пуштҳошон панҷтираҳо оварта буданд, аз кӯл гузашта ба як деҳа наздик расиданд.

— Аспҳоро дар ҳамин ҷо гузоштан даркор аст,— гуфт яке аз онҳо.

— Магар дар ҳамин деҳа аст?

— Ҳа.

Аспҳоро ба дарахтҳои дар пушти деҳа буда бастанд ва як ҷавонро ба болои онҳо посбон гузоштанд. Се нафари дигарашон ба деҳа даромада рафтани гирифтанд...

Яке аз инҳо, ки пешопеш мерафт, ба пеши як дарвозача истода:

— Ана ҳамин аст!— гуфт.

Дигаре аз он одамҳо ба дарвоза наздик шуда даст расонда дида:

— Ин баста аст,— гуфт ва илова кард:

— Майлаш, аз девор шорида мефурӯем...

Ин девори пастаки дупоҳсагиро бо як хез задан ягон-ягон гузашта ба хавлӣ даромаданд.

Хурӯсе, ки бар болои дарахти тути дар рӯи хавлӣ буда меҳобид, ҷеғ зад. Баробари ин аз даруни хона:

— Дадеш, дадеш, хезед, хурӯс ҷеғ зад,— гӯён як садон зан баромад.

— Мон-э-эй, андак бихобам,— гӯён як овози мард ба он зан ҷавоб дод.

— «Хурӯс ҷеғ задан замон маро бедор кун» гуфта будед. Хезед акнун,— боз садон зан такрор ёфт...

— Даррав, даромадан даркор аст,— гуфт бо ишорат яке аз пуштидарбудагон ба ҳамроҳони худ.

— Дуруст,— гуфт дигаре аз онҳо, вай ҳам бо сар-
ҷунбонӣ.

Яке аз онҳо пасттар рафта давида омада ба пон
мӯзадораш ба дар зада фирностод. Бо ин зарба як
тахтан дар шикаста ба дарун парид ва аз паси тах-
тан шикастан дар он се нафар ҳам ба хона пахш кар-
да даромаданд.

Яке аз инҳо як шамъи дар даст доштан худро
даргиронид. Ду нафари дигарашон мардро, ки мехост
аз ҷояш бархезад ва занро, ки ба ҷои хобаш хеста
нишаста буд, пахш карданд. Дар миёнаи ин ду як
духтарчан сесола гаш карда гирья мекард...

Аммо зан ва мардро кордхое, ки аз соқҳои мӯза
бароварда шуда буданд, ба гиристан ва ё фаръёд ка-
шидан роҳ наоданд. Кордхо фурсат надода ба хе-
киртакҳо фуру рафтанд...

— Кораш тамом шуд,— гуён аз ҷояш хест касе, ки
мардро пахш карда истода буд.

— Занаш хушрӯй будааст, ўро пас аз ин соат
мекуштем ҳам мешудааст,— гуён аз ҷояш хест касе,
ки занро пахш карда истода буд.

— Агар кор ба ҳамин тариқа рафтан гирад, аз ин
хушрӯйтараширо меёбем, афсӯс нахӯр,— гуфт касе, ки
аз болон мард хеста буд.

Духтарбача ханӯз фаръёд карда мегирист ва дасту
рӯи худро ба хуне, ки аз гулӯи модараш рехта буд,
огушта мекард.

Касе, ки аз болон мурда хеста буд, кӯрпаҳои ху-
нолудро ба болон бача гардонда гӯши худро аз гир-
яи ў ором дод ва ба ҳамроҳони худ нигоҳ карда:

— Бӯгчаҳоро гиред, чизҳои нодаркори ҳам бо-
шад, майлаш, то ки мардумони деҳа, ки фардо ома-
да ходисаро мебинанд, «дузд пахш кардааст» гӯянд.

Дар вақте ки онҳо корн хонаро тамом карда ме-
баромаданд, он каси аз болон мард хеста:

— Аз коҳдон панҷтираро гиретон,— гуфта амр дод
Албатта, ин амр бечуну чаро иҷро шуд...

Баъд аз як соати ин ходиса дар хавлии Бобор
амин, Ҷумон-Полвон бо Нор қаровулбегӣ дастдо, чо-
маҳо, мӯзаҳо ва кордҳои ба хун олудашудаи худро
шоҳро мешукстанд. Шароф ба инҳо об меҷаёт. Шоҳин

бўгчахоеро, ки дар даруни онҳо ба гайр аз либсоҳон кўҳна чизи дигар набуд, карасин рехта месўхт.

Имшаб Ҳасан бо занаш кушта шуда буд. Инҳо қурбони нахустини босмачигарии тумани Шофирком буданд. Духтарчаи сесолаи онҳо ба хуни падару модари худ оғушта шуда ятим монда буд. Чор панҷтира, ки имшаб аз хавлии Бозор амин баромада буданд, панҷ дона шуда баргашта ба ин хавли омада, ба болон собот баромада дар қатори садҳо панҷтираҳо ва ёздаҳтираҳо, ки дар зерини ғарами беда меҳобиданд, даромада буданд.

Босмачигӣ сар шуда буд...

V

Фасли зимистон бошад ҳам, сармо он қадар сахт набуд. Дар роҳҳо ва ҷойҳои тақир обҳои барфу борон, ки кўлмак шуда мондаанд, дар шабҳо ях банданд ҳам, рўзона бо таъсири офтоб об мешуданд, як қисми ин об агар бухор шуда ба ҳаво парад, як қисми ҷашонро замин мемақид, ки то рафт сатҳи ин кўлмакҳо тангтар мегардид.

Аммо бар рӯи хомаҳои регии дар атрофи хавлии Полвон-Араб буда аз барфу бороне, ки чанд рўз пеш борида буд, асаре намонда буд. Хомаҳои рег, ки чун беморони истисқой¹⁰⁹ ҳеҷ аз об сар намешуданд, чунин ки боронхоро дар вақти боридаиашон мақиди гирифта буданд, инчунин барфхоро ҳам баробари бо таъсири офтоб об шуданиаш ба худ фуру қашида буданд.

Дар шаби софи пурситорае, ки як дараҷа сармоӣ буд, дар болон яке аз ин хомаҳои регии пурнамшуда, як шахс дароз қашида меҳобид. Як вақт ин шахс аз ҷояш хеста, ба зерини девори хавлие, ки ба назараш намуда меистод, рафт ва аз шикӯфии девори поҳса ба даруни хавли як қадар нигоҳ карда истод. Пас аз он бозгашта омада, ба ҷои аввалин худаш боз дароз қашида ва худ ба худ:

— Ҷаро ё имшаб ин қадар дер монда-а?— гуфт ва ба ситорагоне, ки ба болон сараш дурахшида нури

худро пошида менстоданд, чашм дӯхта ба дарьён хал ғӯтида рафт...

Ин шахс, пас аз он ки як қадар хаёл қарда истод, ба ситорагон хитоб қарда гап задан гирифт:

— Эй ситорагон! Шумоён, дар биёбонҳои бепоён, дар регзорҳои беамон, дар шабҳои торик барои роҳ гумқардагон бисёр даркор бошетон ҳам, барои ман барин раванда, ки роҳи худро ёфтаам, харгиз ҷон даркорӣ надоретон. Балки, барои гурезондани аз чашми душманон, он вохӯрдниро, ки дар байни ман ва ӯ шуданист, андак дар зери абр даромада пинҳон шуданатон зарур аст, то ки болон асрори мо пушида монад...

Ин одам боз дар хаёл рафта хомӯш гардид...

Пас аз он ки ӯ як қадар хомӯш хобид, монанди касе, ки ногаҳон ба хотираш чизе расида бошад, якбора аз ҷояш ҷаста хест. Чун харгуше, ки барои худ хона ковад, заминро ханҷол кашидан гирифт...

Баъд аз чанд дақиқа дар оғӯши рег як чуқури пайдо шуд, ки дар он як одам ёзида хобида метавонист. Дар реги нарм он чуқури ба осонӣ кофта шуд. Азбаски рег нарм буд, баргашта ба чуқури шорида фурумада онро пур ҳам намекард.

Он одам ба он чуқури даромада дароз кашидани дид ва худ ба худ:

— Бисёр соҳ шудааст—гуфт ва боз аз ҷояш хеста рафта аз дастаҳои шибоғ, ки дар болон рег қатор қарда мондагӣ буд, якеро гирифта оварда, ба як сари он чуқури ниҳод.

Худаш боз ба даруни чуқури даромада, рӯяшро ба осмон қарда дароз кашид, бо ду дасти худ регҳои дар атрофи чуқури бударо ба болон худ то гарданаш гардонда ҳамвор қард. Баъд аз он дастаи шибоғи бар сари чуқури истодаро ба болон сари худаш, ки бар лаби чуқури ниҳода буд, кашид ва худ ба худ:

— Акнун боз соҳтар шуд,—гуфт.

Он одам, ки дар чуқури худ кофтааш худашро ғуронида буд, аз зери шибоғ ба он хавли чашм дӯхт. Аз ҳаштаки ошхонаи хавлие, ки то ҳол беодам барин менамуд, якбора дуд баромадан гирифт.

— Э-хе,—гуфт он одам худ ба худ,—акнун ниҳо

ба ошпазӣ даромаданд-ку. Магар то саҳар дар ин гӯр дудбароӣ бозистод.

Аммо он одам чашмашро аз ҳаштаки ошхона ҳеч намеканд. Бисъёр дер накашид, дар фурсати ним соат дудбароӣ бозистод.

— Шукр,—гуфт он одам,—агар боз ним соати дигар нигарон бошам, дегу табакро ғундошта ӯ расида хоҳад омад...

Аммо ҳоло ҳам он одам чашми худро аз боми ошхона намеканд...

Пас аз ним соати дигар дар боми ошхона як сиёҳӣ намудор гардид, ин сиёҳӣ дутаҳии миёни девор ва ошхонаро чаҳида гузашта худро ба сари девор гирифт ва ба болои девор рост истода ба ҳар тарафи регзор чашм андохт.

Акнун ба одами дар чуқури хобида маълум шуд, ки он «сиёҳӣ» одам будааст ва худ ба худ:

— Охир омад,—гуфт хурсанд шуда.

Одами саридеворӣ чун ба он гирду пеш касеро надид, аз девор, ки то нимаи он бо реги бодовард пур шуда буд, шорида ба осонӣ поён фуromaд ва ба болои хомаҳои рег нигоҳ карда рафт...

Ин одам он давра пешро чанд бор гардиш карда бошад ҳам, аз одами сусташ нишонае наёфт ва худ ба худ:

— Ӯ мунтазир шуда дилгир гардида, оқибат баргашта рафтааст—гӯён ба тарафи ҳавлӣ бозгашт.

Ӯ ҳанӯз як чанд қадам дур нарафта буд, ки:

— Муҳаббат!—гӯён садое баромада уро аз роҳаш боздошт.

Ӯ ба пушти худ баргашта нигоҳ кард. Аммо соҳиби садо ба назар наменамуд?

— Қист ӯ, магар ачина аст? — гӯён дар изтироб афтод, он касе, ки Муҳаббат хитоб ёфта буд.

— Ачина не, ман! — гӯён садо такрор ёфт. Ин садо аз зери дастан шибөг, ки бар рӯи хомаи рег истода буд, баромад.

— Ту Сафарҷони ман-ку,—ту дар кучоӣ?—Муҳаббат пурсид.

— Ана ман дар ин ҷо, — гӯён боз садое баромад ва аз паси садо дастан шибөг ба як тараф ғелид ва

дар зери нури ситорагон бо тобиши хокистарӣ рӯи Сафаргулом намудор гардад. Аммо танан ӯ ханӯз ҳам наменамуд.

— Ин чӣ кирдор аст?— гуфт Муҳаббат бо ханҷон ва ба пешни сари ӯ нишаст.

— Овозатро баланд накуи. Ҳамин тавр кардан даркор буд,— гуфт Сафаргулом.

— Бо вучуди ин ки ман аз ин ҷо чанд бор ин тараф-он тараф гузаштам, чаро садо надодӣ?— гуфт Муҳаббат бо овози паст.

— Агар ягон кас кофта ояд, маро мебинад, ё не гуфта озмуда дидам,— гуфт Сафаргулом ва илова карда пурсид:

— Чаро ту имшаб ин қадар дер мондӣ?

— Онҳо дер омаданд. Хайрият, ки бой ошро обу равған карда мон гуфта буд. Равағиро доғ карда гӯштро андохта монда будам. Онҳо омадан замон бо фармонши бой биринҷро андохта даррав ошро дам кардам ва кашнда додам. Бибибойҳо ҳам барои ош-хӯрӣ ба хонаҳшон даромаданд. Ман бошам, бе он ки дегро лесам, ба ин тараф нигоҳ карда давидам.

— Ҳамашон омаданд?

— Ҳаман он касоне, ки ҳафтаи гузашта омада буданд, омаданд. Меҳмонхона пур шуд.

— Хуб, рав акнун. Ҳар вақт, ки дастархонро ғундошта ба ҷойи ӯшӣ нишастанд, агар рӯи ҳавлини беруи беодам бошад, рафта ба пушти дар нишин, ҳар чизе ки гӯянд, ягонтаашро ҳам нагурезонда ҷида гир. Онҳо, ки хобиданд, омада ба ман гуфта мегӯянд.

— Эй худо,— гуён Муҳаббат бо дили ноҳоҳам аз ҷояш хест ва илова кард:

— Ин гуна зиндагӣ тамоман ба ҷонам расонид. Дар мӯинаи ин ҳама душворӣҳо кошкӣ бо ту ягон шаб ёзида хобидан мунҷсар мегардид.

— Дилтангӣ накуи, мешавад, ҳамааш мешавад. Ҳоло нотарсида кор кардан даркор аст.

— Ман аз кор кардан наметарсам,— гуфт Муҳаббат,— лекин агар ба даст афтам, ҳаман орзуҳои ҳамроҳи худам ба гӯр меравад.

— Ба гӯр намеравад, мо зиндаву поянда хоҳем монд. Зудтар рав, сиррат кушода мешавад.

— Аз пеши ту рафтавро дил ҳеҷ намехоҳад,—
гӯён Муҳаббат аз ҷояш хеста ба тарафи ҳавлӣ ни-
гоҳ карда қадам монд ва боз ба пушташ нигоҳ карда:

— Биё, маро ба девор бароварда мон, охир,—гуфт.

— Хуб, ту рафтаи гир, ман аз паят расида мера-
вам,— гуфт ба вай Сафаргулом...

Муҳаббат рафта ба зери девор расид. Сафаргу-
лом ҳам аз пай ӯ расида ба зери девор пуштак ис-
тод.

Муҳаббат деворро бо дасти худ нигоҳ дошта ба
пушти Сафаргулом баромад. Баъд аз он, ки Сафар-
гулом қадре баланд шуд, Муҳаббат ҳам баландтар
шуда аз болотари девор ба як шикофӣ дасти худро
банд кард. Баъд Сафаргулом тамоман рост шудан
гирифт. Муҳаббат пойҳои худро ягон-ягон аз пуш-
ти ӯ гирифта ба сари кифти ӯ гузошт.

Сафаргулом тамоман рост шуд, Муҳаббат ҳам аз
сари девор даст гирифта бо як ҷавлон худро ба болон
девор гирифт ва дар ҳолате, ки ба болон девор рост
менстод:

— Қариб фаромӯш карда будаам,— гуфт ӯ.

— Чиро?

— Урмон-Полвон як қисм одамони худаширо ба
атрофи деҳа ба посбонӣ баровард, дар вақти рафтаи
эҳтиёт кун, мабодо дар даст наафти.

— Хотирчамъ бош,—гӯён Сафаргулом ба тарафи
чуқурии худ кофтааш баргашта рафт ва пас гашта
нигоҳ кард, ки дар сари бом чизе наменамояд. Фақат
садон гурсос зада аз бом ба танӯр фуромадани чизе
шунда шуд.

Баробари ин садо яке аз бибибойҳо аз хона овоз
дод:

— Муҳаббат! Аз бом сағ аст, ё гурба, як чиз фу-
ромад. Хабардор шав, дегу табакхоро мурдор наку-
над.

— Гурба будааст, пеш кардам,—гӯён Муҳаббат
ҷавоб дод ва худааш ба тарошида хӯрдани сӯхтаҳои
гӯшту пиёз ва сабзӣ, ки дар дег часпида мисли бӯл
машғул гардид...

Мехмонхонаи Полвон-Араб, ба тарзе, ки хонандагони мо дар қатори воқеаҳои соли 1918 дида буданд, бо лампаҳои чилӯм гарм ва равшан ва бо кӯрпачаҳои хуб зинат дода шудагӣ буд.

Ҷафат ин дафъа дар пешгоҳи мехмонхона қозӣ, раис, амлоқдор ва миршаб наменамуданд ва ба ҷои онҳо ва айнан бо шаъну шавкати онҳо Ҳаит амин, Бозор амин, Нормурод-Полвон, Урмон-Полвон, Исмоил мирохур¹¹⁰ ва Нор қаровулбеги менишастанд.

Дар маҷлис касе, ки қозигӣ, раисӣ, муфтигӣ мекард ва умуман қорҳои шаръиро ба амал меовард, танҳо як муллои саллакалон буд, лекин ин ҳам тамоман дар пешгоҳи маҷлис нанишаста, дар кодоки паҳлугии сандалӣ дар паҳлуи Ҳаит амин нишаста буд.

Тарафҳои дигари мехмонхона бо ҷавонон пур буд. Дар дахлез бошад, «маҳрамони» бегҳои нав, яъне бачаҳои кӯрбошиён менишастанд.

Худи Полвон-Араб ба ҷое, ки барои соҳиби хона муносиб аст—дар пеши дари дахлез, дар ҷое, ки дар соли 1918 нишаста буд, бо ҳамон вазъияти мизбонии худ менишаст.

Пас аз ғундошта гирифтани дастархони палав, ки бо рағани асп ва қазӣ пухта шуда буд, ҷойникҳои ҷои кабуд қатор гардид. Ҳама ба ҷойиҳои дароманданд.

Ҳаит амин, пас аз он ки пиёлаи дар дасташ бударо ҳолӣ карда ба мулло ҷойи қашида дод, ба Урмон-Полвон нигоҳ карда:

— Гап занед, Полвон, акнун ҷӣ қор қардан дарқор аст?—гуфт.

— Акнун рӯйрост хуруҷ қардан дарқор аст,—гуфт Урмон-Полвон ва илова кард:

— Акнун тамоми мамлакат ба тарафи мо гузашт. Кӯрбошиҳои Бухорои Шарқӣ—Ҳисор, Кӯлоб, Балҷувон ва Дарвоз дар зерини дастии домоди халифани мусулмин—Анварпошшо¹¹¹ қор қарда истодаанд...

— Вай-ку қадид аст,—гӯён муллои сухани Урмон-Полвонро бурид ва давом кард:

— Ҳар қоре, ки ба ихтиёри ӯ шавад, қадиди ме-

шавад. Боз ҳамон мактабхое, ки фарзандони мардумро кофир мегардонанд, кушода мешаванд.

— У дар мо подшоҳ намешавад-ку,— гуфт Урмон-Полвон дар ҷавоби мулло ва эзоҳ дод:

— У азбаски илми ҷангро хуб медонад, як сараскар барин кор мекунад. Вақте ки мо зафар ёфтем, албатта, ҷаноби олий боз омада бар тахти худ менишинанд. Дар он вақт мо медонем, ки чӣ кор кунем.

Урмон-Полвон баъд аз ҷавоб додан ба мулло боз сухани худаширо давом кунонид:

— Тамоми дашт ва дехҳои Қаршӣ, Шаҳри Сабз ва Ғузур барин вилоятҳо ба дасти босмачиён гузаштааст. Ҳукуматҳо танҳо дар кӯрғонҳо дар муҳосира мондагӣ барин шуда нишастаанд. Туманҳои Бухоро ҳам тайёр аст; дар Қароқул Мурод-Полвони пикандӣ, дар атрофи шаҳри Бухоро Аъзамхӯча, дар Ғичдувон Мулло Қаҳҳор бо Митон-Полвон ва Наим-Полвон ном бародарони худ кор карда истодааст. Агар дар ҳамин гуна вақт хуруҷ накунем, кай хуруҷ хоҳем кард?..

Урмон-Полвон аз сухани худ бозистода хомӯш монд ва барои фаҳмидани тағи дили ҷавонон ба атроф як ҷашм андохта, ҳамаро ягон-ягон аз назар гузаронид.

Яке аз ҷавонон, ки назари Урмон-Полвон, ба ӯ афтада буд, пурсид:

— Агар мо хуруҷ кунем, аз Тошканд ва Самарқанд ба ҳукуматҳо ёри омада, кори моро бад намеkunанд?

— Ҳозир, — гуфт Урмон-Полвон, — худ Туркистон дар миёнаи босмачиён мондааст. Вилояти Фарғона ҳанӯз аз босмачиён тамоман покиза нашудааст, деҳаҳои Самарқанд дар дасти Баҳромбег, Ҳамроқулбег ва Очилбег аст, дар Уротеппа Холбӯтабег ва дар Фалғару Масҷох Саид Аҳмадхӯча ҳукмронӣ мекунад. Агар дар Тошканд ва Самарқанд қувват бошад, чаро тарафҳои худашонро саришта намеkunанд?!

— Дигар ин ки, — гуфт Бозор амин сухани Урмон-Полвонро қувват дода, — ҳукуматҳо аз даруни худашон дар пӯсидананд. Муҳиддин Маҳдумхӯчаев, ки дар мо раиси комиссия шуда омада яроқхоро ҷида ва тиллохоро, ки аз ҷаноби олий монда буд, ёфта ги-

рифта нимаашро ба ҳукумат дода бошад, нимаашро ба кисаи худаш зада буд, ба ҳукумат ёғи шуда босмачӣ шуда баромад. Аз рӯи хабари пухтае, ки ба мо расидааст, ҳоло нозири ҳарбӣ Орифов ҳам исьён карда баромаданӣ будааст...

Ин сухани Бозор амин аз тарафи маҷлис бо қарсаки бисъёр дуру дароз пешвоз гирифта шуд.

Мулло, ки дар вақти чапакзанӣ рӯи худро турш карда нишаста буд, пас аз хомӯш гардидани садон қарсак, дар ҳолате, ки сар то пояш аз оташи ғазаб гӯё ки даргирифта буд, ба сухан даромад:

— Ин кори шумоён,—гуфт ӯ,—кори чадидҳо, большевикҳо ва кофирҳо аст. Мо ба шамшери шумоён дини исломро ривоч додан мехостем. Шумоён бошед, бо дасти худхотон аркони шариятро вайрон карда истодетон...

— Хайр, ҳозир зарар надорад,—гуфт Хаит амин, ки дар паҳлуи мулло нишаста буд ба ӯ,—дар вақти хурсандӣ аз чавонон ҳамин гуна беодобиҳо содир мешавад. Худо хоҳад, пас аз зафар ёфтани мон мо шуморо раис мекунем. Дар он вақт мардумро ба қадри хоҳишатон эҳтисоб хоҳед кард.

Мулло бо ин тасалли кушода нашуд, то рафт оташи ғазаби ӯ боло мегирифт ва боз ба сухан даромада гуфт:

— Ҳоло Урмон-Полвон аз босмачӣ шудани он раиси комиссия, ки мутлақо кофир аст, изҳори хурсандӣ карда истода буданд. Агар ӯ босмачӣ шуда бошад, кори босмачигарӣ ҳам мурдор шуд гуфтаи гиред. Ман ба ин кор розӣ шуда наметавонам. Зеро дар китобҳо «алъаёзу биллоҳ, ризон ба куфр куфр» гуфтаанд. Ман папирос кашидани он одамро бо чашми худ дидаам. Он мутлақо кофир аст.

— Ғамгин нашавед, тақсир!—гуфт Урмон-Полвон ба мулло,—он одамро босмачиён дар миёни худ нагирифтанд, ҳатто ӯро куштани буданд. Аммо ӯ ба тарафи Самарканд гурехта худро халос кард.

— Хайрият,—гуфт мулло. Акнун димоғи ӯ қадре ҷоқ шуда буд.

— Бача, як чилим андоз!—гӯён ба тарафи даҳлез садо дод Нормурод-Полвон ва аз мулло пурсид:

— Чилим кашем, зарар надоштагист-а, таксир!

— Чилим кашидан бидъат аст,— гуфт мулло дар ҷавоби Нормурод Полвон,— кунандаи ин гунаҳгор шавад ҳам, кофир намешавад. Аммо папироскашӣ мутлако куфр аст. Зеро вай монанд шудан ба кофрон мебошад. Дар ҳадис ҳаст, ки «ҳар кас, ки ба кавме монанд шавад, аз ҷумлаи ҳамон кавм ба шумор меравад».

Як бачаи шонздаҳ-хафдаҳсола дар сархонаи як чилими сараку поинакаш нукрагини нигинакорӣ тамоку ва оташ гузошта даровард. Ин бача ба пеши сандалӣ рафта чилимро пазонда нан оиро ба даҳони Ҳаит амин рост кард.

Ҳаит амин нан чилимро ба дасти худ гирифта, пас аз он ки ба чашму абрӯи он бача табассумкунон нигоҳ кард, ба мулло:

— Аз дасти ин гуна барнои чашму абрӯсиёҳ чилим кашидан бояд савоб бошад-а, таксир?— гуфт ва нан чилимро ба тарафи даҳони мулло гардонида илова намуд:

— Шумо ҳам ба савоб дохил шавед-э; «гоҳ гам-заву усул, гоҳ худову расул» гуфтаанд.

Мулло нан чилимро ба лаби худ як расонда, ба тарафи Ҳаит амин баргардонд ва ба рӯи бача табассумкунон як назар андохта монд.

Ба муносибати ин кори мулло аз маҷлис як қарсақ ва хандаи гулгуладор бархост. Аммо дар ин чапакзанӣ, чунон ки дар чапакзанин аввалӣ шуда буд, мулло ба ғазаб наёмад; лекин рӯяш монанди зери думи маймун қадре сурх шуд.

Мулло барои чилимкашӣ руҳсати амалӣ дода бошад ҳам, Полвон-Араб бояд барои нигоҳ доштани ҳурмати ӯ бошад, ки дар меҳмонхона дар ҳузури мулло чилим накашида, ба даҳлез баромад. Пас аз он, ки дар он ҷо чилимро кашид, барои ёзидан ба рӯи хавлӣ баромад.

Мулло пас аз баромада рафтани Полвон-Араб ба Ҳаит амин гуфт:

— Ман барои нашикастани сухани шумо нан чилимро ба лаби худ расондам, аммо дар пеши бой аз

ни кори худ бисъёр¹¹² хичолат кашидам. Зеро ман ўро аз барои чилимкашиаш чандин бор дашномхон сахт дода будам.

— Чаро дашном дода будед?—Хант амин пурсид.

— Гуфтам-ку, барои чилим кашиданаш амри маъруф* карда будам-дия, зеро амри маъруф ба гардани муллоён фарз аст.

— Ин тавр бошад, як амри маъруф кунед, шунавем, таксир!—гуфт Хант амин барои бартараф намудани хичолати мулло.

— Насихати якуми ман ин аст, ки,—гуфт мулло бо овози баланде, ки ҳамаи касони дар меҳмонхона буда мешуниданд,— шумоён ҳар вақт, ки зафар ёфтед, омадани чаноби олиро мунтазир нашуда, ҳар кас бошад, бошад, ҳар касеро, ки як бор ба ҳукуматҳо салом дода бошад, ба дор овозетон...

— Ин амри маъруфатон бисъёр сахт аст-ку,—гуфт Хант амин сухани мулло ро бурида ва эзоҳ дод:

— Масалан аз муллоҳо ҳам касоне ҳастанд, ки на як бор, балки чанд бор ба ҳукуматҳо салом додаанд, ҳатто замонасозӣ карда ба онҳо хушомад ҳам гуфтанд. Магар ин гуна муллоҳоро ҳам куштан лозим аст?

— Ҳар кас бошад, бошад гуфтам-ку,—гуфт мулло оташин шуда ва илова кард:

— Муллое, ки ба ҳукуматҳо хушомадгӯй кунад, бадтарини муртадҳост.

— Ҳар чӣ бошанд, муллоҳо аҳли саллаанд, онҳо ро бинобар муллоноҳшон як дараҷа рӯя кардан даркор будагист, таксир,— гуфт Бозор амин.

— Он гуна муллоҳо мулло нестанд,—гуфт мулло шӯрида ва мисол овард:

— Масалан, аз рӯи шунди ман хатиби¹¹³ деҳан Хўҷасоктаре дар ҳар кучо ҳукуматҳоро таъриф карда мегаштааст. Ба тӯи Мулло Қадҳор кўрбошӣ нарафтааст. Ҳатто «тӯи ӯ аз нули дуздӣ шудааст, оши ӯ харом аст» гӯён қавми худро ҳам нагузоштааст, ки ба тӯи он «муҷоҳиди фисабиллаллоҳ»¹¹⁴ рафта савоб ёбанд. Магар шумоҳо ҳамин гуна муллоҳоро ҳам «мулло» гуфта саломат мегузоретон?

* Амри маъруф — василати динӣ.

— Албатта, он гуна муллоҳо дар навбати аввал парронда мешаванд,—гуфта Исмоил мирохур димоғи муллоро чоқ кард.

Мулло, ки бо муваффақият натиҷаманд шудани ин амри маъруфи худро дид, хурсандона боз ба суҳан даромад:

— Пас аз он...

Аммо сухани муллоро:

— Як ҳодисаи бисъёр аҷиб,—гӯён бо ҳаяҷон ба меҳмонхона даромадани Полвон-Араб бурид.

— Чӣ ҳодиса, чӣ ҳодиса?—гӯён ҳамаи дар меҳмонхона будагон ба Полвон-Араб нигоҳ карданд.

— Ман барои ёзидан аз меҳмонхона баромадам,—гӯён ларзон-ларзон Полвон-Араб ҳикоя сар кард,—дар рӯи суфаи меҳмонхона як сиёҳӣ намудор шуд.

— «Кист вай?»—гуфта ман овоз бароварда будам, ки он сиёҳӣ худро аз суфа ба зер партофт ва давои даво ба ҳавлии дарун даромада рафт. Дар ҳамин вақт шайтон баъзе гапҳои номуносибро ба дили ман андохт. Ман ҳам дартоз ба ҳавлии дарун даромада хонаҳои занҳоямро аз як сар кофта баромадам, ҳатто дарунҳои нонсандукҳоро ҳам дидам! Аммо дар он ҷо ҳеч кас набудааст. Баъд аз он баромада ошхона, хоначаи дар паҳлуи ошхона буда ва зери анборҳоро ҳам дидам. Дар он ҷо ҳам ҳеч кас набуд. Маълум мешавад, ки ба болои мо ҷосус даромада будааст.

Бо шунидани ин сухани Полвон-Араб дарҳол ҷавонон аз таҳти қолли, гилем ва намадҳо милтиқҳои шоноро бароварда ба даст гирифтанд ва Полвон-Араб давом кард:

— У бо дидани ман гурехта ба бом баромада аз девор партофта рафтааст, аммо ман ба иғвои шайтон даромада дар ҳаққи занонам бадгумон шуда, ба хонаковӣ саргардон шуда вақтро гузаронидаам. Агар ўро ба даст надарорем, мо хароб мешавем, ҳозир ба сари мо аскар меорад,—гӯён Полвон-Араб сухани худро тамома кард.

— Даррав бароедон, ҳар тарафро коветон, он шайтонро ба даст дароретон!—гуфта фармон дод Урмон-Полвон.

Чавононе, ки милтикхошонро ба даст гирифта буданд, часта хеста аз хона баромада давон-давон ба кӯча рафтанд ва дар хона мондагонро як хомӯшии вазини пурбиме фуру гирифт, ки гӯе ҳамаро сиёҳӣ (кобус) пахш карда бошад.

— Акиун ман чӣ кор мекунам?—гӯён мулло монанди харе, ки аз шер тарсида каллаи худро дар байни найхо пинхон мекунад, сари худро аз тахти кӯрпа ба сандалӣ дароварда пинхон кард..

Аммо даруни сандалӣ пурдуд шудан гирифт ва мулло натавонист, ки сари худро дар он ҷо дер нигоҳ дорад. Бозпас берун баровард. Баробари баромадани сари мулло аз тахти кӯрпа дуд, ҳамчунон ки аз мӯрӣ мебаромада бошад, аз сандалӣ баромада ба шифти хона печид.

— Ин чӣ гап?—гӯён Ҳант амин кӯрпаро бардошта ба сандалӣ нигоҳ кард ва саллаи муллоро гирифта баровард.

Салла дуд бароварда месӯхт. Полвон-Араб давон омада, аз дасти Ҳант амин салларо гирифта берун бароварда партофт ва бар болояш об рехт.

Мулло, ки бо сӯхтани саллааш димоғаш ҳам сӯхта буд, шӯрида овози худро баланд кард:

— Дар ин ҷо омада ман аз як салла чудо шудам, бояд ки бой товони иро бидиҳад.

— Таксир, салла он сӯ истад, холо аз каллаатон ҳам чудо мешавед!—гуфтани Ҳант амин муллоро боз ҳам тарсонид..

Хонаро боз хомӯшии мағмуноан дудолуд пахш кард..

Аммо ин хомӯширо бозгашта омадани чавонони милтикдор, ки ин соат гирдогирди хавлиро барабас кофта касеро наёфта буданд, вайрон кард. Аз ҷосус нишонае ба даст наёфта буд.

Босмачиён барои гурехтан тайёр шудан гирифтанд. Ҷомаҳои фарохи дарозро пӯшида милтикхошонро дар зери он пинхон карданд ва ба аспхошон савор шуда аз дарвоза баромада қатор гардиданд.

Урмон-Полвон дар пеши онҳо меистод ва ба чор тараф нигоҳ карда чор бор хуштак кашид.

Бо баромадани ин хуштак посбонони босмачӣ ҳам, ки дар гирдогирди деҳа буданд, расида омаданд ва босмачиён ба биёбон нигоҳ карда гурехтанд...

Полвон-Араб, ки имшабро бо тарс ва бедорхобӣ гузаронида буд, бомдодон:

— Муҳаббат, оби таҳорат биёр!— гӯён чанд бор садо дод.

Аммо аз Муҳаббат ҷавобе нашунид, чун дид, ки вақти намозаш мегузарад, худ об ёфта таҳорат кард ва аз паси адои намози бомдод ба кофтукови Муҳаббат баромад. Аммо ӯ, на дар хоначаи худаш, на дар ошхона ва на дар хонаҳои бибибойҳо — дар ҳеч ҷо набуд.

Бой аз дарвоза баромада ба пушти ҳавлинаш рафта нақши пой ҷосусро ҷустуҷӯ кард. Дар пушти ҳавли дар зери девор ба рӯи рег нақши ду по намудор гардид. Яке аз инҳо калонтар ва дигаре хурдтар буд.

Бой он нақши пойҳоро гирифта рафтаи гирифт. Нақш рафта дар пеши як чуқуриё, ки ду одамро ме-гунҷонид, расид.

Нақши он ду по, ки дар пеши чуқури дар якҷанд ҷоҳо пахш карда шуда буд, аз он ҷо гузашта ба тарафи хомаҳои рег баромада рафта буд.

— Ҷосус на танҳо сирри имшабаи маро, ҳатто Муҳаббатро ҳам, ки тамоми асрори ман бо ӯ буд, гирифта бурдааст. Хонем сӯхт! — гуфт худ ба худ бой.

Дар ҳақиқат Муҳаббат аз хонаи бой, ки зиндони ӯ буд, ба як сурати абадӣ халос шуда, бо Сафаргулом гурехта рафта буд.

VII

Дар Ҷорсӯи Гичдувон дар зери долон, ки дӯкон ва саройҳои савдогарони муқимии Гичдувон дар он ҷо буд, як беҳаракатӣ ҳукмфармо буд. Савдогарон дӯкон ва саройҳои худшошонро баста, ба рӯи суфаҷаҳо ду ба чор нишаста дар бораи як кор пичирросзанон гап мезаданд. Аммо бо намудор шудани як милиционер аз тарафи бозори гандум, ки дар тарафи шарқии Ҷорсӯ буд, ин «пичир-пичир» ҳам бурида шуд.

Вақте ки милиционер ба долон даромада аз пеши савдогарон мегузашт, яке аз онҳо аз вай:

— Кай, чӣ хабар, милиса-афандӣ,¹¹⁴ ягон хабар хуш овардед, магар онҳоро дастгир карданд?— Гӯён пурсид.

— Холо ҳеҷ хабар нест, лекин албатта дастгир хоҳанд кард! — гӯён милиционер аз Чорсӯ гузашта ба тарафи кӯрғон нигоҳ карда рафт.

— Хамин тавр шаван-э. Мо ҳам севиҷихоёмонро тайёр карда мондаем,— гуфт он савдогар ба милиционер шунавонида.

Он савдогар, пас аз он ки соаташро аз чайбаш бароварда дид:

— Э, вақти намози аср ҳам расидааст. Таҳорат кардан даркор аст,— гӯён аз ҷояш хест ва саллаву ҷомашро ба сари суфачан дӯкон монда, барои таҳораткунӣ рафт.

Вақте ки ин савдогар аз пеши бозори равғани Чорсӯ, ки дар миёнаи чорраҳа воқеъ аст, мегузашт, ба шифти бозори равған, ки дар он ҷо як ҳода дар байни ду сутун кӯндаланг задагӣ буд, нигоҳ карда монд...

— Ҳа, дар он ҷо чиро дидед, ки нигоҳ карда мондед? — гӯён як савдогари дигар пурсид.

— Холо ҳеҷ чизеро надидаам. Лекин умедворам, чизҳоеро, ки ба ин ҳода овехта мешуданд, боз овеҷон бинам,— гуфта он савдогар ҷавоб дод.

— Фардо ҳамин вақт хоҳед дид,— гуфт он савдогари дигар.

— Ман то он вақт тоқат надорам. Ман мехоҳам, ки ҳамин шаб, ҳеҷ набошад, фардо пагоҳонӣ бинам,— гӯён он савдогари аввалӣ ба лаби рӯд нигоҳ карда рафт.

Милиционер, ки ба кӯрғон даромада ба милицияҳона рафта расид, ўро дар он ҷо як милиционери дигар, ки дар посбонӣ истода буд:

— Ҳа, чӣ хабар? — гӯён пешвоз гирифт.

— Кор бад,— гуфт дар ҷавоб милиционери ҳозир расидаомада ва илова кард: — аз даст милиционерҳое, ки бештариашон машқ надидаанд, ҳатто милтикандозиро ҳам намедонанд, чӣ кор меояд?

— Хусусан, ки дар онҳо як савдогарбача сардо-

рӣ мекарда бошад.— гӯён милиционере, ки дар посбонӣ истода буд, сухани рафики худро қувват дод.

— Магар ханӯз монда нашудай? — гуфта милиционери навомада аз посбон пурсид.

— Ханӯз монда нашудаам, лекин акнун ту омада истӣ, ман як қадар ёзам ҳам, мешавад, — гуфта посбон ҷавоб дод.

— Ҳозир меоям, — гӯён милиционери навомада ба даруни милицияхона даромада рафт ва милтиқашро гирифта омада, ба ҷон рафиқаш дар посбонӣ истод. Посбони аввалӣ милтиқашро зери сараш ниҳода ба пеши дарвозаи милицияхона дароз кашид ва чашмашро ба партави зардҷатоби саридеворин офтоби фуру рафта истода дӯхта ба андеша фуру рафт.

— Хайр, ҳар чизе, ки дар тақдиромон бошад, мебинем. барои ин пешакӣ чӣ ғам меҳӯрем, — гуфт милиционери дар посбонӣ истода, ки дар андеша фуру рафтани рафики худро дида буд.

— Тақдир??? — гуфт милиционере, ки ёзида офтобро тамошо мекард ва илова намуд.

— Тақдирӣ мо дар рӯзе, ки ҳамин савдогарбача сардори милиция шуда буд, ҳал гардидааст.

— Ин гапат дуруст, — гуфт милиционери дар посбонӣ истода ва эзоҳ дод:

— Ман ҳозир аз Чорсӯ гузашта омада истода будам, ки савдогаронро дидам. Авзошон хеле бечонамуд. Вақте ки ман ба онҳо наздик омадам, бо як тарзи сохта аз ман хабари хурсандиро пурсиданд, ҳатто яке аз онҳо, ки масхара доштаниш аз оҳангаш маълум буд «барои оварандан он хабари хурсандӣ севинҷӣ тайёр карда мондаем» ҳам гуфт.

— Барои ояндагон пешкаш тайёр карда мондаганд, — гуфт милиционери ба замин дарозкашида ва илова намуд:

— Кӣ медонад? Аҷаб нест, ки дар байни ин савдогарон ва он савдогарбача алоқа бошад ва хабар аз мо пештар ба онҳо расида бошад?..

Милиционери дарозкашида хомӯш монд ва чашми худро аз партави офтоби саридеворӣ, ки акнун тамоман парида буд, канд ва пӯшид...

Акнун ўро хоб бурда буд...

Офтоб тамоман фурӯ рафта, дунёро як торикии андӯхгине фурӯ гирифта буд. Аз даруни қалъаи Ғичдувон, ки он вақтҳо монанди занбӯрхона пур ва серҳаракат буд, ҳеҷ садое шунида намешуд. Лекин аз беруни қалъа, аз масофаҳои хеле дур як «уллоси» шағолворе ба гӯш расида, шунавандаро ба шубҳа меандоخت.

Милиционере, ки дар пеши дарвозаи милицияхона дар посбонӣ истода буд, аз ин «уллос» дар ҳарос афтада рафики худро:

— Ака Урун, ака Урун! — гӯён ҷеғ зад.

Аммо милиционери хобидаро хоб чунон сахт бурда буд, ки бо ин ҷеғ заданҳо бедор нагардид.

Лекин он бо ҷеғ задани сейӯм, ки ҷеғзананда овози худро хеле баланд карда буд:

— Ҳа, чӣ мегӯӣ? — гӯён бедор шуда ба ҷои худ хеста нишаст. Лекин баробари хеста нишастан хоби ӯ тамоман парид ва сабаби аз хоб бедор карда шудани худастро ҳам бе эзоҳ кардани рафиқаш фаҳмид:

— Давҳо-дав! Гирҳо-гир! Бандҳо-банд! Занҳо-зан! Кушҳо-куш!! — гӯён садоҳое, ки аз тарафҳои шарқ, шимол ва ғарби қалъаи Ғичдувон меомад, ҳаворо ба ларза меовард.

— Омаданд! — гӯён милиционери нав аз хоб бедор шуда милтиқашро ба даст гирифта дар як пахлуи дарвоза дар рӯ ба рӯи рафики худ дар посбонӣ истод...

Садо то рафт зиёд мешуд ва бо садои милтике ки якқадармиён холи мегардид, ба ҳам меомехт.

Посбонии милтиқояшонро боз як бор аз назар гузарониданд ва патронҳои эҳтиётнашонро тайёр карданд...

Бисъёр дер нақашид, садои ғулғуладор боз ҳам наздик омад ва як чанд садое, ки аз он садои умумӣ ҷудо гардида буд, ба тарафи милицияхона рӯй овард...

Бисту панҷ нафар бариин савор, ки «уллос» зада меомаданд, бо дидани дарвозаи милицияхона хомӯш монда истоданд. Яке аз онҳо ба тарафи дарвозаи милицияхона нигоҳ карда бо овози баланд нурсид:

— Кист ӯ?

— Ачал, Урун-Наркалла!

Ин ҷавобро милиционере, ки аз хоб бедор шуда дар посбонӣ истода буд, дод.

— Аха Урун, ин тавр накунад, ба мо ҳамроҳ шавед. Тамоми мамлакат ба мо ҳамроҳ шуд, — гуфт он савори пурсанда.

— Ман ба амири шумоён ҳамроҳ нашудам, магар ақун ба шумоён, ки шошан ӯ ҳастед, ҳамроҳ мешавам? — гуфт Урун-Наркалла.

— Ин тавр бошад, ана гир! — гуён як садо баромад дар ҷавоби Урун-Наркалла ва дар пайи он садо бисту панҷ милтиқ ба якборагӣ ҳолӣ гардид.

Ҳанӯз ҳаво бо садон ин милтиқҳо дар ларза буд, ки ду милтиқ аз ду паҳлун дарвозаи милицияҳона андохта шуд ва аз саворон як аспу як одам ғалтид...

Саворон аз ҷашм нопадид гардиданд. Тирҳои дуӣӯм, ки аз дарвозаи милицияҳона андохта шуда буданд, аз кӯчан ҳолӣ виззосзанон гузашта рафтанд...

Ақун тамоми даруни қалъаро ғулғула фуру гирифта буд, аз ҳар тараф яккадармиён ва гурӯҳ-гурӯҳ садон милтиқ мебаромад...

Снеҳдон қаторе, ки аз ду тарафи кӯчан милицияҳона дар зерин девор ҳазида ва ғавак кашада меомаданд, ба назари милиционерҳои посбон намоён шуданд. Милиционерҳо тир паррондан гирифтанд. Аммо ин тирҳо аз болои сари ҳазида ояндагон виззосзанон гузашта ба девор бармехӯрданд...

Милиционерҳо ҳам ба замин хобиданд ва тир андохтани гирифтанд. Аммо боз ба қасе нарасид.

Ҳазида ояндагон наздик омаданд. Милиционерҳо ҳам барои қор фармудани сарнайзан милтиқ ҳозир шудан гирифтанд. Дар ҳамин вақт як чанд нафар, ки аз пушти милицияҳона аз бом фуromaда омада буданд, милиционерҳои дар замин хобидаро ногаҳонӣ паҳш карданд.

— Рустами Ашқӣ, худатро рост гир! — гуфт Урун-Наркалла ба рафиқи худ ва худаш:

— Зинда бод инқилоб! Ачал ба босмачиён! — гуён чор нафареро, ки ӯро паҳш карда буданд, бардошта нимҳез шуд. Аммо дубора ғалтид ва аз паҳлу ва шкани ӯ оби сабзтоби хунолуд бо рӯдаҳояш баро-

мада ба замин паҳн шуда мерафт. У аз паҳлу ва шикамаш корд хӯрда буд. Ду қалам он сӯтар Рус-таи Ашқӣ ҳам ба хун оғушта гардида буд.

Қалъаи Ғичдувоиро босмаҷиён гирифта буданд...

* * *

Дар қалъа, бозор, Чорсӯ, Сари мазор, Дарвеш-обод, Косагарон, Нағзақкорон, Ўзбакон ва дигар гузарҳои Ғичдувои гулгула давом мекард. Аз ҳар тараф садон ҷонқоҳи милтиқ мебаромад. Ва дар миёнаи садоҳои милтиқ:

— Вой додэ!.. Гуноҳи ӯ чӣ буд-э... акнун маҷн сиёҳсар чӣ кор мекунам-эйӣ!.. — гуён садон занони гуногун баланд мегардид ва аз пай ниҳо садон ҷирроси бачагони хурдсол баромада дилҳоро об мекард.

Дар миёни ин садоҳои гуногун, ки аз тарафҳои гуногун мебаромад, садон «гум-гуми» таби ва «тинг-тинги» табли реза ба гӯш расида, замони ситамбулиёнӣ даври амириро ба хотири ғичдувоиёнӣ меовард.

Ин садоҳо то баромадани офтоб давом кард. Вақте ки рӯз шуд, кӯчаҳои Ғичдувои бо муллоёнӣ, ки саллаҳоширо калон карда баста буданд, побонҳое, ки ба миёнашон аз рӯй фӯтаҳои сафед печонда буданд бо бойҳое, ки ҷомаҳои наваширо пӯшида ришашонро шона карда камарчаҳоширо баста буданд, пур гардид.

Дар пеши амлоқдорхонаи пештари Ғичдувои ҷавони милтиқдор, ки ҷомаҳои кӯтоҳтар пӯшида миёнашонро аз рӯй баста, ба сарашон телпак ниҳода буданд, аспҳоширо ба даст нигоҳ дошта пиёда қатор меистоданд. Аз пушти ин ҷавонон дар зери девор тамошобинон даст пеш гирифта, чунон ки дар пеши арқи амир бошанд, мунтазири қорҳо ва хабарҳои нав шуда меистоданд... Вақте ки тамошобинон аз дарвозаи амлоқдорхона баромадани қор каси ярилиқдорро диданд:

— Эй... магар ҷаноби оӣ омаданд?— гуён ба ҷунбиш ва хаяҷон омаданд.

— Шарик! Чӣ гап? Шумо чӣ шудед?— гуфта пурсид як мулло, ки дар қатори тамошобинон меистод, аз яке он ярликдорон.

— Ман дар тумани Ғичдувон қозӣ шудам.

— Шумо чӣ?— муллои тамошобин аз ярликдори дигар пурсид.

— Ман раис шудам.

— Инҳо чӣ?— муллои тамошобин он ду ярликдори дигарро нишон дода аз шарикӣ худаш пурсид.

— Ин кас амлоқдор ва ин кас миршаб шуданд,— гӯён он ду касро як-як нишон дода, шарикӣ муллои тамошобин — ярликдори қозишуда ҷавоб дод.

— Хай-хай, муборак бошад, шарик, ба ҳамаатон муборак шавад,— гуфт муллои тамошобин.

— Худо мубораку хайр гардонад!— гӯён қозӣ аз ҷониби ҳамаи ярликдорон ҷавоб гардонид.

Муллои тамошобин:

— Шарик, ярлиқатонро гирифта бинам мумкин аст?— гӯён дасти худро ба қозӣ дароз кард.

— Марҳамат кунед,— гуфт қозӣ, дар ҳолате, ки сари худро ҳам мекард.

Муллои тамошобин ярлиқи қозиро гирифта аз назараш гузаронид. Ярлиқ аз номи амир навишта шуда, аз ҷониби ӯ аз тарафи Мулло Қаҳҳор ва Ҷумон-Полвон мӯҳр гардида буд.

— Бисъёр нағз,— гуфт муллои тамошобин дар вақте ки боз ярлиқро ба печи саллаи қозӣ андармон мекард ва илова намуд:

— «Асон пир, ба ҷои пир» гуфтаанд. Ҷаноби олий ханӯз наёмада бошанд ҳам, бегҳо аз ҷониби он кас қор қардан мегиранд.

Аз ярликдорон касе, ки раис шуда буд, ба ҳаммансабони худ:

— Ҳозир меоям.— гӯён ба як тараф дартоз рафт.

Вақте ки раис дуртар рафта буд, муллои тамошобин ба қозӣ наздик шуда бо овози паст:

— Худатон қозӣ шудед, ман ба ин чизе намегӯям. Ҳеч набошад, маро ба раисӣ тақдим мекардед, намешуд? Ман-ку шарикдарси шумоям, вай бошад, як муллои пасқадам аст,— гӯён гила кард.

— Худо як аст, ки ба ман маслиҳат накардаанд.

Вагарна, албатта, ман шуморо тақдим мекардам.—
гуфт қозӣ бо оҳанги узрхоҳона ва илова кард:

— Холо ҳам шумо хушк намонед. Умедворам,
ки шуморо ба қозигии Вобканд тақдим кунам.

— Эй... магар Вобкандро ҳам гирифтаанд? — гуён
тааҷҷуби хурсандона карда пурсид муллои тамошобин.

— Имрӯз хоҳанд гирифт...

Аз дарвозаи амлокдорхона давида баромадани як
бачаи шонздаҳ—ҳафтадасола, ки чоман бекасаб пуши-
да миёнашро бо фӯтан шохӣ аз рӯй баста ба сараш
як телпаки савсорро якшоха монда буд, миёни ин
сӯхбати болаззати муллоҳоро шикаст ва дар катори
тамошобинони дигар муллоҳо ҳам чашмҳои онро ба
он бача дӯхта гӯшашонро барои шунидани супори-
ше, ки бояд ӯ бароварда бошад, сик карданд.

— Савор шаветон ва ба ҳама хабар диҳетон, ки
савор шавайд!— гуфт он бача ба ҷавонони мчтиқ-
дор ва бозгашта ба амлокдорхона даромада рафт.

Муллои тамошобин, ки оби даҳани бо дидани он
бача ба лабаш шорида омадаро бо рӯймолчааш пок
мекард, аз қозӣ пурсид:

— Ин офтоб кист?

— Махрами Урмон-Полвон,— қозӣ ҷавоб дод.

— Худо, ки доданро хоҳад, падарат кист гуфта
намеурсидааст. Дар вақташ ба дасти ҷаноби олай
ҳам ин гуна махрами зебо наафтада буд.

— Холо ин чист?— гуфт қозӣ.— Дар дасти ҳар ка-
дом аз бегҳо ду-се нафар, аз ин ҳам зиёдтар мах-
рамҳо ҳастанд.

Омадани раис таърифи махрамҳои бегҳоро боз-
дошт; қозӣ ва муллои тамошобини чашмонашонро ба
як ҷизе, ки дар зери бағали ӯ буд, дӯхтанд. Ин ҷиз
чор қабат ҷарми саҳт буд, ки ба паҳноии се ангушт
ва дарозии як метр тасмавор бурида баҳия карда ба
як тарафаш як дастаи ҷубини шинонда буданд.

— Ибро аз кучо ёфтед?— гуфта муллои тамошо-
бин тааҷҷубкунон аз раис пурсид.

— Дар аввали инқилоб, вақте ки раиси ҷаноби
олай гурехт ва раисхона тороч шуд, ман ин дарраро

аз раисхона гирифта бурда, «ягон рӯз даркор мешудагист» гӯён дар чое пинҳон карда монда будам. Дар ҳақиқат имрӯз даркор шуд,— гуфт раис ва ба қатори тамошобинон чашм андохта аз он ҷо як касеро ишора карда ба пеши худ ҷеғ зад.

Он одам дартоз омада, дар рӯ ба рӯи раис даст пеш гирифта истод.

Раис дарраро ба тарафи он одам дароз карда:

— Ту ба ман даррадаст бош,— гуфт.

— Ба чашм,— гӯён он одам дарраро аз дасти раис гирифта, дар зери бағали худ тикконд ва ба пушти раис гузашта, даст пеш гирифта истод.

— Барои даррадастӣ одами бисъёр бобро ёфтед.— гуфт муллои тамошобин ба раис ва илова кард:

— Ин як одамест, ки понздаҳ сол дар пеши раисҳо даррадастӣ кардааст...

— Давҳо-дав!.. Тозҳо-тоз!..

Ин садо, ки аз хама ҷо, гӯё ки баробар мебаромад, дар қалъаи Ғичдувон ғулғула андохт ва сӯхбасти раис ва муллои тамошобинро ҳам вайрон кард.

Аз паси ин садо бегҳое ҳам, ки дар амлокдорхона манзил карда буданд, савор шуда бароманд. Мулло Қаххор ва Урмон-Полвон ҳар ду дар пахлуи якдигар пешопеш мерафтанд ва аз паси инҳо дар қатори кӯрбошиҳои кӯхна Ҳазраткулбег ва Донибег барин «обрумандони» туман, ки ба босмачигарӣ ба тозагӣ ҳамроҳ шуда буданд, менамуданд.

Қозӣ, раис, амлокдор ва миршаб пешопеши бегҳои медавиданд...

Вақте ки кӯрбошиҳо ба Чорсӯ расиданд, Мулло Қаххор аспашро нигоҳ дошта, ба пушташ чашм андохта:

— Наим-Полвон! — гӯён бародари худахро ҷеғ зад.

Наим-Полвон аспашро резачорпо кунонда ба пеши бародари бузурги худ омада ва:

— Ҷӣ мефармоед? — гуфта пурсид.

— Ту бо одамони худат ба Хӯчасоктаре рав,— гуфт Мулло Қаххор ба ӯ,— дар он ҷо Муҳиддинхӯчаро¹¹⁵ кушта хонаашро тороҷ кун. Писарашро ҳам ё ин қи қуш ё ба асирӣ гир. Аз он ҷо ба Хутча рав.

Комсомолбачан дар он чо бударо бо падару модараш куш. Пас аз ба анчом расонидани ин фармоншхо аз думболи мо ба Вобканд расида рав!

— Бисъёр хуб,— гуён Наим-Полвои сари аспашро пас гардонда давонид.

Мулло Қаххор ба козӣ, раис, амлокдор ва миршаб, ки бо истодани ӯ онхо ҳам аз роҳ бозмонда, ба пешин ӯ даст пеш гирифта истода буданд, нигоҳ карда:

— Акнун ба шумоён рухсат,— гуфт,— туманро нағз саришта кунетон, боқимондаҳои большевикон, чадидон ва ифвогаронро ба рӯйхат гирифта ба ман арз кунетон. Ман ҳукмро навишта мефиристонам, ки ичро хоҳед кард. Дуо карда истетон!

Чор ҳоким ба замин дузону нишаста, дастҳошонро ба ҳаво бардошта ба дуокунӣ даромаданд ва Мулло Қаххор бо дастан худ асп ронда рафт...

Козӣ, раис, амлокдор ва миршаб пас аз гусел кардани кӯрбошихо ва сари Чорсуи Ғичдувои омада хостанд, ки бар рӯи суфаи бозори равған баромада нишаста рӯйхат сар кунанд.

Савдогаре, ки дирӯз ба милиционерхо севинчӣ ваъда карда буд, дартоз ба сарояш даромада аз он чо қолни ва кӯрпача бароварда, ба зерин чор ҳокими нав паҳн карда ва ҳудаш ба ҳодан дар байни ду сутуни бозори равған кӯндаланг басташуда нигоҳ карда сухан сар кард:

— Шукр худоро, ки,— гуфт ӯ,— пеш аз мурданим ин таблҳо ва таблкӯбхоро боз ба ҷояшон овозон дидам. Агар ҷаноби олиро ҳам дар тахташон меидам, дигар орзуям дар дунё намемонд.

— Сари ҷаноби олиатро аз нақорахонаи эрк овозон хоҳӣ дид,— гуфт ба дили худ зане, ки барои халос кардани писари дастгиршудааш ба пешин козӣ омада буд.

— Худо хоҳад мебинед,— гуён миршаб ба он савдогар ҷавоб дод.

Ҳокимхо бар рӯи суфа баромада нишаста, ба маслиҳат даромаданд.

Акнун садон «давҳо-дав...» аз қалъаи Ғичдувои хеле дур шуда буд, кам-кам ин садо тамоман шунида нашуд ва Ғичдувоиро як хомӯшии пурмотам фуру гирифт.

та буд. Лекин ин хомӯширо оху вой, нолаву фиғони заноне, ки падар, шавҳар ва ё ин ки бародархошон кушта шуда ва хонахошон тороҷ ёфта буд, бо гирьяву зории бачагоне, ки ятим монда буданд, вайрон мекард...

VIII

Дар даръёи Карокӯл, ки шохоби охириини даръёи Зарафшон буд, бо боронҳои бахориини пурзӯр, ки дар водиин Самарқанд меборид, обхез шуда буд. Ду қароргоҳи ҳарбӣ дар ду тарафи пули Меҳтарқосим, ки бар рӯи ин даръё дар роҳи Бухоро — Вобқанд кашида шудааст, ҷойгир гардида буд. Ин ду қароргоҳ барои ҳучум кардан ба якдигар, чунон ки аз пул гузаштанро муносиб намедиданд, инчунин дар ин гуна вақти обхез барои аз об даромада гузаштан ҳам часорат карда наметавонистанд. Босмачиёни, ки дар тарафи дасти рост — шимоли даръё, дар тарафи Вобқанд ҷойгир шуда буданд, аз тарси пулемётҳое, ки дар ин сари кӯҳ шинонда шуда буданд, ҷуръат намекарданд, ки аз пул гузаранд. Аммо аскарони сурхи Бухоро, партизанҳои сурх, фидоёни коргар ва деҳқонони меҳнаткаш, ки дар тарафи дасти чап — дар тарафи Бухоро манзил карда буданд, аз пул гузаштанро аз нуқтаи назари эҳтиёти ҳарбӣ муносиб намедиданд. Дар ин бора дар маҷлисе, ки дар яке аз самоворхонаҳои сохибаш гурехтарафтаи сари пул барпо шуда буд, яке аз командирон ба ин тариқа эзоҳ дод:

— Аҷаб нест ин ки дар зери пул душманон моддаҳои тарқанда гузошта бошанд.

— Душманони мо босмачиёни нодонанд, дар онҳо на моддаҳои тарқанда ҳаст ва на қасе ҳаст, ки он гуна чизҳоро ба онҳо сохта диҳад, — гӯён як фидоӣ хост, ки фикри командирро рад кунад.

— Чунон ки, — гуфт командир дар ҷавоби фидоӣ, — дар миёнаи мо коргару деҳқонони рус ҳастанд, инчунин дар миёни онҳо — босмачиён ҳам офицерони сафеди рус ва кимёгарони сафеди европагӣ ҳастанд, бинобар ин аз нуқтаи назари ҳарбӣ эҳтиёт лозим аст.

— Балки дар даруни онҳо намояндагони империа-

листони англис ёфт мешаванд; ин ҷанг ҷанги синфист гӯён як командири дигар ба сухани командири аввалӣ илова кард.

— Пули оҳанинро ҳам, ки дар миёни Ғичдувон ва Қизилтеппа сохта шуда буд, ҳамин босмачиён сӯхтанд. Ба онҳо «нодон» гуфта нигоҳ кардан худро фиреб додан аст,—гӯён Сафарғулом, ки яке аз фидоиён буд, сухани командирро қувват дод.

— Дар соли 1918, дар воқеаи Колесов дар вайрон кардани роҳи оҳан, аз Чорҷӯй то Зирабулоқ ва аз Когон то Тирмиз ҳам ҳамин инженерони сафеди рус ва намояндагони империалистони англис роҳбарӣ карда буданд,— гуфт як фидоии дигар.

— Хуб,—гуфт Ҷавод, ки сардори дружинаи партиявӣ буд,— аз пул гузаштан муносиб набошад, аз об гузаштан даркор аст. Суханро ин гуна дароз карда, вақтро гузаронидан дуруст нест. Агар мо фурсатро аз даст диҳем, ҳамин замон рӯз мешавад ва босмачиён кам будани моро мебинанд, дар он вақт кори мо вазнин мешавад.

— Мо чӣ тавр кам?— гуфт яке аз нафарони дружинаи партиявӣ,— мо дусаду панҷоҳ нафарем.

— Дусаду панҷоҳ нафар дар муқобили чор ҳазор кас, албатта, кам аст,— гуфт Ҷавод.

— Дусаду панҷоҳ нафаре, ки бо таълимоти партия тарбия ёфтааст, аз об, аз оташ, агарчи тамоми дунё бошад ҳам, аз душман, аз мурдан натарсида пеш пахш карданаш даркор аст,— гуфт он нафарни дружинаи партиявӣ.

— Албатта, аз мурдан натарсидан даркор аст,— гуфт яке аз фидоиён,— лекин мурдани бефоида ҳам ҳеч даркорӣ надорад. Касе, ки мурдани бефоида ро хоҳад, дар хонаи худ нишаста бар сини худ тири таппончаи худро рост оварда ҳам мурда метавонад. Барои мо ин гуна мурдан даркор аст, ки бо он ҷумҳурияти шӯроӣ халқи Бухоро, ки дар ҳолати мурдан аст, қувват ёбад...

— Ҷумҳурияти шӯроии халқи Бухоро дар ҳолати мурдан нест ва нахоҳад мурд,— гӯён Ҷавод сухани он фидоиро бурид,— модом ки меҳнаткашони Бухоро бе-

дор шудаанд, модом ки дар дунёе синфи пролетариат зинда аст, модом ки дар Россия ва Туркистон ҳукумати шӯроӣ барқарор аст, ҷумҳурияти шӯроии халқии Бухоро намемирад ва нахоҳад мурд. Балки он Ҷумҳурияти социалистии шӯроии Бухоро гардида ҳуқуқ пайдо хоҳад кард, ки ба СССР аъзо шавад. Дар ин ҳусушубха кардан ҳаргиз дуруст нест.

— Ҳозир баъзе харобиҳои, ки дар баъзе аъзон ҳукумати шӯроии халқии Бухоро рӯй додааст, ҳар касро як дараҷа ба шубҳа меандозад-дия, — гуфт он фидой.

— Гурехтани нозири ҳарбия — Орифов ба тарафи душман ва исьёни раиси Комитети Иҷроияи Марказӣ Ҳасмонхӯҷа ҷумҳурияти шӯроии халқии Бухоро ро заиф накард, билъакс барои пурқувват кардани он роҳ кушод, — гуфт Ҷавод ва эзоҳ дод: — бо хиёнати инҳо чашми мо кушода шуд, мо ба тоза кардани ташкилотии партиявӣ, аппарати ҳукумати ва идораҳои шӯроӣ даромадем; аз он ҷоҳо аъзоҳои пӯсидаро бурида партофта, ба ҷои онҳо аъзоҳои солим пайванд карда истодаем.

— Ҷумҳурияти шӯроии халқии Бухоро, албатта, зафар хоҳад ёфт, — гуён яке аз фидоӣҳои сухани Ҷаводро қувват дод.

— Албатта, зафар меёбад, — гуфт он фидой, ки ба Ҷавод муқобил баромада буд, — лекин баробари ин дар ҷангҳо баъзе тадбирҳои ба қор бурданамон ҳам лозим аст.

— Тадбир ин аст, ки — гуфт Ҷавод, — фурсатро аз даст навода, аз торикии шаб истифода карда худкорморо ба об занем ва аз роҳи об душманонамонро дар зерин оташ гирем.

— Ба хотири ман як тадбир омад, — гуфт Сафаргулом.

— Ҷӣ тавр тадбир? — раиси маҷлис аз ӯ пурсид.

— Ман ба сари худ як қор кардан мехоҳам...

— Дар ин ҷо ба қорҳои худсарона роҳ нест, — гуён Ҷавод шӯрида, бе он ки аз раиси маҷлис руҳсат гирад, сухани Сафаргуломро бурид ва илова кард:

— Дар ин ҷо ҳар як қор бо қарори маҷлиси ҳарбӣ коллективона ба амал оварда мешавад.

листони англис ёфт мешаванд; ин чанг чанги синфист гуён як командири дигар ба сухани командири аввали ҷлова кард.

— Пули оханинерео ҳам, ки дар миёни Гичдувои ва Кизилтеппа сохта шуда буд, ҳамин босмачиён сӯхтаанд. Ба онҳо «нодон» гуфта нигоҳ кардан худро фиреб додан аст,— гуён Сафаргулом, ки яке аз фидоиён буд, сухани командирро қувват дод.

— Дар соли 1918, дар воқеан Колесов дар байрон кардани роҳи оҳан, аз Чорҷуӣ то Зирабулоқ ва аз Когон то Тирмиз ҳам ҳамин инженерони сафеди рус ва намоидагони империалистони англис роҳбарӣ карда буданд,— гуфт як фидоии дигар.

— Хуб,— гуфт Ҷавод, ки сардори дружинаи партизавӣ буд,— аз пул гузаштан муносиб набошад, аз об гузаштан даркор аст. Суханро ин гуна дароз карда, вақтро гузаронидан дуруст нест. Агар мо фурсатро аз даст диҳем, ҳамин замон рӯз мешавад ва босмачиён кам будани моро мебинад, дар он вақт кори мо вазнин мешавад.

— Мо чӣ тавр кам?— гуфт яке аз нафарони дружинаи партизавӣ,— мо дусаду панҷоҳ нафарем.

— Дусаду панҷоҳ нафар дар муқобили чор ҳазор кас, албатта, кам аст,— гуфт Ҷавод.

— Дусаду панҷоҳ нафаре, ки бо таълимоти партизавӣ тарбия ёфтааст, аз об, аз оташ, агарчи тамоми дунё бошад ҳам, аз душман, аз мурдан натарсида пеш паҳш карданаш даркор аст,— гуфт он нафарони дружинаи партизавӣ.

— Албатта, аз мурдан натарсидан даркор аст,— гуфт яке аз фидоиён,— лекин мурдани бефоида ҳам ҳеч даркорӣ надорад. Касе, ки мурдани бефоида роҳада, дар ҷонин худ нишаста бар синан худ тиря таппончаи худро роҳт оварда ҳам мурда метавонад. Барои мо ин гуна мурдан даркор аст, ки бо он ҷумҳурияти шӯроӣи халқии Бузоро, ки дар ҳолати мурдан аст, қувват ёбад.

— Ҷумҳурияти шӯроӣи халқии Бузоро дар ҳолати мурдан нест ва назолад мурд,— гуён Ҷавод сухани он фидоиро бурд,— моҳом ки меҳнатқарони Бузоро бе-

дор шудаанд, модом ки дар дунё синфи пролетариат зинда аст, модом ки дар Россия ва Туркистон ҳукумати шӯроӣ барқарор аст, ҷумҳурияти шӯроӣ халқии Бухоро намемирад ва нахоҳад мурд. Балки он Ҷумҳурияти социалистии шӯроӣ Бухоро гардида ҳуқуқ пайдо хоҳад кард, ки ба СССР аъзо шавад. Дар ин ҳус-шубҳа қардан ҳаргиз дуруст нест.

— Ҳозир баъзе харобиҳои, ки дар баъзе аъзон ҳукумати шӯроӣ халқии Бухоро рӯй додааст, ҳар касро як дараҷа ба шубҳа меандозад-дия, — гуфт он фидоӣ.

— Гурехтани нозирӣ ҳарбия — Орифов ба тарафи душман ва исьёни раиси Комитети Иҷроияи Марказӣ Усмоҳӯча ҷумҳурияти шӯроӣ халқии Бухоро ро заиф накард, билъақс барои пурқувват қардани он роҳ кушод, — гуфт Ҷавод ва эзоҳ дод: — бо хиёнати инҳо чашми мо кушода шуд, мо ба тоза қардани ташкилотии партиявӣ, аппарати ҳукумати ва идораҳои шӯроӣ даромадем; аз он ҷоҳо аъзоҳои пӯсидаро бурида партофта, ба ҷои онҳо аъзоҳои солим пайванд қарда истодаем.

— Ҷумҳурияти шӯроӣ халқии Бухоро, албатта, зафар хоҳад ёфт, — гӯён яке аз фидоӣҳои сухани Ҷаводро қувват дод.

— Албатта, зафар меёбад, — гуфт он фидоӣ, ки ба Ҷавод муқобил баромада буд, — лекин баробари ин дар қанҷҳо баъзе тадбирҳоро ба қор бурданамон ҳам лозим аст.

— Тадбир ин аст, ки — гуфт Ҷавод, — фурсатро аз даст навода, аз торикӣ шаб истифода қарда худҳоро ба об занем ва аз роҳи об душманонамонро дар зерӣ оташ гирем.

— Ба хотирӣ ман як тадбир омад, — гуфт Сафаргулом.

— Чӣ тавр тадбир? — раиси маҷлис аз ӯ пурсид.

— Ман ба сари худ як қор қардан мехоҳам...

— Дар ин ҷо ба қорҳои худсарона роҳ нест, — гӯён Ҷавод шӯрида, бе он ки аз раиси маҷлис руҳсат гирад, сухани Сафаргуломро бурид ва илова қард:

— Дар ин ҷо ҳар як қор бо қарори маҷлиси ҳарбӣ коллективона ба амал оварда мешавад.

— Хуб, сухани ин рафиқро шунавем, агар фикре дошта бошед, сонӣ баён мекунед.—гуфт раиси маҷлис ба Чавод ва ба Сафарғулом нигоҳ карда гуфт:

— Давом кунед, рафиқ!

— Ман худсарона кор мекунам нагуфтаам,— гуфт Сафарғулом,— фақат тадбиреро, ки андешидаам, агар маҷлис қабул кунад, ба амал овардан мехоҳам.

— Хуб, тадбиратон чист? Гӯед! — гуфт раис.

— Тадбири ман ин аст, ки,— гуфт Сафарғулом,— аз ин ҷо як санг поёнтар, дар даръё як гузари бисъёр соз ҳаст. Ман бо одамони худ рафта аз он гузар мегузарам. Он сӯи он гузар роҳи деҳаи Шириниён аст. Он ҷохоро вачаб-баваҷаб медонам. Зеро ман бо шириниҳо рафтуомад доштам, онҳо одамони бисъёр аҷибанд, дар миёнаи онҳо ҳикояҳои аҷиб бисъёр аст...

— Хуб,— гуфт раиси маҷлис сухани Сафарғуломро бурида,— ин ҳикоятхоро вақти дигар, дар ягон фурсати муносиб хоҳед гуфт. Ҳоло вақтро нагузаронида аз тадбире, ки андешидаед, гап занед.

— Қабул,— гӯён Сафарғулом давом кард:

— Тадбири андешидаи ман ин аст, ки ман бо одамони худ аз ҳамон роҳ рафта, аз деҳаи шириниён гузашта аз пушти босмачиён мебароям. Мо аз пушт пахш мекунем, шумоён аз пеш. Босмачиён, ки дар шаби торик дар миёнаи ду оташ мемонанд, ба ғайр аз пароканда шуда гурехтан, ҷоран дигаре нахоҳанд ёфт...

— Модом ки онҳо пароканда шуда мегурезанд ва кушта намешаванд, боз чамъ хоҳанд шуд ва боз ба мо муқобилат хоҳанд кард. Бинобар ин тадбире ёфтаи даркор аст, ки онҳо тамом маҳв шаванд,— гӯён як фидой ба тадбири Сафарғулом баҳс расонид.

— Ман ҳанӯз сухани худро тамом накардаам,— гӯён Сафарғулом давом кард:

— Вақте ки онҳо пароканда шуда гурехтанд, мо бо осудагӣ қароргоҳи худро бо ҳаман асбоби ҳарбии худ аз даръё мегузаронем. Вақте ки мо аз даръё гузаштем, деҳқонони меҳнаткаши Вобқанд, Пермаст, Шофирком ва Ғучдувон ба мо ҳамроҳ шуда қуввати моро яке бар даҳ зиёд хоҳанд кард.

— Одами шумо чанд нафаранд?— гуфта раис аз Сафарғулом пурсид.

— Бист нафар! — Сафаргулом ҷавоб дод.

— Ин тадбир бад нест, — гуфт яке аз команди-
рон, ки ба гап ҳамроҳ нашуда, ба Сафаргулом гӯш
дода фикр карда истода буд ва илова кард:

— Ин тадбирро бо андак тасхех қабул кардан дар-
кор аст.

— Чӣ гуна тасхех? — раиси маҷлис аз командир
пурсид.

— Вақте ки ин рафиқ аз пушти босмачиён меба-
рояд, дарҳол ҳучум накунад; балки аз онҳо дуртар
дар як ҷо истода як шиллик (залп) диҳад. Ин барои
мо сигнал мешавад. Мо бо ин сигнал дар пушти бос-
мачиён ҳозир шудани ин рафиқро фаҳмида худро дар
об мезанем. Ин рафиқ пас аз понздаҳ дақиқаи шилли-
ки аввалиаш боз як шиллик карда ба ҳучум дарояд.
Ин ба вақте ки мо бо босмачиён рӯ ба рӯ ме-
шавем, рост меояд. Дар он ҳол босмачиён аз дараҷае,
ки мо тахмин кардаем, зиёдтар дар изтироб афтада
хоҳанд гурехт...

Маҷлис ин тадбирро бо як овоз қабул карда ба
корҳои амалӣ даромад...

* * *

Сафаргулом бо дастани бистнафарии худ аз дарёе
гузашта, вақте ки ба деҳаи Шириниён наздик расид,
бо оху фаръед ва доду бедоде, ки аз он деҳа шунид,
дар хайрат афтод. Зану мард, пиру ҷавон ва хурду
калонии ин деҳаи бузург, ки аз дусад хонавор зиёда-
тар аҳоли дошт, ҳамагӣ ба болоҳои бомҳо баромада
чуввосзанон фаръед мекашиданд.

Сафаргулом бо дастани худ аз тарафи ёбон ба яке
аз ҳавлиҳои ин деҳа наздик шуда:

— Чӣ гап, чаро фаръед мекашад? — гӯён аз касо-
не, ки бар бони он ҳавлӣ буданд, пурсид.

Яке аз бомбудагон оҳиста-оҳиста ва боэҳтиёт бар
лаби бом омада дид, ки дар пушти ҳавлӣ одамони му-
саллаҳ истодаанд, якбора фаръед кашид:

— Босмачӣ, аз ин тараф ҳам босмачӣ омад! — гӯ-
ён худро ба миёнаҳои бом ҳаво дод.

— Босмачӣ, босмачини хонасӯхта, хонаҳоморо сӯзонид босмачӣ!..—гӯён аз бом ба бом садоҳо баромада ва фаръедҳо ба якдигар омехта, вовайлоро боз ҳам зиёдтар кард.

— Уй, бародарон,—гуфт Сафарғулом,—мо босмачӣ нестем, мо одамони ҳукуматҳоем, ки босмачиёро пеш карда гаштаем. Ба мо нишон диҳед, ки босмачӣ дар кучост, то ки мо адаби оҳоро диҳем.

— Ту агар одами ҳукуматҳо бошӣ, рав, даст гир. Босмачӣ ана дар он тарафи деҳа,—гӯён яке аз бомбудагон бо дасти худ тарафи ҷанубии деҳаро нишон дод.

— Яке аз шумоён аз бом фурояд ва бо мо рафта, нишон диҳад, ки босмачӣ дар кадом ҳавлӣ аст,—гуфт Сафарғулом.

— Мо аз бом нахоҳем фуромад. Агар мо мурем ҳам, бар болои бом, дар пеши молҳои худамон хоҳем мурд.

— Ту, ки одами ҳукуматҳо бошӣ, худат рав ва босмачиёро ёб...—боз вовайло баланд шуд.

Сафарғулом ба дастан худ аз тарафи шимоли деҳа даромад. Ҳавлиҳои хурд-хурди деворпастак, ки дар ду тарафи кӯчаҳои танги қачу қилеб андохта шуда буданд, монанди катаки мургони калхотдида пур аз фаръед буданд...

Вақте ки даста ба тарафи ҷанубии деҳа наздик расид, дар он сари кӯча як чанд аспони қаторбаста намоён гардид ва садон як милтиқ ҳам шунида шуд.

— Ана ҳаминҳо,—гуфт Сафарғулом бо овози паст ва охишта аз асп фуромада рафиқони худро ҳам фармуд, ки аз аспҳои фуроянд.

Инҳо аспҳои худшошонро ба як паскӯча дароварда, дар он ҷо онҳоро ба сутунгӯшаҳои дарвозахонаҳо ва ҳалқаҳои дарҳо баста ду касро ба болои онҳо посбон монданд. Ҳаҷдаҳ нафари боқимонда ба кӯчаи рост баромада, дар ду тарафи кӯча дар зери девор қатор хазид, ба тарафе, ки аспҳои босмачиён намоён шуда буд, гавак кашиданд...

Вақте ки даста ба аспҳои босмачиён наздик расид, ду босмачӣ ҳам, ки ба он аспон посбонӣ мекарданд, намоён гардиданд.

— Босмачин дар он тарафи кӯча бударо ту паррон, дар ин тараф будағнашро ман мепарронам. Дигарон милтиқ холӣ накунанд, ки рафиқони мо садон шилликро шунида дар саҳв наафтанд,— гуфт Сафаргулом ба ҷавоне, ки аз паси ӯ гавак мекашид.

Бо баромадани ду садон милтиқ, ҷасади ду босмачӣ ба замин ғалтид ва бо фармони ишорати Сафаргулом даста ҷаста аз ҷояш хест ва Сафаргулом бо овози паст:

— Ба пеш!— гӯён фармони дуйӯро дод ва даста ҳам бо қадамҳои кушода аз байни аспони хӯсида ва ҷасадҳои типирросзанон хобида гузашта, дарвозаи кушодаеро, ки дар он ҷо буд, маҳкам гирифт.

Дар ин вақт се кас аз даруни ҳавлӣ дартоз баромад, аммо ду нафари онҳо бо се тире, ки аз пеши дарвоза ба якборагӣ андохта шуданд, ғалтиданд ва як нафари онҳо пасгашта гурехта ба ҳавли дарун даромада рафт...

Ниман даста роҳрави миёнаи ҳавли дарун ва берунро маҳкам гирифта ва ниман дигараш ба якдигар пуштак истода ба бом баромад.

Ду нафар аз босмачиён, ки аз болон бомҷаи катаки мурғ мехостанд бар болон бом бароянд, бо тирҳои пай дар пай, ки аз болон бом андохта шуданд, паридани ғалтиданд ва чор нафари онҳо бо дидани инҳо аз болон катак пас фурумада, ба роҳрав нигоҳ карда давиданд...

Инҳо, вақте ки ба дами роҳрав расиданд, яктагӣ милтиқ холӣ карда хоستانд аз роҳрав бароянд, аммо бо қадам мондан ба ғуломгарди* роҳрав ду нафари инҳо бо тирҳои аз роҳрав баромада ғалтиданд ва ду нафари боқимондашон, ки тарсида ба рӯи ҳавли дарун бозгашта буданд, бо тирҳои ки аз бом омаданд, дароз кашиданд...

* *Ғуломгард*—як гардишгоҳи миёнаи ҳавли дарун ва берун аст, ки аз тарзи иморати вақти ғуломдорӣ мондааст. Дар он вақтҳо ғуломон ҳақ надоштанд, ки аз он ҷо дарунтар равад, аз он ҷо мегаштанд ва бинобар ин он ҷоро «ғуломгард» номиданд.

— Босмачӣ, босмачини хонасӯхта, хонадоморо сӯзонид босмачӣ! — гуён аз бом ба бом садоҳо баромада ва фарёдҳо ба якдигар омехта, вояйлоро боз ҳам шӯдтар кард.

— Ҷа, бародарон, — гуфт Сафаргулом, — мо босмачӣ нестем, мо одамони ҳукуматҳоем, ки босмачиёро пеш карда гаштаем. Ба мо нишон диҳед, ки босмачӣ дар кучаст, то ки мо адаби одоро диҳем.

— Ту агар одами ҳукуматҳо бошӣ, раа, даст гир. Босмачӣ ана дар он тарафи деҳа, — гуён яке аз бом будагон бо даста худ тарафи ҷанубии деҳа ро нишон дод.

— Яке аз шумоён аз бом фуриод ва бо мо рафта, нишон диҳад, ки босмачӣ дар қалом ҳамаи аст, — гуфт Сафаргулом.

— Мо аз бом нахоҳем фуриод. Агар мо мурем ҳам, бар болон бом, дар пеша молҳои худамон хоҳем мурд.

— Ту, ки одами ҳукуматҳо бошӣ, худат раа ва босмачиёро ёб... — боз воялло баланд шуд.

Сафаргулом ба дастаи худ аз тарафи шимолӣ деҳа даромад. Ҳавлиҳои кӯрда-кӯрда деворнаста, ки дар ду тарафи кӯчаҳои танги қачу қилеб алохта шуда буданд, монанди катаки мурғони қаллотлида пур аз фарёд буданд.

Вақте ки даста ба тарафи ҷанубии деҳа наздик расид, дар он сари кӯча як чанд аспони қаторбаста намоён гардид ва садон як мълтиқ ҳам шунала шуд.

— Аҳа ҳаминдо, — гуфт Сафаргулом бо овози паст ва оқиста аз асп фуриода рафтиҳои худро ҳам фаршуд, ки аз асплошон фуриод.

Индо аспон худлошонро ба як паскӯча даронарда, дар он ҷо онҳоро ба сӯтунгӯшҳои дарозмақома ва қалқилии дарро баста ду қасро ба болон ондо расон монданд. Ҳамдак нафари бондиқонда ба кӯчаи роқ баронада, дар ду тарафи кӯча дар зери девор қатор калла ба тарафе, ки асп босмачиёи намоён шуда буд, гавак қашиданд.

Вақте ки даста ба аспон босмачиёи наздик расид, ду босмачӣ ҳам, ки ба он аспон расонӣ мекартанд, намоён гардиданд.

— Босмачии дар он тарафи кӯча бударо ту паррон, дар ин тараф будагнашро ман мепарронам. Дигарон милтиқ холи накунанд, ки рафиқони мо садон шилликро шунида дар сахв наафтанд,— гуфт Сафаргулом ба ҷавоне, ки аз паси ӯ гавак мекашид.

Бо баромадани ду садон милтиқ, часади ду босмачӣ ба замин ғалтид ва бо фармони ишоратии Сафаргулом даста ҷаста аз ҷояш хест ва Сафаргулом бо овози паст:

— Ба пеш!— гӯён фармони дуйӯро дод ва даста ҳам бо қадамҳои кушода аз байни аспони хӯсида ва ҷасадҳои типирросзанон хобида гузашта, дарвозаи кушодаеро, ки дар он ҷо буд, маҳкам гирифт.

Дар ин вақт се кас аз даруни ҳавли дартоз баромад, аммо ду нафари онҳо бо се тире, ки аз пеши дарвоза ба якборагӣ андохта шуданд, ғалтиданд ва як нафари онҳо пасгашта гурехта ба ҳавлии дарун даромада рафт...

Нимаи даста роҳрави миёнаи ҳавлии дарун ва берунро маҳкам гирифта ва нимаи дигараш ба якдигар пуштак истода ба бом баромад.

Ду нафар аз босмачиён, ки аз болои бомчаи катаки мурғ мехостанд бар болои бом бароянд, бо тирҳои пай дар пай, ки аз болои бом андохта шуданд, парида ғалтиданд ва чор нафари онҳо бо дидани онҳо аз болои катак пас фуromaда, ба роҳрав нигоҳ карда давиданд...

Инҳо, вақте ки ба дами роҳрав расиданд, яктагӣ милтиқ холи карда хостанд аз роҳрав бароянд, аммо бо қадам мондан ба ғуломгарди* роҳрав ду нафари онҳо бо тирҳои аз роҳрав баромада ғалтиданд ва ду нафари боқимондашон, ки тарсида ба рӯи ҳавлии дарун бозгашта буданд, бо тирҳои ки аз бом оманданд, дароз кашиданд..

* *Ғуломгард*—як гардишгоҳи миёнаи ҳавлии дарун ва берун аст, ки аз тарзи иморати вақти ғуломдорӣ мондааст. Дар он вақтҳо ғуломон ҳақ надоштанд, ки аз он ҷо дарунтар раванд, аз он ҷо мегаштанд ва бинобар ин он ҷоро «ғуломгард» номиданд.

Хавлиро хомӯши фурӯ гирифт. Лекин вовайлоҳое, ки аз хавлиҳои ҳамсоягон мебароманд, бо таъсири ин тирпаррониҳо боз ҳам зиёдтар шуда буданд.

Сафаргулом, ки бо рафиқони худ дар бом буд, онҳоро гирифта аз болон бомчаи катак ба рӯи хавлии фуromaд ва часадҳои гелидахобидаро аз назар гузаронид. Ду нафари инҳо ҳанӯз зинда буданд.

— Кори онҳоро тамоm кунем,— гуфт яке аз ҷавонон ба Сафаргулом.

— Не, ба мо амр фармудаанд, ки асирон ва маҷрӯҳонро бояд накушем,— гуфт ӯ ва илова кард:

— Ба ҳоли худ монанд, агар намираанд, фардо пас аз тамоm кардани воқеаи сари пул ба дӯхтур хоҳем фиристод.

Сафаргулом ба рӯи суфа баромада, дар он ҷо дар миёнаи кӯрпа, болиш ва бӯғҷаҳое, ки пароканда шуда хобида буданд, як часади одамеро ва аз онҳо дуртар як гӯсфанди миёншикастаро дар ҳолате, ки ҷои меканд, дид.

— Ин одам ба босмачиён монанд нест,— гуфт Сафаргулом часади он одамро ба рафиқони худ нишон дода ва илова кард:

— Ин одам, пойбараҳна ва бо як қабат ҷома хобидааст. Бояд як деҳқони меҳнаткаш бошад.

— Он кас шавҳари ман аст,— гӯён як садон тарсону ларзон аз даруни хона баромад.

— Натарсед, хола мо босмачӣ нестем, мо одамони ҳукуматҳо ҳастем, ки босмачиҳоеро, ки ҳавлии шуморо пахш карда буданд, куштем, ҷизу ҷораи шуморо халос кардем,— гуфт Сафаргулом ба он зан ва илова карда пурсид:

— Ба сари шумо ҷӣ балоҳоро оварданд ва шавҳаратонро ҷаро парронданд?

— Холет аз сарат гардад,— гӯён занак ба ҳиҷо даромад,— мо шунидем, ки босмачиён Вобкадро гирифтаанд ва молҳои гӯронидаро ҳам ёфта гирифта истодаанд. Мо тарсидем, ки агар босмачӣ ба деҳаи мо ояд, молҳои моро ҳам тороҷ хоҳад кард. Агар дар замини гӯронем ҳам, ёфта мегирфтааст, пас ҷӣ бояд кард? Мо дар ин бора бо маҳмадлонон худ маслиҳат

кардем. У «агар босмачӣ омада монад, молҳотонро бар болои бом бароварда пинҳои кунетон» гуфта маслиҳат дод...

Чавонон бо шунидани ин маслиҳати маҳмаддоно қақаррос зада хандида, сухани занакро буриданд. Занак пас аз хомӯш гардидани ханда, бе он ки сабаби онро бифаҳмад, ҳикояи худро давом дод:

— Хабарӣ ба тарафи мо рӯ овардани босмачиён омад. Мо ҳам ба қатори мардум чизҳои худамонро ба болои бом баровардем. Вақте ки хабарӣ ба деҳаи мо расидани босмачӣ ба мо расид, ману шавҳарам ҳам ба бом баромадем. Босмачиҳо рост омада ба ҳазли мо, ки дар дамғаҳи деҳа аст, даромаданд. Хонаҳоро диданд, ки ҳеҷ чизе нест. Ба шавҳарам, ки дар болои бом буд ва:

— Босмачӣ омад!—гӯён фаръёд мекард;

— Чизҳоятро аз бом ба зер парто!— гуфтанд.

— Шавҳарам одами далер буд. Аз дӯғи босмачиён натарсид ва:

— Ман бо дасти худ чизҳоямро намерпартоям, агар зӯр бошетон, баромада гиретон!— гуфт.

— Ин тавр бошад, худатро аз бом парто!— гӯён яке аз босмачиён як тир андохт. Шавҳарам аз бом ғалтид.

— Пас аз он босмачиён ба ман:

— Чизҳоятро парто!— гӯён дӯғ заданд. Ман тарсидам, ҳама чизҳоямро партофтам. Пас аз он «агар шавҳарам мурда бошад, чакакашро бандам, агар зинда бошад, чароҳаташро» гӯён ман ҳам аз думболи чизҳоям поин фуromaдам. Дар ин вақт аз кӯча садон милтиқро шунида тарсида ба хона даромадам. Баъд аз он чизе, ки шуда бошад, ман намедонам, шумоён медонед.

— Миёни гӯсфандро кӣ шикаст? — гуфта Сафаргулом аз занак пурсид.

— Э вой, акнун ман чӣ кор мекунам, хонем сӯхт, магар миёни гӯсфанд шикастааст?— гӯён занак гирья сар кард ва пас аз қадре таскин ёфтани гирьяаш ба ҳикоя давом намуд:

— Дар вақте ки мо чизҳоро ба болои бом мебаровардем, ин гӯсфандакамонро ҳам, ки ягона моли ман

буд, аз миёнаш аргамчин андохта зану шӯй бо сад машакқат ба зӯр кашида, ба бом бароварда будем. Вақте ки шавҳарам бо тир парида аз бом афтод, ин гӯсфанд ҳам хӯсида худро аз бом ба зер партофта буд. Маълум мешавад, ки ҳамон вақт миёнаш шикаста будааст...

Қавонон аз ханда худдорӣ карда натавонистанд, аммо занак дар ҳолате, ки боз гирия гулӯяшро гирифта буд:

— Ман иро бо чарху дуки худ ёфта будам, ҳаргиз гумон надоштам, ки ин гуна моли ҳалолӣ ман ҳаром бимирад,— гӯён хикояи худро тамом кард.

— Хайр, зарар надорад,— гуфт Сафаргулом ба он занак бо оҳанги тасаллидихона,— мо ба ҳукуматҳо мегӯем, ба шумо ёрмандӣ мерасонанд. Ҳозир ба мардуми деҳа мефармоем, ки мурдан шуморо бардоранд...

— Эй... магар шавҳарам ҳам мурдааст,— гуфт занак ва,— во хонем! — гӯён фаръёд кашид...

Сафаргулом милтиқҳои ганиматшударо ба одами худ бардоронда ба кӯча баромада ва дар он ҷо ба муқобили босмачиёне, ки омаданашон эҳтимол буд, лидбон монда худаш бозгашта ба деҳа даромад.

Деҳа ханӯз ором нагирифта буд, ханӯз ҳам аз ҳар ҳавлӣ фаръеди «дод аз дасти босмачӣ!» ба осмон мепичид.

Сафаргулом ба пеши як-ду ҳавлӣ рафта:

— Мо босмачиёро куштем, акиун дар деҳа босмачӣ намонд, акиун аз бом фууроетон,— гӯён чӣ қадар гап занад ҳам, касе гӯш накард...

Ба хотири Сафаргулом як одам расид ва худ ба худ «ҳамон одамро ёфта дидан даркор аст» гӯён ба як паскӯча даромад ва ба пеши як ҳавлӣ рафта ба бом нигоҳ карда:

— Носир-Ширинӣ, ўв, Носир-Ширинӣ! — гӯён чет зад.

— Ҳа, чӣ мегӯӣ? — гуфт касе аз болон бом ва боз «дод аз дасти босмачӣ?» гӯён як фаръёд кашида монд.

— Ин сӯтар биё! — гуфт Сафаргулом, — чаро ин қадар метарсӣ?

— Ман содда нестам, ки ба лаби бом рафта ба тири ту паррам. Гапат бошад, аз ҳамон ҷо гуфтан гир, ман аз ҳамин ҷо мешунавам... дод аз дасти босмачӣ!

— Магар маро нашинохтӣ? — Сафаргулом пурсид.

— Не, ту кистӣ?.. Дод аз дасти босмачӣ!

— Ман ҳамон Сафаргулом ҳастам, ки туро аз ғарқ шудан халос карда будам.

— Ибӣ, ман мурам. Магар ту ҳам босмачӣ шудӣ?.. Дод аз дасти босмачӣ!

— Худо нигоҳ дорад. Ман босмачӣ нестам, аз та-рафи ҳукуматҳо омадам, босмачиёни дар деҳаи шумоён даромадаро куштам.

— Эӣ, аз даҳонат бўсам, — гуфт Носир-Ширинӣ ва фаръёд кашид.

— Уӣ мардум, нашунидам нагӯед, босмачиҳо бо тадбири оқилонаи ман тамоман гурехтанд.

— Не, нагурехтаанд — мурданд, — гуфта садо дод Сафаргулом хандакунон.

— Уӣ мардум, дод аз дасти босмачӣ! Босмачиҳо ҳамагӣ мурданд ва ба мазор рафтанд! — гӯён фаръёд кашид Носир-Ширинӣ ва илова кард:

— Акнун аз бом фууроетон! Агар ман намебудам, ҳам худхотон кушта мешудед ва ҳам молхотон мерафт. Дод аз дасти босмачӣ...

Дар даҳ дақиқа бар болон бомҳо касе намонд ва ҳама ба кӯча гурехта баромаданд, Носир-Ширинӣ ҳам аз бом фууромада бо дӯсти деринааш, ки ўро аз ғарқ шуда мурдан халос карда буд, вохӯрдӣ карда:

— Лекин, ҷӯра, — гуфт ў ба Сафаргулом, — ҳозир дар хона нон нест «аздусар босмачӣ гирифта мебарад» гуфта чанд рӯз боз нон намепухтем.

— Барои ман нон даркор нест, — гуфт Сафаргулом, — барои ман одам даркор аст. Мо босмачиёни дар деҳаи шумо даромадаро куштем ва аз онҳо даҳ милтиқ ва даҳ асп ғанимат гирифтем. Аммо босмачиён ҳанӯз тамом нашудаанд, дастан калони онҳо дар са-

ри пули Меҳтаркосим манзил кардаанд ва ачаб нест, ки боз ба деҳаи шумоён ҳучум оранд..

Бо шунидани ин сухани охириини Сафарғулом Носир-Ширинӣ фаръед кашид:

— Дод аз дасти босмачӣ!

— Дод аз дасти босмачӣ! — гуён тамоми мардуми деҳа, ки дар он ҷо ҷамъ шуда буданд, ба фаръеди Носир-Ширинӣ ҳамовоз шуданд...

Сафарғулом ҳам фаръед кашид:

— Ӯй Носир, беҳуда дод нагуӣ, ба гапи ман гуш андоз!

— Чӣ мегӯӣ?—гуфт Носир-Ширинӣ, дар ҳолате, ки бо дасти худ мардумро ба хомӯш истодан ишора мекард.

— Агар шумоён ин гуна беҳуда фаръед кашидан гиред, албатта, боз босмачӣ меояд. Аммо агар ба қатори мо даромада бо босмачӣ ҷанг кунед, онҳоро тамомам маҳв хоҳем кард.

— Мо одамони бечораем, мо ҷӣ навъ ҷанг хоҳем кард?—гуфт Носир-Ширинӣ.

— Вақте ки бойҳо босмачӣ шуда баромада бошанд, бечорагон ба муқобили онҳо ҷанг кунанд, айб нест,—гуфт Сафарғулом ва илова кард:

— Ман намегӯям, ки шумоён ба ҷанг бароед, ба ман даҳ нафар ҷавони пурқувват ёфта диҳетон мешавад. Ман ба он даҳ нафар даҳ милтиқ ва даҳ асп аз босмачиён гирифтаамро дода ҳамроҳи худам мебарам. Мо аз ин тараф аз паси босмачиён мезанем, аз он тараф аскарони мо ҳам паҳш мекунам. Ба ҳамин тариқа мо босмачиёро тамоман маҳв мекунем, шумо ҳам халос мешавед аз онҳо, тамоми мамлакат ҳам.

Носир-Ширинӣ дар андеша афтада сукут кард. Сафарғулом илова намуд:

— Ин гуна фикр карда нишаста вақтро нагузарон, агар ба хубии ин кор ақли худат нарасад, рафта бо маҳмадонот маслиҳат кун. Албатта, ӯ барои додани даҳ нафар ҷавон маслиҳат медиҳад.

— Худам маҳмаддоно шудаам,— гуфт Носир-Ширинӣ.

— Ин тавр бошад, бисёр нағз,—гуфт Сафарғу-

лом,— зуд бош, даррав даҳ нафар чавони пурзӯро
чудо кун.

Носир-Ширинӣ даҳ нафар чавонро ягон-ягон ном
бурда, чег зада гирифта, ба як тараф чудо кард:

Аммо онҳо:

— Мо намеравем,— гӯён фаръёд кашиданд ва яке
аз онҳо ба Носир-Ширинӣ гуфт:

— Ту, ки маҳмаддоно бошӣ, худат пеш даро, аз
думболи ту мо ҳам меравем.

— Дуруст,— гуфт Сафаргулом,— ин тавр бошад,
нӯҳ кас бас аст, даҳматон худи маҳмаддоно ша-
вад.

— Не, намешавад,— гуфт Носир-Ширинӣ.

— Чаро намешавад?— Сафаргулом пурсид.

— Агар ман бо дасти босмачиён кушта шавам,
мардум бе маҳмаддоно мемонанд.

— Не, ту кушта намешавӣ,— гуфт Сафаргулом
ва илова кард:

— Сафаргуломе, ки туро аз ғарқоб халос карда-
аст ва Сафаргуломе, ки деҳаи туро аз торочи бос-
мачиён халос кардааст, туро ба куштан нахоҳад дод.

Маҳмаддоно дудила шуда қадре фикр карда ва:

— Хуб, меравем! — гуфта сар дод.

Аз тарафи даста ин сухани ӯ бо хурсандӣ пешвоз
гирифта шуд.

— Чавонон, савор шавед! — гуфт Сафаргулом ба
чавонони дастаи худ ва ба фидоӣни нав нигоҳ кар-
да илова кард:

— Шумоён ҳам савор шавед!

Нафарони кӯхнаи даста дарҳол ба аспҳошон са-
вор шуданд. Аммо чавонони ширинӣ ҳар кадом ме-
хостанд, ки ба ҷои маҳмаддоно бозмонанд ва бо як-
дигар:

— Ту рав, ман мемонам,— гӯён кашмакаш мекар-
данд..

Дар ин вақт чашми Сафаргулом афтод, ки яке
аз нафарони кӯхнаи ҳудаш дар зери девор нишас-
тааст.

— Ту чаро савор нашудӣ? — гуфт Сафаргулом ба
он чавон даҳшатқунон.

— Ман аз дасти худ тир хӯрдам, бисъёр хун рафт, беҳол шудам,— гуфт он ҷавон бо садон заиф.

Сафарғулом дарҳол худро аз асп партофта ба пеши он ҷавон рафта дасти ӯро аз остинаш бароварда дида:

— Безарар,— гуфт ва даррав аз кисаи ҷалвори он ҷавон пахта ва латта бароварда ҷароҳаташро бастан гирифт...

— Бо ин латта ва пахта бояд дарҳол ҷароҳататро мебандондӣ. Ин латтаҳоро ба шумоҳо на барои даст-рӯмолкунӣ, балки барои ин додаанд, ки дар ҳамин гуна мавридҳо дарҳол ҷароҳататонро бандед...

Сафарғулом пас аз баста шудани ҷароҳати он ҷавон ба Носир-Ширинӣ гуфт:

— Маҳмадоно, ба бағали ин ҷавон даромада ӯро бурда дар хонаат хобон. Ин таом хӯрда баромадааст. Чизе намехӯрад. Фардо духтур омада инро гирифта мебарад, ба ту ҳеч зарар намешавад.

Носир-Ширинӣ ҷавони маҷрӯхро ба хонааш гирифта бурд. Ҳанӯз ҳам ҷавонони ширинӣ бо якдигар кашмакаш карда ҳеч кадомашон савор намешуданд.

— Маҳмадоно ояд, миёнаи шумоёнро сулҳ мекунем,— гуфт ба онҳо Сафарғулом,— ҳоло ором истед...

Носир-Ширинӣ омад ва Сафарғулом ба ӯ гуфт:

— Хукм кун, ҳаман он даҳ нафар ҷавоне, ки аввал чудо карда будӣ, ба аспҳои ғанимати савор шуда, милтиқҳои ғаниматиро ба даст гиранд. Худат аспҳои ҷавони маҷрӯхро савор шуда милтиқи ӯро ба даст гир!

Маҳмадоно фармон дод, ҳаман он даҳ нафар ҷавон ба аспҳо савор шуданд, худаш ҳам ба асп савор шуд.

— Мо рафтем,— гуфт Сафарғулом ба мардум нигоҳ карда,— шумо мурдаҳои босмачиёни дар ягон чуқурӣ гӯронед, ду нафари онҳоро, ки маҷрӯҳанд, агар намуранд, ба духтур супоред ва барои бардоштани мурдаи соҳиби ин ҳавлӣ ба занаш ёри диҳед.

— Магар ӯ кушта шудааст? — гӯён мардум фаръёд кашиданд ва аз садҳо даҳон ба якбора садон ғазаб баромад:

— Ачал ба босмачиён!!..

Дар зери ин шӯру гавго дастан Сафаргулом аз деҳа дур шуда буд...

IX

— Онҳо дер монданд, мабодо ба ягон фалокат во-нахӯрда бошанд,— гуфт Ҷавод ба командир, ки отряд-ро барои хучум тайёр мекард.

— Масалан чӣ гуна фалокат? — гуён пурсид ко-мандир ва илова кард:

— Қароргоҳи босмачиён бошад, монанди аввалӣ дар оромист.

— Масалан, Сафаргулом дар гузаргоҳи об ба тафтишчиёни босмачиён рост омада бошад... садон милтики аз дур шундашуда ҳам ҳамин фикрро қув-ват медиҳад...

Командир ба ин фикри Ҷавод чизе нагуфт, дар фикри ӯ ҳам, чизе, ки Ҷавод гуфт, мучассам шуда истода буд, аммо изҳори он фикрро барои дар таш-виш наандоختани отряд муносиб намедид...

Ҷавод пас аз қадре хомӯш истодан боз ба сухан даромад:

— Майлаш, хучумро сар мекунем, аз ин ҳам дер монем, рӯз сафед мешавад, дар он вақт тамоми ко-рамо хароб мегардад.

— Бар хилофи қарори маҷлиси ҳарбӣ? — гуфт ко-мандир тааҷҷубкунон.

— Лозим бошад, боз як маҷлиси кӯтоҳе барпо мекунем...

Командир боз хомӯш монд...

Дунёе снѐх, торик ва хомӯш буд. Отряд, ки либос-ҳояшро кашада, милтиқашро ба даст гирифта танҳо бо як трусик ва гимнастёрка ба лаби даръе ҳазида буд, диққати ҳеҷ касро ба тарафи худ намекашид...

Нихоят, ин хомӯширо садон шиллике, ки аз пуш-ти қароргоҳи босмачиён баромад, вайрон кард. От-ряди дар лаби даръе ҳазида ҳам ба ҷунбиш даромад. Аммо командир ҳанӯз ҳам ҳаракат нишон намедод ва хомӯш буд.

— Боз ба чӣ нигарон мебошем?— гуён Чавод уро ба сухан даровард:

— Шумораи милтикхое, ки дар ин шиллик андохта шудаанд, кам аст. Аз онӣ моён бояд бист милтикро ба якбора меандохтанд.

— Дар задухӯрде, ки нав эҳтимол гирифтём, аҷаб нест, ки аз онӣ моён чанд милтикро аз даст дода, боқимондаҳошон пас аз тамои кардани кори тафтишичиёни босмаҷӣ омада вазиған худро адо карда бошанд?

Ин фикр бояд ба командир ҳам қабул ёфта бошад, ки ӯ бо овози паст даҳонакӣ фармон дод ва ин фармон аз даҳан ба даҳан гузашта дар як дақиқа ба тамои отряд паҳн шуд ва отряд ҳам худро дар об андохт...

* * *

Наим-Полвон, ки дар яке аз чодирҳои кӯрбошиён меҳобид, пас аз шунидани садои шиллик хоҳарзодан худ Амонро:

— Хез, хез, дарҳол хез! — гуён аз хоб бедор кард.

— Ҳа, чӣ мегӯед тағой? — гуён Амон хоболудона сарашро бардошт ва боз пас сарашро бар милтики худ гузошта ба хоб рафта ва дар ҳолате, ки уро хоб рабуда буд, ба сухан даромад:

— Комсомолро бо шамшер пора-пора кардем. Сарӣ мӯйсафедро, ки ин тавр кофирро рӯнда буд, бурида риши сафедашро ба хуни сурхаш огушта намудем. Модари комсомол «дар шикаман ҳамла аст» гуфта зорӣ кард, аммо ман «магар ту мехоҳӣ, ки боз як комсомолбача зонда дихӣ?» гуён шиками уро бо сарнайзан милтик ҷок карда куштам. Хонааш торҷ ёфт, либоси форман комсомол ба ман зафта сох омад...

Амон хомӯш монд. Акнун аз вай садои хурроҷ шунида мешуд.

— Бисъёр нағз кардетон.— гуфт хандакунон Наим ва уро бо дастӣ худ ҷиғбонида пурсид:

— Мухиддинхӯча* чӣ шуд?

— Ӯро рӯзона ба дарахт баста, дар пеши назари тамоми аҳолии деҳааш паррондем, ӯро Рӯзии ёвочинӣ парронд. Зан ва бачагонашро дар як хона тикқонда хостем онҳоро сӯзонем. Лекин хоҷагони мӯйсафед омада зорӣ карданд ва худашонро дар он хона тикқонда «ин тавр бошад, моёнро ҳам сӯзонетон» гуфтанд. Ночор зан ва бачагонашро ба хоҷагони мӯйсафед бахшидем. Агар росташро гӯям, аз арвоҳи бобон хоҷагоне, ки алам бардошта хобидаанд, тарсидем, дастхома ларзид, хонаашро ягон хас ҳам намонда тороҷ кардем. Танҳо як саллаи кӯхнаашро барои кафани худаш гузоштем. Инро ҳам аз зорӣ намуда илтимос кардани хоҷагон безор шуда гузоштем...

Амон аз сухан бозистод ва хуррок кашидан гирифт. Аммо ин дафъа ӯро Наим-Полвон саҳт чунбонида дуруст бедор кард. Ӯ хеста ба ҷояш нишаста:

— Чӣ мегӯед, тағой? — гуфт чашмони худро молида-молида.

— Туро хобонда гап пурсидан даркор будааст, — гуфт ба ӯ Наим-Полвон хандакунон ва илова кард:

— Ман ба Особий отдел хабар медиҳам, ки агар ту ба даст афти, туро саҳт хобонда пас аз он аз ту гап пурсад. Дар он вақт ту ҳамаашро, ҳатто ларзидани дастатро ҳам гуфта медиҳӣ.

— Чӣ шуд-а тағой? — гуфта пурсид Амон таҷҷубкунон.

— Ҳоло барои ин гуна гапҳо фурсат нест. Ту дарҳол хеста милтикатро гирифта берун баро. Садохон милтик шунида шуд. Бояд касоне, ки барои танбеҳи деҳаи Шириниён рафта буданд, омада истода бошанд. Хабардор бош, ки ҳама ҷизҳои пурқиматеро, ки онҳо меоранд, Ӯрмон-Полвон ба ҷодири худ набарад. Агар зан, духтар ва ё бачаи амрад оварда бошанд, ба ин тараф кашола кун, «тағой Наим ҳозир аз хизмат омад, барои вай даркор аст» гӯӣ «Мулло** ҳамин тавр фармудаанд» гӯӣ...

* Мухиддинхӯча — бародари бузурги нависанда аст.

** Мулло Қахҳор кӯрбоширо одамони худаш кӯтоҳ карда «Мулло» мегуфтанд.

Вақте ки Амон тайёр шуда аз чодир мебаромал, боэ салон шиллик шунда шуд. Ин сало аз канои қароргоҳи босмачиён баромада буд.

— Амон!—гӯён Наим-Полвон ӯро бозпас ҳеҷ зад ва хулаш либосхояшро пӯшидан гирифт.

— Ҳа, чӣ мегӯед?— гуфт Амон баргашта омада.

— Ин шиллики одамони мо нест. Ин садон милтиқон бисъёрест ва пасаш ҳам бурида нашуда боэ ягон-ягон чанд милтиқи дигар ҳолӣ шуд. Аҷаб нест, ки моро аз пушт омада пахш карда бошанд. Ту зуд рафта кӯрбошиёро бедор кун ва ба кӯшун ҷар андоз, ки тайёр шаванд...

Лекин ба бедор кардани Амон эҳтиёҷ намонда буд. Кӯрбошиён хоболудона хеста либос пӯшида, аз чодирхошон мебаромаданд, муллоён азонҳои бемаҳал мегуфтанд, ҷавонҳои милтиқхошонро ба даст гирифта ба аспхошон савор мешуданд ва саворшудагон ба тарафи шимоли қароргоҳ нигоҳ карда, асп мелавонданд...

Садон милтиқҳо, ки аз тарафи шимоли қароргоҳ пай дар пай мебаромал, маълум мекард, ки дар он тараф ҳодисаи калоне рӯй дода истодааст...

Мулло Қаҳдор, ки аз чодирҳои худ баромада аспашро савор шуд, ба ҷавононе, ки ба тарафи шимол нигоҳ карда асп мелавонданд, фаръед кашид:

— Ба ин тараф!.. Аз ин тараф пахш карданд!— гӯён тарафи лаби даръё — ҷануби қароргоҳро нишон дод.

Аз тарафи лаби даръё садонҳои задухӯрд ва даст ба гиребони ҳамдигар шудани каси бисъёр дар миёни садонҳои милтиқ, ки якҳадармиён ҳолӣ мегардид, ҷақ-ҷуқ карда ба ҳам бархӯрдани шамшерҳо ва сарнайзаҳо шунда мешуд ва дар миёни фаръеди одамоне, ки дар ҳолати гулӯгирифтагӣ мебаромал, сибҳни ҷасадҳо, ки аз замин бардошта шуда бозпас меафтанд, дала мешуд.

Ин задухӯрдҳо аз тарафи ҷануб ва ғарбӣ қароргоҳи босмачиёро ба шакли нимдоира печонда гирифта, то рафт ба чодирҳои кӯрбошиён наздик меомал...

Аз тарафи шимол садон милтиқҳо боз ҳам бошид-
дагтар баромада, гоҳ дур мешуд ва гоҳ наздик мео-
мад...

— На аз як тараф, балки аз ҳар тараф ва аз ҳа-
ма ҷо моро печонда гирифтаанд,— гӯён овози Митон-
Полвон баромад. У гӯё ки ба бародари бузурги худ
Мулло Қаҳҳор, ки «ба ин тараф... аз ин тараф пахш
карданд» гӯён фаръёд кашида буд, ҷавоб меод...

Босмачиён гоҳ ба он сӯ ва гоҳ ба ин сӯ саросе-
мавор асп медавонданд, дар вақти аспдавонӣ баъзе-
ҳашон дар паси шарорае, ки барқвор чахида дарҳол
хомӯш мегардид, аз асп pariда ғалтида, дар замин ме-
гелиданд ва баъзе аспҳо pariда афтида ба болон соҳи-
башон, ки аз болояшон меғалтиданд, ғел мезаданд...

— Тата-тата-тата-тата-тат... — кунон аз тарафи са-
ри пул садо баромада, он тарафи қароргоҳи босмачи-
ёнро, ки то ҳол як дараҷа ором буд, ба ларзиш овард.
Пулемётҳо ба қор даромада буданд...

— Ҳар кас, ки гурехта худаширо саломат халос
накунад, номард аст! — гӯён садое баромад.

Ин овози Урмон-Полвон буд, ки ба тарафи офтоб-
барои қароргоҳи босмачиён дар сари роҳи калони
Волканд ва Бухоро истода, пулро нигоҳдорӣ мекард.

Бо шунидани ин овоз босмачиён, ки то ҳол саро-
семавор ба ҳар тараф асп меронданд, ба як тараф,—
ба тарафи шарқи шимоли қароргоҳ нигоҳ карда аспҳо-
шонро давонданд...

Қароргоҳи босмачиён ба гулгула даромад. Аммо
ин дафъа «Гирхо-гир! Занҳо-зан! Кушхо-куш!» наме-
гуфтанд, балки «Гурезҳо-гурез! Гурезҳо-гурез!!!» гӯён
фаръёд мекашиданд...

Босмачиён мегурехтанд...

• • •

Рӯз сафед шуда офтоб баромад. Дар қароргоҳи
босмачиён ба ғайр аз ҷасадҳое, ки ба хунашон огуш-
та шуда буданд, маҷрӯхоне, ки менолиданд, ярокҳое,
ки дар ҳар тараф пароканда шуда афтода буданд,
ва ҷодирҳое, ки танобашон кандагӣ буд, чизи дигаре

ба назар наменамуд. Партави офтоб, ки ба шамшерҳои бараҳнаи хунолуд меафтод, аз он ҷо бо ранги сурх, сабз бунафш ва кабуд акс мекард..

Майдонро хомӯшии фуру гирифта буд, фақат ин хомӯширо қар-қари зоғон, ки гоҳ парида ва гоҳ нишаста чашмони мурдагонро мекофтанд, вайрон мекард..

Отряди инқилобӣ босмачиёро пеш карда рафт. Фақат ду-се командир бо чанд нафаре дар қароргоҳ монда буданд, ки ғаниматҳои аз босмачиён мондари меғундоштанд ва барои ба Вобканд кӯчондани қароргоҳи худ кор мекарданд..

— Барои чӣ маро аз дастани худам ҷудо карда нигоҳ доштанд? — гуфта пурсид Сафаргулом, ки савор менистод, аз командире, ки ба вай нигоҳ карда аз пеши ӯ мегузашт.

— Туро барои ба суди ҳарбӣ додан нигоҳ доштанд,— гуфт командир дар ҷавоби ӯ.

— Лекин ман аҳд кардам, ки то босмачиёро тамомаан маҳв накунам, аз асп нафуриям. Агар ман ягон гуноҳ дошта бошам ҳам, кори маро то охири мубориза мавқуф мондан даркор буд.

— Ҳоло ҳам ба болон асп нишастай-ку,— гуфт командир табассумкунон.

— Барои ман монанди ширкбозон ва кӯпкоритозон асп савор шуда гаштан даркор нест; барои ман ба аспе савор шудан даркор аст, ки он аз думболи босмачиён онҳоро пешкунон давад.

— Хайр, зарар надорад,— гуфт командир,— корат зуд яктарафа мешавад. Барои пурсиши ту махсусан сардори дружинаи партизавӣ рафиқ Ҷаводро монданд, ки ӯ ҳозир омада корро сар мекунад..

Командир аз пай кори худ рафт ва бисёр дер нақашаида, Ҷавод, дар ҳолате, ки дар дасташ дафтар, қалам ва сиёҳидон буд, ба пеши Сафаргулом омад ва ба ӯ нигоҳ карда.

— Рафиқ, аз асп фуриед, аз шумо як чанд калима гап мепурсам,— гуфт.

— Ман аҳд кардам, ки то босмачиёро тамомаан маҳв накунам, аз асп нафуриям. Ҳозир ба ман рӯҳсат диҳед, ки аз думболи босмачиён равам. Суханҳои пурсиданиатонро сонӣ мепурсед.

— Не, намешавад,— гуфт Чавод,— ин қарори маҷлиси ҳарбӣ аст. Ин қарор бояд бечуну чаро иҷро ёбад.

— Хайр, майлаш,— гуфт он командир, ки аз қораш баргашта омада буд,— вай бар болон асп нишинад, ту пурсидан гир!

— Хуб,— гуён Чавод ба Сафаргулом нигоҳ кард.— Ҳоло фурсат нест, ки тарҷиман холи шуморо пурсам. Ҳозир танҳо аз қор мепурсам. Пас аз он як вақти дигар тарҷиман холи шуморо пурсида ба қоратон ҳамроҳ мекунам.

— Хуб, ҳар чӣ мепурсед, зудтар пурсед,— гуфт Сафаргулом,— то ки ман аз думболи босмаҷиён дур намонам.

— Шумо чаро имшаб дер мондед?— гуён Чавод пурсиш сар кард.

Сафаргулом дар ҷавоби ин савол воқеан дар деҳаи Шириниён рӯйдодаро тамоан хикоя кард ва ба суҳани худ Носир-Ширинӣ ва ҷавонони дигарро, ки аз деҳаи Шириниён чида гирифта буд, гувоҳ нишон дод. Онҳо ҳам як-як суҳанони Сафаргуломро тасдиқ кардаид.

— Чаро шумо воқеан деҳаи Шириниёро, ки як воқеан хурд будааст, ба холи худ гузошта, дар вақти муайян ба пушти қароргоҳи босмаҷиён расида наёмадед?

— Агар ман босмаҷиёнеро, ки деҳаи Шириниёро пахш карда буданд, ба холи худашон монда меомадам, аҷаб набуд, ки онҳо қори худашонро тамоан карда аз думболи ман расида омада, қори маро лат диҳанд, дар он сурат қори отряди ниқилобӣ ҳам хеле вазнин мегардид...

Чавод, пас аз он ки ҷавоби Сафаргуломро навишт, боз пурсид:

— Чаро шумо дар шиллики аввалиятон, чунон ки маҷлиси ҳарбӣ қарор дода буд, ҳаман бист милтиқатонро холи накарда, баъзеи онҳоро холи кардед, ки отряд бо ин қори шумо дар шубҳа афтод?

— Вақте ки мо,— гуфт Сафаргулом,— дар деҳаи Шириниён даҳ нафар босмаҷиро махв карда ба қароргоҳи босмаҷиён наздик расидем, ҳамин фикр ба хо-

ба назар наменамуд. Партави офтоб, ки ба шамшерҳои бараҳнаи хунолуд меафтод, аз он ҷо бо ранги сурх, сабз бунафш ва кабуд акс мекард..

Майдонро хомӯшӣ фуру гирифта буд, фақат ин хомӯширо қар-қари зорон, ки гоҳ парида ва гоҳ нишаста чашмони мурдагонро мекофтанд, вайрон мекард..

Отряди инқилобӣ босмачиёро пеш карда рафт. Фақат ду-се командир бо чанд нафаре дар қароргоҳ монда буданд, ки ғаниматҳои аз босмачиён мондари меғундоштанд ва барои ба Вобканд кӯчондани қароргоҳи худ кор мекарданд..

— Барои чӣ маро аз дастаи худам ҷудо карда нигоҳ доштанд? — гуфта пурсид Сафаргулом, ки савор мистод, аз командире, ки ба вай нигоҳ карда аз пеши ӯ мегузашт.

— Туро барои ба суди ҳарбӣ додан нигоҳ доштанд,— гуфт командир дар ҷавоби ӯ.

— Лекин ман аҳд кардаам, ки то босмачиёро тамоман маҳв накунам, аз асп нафуроям. Агар ман ягон гуноҳ дошта бошам ҳам, кори маро то охири мубориза мавқуф мондан даркор буд.

— Ҳоло ҳам ба болои асп нишастай-ку,— гуфт командир табассумкунон.

— Барои ман монанди циркбозон ва кӯпкоритозон асп савор шуда гаштан даркор нест; барои ман ба аспе савор шудан даркор аст, ки он аз думболи босмачиён онҳоро пешкунон давад.

— Хайр, зарар надорад,— гуфт командир,— корат зуд яктарафа мешавад. Барои пурсиши ту махсусан сардори дружинани партиявӣ рафиқ Ҷаводро монданд, ки ӯ ҳозир омада корро сар мекунад..

Командир аз паи кори худ рафт ва бисёр дер нақашаида, Ҷавод, дар ҳолате, ки дар дасташ дафтар, қалам ва сиёҳдон буд, ба пеши Сафаргулом омад ва ба ӯ нигоҳ карда.

— Рафиқ, аз асп фуруед, аз шумо як чанд калима гап мепурсам,— гуфт.

— Ман аҳд кардаам, ки то босмачиёро тамоман маҳв накунам, аз асп нафуроям. Ҳозир ба ман рӯҳсат диҳед, ки аз думболи босмачиён равам. Суханҳои пурсиданиатонро сонӣ мепурсед.

— Не, нзмешавад,— гуфт Чавод,— ин қарори маҷлиси ҳарбӣ аст. Ин қарор бояд бечуну чаро иҷро ёбад.

— Хайр, майлаш,— гуфт он командир, ки аз қораш баргашта омада буд,— вай бар болои асп нишинад, ту пурсидан гир!

— Хуб,— гӯён Чавод ба Сафарғулом нигоҳ кард.— Ҳоло фурсат нест, ки тарҷиман ҳоли шуморо пурсам. Ҳозир танҳо аз қор мепурсам. Пас аз он як вақти дигар тарҷиман ҳоли шуморо пурсида ба қоратон ҳамроҳ мекунам.

— Хуб, ҳар чӣ мепурсед, зудтар пурсед,— гуфт Сафарғулом,— то ки ман аз думболи босмаҷиён дур намонам.

— Шумо чаро имшаб дер мондед?— гӯён Чавод пурсиш сар кард.

Сафарғулом дар ҷавоби ин савол воқеан дар деҳаи Шириниён рӯйдодаро тамоман ҳикоя кард ва ба сухани худ Носир-Ширинӣ ва ҷавонони дигарро, ки аз деҳаи Шириниён чида гирифта буд, гувоҳ нишон дод. Онҳо ҳам як-як суханони Сафарғуломро тасдиқ карданд.

— Чаро шумо воқеан деҳаи Шириниёнро, ки як воқеан хурд будааст, ба ҳоли худ гузошта, дар вақти муайян ба пушти қароргоҳи босмаҷиён расида наёмадед?

— Агар ман босмаҷиёнро, ки деҳаи Шириниёнро пахш карда буданд, ба ҳоли худашон монда меомадам, аҷаб набуд, ки онҳо қори худашонро тамом карда аз думболи ман расида омада, қори маро лат диҳанд, дар он сурат қори отряди инқилобӣ ҳам хеле вазнин мегардид...

Чавод, пас аз он ки ҷавоби Сафарғуломро навишт, боз пурсид:

— Чаро шумо дар шиллики аввалинатон, чунон ки маҷлиси ҳарбӣ қарор дода буд, ҳаман бист милтиқатонро ҳолӣ накарда, баъзеи онҳоро ҳолӣ кардед, ки отряд бо ин қори шумо дар шубҳа афтод?

— Вақте ки мо.— гуфт Сафарғулом,— дар деҳаи Шириниён даҳ нафар босмаҷиро маҳв карда ба қароргоҳи босмаҷиён наздик расидем, ҳамин фикр ба хо-

тири ман омад, ки дар шиллики якӯм даҳ милтикро холи кунам, то ки босмачиён он шилликро салои милтикҳои одамони худашон пиндошта аз ҷояшон наҷунбанд. Ин тадбири ман ҳақиқатан натиҷаи хуб дод, ки босмачиён дар шиллики якӯми ман ҳатто сарашонро аз хоб ҳам набардошанд.

— Дар шиллики дуйӯм чаро милтики шумо аз бист зиёд холи шуд?

— Дар шиллики дуйӯм,— гуфт Сафарғулом,— ман бо бист милтики худҳома даҳ милтикero ҳам, ки аз босмачиён ғанимат гирифта ба ин ҷавонони ширинӣ тақсим карда дода будам, ҳамроҳ карда холи кунондам, то ки садои милтиқ бисъёртар шуда. босмачиён зиёдтар саросема шаванд ва якбора ба тарафи мо давида барои аз дарё гузашта ҳуҷум кардани отряди инкилобӣ роҳ кушоянд.

— Хуб, шумо чаро дар шиллики дуйӯматон сӣ милтикро ба якборагӣ холи накунондед ва чанд милтики шумо яккадармиён ва аз паси якдигар холи шуданд?

— Азбаски ин ҷавонони ширинӣ милтикпаррониро ханӯз дуруст наёмӯхта буданд, дастҳошон ларзид ва дар шиллик аз рафиқони дигар пас монданд, ҳатто ба пеши як қисмашон ягон-ягон рафта худам холи кунондам.

Ҷавод пас аз навиштани ҳамаи ҷавобҳои Сафарғулом ба ӯ нигоҳ карда гуфт:

— Шумо аз ҷиҳати ин ки бар хилофи қарори маҷлиси ҳарбӣ дар шиллики якӯм ба ҷои бист милтиқ даҳ милтиқ холи кунонда, отрядро дар иштибоҳ андохтаед, гунаҳгоред. Ҳар чанд ин гуноҳи шумо бо хайр натиҷаманд шуда бошад ҳам, гуноҳи бузургест, ки қариб буд кори отрядро ба номуваффақияти анҷом диҳад. Шумо аз ин хусус ба суди ҳарбӣ дода мешавед.

— Хуб,— гуфт Сафарғулом,— ман ин гуноҳи худамро ба гардан мегирам, ба дода шуданам ба суди ҳарбӣ, ҳатто ба парронда шуданам ҳам рознам. Аммо ҳозир руҳсат диҳед, ки ба мубориза ҳамроҳӣ кунам.

— Не, намешавад,— гуфт Ҷавод бо катъият...
Сафарғулом, дар ҳолате ки дар ҷашмонаш об ҷарх мезад, ба командире, ки то ҳол дар он ҷо рост

истода буд, аммо ба кори пурсиш мувохила намекард, бо як нигоҳи маъюсона нигоҳ кард. Ин оби чашм, ки бо вучуди начакиданааш дар ҳамаи он ҷангҳо ва муборизаҳо, дар ин вақт ба сабаби маҳрум мондан аз ҷанги синфӣ ҷорӣ шуда омада буд, дили командирро ҳар чанд, ки бо тартиби ҳарбӣ тарбия ёфта ва дар иҷро кардани интизом ва қондаҳои ҳарбӣ ҳеҷ нармӣ нишон наметод, нарм кард. Ӯ ба музокира ҳамроҳ шуд:

— Ба фикри ман, — гуфт ӯ ба Ҷавод нигоҳ карда, — Сафарғулом аз ин хусус гунаҳгор аст, ӯ мебоист қарори маҷлиси ҳарбиро бе ҳеҷ дигаргунӣ иҷро мекард. Ин чунон гуноҳи бузургест, ки агар тезфикрии большевиконаи ту намебуд, мо ба тарафи чуқурӣ мегелидем. Аммо ин гуноҳи бузурги ӯро ба натиҷаи хайри тасодуфии он бахшидан, аз вай қавл гирифтани, ки пас аз ин ба ин гуна хатоҳо ҷасорат накунад ва бо ҳамин корро тамоми кардан муносиб аст.

Ҷавод қабул кард ва командир илова намуд:

— Ақил ба ин рафиқ хат додан лозим аст, ки рафта дастаи худашро, ки ба Эргаш ака супурда шудааст, гирифта ба ҷанг ҳамроҳ шавад.

— Магар дастаи ман ба ака Эргаш супурда шудааст? — гуфта Сафарғулом аз командир пурсид.

— Ҳа, муваққатан ба дасти ӯ супурда шудааст, — командир ҷавоб дод.

— Ба фикри ман, — гуфт Сафарғулом, — он даста аз дасти ӯ баргашта гирифтани муносиб нест. Ӯ дар пиронсолӣ аз сари нав ҷавон гардида, сар то пояш муҷассамаи ғайрат шуда барои то охир ниқоргирии аз душмани синфӣ миён бастааст. Дили ин гуна одамро шикастан дуруст нест. Барои ман ҳамин ҷавонони ширинӣ, ки дишаб ҷида гирифтаам, кифоя мекунанд.

— Инҳо хунари ҷангро медонанд? — гуфта командир пурсид.

— Не, — гуфт Сафарғулом, — ҳоло наметонанд. Дишаб аз садони милтиқ монанди барги бед меларзиданд. Дар ин ҷанг гӯшашон ба овози милтиқ одат

кард. Аммо то як ҳафта инҳоро нишонзани дуруст кардан мумкин аст. Ғайр аз инҳо боз қувваҳои нав ёфта дастан худамро калон хоҳам кард.

— Ин пираки ба чӣ даркор аст?— гуфта пурсид командир Носир-Шириниро нишон дода.

— Ин бисъёр даркорист,—гуфт Сафарғулом ва эзоҳ дод:

— Аввал ин ки маҳмадҷони шириниён аст. Ҷавонони ширинӣ аз ин маслиҳат напурсида, ҳеч кор намекунанд. Дуйӯм ин ки ин як одами бисъёр аҷиб аст, дар вақтҳои дамгирӣ бо ин сӯхбат кардан дили касро хуш мекунад. Як вақт ман инро аз фарқ шудани дар об халос карда будам, ки хеле ҳикояти аҷиб аст. Дар ягон вақти дигар ба шумо гуфта хоҳам дод.

— Хуб, — гуфт командир, — дарҳол ту инҳоро ҳамроҳи худат гирифта дартоз аз думболи отряд расида рав ва ба ҷангҳо ҳамроҳӣ кун!.

Пас аз панҷ дақиқа гарду губоре, ки аз зери суми аспони дартоз рафтаистодан Сафарғулом ва рафиқони ӯ бармехост, нопадид гардид. Аммо садони суруди саворон ба гӯшҳои шунавандагон аз зафарҳои оянда хабар меод.

Мо метозем, метозем,
Ҷони худро мебозем,
Дар ҷангу ҷӯши синфӣ
Бо ҷонбозӣ менозем.
Мо метозем, метозем,
Партизони сарбозем,
Дар таҳкими инқилоб
Сари худро мебозем.
Мо метозем, метозем,
Босмачиро месӯзем,
Кӯхнагиро месӯзем,
Дуниён нав месозем...

X

Отряде, ки Урмон-Полвоиро пеш карда гашта буд, бори чандӯм буд, ки ҳавлии ӯро кофт. Оксақоли деҳа ба сифати вакили мардум дар кофтуков пеш даромада ҳавлии берун ва дарунро то зери бедахо, хезумҳо, шохҳо ва кохҳо нишон дод.

Пас аз кофтукови бенатица, вақте ки оқсақол дар сари роҳ истода сардори отрядро гусел мекард. ба ӯ табассумкунон гуфт:

— Ман вакили мардум шуда истода, на ин ки ба ҳуқумати шӯро хиёнат кунам ва босмачиро пинҳон дорам. Шумо худатонро бисъёр монда накунед, кадом вақт ки сиёҳнашро дидам, даррав рафта худам ба шумо хабар медиҳам.

— Ман ҳам бе маълумот ва хабаре беҳуда худамро монда намекунам, — гуфт сардор.

— Дуруст аст, ки ба шумо маълумот медиҳанд, — гуфт оқсақол, — лекин бештарини одамҳо барои «одами нағз» карда нишон додани худхошон маълумотҳои бардурӯғро ҳам мерасонанд. Агар дирӯз, ё имрӯз дар ин ҷоҳо босмачиён меомаданд ва ё ин ки аз ин ҷоҳо мегузаштанд, ҳеҷ набошад, дар роҳҳо нақши пой аспҳои онҳо мемонд. Намебинед, ки дар ин ҷоҳо ба ғайр аз нақши пой аспони шумо нақши пой ягон аспе нест...

— Хуб, хуб, — гӯён сардори отряд сухани оқсақолро бурид ва бо отряди худ ба тарафи Деҳнави Абдуллоҷон рафт...

Вақте ки отряд ба Деҳнав расид, аз сардорони фидой Эргаш Намозгоҳро, ки дар даҳанаи бозорҷои Деҳнав буд, ба сардори отряд нишон дода:

— Хамин ҷо фуруеҷ-чӣ? — гуфт.

— Чаро? — командир пурсид.

— Ман, — гуфт Эргаш, — аз суханони оқсақол, ки барои одами рост нишон додани худ бисъёр кӯшиш кард ва ҳатто дар кӯча набудани нақши пой аспии босмачиёноро ба қавли худ шоҳид карда нишон дод, дар шубҳа афтадам.

— Ту чӣ гумон дорӣ, магар босмачиён дар хамин гирду пеш ҳастанд?

— Аз рӯи шунди ман, — гуфт Эргаш, — Урмон-Полвон, ки хамин рӯзҳо дар ҳеҷ деҳа барои худ ҷой ва дар ҷӯл хӯроқворӣ намеёбад, бештарин вақташро дар хонаи худаш ва дар хонаҳои ҳамсоягонии худаш мегузаронидааст. Аз ин ҷумла хамин рӯз дар торикии рӯз ин ҷо омадааст ва ханӯз нарафтааст.

— Хуб,—гуфт командир,—фуromaда як чанд соат истироҳат карда поем, зарар надорад..

Отряд дар Намозгоҳ манзил кард, аспхоро ба дарахто бастанд. Аскарони сурх ва партизанҳои сурх ҳар кадом аз ҳалтаи буктериашон¹¹⁹ поиҳошонро гирифта хӯрдан гирифтанд. Носир-Ширинӣ ҳам миёнбанди сурхи калонашро, ки аз зери шинель ба миёнаш бастагӣ буд, кушода гирифта, аз даруни он як поиҳо бароварда аз он як парчаашро шикаста гирифт ва аввал боқимондан поиҳо бо миёнбанд ба миёнаш баста, пас аз он ба поиҳо хӯрдан даромад.

Командир, ки ҳар як кори Носир-Шириниро бодикқат аз назараш гузаронида меистод, ба Сафаргулом нигоҳ карда гуфт:

— Чунон ки ҳеҷ як кори «махмадонон» ту бедикмат — бесабаб нест, инчунин поиҳо дар буктериалта наандохта ба миёнаш баста гирифтаниш ҳам бояд ягон сабаб дошта бошад.

— Ҳикматаш маълум аст,—гуфт Сафаргулом ва эзоҳ кард:

— У ҳамин тавр фикр мекунад, ки «агар маро босмаҷӣ зада кушад», албатта, аз поиҳо дар буктериалта доштам маҳрум хоҳам монд. Аммо агар поиҳо дар миёнам бошад, ҳамроҳи худам ба мазор меравам».

Ҳама хандиданд ва Сафаргулом ба Носир-Ширинӣ нигоҳ карда:

— Магар ҳамин тавр нест? — гуфта пурсид.

— Ҳамин тавр аст! — гуфта худи Носир-Ширинӣ ҳам хандид ва илова кард:

— Агар шириниҳо ҳамин сухани туро шунаванд, метарсам, ки маро бекор карда ба ҷои ман туро «махмадонон» бардоранд.

Ақнуи шириниҳо ҳам барҳам хӯрд ва маҳмадонбардорини шириниҳо ҳам, ин ақвол бошад нахоҳад омад,—гуфт Сафаргулом ва илова кард:

— Дар давраҳои ҷанг ва инқилоб шириниҳо ҳам доно шуданд, ҷавонони ширинӣ, ки бо мо баромада буданд, дар миёнам ин ду сол хату саволашонро бароварданд. Нишонданиш ва ҳунари ҷангро аз дигар ҷавоноҳо беҳтар наёмӯхта бошанд ҳам, аз дигарон бадтар намереданд. Худи Носир ажа бошад, ба дараҷас

ки дар як даста фармондихӣ карда тавонад, таҷриба дидааст.

— Ҳамаи инҳо самарани инкилоби Октябрь ва натиҷаи сиёсати миллии ленинии партия аст,—гуфт командир ва илова кард:

— Латифаҳо—анекдотҳои, ки дар бораи соддагии шириниён бофта будаанд, акнун дар қатори афсонаҳои кӯҳна гузашта рафт.

— Лекин,—гуфт Сафарғулом,—хикояҳои шириниҳо латифаҳои бисёр ширин аст.

— Ту ба ман ваъда дода будӣ, ки,—гуфт командир ба Сафарғулом,— аз хикояҳои шириниҳо ягон вақт ба ман нақл кунӣ. Агар ҳавсалаат ёри диҳад, вақташ ҳамин вақт аст.

— Ман мехостам воқеаеро, ки миёни худам ва Носир ака гузаштааст, нақл намоям. Аммо муносиб мебинам, ки он воқеаеро худи Носир ака хикоя намояд.

— Мепурсем, мепурсем... — гӯён аз ҳар тараф илтимос намуданд.

— Не, ман шарм медорам,—гуфт Носир-Ширинӣ, дар ҳолате, ки аз хичолат рӯяш суп-сурх шуда буд.

— Қасе, ки аз гузаштааш шарм дошта болояшро накушояд, барои оянда худашро расонда ва тайёр карда наметавонад,— гуфт командир бо чиддият.

Носир-Ширинӣ шармида-шармида хикоя сар кард:

— Як вақт,—гуфт ӯ,— ман ба ҳарам аз деҳаамон ду қачова ангур бор карда ба шаҳри Бухоро мерафтам. Дар он вақтҳо кӯпруки Мехтарқосим сангин набуда, чӯбин буд. Ман ба лаби Зарафшон омада дидам, ки дарёе обхез шудааст, афти кӯпрук бечост ва ҳар вақт, ки аз болояш ҳаре ва ё аспе мегузарад, он меларзад. Ман қачоваҳои ангурро ба лаби об фуруварда монда, ҳарамро ба кӯпрук қадам монанда дидам, он ларзид ва худам ҳам пой монда дидам—ларзид, «худам дар об афтам ба чаҳаннам» гуфтам ман худ ба худ, аммо ин ду қачова ангурро, ки ду пуд гандум мешавад, мегузаронам гуфта дар об афтодан чаҳолат — нодонист...»

«Оқибат қачоваҳои ангурро боз ба ҳар бор карда пас гашта, ба деҳа пеши «маҳмаддонои» онвақтаамон рафтам ва дар хусуси чӣ навъ карда бехатар аз об

гузаронидани ангур аз вай маслиҳат пурсидам. Маҳмаддоно, пас аз он ки маро «баъд аз сари ман шумоён чӣ хоҳед кард» гӯён сарзаниш кард, гуфт:

« — Дар ин гуна вақти обхез, албатта, аз кӯпруки ларзон бо ангур гузаштан хатост. Ту рафта харатро нотарс аз гузар андохтан гир.

«Ман ҳам ба сабаби ин ки ин гуна тадбири осон ба хотирам нарасидааст, худамро худам сарзанишкунон боз ба лаби даръе омадам ва бемуҳобо харро бо қачоваҳои ангур аз гузаргоҳ ба об андохта, худам пиёда аз думболи вай афтодам.

«Вақте ки хар як чанд қадам монда аз канор дуртар рафт, аз рафтор бозистод ва сари худро ҳам карда побарҷо монд. Ман аз паси хар бо қуввате, ки доштам, тела додам. Аммо хар аз ҷояш наҷунбид. Пас аз он пеш гузашта, бо ду дастам аз ду гӯши хар гирифта пеш кашидам. Бо ин кашиши ман хар бо оҳистагӣ як-ду қадам монд, пас аз он қадамаш тезтар шуд. Лекин ман пай бурдам, ки хар на ба каноре, ки ман он ҷо баромадан мехостам, меравад, балки бо рафти об ба тарафи Қарокӯл нигоҳ карда раҳсипор гаштааст. Хар чанд кӯшиш кардам, хар ба тарафи мақсад нагашт, балки ба рафти об нигоҳ карда рафторашро тезтар кард. Ман тарсидам, ки қачоваи ангур ба Қарокӯл хоҳад рафт, аммо ман мехостам, ки онро ба Бухоро барам. Бинобар ин гӯши харро гузошта, бо ду дастам аз гӯшаи қачова маҳкам гирифтам ва худам ҳам бо хар ва қачоваҳо ба он тараф раҳсипор гаштам. Баъд аз чанд дақиқа рафтори мо боз ҳам тезтар шуд, гоҳ ба зери об гӯтида ва гоҳ бар рӯи он баромада мерафтем...

«Ақнуи дар кучо буданам ва кучо рафтаниро дуруст пай набурдам. Дар ҳамин вақт ба як бор чашмамро кушодам, ки ҷавоне савор ба миёни ман арғамчин андохта бастааст ва як сари он арғамчинро аз зери такими худ гузаронида бароварда ба қоши зин печондааст ва ба тарзе, ки чапандозон бузро дар кӯборӣ аз тӯда кашанд, сари аспашро ба канор нигоҳ карда мекашад. Бо як кашиши он ҷавон дастонам аз қачова чудо шуданд. Ман ҳам «вой ангурам» гӯён беҳуш гардидам...

«Як вақт чашм кушода ки дидам, дар як лаби чарӣ аз поям сарозер овехта шудаам ва аз даҳонам, чунон ки аз нули офтоба бирезад, об мерезад. Савор аспашро дар як канор баста монда, ба пеши ман рост истода ба ман нигоҳ мекунад. Вақте ки ӯ чашм кушодани маро дид:

« — Акнун халос шудӣ, — гуфт табассумкунон ба ман. Аммо ман оташин шуда ба вай гуфтам.

« — Худам халос намешудам, дар гӯр буд. Бояд ки ангур халос мешуд. Акнун, ки ангур дар миён нест, аз халосии худам чӣ фонда?..

«Чавон ба ин сухани ман чизе нагуфт ва ба болои чарӣ баромада аз поям гирифта маро ҳам боло кашид, да баровард ва дар як ҷои ҳамвор рӯ ба заминам карда хобонид.

«Ман, чунон ки мурда ба рӯи тахта бихобад, беҳиссу ҳаракат мехобидам. Он чавон тозиёнашро аз миёнаш гирифта аз сари шонаам то сари ронам задан гирифт. Ман гумон кардам, ки ӯ маро барои ин ки ӯро ба сабаби халос накарданаш ангурамро сарзаниш кардам, қахраш омада мезанад. «Хуб, майлаш, задан гир» гуфтам худ ба худ ба дили худ, тозиёнаш нарм будааст, ба ман ки таъсир намекунад, чӣ зарар дорад? Пас аз монда шудани дасташ худаш хоҳад аз задан бозистод...

«Аммо пас аз ду-се қатор зада шуданам, тозиёна ба ман таъсир кард, баданам чиззос зада сӯзиш пайдо кардан гирифт. Оқибат тоқат карда натавонистам ва фаръед кашидам:

« — Укаҷон, тавба кардам, дигар намегӯям, ки чаро ангурамро халос накардӣ...

«Чавон хандид ва:

« — Акнун тамои халос шудӣ», — гуфт.

Вақте ки Носир-Ширинӣ ҳикояи худро ба поён расонид, ба командир гуфт:

— Он чавони савор, ки маро аз ғарқоб халос кард, ана ҳамин рафиқи азизамо Сафарғулом буд. Ин рафиқ маро ду бор аз ғарқоб халос кард, яке он, ки ҳозир ҳикоя кардам; дигар он аст, ки ин маро аз ғарқоби чаҳолат ва соддагии ширинигӣ кашола карда

бароварда ба муборизан сифи ҳамроҳ кард ва ба ман
ам ва шуур дод.

— Ту, ки дар вақти ба оф гарк шуданат «махмад-
дон» набудӣ, пас чӣ тавр ба ин «мансаб» расидӣ?—
гуфта командир аз Носир-ширинӣ пурсид.

Носир-Ширинӣ дар ҷавоби пурсиши командир бо
ҳанго сар кард:

« — Амир, — гуфт ӯ, — гафо мекунам гуён аз мам-
лакат асп ҷамъ кардан гирифт. Дар деҳаи мо танҳо
як сар асп буд. Инҳо дар тобистон танҳо барои со-
ҳибонашон кор кунанд ҳам, дар вақти лойгарии зим-
стон ва баҳорон аз онҳо ҳамин аҳолии деҳа фойда ме-
бурданд. Зеро дар лойгарихон зӯр хароҳ кор намео-
маданд. Дар он вақт ҳар касе, ки аз аҳолии деҳа
бозор рафта ва ё ҷизеро ба бозор бурдан хоҳад, яке
аз ин аспҳоро талабида мегирифт ва кор мефармуд.

«Агар ҳамин ин аспҳоро оламони амир гирифта
баранд, дар вақти лойгарӣ чӣ хоҳем кард?» гуён мар-
думи деҳа дар ташвиш ва андеша афтаданд. Дар он
вақтҳо маҳмаддонон мо мурда буд ва ягон каси соҳиб-
акли дигар ҳам набуд, ки барои халосии аз ин бало
ба мардум роҳ нишон диҳад. Мардум мегирифт ва
фарёд мекашид...

«Дар ҳамин вақт ба ногоҳ як талбир ба хотири ман
расид: «мардум, нигришед, ман ёфтам» гуён фарёд
кашидам. Мардум дарҳол аз ғиря бокистода ҷамъ-
хонишоро пок карда ба ман дӯхтанд ва:

« — Чӣ талбир ёфтӣ? — гуфта аз ман пурсиданд.

« — Як талбири бисёр осон ёфтам, — гуфтам ман ва
кӯҳ додам:

« — Аспҳоро дар як ҳамаки баланддевори даро-
задор дароварда пинҳон мекунем ва дароваро аз бе-
рун кулф мезанем. Ҳар вақт ки оламони амир барои
аспгарӣ омаданд, ба онҳо мегӯем:

« — Мо асп надорем. Агар бисар накунед, ҳама-
дору даромада кӯнед.

«Онҳо ҳамакӯҳи бедарвона ва кӯҳшадоро даромада
мебинанд, аспҳоро намеёбанд ва мераванд. Аспҳои мо
ҳам халос мешаванд.

«Яке аз мардуми деҳа ба ин талбири ман бале ра-
сонид ва гуфт:

« — Агар онҳо он ҳавлиеро, ки мо аспҳоро дар он пишон кардаем, нишон дода «кулфи ин дарвозаро кушоед, даромада бинем» гӯянд, чӣ ҷавоб медиҳем?

« — Калиди ин гум шудааст мегӯем.

« — Агар дар куча накши пой аспҳоро дида дар кучо будани аспҳоро ёбанд ва моро дурӯғгӯй кунанд, чӣ ҷавоб медиҳем? — гуфта боз дигаре баҳс расонид.

« — Дар кӯчаҳо шох кашида накши пой аспҳоро барҳам медиҳем, — гуфта боз тadbире нишон додам...

«Тadbири ман ба халқ мақбул афтод ва аз ман илтимос карданд, ки ба онҳо маҳмаддоно шавам. Ман ҳам сухани ҷамоатро шикаста натавонистам ва ин корро қабул кардам...»

Вақте ки Носир-Ширинӣ тadbири охирини худро нақл мекард, командир ва Эргаш дар фикру андеша афтоданд ва маҷлисро хомӯшӣ пахш кард. Лекин яке аз ҷавонон:

— Магар бо ҳамон тadbири ту аспҳотон аз ҷанголи одамони амир халос шуда монд? — гуфта пурсида боз Носир-Шириниро ба сухан даровард.

— Не, — гуфт дар ҷавоби ӯ Носир-Ширинӣ ва шарҳ дод:

— Одамони амир омаданд, мо ба онҳо ҷавобҳоро, ки андешида монда будем, гуфтем:

« — Калиди дарвоза гум шуда бошад, маҳмаддоноҳотон кист? — гуфта аз мо пурсиданд.

« — Ман! — гӯён ман пеш рафтам.

«Маро ба замин хобонда бо тозиёна задан гирифтанд... зарби тозиёна, ки аз чонам гузашт, ман калидро аз кисаам бароварда ба пеши онҳо ҳаво додам. Онҳо маро ба ҳоли худам партофта дарвозаро кушода аспҳоро гирифта бурданд.

«Ман ба мардум:

« — Хайр, зарар надорад, аспҳотон рафта бошанд ҳам, маҳмаддонотон, ки ӯро ба зӯр ёфта будед, аз қамчини одамони амир халос шуд, — гуфта тасалли додам...»

Хикояи Носир-Ширинӣ ба поён расида буд, ки аз тарафи деҳаи Болон Рӯд садои милтике баромад. Командир, ки то ҳол дар фикру хаёл буд, якбора аз ҷояш ҷаста:

— Чавонон, савор шаветон. Эргаш, савор шав! — гуфта фармон дод ва ба Эргаш нигоҳ карда илова намуд:

— Гумонат дуруст баромад. Урмон-Полвон гу- рехта истодааст.

Ҳама савор шуданд. Дар ин вақт садон даҳ-дувоз- даҳ милтиқ, ки аз деҳаҳои гирду пеш якка-якка хо- лӣ карда шуда буданд, низ шунида шуд.

— Инҳо одамони Урмон-Полвонанд, — гуфт коман- дир ва эзоҳ дод:

— Ба сигнале, ки Урмон-Полвон дода буд, одамо- наш ҳам ҷавоб дода ба роҳ бароманд.

Отряд аз болои деҳаи Маҳматбоқӣ (Муҳаммад- боқӣ), Кочихӯрон ба тарафи Болои Рӯд нигоҳ карда асп давонид...

Дар болои Рӯд аз Урмон-Полвон асаре набуд. Отряд ба тарафи биёбон рӯ овард. Вақте ки отряд ба лаби Ҷилвон расид, дар биёбони ҳамвори бедолу да- рахт аз дур сиёҳии чанд чизе, ки гурбавор давида мерафт, намудор гардид. Ин сиёҳии Урмон-Полвон ва рафиқонаш буд.

Акнун ўро пеш кардан бефоида буд. Отряд аз бо- лои деҳаи Болои Рӯд ба тарафи работи Урмон-Пол- вон раҳсипор гардид. Дар роҳ оқсақол рост омад, ки як чуқуриро мегӯронид. Дар пеши ў дар болои як хар ду банд шох ҳам буд, ки нўгҳояш ба замин мерасид.

— Оқсақол, Урмон-Полвонро гурезонда хотирчамъ шудед-а, — гуфт ба ў Эргаш.

— Аз барои худо ман Урмон-Полвонро надидам, ў ба ин тарафҳо наёмадааст. Агар омада бошад, нақ- ши пой аспаш кучост? — гуфта ҷавоб гардонд оқса- қол.

— Нақши пой асп набошад ҳам, нақши шох ҳаст, — гуфт командир ба ў ва илова кард:

— Ту бо ин тадбири шириниёнаи худат аскарони сурхи коргару деҳқонро фиреб додан наметавонӣ.

— Дар ин чуқурӣ чӣ кор карда истодед, оқсақол? — гуфта Сафарғулом пурсид.

— Уран холишудан сабзӣ аст, ки мегӯронамаш.

— Уран сабзии шуморо ман ҳам бинам, — гӯён Сафарғулом ба он чуқурӣ даромад ва якбора:

— Э-ҳейй! — гуфта сардод.

Дар паси он чуқурӣ боз як чуқурии васеи боло-
пушидае буд, ки дар он ҷо чанд аспу одам мегунҷид.
Дар як тарафи он саргини тозан аспҳо ба назар ме-
намуд ва дар тарафи дигараш бар рӯи як дастархо-
ни ханӯз гундоштанашуда чанд табақи холӣ буд, ки
палави онҳоро навакак хӯрда лесида монда буданд.

Сафарғулом аз чуқурӣ баромада эзоҳ дод:

— Урмон-Полвон дар ин чуқурӣ, ки махсусан со-
зонда будааст, бо чанд аспу одамаш чанд рӯз боз
хобидааст. Оқсақол даромадгоҳи чуқуриро ба тарзи
ӯран сабзӣ гоҳо гӯронда ва гоҳо кушода меистодааст
ва дар роҳ шох кашида нақши пой аспҳоро ҳам бар-
ҳам меодааст. Имрӯз ҳам, ки Урмон-Полвон барома-
да рафтааст, оқсақол аввал дар роҳ шох кашида
нақшҳои пой аспҳоро барҳам дода хотирчамъ шуда,
акнун мехостааст, ки «ӯран сабзӣ»-ро гӯронад, ба
даст афтод.

— Пеш даро! — гуфт командир ба оқсақол, — ту
ба пеши суди пролетариат рафта ҷавоб хоҳӣ дод.

Оқсақол пеш даромад ва аз паси ӯ як садои мил-
тиқ ҳам баромад. Тири ин милтиқ аз миёнаи ду шо-
наи оқсақол даромада аз сари синааш баромада раф-
та буд. Оқсақол ба замин афтод...

— Ба пеши суди пролетариат рафта ҷавоб додан
ба оқсақол насиб нашуд. Аммо ман ба сабаби ин ки
бар хилофи интизоми аскарӣ ва қонуни шӯроӣ як
касро паррондаам, ба пеши суди ҳарбии пролетарӣ
ҷавоб хоҳам дод, — гуфт Эргаш, ки ӯро парронда
буд...

Оқсақоле, ки бо тир парида ғалтид, писари Аб-
дурахимбон қалъачӣ буда, парронандаи ӯ Эргаш буд,
ки ғуломи хоназоди онҳо буда, писари Раҳимдод —
Некадам — Бобоғулом буд.

Мубориза давом мекард...

XI

Соли 1923 буд; рӯзҳои гармон ҷонгудоии тобистон
гузашт ва айёми тирамоҳ ба охир наздик расида

буд; аммо рӯзҳои сармон пурбарфу борони зимистон ханӯз сар нашуда буд.

Дар ҷӯли Тикай, ки тобистон ва тирамоҳро аз сар гузаронида буд, ягон ҷизе хавасангезе ба назар наменамуд. Явшонҳои хушкида, шӯраҳои сӯхта, хорҳои баргрехта, шиббоғҳои шикаста ҷубчакгардида зинатҳои табиии мавсимии ин биёбон ба шумор мерафтанд.

Хорпуштҳо, юрмонҳо, морҳо ва каждумҳо, ки ханӯз хоби зимистонии худро сар накарда буданд, ҷонварҳои аз пай ҳаёт даванди ин саҳро ҳисоб меёфтанд. Гургон ва шағолон барин ҳайвоноти дарранди ин биёбон тохтҳои якҷояи худро то замони саҳт гурусна мондани худ—то вақте ки сар то сари саҳроро барф пахш карда роҳи хӯроқкӯбии онҳо баста мешавад, мавкуф гузошта хануз гашту гузорҳои якка-якка мекарданд.

Дар он рӯзҳо дар он саҳро танҳо он гуна ҳайвонҳои ваҳшӣ ҳаме шуда мегаштанд, ки онҳо аз ҷамъияти инсонӣ ронда шуда буданд. Ин ҳайвонҳои ваҳшӣ бинобар ваҳшонияшон аз ҷамъияти инсонӣ ронда шуда бошанд ҳам, ба сабаби дуво буданашон дар ҷамъияти гургон, шағолон, хирсон ва хуқон барин ҳайвонҳои ваҳшии ҷорпо қабул наёфта буданд. Таърих инҳоро (агар бо як таъбири содда ифода кунем), оворан ду ҷаҳон карда буд — аз олами инсонӣ ронда ва ба ҷаҳони ҳайвонияшон роҳ надода буд.

Инҳо босмаҷиёни тумани Шофирком буданд, ки аз шамшерии буррон аскарони сурхи коргар ва деҳқон, партизанҳои сурх ва калтакдорони сурх гурехта, ҷӯли Тикайро барои худ паноҳгоҳи охири карда гирифта буданд.

Инҳо аз ҷамъият ронда ва ҷудо шуда бошанд ҳам ханӯз аз худ аломатҳои «бегиро» ҷудо карда напартофта буданд:

Дар сари инҳо ханӯз ҳам салла буд, аммо ин салла монанди дегсаллаи ошхона, ки дар зери дег гузошта мешавад, сиёҳ ва чиркин буд.

Дар тани инҳо ханӯз ҳам ҷомаҳои гулқалони (мобельний) сатин буд, лекин ин ҷомаҳо монанди латтаи зеритӯқумии харони яғир аз хун ва рим саҳт шуда доғдор гардида буданд.

омада бошад, сурхин қадкашакҳои хумоюн аз гӯшт гардиданаш пайдо шуда буд.

— Пас аз ин, — гуфт Исмоил мирохур, — агар хабари омад-омади аскарро шунавем, нагурехта, побарҷо истода мардвор чанг карданамон лозим аст.

— Аз ин сухани шумо, — гуфт Нормурод-Полвон ба Исмоил мирохур, — бӯи муомилае, ки намояндагони англисҳо ба мо карданд, меояд.

— Бӯи кадом муомилаашон? — гуфта яке аз ҷавонон пурсид.

— Онҳо дар аввалҳои босмачигарӣ ба мо ваъдаи бисёр доданд. Дар ҳақиқат ҳам дар аввалҳои кор ба мо хеле ёрӣ расонданд. Аммо вақте ки Ҳукумати Шӯроӣ қувват гирифт ва кори мо пеш нарафт, онҳо худшошонро ба канор кашида, гарданашонро хорида-хорида ба мо нигоҳ накарда рафта гирифтанд.

— Ин кори онҳо ба ман чӣ дахл дорад? — гуфт Исмоил мирохур қадре шӯрида.

— Дахли калон дорад! — гуфт дар ҷавоб Нормурод-Полвон ва эзоҳ дод:

— Шумо ҳам моро барои истодагӣ карда чангидан далолат мекунад, вақте ки чанг сар шуд, дуртар рафта дар канорае меистед. Ҳамин ки шикаст хӯрдани моро дидед, дарҳол аз ҳама пештар худатон мегурезед.

— Ҳоли мо имрӯзҳо, — гуфт Нор қаровулбегӣ, — ба ҳоли гурги гуруснае менамояд, ки ба умеди гӯшт омада худро ба дом мезанад, банд мешавад ва ҳарчанд, ки барои халосии худ ҷавлон мекунад, ҳамон қадар ҳам бандаш сахттар мегардад. Ман намедонам, ки аз ин ҳол мо чӣ тавр халос мешуда бошем?

— Ягона роҳи халосии аз ин ҳол, — гуфт як босмачии ҷавон, — бе ҳеч шарт ба марҳамати Ҳукумати Шӯроӣ таслим шудан аст...

— Таслим?.. — гуфт Бозор амин сухани он босмачиро бурида ва давом кард:

— «Таслим» чӣ гуфта аст?.. «Таслим» ҳама хузуру ҳаловатҳои дар замони ҷаноби олий дидагиҳоятро аз ёдат барор, ҳамаи он рӯзхоеро, ки савора гашта ба сари мардум бо камчин ҳукмронӣ мекардӣ, фаромӯш кун ва ба пеши пойбараҳнагонӣ, ки дирӯз

агар онҳо нон талабанд, ҷонашонро мегирифтӣ, ба пеши бесару пойхое, ки дирӯз ба дари хонаи ту ба сад хориву зорӣ ятимӣ ва ҷореккорӣ мекарданд, гарданатро ҳам карда рав гуфтан аст...

— Сухани «таслимро» танҳо агентҳои кофир ва муртад, ки ба ҳукумат фурухта шудаанд, бар забон меронанд...

— Агент, агент... — гӯён аз ҳар тараф садоҳо баромада сухани Бозор аминро бурид.

Касеро, ки «таслимро» маслиҳат дода буд, гирифта кашола карда, як-ду қадам он сӯтар бурданд...

Садои як милтиқ баромад; дар шаби торик ба назарҳо як шарора намудор шуда, дарҳол барҳам хӯрд; пас аз он гирду пешро як дуди талхи тези бадбӯӣ фуру гирифт...

Кӯрбошиёне, ки он босмачиро кашола карда ба дуртар бурда буданд, бозгашта омада, дар ҷойҳои худшошон нишастанд. Дар дуртар як сиёҳие, ки дар замин частухез карда дар атроф хун мепошид, менамуд. Ин сиёҳӣ ҷасади босмачие буд, ки сухани «таслимро» бар забон ронда буд. Аммо ҳаракатҳои ҷонканонаи он босмачӣ, монанди рақсҳои базм, димоғи кӯрбошиёро ҷоқ мекард...

Сахаргоҳон буд; тамоми биёбонро хомӯшӣ фуру гирифта буд; хашаротҳои майдае ҳам, ки аз аввали шаб боз дар байни гиёҳҳои хушкидаи биёбон хишир-рос зада мегаштанд, акнун ором гирифта буданд. Аспҳое ҳам, ки аз гуруснагӣ хиҷ-хикнунон пойкӯбон шабро мегузарониданд, акнун аз ҳар ҷиз умедашонро қанда पोхошонро дароз карда монанди лошай худмурда беҳиссу ҳаракат якпахлу ёзида буданд.

Акнун ҳоби босмачиён ҳам, ки шаби дарозро бо баданҳои ва даст ба гиребон шудаи бо шабушҳо бедор гузаронида буданд, саҳт бурда буд.

На аз замин ва на аз ҳаво ҳеҷ як садое шунда намешуд ва ҳеҷ як ҷонвари ҳаракаткунанда ҳам ба назар наменамуд.

Танҳо дар пеши каппаи Бозор амин як бачаи шонздаҳ-хафдаҳсола менамуд, ки ӯ ба дасташ офтоба гирифта аз хало баргаштани аминро интизорӣ мебуд...

Амин аз хало баргашт. Бача, пас аз он ки ба дасти ӯ об рехта шӯенд, офтобаро ба вай додан хоста дасташро ба тарафи дасти ӯ дароз кард.

Амин, ки бо як дасташ аз дастан офтоба гирифта буд, бо дасти дигараш аз банди дасти он бача маҳкам гирифта:

— Ин сӯтар биё, — гуфт.

Бача, — монед-эйӣ — гӯён худро ба кафо кашид. Амин офтобаи дар дасташ бударо ба замин гузошта дудафта ба бача часпид ва:

— Пеш аз он, ки мардум аз хоб бедор шаванд, як «ношто» кардан даркор аст, — гӯён бачаро ба тарафи каппа кашола кард.

Дар ҳамин вақт садон ҷавони ширинкор, ки:

— Хезетон, савор шаветон, гурезетон!! Аскар омад! — гӯён фаръёд мекард, шунида шуд.

— Магар шумо намешунавед, амин бобо? Маро сардиҳед! — гӯён бача поҳояшро ба замин тир карда кӯшиш менамуд, ки худро халос кунад.

— Парво нақун, ин шӯҳии ҳаррӯзаи Шохим аст, — гӯён амин боз бачаро кашола кардан гирифт.

Дар ҳамин вақт як садон милтиқ шунида шуда, тири он аз болои сари амин гузашта ба гӯшаи каппа бархӯрда латтаи онро сӯроҳ карда рафт.

Ақнуи амин ҳам фаҳмида буд, ки ин шӯҳӣ монанди шӯҳии ҳаррӯзаи навбатӣ набудааст; балки чунон ки дар ҳикояти «Хонем сӯхт» ҳаст, оқибат ва охирини шӯҳии ҳаррӯза будааст:

Дар ҳикояҳо ҳаст, ки як дурӯғгӯӣ ҳар шаб болои бом баромада:

— Эй мардум, хонем сӯхт, ба ман ёрӣ расонетон! — гӯён фаръёд мекашидааст.

Мардум аз хоби ширин бархоста, сатил ва кӯзаҳоро пуроб карда ба ҷои «хонасӯхта» омада мидидаанд, ки оромӣ аст ва аз сӯхтор асаре нест.

— Ҳа, чӣ гап? Куҷо сӯхтааст? — гуфта мардум аз он кас мепурсидаанд.

— Хеч гап нест, ман ҳамин тавр шӯхӣ карда будам, — гуфта ҷавоб медодааст он дурӯғгӯӣ.

Мардум, ки як чанд бор ин гуна фиреб хӯрдаанд, дигар бо фаръеди ӯ хоби ширини худро харом накардаанд.

Як шаб дар ҳақиқат хонаи он кас сӯхтааст, аммо ҳар чанд фаръед кардааст, касе гӯш надодааст, касе ҳам барои ёри наёмадааст; дар натиҷа хонааш тамомаи сӯхта хокистар шудааст.

Амин ҳам, ки «шӯхин ҳаррӯза» гуфта ба он фаръед гӯш надода буд, баъд аз чанд дақиқа фаҳмид, ки хонааш тамоман сӯхтааст. Милтиқхое, ки аввал ягон-ягон андохта мешуданд, рафта-рафта якҷоя ва ба тарзи шиллик ҳолӣ шудан гирифтанд. Ақилу садон «савор шавед, гурезед!!...» на танҳо аз тарафи ҷавони ширинкор, балки аз ҳар тараф шунида мешуд.

Амин, ки ҷиддӣ будани корро фаҳмид, бачаро сардода давида ба каппа даромад, милтиқашро гирифт, тасман шамшерашро аз рӯи либоси шабонааш ба сари кифташ андохт ва бозпас аз каппа баромада рафта аспи хобидаашро хезонда савор шуд.

Аммо асп бо вучуди ин ки болон ҳам тозиёна хӯрда кӯшини мекард, ки роҳ равад, ба пеш қадам партофта наметавонист ва ҳар чанд ки ба пеш ҷавлон мекард, ҳамон қадар ҳам сараш ба тарафи яккамех ҳам мегардид...

Амин пас аз бо тозиёна ва पोшна чанд бор заданаш аспро фаҳмид, ки он ба яккамех бастагӣ будааст, дарҳол шамшерашро қанида нӯхтабанди аспро бурид ва асп ҳам дар тоз даромад. Қӯрбошиёни дигар ҳам савор шуда буданд ва мегурехтанд.

Аммо дар як тарафи қароргоҳи босмачиён фаръедхон ҳавличонӣ баланд шуда буд. Овозхон «гурезед-гурезед!»-ро садохон милтиқ пахш мекард. Рӯзро, ки сафед шуда омада буд, дули сиёҳ фаро гирифта буд. Босуръат аз болон асп ба як тараф гелидани босмачиён манзараҳои аспбозии ҷирро ба назар ҷилва мекушонид. Савороне, ки дар вақти гурез тир хӯрда аз болон асп гелида як пойшон дар рикоб банд шуда мемонд, низ яке аз манзараҳои аспбозиро ба назарҳо ҷилва мекушонид...

Кор аз чанги «номардонаи» милтиқ гузашта, чунон ки дар дostonҳои қахрамонҳои қадимӣ навиштаанд, навбати мардона бо якдигар даст ба гиребон шудан, бо мушт задан, бо шамшер пора кардан, бо корд буридан, бо ханҷар даррондан, бо найза халондан расид...

Садои милтиқ ором гирифт, дуди сиёҳи он ҳам бартараф гардид. Дар зери партави офтоб, ки ба ҳама ҷо паҳн шуда буд, дар майдон ба ҷуз сарҳои кафида, гарданҳои бурида, поҳои шикаста, ҷасадҳои ба хун оғушта чизи дигар наменамуд.

Босмачиён, дар ин майдон яксаду ҳафта мурда гузошта гурехта буданд, ва думболгирии онҳо аз тарафи аскарони сурх ва калтакдорони сурх давом мекард...

XII

Торикшаби пурабре буд, кч ситорагон ҳеч наменамуданд, чашм чашмо намеид. Гурӯҳи аскарони сурх, партизанҳои сурх, калтакдорони сурхи дехқонони меҳнаткаш барои босмачиковӣ ба як деҳа мерафт. Дуњё хомӯш ва ором буд. Тўпурҳои роҳ, ки бо бориши намреза нам гирифта буд, на танҳо гарду ғубор, ҳатто садои суми аспоро ҳам намебаровард. Ин хомӯширо гоҳ садои сурфаи аспон, ё ин ки ба ҳам бархўрда шиқиррос задани нўги гилофи шамшерҳо бо рикобҳо қадре вайрон кунад ҳам, торикиро ҳеч чизе набуд, ки ҳалал расонад. Имшаб ҳатто гўгирдзани ва папироскашӣ ҳам манъ карда шуда буд...

Отряд ба як деҳае, ки гирдогирди онро хомаҳои рег фаро гирифта буданд, расид. Вақте ки отряд деҳаро давр зада ба тарафи пушти он гузашт, як бачаи ҳафта-ҳаждаҳсола ба Сафарғулом, ки пешопеши отряд мерафт, як работи деворбаландро нишон дода:

— Ана дар ҳамин ҷоанд! — гуфт.

— Ин работ ба ман шиносост,—гўён Сафарғулом ҷилави аспаро паст гардонд ва ба командир, ки аз думболи ў меомад, дасташро ба пешонааш бурда:

— Дар ҳамин работ будаанд! — гуфт.

Бо фармони даҳанакии охистаи командир отряд аз асп фуромад, нимаи он ба гирдогирди работ қаровул

истод ва нимаи дигараш мунтазири фармони дигар шуд...

Сафаргулом командирро бо худ гирифта ба зери девор бурд ва чоеро, ки то нимаи девор рег пахш карда буд, ба ӯ нишон дода:

— Ман Муҳаббатро аз ҳамин ҷо гузаронида гу-резонда будам, — гуфт.

— Ҷои бисёр соз будааст, — гӯён командир пас гашт ва отряди тайёр шудаистодаро ду-ду қатор кунонда бо фармони ишоратии «ба пеш марш!» ба зери девор бурд.

— Як кас пуштак истад, аз ҳама пеш ман бароям, зеро ман ҳама ҷои ин ҳавлиро медонам, — гуфт Сафаргулом ба командир.

— Аз паси ӯ ман, — гуфт Эргаш, ки дар қатори пеш меистод, — зеро дар хуб донишони ин ҳавлӣ ман ҳам аз вай монданӣ надорам.

— Хуб, — гуфт командир ва ба қатор нигоҳ карда:

— Кӣ пуштак меистад? — гуфта пурсид.

— Ман! — гӯён Носир-Ширинӣ аз қатор як қадам канортар баромада дасташро ба чаккааш бурда ни-гарони фармон шуда истод.

— Дар ҳамин ҷо ҳам мугамбирии ширинигиро кор фармудед-а, ака Носир! — гуфт Сафаргулом табас-сумкунон ба ӯ ва ба командир нигоҳ карда эзоҳ дод:

— Дар ҳавлӣ даромада ба тири босмачиён напар-рам гуфта дар ҳамин ҷо ҳазида хобиданро меҳаҳад.

— Не-е, — гуфт Носир-Ширинӣ, — ба сабаби ин ки қади ман аз дигарон баландтар аст, дар ин кор аз ди-гарон ман авлотар мебошам.

Командир қабул кард; Носир-Ширинӣ пуштак ис-тод; аввал Сафаргулом, аз паси ӯ Эргаш ва баъд аз он командир аз болои ӯ худхошонро бар бом гириф-та дар он ҷо ҳазида хобиданд.

Командир ба отряд нигоҳ карда бо ишорат фармон дод:

— Боло баромадан гиретон!..

Ҳама бар бом баромаданд. Сафаргулом, Эргаш ва командир паёни якдигар аз болои танӯр ба рӯи ҳавлӣ поин шуданд. Дигарон ҳам фуромадан гирифтанд...

Сафаргулом аз хавлии дарун ба хавлии берун роҳ сар кард. Хавлии ором ва хомӯш буд.

Шаввос задани борон ин хомӯширо вайрон кунад ҳам, дар лой шалпос задани мӯзаи аҳли отрядро пинҳон карда, ба касе пай намебаронд, ки дар рӯи хавлии касе гаштааст.

Нимаи отрядеро, ки ба рӯи хавлии берун баромада буд, ба дари саиҳона, оғил ва коҳхона барин чоҳо, ки дар он чоҳо эҳтимоли одам будан буд ва дар роҳрави хавлии дарун ва берун қаровул гузоштанд. Бокимондаи отрядро бар рӯи суфа бароварда ба пушти дарҳои меҳмонхона қатор карданд. Бештарини қувватро дар пеши дари даҳлез, ки кушода буда дарпардааш пӯшондагӣ буд, гузоштанд.

Рӯшноии чароғе, ки аз тобадони меҳмонхона мебаромад, пурқувват бошад ҳам, овозҳои аз он ҷо бароянда суст, паст ва як пичир-пичири номаълум буд, ки ҷи гуфтани дар он ҷо будагон мафҳум намегардид.

— Аввал кӣ мебарояд? — гуфта командир бо овози паст пурсид.

— Ман! — гӯён пеш омад Сафаргулом.

Аммо Носир-Ширинӣ, дар ҳолате, ки Сафаргуломро бо ориҷаш зада пас тела меод:

— Аввал ман мебароям! — гӯён аз вай пеш гузашт ва илова кард:

— Маро бо тарсонҷакӣ ва муғамбирӣ айбдор кардӣ. Бинобар ин барои аз айб пок кардани худ аз ҳама пештар ман даромада, бо тирӣ босмаҷиён париданам лозим аст.

Носир-Ширинӣ ин суҳанони худро бо оташинӣ, аз дараҷае, ки дар он вақт лозим буд, қадре баландтар гуфт, ки бо шунидани он аз даруни меҳмонхона як кас давон баромада:

— Қист вай? — гӯён дарпардаи даҳлезро кушод. Лекин бо намоён шудани башарааш ба берун, бо як гири милтиқ ба пурсиши худ ҷавоб ёфта бар рӯи остонаи даҳлез ғалтид.

Сафаргулом, ки як гӯгирд зада афту андоми он одамро дид:

— Ин ҳуди Полвон-Араб аст, — гуфт.

Яке аз ду нафаре, ки аз думболи Подвои-Араб давида баромада буд, бо тир паррид; дигараш бошпас ба меҳмонхона даромада:

— Моро пахш карданд, маҳа шудем, рӯи ҳавла аз аскар пур аст; акиун ни шӯхай нест, рост аст, — гуён фаръёд кашид.

Шӯхай набудани ни ходисаро милтиқдон аз беруи андохташуда ҳам тасдиқ карда буданд.

Босмачиён саросема шуда аз тағи намад ва гилем милтиқдошонро ба даст гирифта рост хестанд. Як мулло дар пешгоҳи меҳмонхона нишаста буд, ки ӯ саллаи ямоқни худро аз сар гирифта ба як тараф ҳаво дода, кӯрпаҳон дар тахтбон бударо ба болон худ гардонда худро пинҳон кард.

Босмачиён, ки саросема шуда буданд, чӣ кор карданашонро надониста милтиқдошонро ба тарафи даҳлез нигоҳ кунонда ҳолӣ карданд.

Бо дарзиши ҳаво, ки дар таъсири якбора ҳолӣ шудани чанд милтиқ пайдо шуда буд, шишаҳон тирезаҳо шакаррос зада рафтанд, лампаҳон овезан чилум ҳомӯш гардидаанд, меҳмонхона рағби як гӯри сиёҳи торикни пурлудро гирифт.

Босмачиён, ки дар даруни гӯри торик монда буданд, ба якдигарашон бархӯрда ба кӯрпаҳо андармон шуда ба деворҳо ва тандалӣ дакка хӯрда бефонда ни сӯи сӯ медавиданд.

Як босмачӣ, ки ба кӯрпаҳон дар рӯи ҳона буда андармон шуда афтид, ҳокт онҳоро аз рӯи ҳона гундошта ба каворасе ҳаво диҳад, аз тағи кӯрпаҳо:

— Ман дар тағи кӯрпаҳо пинҳон шудаам, инҳоро гирифта болон маро накушоетон, — гуён садон мулло баромад.

Ин суҳанони мулло босмачиҳоро ҳар чанд дар дами марг бошанд ҳам, наҳандонда намонд.

Дар рӯи ҳавлаи ҳам оромӣ набуд, бо ҳолӣ шудани милтиқдон якӯм аз ҳавлини даруни ҳанон ва бачагон, аз милтсон ва оғил یتимон ва ҷӯшонон:

— Чӣ гап, чӣ гап? — гуён фаръёд кашиданд.

Ҳар чанд инҳо бо:

— Ором бихобед, вагарна парронда мешавед, — гуфта милтиқ рост кардани посбонон ҳомӯш гардида,

дар ҷои хобашон ҳазида бошанд ҳам, як чанд милтиқе, ки аз як гӯшаи дури деҳа ба якбора ҳолӣ шуд, отрядро ба ҳаяҷон овард.

Командир, ки барои паст кардани ҳаяҷони худ кафи дасташро ба сари дили худ пахш карда буд, ба Сафарғулом нигоҳ карда:

— Ин чӣ гап? — гуфт, дар ҳолате, ки бо сари худ ба тарафи милтиқҳои холишуда ишорат мекард ва илова намуд:

— Ин бача моро фиреб дода ба дом наандохта бошад; босмачиён қуввати калони худро дар берун гузошта, баъд аз моро дар ин ҳавлӣ даровардан пешонда гирифтани набошанд?

— Аз ин ҷиҳат хотирчамъ бошад, — гуфт Сафарғулом бо хунсардӣ ба командир ва эзоҳ дод:

— Ин бача як бачаест, ки ба сабаби таҳқир ёфтани номусаш аз дасти Бозор амин гурехта ба мо омадааст. Агар аз ин бача хиёнате зоҳир шавад, аз ҳама пештар ман бо сари худам ҷавоб медиҳам.

— Ин тавр бошад, он милтиқҳое, ки ҳолӣ шуданд, аз тарафи кӣҳо буданд? — гуфта командир пурсид.

— Мебахшед, — гуфт Сафарғулом бо оҳанги узрхоҳона, — ба шумо гуфтани як қисм маълумотеро, ки ин бача ба ман расонда буд, фаромӯш кардаам. Назар ба қавли маҳрамбачаи Урмон-Полвон, ки ба ин бача гуфтааст, босмачиён дар вақтҳои охир як ҳилаи нав фикр карда баровардаанд. Мувофиқи ин ҳила кӯрбошиён ва одамони маълуми онҳо дар як ҳавлӣ ҷой мегиранд. Дар як ҳавли дуртар аз он ҳавлӣ чанд босмачии муқаррариро мегузоранд. Ҳар гоҳ, ки кӯрбошиёро отряд пахш кунад, он босмачиён, ки дар дуртар ҳастанд, милтиқҳои худро мегиранд. Бо ҳамин тадбир отрядро ба тарафи худ кашида барои гурехта рафтани кӯрбошиён роҳ мекушоянд. Ҳеч набошад, отрядро ба ду ҷой машғул кунанда заиф мекунанд. Азбаски пешакӣ тайёр шуда истодаанд, ҳуди онҳое ҳам, ки аз дур милтиқҳои худ кардаанд, гурехта мewanанд.

— Дуруст, — гуфт командир, — лекин бинобар ин, ки ҳамин тавр як маълумоти муҳимро фаромӯш карда

ба ман нагуфтай, дар ҳаққи ту таибехи дуйӯм на-
вишта шавад.

— Кабул!—гӯён Сафаргулом дасташро ба чак-
кааш бурд ва илова кард:

— Корро сар кунем.

— Сар мекунем...

Дар меҳмонхона, ки як чанд дақиқа ором истода
буд, боз талотӯб сар шуд. Босмачиён дар рӯи меҳмон-
хона ин сӯ-он сӯ медавиданд...

— Ором истед, даст гирифтем, — гӯён як садо ба-
ромад.

— Магар намебинед, магар чашм надоред, ки ман
бача нестам, ман муллоям. Агар бовар накунад, ри-
шамро даст-даст карда бинед, — гӯён як садои гулӯ-
гирифтае ба садои аввалӣ ҷавоб дод.

Дар меҳмонхона, ки як дақиқа ором гирифта буд,
боз даводав, пахшопахш сар шуд. Пас аз он, ки ин
тӯфаланг ҳам як дақиқа давом намуд, садои як бача
баромад:

— Ба ҷони ҷавонам раҳм кунед, Полвон, аз оби
чашми модари зорам ва ҳамшираи дилфигорам тарсед...

— Модару ҳамшираатро дар як ҷо монда фалон
кунам, — гӯён як овоз баромада садои бачаро бурид.
Аз паси ин:

— Алъаёзу биллох, ин ҷӣ гуна кори хилофи шаръ
аст, — гӯён як садои гирифта баромада давом намуд:

— Фалон кардани як одам, модар ва духтарро аз
рӯи шарият ҳаргиз раво нест. Дар касофати ана ҳа-
мин гуна корҳои хилофи шаръатон дар ин гуна рӯз-
ҳо афтодед...

— Занед, ин муллои шариятчино, — гӯён як овози
пурдахшат баромад ва аз паси ин садои тап-тап кар-
да ба кӯрпаҳо расидани мӯзаҳо шунида шуд...

Боз садои гулӯгирифта сар шуд.

— Тавба кардам. Ман ҳамин тавр як амри маъ-
руф карда будам. Вагарна ба болои модар ва духтар
писарашро низ зам карда фалон кунед ҳам, кор надо-
рам..

Тап-тапи кӯрпаҳо бозистод; лекин зорӣ ва илти-

чои бача ханӯз ҳам давом мекард. То рафт садои бача мегрифт ва суст мегардид. Дар охир:

— Рафикон, ёрӣ!.. — гӯён тамои бурида шуд...

Отряд, ки шумлаи «рафикон, ёриро» шумид, ба ҷӯш омад ва аз ҳар тараф:

— Дарҳоро шикаста медароём,— гӯён гулгула бархост.

— Не, — гуфт командир, — дарҳоро сӯрох кунед ва аз он чо парронед.

Дар ду дақиқа ин фармон иҷро ёфт. Се дари қатори меҳмонхонаро аз чанд ҷой, ба андозае, ки мили милтиқро гунҷонад, сӯрох карданд ва милтиқҳоро ба он сӯрохҳо монда тир андохтан гирифтанд. Аз дарун ҳам бо тирандозӣ ҷавоб гардониданд.

Аммо тирҳои ҳар ду тараф ҳам ба девор ва дарҳо бармеҳурданд ва ба касе зарар намерасонданд.

Баъд аз чанд дақиқае, ки ин гуна тирандозии бефоида давом кард, аз даруни хона садои милтиқ бозистод.

Командир ҳам, пас аз он ки милтиқҳоликуниро боздошт, ба даруни хона нигоҳ карда садо дод:

— Баръабас хун нарезад, муфт мурда наравед. Ба марҳамати Ҳукумати Шӯроӣ паноҳ оварда таслим шавед!

Дар ҷавоби ин таклиф аз дарун ба тарафи дар боз як тир андохта шуд.

— Хох-хо,— гуфт командир,— инҳо барои худ тирҳои эҳтиётӣ нигоҳ дошта будаанд.

Носир-Ширинӣ дасти худро ба гӯшаи пешонааш бурда ба пеши командир омада:

— Рухсат диҳед,— гуфт,— ман аз дари даҳлез даромада даст мегирам. Парронда шавам ҳам, майлаш. Ман меҳоҳам, ки худамро аз айб пок кунам.

— Не,— гуфт командир,— дар як ҷое, ки бе кушта шудан корро тамои кардан мумкин бошад, худро ба куштан додан аз нуктаи назари қоидаҳои ҳарбӣ ҷиноят аст.

— Қабул!— гӯён Носир-Ширинӣ рафта ба ҷои худаш истод.

— Он дарро, ба андозае, ки як шича гунҷонад,

сӯроҳ кунед,— гуфт командир ба касоне, ки дар пушти дари миёна истода буданд.

Пас аз он ки ин фармон иҷро ёфт, аз он сӯроҳ ба даруни меҳмонхона як шиша карасин рехта шуд. Дар вақти карасинрезӣ аз дарун ба тарафи он сӯроҳ як тир андохта шуда бошад ҳам, ба ғайр аз ин ки шишаро шикаст, зарари дигаре расонда натавонист. Аз паси карасин гӯгирд зада шуд. Меҳмонхона сӯхтан гирифт...

Босмачиён, ки дар миёнаи дуд ва оташ монда буданд, милтиққошонро партофта дастқошонро боло бардошта, аз дари дахлез берун баромада таслим шуданд.

Носир-Шаринӣ, ки «мабодо дар даруни меҳмонхона касе намонда бошад» гуфта аз дари дахлез ба дарун нигоҳ мекард, аз даруни меҳмонхона аз таги тӯдаи кӯрпаҳо, ки сӯхта истода буд, як садои гулдур-гулдурро шунид ва дарҳол худро дар миёнаи дуди оташ зада ба даруни меҳмонхона даромад. Дар вақти ба меҳмонхона даромадан пояш, ки ба як часад бархӯрд:

— Сафарғулом, зуд биё, иро бардор!— гӯён худаш дар зери кӯрпаҳое, ки дар сӯхтан буданд, даст тикқонда як одамро гирифта кашола карда берун баровард ва Сафарғулом ҳам, ки бо ҷеғ задани Носир-Шаринӣ ба дарун даромада буд, бо нишондоди ӯ як часадро кашола карда бароварда, ба пеши босмачиёни асиршуда партофт. Ин часад часади як бачаи ҳафдаҳ-ҳаждаҳсола буд.

— Иро кӣ кушт?— гуфта командир аз босмачиён пурсид.

— Ман,— гуфта ҷавоб дод Урмон-Полвон.

— Чаро?

— Дидам, ки шумоён ба милтиққон аз канори деҳа ҳолӣ кардашуда фиреб нахӯрдетон, гумон кардам, ки ин хилаи моро ҳамин бача ба шумоён хабар додааст. Бинобар ин дар зидагии худ аз ин никори худро гирифтам.

— Ин,— гуфт командир,— ҷинояти охириини туст...

Носир-Шаринӣ, ки дар он сӯтари рӯи суфа ба либоси сӯхтаи истодаи касе, ки ӯро худаш аз меҳмонхона аз таги кӯрпаҳо кашола карда бароварда буд, об мерехт:

— Иро бинетон, ин бисъёр ачиб шудааст,— гӯён садо дод.

Ҳама дар он ҷо гирд омаданд. Дар ин ҷо як кас, ки риш, бурут, мӯйлаб, мӯйсар, абру ва мижгонҳо-яш тамом сӯхта буд, хаҳсосанон нафасҳои кӯтоҳ-кӯтоҳ кашида хобида буд.

— Ту кистӣ?— гуфта командир аз он одам пурсид.

— Ман...мулло,— гуфт нафасашро канда-канда он одам дар ҷавоб ва илова кард:

— Ман ҳеч гуноҳ надорам.

— Агар ту бегуноҳ бошӣ, дар миёнаи инҳо ҷӣ мекардӣ?— боз командир пурсид.

— Ман барои амри маъруфкунӣ омада будам,— гуфт он мулло дар ҷавоб ва ҳикоя сар кард:

— Ман чанд сол пеш аз ин ба пеши инҳо барои амри маъруфкунӣ омада, бо касофати инҳо саллаам сӯхта буд, ки ханӯз он салларо ямоқ карда баста гаштаам. Аммо ман бо он танбеҳи илоҳӣ хушъёр нашудам ва қорҳои хилофи шаръи инҳоро дид, боз ба пешашон барои амри маъруфкунӣ омадам. Лекин ин дафъа маро худо саҳттар зад, ки аз ришам ҷудо шудам.

— Хайр, зарар надорад,— гуфт Эргаш ба он кас,— агар ту зинда монӣ, ман риши худамро ба ту медиҳам.

— Вой...магар ҳоло шумоён маро куштан ҳам меҳод!— гӯён мулло фаръеди ҷонканона кашиду бо ҳавли ҷон илова намуд:

— Худо донову бино аст, ки ман ҳеч гуноҳ надорам. Ба ман даст нарасонетон, илоҳи ду дунёتون обод шавад ва дар дами вопасинатон худо ба шумоён имонатиро ҳамроҳ кунад...

Дастан музаффар бо даҳҳо овоз қажқосанон хандид ва ҳама якҷоя садо бароварданд:

— Нест бод босмачигарӣ!!

Босмачиёни асирафта ба тартибе, ки пешопеши онҳо Урмои-Полвон, Ҳант амин, Бозор амин, Исмоил мирохур, Нор-қаровулбегӣ, Нормурод-Полвон, Нормат ва Шохим буд, дар таҳти қонвой ба роҳ андохта шуданд ва аз паси онҳо дастан музаффар бо сафҳои панҷкаса қатор шуда раҳсипор гардид, ки достони зафархони он дар деху ёбон ғулғула меандохт:

Мо ба ҳам тохтем дар раҳи инкилоб
Мо зафар ёфтем, босмачӣ шуд хароб.

Буд аҳволамон дар гузаштазамон
Мурғу чанги шағол, мешу гурғи дамон,
Буд фармонравон бою муллою хон
Санг додандамон гар бичустем нон.

Мо ба ҳам тохтем дар раҳи инкилоб,
Мо зафар ёфтем, босмачӣ шуд хароб.

Мо гуломони он давран рафтаем,
Чуз ҳақорат дар он давра нашнофтаем,
Мо ба зиндони он давраҳо хуфтаем,
Мо дар ишкели он давра по суфтаем.

Мо ба ҳам тохтем дар раҳи инкилоб,
Мо зафар ёфтем, босмачӣ шуд хароб.

Мо гузаштем аз он давран зулмгар,
Мо набинем он зулмҳоро дигар,
Гашт ёвар ба мо тудан коргар,
Фирқан коммунист шуд ба мо роҳбар.

Мо ба ҳам тохтем дар раҳи инкилоб,
Мо зафар ёфтем, босмачӣ шуд хароб.

Мо шикастем он гул-ишкелро,
Мо гусистем он оҳанинҷелро,
Мо гузаштем он мавҷан селро,
Мо расидем ин соҳили Нилро.

Мо ба ҳам тохтем дар раҳи инкилоб,
Мо зафар ёфтем, босмачӣ шуд хароб.

Буржуи чаҳон гарчи шуд хашмнок,
Мо надорем аз он гурғҳо ҳеҷ бок,
Мо чаҳонро кунем аз ситамгор пок,
Чун гулистон зи хор, чун манстон зи хок.

Мо ба ҳам тохтем дар раҳи инкилоб,
Мо зафар ёфтем, босмачӣ шуд хароб.

Гуфтаҳои Ленин ҷумла аз бар кунем,
Аз Сталин сухан сабт бо зар кунем,
Давран кӯхнаро маҳву абтар кунем,
Дар чаҳон сар ба сар дари дигар кунем.

Мо ба ҳам тохтем дар раҳи инкилоб,
Мо зафар ёфтем, босмачӣ шуд хароб.

Мо ба рӯи ҳаво мургтайрон шавем,
Мо ба зери замин обсайлон шавем,
Мо ба водии ях барқҷавлон шавем,
Мо ба баҳру ба бар тезсайрон шавем.

Мо ба ҳам тохтем дар раҳи инқилоб,
Мо зафар ёфтем, босмачӣ шуд хароб.

Дар раҳи сохтмон низ ҷавлон кунем,
Қасри сармояро ларз-ларзон кунем,
Социализмро саҳт бунъён кунем,
Мо ҷаҳонро ба худ офаринхон кунем,

Мо ба ҳам тохтем дар раҳи инқилоб,
Мо зафар ёфтем, босмачӣ шуд хароб.

ҚИСМИ ПАНЧУМ

1

Охирҳои зимистон буд, ханӯз баҳор сар нашуда бошад ҳам, офтоби пай дар пай харрӯза барфхоро об карда, рохҳои обгурездорро пайраҳа кунонда буд. Заминҳои шудгори тирамоҳи ва зимистонишуда ханӯз нарасида бошанд ҳам, алафноя ва гандумпояхо пойбардор шуда буданд. Хатто хокрезҳои деворҳо ва ҷоҳои нишеб, ки дар теган офтоб буданд, хушкида барои нишаст ва ёзидани одамон қобил гардида буданд.

Мардум ҳайвонҳоиашонро, ки зимистони дароз дар даруни оғилҳои беофтоби ҳаво баста монда буданд, дар кӯчаҳои деҳа бароварда дар офтобрӯяҳо ёзонда буданд. Гов ва гӯсолаҳое, ки дар офтобрӯя бароварда баста шуда буданд, хӯрокҳои дар пешашон бударо нохӯрда, чор пояшонро дароз карда мехобиданд ва худашонро мелесиданд, харҳое, ки дар алафпояхо сар дода шуда буданд, ба нӯлзани зогон ба яғири пушташон парво накарда, пинак мерафтанд. Ин ҳолати ин ҳайвонот чӣ қадар пазмон буданашон офтобро ва чӣ қадар аз офтоб баҳра гирифтаниашонро нишон меод.

Ғингос зада ба мардум ва ҳайвоноти дар офтобрӯянишаста часпидани мағасон, «якбораву хона ҷақ» гӯён фаръед кардани ҷавонон, ки дар кӯчаҳои пойбардоршуда ништибозӣ мекарданд ва «зуммммм...» гӯён

давидани бачагоне. ки дар майдонҳои хушкида аккол (чиллак)-бозӣ менамуданд, ҳаракатҳои ҳаёт буд, ки дар деҳан чанд моҳ боз дар хомӯшии зимистонӣ гӯр шудамонда нахустин бор менамуд.

Занон аз хонаҳои заҳзадашон, ки дар айёми зимистон бо дуди оташи кокула ва хошок бӯй гирифта буд, гаҳвора, чарху дук, ҳаллоҷӣ ва дигар корхояшонро гирифта бароварда дар рӯи суфа дар зерашон пӯстакча андохта нишаста кор мекарданд. Мардон ҳам корҳои дастии худхояшонро ба сари кӯча бароварда тӯб шуда менишастанд...

Яке аз касоне, ки дар серофтотарин ҷои деҳа — дар нишебии пеши дарвозаи Бобомурод такламачӣ¹¹⁷ гирд омада буданд, дар ҳолате, ки гӯза мекашид:

— Ин зимистон зимистони кор омад,— гуфт ва илова кард:

— Агар як-ду рӯзи дигар ҳамин тавр офтоб шавад, нурихоро ба ёбон бароварда, хавлихоро тоза карда, ба корҳои кишти баҳорӣ тайёри дидан гирем ҳам, мешавад; заминхоеро, ки тирамоҳ шудгор на шуда мондаанд, ронем ҳам, мумкин аст.

— Ин гуна гарм омадани зимистон аломати хубӣ нест,— гуфт Бобомурод такламачӣ, ки аз гурӯҳи мардум ҷудо шуда бар суфачаи дарвозахонааш қолинча паҳи карда ҷой нӯшида менишаст ва эзоҳ дод:

— Агар шаш моҳ барфу борон борад, зимистон зимистониашро кунад, дар он вақт деҳкон аз замин ҳосил гирифта метавонад. Аммо агар зимистон хушк ояд, дар тобистон киштҳо сӯхта мераванд.

— Дуруст аст, ки,— гуфт як кас, ки рост истода ҷиллик меришт,— агар зимистон бебориш ва ё камбориш ояд, албатта, ҳосил намешавад. Лекин ин зимистон аз он гуна зимистонҳои хушк набуд. Ду моҳи тамоми пайваста хуб борид. Ақнун қадре бозистода, барон нурикашонӣ ва заминронӣ роҳ диҳад ҳам, мешавад.

— Худо нишон надиҳад,— гуфт як пирамард, ки ҷомаашро дар зери сараш ниҳода дар офтобрӯя ёзида хобида буд, ба такламачӣ нигоҳ карда,— агар, чунон ки шумо мегӯед, дар мамлақати мо шаш моҳ зимис-

тон шавад, ҳеч як аз корҳои деҳқонии мо ба анҷом намерасад. Мо деҳқонҳоем, ки бештарин пахта, сабзавот, обча мекорем ва боғдорӣ мекунем. Дар мо бояд моҳҳои мизон, ақраб ва қавс хушк ояд, вагарна мо ҳосилоти тирамоҳиамонро, хусусан пахтаро, гундошта гирифта наметавонем ва шудгори тирамоҳӣ карда наметавонем ва инчунин агар дар мо моҳи хут ва ҳамал гарм наёяд, замин намерасад, пахта ва сабзавотро дар вақташ кишта наметавонем.

— Ҷоҳое ҳаст, ки шаш моҳ зимистон ва барфу борон мешавад. Пас онҳо чӣ гуна деҳқонӣ мекунанд,— гуфт такламачӣ бо оҳанги мағрурона.

— Ҷоҳое будааст, ки зимистонаш аз шаш моҳ ҳам зиёдтар мешудааст. Ин дуруст аст. Лекин деҳқонии он ҷоҳо ҳамагӣ ғалла-донакор будаанд. Онҳо сабзавотро ҳам лалмӣ мекиштаанд, дар он гуна ҷоҳо борон чӣ қадар зиёдтар борад, ҳамон қадар беҳтар аст. Барои онҳо ҳатто дар тобистон ҳам борон даркор мешудааст. Аммо дар мо бошад, «дар тобистон морон борад, беҳтар аст аз борон» мегӯянд,— гуфт пирамард.

— Ба фикри ман ин зимистон беҳтарин зимистонҳои мо шуд,— гӯён чилликрес даъвои аввалинашро такрор кард ва эзоҳ дод:

— Тирамоҳ хушк омад, ҳамаи ҳосилот гундошта шуд ва заминҳо шудгори обӣ карда шуданд. Ду моҳи зимистон бо бориш гузашт ва хуб борид ва боз дар вақташ ҳаво гарм шуд.

— Назар ба таҷрибаи шашсолаи ман ҳам ҳамин тавр аст,— гуфта мӯйсафед сухани чилликресро таъкид кард.

— Дарди амаки бой дар болон деҳқонӣ нест, дар дигар ҷой аст,— гуфт касе, ки дар соки мӯзаи кӯҳна аз чарми нағз так баста дӯхта истода буд ва эзоҳ кард:

— Нимаи аҳолии деҳаи мо деҳқон-қосибанд. Инҳо дар тобистон деҳқонӣ кунанд ҳам, дар зимистон хизмати амаки бойро мекунанд. Бой аз бозорҳо ва ба воситаи кӯҳнахарони худ аз деҳаҳо соқҳои мӯзаҳои кӯҳнаро, масалан, яксӯмӣ пул дода меғундоранд. Барои ҳар як мӯза яксӯма масолаҳ (материал) ҳам сарф мекунанд; ба ман барин дӯзанда дода бо

як сӯм дӯзонда ҳам мегиранд. Ана ҳамин мӯзаи такламаро, ки бо се сӯм хароҷот ба даст даромадааст, ба бозор бурда камаш бист сӯм мефурӯшанд...

— Магар касб айб аст?— гуфт бой қадре шӯрида ва илова кард:

— Як одам дехқонӣ мекунад, дигаре чағбутчаллобӣ мекунад ва сейӯмӣ биринҷфурӯшӣ мекунад. Ман бошам, мӯзаҷаллобӣ кардам. Ин касби ман ба гарм ва ё сард омадани зимистон чӣ дахл дорад?

— Ҳоло сухани ман тамоm нашудааст, ака бой, андак сабр кунед, ман дар кучо будани дарди шуморо гуфта диҳам,—гуфт дӯзанда ва ба мардум нигоҳ карда давом намуд:

— Ҳаво гарм шуда кори дехқонӣ, ки баромад касиб дехқононе, ки як таноб-ним таноб замин доранд, аз пай кори дехқонӣ мераванд ва кори бой мемонад. Чунончи, як дӯзанда худи ман мебошам. Ҳавои хубро дида хостам, ки дӯзандагиро монда ба кори дехқонӣ равам, аммо бой «ҳамина ҳафта ҳам кор кун, ҳафтаи оянда ихтиёр ба дасти худат» гуфта рӯй андохтанд. Ман ҳам аз рӯяшон гузашта натавониста, ин ҳафта ба кор мондам, вагарна кайҳо ба ёбон баромада мерафтам.

— Аз як ҳафта зиёд кор кардани ту ба ман чӣ нафъу аз кам кор карданат чӣ зарар!— гуфт бой оташин шуда,—ман корҳои дар дастатбуда нимкола намонад гуфтам-дия. Вагарна кор кунӣ, аз барои нафъи худат мекунӣ, на аз барои ман.

— Як ҳафта зиёд кор кардани ман барои шумо фоидаи калон дорад, ака бой,—гуфт дӯзанда ба бой нигоҳ карда, бе он ки бигизи халондагиашро аз тағи мӯза кашида гирад ва эзоҳ дод:

— Агар ман дар як ҳафта шаш дона соқи мӯзаро так баста дода, аз шумо шаш сӯм гирам, шумо аз ҳамин шаш дона мӯза аз сад сӯм зиёдтар фоида мебаред. Агар як ҳафта кор накардани ман шуморо аз сад сӯм фоида маҳрум кунад, ба кори дехқонӣ баромада рафтани бист касиб ҳар ҳафта шуморо аз ду ҳазор сӯм фоида маҳрум мекунад. Ана бинобар ин шумо аз гармии ҳаво, ки барои дигарон форамаст, сӯхта истодаед.

— Ҳисобро танҳо бойҳо медонанд нагӯед, бой!—
гуфт як каси риштарошида, ки то ҳол ба гап ҳам-
роҳ нашуда табассумкунон дар дафтари худ қалам
ронда нишаста буд ва илова кард:

— Дар сояи Ҳукумати Шӯроӣ косиб ва муздурон
ҳам ҳисобдон шудаанд.

— Ман ин корхоро барои фонда намекунам,—
гуфт бой,—балки дӯзандаҳое, ки дар деҳаи мо ҳас-
танд ва агар имрӯзро ёбанд, фардоро намеёбанд,
бекор намонанд гуфта мекунам. Вагарна дар ин гуна
замона аз шудани фонда, нашудани он бехтар аст.

— Замонаро чӣ шудааст?—гуфта аз бой пурсид
касе, ки ба дафтари худ нигоҳ карда менишаст.

— Замона рӯз то рӯз бадтар шуда рафта истода-
аст,—гуфт бой ва эзоҳ дод:

— Чаноби олий гуруҳтанд ва ба ҷои он кас ҳу-
куматҳо омада нишастанд. Онҳо ҳам ғанимат бу-
даанд, ҳар чӣ бошад, «аз они худамон» буданд. Худо
онҳоро ҳам дар мо пур дид. Бухоро ба Туркистон
хамроҳ шуда аз даст рафт. Мардум аз обу замини
худ ҷудо шуданд. Надонам боз чӣҳо хоҳад шуд?

— Ҳар чизро медонед-куя,—гуфт каси риштароши-
да, дар ҳолате, ки дафтараширо пӯшонда дар пешаш гу-
зошт,—лекин болои он чизҳоеро, ки медонед, пӯ-
шонда ва ба суҳанхотон чизҳоеро, ки мардумро ба
ҳаяҷон меорад, ҳамроҳ карда гап мезанед.

— Чӣ тавр, чӣ тавр?—гуфта тааҷҷубкунон пур-
сид бой.

— Сабр кунед, ман шарҳ диҳам,—гӯён давом
кард шахси риштарошида:

— Вақте ки аз «чаноби олиатон» ҷудо шудед,
албатта, барои шумо ҳукумати Ҷумҳурияти Шӯроӣ
Халқии Бухоро бехтар буд. Зеро, вай ба мулкياتи
замину оби шумо даст нарасонда буд. Шумо аз як
тараф мисли пештара мӯзачаллобиятонро карда пул
ёфтани гирифта бошед, аз тарафи дигар боз мисли
пештара заминую обатонро ҳам зиёд кардан гирифтед.
Ин барои шумо ғанимати бисёр калон буд. Аз та-
рафи дигар камбағалон ва беаминон ҳам монанди
пештара ба дари шумо, ба дасти шумо мӯхтоҷ мон-

да кори шуморо кардан гирифтанд. Ин барои шумо ғанимати дигар буд.

— Ба болои ин, ба сабаби барқарор мондани мулкياتи замин ва харидуфурӯши он як қисм дехқонони кӯтоҳдаст заминашонро ба шумо фурӯхта худашон маҷбур шуданд, ки ба дари шумо ятим, чореккор ва мардикор шаванд,—гуфта илова кард шахси чилликрес ба сухани каси риштарошида.

Шахси риштарошида:

— Ин барои шумо ғанимати сейӯм буд,—гӯён иловаи чилликресро тасдиқ карда, худаш давом намуд:

— Лекин Ҷумҳурияти Социалистии Шӯроӣ гардиани Ҷумҳурияти Шӯроии Халқии Бухоро, аз паси он дар Осийё Миёна тақсимооти ҳудуди миллӣ ба амал омада, дар натиҷаи он пайдо шудани Ҷумҳурияти Социалистии Шӯроии Ўзбекистон ва Тоҷикистон кайфи шуморо парронид. Зеро ӯ декрет бароварда аз замин мулкياتи хусусиро бардошт ва харидуфурӯши заминро манъ кард.

— Бо ҳамин, роҳи замин бисёркунии шуморо ва беазмин шуда, яъне заминашоро ба шумо фурӯхта ба дари шумо ятим ва чореккор гардиани дехқонони камзаминро ҳам баст,—гуфта илова кард чилликрес.

— Ҳо,—гӯён каси риштарошида сухани чилликресро тасдиқ кард ва давом намуд:

— Шумо аз ҳамин воқеаро мехоҳед, ки ба мардум «Бухоро аз даст рафт» гуфта фаҳмонед. Бухоро кучо рафт, Бухоро дар чои худаш аст. Ҳатто баъзе касоне, ки дар Ҷумҳурияти Шӯроии Халқии Бухоро раҳбарӣ мекарданд, дар Ўзбекистони социалистӣ ҳам дар вазифаҳои раҳбарӣ нишастаанд. Ба декрете, ки аз замин мулкياتи хусусиро бардошт, «мардум аз заминро обашон чудо шуданд» гуфта маъно медиҳед. Замини киро аз дасташ гирифтанд?!.. Балки замини Нормурод ака барин дехқонони камзамин, ки имрӯз, ё фардо аз дасташон рафтани эҳтимол буд, ба дасташон мустаҳкам ва ҳеҷ норафтани шуда монд...

— Дуруст,—гуфт касе, ки ғӯза кашида нишаста буд, сухани шахси риштарошидаро бурида тасдиқ кард ва эзоҳ дод:

— Ҳисобро танҳо бойҳо медонанд нагӯед, бой!— гуфт як каси риштарошида, ки то ҳол ба гап ҳамроҳ нашуда табассумкунон дар дафтари худ қалам ронда нишаста буд ва илова кард:

— Дар сояи Ҳукумати Шӯроӣ касиб ва муздурон ҳам ҳисобдон шудаанд.

— Ман ин корхоро барои фоида намекунам,— гуфт бой,— балки дӯзандаҳое, ки дар деҳан мо ҳастанд ва агар имрӯзо ёбанд, фардоро намеёбанд, бекор намонанд гуфта мекунам. Вагарна дар ин гуна замона аз шудани фоида, нашудани он беҳтар аст.

— Замонаро чӣ шудааст?— гуфта аз бой пурсид касе, ки ба дафтари худ нигоҳ карда менишаст.

— Замона рӯз то рӯз бадтар шуда рафта истодааст,— гуфт бой ва эзоҳ дод:

— Чаноби олий гурехтанд ва ба ҷои он кас ҳукуматҳо омада нишастанд. Онҳо ҳам ғанимат будаанд, ҳар чӣ бошад, «аз они худамо» буданд. Худо онҳоро ҳам дар мо пур дид. Бухоро ба Туркистон ҳамроҳ шуда аз даст рафт. Мардум аз обу замини худ ҷудо шуданд. Надонам боз чӣҳо хоҳад шуд?

— Ҳар чизро медонед-куя,— гуфт каси риштарошида, дар ҳолате, ки дафтараширо пӯшонда дар пешаш гузошт,— лекин болон он чизҳоеро, ки медонед, пӯшонда ва ба суханхотон чизҳоеро, ки мардумро ба ҳаяҷон меорад, ҳамроҳ карда гап мезанед.

— Чӣ тавр, чӣ тавр?— гуфта тааҷубкунон пурсид бой.

— Сабр кунед, ман шарҳ диҳам,— гӯён давом кард шахси риштарошида:

— Вакте ки аз «чаноби олигон» ҷудо шудед, албатта, барои шумо ҳукумати Ҷумҳурияти Шӯроӣи Халқии Бухоро беҳтар буд. Зеро, вай ба мулкياتи заминро оби шумо даст нарасонда буд. Шумо аз як тараф мисли пештара мӯзаҷаллобиатонро карда пул ёфтаи гирифта бошед, аз тарафи дигар боз мисли пештара заминро обатонро ҳам зиёд кардан гирифтед. Ин барои шумо ғанимати бисёр калон буд. Аз тарафи дигар камбағалон ва беэминон ҳам монанди пештара ба дари шумо, ба дасти шумо мӯхтоҷ мон-

да кори шуморо кардан гирифтанд. Ин барои шумо ғанимати дигар буд.

— Ба болои ин, ба сабаби барқарор мондани мулкياتи замин ва харидуфурӯши он як қисм дехқонони кӯтоҳдаст заминашонро ба шумо фурӯхта худашон маҷбур шуданд, ки ба дари шумо ятим, чореккор ва мардикор шаванд,—гуфта илова кард шахси чилликрес ба сухани каси риштарошида.

Шахси риштарошида:

— Ин барои шумо ғанимати сейӯм буд,—гӯён иловаи чилликресро тасдиқ карда, худаш давом намуд:

— Лекин Ҷумҳурияти Социалистии Шӯроӣ гардидаи Ҷумҳурияти Шӯроии Халқии Бухоро, аз паси он дар Осийё Миёна тақсимои худуди миллий ба амал омада, дар натиҷаи он пайдо шудани Ҷумҳурияти Социалистии Шӯроии Ўзбекистон ва Тоҷикистон кайфи шуморо парронид. Зеро ӯ декрет бароварда аз замин мулкياتи хусусиро бардошт ва харидуфурӯши заминро манъ кард.

— Бо ҳамин, роҳи замин бисёркунни шуморо ва беазмин шуда, яъне заминашоро ба шумо фурӯхта ба дари шумо ятим ва чореккор гардидани дехқонони камзаминро ҳам баст,—гуфта илова кард чилликрес.

— Ҳо,—гӯён каси риштарошида сухани чилликресро тасдиқ кард ва давом намуд:

— Шумо аз ҳамин воқеаро мехоҳед, ки ба мардум «Бухоро аз даст рафт» гуфта фаҳмонед. Бухоро кучо рафт, Бухоро дар ҷои худаш аст. Ҳатто баъзе касоне, ки дар Ҷумҳурияти Шӯроии Халқии Бухоро раҳбарӣ мекарданд, дар Ўзбекистони социалистӣ ҳам дар вазифаҳои раҳбарӣ нишастаанд. Ба декрете, ки аз замин мулкياتи хусусиро бардошт, «мардум аз заминро обашон ҷудо шуданд» гуфта маъно медиҳед. Замини киро аз дасташ гирифтанд?! Балки замини Нормурод ака барин дехқонони камзамин, ки имрӯз, ё фардо аз дасташон рафтаниш эҳтимол буд, ба дасташон мустаҳкам ва ҳеч норафтани шуда монд...

— Дуруст,—гуфт касе, ки ғӯза кашида нишаста буд, сухани шахси риштарошидаро бурида тасдиқ кард ва эзоҳ дод:

— Аз падари ман даҳ таноб замин монда буд. Дар замони амир дар молият қарздор шуд, ду танобашро ба ҳамин ака бой фурухта будам. Пас аз он занам мурд, барои гӯру чӯб, чилу бист, худой ва оши соли ӯ қарздор шуда, боз ду танобашро фурухтаам. Баъд аз он зани нав гирифтаам. Дар хароҷоти тӯй, махр¹⁸ ва балову батари дигар қарздор шуда, боз ду танобашро фурухтаам. Баъд аз инкилоб дар рӯзгори нав аз ака бой ду ман гандум гирифта хӯрда маҷбур шудам, ки боз ду танобашро ба ҳамин кас фурушам. Акнун ду таноби боқимондаашро ҳам фурухта писарамро тӯй мекунам гуфта истода будам, ки он декрет баромад ва харидуфуруши замин манъ шуд. Акнун тӯй ҳам намекунам, заминро ҳам фурухта наметавонам. Ба шарофати ин декрет ду таноб замин ба дасти худам монд.

— То баромадани ин декрет,—гуфт чилликрес,—замине, ки деҳқонони камзамин дар дасти худ доштанд, хари Машраб-Девона барин буд.

— Замин ба хар чӣ дахл дорад?—гуфт Бобомурод тағламачӣ бо нимхандаи истехзокорона.

— Заминҳои камзаминон ба хари Машраб-Девона дахли калон дошт,—гӯён чилликрес барои исботи сухани худ ҳикоя сар кард:

— Машраб-Девона,—гуфт ӯ,— аз шаҳри Намангон бо нияти ба шаҳри Балх рафтан як хари лоғарро савор шуда ба роҳ баромадааст. Вақте ки ӯ ба Чӯли Мирзо меояд, ба вай рама-рама гӯсфандон, гала-гала молҳои сиёҳ ва модииёнҳо, қатор-қатор шутурон рост меоянд. Машраб-Девона:

«— Ин молҳо аз он кист?—гуфта аз чаронандогони онҳо пурсидааст.

«— Азони Хоча Аҳрор¹⁹ аст,— онҳо ҷавоб додаанд.

«— Машраб-Девона ба роҳи худ давом карда дар Зомин, Чиззах ва Янги Кӯрғон киштзорҳои гандум ва ҷавро дидааст, ки расида ва пухта бо рангҳои заррини худ тамоми даштро зинатдор кардаанд; аз деҳқонони он киштзорҳо:

«— Инҳо аз он кист?— гуфта пурсидааст.

«— Инҳо азони Хоча Аҳроранд,— он деҳқонон ҷавоб додаанд.

«Машраб-Девона аз он чо гузашта ба Самарканд расидааст; дар атрофи шаҳр боғҳо, бӯстонҳо, оснӯҳо, обчувозҳоро ва дар даруни шаҳр раста-раста дӯконҳо ва қатор-қатор корвонсаройҳоро дидааст, ва аз мардуми он чоҳо:

«— Инҳо аз они кист? — гуфта пурсидааст..

«— Инҳо азони Ҳоҷа Аҳроранд! — онҳо ҷавоб додаанд.

«Машраб-Девона ба роҳи худ давом карда аз Қарши, Ғузур, Шеробод гузашта ба Тирмиз расидааст, дар он чоҳо ҳам дар даштҳо рамаҳо, галаҳо ва киштзорҳоро дида:

«— Инҳо аз они кист? — гуфта пурсидааст. Мардуми он чоҳо ҳам:

«— Инҳо аз они Ҳоҷа Аҳроранд! — гуфта ҷавоб додаанд..

«Оқибат Машраб-Девона аз хари худ фурумадааст ва ба сағрии хари худ як шапалоқ зада:

«— Рав, ту ҳам аз они Ҳоҷа Аҳрор шав-э! — гӯён онро ба қатори галаҳои Ҳоҷа Аҳрор ҳай карда фиристодааст ва худаш ҷӯбдастери ба даст гирифта пиёда раҳсипор гаштааст».

Чилликрес ҳикояи худро тамом карда илова намуд:

— То баромадани ин декрет, замини камзаминон, монанди хари Машраб-Девона хоҳ-нохоҳ ба замини серзаминон ҳамроҳ шуда мерафт. Ақнун — пас аз баромадани ин декрет ягон кас замини худро хари Машраб-Девона барин ба ихтёри худ ҳам ба касе дода наметавонад, зеро декрет бахшидани замиро ҳам манъ кардааст.

— Ҳамин тавр аст, ҳикояи ака Ғафур бисъёр дуруст аст, — гӯён шахси риштарошида сухани чилликресро тасдиқ кард ва барои пурра кардани сухани нотамошондан худ давом намуд:

— Замини мардум аз дасташон гирифта нашудааст; лекин аҷаб нест, ки дар оянда заминҳои монанди шумо бойҳо, ки худшошон бозоргардӣ карда заминхошонро ба ятим ва корандагон мекоронанд, аз дасташон гирифта шавад. Дар ҳамон вақт ҳам он заминҳоро касе ба ҷое бардошта намебарад, балки онҳо ба ятимҳо, ғуломҳо, чореккорҳо ва дигарҳо, ки

дар даруни он заминҳо гушнаву ташна кор карда гаштаанд, тақсим карда дода мешаванд. Шумо ана аз ҳамин ҳодисаи оянда метарсед ва ҳамин тарси худро бо чумлаи «надонам, боз чиҳо хоҳад шуд?» сарпӯшида ифода мекунад ва баробари ҳамин ме-хоҳед, ки мардумро ҳам ба тарс андозед. Лекин ин-ро доништа монед, ки ақнуи деҳқонони меҳнаткаш ба сухани шумо барин бойҳо фирефта намешаванд...

— Агар фирефта шаванд ҳам, дарҳол аз иштибоҳ бароварда мешаванд, — гуфта Гафури чилликрес ба су-хани шахси риштарошида илова намуд ва эзоҳ дод:

— Зеро ақнуи дар миёни синфи коргарон ва раҳ-барикунандаи он партияти коммунистон ҳаст, ки ба деҳқонони меҳнаткаш ёри медиҳад ва ба онҳо ҳар чизро мефаҳмонанд.

— Замин аз дасти касе гирифта нашуда бошад ва ё гирифта нашавад, чаро замини вақфи мактаби пе-ши масҷиди деҳа гирифта шуд ва мактаб баста шуд? Дар ин гуна мавсими хониш бачагони деҳа аз бемак-табӣ дар кӯчаҳо иштибозӣ ва акколбозӣ карда гаш-таанд? — бой савол дод.

— Дуруст аст, — гуфт дар ҷавоб шахси риштаро-шида, — замини вақфи мактаб гирифта шуд; аммо он заминро касе бардошта нарафтааст, балки он ба деҳ-қони меҳнаткаши гуруснае, ки дар он замин кор карда бо ҳосили он муллои мактабдорро сер мекард, дода шуд. Мактаби пеши масҷид, ки майнаи мар-думро вайрон мекард, пас аз маҳрум монданиш аз вақф худ ба худ баста шуд. Лекин ба ҷои он дар пеши шӯрои деҳа як хонаи дониш, ки ҳар сол ба вай даҳ ҳазор сӯм харҷ мешавад, яъне мактаби шӯ-рой кушода гардид.

— Мардум ки, — гуфт бой, — ба он мактаб фарзан-дони худро намефиристонанд, аз он мактаб ба онҳо чӣ фоида?

— Мардум фарзандони худро ба мактаби шӯрой мефиристонанд, як қисми меҳнаткашон фиристодаанд. Аммо шумо ва муллои шумо «мактаби шӯрой бача-хоро кофир мекунад» гӯён мардумро аз роҳ меза-нед ва...

Ба пешн офтобрӯянишинон омада аспн худро нигоҳ доштани як савор, ки аз тарафи шӯрои деҳа дартоз омада буд, сухани шахси риштарошидаро бурид ва он савор аз хӯрчини худ коғазро бароварда ба дасти шахси риштарошида дода:

— Ака Сияркул, ин коғазро хонда ба мардум фаҳмонед! — гуфт ва худ аспашро ба тарафи як деҳан дигар нигоҳ карда ронда рафт.

Шахси риштарошида, ки аз тарафи савор Сияркул хитоб ёфта буд, пас аз он, ки он коғазро сарто по аз чашмаш гузаронид, табассумкунон ба хондан даромад:

«Бо ҳамин коғаз ба беаминан, камзaminaн ва умуман ба деҳқонони меҳнаткаш эълон карда мешавад, ку Ҳукумати Шӯроӣ дар тумани Шофирком «меваи нахустини сохтмони нав» гӯён, рӯди таърихии Чилвонро, ки гӯр шуда рафтааст, аз сари нав канда дар вай об бароварданӣ шуд.

Заминҳое, ки аз ин об обьёри шуда аз нав қорам мегарданд, ба беаминан, камзaminaн ва умуман ба меҳнаткашоне, ки деҳқонӣ қардан меҳонанд, тақсим қарда дода мешаванд.

Бо ёрмандии қорқарон ва бо қувваи техникӣ пролетарҳои СССР қори рӯдқовӣ сар шуд.

Ба меҳнаткашоне, ки дар рӯдқовӣ қор қарданро меҳонанд, рӯзина панҷ сӯм пул ва ба қадри кифоякунанда нон ва таоми гарм дода мешавад.

Асос: қарори Шӯъбаи замин-оби округи Бухоро аст, ки ба воситаи район гирифта шудааст».

Бо хонда шудани ин эълоннома мӯзадӯз:

— Зинда бод Ҳукумати Шӯроӣ! — гӯён аз қояш рост хест ва як пой мӯзаеро, ки дӯхта истода буд, бо пой дигараш, ки шон* задагӣ буд, ба тарафи Бобомурод такламаҷӣ ҳаво дода:

— Гиред, ака бой инхотонро, — гуфт ва илова қард:

— Ман ба қои ин, ки аз хонаи худам хӯрда, аз пагоҳ то бегоҳ қор қарда аз шумо як сӯм гирам, ба Чилвон, ки мамлақатро обод қарда беаминанро

* Шон — қолиби соқи мӯза аст.

дар даруни он заминҳо гушнаву ташна кор карда гаштаанд, таксим карда дода мешаванд. Шумо ана аз ҳамин ҳодисаи оянда метарсед ва ҳамин тарси худро бо чумлаи «надонам, боз чӣҳо хоҳад шуд?» сарпӯшида ифода мекунад ва баробари ҳамин ме-хоҳед, ки мардумро ҳам ба тарс андозед. Лекин инро доништа монед, ки акнун деҳқонони меҳнаткаш ба сухани шумо барин бойҳо фирефта намешаванд...

— Агар фирефта шаванд ҳам, дарҳол аз иштибоҳ бароварда мешаванд, — гуфта Ғафури чилликрес ба сухани шахси риштарошида илова намуд ва эзоҳ дод:

— Зеро акнун дар миёни синфи коргарон ва раҳбарикунандаи он партиаи коммунистон ҳаст, ки ба деҳқонони меҳнаткаш ёрӣ медиҳад ва ба онҳо ҳар чизро мефаҳмонанд.

— Замин аз дасти касе гирифта нашуда бошад ва ё гирифта нашавад, чаро замини вақфи мактаби пеши масҷиди деҳа гирифта шуд ва мактаб баста шуд? Дар ин гуна мавсими хониш бачагони деҳа аз бемактабӣ дар кӯчаҳо иштибозӣ ва акколбозӣ карда гаштаанд? — бой савол дод.

— Дуруст аст, — гуфт дар ҷавоб шахси риштарошида, — замини вақфи мактаб гирифта шуд; аммо он заминро касе бардошта нарафтааст, балки он ба деҳқони меҳнаткаши гуруснае, ки дар он замин кор карда бо ҳосили он муллои мактабдорро сер мекард, дода шуд. Мактаби пеши масҷид, ки майнаи мардумро вайрон мекард, пас аз маҳрум монданиш аз вақф худ ба худ баста шуд. Лекин ба ҷои он дар пеши шӯрои деҳа як хонаи дониш, ки ҳар сол ба вай даҳ ҳазор сӯм ҳарҷ мешавад, яъне мактаби шӯроӣ кушода гардид.

— Мардум ки, — гуфт бой, — ба он мактаб фарзандони худро намефиристонанд, аз он мактаб ба онҳо чӣ фонда?

— Мардум фарзандони худро ба мактаби шӯроӣ мефиристонанд, як қисми меҳнаткашон фиристодаанд. Аммо шумо ва муллои шумо «мактаби шӯроӣ бачаҳоро кофир мекунад» гӯён мардумро аз роҳ мезанед ва...

Ба пешн офтобруянишинон омада аспн худро нигоҳ доштани як савор, ки аз тарафи шӯроӣ дехадартоз омада буд, сухани шахси риштарошидаро бурид ва он савор аз хӯрчини худ коғазро бароварда ба дасти шахси риштарошида дода:

— Ака Сияркул, ин коғазро хонда ба мардум фаҳмонед! — гуфт ва худ аспашро ба тарафи як дехадигар нигоҳ карда ронда рафт.

Шахси риштарошида, ки аз тарафи савор Сияркул хитоб ёфта буд, пас аз он, ки он коғазро сарто по аз чашмаш гузаронид, табассумкунон ба хондан даромад:

«Бо хамин коғаз ба безаминон, камзаминон ва умуман ба дехқонони меҳнаткаш эълон карда мешавад, ки Хукумати Шӯроӣ дар тумани Шофирком «меваи нахустини сохтмони нав» гӯён, рӯди таърихии Чилворро, ки гӯр шуда рафтааст, аз сари нав канда дар вай об бароварданӣ шуд.

Заминхое, ки аз ин об обьёри шуда аз нав қорам мегарданд, ба безаминон, камзаминон ва умуман ба меҳнаткашоне, ки дехқонӣ қардан меҳоянд, тақсим карда дода мешаванд.

Бо ёрмандии қорқарон ва бо қувваи техникӣ пролетарҳои СССР қори рӯдқоӣ сар шуд.

Ба меҳнаткашоне, ки дар рӯдқоӣ қор қарданро меҳоянд, рӯзина панҷ сӯм пул ва ба қадри кифоякунанда нон ва таоми гарм дода мешавад.

Асос: қарори Шӯъбаи замин-обии округи Бухоро аст, ки ба воситаи район гирифта шудааст».

Бо хонда шудани ин эълоннома мӯзадӯз:

— Зинда бод Хукумати Шӯроӣ! — гӯён аз қояш рост хест ва як пой мӯзаеро, ки дӯхта истода буд, бо пой дигараш, ки шон* задагӣ буд, ба тарафи Бобомурод такламачӣ хаво дода:

— Гиред, ака бой инхотонро, — гуфт ва илова қард:

— Ман ба қои ин, ки аз хонаи худам хӯрда, аз пагоҳ то бегоҳ қор қарда аз шумо як сӯм гирам, ба Чилвор, ки мамлақатро обод қарда безаминонро

* Шон — қолиби соки мӯза аст.

заминдор мекунад, рафта кор карда, ғайр аз хӯрдан ва нӯшиданам, рӯзе панҷ сӯм мегирам.

Бой, ки худро «тахқирёфта» ҳисоб мекард, оташинона аз ҷояш рост хеста як пой мӯзаи шон задашударо:

— Ғуломи бадраг! — гӯён ба тарафи мӯзадӯз ҳаво дод.

Мӯзадӯз сари худро ҳам карда он ҳамларо рад намуд, вагарна, албатта, сараш мекафид.

— Самад «ғуломи бадраг» бошад, ман ҳам «ғуломи бадраг», — гӯён Ғафури чилликрес чиллики худро ба тарафи бой ҳаво дод.

Парраи чиллик ба пешонаи бой расида кафонд ва аз он ҷо хун ҷорӣ шуд. Бой, дар ҳолате, ки хуни аз пешонааш ба рӯи чашмаш шоридаро пок мекард, давида рафта аз гиребони чилликрес гирифт ва ҳар ду ба занозани даромаданд.

Самад мӯзадӯз ҳам давида омада, бо як дасташ риши калони овезони бойро маҳкам печонда гирифт ва бо дасти дигараш ба сари ӯ задан сар кард.

Нормурод пахтакаш давида омада:

— Ака бой, монед, ҷанг хуб нест, — гӯён ду дасти ӯро маҳкам нигоҳ дошт, бо ҳамин бой, ки гоҳ-гоҳ ҳарифони худро ягон мушт зада истода буд, акнун кораш танҳо муштхӯрӣ шуда монд.

Мӯйсафед, ки аз тағипоймонӣ тарсида, худро ба канор кашида, ба девор такья карда нишаста буд:

— Ба ҷоҳои дардинокарданиаш назанетон! — гӯён занандагонро насихат меод...

Сияркул, ки аз зарби шаллоқ ба замин ғалтидани бойро дид, омада ба кор мудохила карда:

— Назанед, аз рӯи қонун ин дуруст нест. Бинобар ин ки ӯ шумоҳоро «ғуломи бадраг» гуфта ҳақорат кардааст, акт монда ба суд додан даркор аст, — гуфт ва бойро аз тағи пой онҳо халос карда сардод.

Бой, ки аз зарби шатта сараш гаранг шуда буд, ба зӯр аз ҷояш хеста ва бо саргарангӣ бозпас ба замин ғалтида ба нишебӣ гелида рафта дар миёнаи кӯча дар даруни лой афтод. Бой монанди майзадагони бадмаст, ки дар вақтҳои лойгарӣ дар кӯчаҳо меғалтанд, дар ҳолате, ки сар то пояш бо ришу рӯй

ва чашму абруяш лойолуд шуда буд, аз чояш хеста ба кадом тараф рафтанаширо надониста ба ҳар тараф нигоҳ карда рост меистод.

— Ака бой! Хавлиатон ана дар ин тараф аст, омада дароед; ман инҳоро нигоҳ дошта меистам,— гуфт Сияркул.

Бой чашмонаширо аз лои шуррут, ки бо хуни пешонааш омехта сурхчатоб шуда буд, бо остинаш пок карда чашм андохта дид, ки дар ҳақиқат Сияркул Ғафур чилликресро бо Самад мӯзадуз нигоҳ дошта истодааст, охишта-охишта ва тарсон-тарсон монанди сағони бегона, ки аз пешии калтакдорони деҳа гузаранд, ба тарафи хавлиаш нигоҳ карда омад, вақте ки ба рӯ ба рӯи занандагони худ расид, бо хачини чон якбора давида ва дар вақти давида рафтаи ба замин ҳам шуда як пой музаи дар тағи дарвозааш афтадамандаро ҳам гирифт; пас аз он, ки худаширо ба хавлӣ зада дарвозаашро аз дарун занҷир кард:

— Бадрагон, гуломон, гушинапурзӯрон, — гӯён дашномдихон ба хавлии дарунаш даромада рафт.

Дар деҳа муборизаи синфӣ сар шуда буд...

II

Намеояд дами обе ба Чилвон,
Зи хушкӣ шуд талаф кишти гуломон,
Агар обе ҳам ояд ашк-осо,
Нашӯяд гарди ғам аз рӯи моён.

Канори Чилвон, ки дар замони пеш ба гуфтани ин гуна сурудҳо сабаб шудааст, акнун манзараи худро тамомаи дигар гуна карда буд. Акнун оби рӯди Чилвон «ашк-осо» қатра-қатра намеомад, акнун он дар ҳақиқат рӯд — наҳр шуда буд; акнун оби он монанди шаршараҳо шарросзанон меомад. Дар канори рӯди Чилвон аз он регзорҳо, сангзорҳо ва шӯразорҳо, ки аз аввали ҳикоямон боз тасвир карда омадем, акнун асаре намонда буд.¹²⁰ Дар ҷои онҳо акнун ҷӯйҳое, ки чадвалвор кашаида шудаанд, заминҳое, ки бо раҷча тақсим ёфтаанд, пахтазорҳое, ки қатор карда кишта шудаанд, китъаҳое, ки бо трак-

тор ронда шудаанд, бедхо ва сафедорхое, ки дар он биёбони бесояи пештара дар лаби ҷӯйҳо катор шинонда шудаанд ва бешаҳои навсабзи саксавул, ки барои нигохдории пеши роҳи реги равон онҳоро сабзондаанд, менамуданд.

Рӯди Ҷилвонро акнун ғуломон ва безаминон ханҷол кашида, соле чанд бор кофта, дар вай монанди ашки чашм об ҷорӣ намуда, бо вай киштукор намекарданд ва дар вақти хушкидани он оби «ашк-осо»:

Намеоҷд дами обе ба Ҷилвон,
Зи хушкӣ шуд талаф кишти ғуломон.
Агар обе ҳам ояд ашк-осо,
Нашӯяд гарди ғам аз рӯи моён...

гӯён суруд намебофтанд. Акнун рӯди Ҷилвон аз хушкидан ва аз регу лой пахш кардан эмин шуда буд. Рӯди Ҷилвон, ки онро дар замони нав бо татбиқ кардани техникаи нав сар то по аз фароз ба нишеб сарозер канда буданд, чун новаи осие шаррос зада ҷорӣ мешуд; дар вақти ҷараёни об лой гирифтаи ва рег пахш кардан он сӯ истад, агар онро ба ҳоли худаш мемонданд, об дар рафти худ онро аз дараҷан даркорнаш чуқуртар кофта ба зер меафтод. Бинобар ин дар ҳар чанд километр масофа дар он рӯд дарғотҳо ва остонаҳо шинонда шаршараҳои сунъӣ ба вучуд оварда, ҷараёни обро дар ҳолати табииаш нигоҳ дошта буданд. Ба болои ин дар сояи ҳамин дарғотҳо ва тахсаварғҳо,¹²¹ ки бо онҳо ба шохҷӯйҳо об бароварда мешуд, рӯдро аз бастанӣ бо хок, вайрон шудани канори он ва гӯр шудани даруни он нигохдорӣ карда буданд...

Ҷӯйҳои Боғи Афзал ва Тезгузар, ки бо як дарғот аз Ҷилвон об гирифта, ба тарафҳои деҳаи Боғи Афзал ва Тезгузар мерафтанд, бо қаторбедҳои навсабзи худ дар ин биёбони каварзори пештара зинати дигар меоданд.

Акнун ғуломон, ятим ва муздуроне, ки аз канори Ҷилвон фоида мебарданд, ин гуна месуруданд:

Канори Чилвон шуда гулистой,
Дар он гулистон биравад об чу мастой;
Шукуфта лола, ба шакли хола
Гиёҳакон зи лолагон кадаҳ ба дастон;
Ятиму муздур, нишаста масрур,
Зи чаврхон чоңгудоҳ кунун бираст он...

* * *

Фасли тирамоҳ ва мавсими гундоштани ҳосилот буд. Фуломон, ятимон, батракон ва беэминони пештара, ки аз канори Чилвон замин гирифта, дар он ҷо киштукор карда буданд, барои гундоштани ҳосилоташон бо зану бачагонашон ба он ҷо кӯчида баромада буданд.

Дар яке аз рӯзҳои гарми тирамоҳ, ки оиро «ҳомпаз» меноманд, меҳнаткешон аз аввали пагоҳ то бепоҳ дар киштзорҳои қор карданд; шабона дар канори ҷӯи Тезгузар ғун шуда, пас аз хӯрдани хӯроқашон дар он ҷо ёзиданд ва барои ин ки фардо боз аввали пагоҳ ба қор дароянд, ба деҳа барнагаштанд.

Як пирмарде, ки моҳи акнун баромаданстодаро тамошо карда хобида буд, ба ҷавонон:

— Ягон кас ягон ғазал хонад-ҷӣ? Бисъёр дилтанг шудем-ку, — гуфт.

— Хон! — гӯён яке аз ҷавонон ҷавони дигарро ниҳта қард.

— Ту хон! — гуфт он ҷавон ба ӯ, — ту ҳар вақт ғазалҳои қарда мегардӣ. Ман ғазалҳои ҷӣ медонам?

— «Ҳо, Лайли»-ро меҳонем, — гуфт як ҷавони дигар.

— Ҳа, ҳа, «Ҳо, Лайли» меҳонем, — гӯён аз ҳар тараф садо баромада, таклифи он ҷавонро қувват доданд.

— Хуб, «Ҳо, Лайли» хонетон, — гуфт пирмард, — «усулаш» ҳам дар дарунаш мешавад.

Ҷавонон давра шуда нишаста бо ҳавон «яккақарс» қарсақ задан гирифтанд.

Яке аз онҳо суруд сар қард:

тор ронда шудаанд, бедхо ва сафедорхое, ки дар он биёбони бесояи пештара дар лаби ҷӯйҳо қатор шинонда шудаанд ва бешаҳон навсабзи саксавул, ки барои нигохдории пеши роҳи реги равон онҳоро сабзондаанд, менамуданд.

Рӯди Ҷилвонро акнун ғуломон ва беаминон ханҷол кашада, сола чанд бор кофта, дар вай монанди ашки чашм об ҷорӣ намуда, бо вай киштукор намекарданд ва дар вақти хушқидани он оби «ашк-осо»:

Намеояд дами обе ба Ҷилвон,
Зи хушкӣ шуд талаф кишти ғуломон.
Агар обе ҳам ояд ашк-осо,
Нашӯяд гарди ғам аз рӯи моён...

гӯён суруд намебофтанд. Акнун рӯди Ҷилвон аз хушқидан ва аз регу лой пахш кардан эмин шуда буд. Рӯди Ҷилвон, ки онро дар замони нав бо татбиқ кардани техникаи нав сар то по аз фароз ба нишеб сарозер қанда буданд, чун нован осие шаррос зада ҷорӣ мешуд; дар вақти ҷараёни об лой гирифтаи ва рег пахш кардан он сӯ истад, агар онро ба холи худаш мемонданд, об дар рафти худ онро аз дараҷан дарқориаш чуқуртар кофта ба зер меафтад. Бинобар ин дар ҳар чанд километр масофа дар он рӯд дарғотҳо ва остонаҳо шинонда шаршараҳои сунъӣ ба вуҷуд оварда, ҷараёни обро дар ҳолати табиаш нигоҳ дошта буданд. Ба болои ин дар сояи ҳамин дарғотҳо ва тахсаварғҳо,¹²¹ ки бо онҳо ба шохҷӯйҳо об бароварда мешуд, рӯдро аз бастанӣ бо хок, вайрон шудани қанори он ва гӯр шудани даруни он нигохдорӣ карда буданд...

Ҷӯйҳои Боғи Афзал ва Тезгузар, ки бо як дарғот аз Ҷилвон об гирифта, ба тарафҳои деҳаи Боғи Афзал ва Тезгузар мерафтанд, бо қаторбедҳои навсабзи худ дар ин биёбони қаварзори пештара зинати дигар меоданд.

Акнун ғуломон, ятим ва муздуроне, ки аз қанори Ҷилвон фоида мебуданд, ин гуна месурӯданд:

Канори Чилвон шуда гулистон,
Дар он гулистон биравад об чу мастон;
Шукуфта лола, ба шакли хола
Гиеҳакон зи лолагон кадаҳ ба дастон;
Ятиму муздур, нишаста масрур,
Зи чаврҳои қонғудоз кунун бираст он...

Фасли тирамоҳ ва мавсими гундоштани ҳосилот буд. Ғулумон, ятимон, батракон ва беаминани пештара, ки аз канори Чилвон замин гирифта, дар он ҷо қишукор карда буданд, барои гундоштани ҳосилоташон бо зану бачагонашон ба он ҷо кӯчида баромада буданд.

Дар яке аз рӯзҳои гарми тирамоҳ, ки онро «ҳомпаз» меноманд, меҳнаткешон аз аввали пагоҳ то бепоҳ дар қишторҳои қор карданд; шабона дар канори ҷӯи Тезгузар ғун шуда, пас аз хӯрдани хӯроқашон дар он ҷо ёзиданд ва барои ин ки фардо боз аввали пагоҳ ба қор дароянд, ба деҳа барнагаштанд.

Як пирмарде, ки моҳи акнун баромадаистодаро тамошо карда хобида буд, ба ҷавонон:

— Ягон кас ягон ғазал хонад-ҷӣ? Бисъёр дилтанг шудем-ку, — гуфт.

— Хон! — гӯён яке аз ҷавонон ҷавони дигарро ниҳта қард.

— Ту хон! — гуфт он ҷавон ба ӯ, — ту ҳар вақт ғазалҳои қарда мегардӣ. Ман ғазалхониро ҷӣ медонам?

— «Ҳо, Лайли»-ро мехонем, — гуфт як ҷавони дигар.

— Ҳа, ҳа, «Ҳо, Лайли» мехонем, — гӯён аз ҳар тараф садо баромада, таклифи он ҷавонро қувват доданд.

— Хуб, «Ҳо, Лайли» хонетон, — гуфт пирмард, — «усулаш» ҳам дар дарунаш мешавад.

Ҷавонон давра шуда нишаста бо ҳавон «яккақарс» қарсақ задан гирифтанд.

Яке аз онҳо суруд сар қард:

Хо, Лайли, Лайли, Лайли-е,
Чонам фидон Лайли.

Ин мисраъ аз тарафи хама бо як овоз ба тарзи
чӯрхонӣ такрор ёфт:

Хо, Лайли, Лайли, Лайли-е,
Чонам фидон Лайли.

— Якero ба бозӣ хезонетон, усул кунад.— гуфт
пирмард аз ҷои хобндааш.

— Фотима, ту хез!— гуён яке аз ҷавонон ӯро ниҳ-
та кард.

— Усул кардани маро дар кучо дида будед? Ман
аз ин пеш дар кучо бозӣ карда будам?— гуфт дух-
тар андак шӯрида бо оҳанги оташинона.

— Рӯй кушода гаштани шумоёнро ҳам аз ин пеш
надида будем.— гуфт пирмард ва илова кард:

— Бо шарофати Хукумати Шӯроӣ аз пардаи снэх
ва зиндонии хона халос шудед: холо бо мардон дар
як ҷо дупла-дуруст кор карда мегардетон; дар вак-
ти дамгирӣ бо рафиқон кадре шӯхию бози карда
нишастан ҷӣ зарар дорад?

— Аввал апа Муҳаббат хеста бозиро сар карда
диҳад, вагарна Фотима шарм медорад.— гуфт як ҷа-
вон.

— Дуруст.— гуфт мӯйсафед.— Муҳаббат зани пар-
тизани сурх; худаш ҳам ба муқобили бойҳо ва бос-
мачҳо кор кардааст; аз хама пештар фаранҷиро
партофтааст; бинобар ин аз хама пештар хеста бо-
зиро сар карда додани он муносиб аст...

Ин таклиф аз ҳар тараф қувват ёфт; Муҳаббат
ҳам бисъёр ноз карда нанншаст:

— Хайр, майлаш.— гуфт ӯ.— хурсангии шумоён ба
ҳамин бошад, ман сар карда диҳам.

— Сар кунем.— гуфт яке аз ҷавонон.

— Сар кунетон!

Ба ҳавои «якҳақарс» қарсақ сар шуд. Муҳаббат
барои усул аз ҷо хест. Яке аз ҷавонон суруд сар
кард:

Хо, Лайли, Лайли, Лайли-е,
Чонам фидон Лайли.

Қарсақзанандагон ин мисраъро бо қўр такрор карданд:

Хо, Лайли, Лайли, Лайли-е,
Чонам фидон Лайли.

Муҳаббат пас аз он, ки усулкунон доираи бозиро як гардиш карда омад, дар миёнаҷои давра рост истода, гуфт:

Қанори рӯди Чилвон-е
Қунон шуда гулистон.

Дигарон қўр карданд:

Хо, Лайли, Лайли, Лайли-е,
Чонам фидон Лайли.

Муҳаббат:

Шукуфта нахта ҳар тараф,
Қунон ки гул ба бўстон,

Дигарон

Хо, Лайли, Лайли, Лайли-е,
Чонам фидон Лайли.

Муҳаббат ба усул даромад, пас аз ором гирифтани у яке аз ҷавонон такрор кард:

Шукуфта нахта ҳар тараф,
Қунон ки гул ба бўстон.

Қўр:

Хо, Лайли, Лайли, Лайли-е,
Чонам фидон Лайли.

Боз он ҷавон:

Чинакчиен зи гузагон
Пилдагон ба дастон.

Қўр:

Хо, Лайли, Лайли, Лайли-е,
Чонам фидон Лайли.

Муҳаббат:

Ман аз хучуми бойҳо
Қунон намехаросам...

Муҳаббат бо хондани ин мисраъ аз тарафи ҳама бо қарсақ таҳсин дид ва дар миёнаи қарсақ садоҳон:
— Зинда бош, шо бош!!— низ баромад. Муҳаббат ба ҷои худ рафта нишаст.

Дигаре ба мисраи охирини Муҳаббат илова кард:

Ба фарқашон ҳамезанам
Ба ҷубу мушту досам...

Ин одам ҳам бо қарсақ ва «зинда бош», «шо бош»-гӯиҳо таҳсин ёфт.

— Агар ман,— гуфт касе,— дастҳои Бобомурод такламаҷиро нигоҳ намедоштам, ӯ, албатта, сари Ғафурро зада мекафонд. Чаро ҳамон кори маро ба ёд намеоред?

— Хайр, ин тавр бошад, ака Нормурод ҳам зинда бод!— гуфт Муҳаббат хандакунон.

— Зинда бод, зинда бод!— гӯён ҳама хандиданд.

— Акнун навбати Фотима аст,— гӯён аз ҳар тараф садо баромад.

— Хуб, ин тавр бошад,— гуфт Фотима,— мо бо Ҳасан ҳар дуямон бадеҳагӯӣ карда бозӣ мекунем.

Бо қарсаки саҳт ва садои «дуруст, дуруст...» ин таклифи Фотима қабул ёфт.

Боз қарсаки яккақаре сар шуд. Як ҷавони понздаҳ-шонздаҳсола, ки дар паҳлуи Фотима нишаста буд, бо ӯ ҳар ду даст ба даст гирифта аз ҷо хестанд ва баъд аз он, ки ҳар ду усулкунон давраро як бор гардиш карданд, дар миёнаҳои давра рӯ ба рӯи ҳамдигар истоданд. Фотима бадеҳа сар карда гуфт:

Ҳасан:

Ба бӯстон гулам ҳаст,
Ҳо, Лайлӣ, Лайлӣ, Лайлӣ!

Фотима:

Ба даст булбулам ҳаст,

Ҳасан:

Ҳо, Лайлӣ, Лайлӣ, Лайлӣ.

Фотима:

Зи бой ғам намехӯрам,
Ба кисаам пулам ҳаст.

Ҳасан бо дигарон ҷӯр карда:

Ҳо, Лайлӣ, Лайлӣ, Лайлӣ-е,
Ҷонам фидои Лайлӣ.

Пас аз он боз рақскунон давраро як бор гардиш карда дар миёнаҷой омада, рӯ ба рӯи ҳам истоданд.

Ҳасан гуфт:

Ба дил гурур дорам-е.

Фотима:

Ҳо, Лайлӣ, Лайлӣ, Лайлӣ.

Ҳасан:

Зи пул нуфур дорам-е.

Фотима:

Ҳо, Лайлӣ, Лайлӣ, Лайлӣ.

Ҳасан:

Барои ёри худам
Ду дасти зӯр дорам-е.

Фотима бо дигарон ҷӯр карда:

Ҳо, Лайлӣ, Лайлӣ, Лайлӣ-е,
Ҷонам фидои Лайлӣ.

Баъд аз як пайт рақс кардан Фотима гуфт:

Ба боғ сунбулам хаст,

Ҳасан:

Ҳо, Лайлӣ, Лайлӣ, Лайлӣ.

Фотима:

Гулам, гулам, гулам хаст.

Ҳасан:

Ҳо, Лайлӣ, Лайлӣ, Лайлӣ.

Фотима:

Зи зоғ ғам намехӯрам,
Ба боғ булбулам хаст.

Ҳасан бо дигарон ҷӯр карда:

Ҳо, Лайлӣ, Лайлӣ, Лайлӣ-е,
Ҷонам фидои Лайлӣ.

Пас аз усул Ҳасан ба Фотима ҷавоб гардонд:

Гули баҳориям хаст,

Фотима: Хо, Лайли, Лайли, Лайли.

Хасан: Зи ёр ёриям хаст,

Фотима: Хо, Лайли, Лайли, Лайли.

Хасан: Барои чидани гулат
Ду дасти кориам хаст.

Садохон:

— Зинда бош, шо бош! Зинда бод Хасан Эргаш!— бо садои қарсаки гулгуладор аз ҳар тараф баланд шуд; Фотима, ки ханӯз понздаҳ солашро пур накарда буд, хиҷолат кашид ва рӯи ӯ ранги гули сурхи садбаргро гирифт. Аммо:

— Эй... ин чӣ гап? Ба зери ман об омад!— гӯён аз ҷои худ ҷаста хестани пирамард ҳаман диққатхоро аз тарафи Фотима ба тарафи худ кашид.

— А, бобо Собир! Магар хоб дида истодед?— гуфт ба ӯ ҷавоне ва ҳама ба якбора қаҳқосзанон хандиданд.

— Хезед, ҳозир ба зери худхотон ҳам об меравад,— гуфт пирамард оташин шуда ва барои исботи сухани худ пояшро ба обе, ки ба зераш омада буд, шалпос занонда зад.

Ҷавонон, ки шалпос задани обро шунданд, тааҷубкунон аз ҷояшон хеста нигоҳ карданд: сари ба пеш омадан об, ки баргхон хушҷидан рӯзапояхоро бо хасу хошок бар рӯи худ гирифта меовард, ба назарҳо нанамояд ҳам. ҷоҳои кушода ва дуртари майдон монанди кӯли пуроб лаппос мезад.

— Ин кор,— гуфт Нормурод,— аз бепарвоиҳои тезгузариён рӯи додааст. Онҳо ҷӯяшонро пур карда об гирифтаанд, аз пасаш хабардорӣ накардаанд; об роши ҷӯйро бардошта ҳама ҷойро пахш кардааст, ҳама ҷизро хароб намудааст.

— Дар ҷӯи Тезгузар имшаб об набуд,— гӯён Самад мӯзадӯз ба лаби ҷӯй рафта нигоҳ карда ва илова намуд:

— Холо ҳам об нест...

— Ибро баъд тафтиш хоҳем кард,— гуён пирамард, ки бобо Собир номида шуда буд, сухани Самад мӯза-дӯзро бурид ва илова кард:

— Ҳозир Нормурод бо Самад се-чор нафар чавононро ҳамроҳи худ гирифта рафта, ҷои оббардоштаро банданд. Дигарон ба об даромада пахтахоеро, ки чида, тӯда карда мондаем, ба хирманҳои арзан ва мош аз об бароварда, дар ягон ҷои хушк паҳн кунанд.

Дехқонон шитобқорона ба ҷунбиш даромаданд, Нормурод бо Самад як чанд чавонро бо қаландҳо гирифта лаб-лаби ҷӯи Тезгузар ба тарафи сари об нигоҳ карда раҳсипор гардиданд ва дигарон ҷувол, ҷуволча, арғамчин, ҷома хулоса ҳар чизеро, ки бо он чизеро аз об гирифта баровардан мумкин буд, ба даст гирифта ба тарафи тӯдаҳои пахта ва хирманҳои мош-арзан рӯй оварданд...

Онҳое, ки лаб-лаби ҷӯи мерафтанд, ба ҷое рост омаданд, ки об аз ду ҷой роши ҷӯиро бардошта, тамоман ба тарафи киштзор гузаштааст, ба дараҷае ки ягон ҷазира об ба тарафи поёни ҷӯи намегузарад.

— Оҳ... тезгузариён? — гуфт Нормурод афсӯсхӯрона,— ҷашмгушнағӣ карда оби рӯдро тамоман ба ҷӯи худ гардонда гирифтаанд. Аз ягон мушхона ва ё сӯроҳин дигар об ба тарафи мо гузашта рошро бардоштааст...

— Корро сар кун! — гуфт Самад сухани ӯро бурида ва илова кард:

— Ҳар ҷанҷоле, ки бо тезгузариён дошта бошӣ, фардо хоҳӣ кард. Ҳозир обро бастан зарур аст.

— Ин тавр бошад, бараҳна шав! — гуфт Нормурод ба Самад худаш ҳам либосхояшро кашидан гирифт ва илова кард:

— Ман бо ту дар об даромада дами онро гирифта мехобем, дигарон аз пешин ману ту хоку лой гардондан гиранд...

Нормурод бо Самад бараҳна гардида, дар яке аз оббурдаҳо даромада якпаҳлу дароз кашиданд ва дигарон аз пешин онҳо хок кашидан гирифтанд. Бо ҳамин як оббурда баста шуд. Дар оббурдан дигар ҳам ҳамин тadbирро ба кор бурданд. Лекин дар вай ин

тадбир ба кор нарафт: оби оббурдан басташуда ҳам ба ин оббурда гашта ба дараҷаи бастаношуданӣ зӯр шуда буд. Хокхое, ки ба оббурда мекашиданд, монанди намаке, ки ба деги ҷӯшон пошанд, об шуда мерафт. Эҳтимол ба даруни гӯш ё бинии дар об хобидагон кадре хок андармон шуда монда бошад, аммо ба баданашон хок ҳеҷ андармон намешуд, ҳар чӣ қадар, ки ҷавонон зӯр зада хок мекашиданд, об шуста мекурд, ҳатто чирки бадани дар об хобидагонро ҳам мешуст...

Дар дасту бозуи ҷавононе, ки дам нагирифта каланд мезаданд, ҳеҷ қувват намонд ва дастҳо ларзидан гирифтанд..

— Мо як кори бисёр аҳмақона карда истодаем,— гӯён мӯзадӯз аз ҷояш хест ва эзоҳ дод:

— Мо бояд аввал рафта тахтаҳои дарғотро мекашидем.

— Саросема шудаем-дия,— гуфт Нормурод, дар ҳолате, ки хандакунон аз ҷояш мехест.

Ҷавонон ҳам аз кор бозистода нафасашонро рост гирифтанд ва ҳамашон ба лаби рӯд — ба сари дарғот нигоҳ карда раҳсипор гардиданд.

— Эй... обро тезгузариён дуздада гирифта будаанд-ку,— гуфт Нормурод, ки аз қама пештар ба лаби рӯд баромада буд ва илова кард:

— Акнун ҷинояти онҳо дута шуд: яке обро дуздада гирифтанд, дигаре киштзори мардумро об пахш кунондан.

Дар ҳақиқат қулфу банди дарғот дар ҷояш ва дарвозаҳо боло бардоштагӣ буд. Аммо дар байни дарвоза ва остонаи дарғот як чанд ҳодачаҳоро банд карда ба пеши он ҳодачаҳо намад пахш карда тамоми оби Ҷилвонро ба ҷӯи Тезгузар гардонда будаанд.

— Барои мо як намад ғанимат афтод,— гуфт яке аз ҷавонон, ки намадро аз дарғот кашида мегирефт ва илова кард:

— Агар баъд аз ин дар қанори Ҷилвон шаб монем, ҳамин намадро дар зермон пахш карда мехобем.

Вақте ки намадро кашида гирифтанд, ҳаман об ба тарафи поёни Ҷилвон нигоҳ карда равон шуд ва дам-

обаи чӯи Тезгузар ҳам ба Цилвон баргашт, дар панҷ дақиқа дар чӯй ягон чакра об намонд...

Дехқононе, ки ба сари оббурда баргашта омада буданд, дар ним соат он чоро бо хок гӯрониданд, бо पोхошон шибба карданд ва аз тарафи пешаш пушти каланд зада ҳеч об намезадагӣ карда партофтанд...

Дар вақте ки обчиён ба чои худашон баргашта омада буданд, касоне, ки барои ҳосилгундории рафта буданд, низ расида омаданд.

— Ҳамаи пахтаҳоро халос кардетон?— гуфта пурсид Самад аз онҳо.

— Як қисмашро халос кардем,— гуфт дар ҷавоб Муҳаббат,— як қисмашро, ки ба об пароканда шуда рафта будааст, дар торикӣ натавонистем, ки гун карда гирем, фардо дар рӯзи равшан хоҳем чида гирифт...

* * *

Дехқононе, ки аз қор баргашта омаданд, ба гап задан ҳам ҳавсала надоштанд; ҳамашон дар лаби чӯй, бар рӯи роши баланди регин қатор шуда дароз кашиданд.

Ханӯз инҳо чашмхошонро напӯшонда буданд, ки аз дур як савор намудор шуд; ин савор лаб-лаби чӯи Тезгузар ба тарафи сари чӯй нигоҳ карда меомад.

— Яке аз тезгузариён омад,— гӯён Нормурод хеста дар ҷояш нишаст.

— Барои обронӣ омадагист,— гуфт аз ҷояш наҷунбида Самад.

— Расида ояд-чӣ! — гуфт Нормурод,— очешро нишон медиҳам. Мондагин рӯзонаамон бас набуд, ки бо касофати инҳо шаби дароз дар даруни об гашта ба қор қардан маҷбур шудем...

Савор наздик омад. Нормурод ҳам барои ҷанг тайёр шуда муштхояшро гиреҳ карда бандҳои даста худро тоб додан гирифт...

Савор омада дуртар аз ҳобидагон аз аспаш фурумада онро ба як бутта баст ва:

— Ҳа, рафиқон, монда нашавед! Қорхотон чӣ тавр рафта истодааст? — гӯён садо баровард.

Бо шунидани ин овоз мӯйҳои бадани Нормурод, ки барои тайёри ба ҷанг хорвор рост хеста буд, фурумад, нарма шуд. Зеро оянда обдор набуда, Сафаргулом буд.

— Корҳо бад нест,— гуфт Нормурод дар ҷавоби Сафаргулом ва илова кард:

— Лекин тезгузариён обдуздӣ карда будаанд, киштзори моро об пахш кунонданд, бисъёр чизҳо мо нобуд шуд. Миёни қорамон ҳам шикаст.

Муҳаббат, ки дар як қанор, дар қатори занон ва духтарон хобида буд, бо шунидани садои Сафаргулом ҷаста хеста, ба пеши ӯ рафта ба ӯ ҷаспид ва:

— Ҳарчи хотирҷамъист, ин гуна дар новакӣ омаданат бояд бесабаб набошад?— гуфт.

— Туро пазмон шуда омадам,— гӯён Сафаргулом бар рӯи рош нишаст.

— Росташро гӯӣ,— гуфт Муҳаббат ба ӯ,— дили ман ба қафидан расид. Ин омади ту бояд сабабе дошта бошад.

— Сабаб дорад,— гуфт Сафаргулом,— аммо на дилқафонанда, балки хурсандкунонда аст,— ва эзоҳ кард:

— Барои ислоҳоти замин комиссия омад... Бо шунидани ин сухани Сафаргулом хобҳо парид, масъалан тезгузариҳо ҳам аз хотирҳо фаромӯш гардид, ҳама аз ҷои хобаш хест:

— Комиссия кай омад?

— Кай қор сар мекунад?

— Заминҳои Бобомуроди такламачиро ба кӣ ҳоқим тақсим карда мевода бошад?

— Бояд замини Ҳотам биринҷфурӯшро ҳам буррад?..

Сафаргулом наҷедонист, ки ба қадоми ин саволҳои пай дар пай аз ҳар тараф оянда ҷавоб диҳад.

Пирамард, ки ӯро ҳар қас хобида гумон мекард, аз ҷояш хест ва ба Сафаргулом наздик омада:

— Аз заминҳои Бобомурод такламачӣ ҳамон ду танобашро, ки дар пушти ҳавлии ман аст, ба ман диҳетон, мешавад. Ӯ ҳамон заминҳоро ба номи қозӣ пора дода, васиқаи талбис¹²² сохта, аз дасти ман гирифта буд,— гуфт пирамард ва илова кард:

— Ман ҳам дар вақти пиронасодем аз хона дур, аз ин гуна овора шуда гаштанҳои дар канори Цилвон, халос шавам.

— Хуб, мувофиқи хоҳишатон мешавад,— гуён Сафаргулом аз борони саволе, ки ба болояш меборид, танҳо ба сухани пирамард ҷавоб гардонд.

Ҳама ба атрофи Сафаргулом гун шуданд.

— Комиссия омада бошад, пас чаро шумо бо онҳо кор накарда, ба ин тараф омадед?— гуён Муҳаббат аз Сафаргулом пурсид.

— Комиссия бегоҳӣ омад,— гуён Сафаргулом, ба ҷавоб даромад,— камбағал, батрак ва партизанҳои сурхро гун карда то ними шаб маҷлис кардем. Барои кор кардан бо комиссия чанд касро хоستانд. Аз занон ва духтарон тӯро хоستانд. Фардо пагоҳонӣ ба кор мебароянд. «Фардо барвақттар ба кор ҳозир шуда тавонем» гуфта, бевақт шуда бошад ҳам, барои гирифта бурдани ту омадам.

Муҳаббат либосҳояшро пӯшидан гирифт.

— Ба Бобособир-ку,— гуфт яке аз ҷавонон ба Сафаргулом нигоҳ карда,— аз заминҳои Бобомурод такламачӣ ваъда кардед. Мо чӣ кор мекунем? Мо боз монанди пештара дар канори Цилвон кор карда дар ҳар ҳафта — даҳ рӯз як бор ба хонаҳомо рафта омада мегардем, ё ин ки ба мо ҳам аз наздики ҳавлиҳомо, аз заминҳои бойҳо бурида медиҳетон?

— Мо,— гуфт Сафар,— фардо пагоҳонӣ ба кор мебароем. Савдогарон, судхӯронро, ки касби асосиашон деҳқонӣ нест ва деҳқонони бойро, ки заминашон аз норма зиёда аст, ба асоси рӯйхате, ки аз ин пеш шудааст, боз як бори дигар тафтиш карда аз назар мегузаронем ва инчунин рӯйхати камбағалони беамин, камзамин, батрак ва ятимҳоро дида мегузарем. Баъд аз он маҷлиси умумии камбағалонро ҷеғ мезанем. Дар он вақт рафта расидани шумоён ҳам лозим аст. Баъд бо қарори аксарияти маҷлис ба кори амалӣ мебароем.

— Аз ин суханони шумо ба пурсиши ман ҷавоб набаромад,— гуфт он ҷавоне, ки аз наздики ҳавлиаш замин пурсида буд.

— Дар вақти кори амалӣ, яъне тақсим карда додани заминҳо, албатта, касоне, ки умрашон бо یتимӣ, мардикорӣ ва бағраки гузаштааст, хушк нахоҳанд монд. Дар вақти тақсим кардани замини ҳар бой, он замиро аввал ба касоне медахем, ки дар даруни ҳамон заминҳо кор мекарда бошанд.

— Кори тезгузариёро чӣ мекунем?— гуфта Нормурод аз Сафарғулом пурсид.

— Тезгузариён чӣ гуна кор доранд?— Сафарғулом бо тааҷҷуб пурсид.

— Ҳай-ҳай? Маълум мешавад, ки шумо ба Муҳаббат апа машғул шуда, гапҳои маро нафаҳмида будаед-дия,— гуфт Нормурод бо оҳанги афсӯсхӯрона ва эзоҳ дод:

— Тезгузариён имшаб ба дарғот намад пахш карда обдузди кардаанд; аммо обро саришта накардаанд, об роши ҷӯро бардошта пахтаҳои ҷадамонда, арзанҳои даравидамонда, мошҳои ғун кардамонда ва хосилоти ҳанӯз дар замин будаи моро тамоман пахш кардааст.

— Аз болои ин кор акт монда ба суд додан лозим аст,— гуфт Сафарғулом.

— Вақте ки моро Бобомурод такламачӣ «ғуломони бадрағ» гуфта дашном дод, бо маслиҳати ака Сияр акт монда, ўро ҳам ба суд дода будем. Аммо суд ҳеч коре накард, «фардо, пасфардо...» ғӯён корро пас партофт ва дар охир тамоман хобонид.

— Дар он вақт дар аппарати суди район одамҳои бегона буданд, онҳо бо қазӣ ва мурғқабоби бой гулӯяшонро рағван карда корро пӯшонида фиристода буданд. Ҳоло ба муносибати ислоҳоти замин суди районро тоза карданд,— гуфт Сафарғулом ва папиросдони худро бароварда як дона папирос кашид, пас аз он ки қадре андеша карда истода буд, боз давом намуд:

— Лекин,— гуфт ў,— бояд ин корро тезгузариён накарда бошанд. Зеро онҳо обдузди намекунанд ва ба ин кор мӯхтоҷ ҳам нестанд. Агар обдузди мекарданд, думболи онро саришта ҳам мекарданд..

Сафарғулом аз сухан бозистода, хокистари папироси худро афшонд ва Нормурод ба ў савол дод:

— Пас ин корро кӣ кардааст?..

— Ба фаҳми ман,— гуфт Сафаргулом,— хоҳ аз тезгузарӣён бошад, хоҳ аз деҳан дигар ин корро як, ё як чанд душманони синфӣ кардаанд, на ин ки надониста сахван, балки дониста истода, касдан кардаанд...

Пас аз он ки Сафаргулом гӯгирд зада папироси оташаш мурдан худро дубора даргиронид, бо қатъият илова намуд:

— Ин кор кори бойхост!

Самад музадуз, ки бо рӯшногии гӯгирд дар пеш Сафаргулом як мӯзаро дид, пурсид:

— Ака Сафар! Магар барои мо мӯза овардед?

— Ҳа,— гуфт Сафаргулом ва эзоҳ дод:

— Дар роҳ асп як сиёхиро дида хӯсид, «ин чӣ будааст» гуфта нигоҳ кардам, ки як пой мӯза будааст. Фурумада гирифтам. Бояд аз он ягон хезумкаш афтада монда бошад...

Сафаргулом пас аз як-ду қуллоб кашидани папирос он як пой мӯзаро пеш тела дода:

— Ин ҳамин ҷо истад, агар фардо соҳибаш сӯроғ карда ояд, медиҳетон,— гуфт.

Самад даст дароз карда мӯзаро гирифт, ҳар тарафи онро даст-даст карда дида:

— Мӯза тар. Бечора хезумкаш дар об ғӯтида будааст, мӯзааш ки тар шудааст, онро кашид ба банди хезум тикконда мондааст. Ба хонааш рафта мебинад, ки мӯза нест,— гуфт Самад ва илова кард:

— Агар соҳибаш набарояд, ин мӯза аз он ман шавад. Чӣ мегӯед, Сафар ака?

— Дуруст,— гуфт Сафаргулом ва илова карда пурсид:

— Ту як пой мӯзани тоқаро чӣ кор мекуӣ?

— Дар вақте ки мо бо Бобомурод такламачӣ ҷанг карда будем, ӯ як пой мӯзани шонзадари барои маро задан ба тарафи ман ҳаво дода буд. Пас аз он ки ӯ шатта хӯрда гурехт, он як пой мӯза дар ман монд. Пас аз он ӯ ҳам напурсид ва ман ҳам надодам. Агар соҳиб ин як пой мӯза набарояд, бо ҳамон як пой чуфт карда пӯшидан мегирам.

— Дуруст,— гуфт Сафаргулом дубора.

— Акнун ин мӯза қариб аз они худам шуд. Кутти гӯгирдатонро ин тараф ҳаво дихед, гӯгирд зада бинем, ки кор меояд ё не?

Сафарғулом гӯгирдкуттиро ба тарафи Самад ҳаво дод ва ҷавоне, ки дар паҳлуи Самад нишаста буд, гӯгирд зад, Самад ба ҳар тарафи мӯза ҷашм андохт ва:

— Эй... ин кори худам барин менамояд-ку,— гуфт ӯ тааҷҷубкунон, ва ба ҷавони гӯгирдзада хитоб кард:

— Юсуф! Боз як гӯгирд зан. Дурусттар бинам, ки инро кай дӯхта будам ва ба кӣ дӯхта дода будаам.

Юсуф боз гӯгирд зад ва Самад мӯзаро дурусттар дида, тааҷҷубаш зиёдатар шуда гуфт:

— Эй... ин ҷуфти ҳамон мӯза-ку. Як пой он ба дасти бой монда буд, маълум мешавад, ки ба он як пой мӯзаи дигарро ҷуфт карда фурухта будааст, ки ин, ҷуфти бой ёфтаре хуш накарда боз ба пеши ҷуфти аслии худаш омадааст.

— Эҳтимол,— гӯён Сафарғулом дар андеша фуру рафт.

— Сир кушода шуд,— гӯён аз ҷояш ҷаста хеста ба пеши Сафарғулом наздик омадани Бобособир диққати ҳамаро ба тарафи худ кашид ва Сафарғуломро ҳам аз андеша боз оварда ба шунидани суханони худаш тайёр кард ва:

— Чӣ гуна сир?— гӯён Сафарғулом ба ӯ савол дод.

— Пеш аз ин, ҳар вақт ки ту дар ҳар кор «ин кори душмани синфӣ аст» мегуфтӣ, ман ба дили худ мегузаронидам, ки «дар ҳар кор бойхоро айбдор кардан ба Сафар як бемории одатӣ шуда мондааст». Навакак ту дар хусуси об пахш кардани ҳосилот ҳам, ки «ин кори душманони синфӣ аст, ин кори бойхост» гуфтӣ, ман ба дили худ гузаронида будам, ки боз бемории навбатии Сафар гирифт,— гуфт Бобособир ва пас аз рост гирифтани нафасаш давом намуд:

— Лекин акнун ман фаҳмидам, ки ту рост мегуфтӣ. Зеро ман яқин дониستم, ки киштзори моро Бобомурод такламаҷӣ об пахш кунонда будааст.

Ғайр аз Сафарғулом ҳаман деҳқононе, ки дар он ҷо буданд, аз ин сухани пирамард дар тааҷҷуб афтанд ва:

— Чӣ тавр, чӣ тавр, чӣ тавр донистед, ки ин корро Бобомурод карда будааст?— гӯён аз ҳар тараф ба мӯсафед савол доданд ва ӯ ҳам ба ҷавоб даромад:

— Ман ҳамон як пой мӯзаи дар рӯзи чанг ба даст бо мондаро бо як пой мӯзаи дигар, ки ба вай чуфти муносиб набуд, чанд бор дар пой ӯ дида будам. Агар ин мӯза ҳамон мӯза бошад, маълум мешавад, ки ин аз бой дар роҳ афтода мондааст.

— Ин муза ҳамон мӯза аст, акнун ин аз они худам шуд,— гуфт Самад хурсандона.

— Ин мӯза ҳамон мӯза бошад, фарз кунем, ки ин аз бой афтода ҳам монда бошад. Аз ин чӣ гуна маълум мешавад, ки ин корро Бобомурод кардааст?— гуфт Нормурод тааччубкунон.

— Агар ин мӯза ҳамон мӯза бошад ва инро ҳам худӣ бой пӯшида гашта бошад, албатта, маълум мешавад, ки ин корро ӯ кардааст,— гуфт Сафаргулом ва эзоҳ кард:

— Вакте ки канори Қилвон обод шуда деҳқонони беамин, камзамин ва камбағалон ба ин тараф омада замин гирифтанд, кори бой монд. Ба ин алам тоб оварда натавониста, имшаб омада обро дам карда ҳаммаи киштзори шумоёнро об пахш кунондааст ва дар вақти обро дам кардан мӯзааш тар шудааст, дар вақти бозгашт онро аз пояш кашида ба қоши зин овехтааст ва ин як пой мӯза дар роҳ афтода мондааст.

— Ба сабаби ба кори деҳқонӣ баромадани касиб-деҳқонон чӣ қадар аламзада шудани ӯро дар вақти чанг ман ба рӯи худаш гуфта будам-ку,— гӯён Самад сухани Сафаргулом ва Бобособирро қувват дод ва илова кард:

— Сабаби бо ман даст ба гиребон шудани ӯ ҳам кори ӯро партофта ба кори Қилвон баромадани ман буд.

— Ҷ... падарлаънатие,— гуфт Нормурод, дар ҳолате, ки мушташро гирех карда дасташро ба ҳаво бардошта мечунбонид,— душман дар ин ҷо будаасту ман аз тезгузариён бадгумон шуда гаштаам. Падарлаънат охир ба сари киштзори мо об рехт-дия.

— Ҷ ба сари киштзори мо об рехта бошад, мо ба сари ӯ оташ дармегиронем,— гуфт Самад.

— Аввал заминҳояшро бо чуфти гов ва асбоби дехкониаш тамоман аз дасташ мегирем,— гӯён Сафаргулом аз ҷояш хест ва барон баргаштан ба деҳа ба пеши аспаш рафт...

1.1

Дар пешгоҳи меҳмонхонаи Бобомурод такламаҷӣ имоми деҳа бо шавкати муллоёна нишаста буд. Дар пеши имом дастархон паҳн карда, бар рӯи он як табақи калон палави серравғанро гузошта буданд. Дар як тарафи табақи палав Бобомуродбой нишаста буд, дар рӯ ба рӯи ӯ ятимонаш — Шодим ва Истад менишастанд. Инҳо аввалин бор буд, ки бо имом ва хӯҷани дар як табақ ош меҳӯрданд; бинобар ин онҳо хеле боодобона ва шармида чиз меҳӯрданд. Дар канири поёни дастархон аз ҳама поёнтар писари калони бой — Шомурод нишаста буд...

Шомурод, ки пас аз хӯрда шудани палав ва фотиҳа хондани ба он, табақу дастархонро ғундошта бурда буд, ҷои тоза дам карда оварда, боз аз ятимони худ поёнтар нишаст.

Ятимон, гӯё ки дар як ҷои ба худашон номуносиб нишаста бошанд, шармида-шармида аз ҷояшон хеста:

— Бойбача, шумо боло гузаред! — гӯён Шомуродро ба бологузарӣ таклиф карданд.

Шомурод қабул накард ва гуфт:

— Сини шумоён аз ман калон аст, шумоён ба ҷои бародари бузурги ман мебошед; аз шумоён болотар гузаштани ман айб аст.

— «Меҳмон аз падарат бузург аст» гуфтаанд, гӯён имом ба сухан ҳамроҳ шуд ва ба ятимон нигоҳ карда давом намуд:

— Шумоён ятим ва хизматгори бой бошед ҳам, он ба ҷои худаш меистад. Ҳозир шумоён меҳмони бой мебошед. Лозим аст, ки бойбача шумоёнро иззат кунад.

Шомурод пиёлаи якӯми ҷойро ба имом дароз карда бошад ҳам дуйӯмашро ба падараш надода, аз ятимон ба Шодим, ки аз Истад боло нишаста буд, дод.

Шодим аз хичолат суп-сурх шуда пиёларо аз даст Шомурод гирифт, аммо онро ба имом, ки ӯ ҳозир

навбати худро нӯшида пиёларо холӣ карда дода буд, дароз кард. Пас аз он, ки имом чойро рад кард, Шодим пиёларо ба бой дароз кард, баъд аз рад кардани ӯ ба Истад ва баъд аз рад кардани ӯ боз ба Шомурод гардондан хост.

Имом боз ба кор ҳамроҳ шуд:

— Нашармида хӯрдан гир, Шодим-ука,— гуфт ӯ ва давом намуд:

— Бой аз ин пеш надоништа гоҳо ба шумоён муомилан сахттар карда бошанд ҳам, акнун фажмидаанд, ки ба ятим ва хизматгорон чӣ гуна бояд муомила кард. Ятим шарикдавлати бой аст. Дар миёнаи шумоён ва бой ҳеҷ фарқ нест. Агар бой ба хонаи шумо рафта дароянд, чӣ гуна иззат кардани шумоён он касро лозим бошад, шуморо ҳам, ки дар меҳмонхонаи бой меҳмон шуда даромадаед, ҳамон қадар иззат кардани ин кас лозим аст.

— Мо хона ҳам надорем,— гуфт Истад хичолатмандона.

— Аз ин пеш хонаатон набошад ҳам, баъд аз ин хона меёбед, ҳатто заминнок ҳам мешавед,— гуфт имом ва эзоҳ кард.

— Агар бой аз заминҳои худашон ба ҳар қадамон чор таноб-панҷ танобашро ба ихтиёри худ диҳанд ва шумоён он заминҳоро бо ҷуфти гови бой ба тариқи посира кишта бардоредон, магар давлати бой кам мешавад?

— Ҳатто,— гуфт бой,— атрофи як таноб заминамро, ки ба деҳа наздик аст, девори баланд кашида, аз миёнааш ҷудо карда мехоҳам, ки ба дуи инҳо ду ҳавли ҳангомадор ҳам сохта диҳам.

— Боракалло ба ҷиммататон,— гуфт имом ба бой ва ба ятимон нигоҳ карда сухани худро давом кунонд:

— Вақте ки бой дар ҳаққи шумоён ҳамин қадар некӣ карданро мехоҳанд, лозим аст, ки шумоён ҳам, дар ҳаққи бой бадиро раво набинед.

— Чӣ гуна бадиро?— Шодим пурсид.

— Масалан ба баъзе ятимони кӯрнамак ва бединшуда, ки мехоҳанд моли хӯҷаниҳошонро тақсим карда гиранд, тақлид карда, шумоён ҳам заминҳои бой-

ро пахш карда гирифтани нашавед ва сирри бойро дар пеш комиссия накушоед...

Имом аз сухан бозистода, пиёлаи дар пешаш гузоштандаро бардошта, чояшро нӯшидан гирифт. Аммо یتимон ба ҷавоби суханон имом на «ха» гуфтанд ва на «не», балки бо ваъияти шубҳангезе ба замин нигоҳ карда хомӯш нишастанд.

Ин хомӯширо бой вайрон карда ба сухан даромал ва ба имом нигоҳ карда:

— Таксир! — гуфт, — чор таноб замини ба деҳа наздик будаамро, ки аз Нормурод гирифтаам, бо он ду таноб замин, ки дар пушти хавлии Бобособир дорам, дар худ ҷамини маҷлис ба номи Шодим хат карда диҳед ва шаш таноб замини дар пушти хавлии худам бударо, ки беҳтарин заминҳои ҷамини деҳа аст, ба номи Истад хат кунед.

— Дуруст аст? — гуфт имом ба یتимон нигоҳ карда.

— Хуб, дуруст, — гуфт Шодим дар ҷавоби имом ва Истад ҳам бо ишорати сар тасдиқ намуд.

— Бар падаратон раҳмат! — гуфт имом ба یتимон хурсандона ва илова намуд:

— Ба гуфтан худо, пайғамбар ва шарият муқобил баромада, моли касеро пахш карда гирифтани дар кучосту ба шаш таноб замин, ки соҳибаш ба ихтиёри худ бахшидааст, соҳиб шудан дар кучост? Шаш таноб замини соҳибаш ба ихтиёри худ бахшида аз сад таноб замини тасбӣ беҳтар аст.

— Ва ҳол он ки, — гуфт бой, — агар шумоён ба гушнапурзӯрони пойбарахна, ки аз дин баромада кифр шуда рафтаанд, ҳамроҳ шуда заминҳои бойҳои деҳаро ва аз ин ҷумла заминҳои маро пахш карда гирифтани хоҳед, ба ҳар каломатон дутанобӣ ҳам намерасад.

— Дуруст аст, — гуфт имом сухани бойро тасдиқ карда ва барон қувват додан ба сухани ӯ ҳикоя сар кард:

— Як вақт, — гуфт ӯ, — аз амрони Бухоро амир Шохмурод бо арқони давлати худ аз арқ фурумоғала савора ба тарафи лаби хавзи Девоибетӣ рафта истода

- Нони падаратон?
- Мирзомурод.
- Касбатон?
- Дехқонӣ.
- Боз ягон кори дигар доред?
- Не.
- Дурӯғ,— гуфт Самад, ки дар як гӯша ништа буд ва илова кард:
- Мӯзаҷаллобӣ мекунад.
- Ба ин чӣ мегӯед?— гуфта раиси комиссия аз бой пурсид.
- Дар айёми зимистон, вақте ки кори деҳқонӣ хобад, тоҳо якто ё дуто соки мӯзаи кӯҳнаро харида онро дӯхта фурӯхта, нафақан аҳлу аёл мекунам.
- Дурӯғ!— гуфт боз Самад,— ин кас аз бист нафар зиёдатар дӯзанда доштанд, ҳар мӯзаи кӯҳнаро ба як дӯзанда як сӯм музд дода дӯзонанд, аз он мӯза даҳ-понздаҳ сӯм фонда мекарданд, аз як мӯза то бист сӯм фонда кардагӣ вақтхошон ҳам ҳаст.
- Дуруст, дуруст.. — гӯён аз ҳар тараф садо баромад ва Самад боз давом кард:
- Ман дурӯғ намегӯям. Вақте ки ба Чилвон об бароварда шуда, дӯзандаҳои безамин аз он ҷо замин гирифта, ба кори деҳқонӣ даромаданд, фондан бой-акем як қадар камтар шуд.
- Хуб,— гуфт раиси комиссия,— чӣ қадар замин доред?— аз бой пурсид.
- Чил таноб.
- Дурӯғ,— гуфт Нормурод ва илова кард:
- Заминашон ҳаштод таноб аст.
- Аз ту ҳеч кас гап напурсидааст, гулом! — гуфт бой оташинона ба Нормурод.
- Ман шуморо огоҳонида мегузарам, ки,— гуфт раиси комиссия ба бой,— шумо барои ин суҳанатон ба суд дода мешавед. Дар назари ҳукумати шӯроӣ, мардум бо номи «гулом» ва «асилзода» тақсим намебанд, балки ба ду синф ҷудо мешаванд, ки яке синфи аз меҳнати дигарон фондабарандагон, дигаре ҳам музд гирифта меҳнаткуандагон.
- Чаро дурӯғ мегӯӣ, Бобомурод? — гуфт Бобособир,— як мурғро куштани шаванд, дар охири умраш

чиз харом нахӯрад гуфта се рӯз баста мемонанд. Он хама дурӯғхое, ки як умр гуфта омадӣ, бас аст. Акнун ту ҳам дар охири умрат — яъне дар вақти аз даст гирифта шудани моли мулкати дурӯғ нагӯӣ, то ки ҳалқат як қадар пок шавад.

— Ин гуна дурӯғ нафъ ҳам надорад,— гуфт Самад,— замин пул нест, ки онро дар як ҷо гӯронида монад. Он дар ёбон ошкоро истодааст, хама медонад, ки чанд таноб аст.

— Дуруст аст, замини Бобомурод аз ҳаштод таноб зиёда аст, ки кам нест,— гӯён аз қанор садо баронад.

— Ман-ку гулом будаам ва ба ту тӯҳмат кардаам,— гуфт Нормурод оташини шуда,— магар Бобособир ҳам гулом аст ва ё ин камбағале, ки замини тӯро аз ҳаштод таноб ҳам зиёд аст гуфт, гулом аст?

— Чӣ қадар будани замини маро,— гуфт бой ба раиси комиссия,— аз ятимони худам, ки ба дари худам қор карда гаштаанд, пурсед. Ин одамхон берун микдори замини маро чӣ медонанд?

— Хар чӣ бошад, худатон иқрор кардед, шумо одам ҳам қор мефармулаед-дия,— гуфт раиси комиссия.

— Ман,— гуфт бой,— аз қонуни шӯроӣ берун набаромедаам. Ҳукумати шӯро дар вақти долу зарби пахта барин киштхон сермеҳнат якта-дута одам қор фармуданро руҳсат долааст.

— Шумо магар деҳқони пахтақор небошед? — гуфт Бобособир ба бой.

— Барон бист таноб пахта бо ҳукумат шартнома бастаам,— гуфт Бобомурод.

— Дуруст аст, ки,— гуфт Бобособир,— шумо барон бист таноб пахта бо ҳукумат шартнома бастед, тухму бунақро ҳам гирифтед. Лекин пушбадонан тухми ба ҷувоз дарномада равшан ва кунҷола гардиш, пули бунақ бошад, ба дастмони мӯзачаллобӣ дамрок шуд. Барон чашмбандӣ замиро рӯйхӣ роқда ҷор таноб пахта кишта бошед ҳам, на ўро лишоа кардед ва на об долед.

— Маъсала равшан шуд,— гуфт раиси комиссия,—

бо вучуди ин гувоҳҳои шуморо ҳам пурсем, номни ятимҳотон чист?

— Номи якеаш Шодим, дигаре Истад аст.

— Шодим ва Истад пеш оянд,— гуфт раиси комиссия.

— Ҳозир,— гӯён ҳар дуи онҳо пеш гузаштанд.

— Шумоён ятимони Бобомурод-дия?

— Ҳо.

— Чанд сол боз ба дари ин кас кор мекунетон?

— Панҷ сол боз.

— Замини хӯчаинатон чӣ қадар аст?

— Бояд сӣ таноб бошад,— гуфт Шодим.

— Ту чӣ мегӯӣ?— раиси комиссия аз Истад пурсид.

— Бояд ҳамин қадарҳо бошад.

— Бой,— гуфт раиси комиссия ба Бобомурод нигоҳ карда,— шумо чил таноб гуфта будед, инҳо сӣ таноб мегӯянд-ку?

— Худи ман чил таноб тахмин карда будам, аммо инҳо сӣ таноб тахмин кардаанд, албатта, тахмини як кас аз каси дигар як қадар фарқ мекунад-дия,— гуфт бой.

Чизеро, ки бой ба инҳо ёд додааст, фаромӯш кардаанд,— гуфт Самад.

— Хуб, шумо берун бароед,— гуфт раиси комиссия ба бой...

Бой берун баромад; раиси комиссия аз Шодим ва Истад чӣ қадар будани замини бойро дубора пурсид. Онҳо боз ҷавоби аввалишонро такрор карда замини бойро сӣ таноб нишон доданд.

— Инҳо фурухта шудаанд,— гуфт Самад.

— Ин тавр гуфтаи дуруст нест,— гуфт Сафарғулом,— инҳо фиреб хӯрдаанд, бой инҳоро фиреб додааст. Ба инҳо манфиати синфиашонро фахмонда аз роҳи хатояшон баровардан даркор аст.

— Мо заминҳои бойро,— гуфт раиси комиссия,— аввал ба дуи шумоён тақсим карда медиҳем, ҳар чизе, ки аз шумо барзиёд монад, ба камбағалони дигар медиҳем. Чаро шумоён ба иғвои бой даромада дурӯғ мегӯетон?

— Ба мо моли кас даркор нест,— гуфт Шодим,— мо аз худо метарсем.

— Ба шумоён чӣ шуд?— гуфт раиси чамъияти камбағалон Эргаш,— парирӯз-ку шумоён ба пеши ман омада «хубтарин замини бойро ба моён диҳед» гуфта талаб карда будетон. Имрӯз чӣ шуд, ки аз худо тарсида мондед?

— Он вақт моро,— гуфт Шодим,— шайтон аз роҳ бароварда буд. Акнун худо тавфиқ дод:

— Хуб,— гуфт раиси комиссия,— шумоён бароед. Агар шумо аз худо тарсед, камбағалони бисъёре хастанд, ки аз худо натарсида замини бойро мегиранд.

— Ман аз худо тарсам ҳам,— гуфт Бобособир,— ду таноб замини бойро, ки дар пушти ҳавлии худам ҳаст, мегирам. Зеро бой он замињоро аз ман бо хати талбис ғасбан гирифта буд...

Қори Бобомурод такламаҷӣ тамом шуд, комиссия ба корҳои дигар гузашт...

IV

Як шаби торик буд. Яке аз камбағалон, ки бо чанд нафар милиционер дар пеши ҳавлии Бобомурод такламаҷӣ истода буданд, дарвозаи ӯро тақ-тақ кард. Аммо ҳеҷ ҷавобе шунида нашуд.

— Ба девор баромада ба ҳавлӣ мебароем,— гуфт Сафарғулом, вагарна мегурезад.

— Дуруст,— гуфт як камбағали дигар,— як нардбон ёфтаи даркор аст.

— Нардбон даркор нест,— гуфт Сафарғулом,— як кас пуштак истад, мо ягон-ягон аз болои он баромада, худро ба сари девор мегирем.

— Ин ҳунари деринаи мост,— гуфта Муҳаббат сухани Сафарғуломро қувват дод.

— Эй... магар шумоён дуздӣ ҳам кардаед?— гуфт як камбағал бо оҳанги шӯхӣ.

— Мо дуздӣ накарда бошем ҳам, ба болои бойҳои дузд ва босмаҷиён бо ҳамин роҳ даромадаем,— гуфт Сафарғулом...

Як кас пуштак истод, дигарон аз болои ӯ ба сари девор баромада, ба ҳавлӣ фурумаданд. Дар ҳавлии беруни бой ҳеҷ ҷонзоде набуд; меҳмонхона кулф, молхона, сансхона ҳолӣ ва дари ятимхона яла буд.

— Шодим ва Истад ҳам нестанд-ку,— гуфт касе ки гӯгирд зада ба даруни ятимхона чашм андохта буд.

— Ин бечорагон, ки ба иғвои бой фирефта шуда буданд, оворан ду ҷаҳон гардиданд,— гуфт Сафарғулом ва эзоҳ дод:

— Вақте ки ҳаман заминҳои бой аз дасташ гирифта шуд, барои онҳо дар дари хонаи бой кор намонд ва баъд аз он, ки дар вақти ба фуруш бурда истода-нашон гови бойро ба даст афтонданд, аз мо ҳам тамом ҷудо шуданд.

— Азбаски ба бой фурухта шуданд, тамоман ба лагери ӯ даромада ба лойқани ӯ фуру рафтанд,— гуфт Самад мӯзадӯз...

Вақте ки камбағалон дар ҳавлии берун касеро наёфтанд, ба роҳрави ҳавлии дарун рафта дар гуломгард истода дари миёнаро тақ-тақ карданд...

Бисъёр дер накашид, садои пое шунида шуда:

— Ҳа, дадеш, чаро зуд гаштетон?— гуфтани овози зане баромад.

— Мо дадеш нестем, мо дадешро кофта омадем,— гуфт Сафарғулом ва илова карда пурсид:

— Ака бой дар кучоанд?

— Намедонам,— гуфт занак.

— Ҳозир «чаро зуд гаштетон?» гуфтед-ку, агар дар кучо ва барои ҷи рафтани он касро намедонистед, ин тавр намепурсидед. Росташро гӯед, бой кучо рафтааст?— гуфт Сафарғулом бо оҳанги кадре хашмигона.

— Ду рӯз аз ин пеш «Ғичдувон меравам, эҳтимол ягон ҳафта дар он ҷо монам» гуфта баромада рафта буданд. Азбаски ман шумоёнро худи он кас гумон кардам, «чаро зуд гаштетон?» гуфта пурсидам.

— Писари калонатон дар кучост?

— Вай ҳам бо ҳамроҳии падараш рафтааст.

— Бисъёр хуб,— гуфт Сафарғулом,— ин тавр бошад, рухсат диҳед, ки Муҳаббат даромада ҳавлии дарунатонро дида барояд. Мардон ба ҳавлии дарун даромада шуморо хафа накунанд гуфта ман Муҳаббатро ҳамроҳ гирифта оварда будам.

— Майлаш дарояд, бинад — гуфт занак..

Муҳаббат ба ҳавлии дарун даромада дар поёни суфа тӯдаи лахчаи оташро дида таачҷуббон аз занак пурсид:

— Дар ин ҳавои гарм чаро ин қадар оташ кардед?

— Аз «шарофати» шумоён ангишти саксавул кам шуд. Хостам, ки барои зимистон қадре ангишти хезумӣ карда монам, — занак ҷавоби пичингомезе дод.

Аммо аз тегҳои дандонаи дар даруни оташ буда ба Муҳаббат маълум гардид, ки занак ба қасди камбағалон асбоби деҳқониро сӯхта истодааст.

— Шумо тегҳои дандонаро ҳам ангишт мекардед-дия, — гуфт Муҳаббат ҳам пичингомезона ва илова кард:

— Хуб, зарар надорад, ин мешавад ангишти оҳанӣ.

Муҳаббат ҳама ҷои ҳавлии дарунро аз назар гузаронида бошад ҳам, аз мардон асаре наёфта ба ҳавлии берун баромад..

— Хола, аз мо хафа нашавед, дарвозаатонро баромада бандед, мо рафтем, — гуфт Сафаргулом ва камбағалон ба сари кӯча баромаданд.

Сафаргулом рафиқони худро дар канори кӯча нигоҳ дошта ба онҳо гуфт:

— Ман аз суҳанҳои ин занак дар шубҳа афтодам. Ба фикри ман бой аз қароре, ки имшаб дар ҳаққи худаш қабул шудааст, хабар ёфтааст. Барои гурехтан тайёри дида ба ҷои дигаре рафта пинҳон шудааст ва ба занаш гуфтааст, ки «сахар, пас аз хобидани ҳамаи аҳли деҳа омада чизҳои даркорнамро гирифта мегурезам». Бинобар ин занак «чаро зуд баргаштетон?» гуфт. Аммо «шавҳарам ду рӯз пеш баромада рафт» гуфтани занак тамоман дуруғ аст.

— Ман ўро дирӯз дар кӯча дида будам, — гуфт Нормурод.

— Пас чаро ин суҳанро дар пеши занак нагуфта, ўро шарманда накардӣ? — гуфта Сафаргулом Нормуродро коҳиш кард.

— Ман чӣ донам? — гуфт Нормурод ва илова кард:

— Ҳар вақт ки ман гап мезанам, ту маро «ин

гапат муҳолифи сиёсат аст» гуфта коҳиш мекуни, ма-
бодо ин гап ҳам муҳолифи сиёсат бошад гуфта гап
назадам-дия.

Сафарғулом ҳар чанд оташин шуда бошад ҳам,
аз ханда хуздорӣ қарда натавонист.

— Писарашро ҳам дирӯз ман дар кӯча дида бу-
дам, ӯ ба ман: «ҳоло давр даври шумоён аст, ҳар чӣ
ки аз дастатон ояд, кунед; як рӯз боз даври мо ҳам
хоҳад расид» гӯён дӯғ зад, — гуфт Юсуф.

Сафарғулом боз зиёдатар оташин шуда гуфт.

— Ҳеҷ кадоми шумоён хушъерии синфӣ надоред,
ҳеҷ корро дар вақти худаш ба чамъияти камбағалон
хабар намедихед.

— Худи шумо ҳам хушъерии синфӣ надоред? —
гуфт Муҳаббат ба шавҳари худ Сафарғулом ва ило-
ва қард:

— Ба гирифтани асбоби деҳқонӣ ва ҳайвоноти
қорини Бобомурод такламачӣ қарор дода шуд, аммо
ичрояш дер монд. Бой аз фурсат истифода бурда ду
гови қоринашро кушт, як чуфт говро фурухт ва як чуфт
гови боқимондашро ҳам мехост фурушад, аммо ба
сабаби ноӯхдабарони ятимонаш—Шодим ва Истад ба
даст афтод. Инчунин ба даст даровардани асбоби
деҳқонинаш ҳам дер монд. Ҳозир ман дидам, ки хама-
ашро занак сӯхтааст.

— Дуруст, — гуфт Сафарғулом бо оҳанги таслим-
шавандагӣ ва иқро қард:

— Дар ҳақиқат ҳоло ҳеҷ кадоми мо ба дараҷае,
ки фирқаамон мехоҳад, хушъерии синфӣ пайдо на-
кардаем. Мо ба муборизаи синфӣ ақнун қадам монда
истодаем. Ман умедворам, ки аз ин гуна хатоҳои худ
ибрат гирифта, дар оянда хушъерии синфӣ худро
зиёд кунем.

— Хуб, ҳозир ин гуна чанҷолхоро монда аз нӯги
қор хушъерии синфиамонро қор фармуда ҳамин шаб
Бобомуродро ба даст дароварданамон дарқор аст, —
гуфт Самади мӯзадӯз.

— Хуб, — гуфт Сафарғулом, — дар пешни ҳавлии
бой як қасро дидбон мемонем. Худамо дар ягон гӯша
пинҳон шуда меистем. Бой, ки омада ба ҳавлинаш
даромад, дидбон ба мо хабар медиҳад, мо омада

пахш карда мегирем. Вагарна бой хамин сахар мегурезад.

— Худамо ба хавлии Бобособир рафта ягон чойшик чои ўро нўшида менишинем, — гуфт Самад.

— Дуруст, — гуфт Сафарғулом ва пурсид:

— Барои дидбонӣ кӣ мемонад?

— Ман, — гуфт Юсуф, — хавлии ман ба хавлии бой наздик аст. Маро дар ин ҷо ҳар кас, ки бинад, дар шубҳа намеафтад.

— Дуруст, — гуфт Сафарғулом. Юсуф барои дидбонӣ монд ва дигарон ба тарафи хавлии Бобособир нигоҳ карда рафтанд.

Вақте ки камбағалон ба хавлии Бобособир наздик расиданд, аз он хавлӣ садоеро шуниданд, ки касе зорӣ карда фаръед мекашид.

— Магар пирамард кампирро зада истодааст? — гуфт Сафарғулом ва илова кард:

— Зудтар дароем, Муҳаббат ба хавлии дарун даромада кампирро аз дасти мўйсафед халос карда гирад, вагарна ин пирамарди бадҷаҳл занашро зада мекушад.

Дарвозани яктабақан Бобособир аз дарун занҷир буд. Аммо барои даромадан ба хавлии ӯ пуштак истодан лозим нашуда аз девори якунимпоҳсағии ӯ ҳамашон, гўё ки мечаҳида бошанд, бо як хез зада гузашта ба рӯи хавлии беруи даромаданд. Овози гулўгирифтае бо хавли ҷони дилхарошона мебаромад.

— Ох, бечора занон, аз дасти ин мардони нодони золим кай халос мешуда бошанд? — гўён Муҳаббат аз роҳрави бедарвоза ба даруни хавлии дарун тохта рафт. Аммо дер нагузашт, ки Муҳаббат дар ҳолате, ки бо ду дасташ сари синаашро маҳкам дошта буд, бознас баромад ва кўтоҳ-кўтоҳ нафас кашида гуфт:

— Як чанд кас як касро хобонда зада истодаанд. «кампирамро куштед, маро ҳам кушед, ки ман бе ӯ зинда монданро намехоҳам» гуфтани каси хобидаро ва «сабр кун, туро ҳам мекушем, аммо ба тарзе азоб дода мекушем, ки дар он дунё ҳам аз хотир набарорӣ» гуфта ҷавоб додани яке аз занандагонро шунидам.

— Памш кунед! — гуфт Сафаргулом ва ху­даш. наганро аз ҷилофаш бароварда пеш даромад...

Ғайр аз Мухаббат ҳамаи камбағалон ва мили­ционерҳо ба хавлин дарун даромаданд.

— Печонда гаред! — гуён Сафаргулом ба рафи­кони худ фармон дод.

Камбағалон ва милиционерон атрофи ҷиноятчи­иро фаро гирифтанд.

— Дастхотонро ба ҳаво бардоред! — гуён ба осмон нигоҳ карда як тир андохт Сафаргулом.

Дастҳои ҷиноятчиён ба ҳаво бардошта шуда кор­до, корди ошҳо ва табарҳо ба замин афтоданд. Кам­бағалон онҳоро дастгир карда ҳама чоҳшонро коф­та диданд. Ҳамаи онҳо чор нафар буданд ва аз кисан се нафари онҳо се хат баромад.

Сафаргулом гӯгирд зада як банд хорро дарги­ронда, дар рӯшноии аланган он хатҳоро аз назар гузаронид. Дуи он хатҳо васиқан муваққати буд, ки имом аз номи Бобомуродбой ба номи Шодим ва Ис­тад дар бораи шаштаноӣ замин бахшидани ӯ ба онҳо навишта буд. Хати сейӯм коғазе буд, ки ба маз­муни «агар касе касеро, ки молашро рӯи­ро­ст расб карда гирифтааст, кушад, гунаҳгор намешавад» на­вишта шуда буд.

Ҷиноятчиён: Бобомурод такламачӣ, писари ӯ Шох­мурод ва ятимони ба шаштаноӣ замин харидагириф­тааш Шодим ва Истад буда, маҷрӯҳи дар миён хо­бида, ки сар то пояш бо захми корду корди ошу та­бар чок-чок гардида ба хуни худ оғушта гардида буд, Бобособири ҳафтодсола буд ва як-ду қадам дуртар аз он ҷасади зани Бобособир ме­хобид, ки сари ӯро бо табар ва корди ош зада аз танаш чудо карда буданд.

— Бобособир-ку, — гуфт Сафаргулом ба Бобому­род нигоҳ карда, — замини туро пахш карда гириф­та хунаш ба ту «ҳалол» шуда будааст, аммо гуноҳи ни кампир чӣ буд, ки ӯро ҳам куштӣ?

— Мо, — гуфт бой, — вақте ки Бобособирро гал­тондем, занак омада ба мо часпида моро шинохт. Бинобар ин ғайр аз куштани ӯ чоран дигар надоштем. Вагарна сирри мо кушода мешуд.

— Фардо пагоҳӣ ба пеши имом рав, дар ин ху-

сус ҳам ба ту як фатво навишта медихад, — гуфт Сафаргулом ба бой ва ду нафарро барои ароба оварда ба духтурхона бурдани Бобособир фармуд, Мухаббат, як милиционер ва Самадро фармуд, ки то омандани муфаттиш ба болон мурдак зани Бобособир посбонӣ карда истанд...

Қиноятчиёро камбағалон ба тарафи шӯрон деха меронданд ва пешопеши ҳаман камбағалон Нормурод ду дасташро ба ҳаво бардошта роҳ мерафт.

— Чаро ту дастхоятро ба ҳаво бардошта роҳ меравӣ? — гуфта пурсид Сафаргулом, ки аз ин вазъияти Нормурод дар тааҷҷуб афтада буд.

— Вақте ки ба роҳ мебаромадем, агар дар ҷое задухӯрде рӯй диҳад, чӣ гунае, ки ман фармон диҳам, бечуну чаро ба амал оретон нагуфта будӣ? — гуфт Нормурод.

— Гуфта будам, хӯш? — гуфта боз тааҷҷуб кард Сафаргулом.

— Вақте ки мо ба сари ҷасади Бобособир расидем, ту «дастхотонро ба ҳаво бардоретон» гуфта фармон додӣ, ман дар ҳамон вақт дастхоямро ба ҳаво бардошта будам. Барои фурувардани инҳо фармони дуйӯматро интизорӣ дорам.

Ин ҳолат ва ҷавоби Нормурод тӯдан камбағалонро, ки ногаҳонӣ ба ғочиян саҳт вохӯрда, дар ғусса афтада буданд, нахандонда намонд ва Сафаргулом ҳам хандакунон:

— Дастонатро поён фурур! Ана ин барои ту фармони дуйӯм аст, — гуфт.

Тӯда ба шӯрон деха наздик расид, рӯз ҳам сафед шуда, дар дунё рӯшноӣ пошидан гирифт...

V

Содиқ шабона чароғчаи пилсӯзро афрӯхта ба оғил даромад, аз як сар ба молҳои худ хӯрок андохт; пас аз он ба пеши барзгови худ, ки ба ӯ ҳудаш «Сиёхкундуз» ном ниҳода буд, омад. Аз кӯҳони барзгов гирифта то сағрӣ ва думғозааш чанд бор молиш дод. Ин ҳайвони бадқаҳри шутуркӯҳони чанбаршоҳ, ки касеро ба пеши худ роҳ намедод, ба Содиқ ҳамеша муо-

милан мудонмона мекард. Хар вақт, ки Содик ба пеши ӯ меомад, ӯ хӯрокхӯрии худро гузошта чомаи Содикро мебӯнд ва дастонашро мелесид.

Содик, пас аз он, ки он хайвони безабони меҳрубони худро хуб хору мол кард, дар ҳолате, ки аз чашмонаш ду-се қатра ашк ба рухсорааш шорида буд:

— Не намешавад,— гуфт ӯ худ ба худ,— ин хайвони меҳрубонро, ки худам ба дасти худ зоёнда, худам парвариш карда, худам ба гарданаш юғ монда, худам ба чуфт ёд додаам, худам, ба дараҷае, ки дар як рӯз як таноб заминро дураҳа рондан тавонад, ба вояш расондаам, худам ба дасти худ бароварда ба дасти касоне, ки кӣ будани онҳоро намедонам, нахоҳам супурд...

Содик ба андеша фуру рафт. Гов ҳам гӯе, ки ба андешаҳои соҳибаш пай бурда бошад, ба хӯрокхӯрии дода намешуд, агар бо тақозои иштиҳои говонан худ ба охур сарашро тикқонда як каф кохро ба даҳон мегирифт, бе он ки он кохро хонда фуру барад, рӯи худро ба тарафи Содик гардонда «хув... хув?...» гӯён ба ӯ савол меод.

— Не, намешавад, — гуфт Содик боз худ ба худ — ман ба ихтиёри худ намесупорам, агар бо зӯри гирифтани хоҳанд?... Дар он вақт ягон илоҷ мекунам...

Содик, пас аз он, ки боз як бори дигар сар то пои говашро хору мол кард:

— Ҳоло вақт ҳаст, — гуфт худ ба худ — маҷлиси умумӣ мешудааст, то он вақт, гӯши мардумро тофтан, бештарин камбағал ва мардикоронро аз роҳ задан даркор аст, ки ба колхоз шудан розӣ нашаванд. Дар он вақт худам ҳам ҳалос мешавам, заминам ҳам ҳалос мешавад ва ин «Сиёҳқундуз» ҳам ҳалос мешавад...

Содик бо ин хаёли охирини худ хеле тасалли ёфта чехрааш кушода шуд ва аз пешонаи барзгов, ки барои лесидани дасти ӯ «хув... хув?...» гӯён тумшуқашро боло бардошта буд, беихтиёр як бўсид ва баъд аз он, ки миёнаи шоҳҳои говро боз як-ду бор хору мол кард, аз оғил баромадан хоста аз пеши барзгов баргашт...

Содикро, ки дар дасташ пилсӯз буда, беруни оғил—

рӯи хавлӣ ба чашмаш аз будаш ҳам зиёдтар сиёҳ ва торик менамуд, боз хаёлотӣ кобусмонанд фуру гирифт.

« — Агар камбағалон ва мардикорон, чунон ки дар ислоҳоти замин карданд, якзабона шуда барои колхоз шудан кӯшиш кунанд-чӣ...» — гуён ба худ савол дод ва баъд аз қадре андеша карда истодаи худ ба худ ҷавоб дод:

« — Дар он вақт кӯшиш хоҳам кард, ки худам барин ҷуфти гов ва асбобдорон ба тарафи колхоз қадам нагузоранд...»

« — Ин ҳам нашавад-чӣ?...» — боз хаёлотӣ Содик ба кӯчаи пешбаста даромада рафт...

« — Дар он вақт ҳеҷ нашавад, ин «Сиёҳкундуз»-ро зинда ба дасти онҳо нахоҳам супурд» — гуён хаёлотӣ Содик боз ба нуқтаи аввалини худ омада истод...

Содик бо ҳамин гуна хаёлҳои биму умедомез ба хонаи даруни худ даромада, дар ҷои хоби худ дароз кашид. Зан ва бачагонаш хуррок кашида мехобиданд. Ба ин гуна бепарвой ва аз дунё беҳабарии онҳо дили Содик тангӣ мекард:

« — Агар ман набошам, ҳаман инҳо аз гуруснагӣ мемиранд» — гуфт Содик худ ба худ ва сарзаниши худро нисбат ба аъзон оилаи худ давом кунонид:

« — Инҳо ҳеҷ андеша намекунанд, ки аз сари ман — аз сари ман ки ҳаман хурду хуроки инҳоро ёфта дода истодаам, чӣ мегузарад...»

Содик як фикр кард, ки занашро аз хоб бедор карда қадре бо вай дарду алам кунад, аммо боз:

« — Аз ин дарозмӯи кӯтоҳақл чӣ машварат мебарояд?» — гуён аз ин фикри худ баргашт...

Содик, ҳар чанд, ки аз ин паҳлу ба он паҳлу мегашт ва чашми худро мепӯшид, ҳеҷ набуд, ки ўро хоб рабояд. Агар ҳам гоҳе димоғи ўро як мадхушӣ фуру мегирift, ў медид, ки як чанд камбағал омада «Сиёҳкундузи» ўро аз оғилаш бароварда гирифта бурда истодаанд; ў кордашро кашида аз думболи гов давида мехост, ки ба шиками ў зада нобуд кунад, аммо наметавонист, дасташ меларзид ва часорат намекард, ки он ҳайвони меҳрубонро — он ҳайвонеро, ки худ монанди фарзандаш тарбия карда ба вояш расондааст, бо дасти худ талаф кунад.

Содиқ бо даҳшати ин хоб аз ҷояш часта мехест ва мидид, ки дар атрофаш ба ғайр аз зан ва бачагонаш, ки хуррос зада хобидаанд, каси дигаре нест; боз кадре осуда мешуд, боз кӯшиш мекард, ки чашмашро гармӣ бурда кадре аз ин андешаҳои пуралам осояд... Аммо осудагӣ муяссар намешуд. Агар хоб барад, боз ҳамон хобҳои даҳшатнок ва агар хоб набарад, боз ҳамон ҳаёлотӣ бесару бун...

Содиқ як вақт аз хоб бедор шуда, ба рӯи ҳавлӣ баромад, ки бачагонаш барфбозӣ карда гаштаанд ва занаш дар зери айвонча, ки дегу оташдон он ҷо буд, дегу табақ мешӯяд...

Содиқ вақте ки дасту рӯи худро шуста омада, ба кодоки пешгоҳи сандалӣ нишаст, занаш ба рӯи сандалӣ дастархон андохта як нон партофта аз ҷанбаракӣ сандалӣ як косаи пурмошобаро гирифта ба пеши ӯ ниҳод ва худаш дар кодоки поёни сандалӣ нишаста ба шавҳараш чашм дӯхт... Содиқ беҳаёлона як-ду даҳан нонбурдаро хонда як-ду қошуқ мошобаро фуру бурда бошад ҳам, ҳеҷ иштиҳо надоштаниаш аз ҳаракатҳои хӯрокхӯриаш маълум буд...

— Дадеш, ба шумо чӣ шуд? — гуфта пурсид занаш аз ӯ.

— Ҳеҷ чиз нашудааст, — гуфт Содиқ дар ҷавоб.

— Худо накунад, ман тарсидам, ки дар шумо ягон беморие рӯй додааст. Як вақт аз хоб бедор шудам, ки сафсата мегӯед, оҳ мекашед, дод мезанед, чунон ки таби саҳт бурда бошад, бекаророна аз паҳлу ба паҳлу мегардед. Аммо дар баданатон даст расонда дидам, ки таби баланд надоред. Ин ҳол то рӯз кашол шуд. Баъд аз баромадани офтоб кадре осуда шудед. Бачагонро берун баровардам, ки ба хобатон ҳалал нарасонанд. Ошро пухта ҳар чанд мунтазир шудам, нахестед. Мо дар сари дег хӯрдем...

— Ҳоло рӯз чӣ вақт шуда бошад? — гуфта пурсид Содиқ сухани занашро бурида.

— Гашти пешин.

— Эҳа... хеле хобида мондаам-дия, — гӯён Содиқ аз ҷояш хест ва ба:

— Кучо меравед, ошро хӯред, охир? — гуфтани

занаш чавобе надода, ба рӯи суфа баромад ва занашро садо карда:

— Мурғи калони чипорро даст гирифта баста мон, бегоҳӣ кушта медиҳам, намак карда мемонӣ ва фардо шӯрбо мепазӣ — гуфт.

— Мурғи чипорро чаро мекушед? — гуфта пурсид занаш таачҷубкунон ва илова кард:

— Ҳамин рӯзҳо он расида рӯяш суп-сурх шудааст, қаққос зада мегардад, фардо-пасфардо ба тухм медарояд. Дар ҳамин вақт онро кушта нобуд кардан барои чист?

— На танҳо онро, мурғҳои дигарро ҳам дар байни ҳамин ҳафта-дах рӯз кушта тамои мекунем, — гуфт Содиқ бо чиддият.

Таачҷубби зан боз ҳам зиёдатар гашт ва дар ҳолате, ки рангаш парида буд:

— Рӯзгор бе мурғ чӣ гуна мегузарад? Ба бачагон тухм ҷӯшонда медиҳем; дар вақти гӯшт ёфт нашудан худамо ҳам ёз-ёзӣ мекунем. Тухмҳои дар тирамоҳ гуишуда ҳамагӣ тамои шуд, акнун умеди ман ба зондани мурғҳо монд.

— Занак! — гуфт Содиқ оташинона, — мӯи ту дароз бошад ҳам, ақли ту кӯтоҳ аст. Ту намедонӣ; имрӯз фардо агар колхоз шавад, ҳамаи мурғҳоро аз дастаи гирифта мебаранд. Ба ҷои ин ки ҳамаашро аз даст диҳем, худамо хӯрда монем, беҳтар нест?!

— Кӣ аз дастаи мурғҳоямонро гирифта мебарад?

— Колхоз.

— Вай кист?

— Ҳамин камбағалон ва побараҳнагон-дия.

— Онҳое, ки дар ислоҳоти замин заминро асбоби бойҳоро аз дасташон кашида гирифтанд гӯед-чӣ?

— Онҳо ҳам ҳастанд, дигарон ҳам ҳастанд, хусусан большевик ва комсомолшудагон дар ин кор пеш даромада гаштаанд.

— Ҳукумат ба деҳқонони миёнаҳол кор надорад, ҳатто ба онҳо ёрмандӣ мерасонад гуфта мегаштед-ку?

— То ҳамин вақт ҳамин тавр буд. Дар ҳақиқат ҳам то ин вақт ҳукумат ба деҳқонони миёнаҳол ёрмандӣ расонид. Дар вақти бунак¹²³ додан аз болои

пахта, камбағалонро ба якдигарашон кафил кунонда дода бошад, ба дехқонони миёнаҳол ба кишти пахташон нигоҳ карда ба номи худашон додан гирифт. Дар сояи ҳамин ёрмандии ҳукумат як гови тоқаам чуфт гардид, модаговдор шудам.

— Ин тавр бошад, шумо аз чӣ метарсед?

— Агар имрӯз ҳаман ин чизҳоро аз дасти ман бозгашта гиранд, аз он ёрмандиҳои гузашта барои ман чӣ нафъ аст?..

Содиқ, дар ҳолате, ки ба паҳлударӣ такя карда истода буд, ба хаёлот фуру рафт ва занаш ба ӯ:

— Ҳар чизе, ки худо тақдир карда бошад, ҳамон мешавад, худатонро пешаки хафа накунед, — гуфт ва илова кард:

— Ба хона даромада дар сандалӣ гарм шуда нишинед, боз рангатон парида истодааст.

— Не, — гуфт Содиқ аз хаёлот ба худ омада, — ман ба як ҷой рафтан мехоҳам...

Пас аз он ки боз қадре андеша карда истод, ба суҳан даромада гуфт:

— Раҳмати Бобомурод такламачӣ рост гуфта будааст..

— Ӯ чӣ гуфта буд? — гуфта пурсид зан аз шавҳараш, ки боз ба хаёлот фуру рафта буд.

— Дар вақти ислохоти замин, гуфта буд, ки «холо, шумо миёнаҳолон тарафи камбағалонро гирифта сирри моёнро кушода истодетон. Рӯзе мешавад, ки ин ҳол ба сари худхотон ҳам меояд. Дар он вақт хоҳед гуфт, ки Бобомурод рост гуфта будааст».

— Дуруст аст, — гуфт занак, — агар ба вай назари ягон марди худо намеафтид, вай аз кучо ба он ҳамма мулку асбоб соҳиб мегардид? Қаромот карда будааст-дия.

— Ӯ корҳои бад ҳам бисёр дошт, — гуфт Содиқ ва эзоҳ дод:

— Дар судхӯрӣ бисёр ноинсофӣ мекард, сад сӯмро дар моҳе ба саду бист сӯм ба фонда мемонд: як ман тухми гандумро ба ду ман қарз меод. Бо ҳамин гуна роҳҳо заминҳои дигаронро ба дасти худ мебаровард.¹²⁴ Худо биёмурзад, дар вақти мурданаши ҳам

осуда нарафт, зани Бобособирро кушт ва худи ўро ҳам чунон зад, ки ў ҳам дар беморхона мурд...

Содиқ хомӯш монд ва баъд аз қадре истодан, паҳлуяшро аз паҳлударӣ канда:

— Ман меравам, — гӯён ба роҳ даромад.

— Куҷо меравед дар ин ҳавои хунук? — гуфт зан.

— Ба ҳавлии ака Хўҷаназар рафта қадре бо вай дарду ҳасрат кунем, — гӯён Содиқ аз роҳрав баромада рафт...

* * *

Сандалини меҳмонхона бо оташи ҳезуми зардолу саҳт гарм шуда буд, дар кодоки пешғахи он Хўҷаназарбой, дар ҳолате, ки ба болояш чомаи серпахтаи майдалаганданӣ каядумакиро кашада ва бар сараш аз болои телпак саллаи тибитро печонда буд, мехобид...

Бой, ки дар ҳолати нимҳобу нимбедорӣ буд, аз даҳлезии меҳмонхона садон хисир-хисирӣ касеро шунида:

— Кист? — гуфт.

— Ман, Содиқ! — гуфта ҷавоб дод касе, ки дар даҳлез буд.

— Биё, он ҷо ҷӣ кор карда истодаӣ?

— Ман, фароғат кардани шуморо дида гашта рафта истода будам, — гӯён Содиқ ба меҳмонхона даромад.

— Дар ҳамин замон фароғат дар кучост? Биё, ҷорта гап занем.

— Ман ҳам камтар гап зада дили худро холи кунам гуфта омада будам, — гӯён Содиқ гузашта дар як кодоки сандалӣ нишаст. Бой ҳам рост шуда, дар ҳолате, ки чомаи майдалаганданӣ дар кифташ буд, бе он, ки остинҳои онро пӯшад, болишро ба пушташ кашада ба девор такья карда нишаст.

— Сандалиатон бисъёр тафсидааст, — гӯён Содиқ поҳояшро, ки дар аввали нишастан ба даруни сандалӣ дароз карда буд, пеш кашид.

— Ба колхоз дода аз нобуд кардан, худам сўхта танамро гарм кунам, беҳтар аст гуфта ба ғалтондани

дарахтони мевадори чорбоғ даромадам. Аввал сар карда даҳ дарахти зардолуи ширпайвандро галтонда ҳезум карда гирифтам.

— Колхоз шудан муқаррар аст-а? — гуфта Содиқ як саволи навмедонае дод.

— Ҳоло-ку муқаррар нашудааст, лекин муқаррар хоҳад шуд. Зеро ҳар чизе, ки аз даҳони ин большевикон баромадааст, то ҳол нашуда намондааст.

— Бештарини мардум нахоҳанд, чӣ гуна бо зӯрӣ колхоз мекунонанд? — гуфт Содиқ.

— Бештарини мардум мевоҳад, — гуфт бой пас аз як оҳ кашидан ва эзоҳ дод:

— Зеро бештарини мардум камбағалони гушна-пурзӯри пойбараҳнаанд, ки бо колхоз шудан аз дасти онҳо ҳеҷ чиз намеравад. Агар бисъёр равад, се-чор таноб замин, ки дар ислоҳоти замин аз дасти бойҳо кашада гирифтаанд, меравад.

— Ин ҳам на аз ҳамаашон, — гуфта Содиқ сухани Хӯчаназарро тасдиқ кард ва эзоҳ дод:

— Зеро камбағалоне ҳам ҳастанд, ки аз ислоҳоти замин ба онҳо замин нарасидааст ва бо ду дасти холӣ ба колхоз даромада молӣ моро хоҳанд хӯрд.

— Ҳамин тавр аст, — гуфт Хӯчаназар сухани Содиқро тасдиқ карда ва илова намуд:

— Аммо ҳама чизи мо аз даст меравад. Бинобар ин ҳар чӣ бодо бод, хӯрда монданам ганимат аст гуфта як гуночини фарбеҳ доштам, ки ҳамин тирамоҳ гурехта буд, имшаб кушта намак кардам.

— Ман ҳам, — гуфт Содиқ, — барзагови хоназодам — «Сиёхқундузро» куштан хостам, аммо дилам нашуд.

— Ба ин ки дигарон бурда нобуд кунанд, дилат мешавад? — гуфт бой.

— Дигарон баранд, аз назарам дуртар нобуд мешавад. Аммо бо дасти худ куштанам, мисли куштани фарзанди худ, бисъёр саҳт аст.

— Ба ягон қассоб фурӯхтаи даркор аст, ки ҳам пулашро мегирӣ ва ҳам аз назарат дуртар нобуд мешавад. Аммо агар ба колхоз равад, муфт меравад, — гуфт бой.

— Ҳеҷ чоран дигар наёбам, охир ҳамин тавр ме-

кунам, — гуфт Содиқ маслихати бойро қабул карда ва илова намуда пурсид:

— Магар чорас нест, ки камбағалонро аз роҳ занем, то ки худи онҳо «колхозро намеходем» гуянд?

— Гап танҳо дар камбағалон нест, — гуфт бой ва эълоҳ дод:

— Дар миёни деҳқонони заминдор ҳам вайроншудагон ҳастанд. Магар писарони Пуллошро наменбӣ? Як-ду нафарӣ онҳо дар мактабҳои ҳукумат хонда зиёда вайрон шуда рафтаанд. Онҳо агроном, машиначӣ ва намедонам боз ҷи балон дигар шудаанд. Онҳо бародари худхошон Маҳмурро ҳам вайрон карда ба қор андохтаанд. Ин як даста хеле аз деҳқонони миёнаҳолро ҳам ба худ гирифта, колхоз мекунем гуфта гаштааст...

— Илоҳи тавба... — гуён Содиқ гиребонашро гирифт ва бой сухани нотамоммондан худашро давом кунонид:

— Агар деҳқонони миёнаҳол вайрон намешуданд, камбағалон ҳеҷ қор карда наметавонистанд, агар колхоз шаванд ҳам, онро ба роҳ андохта наметавонистанд.

— Бинобар ин, — гуфт Содиқ, — то рӯзи маҷлис мо ҳам ғайрат карда, як қисм деҳқонони миёнаҳолро ба тарафи худ мекашидем, шояд колхоз нашуда монд.

— На танҳо деҳқонони миёнаҳолро, агар мумкин бошад ва ба гап гуш диҳанд, камбағалонро ҳам ба тарафи худ кашидан, хусусан он камбағалонро, ки аз ислоҳоти замин заминдор шуда, мазан мулки хусусиро кашиданд, аз роҳ баровардан дарқор аст...

— Лекин ин қор бисёр душвор аст, — гуфт бой баъд аз қадре андеша кардан ва илова намуд:

— «То реша дар об аст, умеди самар аст» гуфтаанд. Хар ҷи бошад, умеди худро воқанда қор кардан дарқор аст. Лекин ба ин нигоҳ накарда, молҳои худро кам карданамон лозим аст. Агар колхоз нашуда монд, боз мол меёбем...

Хӯҷаназар чашмашро пӯшида дар андеша фуру рафт. Баъд аз лаҳзае, гӯё ки ногаҳонӣ ҷизе ба зоти-

раш расида бошад, саросемавор чашмашро кушода ба даруни сандалӣ дасти худро дароварда:

— Ба ту чой кашида доданро ҳам фаромӯш кардаам, — гуён чойникро аз даруни сандалӣ бароварда ба меҳмони худ як пиёла чой нимгарм кашида дода боз ба сухан даромад:

— Ман аз ислоҳоти замин он қадар зарар надида будам, — гуфт ӯ ва давом кард:

— Як қисм заминҳоям аз дастам рафта бошад ҳам, аз замини боқимондаам боз ба андозаи аввалӣ ҳосил гирифтани гирифтаам. Зеро заминам кам шуда бошад ҳам, коркунон ва ҳайвоноти кориамро кам накардам. Ба болон ин як қисм камбағалон, ки аз ислоҳоти замин замин гирифта буданд, боз мисли пештара ба ман мӯхтоҷ шудан гирифтанд. Яке гову хар надорад, дигар сохтук (амоч), поза ва ё дандона надорад. Ман хочати камбағалонеро, ки ба ман мӯхтоҷ шуда меоманданд, ба бадали кор ва ҳосил баровардан гирифтаам. Ба ҳамин тариқа як қисми камбағалони заминдоршуда ҳам ба ман чореккор барин шуда монд. Ба болон ин корҳои худамро ҳам карда меоданд...

Хӯчаназар боз ба андеша фуру рафт ва баъд аз фурсате боз чашмашро кушода давом намуд:

— Аммо ба колхоз дароӣ ҳам, як бало, надароӣ ҳам, як бало. Агар надароӣ, ба корат барака намеомад, тамоми камбағалон, мардикорон ва یتимон ба ин даромада рафта, дар дасти ту дасти корӣ намеомад; ба болон ин чашми большевикон ба ту чаппа мешавад, аҷаб нест, ки ба сарат боз чанд балои дигарро биёранд; агар дароӣ, тамоми молу мулкати аз даст меравад, ба болон ин маҷбур мешавӣ, ки дар қатори камбағалон даромада кор кунӣ. Кошкӣ ман дар умри худ ягон бор каланд зада бошам.

— Ман-ку аз кор кардан наметарсам-а, — гуфт Содик, — лекин барои ман аз даст бароварда фирисотдани ҳамин панҷ-шаш таноб заминам, ки аз падарам мондааст ва ҳамин «Сиёҳкундуз», ки худам парвариш карда ба вояаш расондаам, душворӣ мекунад.

— Ту аз ман, — гуфт Хӯчаназар бо оҳанги қадре дуруштона, — роҳи халосии аз колхозро пурсида омадаӣ, ҳамин тавр нест?

— Ҳамин тавр аст.

— Ин тавр бошад, шунав: кӯшиш кардан даркор аст, ки колхоз барпо нашавад ва мову ту рӯи оиро набинем. Лекин агар рафту бо ҳамаи кӯшиши мо колхоз барпо шуд-чӣ? Дар он вақт роҳи халосии аз вай ба даруни он даромада гург шудан ва роҳ надодан аст, ки он пеш равад. Аммо ту мехоҳӣ, ки дар колхоз даромада кор кунӣ.

— Ман, — гуфт Содиқ, — аз ҳафтсолагиам боз кор карда омадам, дар вақти кор, хусусан дар вақте ки ба болон кор равам, кор нокарда истода наметавонам...

Сурфақунон ба даҳлез даромада, кафшашро кашида, «бисмиллоҳ» гӯён ба меҳмонхона даромадани имом сухани Содиқро бурид. Хӯҷаназар ва Содиқ аз чояшон хеста аз кодоки сандалӣ поён фууромада, имомро пешвоз гирифта, бо ӯ вохӯрдӣ карданд. Имом аз ғайри таклифи касе ба кодоки пешгоҳ гузашта нишаста дуоқунон даст ба рӯи кашида дарҳол:

— Ман ба пеши Шохназар рафта будам, — гуфта сухан сар кард. Аммо бой:

— Ман ҳозир меоям, — гӯён аз чояш хеста ба дари даҳлез баромада:

— Наврӯз, чою дастархон биёр, — гуфт ва боз пас омада ба кодоки сандалӣ нишаста, барои шунидани хикояти имом гӯш дод:

— Ятимхотон чӣ тавранд? — гуфта имом аз бой пурсид ва илова кард:

— Дар ин замон агар ятим бад бошад, одамро хеле ташвиш медиҳад.

— Ман ятим надорам, — гуфт Хӯҷаназар, — ман аз ҳамон вақте ки ҳукумат «ятимхотонро бо договор кор фармоестон» гуфта фармон баровард, ятимнигоҳдориро бас кардам. Бинобар ин аст, ки дар ислоҳоти замин як қисми заминам ба дасти худам монд.

— Ин тавр бошад, он касоне, ки ба ҳавлиатон даромада, корҳои деҳқониятонро карда гаштаанд, кистанд?

— Магар шумо Наврӯз ва Ҳамидро мегӯед? Онҳо додарарӯсонӣ мананд, — гуфт Хӯҷаназар табассумқунон ва давом кард:

— Рухсат диҳед, ман рафта мурғамро кушам, дер нашавад,—гӯён аз чояш хест. Бой, ки ба шифти меҳмонхона чашм дӯхта бо шунидани нидои колхозӣ қариб мадхуш гардида буд, бо сухани Содик ба худ омада:

— Барҳам додани Сиёхқундузатро аз хотир набарор!—гуфт...

VI

Дар шӯрои деҳа ҳамаи деҳқононе, ки дар он шӯро тобеъ буданд, гирд омада буданд. Сухан бар болон колхоз мерафт. Раҳбаре, ки аз район омада буд, пас аз он, ки хубихон колхозро ягон-ягон баён намуда, ҳеҷ гоҳ ба колхоз баробар шуда натавонистани яккахочагихоро исбот кард, гуфт:

— Ман таклиф мекунам, ки деҳқонони шӯрои деҳаи шумо ҳама сад процент як ҷо ғун шуда як колхозии гигант ташкил намоянд.

— Ба колхоз даромадан ихтиёрӣ аст, ё ки маҷбурӣ?—гуфта як деҳқон ба роҳбар савол дод.

— Ихтиёрист, лекин замон талаб мекунад, ки ба колхоз дароед,—роҳбар ҷавоб дод.

— Ихтиёрӣ бошад,—гуфт он деҳқон,—мо ба колхоз намедароем, мо расми аз падару бобоҳоямон мондари вайрон намекунем, мо замон-памонатонро намедонем...

— Ту, ака Содик, «мо» гуфта кихоро мехохӣ?—гӯён Сафарғулом ба сухан даромада сухани он деҳқонро бурид ва давом кард:

— Агар мақсадат аз «мо» гуфта худатро ҳам дохил кардан бойҳо ва кулакҳо бошанд, инро доништа мон, ки мо ҳеҷ вақт бойҳо ва кулакҳоро ба колхоз роҳ намедихем; агар мақсадат ҷамоати деҳқонони меҳнаткаш бошад, ман гумон мекунам, ки ҳеҷ кадоми инҳо туро аз ҷониби худҳошон вакил накардаанд ва агар мақсадат танҳо худат бошад, «ман» гуфтан гир ва «мо» гуфта мардумро дар шубҳа наандоз. Агар ту ба колхоз даромаданро нахохӣ, ҳеҷ кас туро барон ба колхоз даромадан маҷбур намекунад.

— Ман,— гуфт Содик,— «мо» гуфта бештарини мардумро мегӯям, ман «ба колхоз намедароём» гуфтани бисъёр касонро шунидаам...

— Дурӯғ мегӯяд, мо ба колхоз медароём,— гуфта аз ҳар тарафи маҷлис садо баромада сухани Содикро бурид.

— Дар пушт, дар гӯшаву канорҳо гап задан бе-кор аст; ҳар кас, ки колхозро намехоста бошад, дар ин ҷо — дар пеши ҷамоат баромада гап занад,— гӯён як садо баромада, гӯё ба тарафи Содик як тир андохт.

Содик аз хичолат суп-сурх шуда ба ҷояш нишаст ва Нормуродро, ки дар паҳлуи ҳудаш буд, нихта карда «хез, ту гап зан» гуфта пичиррос зад.

— Чаро мардумро метарсонетон, чаро ба гап задан роҳ намедихетон?— гӯён Нормурод аз ҷои нишастаи худ гап парронд.

— Ту ки наметарсӣ, аз ҷоят хез, чизеро, ки дар дил дорӣ, гап зан!— гуфт Сафарғулом ба Нормурод.

— Ман аз чӣ метарсам?— гӯён Нормурод аз ҷояш ҷаста хеста ба сухан даромад:

— Ман як касеам, ки,— гуфт ӯ,— дар замони амир бисъёр ҷавру зулм дида, аз як қисм заминҳоям ҷудо шудаам. Дар вақте ки мехостам ду таноб замини боқимондаамро ҳам фурушам, харидуфуруши замин манъ шуда, он ду таноб замин дар дастам монд, ба болон он дар ислохоти замин ҳам ба ман ду таноб замин расид, ки ман сохиби чор таноб замин шудам. Ман аз ин ҷиҳат аз Ҳукумати Шӯроӣ миннатдор ҳастам. Лекин дар вақте ки ман мехоҳам акнун ба сари худ қор карда ба сари худ зиндагонӣ кунам, шумоён ҳамин чор таноб заминро ҳам аз дасти ман гирифтани шавед, ман розӣ шуда наметавонам...

Нормурод барои гап задан сухани дигар наёфта «баъд, сонӣ, баъд, сонӣ...» гуфта истода буд, ки раиси ҷамъияти камбағалон — Эргаш Бобоғулом:

— Гапҳое, ки ба вай ёд дода буданд, тамом шуд, акнун аз ҳудаш гап ёфта наметавонад,— гӯён аз ҷояш хеста ба Нормурод нигоҳ карда гуфт:

— Ту дар ҳақиқат дар замони амир ҷавру зулм дидай, на танҳо худат, балки падару бобоҳоят ҳам

зулм дидаанд, на танҳо аз худи амир, балки аз ҳамин зиндагонии кӯхна зулм дидаанд; падару бобои ману ту ва гузаштагонии чанд рафиконе, ки дар ин ҷо ҳастанд, касонеанд, ки гулом шуда фурӯш шудаанд, гулом шуда кор карда омадаанд. Ту, ки ситамдида ва аъзои ҷамъияти камбағалонӣ, надониста ба муқобили манфиати худат, ба муқобили манфиати камбағалон ва ба муқобили манфиати тамоми меҳнаткашон гап задани туро ҳеҷ кас гумон намекард. Сухан бар болои колхоз мерафт; ту бошӣ «ҳамин чор таноб замини маро аз дастам мегиретон» гӯён менодӣ. Қӣ «замини туро мегирем» гуфт. Ҳеҷ кас замини туро аз дастат гирифта, туро пеш карда намефиристонад...

Нормурод аз рост истодан ба ҷон омада ба ҷояш нишаста бо Содиқ пичиррос зада истода буд, ки Эргаш бо овози баланд ба ӯ:

— Дуруст гӯш андоз, Нормурод, ман ба ту гап зада истодаам,— гӯён сухани худро давом кунонид:

— Холо ту дар дасти худ чор таноб замин дорӣ; лекин барои рондани он замин лоақал як хар ҳам надорӣ; аз ин, аз вай ҷуфт талабида, ё ин ки аз бойҳо ҷуфти говашонро ба киро гирифта, он заминхоётро ба тарзе, ки ханҷол мекарда бошӣ, ронда мекорӣ; дар вақти ҳосил аз вай заминҳо хароҷоти ба онҳо кардаат ё мерӯяд, ё намерӯяд...

Эргаш халқи хушкидаи худро бо косаи пуроби барӯи чорпоя буда тар карда, боз давом намуд:

— Пас аз колхоз шудан дар қатори замини дигарон ҳамин чор таноб замини ту ҳам нағз ронда кишта мешавад. Зеро дар колхоз аз як тараф ҳайвонҳои кории колхозчиёро якҷоя карда ба ҳамин заминҳои колхоз баробар кор фармоянд, аз тарафи дигар ҳукумат ҳам бо плуг, трактор ва культиватор ёрмандӣ мекунад, ки ба воситаи инҳо заминҳо нағз ронда ва кор карда мешаванд. Дар он вақт аз ҳамин чор таноб замини ту, ки ба хароб шудан наздик расидааст, ҳосили даҳ таноб замин мерӯяд... Ман гумон мекунам, ки,— гуфт Эргаш дар охири сухани худ,— ту чӣ будани колхозро намедонӣ ва надониста муқобил мебарой...

— Чаро ман чӣ будани колхозро намедониста бошам, ман медонам.— гуфта Нормурод гап парронд.

— Агар донӣ, гӯй-чӣ? Колхоз чист?— гуфта Эргаш аз Нормурод пурсид.

— Колхоз, монанди ислохоти замин як корест, ки бо ин кор молу мулки мардумро аз дасташон мегиранд-дия. Фарқ дар ин ҷост, ки дар ислохоти замин молу мулки боёнро гирифта бошанд, дар колхоз аз онҳо фақиронро ҳам мегиранд.

Эргаш, пас аз он, ки каҳкос зада хандид, гуфт:

— Аз як кас пурсида будаанд, ки «моҳӣ чӣ гуна мешавад?», он ҷавоб дода будааст, ки «моҳӣ шутур барои ду шох дорад», ту ҳам монанди ҳамон одам на аз ислохоти замин як чиз фаҳмидай ва на аз колхоз...

Эргаш, пас аз он, ки боз як култ об нӯшида халқи худро тар кард, ба эзоҳ даромад:

— Дар ислохоти замин молу мулки мардум аз дасташон гирифта нашуд, балки заминхон касоне, ки ба замин ҳеч муносибат надоштанд ва бо ҳосили замин, яъне бо ҳосили раиҷи дастӣ дигарон зиндагӣ мекарданд, аз дасташон гирифта шуда ба монанди ту касоне, ки худхон дар замин меҳнат мекарданд, яъне ба соҳибони халқии замин дода шуда буд. Дар колхоз бошад, ҳамин деҳқонони меҳнатқаш на танҳо-танҳо, балки якҷоя шуда ва хайвонхон қорилшонро ҳам якҷоя карда кор мекунанд. Яъне ту дар ба дар гапшта чуфти гоя талабида ва ё ин ки хиро карда намегардаӣ.

— Уро боён ва муштзӯрон фиреб додаанд, — гуён аз гушае сазое баромад.

— Хатто маро ҳам аз роҳ заданӣ шуда имомро ба ман фиристоданд, ки ба муқобили колхоз ташвиқот кунад, — гуфта Шоҳназар сухани он одмиро қувват дод.

— Ба ман суҳан дилетон, — гуён Қулмурод аз ҷои ҷеста ба суҳан даромад:

— Дар деҳан мо, — гуфт ӯ, — ҷушон ки ҷорводорони калон ва заминдорони калон буданд, инчунин ҷушонки, ятмоси ва гуломони, ки дар оғло кор карда мегаштанд ва деҳқонони камзамини ва камғусфанд, ки рӯзи худро ба зӯр мегузаронайданд, инъ буданд. Мо бодешқонони деҳа бо маҷзавати партизаниҳои сурх

ва аскарони сурхи аз хизмат бозгашта омада соли гузашта гӯсфандҳои қароқӯлиамонро якҷоя карда як артели чорводорӣ ташкил кардем. Майдачорводорон, ҷӯпонон, гуломон ва ятимони деҳа дар ин артель гирд омаданд. Дар миёнаи сад нафар одам як ҳазору шашсад сар гӯсфанд ҷамъ шуд. Панҷоҳ фоизи баррағони аз ин гӯсфандҳо рӯидаро кушта пӯстшошонро ба давлат додем, ки планамон яксаду сӣ фоиз иҷро шуд ва андозии гӯштро ҳам сад фоиз адо кардем. Бо ҳамин ин як ҳазору шашсад гӯсфандамо дар як сол ду ҳазору дусад сар шуд. Бойҳо ва чорводорони калон бошанд, дар ҳамин як сол гӯсфандони худашонро фурӯхтанд, куштанд ва ба мамлакатҳои берун фиристоданд ва бо ҳамин роҳ ҳам худашонро, ҳам давлатро ва ҳам мамлакатро аз ҳамон қадар ҳайвони пурқимати боманфиат маҳрум карданд. Дар артели мо барои ҷаронидани гӯсфандон бо навбат танҳо панҷ-шаш нафар кор мекунанд, ки дигарон то расидани навбат ба худшошон деҳқонӣ ва хезумкашӣ барин корҳои бечорагии дигарашонро карда мегарданд. Дар бадали ин меҳнат, ки дар як сол аз ду моҳ беш ба ҳар кас нарасид, танҳо аз гандуме, ки давлат ба бадали пӯстҳо дода буд (ба ғайр аз қанду ҷой ва газвору пул), танҳо аз гандум ба ҳар сари касе қариб сад пуд расид. Пеш аз артель ҳар кас, бо вучуди ин ки як соли дароз аз думболи даҳ-понздаҳ гӯсфанд овора шуда мегардид, нимаи ҳамин ғондаро ҳам ба даст дароварда наметавонист. Меҳнаткашонии деҳа, ки ин комёбии моро диданд, эҳқун мецоҳанд замин ва ҳайвоноти қориашонро ҳам як карда, бо артели чорводорӣ ҳамроҳ шуда, як колхозии қалони деҳқонӣ ва чорводорӣ барпо кунанд... Ба фикри ман, — гуфт Кулмурод дар охири сухани худ, — дар пеши колхоз ҳеч шубҳа нокарда, бе гуфтугузор колхоз ташкил кардан даркор аст.

— Харсавора ба социализм расидан мумкин нест, — гуён Сиярқул ба сухан даромада давом кард:

— Мо, — гуфт ӯ, — мецоҳем, ки ҷамъияти социалистӣ созем. Бо ду таноб замин ва як сар хар, ё бо чор таноб замин ва як сар асп ва ё ин ки (агар бисёр бошад) бо ҳашт таноб замин ва як ҷуфт гов ҷамъияти социалистиро сохтан мумкин нест. Ман коргарам,

умри ман дар заводи пахта гузаштааст. Пеш аз он ки ба кори заводи пахта дароям, бо ҳаллоҷӣ пахтакашӣ мекардам. Дар пахтатозакунӣ бо ҳаллоҷӣ, ба шарте, ки пахта аз ғӯза ва кӯрак кашида тайёр карда шуда бошад, як одам дар як шабонарӯз, агар ором ногирифта кор кунад, як пуд пахтаро аз ҳаллоҷӣ мегузаронад; ва ҳол он ки дар завод дар як шабонарӯз масалан сад нафар коргар дошта бошад, чор вагон пахта тоза шуда тоӣ баста мешавад, ки ин чор ҳазор пуд пахтаи тоза гуфтаи аст. Ин миқдор ба сари ҳар коргар чил пуд меафтад. Агар ҳамин сад нафар коргар бо ҳаллоҷӣ дар як ҷой ғун шуда ҳам кор мекарданд, аз сад пуд зиёд пахтаро тоза карда наметавонистанд. Дар завод ин қадар бисёр шудани ҳосили меҳнат аз кучо омад?.. Аз техника. Бинобар ин хубии колхоз на танҳо барои ин аст, ки дар вай меҳнаткашон як шуда ва ҳайвоноти қориашонро якҷоя карда кор мекунанд, балки хубии колхоз аз яккахочагӣ боз ин аст, ки дар вай ба татбиқ кардани техника имконият пайдо мешавад. Дар яккахочагӣ барои ду таноб замин як сеялка, барои чор таноб замин як культиватор ва барои ҳашт таноб замин як трактор харидан ҳам мумкин нест ва кор фармудан ҳам мумкин нест. Яккахочагӣ то охири умр аз пушти ҳамин хари лоғар кашола шуда гаштан буда, колхоз бошад, хоҷагии деҳқониро аз ҷиҳати кор ва ҳосил ба дараҷаи завод ва фабрика расонидан аст...

Сухани Сияркул бо қарсақзаниҳои ғулғуладор таҳсин ёфт ва садои:

— Зинда бод деҳаҳое, ки ба дараҷаи завод ва фабрика мерасанд! — баланд шуда, ҳаворо ба ларза овард...

— Ҳар кас ба колхоз тарафдор бошад, дасти худро бардорад, — гуфт раис.

Дастҳо ба ҳаво бардошта шуданд.

— Фуруретон... Кӣ муқобил... дасташро бардорад...

Раис маҷлисро аз назар гузаронид, ғайр аз Нормурод, ки ду дасташро ба ҳаво бардошта истода буд, дасти дигареро надид ва аз ӯ:

— Магар ту холо ҳам ба колхоз муқобилӣ? — гуфта пурсид.

— Не, — гуфт ӯ, — дигарон бо як даст тарафдор шуда бошанд, ман бо ду даст тарафдор гардидам.

— Ту холо ба муқобили колхоз даст бардошта истодаӣ-ку?

— Ман барои ислохи хатон худ хостам, ки дигарон дасташонро фуроранд ҳам, ман доимо бардошта истам.

Хама қаҳқосзанон хандиданд. Муҳаббат, ки дар ҳайати раёсат нишаста буд, ба раҳбари аз район омада дастбардории Нормуродро рӯзи фочиаи Бобособир хикоят карда, ӯро зиёдатар механдонид.

VII

Содиқ аз маҷлиси умумӣ, ки барои колхоз барпо шуда буд, баргашта омада ба занаш:

— Ҳамаи мурғонро даст гирифта баста мон, — гуфт ва худ бозгашта рафтани гирифт.

— Магар ҳамаи мурғони боқимондариҳо ҳам мекушад, чӣ бало? — гуфта занаш фаръёд карда бошад ҳам, ӯ худро ношунида нишон дода ба кӯча баромада рафт.

Зан ба гирияву зории бачагонаш, ки онҳоро барои монет шудани ба куштани мурғҳо худаш барангехта буд, нигоҳ накарда дувоздаҳ мокиёни навзоя ва як хурӯсро даст гирифта, ҳамаи онҳоро ду тӯда карда бо як ресмон аз поҳшон баста монд. Баъд аз он ба айвонча даромада дар оташдон як тароша тикконида аз он ҷо оташковро гирифта бачагонашро, ки ханӯз гирия мекарданд:

— Ҳа, ҷавонмарг ношуданиҳо, ҳа дар қатори мурғон ба зери корд норафтаниҳо, — гӯён задан хоста, онҳоро пеш кард. Баъд аз он ки бачагон ба кӯча баромада рафтанд ва ҳавлӣ ором гирифт, худаш ба хона даромада дар кодоки сандалӣ поҳояшро ба оташ дароз карда худ ба худ:

— «Ё шавҳари ман девона шудааст, ё колхозшавандагон» — гӯён ба болиш такья карда ёзид...

Дар вақте ки Солиқ аз кўча баргашта омад, офтоб гўтида олам ба торикӣ рӯ оварда буд. *S* дар ҷавоби бачагонаш, ки аз кўча ба худаш ҳамроҳ шуда:

— Дадаҷон, ҷон дадаҷон, мургҳоро накушед! — гўён зорикунон меомаданд:

— Дам шавед, вагарна гўшхотонро мебурам! — гуфта онҳоро тарсонид ва ба занаш:

— Очеш, корду қайроқро биёр, — гуфта овоз дод.

Бачагон, ки аз «гўшхотонро мебурам» гуфтани падарашон тарсида буданд, бо шунидани номи корд ва қайроқ тарсашон зиёдагар шуда гурехта ба хона даромада, дар кодоки сандалӣ кўрпаро ба сарашон кашада дам хобиданд.

Занак, ки корду қайроқро гирифта бароварда буд, ба шаҳраш:

— Ханӯз мурғон як рӯз баста нашудаанд, ки ҳама шаванд ва баъд аз фуру рафтани офтоб ҷондоркуширо ҳам убол мегўянд, чаро дар ин вақт ин бечорагонро мекушед? — гуфт.

— Ман аз домуллоимом пурсидам, — гуфт Солиқ, — он кас «дар вақти зарурат мурғро нобаста куштан ва ҳам шабона куштан дуруст аст» гуфтанд.

— Даррав куштан чаро зарур аст, фардо мекушед-дия.

— То фардо фурсат нест. Зеро колхоз шудан муқаррар шуд. Азбаски ҳама ба колхоз мебаронид, даромадани ман ҳам зарур шуда монд. Аз даруни ҷамоат беруи баромада намешавад. Ҳар ҷанд бад бошад ҳам, «марги бо ёрон тўй аст» гуфтаанд.

— Магар мурғҳоро ҳам якҷоя қардани шуданд?

— Ҳама ва ҳама ҷизро якҷоя мекунам. «Ҳар кас, ки ба колхоз даромаданро хоҳад, ҳам ҷизашро рӯйхат қарда оварда ариза диҳад» гуфтанд. «Ҳар кас ҳар ҷизашро, ки ҷоғо дорад, ҷавобгар мешавад» гуфта тарсонда ҳам монданд, «дар охири тонақомак қарда меёбем» ҳам гуфтанд. Бинобар ин имшаб илҳоро кушта нест қарданам лозим аст, дар вақти ариза додан ҷе ҷизе, ки дар дастам монда бошад, ҳамонро ба ариза дохил мекунам. Баъд аз он омада монан маро кофта аз даруни порӯдо парсон мурғро ёфта бурда ба худлошон болаш созад.

— Модагов, гӯсола, барзговҳо ва харро чӣ кор мекунад? — гӯён зан ба шавҳараш боз як савол дод.

— Хар ва яке аз барзаговҳоро ба колхоз надиҳам намешавад. Боқимондаҳо ягон кор мекунам, кас-собро таъин карда омадам.

— Ибӣ, ман мурам, магар онҳоро ҳам мекушед, ин қадар гӯштро чӣ кор мекунем?

— Бисъёр гап назан, мӯйдароз, — гуфт Содик оташин шуда, — ман мачбур нестам, ки ҳамаи корҳои фикр кардамондаамро ягон-ягон ба ту гӯям; ҳамин вақт чони худам баромада рафта истодааст...

Зан пари мурғеро, ки чонаш баромада буд, қанда гирифт, Содик бошад, ҳар мурғеро, ки сар мебурид, пас аз баромадани чонаш ба пеши занаш ҳаво дода дигарашро сар мебурид...

Содик, пас аз он ки ҳамаи мурғҳоро сар бурида шуд, дасташро шуста ба кӯча баромадан гирифт.

— Истед, шӯрбо тайёр шудааст, ҷавон будааст, бо ду сар чӯшидан пухт. Аз дарунаш қариб сад дона калону хурд тухмҳои норасида баромад, ки дилам бисъёр сӯхт, — гуфт зан ба шавҳараш.

— Аз гулӯям ҳеч чиз намегузарад, — гӯён ҷавоби кӯтоҳе дода Содик аз дарвоза баромада рафт...

* * *

Дар бозгашта омадани Содик, ки аз думболи худ як каси дигарро ҳам гирифта оварда буд, вақт аз ни-ми шаб гузашта буд. ӯ ҳамроҳи худро дар пеши оғил монда худаш ба ҳавлии дарун даромада пилсӯзи сари оташдонро даргиронда бароварда, он одамро ба оғил даровард.

Он шахс, ки ҳайвонҳоро ягон-ягон даст-даст карда дида, аз назари санҷиш гузаронид, дубора ба пеши «Сиёҳқундуз» омада кӯҳон, сағрӣ ва шиками он ҳайвонро хору мол карда ба зери паҳлу ва бағалҳои вай даст тикқонда санҷид. Ҳар чанд Содик гардани барзаговро нигоҳ дошта онро хору мол мекард, вай якбора пас рафта қариб буд, ки он шахси бегонаро ба нӯги шохҳои чанбаринаш бардорад, аммо он одам бо ҷаққонӣ худро ба як канор кашида аз ҳучуми он худро халос кард ва ба Содик нигоҳ карда:

— Гап занед, ба ҳар сеяш чанд диҳам? — гуфт.

— Чораш гӯед, гӯсола ҳам ҳаст, — гуфт Содик.

— Гӯсола партав-дия, — гуфт он одам, — як ҷувол харбуза гиред, ду се донаашро партав мекунад, ман ки ҳамин қадар моли шуморо гирифтаи мехоҳам, магар як гӯсоларо партав намекунад?

— Хайр, майлаш гӯсола партав шавад, — гуфта Содик ба андеша фуру рафт...

— Гап занед, шаб наравад, — гуфт он одам.

— Хаёли ман дар сарам нест, ҳеч чиз ба ёдам намеояд, худатон як чиз гӯед, — гуфт Содик.

— Хуб, ин тавр бошад, — гуфт он одам «Сиеҳкундузро» нишон дода, — ин ҷавонаатон панҷсад сӯм, ана он пирговатон чорсад сӯм ва модаговатон дусад сӯм ва ба ҳамааш як ҳазору яксад сӯми шақарросӣ гиред.

— Инсоф кунед-дия, ака Раҳим, — гуфт Содик бо шунидани ин таклиф. — Ин барзговро шумо ҷавона гуфтед, ва ҳол он ки як гови калони шашсола аст. Аз як тараф ду моҳ боз бекор хобида бошад, аз тарафи дигар ҳар шаб панҷ қадок кунҷолааш қанда нашудааст, ки то устухонҳояш рафтаи гардидааст. Агар аз дасти касе, ки пояш ба лойдоғ ғӯтидааст, гирифта ёро кашола қарда набароред ҳам, аз буни гарданаш паҳш қарда ёро тамоман фуру ҳам наравонед-дия.

— Агар розӣ нашавед, молатон ба худатон насиб кунад; ман ҳам инҳоро бо осонӣ об қарда наметавонам, пинҳонӣ мекушам ва пинҳонӣ мефурушам. Агар ба даст афтам, се-чор чанд пули инҳоро ба штраф ме диҳам, — гӯён Раҳим қассоб аз оғил баромадан гирифт.

— Ин ҷо истед, — гуфт Содик ба Раҳим ва илова қарда пурсид:

— Хайр, ин тавр бошад, ин пиргови лоғареро, ки ба ман нишон додед, чанд ҳисоб мекунад?

— Вай ҳам панҷсад, — гуфт қассоб.

— Магар маро девона гумон қардаед? — гуфт Содик қадре шӯрида, — ман ба ҷои ин ки он пиргови аз қор баромадаро панҷсад сӯм ҳисоб қарда гирифта ба қолхоз диҳам, чаро ҳамин «Сиеҳкундузамро», ки инро

ҳам панҷсад сӯм баҳо кардаед, ба колхоз намедиҳам? Ман ин корро ба ман як чиз манфиат мешудагист гуфта карда истодаам.

— Хуб, ин тавр бошад, дастатонро ба ман диҳед,— гӯён қассоб дасти чапи Содикро бо дасти росташ гирифта:

— Равед, барака ёбед, он гови ман чорсад сӯм,— гуфт.

— Не, намешавад, — гӯён Содик дасташро аз дасти қассоб кашидан хоста, — ба ҷои он ана ин гови пирри худамро, ки чорсад сӯм нарх кардаед, ба колхоз медиҳам, — гуфт.

Қассоб дасти Содикро сар надода маҳкам фишурда ва афшонда-афшонда:

— Равед, барака ёбед, он пиргови худамро сесад сӯм ҳисоб мекунам. Ман ҳозир ин молхоро гирифта мебарам, сахарм барвақт пирговро бо ҳаштсад сӯм пули нақд ба шумо оварда медиҳам, дуруст аст?

— Хайр, барака ёбед,— гӯён Содик дасти саҳт тоб хӯрда фишурдашудаашро аз дасти қассоб кашида гирифт...

Дар вақте ки қассоб молхоро қатор карда аз дарвоза мебаровард, Содик бо як дасташ аз сағрии «Сиёҳкундуз» гирифта хору мол мекард ва бо дасти дигараш ашки чашмашро, ки виҷжос зада баромада ба рӯяш шорида буд, пок мекард. Дар ҳамин вақт садои занашро, ки дар роҳрави ҳавлини дарун истода:

— Вой говакам, ҳайфи говакам, баъд аз се моҳ мезоид, дувоздаҳ коса шир меод, нон барин қаймоқ мебаст,— гӯён гирья мекард, шунида дарвозаро баста ба пеши ӯ рафта:

— Дам шин, занакӣ бефаҳм, овозатро набарор; ҳар балое, ки омада бошад, ба ҳамонҳо занад,— гӯён худаш ҳам бо овози баланд гирья карда сардод...

* * *

Аризахое, ки дар бораи ба колхоздарой дода мешуданд, монанди пари кафтарон, ки дар вақти тулак аз ҳаво мерезанд, гӯё мебориданд. Қотибе, ки аз тарафи идораи муваққатии колхоз аризахоро қабул мекард,

як аризаро аз назар гузаронида аз сохиби ариза пурсид:

— Дар аризаатон сохтукатон ҳаст, аммо чаро говатонро дохил накардед?

— Ман одами камбағал, дар ман гов чӣ кор мекунад? — гуфт сохиби ариза.

Заминатон бисъёр, чаро барзговатон як тоқа, ҳамин кадар заминро магар бо як тоқа гов киштукор мекардед? — гуфта котиб аз дигаре пурсид.

— Як сар гов доштам, ҳаминро ҳам ба колхоз пешкаш кардам, боз ба ман чӣ мегӯед? Ба он касоне, ки танҳо бо як амочи қоқ ба колхоз медароянд, гап занед-дия,— гуфта бо оҳанги дуруштона ҷавоб гардонид...

Ҳўчаназарбой се аризаро якбора дароварда ба котиб дод. Котиб, пас аз он ки он аризаҳоро аз назараш гузаронид:

— Яке аз ин аризаҳо-ку аз номи худатон аст, аммо дигарҳояш аз они кист? — гуфта пурсид.

— Магар дар он аризаҳо ном навишта нашудааст? — гуфта тааҷҷуб кард бой.

— Ном навишта шудааст, яке аз номи Наврӯз, дигаре аз номи Ҳамид навишта шудааст.

— Ана, аз они ҳамонҳо-дия,— гуфт бой бо оҳанги сард.

— Худи онҳо кистанд ва дар кучоянд мегӯям? — гуфта боз пурсид котиб.

— Онҳо додарарӯсони мананд, ки одамони бечораи шармгинанд; худашон аз омадан шарм дошта аризаҳошонро бо ман фиристоданд.

— Бисъёр хуб,— гуфт котиб ва илова кард:

— Дар аризан шумо танҳо як сар гов навишта шудааст, ғайр аз ин на асбоби дехқонӣ ҳаст ва на ҳайвоноти дигар; ё магар шумо ҳам камбағалед?

— Ман худамро камбағал гуфта наметавонам,— гуфт бой,— лекин саҳтии замона маро ҳам ба камбағалон наздик карда монд. Як барзгов ва як модаговамро тирамоҳ фурӯхта пулашро хӯрда будам. Як ҷавонаамро бо як ғуноҷин зимистон кушта хӯрдам. Харам мурд, шутурам дар лой лағжида ғалтида пояш

шикаст, ки вайро ба мардум хомталош* карда додам, зимистон...

— Бас кунед акнуи, бойбобо,— гуфт Нормурод, ки ба дасташ аризаашро дошта дар навбат истода буд,— ман метарсам, ки холо «худам хабари колхозро шунида дилкаф шуда мурда мондам» гуфта сармедихед.

Котиб пас аз хандидан аз бой:

— Сохтук, дандона-мола чӣ шуд? — гуфта пурсид.

Пас аз он ки бой:

— Ин ба гап задан наместонад-ку,— гуфта Нормуродро нишон дод, ба сухани худ давом кард:

— Зимистон саҳт омад; ҳезуми хушк набуд; маҷбур шудам, ки онҳоро кафонда пешдаргирон кунам...

Пас аз Хӯҷаназарбой, Нормурод аризаи худро дод. Дар аризаи вай як ҳаллоҷӣ, як чарху дук, як пахтасабад, як офтобаи чӯян, як чумча, як табаки сафол ва як дона ҳам деги чӯяни гушакшикаста навиштагӣ буд.

— Ин чизҳо дар колхоз ба чӣ даркор аст? — гуфта пурсид котиб, ки аз камоли аҷобаташ аризаро ба хама шунавонда бо овози баланд хонда буд.

— Ман чӣ донам? Ҳама чизхоятро навис гуфтанд, ман ҳам чизе, ки доштам, нависондам-дия,— гуфт Нормурод ва илова кард:

— Баъд аз колхоз шудан ба ман дегу табак чӣ даркор аст? Ҳар рӯз ба идораи колхоз омада ош хӯрда рафтан мегирам-дия.

— Ба ту кӣ гуфт, ки «дегу табак як мешавад»? — гуфта Эргаш, ки дар як гӯша нишаста буд, аз Нормурод пурсид.

— Ман чӣ донам? Дар кӯча ҳамин тавр овоза ҳаст.

— Ин гап,— гуфт Эргаш,— иғвои бойҳо ва муштзӯрхост; барои ба муқобили колхоз ҳезондани мардум ҳамин гуна овозаҳоро мебароранд. Аъзои чамъияти камбағалон шуда истода, ба гапҳои кӯчагӣ бовар карда гаштани ту айб аст.

— Хайр, дегу табак як шавад, магар бад аст? — гуфт Нормурод,— ба чое, ки ҳар кас дар хонаи худ

* *Хомталош* — ҳайвонеро кушта, дар ҳолати хомнаш «худой» гӯён ба мардум тақсим карда додан аст.

ташвиш кашада чиз пазад, ба идоран колхоз омада хӯрдан мегирад-дия.

— Хар кас мисли ту фикр намекунад-дия,— гуфт Эргаш.

— Халлоҷӣ ва чарху дукро гирифтани даркор аст,— гуфт як ҷавони якдаста, ки дар он ҷо нишаста буд.

— Ба чӣ даркор аст? — гуфта котиб аз вай ҷавон пурсид.

— Мо,— гуфт он ҷавон ҷиддиёна,— ба муқобили дар хонахо нигоҳ дошта шудани пахта мубориза бурда истодаем. Халлоҷӣ ва чарху дукро бошад, асбобест, ки бо инҳо пахта дар хонахо набуд шуда меравад. Мо фикр дорем, ки аз комсомол ва пионерҳо отряди алоҳада дуруст карда, халлоҷӣ ва чарху дукро аз хонахо ҷида гирем.

— Маро ба пионерӣ қабул кунедон, рӯзе сад дони чарху дук ва халлоҷӣ ёфта диҳам,— гуфт Нормурод ва илова кард:

— Дар хонаи ҳамин Хӯҷаназарбой аҳем ҳам дах зона халлоҷӣ ва чарху дук будагист?

— Шуморо ба пионерӣ қабул кардан даркор будааст, дар муборизани синфӣ хеле ғайратнок менамояд, майлаш, як пионери панҷоҳсола ҳам шавад, чӣ зарар дорад? — гуён пас аз он ки ҷавони якдаста ба Нормурод ҷавоби шӯхномазе дод, ба Хӯҷаназарбой нигоҳ карда гуфт:

— Бойбобо! Шумо ба чон ни ки сохтук, дандона-мола баран асбоби ба деҳқонӣ даркориро кафонда сӯзед, халлоҷӣ ва чарху дукдониро месӯхтаед, намешуд?

— Рафиқ Йӯлдошев! — гуфт бой ба ҷавон нигоҳ карда бо заҳрианди,— падари шумо раҳмати Йӯлдошбойдак як одами бечоран мулломи буд, ки деҳ қасро оғор намебуд; шумо ҷаро ки тавр тағи ҳар қорро мекофтагӣ шуда баромадед?

— Шумоён,— гуфт ҷавон ҷиддиёна,— аз ҳамон бечорагӣ ва мулломиа падардон мо фонда бурда, ҳар қорро карда омадедон; мо ақлуи милодем, ки ҳамин ҳамон падардонро аз шумоён талаб кунем...

Дар вақте ки китоб аризаи Солдаро гирифта, аз назараш гузаронида истода буд, Хӯҷаназарбой ба вай:

— Мебахшед, афанди, ман аз шумо як чизро пурсидани будам,— гуфт.

— Пурсед,— гуфт котиб аризаро ба рӯи чорпоя гузошта.

— Ман ба колхоз бист таноб замини аълои худро бо як гови корӣ додам; Нормурод бошад, ғайр аз чор таноб замини хароб чизи дигаре дода натавонист. Акнун дар вақти ҳосилгундорӣ магар ҳар дуямон баробар ҳақ мегирем?

Эргаш ба ёрмандии котиб, ки аз ин савол саросема шуда ба худаш нигоҳ карда буд, расида гуфт:

— Ҳоло дар ин бора худи мо ҳам ҳеҷ чизро намендонем: дар даста мон ягон дастуруламал нест. Ҳозир як шуда кор кардан мегирем: то вақти ҳосилгундорӣ бояд аз район ягон дастуруламал ояд, ё ин ки худамо машварат карда, бо қарори аксарият ягон кор мекунем.

Котиб, ки аз ин саволи «вазнин» ба «осонӣ» ҳалос шуда буд, пешонаи арақкардашро бо остинаш пок карда аризаи Содикро хонд. Дар аризаи ӯ ҳашт таноб замин, як амоч, як молапоча, як дандона-мола, як тиркиш, як поза, як юғ, як барзагов ва як сар ҳар навишта шуда буд.

— Аз ҳама ту баобрӯӣ баромадӣ-ку,— гуфт Эргаш ба Содик.

— Ман аз миёнаҳол пасттар ва ӯ миёнаҳол аст,— гуфт Хӯчаназар ба суҳан ҳамроҳ шуда.

— Акнун лозим меояд, ки ин кас аз шумо зиёдтар ҳақ гиранд-дия — гуфт ҷавони якдаста, ки аз тарафи бой Иӯлдошев хитоб ёфта буд, пичингомезона ба бой.

— Чаро? — Хӯчаназар пурсид.

— Зеро, ки ин кас ба колхоз аз шумо зиёдтар чиз доданд.

— Ҳари ин кас аз ман зиёд бошад ҳам, замини ман назар ба замини ин кас бисъёр аст,— гуфт Хӯчаназар дар ҷавоб.

— Ҳақиқатан ҳам ҳари Содик ака аз шумо зиёд аст,— гуфт Иӯлдошев гапбозӣ карда.

Ғайр аз худи Хӯчаназар, ки фикраш ба чӣ гуна аз колхоз бисъёртар ҳақ гирифта банд буд, ин нештари ба ӯ задашударо фаҳмида ҳама хандиданд. Бой,

ки сабаби ин хандаро нафаҳмида буд, хайрон-хайрон ба ҳар кас нигоҳ мекард.

Як шахс, ки ба сараш саллаи кабуд баста фашашро дароз карда ба пушти сараш партофта буд, ба котиб ариза дод.

Котиб як ба ариза ва як ба он одам нигоҳ карда:

— Магар шумо имом набудед? — гуфта аз он одам пурсид.

— Ман,— гуфт он одам,— аз сари инкилоб боз имоматиро партофтаам, гоҳе барои савоб намоз ва чанозаи мардумро хонда медиҳам. Агар ҳамин ҳам гуноҳ шумурда шавад, баъд аз ин ниро ҳам намекунам.

— Барои мурдаи колхозчиён чаноза чӣ даркор аст? — гуфт Хӯҷаназар пичингзанона.

Пас аз имом як кас, ки рангаш монанди мурда парیداгӣ буд, ба котиб ариза дод; котиб баъди аз назар гузаронидани аризаи он одам:

— Қасби асосии шумо чист? — гуфта аз он кас пурсид.

— Мурдашӯй,— он одам ҷавоб дод.

— Дехқонӣ ҳам карда будед?

— Не.

— Ба колхоз даромада мехоҳед, ки ба кори деҳқонӣ кор кунед?

— Агар аз хизмати мардум — аз мурдашӯй фориг шавам, кор кунам, кардан мегирам. Лекин ҳамин хизмати ҷамоат ҳам хизмати колхоз аст-дия.

— Шумо,— гуфт Йӯлдошев ба гап ҳамроҳ шуда,— мурдашӯй карда мехоҳед, ки аз колхоз ҳақ гиред-дия.

— Ҳа.

— Ин тавр намешавад,— гуфт Йӯлдошев,— масалан ман мурдам, барои ман, ки коммунист ҳастам, мурдашӯй даркор намешавад. Агар шумо мурдашӯй карда аз колхоз ҳақ гиред, аз меҳнати дигарон — масалан, аз меҳнати ман муфт фонда бурдагӣ мешавад. Мурдашӯй хизмати ҳамаи колхозчиён нест, балки кори қасони ҷудоғонаест, ки мурдаи худро шӯёндан мехоҳанд...

Хӯҷаназарбой дар ҳолате, ки:

— «Барои колхозчиён мурдашӯй ҳам даркор наме-

шудааст» — гӯён худ ба худ гурунг-гурунг мекард, аз дар баромада рафт.

— Ин тавр бошад, аризаи ин касро қабул намекунем-дия — гуфта пурсид котиб аз Йӯлдошев.

— Қабул мекунед, ҳар як аризаро қабул мекунед,— гуфт Йӯлдошев ва илова кард:

— Лекин ариза қабул кардан ба колхоз қабул кардан нест. Ба колхоз қабулкунӣ бо қарори маҷлиси умумӣ мешавад. Як қисми аз аризаҳое, ҳам, ки қабул кардед, бояд аз тарафи маҷлиси умумӣ рад шавад.

Аз кӯча садон ғавғо баромада, диққати ҳамаро аз болон аризаи мурдашӯй ба тарафи худ кашид...

Аз кӯча аз даҳҳо даҳон:

— Ба колхоз даромадагонро ношуста ва чаноза нохонда мегӯрониданд. Барои колхозчиён мурдашӯй даркор намешудааст... Мо ин гуна колхозро намехоҳем...— гӯён баробар фаръёд мебаромад.

Эргаш, котиб, Йӯлдошев, Нормурод ва дигарон, ки дар идоран колхоз нишаста буданд, барои ором додани мардум давида ба кӯча баромаданд.

— Уй, мардум, ба иғво напарред, ба ман нигоҳ кунед, ба гап гӯш диҳед! — гӯён фаръёд кашид Эргаш.

Аммо мардум ба ҳеч сухан гӯш надода шавқун мекарданд...

— Хӯчаназарро дастгир кардан даркор аст,— гуфт Йӯлдошев.

Аммо ӯ дар миёни мардум наменамуд. Ӯ баъд аз гӯгирд задан ба бочкаи карасин гурехта рафта буд...

VIII

Дар шӯрон деҳа якчанд колхоз барпо шуда ба онҳо гӯё ҳаман мардум даромада ҳаман ҳайвоноти корӣ, асбоби деҳқонӣ ва ҳайвоноти хонагиҳошонро ҳам, ки аз нобудкунӣ боқӣ монда буд, якҷоя карда буданд. Аммо барои ба тартиб бастанӣ ҳайвоноти умумишуда оғили муносиб ва барои хӯроки онҳо коху беда набуд. Харҳо бо харҳо, говҳо бо говҳо, аспҳо бо аспҳое, ки дар хавлиҳои танги деҳқонӣ ҷойгир шуда буданд, ҷанг карда ғавғохон калон мебардоштанд ва якдигарро зада маиб мекарданд.

Масъалан коху беда як масъалан мушкил гардида буд. Зеро дехконон, ки ба колхоз даромада буданд, баъзе ҳайвонхошонро дода бошанд ҳам, коху бедахошонро ҳеч надода буданд. Онҳо хӯроқворихон молхошонро ё пинҳонӣ фурухта буданд ва ё ин ки ба ҷои тезум сӯхта буданд.

Ташвиқоте, ки дар бораи «сад фонз пахта коридан» мерафт, бо вучуди гузаштани вақти кишти пахта ва айрон кардани кишти заминҳое, ки ба ғайр аз пахта ҷизи дигар кишта шуда буд — дар онҷо ҳам барои хӯроқи ҳайвонот роҳи умедоро нишон наметод.

Бойҳо, муллоҳо ва умуман душманони синфи «большевикон мардумро бо ҳамроҳии ҳайвонхошон аз гуруснагӣ мекушанд; аз меҳнат карда азоб кашанда мурдан, осуда хобила мурдан бехтар аст» гӯён ташвиқот карда, мардумро аз кор мегурезонданд ва ба ноумедӣ меандоختанд.

Хатто меҳнаткашоне ҳам, ки бо садоқат ба Ҳукумати Шӯроӣ дил баста буданд, «барои ҳукумат аз пахта ҳосил гирифтани дарқор набудааст, танҳо сад фонз пахтакорӣ кифоя мекардааст» гӯён бо якдигар дарди дил мекарданд...

Ин гуна бетартибӣ аз ҷаҳми тезбини хирадмандонии рафиқ Сталин фаро нарафт, дар ҳамин вақт мақолаи таърихӣ ӯ, ки дар зери унвони «Аз муваффақиятҳо саргарангӣ» навишта шуда буд, ҷой шуда баромад. Ин мақола барои корҷуғони маҳаллӣ, ки аз «муваффақиятҳо саргаранг шуда» комъабихон ба даст даромадаро мустаҳкам нокарда аз пай «фонз» медавиданд ва хатто аз болон пон понии ҳаракати колхозӣ, ки «ширкати ҷоҷагии кишлоқ» (ТОЗ) ва артели ҷоҷагии кишлоқ мебошад, ҷаҳила ба коммуна гузаштани меҳостанд, як ситораи роҳнамо шуд.

Аққун ба гардани роҳбарони маҳаллӣ ва фаъолони деҳа вазифаи бисёр вазиние афтада буд: аз як тараф ба асоси мақолаи маъқур мустаҳкам кардани комъабихон ба дастдаромада ва дуруст кардани ҳамагон гузашта лозим бошад, аз тарафи дигар ба муқобили илғои нави бой ва муштәбӯрон мубориза бурдан лозим буд. Онҳо «ба колхоз даромадан дарқор набудааст, дар ин бора аз боло «ширкат» омадааст» гӯён

ташвиқот мекарданд, ки ҳамаро аз колхоз бароварда колхозро вайрон кунанд. Бар болон ин ҳайвонҳои умумишударо бо хӯрокворӣ таъмин карда, онҳоро ба ҳоле овардан, ки қор карда тавонанд, як вазифаи бисъёр душвор буд...

Лекин бо раҳбарии амалии касоне, ки аз район ва марказ пай дар пай бо директиваи партия меомаданд, қорҳо як дараҷа ба роҳи худ даромадан гирифтанд.

Хусусан баъд аз он ки «биступанҷазориҳои» машҳур аз марказҳои саноат бо директиваи махсуси ВКП(б) ба деҳот паҳн шуда, ба қорҳои хоҷагии қишлоқ раҳбарҳои амалӣ қардан гирифтанд, дар деҳот рӯи тоза пайдо шудан гирифт...

* * *

— Ҳа, дадеш, магар шумо ҳам аз колхоз баромадед? — гуён Содикро, ки пиргови лоғарашро бо хари маслуҳаш кашола қарда мебаромад, занаш хурсандона пешвоз гирифт.

— Не, ман набаромадам,— гуфта ҷавоб дод Содик.

— Ин тавр бошад, чаро молҳотонро гирифта овардед?

— Барон ин ки аз ҷиҳати оғил ва коҳу беда душворӣ рӯй дод, муваққатан ба соҳибони пештарашон дода мӯндани ҳайвоноти умумишуда маслиҳат дода шуд.

— Бисъёр одамон аз колхоз баромада истодаанд, чаро шумо набаромадед?

— Ман ба қасди ҳамин Хӯҷаназарбон хонасӯхта аз колхоз набаромадам.— гуфт Содик,— ў дар вақташ маро ба муқобили колхоз иғво қарда ба нобуд шудани ҳаман молҳоям, хусусан ба ҷавонмарг шудани «Сиеҳқундузам» сабаб шуд...

— Ҳайфи мурғаконам, ҳайфи модаговакам,— гуён зан сухани шавҳарашро бурида ба ҳасрати ў ҳамроҳӣ қард. Баъд аз он ки Содик:

— Ҳамин тавр,— гуфта сухани занашро тасдиқ қард, сухани худаашро давом дод:

— Хӯҷаназар маро ва деҳқонони дигарро ба муқобили колхоз иғво қарда истода худааш аз ҳама пештар

се хоҷагӣ шуда ба колхоз даромада гирифт ва ба дари ҳавлиаш ҳам се номер зада мондааст, ки гӯё дар он ҷо се хонавода зиндагонӣ мекарда бошад.

— Ин барои чист?

— Барои ин аст, ки дар колхоз фонда ба сари хоҷагӣ тақсим мешавад. У бо ҳамин хила меҳонад, ки аз колхоз се бор ҳақ гирад.

— Аз колхоз мебаромадед, монанди пештара мурғ ва модагов нигоҳ дошта, бо осудагӣ зиндагонӣ мекардем.

— Назар ба гапҳое, ки имрӯз дар маҷлис шуд, колхозчӣ шуда истода ҳам мурғ ва модагов нигоҳ доштан мумкин будааст. Лекин...

— Лекин чӣ?—занақ аз Содик, ки ба андеша афтада буд, пурсид.

— Лекин бо иғвон ин бойҳои шумнафас дар деҳа на мурғ монд, на модагов ва на коҳу дон.

— Мо-ку ба қадре, ки як говро то баҳор сер кунад, коҳ дорем; пули молҳои ба қасоб фурӯхтаатонро ҳам эҳтиёт карда нигоҳ доштаам, чаро аз бозор ягон гов намегиред?

— Аввал он, ки дар бозор гов нест; дуйӯм ин ки ба пули он се мол ҳозир як модагов ҳам намедиханд, сейӯм он ки коҳи доштагиамоноро ба ин пиргов ва хар хӯронданамон лозим аст.

— Магар он коҳро барои он нигоҳ дошта будед, ки имрӯз ба гову хари колхоз хӯронед?

— Ман коҳро ба қасди Хӯҷаназар нигоҳ дошта будам...

— Хӯҷаназар ба коҳи шумо чӣ ғараз дошт? — гӯён занақ сухани шавҳарашро бурид.

— У коҳу бедахони худаширо пинҳонӣ ба бозори Ғичдувон бурда фурӯхт, дигаронро ҳам ба фурӯхтани коҳу бедахшон далолат кард, ва коҳи қасонеро ки барои коҳқашонӣ саворӣ ва барои киро пул надоштанд, ба ҳисоби ҳеҷ харида коҳчаллобӣ ҳам кард. Маро ҳам иғво кард, ки коҳамро ба бозор бурда фурӯшам ва агар натавонам, ба ӯ фурӯшам, ки ӯ бозор бурда фурӯшад. Лекин, азбаски ман дар вақтҳои охир дар ҳаққи ӯ бадгумон шуда будам, акси гапи

ӯро кардам, дари коххонаро лой карда ба пешаш шох пахш карда мондам. Ҳар чӣ имрӯз кор дод.

— Кас дар ҳаққи як одам бадгумон шавад, акси гапи ӯро мекардааст-дия, — гуён тааҷҷуб кард занак.

— Ҳо,— гуфт Содик ва эзоҳ дод:

— Як кас аз як шайх пурсида будааст, ки чӣ кор кунам, ки аз иғвои шайтон халос шавам. Шайх ҷавоб додааст, ки ҳар чизеро, ки шайтон ба дили ту андозад, акси онро кун. Ман ҳам, ки бо иғвои ин шайтони одамсурат аз «Сиёҳқундуз» ва модаговам чудо шумдам, дар дили худ қарор дода будам, ки ҳар чӣ ӯ гӯяд, аксашро кунам.

— Пас чаро шумо ин кохро ба худамо модагов харида нахӯронда ба барзгови колхоз мехӯронед?

— Аввал ин ки,— гуфт Содик,— ман чуфтрони кӯхнаам, дар колхоз ҳам чуфтрони мекунам. Ароба-каш ва чуфтрон, худааш гушна монад ҳам, то ҳамкори худаширо, яъне аспу говашро сер накунад, хобаш намебарад. Дуйӯм ин ки вақте ки ҳайвонҳои умумишударо муваққатан ба сохибонаш гашта доданд, онҳоро барои зинда нигоҳдорӣ он ҳайвонҳо ҷавобгар карданд. Агар ин пиргов ва ё ҳар аз гуруснагӣ бимирад, пули барои модагов баста мондагнатро ҳам ба товони инҳо бояд бидиҳем.

— Хайр, баҳор шуда алаф ва хошок расад, модагов мегирем-дия,— гуфт занак бо оҳанги умедворона.

— Лекин дар баҳор ҳам ба алаф умед нест,— гуфт Содик бо оҳанги маъюсона ва эзоҳ дод:

— «Ҳамаи алафҳои юнучқаро вайрон карда пахта коред, алафи гов, ҷуворӣ ҳеч накоред» гуфта гаштаанд.

— Бо ин говҳои кории лоғар, ки кам мондаанд, ин қадар заминро чӣ гуна пахта мекоранд? — гуфт занак ва пеш аз он ки Содик ба занаш ҷавоб диҳад, аз кӯча гулгула баромада, сӯхбати зану шавҳарро бурид; Содик ба кӯча давид ва занаш ба бом...

* * *

Дар кӯча аз тарафи район ду трактори тасмачарх меомад, дар пушти ҳар кадоми онҳо як чанд аробаҳои чорчархаро, ки даруни онҳо бо ғалла, газвор ва ди-

гар молҳои саноат пур буд, қатор баста буданд. Тракторҳо монанди домоде, ки дар шаби никоҳ ба хонаи арус равад, бо викору тамкин роҳ мерафтанд. Дастан пионерони деҳа, ки пеш-пешӣ онҳо саф баста нақораву най навохта меомаданд, ҳақиқатаи ҳам маросими домодбарии замони кӯҳнаро ба хотирҳо меоварданд.

Ҳамаи мардуми деҳа ба кӯча гуи шуда буданд, ки тракторҳо барои рафтани худ ба зӯр роҳ меёфтанд. Мӯйсафедон «илоҳӣ тавба» гӯён гиребонашонро мегрифтанд, бачагони ғайри муташаккил чуввасанон дар пасу пешӣ тракторҳо тохта ба паради пионерон ҳалал мерасонданд...

Тракторҳо ба пешӣ идораи шӯрои деҳа, ки идораи колхоз ҳам дар он ҷо буд, рафта истоданд. Баъд аз ба анбори колхоз фуруварда шудани борҳое, ки бо трактор кашида оварда буданд, митинг сар шуд.

Дар митинг Сафаргулом, Қулмурод, Эргаш ва чанд нафари дигар гап зада, хубҳои тракторро, дар як рӯз чӣ қадар ронда додани онҳо чанд гектар заминро ягон-ягон гуфта гузаштанд.

Баъд аз митинг Муҳаббат, ки ба тозагӣ курсӣ тракторрониро тамом карда омада буд, яке аз тракторҳоро савор шуда ронда, мардумро ба ҳайрат андохт...

Тракторҳоро дар зерӣ айвони идораи колхоз дароварда монданд, мардум пароканда шуданд ва фаъолони колхоз барои кор карда баромадани плани кишукори баҳорӣ ба идораи колхоз даромаданд. Содикро ҳам, ки дар байни мардуми тамошобин буд, Сафаргулом:

— Содик ака, биед, шумо ҳам ба маҷлиси мо иштирок кунед, аз таҷрибаи шумо ғоида мебарем, — гӯён ба он маҷлис даровард.

Дар вақти ҷӯши кори планкоркунӣ боз аз кӯча садон шавқун баромад; дар паси ин, як чанд нафар деҳқонон:

— Мо тракторро намехоҳем! — гӯён фаръёд кашида ба ҳавлии идораи колхоз даромаданд...

Сафаргулом маҷлиси фаъолонро гузошта, ба пешӣ он деҳқонон баромада:

— Чаро тракторро намехоҳед? — гуфта пурсид.

— Замине, ки бо вай кишта шавад, мурдор мешавад, ҳосил намедиҳад, мехнатҳомо месӯзад. Тракторро шайтон баровардааст. Мо аз сохтук ва поза, ки аз ҳазрати Одам мондааст, чудо намешавем...— гӯён ҳама баробар фаръёд кашиданд...

Сафарғулом бо шунидани ин гапҳо аввал хандид, пас аз он он дехқононро бо суханҳои сахт аз фаръёд боздошт ва баъд аз он:

— Ҳамроҳи ман ин ҷо биёетон,— гӯён онҳоро ба дари анбори колхоз бурда ғаллаҳои дар он ҷо чош карда рехташуда, газворҳои той-той истода, чойҳо ва собунҳои бо яшикҳо ба онҳо нишон дода:

— Агар замини бо трактор рондашуда аз замини бо сохтук ва поза ҳай кардашуда зиёдатар ҳосил надихад, ман ҳамаи ин молҳоро ба шумоён бепул таксим карда медиҳам,— гуфт.

Дехқонон, ки он анбори пурборро диданд, ҳар чанд сухани Сафарғуломро бовар накарда бошанд ҳам, як дараҷа тасалли ёфта гур-гурқунон баромада рафтанд...

* * *

Содиқ, аз идораи колхоз аз маҷлиси планкорқунӣ баргашта омада, ба хонааш даромада дид, ки занаш, дар ҳолате, ки чашму гӯшаширо бо латтаи гафсе баста буд, хобидааст.

— Чӣ гап, очеш? — гӯён бо тарс ва тааҷҷуб пурсид ӯ.

— Гузашта рафт, ё холо ҳам дар ин ҷост? — гуфта занак ба ҷои ҷавоб савол дод.

— Чӣ? — тааҷҷуби Содиқ боз ҳам зиёд шуд.

— Хари дачҷол¹²⁶.

— Хари дачҷолат чист? Ман аз гапҳои чизе намефаҳмам, дуруст гап зан,— гуфт Содиқ ба ӯ.

— Ҳамон чизеро, ки аз кӯча гузашт ва шумо ҳам аз думболаш давидед, мепурсам,— гуфт занак дар ҳолате, ки дар вақти гап задан лабҳои аз тарс меларзид.

— Хез-эй, ана ақлу... чашму гӯшатро кушо,— гуфт Содиқ қадре шӯрида ва давом намуд: — он чиз хари дачҷол набуд, балки трактор буд, ки имсол колхоз як

кисми заминҳои худро бо вай меронад. Вай имсол
ҷои камии ҳайвоноти кориро пур мекунад.

Аз дили занак ҳанӯз шубҳа бартараф нашуда бо-
шад ҳам, барои итоати шавҳар аз ҷояш хеста чашму
гӯшашро кушод ва дар даруни гӯшҳояш пахта ҳам
тиққонда монда будааст, ки вайро ҳам бароварда
партофт. Лекин ранги рӯяш ҳанӯз ҳам ба ҳолати
аввалиаш наёмада буд.

— Хуб, гӯй кай, тракторро кӣ ба ту хари дачҷол
гуфт ва чашму гӯшатро чаро бастӣ? — гуфта пурсид
Содиқ, ки аз бемор набудани занаш хурсанд шуда
хотирчамъ шуда буд.

— Шумо баромада рафтед, — гӯён занак хикоя сар
кард, — ман ҳам ба болои бом баромада дидам, ки як
чизи бисъёр аҷиб аз кӯча гузашта истодаст, пойҳояш
монанди пойҳои рӯдапо, ки дар шугҳо¹²⁷ шунида
будам, печ хӯрда роҳ меравад. Ман он чизро ҳанӯз
дуруст аз назар нагузаронида будам, ки аз ҳавлии
хамсоҷамон — Шербег биринҷфурӯш фаръеди занон
баромад. Ман ба он тараф нигоҳ кардам, ки як ҷанд
зан бо бибахалифа маро ҷеғ мезананд. Ман ночор
тамошоро монда ба лаби бом рафта:

— Чӣ мегӯетон? — гуфтам.

— Аз худо наметарсӣ, ки хари дачҷолро тамошо
мекуни, ҳар кӣ ўро бинад, раҳи рост ба дӯзах мера-
вад, — гуфт бибахалифа ба ман дӯғ зада. Ман номи
хари дачҷолро шунида қариб буд, ки беҳуд шуда аз
бом афтам. Ҳар чӣ бошад, «бисмилло» гӯён худдорӣ
карда аз бом фууромада, ба хона даромадам. Дар вақ-
ти бачагиам модаркалонам ҳам гуфта буд, ки «ҳар
кӣ хари дачҷолро бинад ва ё ин ки садои нақора ва
сурнай ўро шунавад, ба дӯзах меравад». Бинобар ин
чашму гӯшамро баста хобидам, ки он гузашта равад
ва мабодо чашмам бори дигар ба ў наафтад ва садои
нақораву сурнай ўро нашунавам.

— Кӯтоҳақл! — гӯён Содиқ дубора занашро сарза-
ниш кард ва илова намуд:

— Мақсади зани Шербег ва бибахалифа маълум
аст. Онҳо ҳам монанди худи Шербег ва Хӯҷаназарбой
ба колхоз муқобиланд, бинобар ин ба деҳа қадам
мондани тракторро, ки бо вай колхоз пеш меравад,

намехоханд. Аммо шумо мӯйдарозони кӯтоҳақл чаро сухани онҳоро бовар карда ба тарс меафтетон?

— Шумо аз кучо медонед, ки бо трактор кори колхоз пеш меравад?—гуфта пурсид зан ва илова кард:

— Шумо ҳам-ку тракторро ҳамин рӯз дидед.

— Ман аз колхозчиёни Ғичдувон шунида будам, ки заминҳои бо трактор рондашуда ду чанд ҳосил додаанд ва имрӯз дар митинг ҳам хубҳои тракторро он одамҳое гуфтанд, ки то ҳол гапи онҳо дурӯғ набаромадааст,— гуфт Содиқ ва илова кард:

— Бо трактор кишти пахта пеш меравад, ҳосил ҳам зиёд мешавад, лекин ҳамин беалафӣ ва бекоҳу бедағӣ як қадар миёни корро мешиканад-дия.

— Чаро колхозатон як миқдор юнучка ва алафи гов намекорад, ки ҳам ҳайвонҳои колхоз сер шавад, ҳам мо ягон модагов нигоҳ дошта тавонем? — гуфт занак.

— Имрӯз дар ин бора дар идораи колхоз ҳам гап-гап шуд; ман ҳам «як қадар юнучка, алафи гов ва ҷуворӣ кишта шавад» гуфтам. Аммо Шошмакул ба ман муқобил баромад, ҳатто маро «муштзӯр» гуфта дашном дод,— гуфт Содиқ ва баъд аз қадре фикр карда истодан илова намуд:

— Корҳо як дараҷа дуруст шуда истодааст, аҷаб нест, ки як рӯз масъалаи коҳу беда ҳам ҳал шавад,— гуфт бо оҳанги умедворона.

Акнун ҳолати занак ба ҷои аввалинаш омада, ба рӯяш хун давида буд, ва:

— Дадеш, аз шумо як гап пурсам боз қаҳратон наояд,— гуфт ба шавҳараш, ки қадре хурсанд ме-намуд.

— Пурс! — гуфта рухсат дод Содиқ.

— Чаро шумо ҳар вақт маро ва занони дигарро «мӯйдарози ақлқӯтоҳ» гуфта дашном медиҳед?

— Ин дуруст аст,— гуфт Содиқ ҷиддиёна ва эзоҳ дод:

— Ман пештар ин гапро аз даҳони муллоҳо гирифта мегуфта бошам ҳам, сонихо фаҳмидам, ки ин дуруст будааст.

— Ҷӣ тавр? — гуфта таъҷуб кард зан.

— Ҷунончи шумо занони мӯйдароз ҳикояи хари

даҷҷол будани тракторро бовар карда ба тарс афтод. Аммо Муҳаббат апа, ки мӯяшро бурида кӯтоҳ кардааст, аз трактор тарсидан он тараф истад, ба вай савор шуда худаш ронд,— гуфт Содик ва илова кард:

— Муҳаббат-ку як зани миёнсоли мактабдида аст. Духтари Ғафур чилликрес — Фотимаро намебинед? Ин духтарак, ки мӯяшро бурида комсомолка шудааст, аз мардони калонсол зиёдатар ғандон аст, ҳилаҳои бой ва муллоҳоро аз ҳама пештар ва бештар мефаҳмад.

— Ин тавр бошад, ман ҳам як қисми мӯямро бурида, як қадар кӯтоҳ кунам-чӣ? — гӯён занак дасташро ба пушти сараш дароз карда миллаҳои мӯяшро пеш қашида қабзакунон молиш дода, ба сари синааш фуруварда партофт.

— Холо сабр кун,— гуфт Содик, ки тобиши абрешимвори мӯи занаш назари ӯро ба тарафи худаш қашида буд ва миллаи мӯиро қабза карда гирифта илова намуд:

— Як вақт меояд, ки ман ҳам риши худро метарошам ва ту ҳам дар он вақт мӯятро кӯтоҳ мекуни.

Зан, дар ҳолате, ки риши шавҳарашро хору мол мекард, ишвакоруна ба вай наздик шуд. Аммо Содик якбора худашро дур қашида:

— Сабр кун,— гуфт,— ту зудтар ягон хӯрок тайёр кун, ман коҳдонро кушода ба хару гов хӯрок диҳам.

— Дадеш, ман гумон карда будам, ки шумо пас аз ба колхоз даромаданатон мурғи дилатонро кушта мондед.

— Дуруст аст,— гуфт Содик,— аз барои ба колхоз даромаданам набошад ҳам, ба сабаби нобуд шудани молҳоям, ҷавонмарг шудани «Сиеҳқундузам» ва ба болон инҳо ба сабаби пеш нарафтани кори колхоз на танҳо мурғи диламро, ҳатто қариб буд, ки худамро ҳам аз даст диҳам.

— Холо чӣ? — гуфт занак бо оҳанги умедворона.

— Дар вақтҳои охир, қадре ба роҳ даромада рафта истодани корҳо, бисъёр омадани ғалла ва молҳои дигар, хусусан хурсандие, ки имрӯз бо омадани трактор рӯй дод, қадре ба ман чон даровард...

Содик аз хона баромада ба тарафи коҳхона рафт.

занак хурсандона ба сари оташдон нигоҳ карда давида рафта, ба ошпазӣ даромад ва бачагонаш, ки аз кӯча омаданд, бо ҷӯшу хурӯши бачагона тракторро таъриф карда хурсандии ӯро меафзуданд...

Имрӯз аввалин рӯзе буд, ки баъд аз ҳаракати колхозӣ ба хонаи Содик хурсандӣ даромада буд...

IX

Осмоиро абри сафедчаранг фаро гирифта буд, бодн тунди дасткафон мевазид, гардхон барф меборид; бо вучуди ин чинакчиён барои чидани пахта ба ёбон паҳн шуда буданд.

Сафарғулом, ки кори чинакчиёнро аз назар гузаронида мегашт, ба сари як дастаи онҳо омада:

— Имрӯз ба колхозчиён чӣ шуда бошад, ки нимашон ҳам дар чинак наменамоянд? — гуфт.

— Ба тӯй рафтаанд, — гуфта ҷавоб дод як чинакчи ва эзоҳ дод:

— Дар Боғи Афзал Фазлибой се сӯкум кушта тӯй кардааст; деҳаҳои атрофро ҳам бо ҷамоаташон хабар кардааст; ҳар кадом аз колхозчиёни мо ҳам, ки ба дасти ака Эргаш наафтаодаанд, ба ҳамон тӯй рафтаанд.

— Бозини навбатии душмани синфӣ! — гӯён Сафарғулом ба китъаи дигар гузашта рафт.

— Бозини навбатии душмани синфӣ будааст-а? — гуфт он чинакчи Сафарғуломро, ки дур шуда рафта буд, масҳара дошта ва илова кард:

— Агар ба дасти ака Эргаш намеафтадам, ман ҳам ба ҳамон тӯй мерафтам.

— Ба тӯи душмани синфӣ? — гуфт Нормурод бо оҳанги пичингзанона.

— Аз душмани синфӣ будани он ба ман чӣ зарару аз дӯсти синфӣ будани дигарон чӣ фоида? — гуфт он чинакчи ва илова кард.

— Барои ман «така бошад» шир диҳад.

— Он душмани синфӣ кай ба ту шир дода буд? — гуфта пурсид Нормурод аз он одам.

— Дар ҳамин тавр хавон сард, тӯй карда шиками мардумро сер кардан «шир»-дия, — гуфт он одам ва илова намуд:

— Шумоён «дӯсти синфӣ» шуда истода дар сармо пахта чинонда дастӣ одамро мекафонед, «душмани синфӣ» бошад, сӯкум кушта бо рағғани зағир ош пухта палави гарм мехӯронед.

— Аввалаш ин аст, ки,—гуфт Ғафур чилликрес ба сухан ҳамроҳ шуда,—дар вақти чинаки пахта тӯй кардани бой на аз барои ин аст, ки шиками ту ва дигаронро сер кунад, балки барои ин аст, ки меҳнаткашонро аз кор монанда ба чинаки пахта халал расонад ва ба ҳамин восита ҳам ба колхоз, ҳам ба колхозчиён ва ҳам ба дехқонони меҳнаткаши якҷаҷоҷа зарар расонад; дуйӯм он, ки ту пахтаро на аз барои мо, балки аз барои худат мечинӣ; барои ин чаро ба мо миннат мекунӣ?

— «Ҳавою ҳавас» гуфтаанд,—гуфт он чинакчӣ,—чидани пахта, ки даркор будааст, чаро дар вақти хубии ҳаво чида тамом накардетон?

— Мо ду моҳ боз пахта чида истодаем,—гуфт Нормурод,—дар ин муддат, агар ту ва ту барин танбалхон дигар ҳам дар қатори мо ба кор мебаромадетон, кайҳо чинакро тамом мекардем. Ман туро дар чинак дар муддати ҳамин ду моҳ ё чор бор дидам, ё панҷ бор.

— Занам-чӣ?—гуфт он одам оташин шуда,—дар вақте ки ман ба бозор-мозор саргардон шуда бошам, занам ба чинак баромадааст, агар занам ба кори хона машғул шуда монда бошад, ман баромадам. Фонда, ки ба сари хочагӣ тақсим мешуда бошад, ба кор ҳам аз ҳар сари хочагӣ як одам мебарояд-дия.

— Магар ман ба се хочагӣ ҳақ мегирам, ки ҳам худам, ҳам занам ва ҳам духтарам кор карда омадем?—гуфт Ғафур чилликрес.

— Шумо,—гуфт духтари Ғафур—Фотима ба падараш,—дар роҳи истиклоли пахтагии СССР чӣ навъ кор кардан даркор буданро фаҳмидаед. Мавлон-амакам бошанд, нафаҳмидаанд. Ба ин кас ҳам фаҳмондан лозим аст. Дар он вақт «аз тӯй бой мондам» гуфта афсӯс хӯрда намегарданд.

— Ман ҳам,—гуфт Содик,—як хочагӣ ҳисоб меёбам, ҳамин тавр бошад ҳам, худам ва занам ҳар ду дар чинак кор карда омадем. Аммо Хӯҷаназар-

бой, ки ба се хочагӣ ҳақ гирифта омадааст, на дар вақти киштукор, на дар вақти хишова ва на дар вақти чинак ба роши пахта кадам намондааст. Ин ба кас бисъёр алам мекунад.

— Хӯчаназарбой,—гуфт Фотима,—дар роши пахта кадам намонда бошад ҳам, аз идораи колхоз кадамашро ҳеҷ намеканад. Як мирзон кӯхнаи худаширо дар колхоз мудирӣ хочагӣ карда гузаронидааст. Сафар акем, ки ба ёбон баромада рафтанд, ӯ ба идораи колхоз меравад, ба пеши мудирӣ хочагӣ нишаста гап мефурушад ва мол мехарад.

— Сафарғулом, ки ранси колхоз бошад, дар кӯчаҳо чӣ мекунад? Дар идора посбонӣ карда нишинанд-дия,—гуфт Мавлон бо оҳанги эътирозкорона.

— Агар ӯ ва Эргаш амакам дар идора нишинанд, ба кори колхоз кӣ мебарояд? Онҳо кӯча ба кӯча ва хона ба хона давида колхозчиёни танбалро ба зӯр ба кор мебароранд. Аммо Хӯчаназар бошад, ба идора рафта «кор мекунад».

— Ту, ки ҳамин корҳои Хӯчаназарро мефаҳмӣ, чаро ба Сафар ва Эргаш намефаҳмонӣ?—гуфт Содик ба Фотима ва илова кард.

— Агар мо гап занем, «шумоён гурӯҳбозӣ карда колхозро вайрон мекунедон» гуфта коҳиш мекунанд, ту, ки қомсомолка ҳастӣ, сухани тӯро гӯш мекунанд.

— Ман чанд бор ин гапҳоро ба онҳо гуфтам,—гуфт Фотима,—аммо онҳо «ҳоло ин гапҳоро мон; кори ёбонро ба тартиб андохта пахтаро гундошта гирем, баъд аз он кори идораро ба тартиб меандозем» гуфтанд.

— Ба тартиб андохтани кори ёбон магар ҳамин аст, ки,—гуфт Содик оташин шуда,—ман бо занам ҳар ду ҳар рӯз кор кунем, аммо Хӯчаназар ҳеҷ кор накунад, дар вақти ҳақгирӣ «ба оши тайёр бакавул» шуда ояд ва ҷои сергӯшту рағнашро ба худаи кашад?

— Ман-чӣ?—гуфт додарарӯси калони Хӯчаназар Наврӯз,—почҷом ба кор набаромада бошанд ҳам, ман аз ҷониби он кас кор карда гаштаам-ку?

— Худи ту ҳам як хочагӣ ҳисоб меёбӣ, додарат

хам як хоҷагӣ аст,— гуфт Ғафур чилликрес ва илова кард:

— Ту барои худат кор мекуни, додариат ҳам барои худаш кор мекунад ва лозим аст, ки почтот ҳам барои худаш ба кор барояд.

— Мо чӣ гуна хоҷагӣ ҳисоб меёбем, ки,— гуфт Наврӯз,— на ман ва на додарам як парча замин надорем; на ман ва на додарам то ҳол аз колхоз на як каф гандум гирифтём ва на як пула мол? Мо ошунони почтоамонро хӯрда дар колхоз кор карда гаштаем.

— Ин қабехтарин шакли истисмор аст,— гуфт Фотима,— пеш аз колхозӣ боён ба ҷитимони худ каму беш ҳақ дода, истисмор мекарда бошанд, дар вақти колхозӣ Хӯҷаназарбой одамонро «шумо аз ман хӯрда ба колхоз кор карда гаштед» гуфта миннатдор карда ва ба онҳо ҳеҷ ҳақ надода эксплоатация мекунад. Шуури синфии ин бечорагонро бедор кардан ва колхозро аз ин гуна нанг халос кардан даркор аст...

Чинакчиён саф кашида, то ба гирифта пеш мерафтанд. Мавлон дар қафо монда буд; ӯ монанди кӯдакони, ки дар доманашон кулӯхмайда гирифта бозӣ карда нишинанд, ба пахтаи хасу хошокомехта, ки дар доманаш буд, даст зада бозӣ карда дар як ҷо менишаст.

Ба Фотима, ки барои ба рош ҳоли карда омадани ҷуволчан пурпахташудааш аз пеши Мавлон мегузашт, ӯ гуфт:

— Фотима! Чаро ту ин қадар ҷонатро коҳонда кор мекуни? Магар бо ҳамин қорат ҳукумати фақирхалқро бой кардан мехоҳӣ?

Фотима, ки бо ҳикояти Хӯҷаназар як дараҷа димоғаш сӯхта буд, аз ин ҳаракат ва сухани Мавлон боз ҳам зиёдатар оташин шуда, гӯё ки ин сухани ӯро нашунида бошад, ҷавобе надода гузашта рафт.

Дар вақте ки Фотима ҷуволчаашро дар рош ҳоли мекард, бо намудор шудани комсомолон ва пионерон, ки аз тарафи район бо нақораву сурнай меомаданд, табиати хитшудани ӯ кушода шуд ва ҷуволчаашро

ба болон тӯдан пахта партофта, барон пешвоз гирифтани кӯмакчиён пеш давид...

Қомсомолон ва пионерон ба сари қор омада дар боран бисъёр чидан, тоза чидан, хел қарда чидани пахта бо якдигар мусобиқаи социалистӣ баста ба бригадаҳо тақсим шуда ба ёбон паҳи шуданд. Банчаҳои пахтаҳо монанди қабӯтарони сафед, ки ба қанголи шаҳбозҳо гирифтӣ омада бошанд, бо тезӣ чида мешуданд...

Мавлон бо Наврӯз ба қори ин қавонон, ки қон гарми худро монда дар ин ҳавои сард дар қолхозе, ки ба ҳудашон ҳеҷ дахл надошт, ёрӣ меоданд, дар ҳайрат буданд; Нормурод:

— Ман ҳам пионери панҷоҳсола, ба ман ҳам қарданбанд диҳетон,—гӯён ду дасташро қаробари сараш бардошта ҳамаро меҳандонд; Фотима барон пахтачинӣ ба бригадани қомсомол ҳамроҳ шуда сурӯдгӯӣ мекард:

Шуқуфта пахта ҳар тараф, қунон ки гул, ба бӯстон,
Ҳо, Лайлӣ, Лайлӣ, Лайлӣ-е, қонам қидон Лайлӣ,
Чинакчиён зи ғӯзагон пиёлагон ба дастон,
Ҳо, Лайлӣ, Лайлӣ, Лайлӣ-е, қонам қидон Лайлӣ...

Х

— Дар натиҷаи штурми даҳрӯза,—гуфт Сафарғулом дар маҷлиси ғаболони қолхоз,—мо қланро ба зӯр ба ҳафтад расондем: ин қарон мо шармандагин тоқатқарсост.

— Назар ба қидри ман,—гуфт Эргаш,—бо қанди сабабҳо (ба тозагӣ ташиқ ёфтани қолхозамон, набудани интизоми меҳнат, дер қондани қишт аз вақти худ ва қидарҳо) мо қланро қур қарда натавонем ҳам, бояд ба ин қарақани қастӣ намемондем. Зеро трактор як қисми заминқоямонро, ба тарзе, ки дар якқаҳоқагнҳо ҳеҷ гуна муяссар намешавад, қуқур ва хуб қонда дод, агрономҳо тухмқоро сара қарда доданд ва қидар ёрмандиқон агрономӣ қарданд, интизоми меҳнат дуруст ба роҳ қонда нашуда бошад ҳам, қамбағалон ва деҳқонони миёнақоли боқидон «қолхозе, ки ҳудамон барпо қардаем, боқбрӯӣ нашавад» гӯён бо тақозони номус хуб қор қарданд;

дар натиҷаи ҳамаи инҳо ҳосил ба дараҷаи миёна расид; чинак дер монда бошад ҳам, бо ёрмандии комсомолон ва пионерон дар охир то як дона кӯрак покиза чида шуд. Бо ҳамаи инҳо планамон аз ҳафтод нагузашт. Надонам пахтаҳои мо ба осмон париданд, ва ё дар замин фуру рафтанд?

— Назар ба қавли Фотима,—гуфт Ғафур чиллик-рес,—дар хонаи колхозчиёни танбал ва баъзе якка-хоҷагиҳо ханӯз ҳаллоҷӣ, чарху дук ва дӯкони бофандагӣ кор мекунад; дар ин ҳол, албатта, пахта даст ба даст гузашта нобуд мешавад-дия.

— Вақте ки ман ҳаллоҷӣ ва чарху дуки худамро ба колхоз супурда будам, ғайр аз рафиқ Йӯлдошев ҳамаатон хандида будетон; акнун дидед, ки аз ҳаллоҷӣ ва чарху дук чӣ гуна зарарҳо меомадааст?—гуфт Нормурод бо оҳанги фаҳркунона.

— Дуруст мегӯӣ,—гуфт Йӯлдошев.

— Дар дунё як бор як кори оқилона карда будӣ, барои вай ин қадар нафаҳр,—гуфт Сафарғулом ба Нормурод.

— Он корро ҳам худаш нофаҳмида кардааст,—гуфта илова кард Эргаш.

— Чаро ман нофаҳмида кор мекардаам?—гуфта оташин шуд Нормурод.

Баъд аз он, ки Йӯлдошев:

— Хуб, хуб, фаҳмида карда будед,—гӯён Нормуродро тасалли дод:

— Ҳаллоҷӣ ва чарху дук барин чизҳо ба сохтмони социалистӣ чандтарафа зарар мерасонанд,—гуфт ва эзоҳ дод:

— Ин чизҳо аз як тараф як қисм колхозчӣ ва якка-хоҷагиҳоро ба тарафи худ кашида, интизоми социалистии меҳнатро вайрон мекунанд, аз тарафи дигар ба дуздида нобуд шудани пахта сабаб мешаванд ва аз тарафи сейӯм ба савдогарии чандтарафа роҳ мекушоанд; зеро як қас пахтаро дар ҳолати хомаш фурушад, дигаре онро харида ба пахтакашон мефурушад, сейӯми пахтаи тозаро ба ҷаллобӣ харида ба ресандагон мефурушад, чорӯмӣ, ресмонро харида ба бофандагон мефурушад ва каламию алоча бошад, бо роҳи савдогарӣ тамоми Ўзбекистонро сайр мекунад.

— Ман ҳайронам, ки мардум суф ва сатинҳои бадошти суфтаре нахарида, аз пушти ҳамон карбос ва калами дарали каррукӣ* чаро ин қадар медавида бошанд?—гуфт мудирӣ хоҷагии колхоз ва эзоҳ дод.

— Ба мо як той сатини тракторнусха омада буд; як метрашро ҳам нахариданд.

— Назар ба қавли Фотима,—гуфт Ғафур,—Хўҷаназар «дар ин сатин сурати одам ва асп ҳаст, дар ҳар хонае, ки инро дароранд, дар он ҷо намоз хондан мумкин нест ва малонка ҳам намедарояд» гуфта дар миёнаи мардум иғво андохтааст.

— Майлаш,—гуфт Нормурод ба мудирӣ хоҷаги,—дар ҷои вай будагӣ намоз хонда нашавад ва малонка надарояд ҳам, як чанд метр ба ман деҳ як кўрпа кунам.

— Вай тамом шуд,—гуфт мудирӣ хоҷагӣ ва эзоҳ дод:

— Баъд аз он, ки колхозчиён нағрифтанд, ба одамони хусусӣ чор метр-панҷ метр фурухта ба поён расондам.

— Сухан,—гуфт Сафарғулом,—бар болои ҷи гуна пур кардани плани пахта, ҷи гуна бастани роҳи савдогарӣ бо пахта ва нобуд шудани он мерафт, рафта-рафта маҷлиси фаълон ранги дўкони кооперативро гирифт-ку. Бояд дар бораи ҷи гуна бастани роҳи нобуд шудани пахта гап занетон.

— Ба мардум «чарху дук ва ҳаллоҷнатонро оварда ба колхоз супоретон» гуфта эълон кардан даркор аст,—гуфт Эргаш.

— Не, ин намешавад,—гуфт Сафарғулом сари худро ҷунбонида ва эзоҳ дод:

— Дар он вақт як кас оварда супорад, даҳ кас, ки ин корро касб карда гирифтааст, «чарху дук ва ҳаллоҷи надорам» мегӯяду менишинад.

— Хўҷаназар бошад, «чарху дукҳоям мурданд» ё ин ки «онҳоро кушта хўрдам» мегӯяд,—гуфт Нормурод.

— Як кор кардан даркор аст, ки,—гуфт Йўлдошев баъд аз паст шудани хандае, ки бо сухани Нормурод

* Каррукӣ—парчаи аз ресмони дастии дағал бофташуда.

боло гирифта буд,—хам ҳаллоҷӣ ва чарху дукхо ба даст дароянд, ҳам пахтаҳои ҷого кардашуда ёфт шаванд; бинобар ин ман таклиф мекардам, ки аз пионерон отряд ташкил карда хонаковак кунонем.

— Магар ҳаман хавлиҳоро мековонем?—гуфта мудирӣ хоҷагӣ аз Йӯлдошев пурсид.

— Албатта,—гуфт Йӯлдошев,—вагарна «хавлии маро ководанд, хавлии фалониро наковонданд» гӯён меранҷанд.

— Аввал хавлии маро ковонон,—гуфт Нормурод,—лекин барои ба ҷомаам андохтан панҷ қадоқ пахтаро ҷого карда мондаам, ҳамунро нагиретон.

— Як грамм бошад ҳам, мегирем,—гуфт Сафарғулом ва илова кард:

— Барои ба ҷома ё ба кӯрпаву болиш андохтан кооператив пахтаи линтер¹²⁸ оварда медиҳад.

— Ҳозир ҳам се тоӣ пахтаи линтер ҳаст,—гуфт мудирӣ хоҷагӣ.

— Ман таклиф мекунам, ки—гуфт Фафур чилликрес,—аввал хонаи Хӯҷаназарбой кофта шавад. Зеро агар Нормурод барин камбағалон «ба ҷома меандозем» гӯён панҷ қадоқ пахтаро ҷого карда бошанд. Хӯҷаназар «як вақт мефурӯшам» гуфта ҷувол-ҷувол пахтаро дуздидагист. «Як задани оҳангар, сад задани сӯзангар» гуфтаанд.

— Дуруст,—гуфта тасдиқ кард Сафарғулом таклифи Фафуро ва илова намуд:

— Агар мо дар хонаҳои дигарон саргардон шуда монем, ӯ пахтаҳои дуздидаашро ба ҷои харгиз ноёфтани пинҳон мекунад, ё ба ягон тараф мегурезонад.

— Ба фикри ман,—гуфт мудирӣ хоҷагӣ,—аввал хонаҳои ду-се нафар камбағалро кофта, баъд аз он аз онӣ Хӯҷаназарро ковам; вагарна «колхозчиёни камбағал миёнаҳолонро танг мекунанд» гӯён ба район дод мегӯяд.

— Ин фикр ҳам дуруст аст,—гуфт Сафарғулом, дар ҳолате, ки бо гӯшан чашм ба Йӯлдошев нигоҳ карда канори лунҷашро парронд ва илова намуд:

— «Миёнаҳолонро» наранҷондан даркор аст.

— Хуб, аз кие, ки бошад, фурсатро нагузарони-

да сар кардан даркор аст,—гуфт Йӯлдошев ва ило-
ва кард:

— Агар рухсат дихетон, ман дарҳол пионеронро
гун карда отрядро дуруст мекунам.

— Пионери панҷохсола дар ин ҷо «тайёр аст». —
гӯён Нормурод ду дасташро баробари сараш бар-
дошт,—ту рафта пионерони дигарро гун карда биёр!

— Ба фикри ман масъала ҳал шуд ва қарор ёфт.
— гӯён Йӯлдошев баромада рафт ва Сафарғулом ҳам:

— Қарор ёфт,—гӯён сухани ӯро тақрор кард...

* * *

* Нормурод дар ҳавлии беруни Хӯҷаназар, дар ҳо-
лате, ки як рӯпокҷаи сафеди калонро ба тарзи пио-
нерон ба гарданаш баста гирифта меистод, аз ҳавлии
дарун:

— Амаки Нормурод, давед, ба дарун дароед!—
гӯён садо баромад.

У бо шунидани ин садо дартоз ба ҳавлии дарун
даромада бо дидани манзарае, ки ба чашмаш рост
омад, ҳайрон шуд, ки қорро аз кучо сар кунад ва
аз қамоли ҳайрат дар миёнаҷои ҳавли рост истода
монд.

Дар миёнаи ҳавли як чуқури калон канда, дар
даруни он ҳаллоҷиҳо ва чарху дукхоро партофта
буданд, ки барои гӯронидани онҳо Наврӯз ва Ҳамид
дар дасташон каланд гирифта дар лаби он чуқур
рост истодаанд; бар рӯи суфа пахта-пӯстак паҳи, бар
рӯи он пахтаи нимсохта ва бар рӯи пахта ду даст са-
бадҷӯби пахтасозӣ мехобид; дар як гӯшаи суфа
пахтаҳои сохтаро қабат ба қабат монанди кӯрпаҳо
таҳ карда мондаанд, ки ба болои онҳо пионерон бо
як чанд нафар зан дар кашмакшанд, дар ин каш-
макашҳо пахта ба дасти ҳеҷ як тараф наафтада дар
миёна аз ҳам пошида истодааст; дар гӯшаи дигари
суфа Хӯҷаназар ва дар дасти ӯ як кӯрпаи нави тоза
пахта андохташуда ҳаст, ки ҳанӯз лаганда карда на-
шудааст ва чанд нафар пионерон ба он кӯрпа часпи-
даанд, ки ба тарафи худ мекашанд, аммо Хӯҷаназар,
ки нимаи кӯрпаро дар миёнаи ду пояш гирифта аз

боло гирифта буд,—хам ҳаллоҷӣ ва чарху дукхо ба даст дароянд, ҳам пахтаҳои чоғо кардашуда ёфт шаванд; бинобар ни ман таклиф мекардам, ки аз пионерон отряд ташкил карда хонаковак кунонем.

— Магар ҳамаи хавлиҳоро мековонем?—гуфта мудири хочағӣ аз Йӯлдошев пурсид.

— Албатта,—гуфт Йӯлдошев,—вагарна «хавлии маро ководанд, хавлии фалониرو наковонданд» гӯён меранцанд.

— Аввал хавлии маро кововетон,—гуфт Нормурод,—лекин барои ба чомаам андохтан панҷ қадоқ пахтаҳо чоғо карда мондаам, ҳамунро нагиретон.

— Як грамм бошад ҳам, мегирем,—гуфт Сафаргулом ва илова кард:

— Барои ба чома ё ба кӯрпаву болиш андохтан кооператив пахтаи линтер¹²⁸ оварда медиҳад.

— Ҳозир ҳам се тоӣ пахтаи линтер ҳаст,—гуфт мудири хочағӣ.

— Ман таклиф мекунам, ки—гуфт Ғафур чиллик-рес,—аввал хонаи Хӯҷаназарбой кофта шавад. Зеро агар Нормурод барин камбағалон «ба чома меандозем» гӯён панҷ қадоқ пахтаҳо чоғо карда бошанд, Хӯҷаназар «як вақт мефурушам» гуфта чувол-чувол пахтаҳо дуздадагист. «Як задани оҳангар, сад задани сӯзангар» гуфтаанд.

— Дуруст,—гуфта тасдиқ кард Сафаргулом таклифи Ғафурро ва илова намуд:

— Агар мо дар хонаҳои дигарон саргардон шуда монем, ӯ пахтаҳои дуздадашро ба ҷои ҳаргиз ноёфтани пинҳон мекунад, ё ба ягон тараф мегурезонад.

— Ба фикри ман,—гуфт мудири хочағӣ,—аввал хонаҳои ду-се нафар камбағалро кофта, баъд аз он аз онҳо Хӯҷаназарро ковим; вагарна «колхозчиёни камбағал миёнаҳолиро танг мекунанд» гӯён ба райони дод мегӯяд.

— Ин фикр ҳам дуруст аст,—гуфт Сафаргулом, дар ҳолате, ки бо гӯшаи чашм ба Йӯлдошев нигоҳ карда канори лунчашро парронд ва илова намуд:

— «Миёнаҳолиро» наранҷондан даркор аст.

— Хуб, аз кие, ки бошад, фурсатро нагузарони-

да сар кардан даркор аст,—гуфт Йӯлдошев ва ило-
ва кард:

— Агар рухсат диҳетон, ман дарҳол пионеронро
ғун карда отрядро дуруст мекунам.

— Пионери панҷоҳсола дар ин ҷо «тайёр аст». —
гӯён Нормурод ду дасташро баробари сараш бар-
лошт,—ту рафта пионерони дигарро ғун карда биёр!

— Ба фикри ман масъала ҳал шуд ва қарор ёфт.
— гӯён Йӯлдошев баромада рафт ва Сафаргулом ҳам:

— Қарор ёфт,—гӯён сухани ӯро такрор кард...

* * *

* Нормурод дар ҳавлии беруни Хӯҷаназар, дар ҳо-
лате, ки як рӯпокчан сафеди калонро ба тарзи пио-
нерон ба гарданаш баста гирифта меистод, аз ҳавлии
дарун:

— Амаки Нормурод, давед, ба дарун дароед!—
гӯён садо баромад.

Ӯ бо шунидани ин садо дартоз ба ҳавлии дарун
даромада бо дидани манзарае, ки ба чашмаш рост
омад, ҳайрон шуд, ки корро аз кучо сар кунад ва
аз камоли ҳайрат дар миёнаҷои ҳавлии рост истода
монд.

Дар миёнаи ҳавлии як чуқури калон канда, дар
даруни он ҳаллочиҳо ва чарху дукхоро партофта
буданд, ки барои гӯронидани онҳо Наврӯз ва Ҳамид
дар дасташон каланд гирифта дар лаби он чуқур
рост истодаанд; бар рӯи суфа пахта-пӯстак паҳи, бар
рӯи он пахтаи нимсохта ва бар рӯи пахта ду даст са-
бадҷӯби пахтасозӣ меҳобид; дар як гӯшаи суфа
пахтаҳои сохтаро қабат ба қабат монанди кӯрпаҳо
таҳ карда мондаанд, ки ба болои онҳо пионерон бо
як чанд нафар зан дар кашмаканд, дар ин каш-
макашҳо пахта ба дасти ҳеч як тараф наафтада дар
миёна аз ҳам пошида истодааст; дар гӯшаи дигари
суфа Хӯҷаназар ва дар дасти ӯ як кӯрпаи нави тоза
пахта андохташуда ҳаст, ки ҳанӯз лаганда карда на-
шудааст ва чанд нафар пионерон ба он кӯрпа часпи-
даанд, ки ба тарафи худ мекашанд, аммо Хӯҷаназар,
ки нимаи кӯрпаро дар миёнаи ду пояш гирифта аз

миёнааш бо ду даст печонда доштааст, кӯшиш мекунад, ки аз даст надихад...

Нормурод, ки бо дидани ин ҳол саросема шуда буд, «аввал аз пахта сар кунам, ё аз ҳаллоҷӣ ва чарху дук?» гӯён худ ба худ савол дод ва пас аз кадре фикр карда истодан «Йӯллошев, ҳаллоҷӣ ва чарху дук сабаби нобуд шудани пахта аст гуфта буд, бояд аввал инҳоро ба даст дарорам» гӯён худ ба худ қарор дод ва худро якбора ба даруни чуқуриё, ки дар даруни он ҳаллоҷиҳо ва чарху дукҳо бетартиб хобида буданд, партофт, аммо баробари партофтани худ:

— Вой мурдам!—гӯён фаръед кашид; дар пойи нӯғи як дук халида буд, ки онро аз чарх чудо накарда ба чуқури партофта будаанд.

Сардастан пионерон ба чуқури даромадани Нормуродро дида ба ӯ:

— Амак, ақлу ҳуши шумо дар кучост, дар даруни чуқур чӣ қор мекунад? Ба ин ҷо биёед, ки ин кӯрпаро ҳалос карда гирем, дар даруни ин қариб ду пуд пахтаро ҷой кардаанд,—гуфт.

— Ман чӣ донам? Пионерӣ мушкил будааст,—гӯён Нормурод мехост, ки аз чуқури барояд, дубора болои ҳаллоҷӣ афтод ва:

— Вой, вой, миёнакам!—гӯён аз ҷояш хеста ин дафта бо эҳтиёт аз лаби чуқури дошта худро берун гирифт ва дар ҳолате, ки дар як дасташ як пой кафшаш ва бо дасти дигараш миёнашро гирифта буд, пой хуншорашро бар замин кашола карда «вой, вой» гӯён лангон-лангон ба тарафи суфа нигоҳ карда рафт.

Ҳар чанд бо даромадани Нормурод занони бой аз даричаи миёна ба ҳавлии ҳамсоя гузашта рафта бошанд ҳам, бой ба Нормурод:

— Ту бо фармони кӣ ба болои занон ва бачагони ман пахш карда даромадӣ?—гӯён дӯғ мезад, ки якбора:

— Вой, дастакам, ангуштам канд,—гӯён пуштнокӣ ғалтида рафт ва пионерон ҳам, дар ҳолате, ки як тарафи кӯрпа дар дасташон буд, ба рӯи суфа пуштнокӣ ғалтида буданд.

— Хайр зарар надорад, Хӯҷаназар ака,—гуфт Нормурод,—ҷашми ман ба ноҳост ба занони шумо

афтада бошад, шумо ба хавлии ман рафта қасдан зани маро дида оед, ҳар дуямон баробар мешавем.

Аммо Хӯчаназарбой, ки ангушти тобхӯрдаашро дошта «вой вой» гуфта истода буд, маҷол надошт, ки ба ин сухани Нормурод ҷавоб гардонад.

— Хӯчаназар бобом чор зан дорад, шумо чор зани ин касро дидед, аммо зани шумо якта аст, ин кас рафта зани шуморо бинанд ҳам, ҳар дуи шумо баробар нахоҳед шуд,— гуфта яке аз пионерон ба Нормурод шӯхӣ кард.

— «Қамбағалхоро бо бойхо «баробар мекунем» гуфтани раҳматӣ Шоқир акем барин ин ҳам як навъ «баробарӣ» аст-дия,— гуфт Нормурод.

Сардастани пионерон, дар ҳолате, ки чун шери ба хасмаш ғолибомада далерона меистод, ба Нормурод гуфт:

— Амак! Вақти сафсатафурӯшӣ нест, зудтар ба суфа бароед, ин пахтаҳоро ғундошта гирем.

Нормурод, ки ба зӯр ба рӯи суфа баромада буд, аз дар ба даруни хона нигоҳ кард:

— Зуд рав, Ҳасан Эргаш, ба падарат хабар дех, бо Сафар амакат ва дигарон зуд оянд,— гуфт ба сардастани пионерон ва илова кард:

— Ғундошта гирифта кашондани ин қадар пахта кори мо пионерон нест.

Ҳасан Эргаш аз хавлӣ дартоз баромада рафт...

— Аз ин бачан маҳмаддоно, ки даҳани касро мебандад, халос шудам-э,— гӯён Нормурод ба Хӯчаназар наздик шуда гуфт:

— Кани, гап занед; Хӯчаназар ака, магар барон камъебии кандир аз сатин қанор дӯхтаед?

— Он қанор нест, кӯрпа аст,— гуфт Хӯчаназар оташинона.

— Магар дар кӯрпа ҳамин қадар пахтаро меандозанд? Дар ин пахтаро, чунон ки дар қанор андозанд, чой кардаед-ку?

— Пир шудаам, барон худам як дона кӯрпани серпахтан нарм кунам гуфтам-дия.

— Онҳо-чӣ? — гуфт Нормурод кӯрпахон дар рӯи хона бударо нишон дода, ки пахта андохта ва ханӯз чокҳоширо надӯхта буданд.

Бой, ки аз ин савол саросема шуд:

— Шумоён ба хонаи ман пахш карда даромада, маро маиб кардетон, ман дар ин бора акт карда ҳамаатонро ба суд медиҳам,— гуфта аз ҷавоб сар тофт.

— Зарар надорад,— гуфт як пионер ба Хўҷаназар пичинг зада,— агар маиб шуда бошед, колхоз ба шумо паёки инвалидӣ таъин мекунад.

— Агар колхоз ба маибшудагон паёк меода бошад, аввал ба ман доданаш даркор аст,— гуфт Нормурод чиддиёна, ва:

— Вой поякам, вой миёнакам,— гӯён лангон-лангон ба зерин девор рафта такъя карда нишаст. Ва рӯпокчаи сафедеро, ки ба гарданаш буд, кушода гирифта ба пояш печонда баст...

Бисъёр дер нақашид, аз роҳрав садон поҳо шунида шуд ва ба ҳавлӣ, дар ҳолате, ки Эргаш ва писари ӯ Хасан, Сафаргулом, Ғафур чилликрес ва Йўлдошев пеш-пеш буданд, камбағалони деҳа як чанд канорро бардошта омаданд.

— Чаро қанор овардетон, Хўҷаназар акем аз сатин қанор дӯхта монда будаанд-ку,— гуфт Нормурод ба ояндагон.

— Ҳақиқатан қанор,— гуфт Сафаргулом, ки аз ҳама пештар ба суфа баромада кӯрпаи пахта ҷой кардагиро дида буд.

Пионерон аз дасти камбағалон қанорхоро гирифта пахтаҳои бар рӯи суфа пароканда шуда хобидаро ба онҳо ҷой қардан гирифтанд.

Йўлдошев, ки сарашро аз дар тикконда ба даруни хона нигоҳ карда буд:

— Ухӯ, гап дар ин ҷо будааст-ку, ин ҷо биёетон,— гӯён хуш ба хона даромад ва аз думболи ӯ дигарон ҳам омада даромаданд.

Дар рӯи хона чанд кӯрпа буд, ки ба онҳо пахта ҷой карда ханӯз ҷокашонро надӯхта буданд; дар тахтбон ҳам кӯрпаҳои ба тозагӣ пахта андохтаро бе лағанда то шифт ҷида монда буданд; дар рӯи хона як машинаи дарздӯзӣ буд, ки дар вай абран нимқора дӯхтаи кӯрпае меистод, дар паҳлуи машина як туп сатин буд, ки кӯкашро қанда паҳи карда монда бар рӯяш як қайчин парчабуриро гузошта буданд.

— Назар ба кавли шумо,—гуфт Гафур чилликрес ба бой овоз дода,—дар хонае, ки сатини тракторнусха бошад, намоз хондан дуруст набуд ва дар он хона малонка ҳам намедаромад-ку. Чаро аз ин сатин ин қадар кӯрпахоро дӯзонда ба хонаатон роҳ додед?

Бойро ҳолати ҷавоб додан набуд, аммо аз ҷониби ӯ Эргаш гуфт:

— Шояд бой акем дар замонаи бединон намозхониро бас карда бошанд.

— Намозхониро бас карда бошанд ҳам, бе малонка чӣ тавр зиндагонӣ мекунанд?—гуфт шӯҳикунон Сафарғулом.

— Бинобар ин худашон мисли шайтон шудаанд-дия,— гуфта ҳамаро хандонд Нормурод.

— Ин кӯрпахоро на барон дар хона мондан, балки барон фуруш тайёр кардаанд,— гуфт чиддиёна Йӯлдошев,—магар ҳамин тавр нест, амаки бой—гуфта ба ӯ садо дод ва давом кард:

— Аз рӯи шуниди ман дар ин вақтҳо пахтаро дар кӯрпахо андохта савдогарӣ кардан бисъёр ривоч гирифтааст. Дар ҳар кӯрпа ду пуд пахта андохта бо роҳи оҳан бағоч карда, ба ҳар тараф, ки хоҳанд, мефиристодаанд.

— Ман шунида будам, ки,— гуфт Сафарғулом,— ба абраву астари кӯҳна пахтаи тоза андохта ба ҳар тараф мефиристодаанд; Хӯчаназар акем бошанд, абраву астарашро ҳам нав кардаанд.

— Хӯчаназар амакам хунарманд-дия,— гуфт Йӯлдошев,— дигарон танҳо аз пахта фонда кунанд, ин кас, ҳам аз пахта ва ҳам аз абраву астари кӯрпа фонда мекунанд. Сатине, ки аз кооперативи районҳои пахтакорӣ бо нархи арзон гирифта мешавад, дар дигар районҳо панҷ баробар фонда мекунад мегӯянд.

Сатинҳои ҳеҷ кас нагирифтаро мудирӣ хоҷагӣ «ба зӯр» ба ҳамин кас фурухта тамоми карда будааст-дия,— гуфт Эргаш.

— Чоран ӯро ҳам мебинем,— гуфт Сафарғулом...

Пионерон пахтаҳои пошхӯрдари ғундошта ба қанорҳо ҷой карданд, камбағалон пахтаҳои дар кӯрпахо андохташударо бо абраву астараш бардоштанд.

ҳаллоҷӣ ва чарху дукхоро ҳам аз чуқурӣ бароварданд..

Вақте ки камбағалон аз ҳавлӣ баромадан гирифтанд, Сафарғулом рӯяшро ба пушти худ гардонда ба бой нигоҳ карда:

— Хайр, амак, саломат бошед; баъд аз ин ҳам пахтаҳоро аз ҳаллоҷӣ гузаронида монед, то ки завод ташвиш накашад,—гуфт пичингзанон ва чашмаш ба Нормурод, ки ҳанӯз дар зерн девор нишаста буд, афтада:

— Ҳа, ту чаро намеоӣ?—гуфта пурсид.

— Ман инвалид шудаам, роҳ рафта наметавонам; маро бардошта баретон,— гуфт дар ҷавоб Нормурод.

— Барои чӣ ва чӣ гуна инвалид шудӣ?— гӯён Сафарғулом аз роҳи худ баргашта ба пеши Нормурод рафт. Дигарон ҳам аз роҳ бозистоданд.

— Дар вақти ба чуқурӣ афтаданашон пояшон ба як чиз бархӯрда хуншор шудааст,—гуфт сардастан пионерон Ҳасан Эргаш.

— Аввал ин ки,—гуфт Нормурод хашмигона,— ман нохост ба чуқурӣ наафтадам, балки барои ба даст даровардани ҳаллоҷиҳо ва чарху дукҳо, ки сабаби нобудии пахтаанд, худам ба чуқурӣ даромадам; дуйӯм ин ки поям ба як чиз расида танҳо хуншор шуда намондааст, балки сари дук аз як тарафи поям халида аз тарафи дигараш баромада тамоман аз кор баровардааст.

— Магар дар поят кафш набуд, ки дук халидааст?—гуфт Сафарғулом.

— Хайрият, ки кафшам аз поям пештар ба даруни чуқурӣ ғалтида будааст,— гуфт Нормурод,— вагарна он сӯроҳ мешуд, ки барои ямоқ қунонданаш як ду сӯм пул ҳам мерафт.

— Хайр, зарар надорад,— гуфт Эргаш,— ямоқи поят аз худаш мебарояд, худ ба худ ягон рӯз дуруст мешавад меравад, ба ин пулат ҳам харҷ намешавад.

— То дуруст шудани ин пой ман чӣ мехӯрам, барои ман паёки инвалидӣ таъин кардан даркор аст,— гуфт Нормурод.

— Паёки инвалидӣ чист?— гуфт Эргаш ҷиддиёна,— ман намефаҳмам.

— Дар сурате, ки ба Хӯчаназар, ки дар роҳи дуздидани моли колхоз як ангушташ тоб хӯрдааст, паёки инвалидӣ таъин мекардетон, ба ман, ки ба панҷохсолагиам нигоҳ накарда, дар қатори пионерон омада, дар вақти муборизаи муқобили зараррасонандагони пахта, маиб шудаам, чаро паёк таъин намекунетон?— гуфт Нормурод ҳам чиддиёна.

— Ба Хӯчаназар кӣ паёк таъин мекунем гуфтааст?— гуфт Эргаш хандида.

— Надонам, яке аз пионерон гуфт-ку!— гуфт Нормурод.

— Барои Хӯчаназар идораҳои татбиқкунандаи қонуни инқилобӣ, дар хонаи ахлоқдурӯсткунӣ паёки ҷинойтӣ таъин хоҳанд кард,— гуфт Ҳасан Эргаш.

Ҳама хандиданд.

Вакте ки Сафарғулом ба пеши Нормурод нишаста:

— Қанӣ чароҳататро бинам?— гӯён мехост рӯпокчаро аз пой ӯ кушояд:

— Вох, вох! Нарасед-э, бисъёр саҳт дард мекунад,— гӯён бо ду дасташ пой бастаашро маҳкам гирифт.

— Магар даррав мурда мондӣ?— гӯён Ғафур чилкрес ду дастӣ ӯро даст гирифта худаашро ба замин пахш кард.

Сафарғулом рӯпокчаро кушода дид, ки дар кафи пой ӯ ба қадри нӯги ҷав дук халида бошад ҳам, бозгашта баромадааст, дар аввал қадре хун рафта бошад ҳам, холо саҳт шуда мондааст, танҳо дар рӯпокча ва дар баъзе ҷоҳои по доғи хуни хушқида ҳаст.

Нормурод дид, ки рӯи фиребаш кушода шуд, худаашро ба шӯхӣ зада:

— Шумо большевиконро ҳеҷ фиреб дода намешудааст-э,— гӯён аз ҷояш хеста ба роҳ даромад ва дигарон ҳам хандида ба роҳ афтоданд.

Аммо Наврӯз бо Ҳамид, ҷӣ кор карданашонро надониста, ханӯз ҳам дар лаби чуқур рост меистоданд. Бой бошад, ба онҳо:

— Ҷӣ рост меистед, муфтхӯрон? Чуқуриро гӯронида рӯи ҳавлиро ҳамвор кунетон!— гӯён дашном дода хост, ки «алами Исоро аз Мусо гирад»...

Хасан Эргаш, ки аз маҷлис якҷони коммунистон, комсомолон ва фаъолони бепартиявни деха бо Фотима пахлу ба пахлу мебаромад, аз вай пурсид:

— Аз ин маҷлис чӣ гуна таассурот гирифтӣ?

— Маҷлис, ҳақиқатан маҷлис фаъолон шуд.— гуфт Фотима ва зоҳ дод:

— Нест кардани муштзӯрон ба сифати синф дар асоси коллективонии яксара, барпо кардани колхозн калон бо як кардани артельхон майда, ба оғилхон умумӣ чамъ кардани ҳайвоноти умумишуда ва ба бозон онҳо касони ҷавобгар мондан... ҳар кадоми ин масъалаҳо масъалаҳои зарур ва муҳимми имрӯза аст.

— Ва амал овардани шаш шартӣ таърихни рафиқ Сталин, барҳам додани баробарҳақдихи кулаки дар тақсими фонда, ба роҳ андохтани мусобикаи социалисти ва зарбдорӣ барин масъалаҳо-чӣ?— гуфта пурсид Хасан Эргаш ва худ ҷавоб дод:

— Ҳар кадоми инҳо масъалаҳоианд, ки колхозро аз ҷикати сиёсӣ, хоҷагӣ ва ташкилӣ мустаҳкам мекунад.

Баъд аз он, ки ду ҷавон як чанд қадам монда ба сари дуруҳа расиданд, Фотима:

— Хайр, хуш, бояд ту ба тарафи давлат мерафта бошӣ.— гуён дасташро ба тарафи Хасан Эргаш дароз кард.

Хасан Эргаш дастн гарми пурзӯри чандирмушакро, ки ба тарафи худаш дароз шуда буд, маҳкам гирифта:

— Аввал туро то хонаат бурда мемонам, пас аз он ба ҳавлии худ бармегардам.— гуфт.

Дар шаби торик, дар кӯҷи ҷилвати ором ин ду ҷавон дастн ҳамдигарро гирифта хомӯшона мерафтанд. Дастн Хасани бистисла дар дили Фотима, ки инҳун ҳамдах солашро нур карда буд, ки ҳисси ҳайратангезро пайдо карда, чӣ гуна, ки ўро аз гал задан болашита бошад, Хасан ҳам катиҷан муборизам ду ҷисро, ки дар дилан муборизам мекарданд, интибори бурда хомӯш мерафт.

Неҳоят ин хомӯшро Фотима:

— Ман суханҳои Шошмақуло хуш накардам,—
гӯён вайрон кард.

— Қадом суханашро?— Ҳасан пурсид.

— Ҳар як суханашро,— гуфт Фотима ва шарҳ дод:

— Аввал ин, ки—гуфт Фотима,— Шошмақул Содикро «кулак» гуфт. Содик чӣ тавр кулак шуда метавонад? Вай як колхозчини фаъол аст, ки аз деҳқонони миёнаҳол баромадааст. Ба амал овардани кормузди, барҳам додани баробарҳақдихии кулаки, мусобиқаи социалистӣ ва зарбдори барин тадбирҳо боз ҳам ӯро фаъолтар карданд. Ин гуна одамро, ки ягон вақт аз меҳнати касе фонда набурдааст, чӣ тавр «кулак» гуфта мешавад?

— Содикро «кулак» гуфтани Шошмақул сабаби дигар дорад,— гуфт Ҳасан.

— Чӣ гуна сабаб аст он?

— Ту ҳам медонӣ, ки Шошмақул тарафдори шаққан ҳамаи заминҳоро сад фониз пахта киштан буд. Содик бошад, «агар ҳамаи заминҳоро сад фониз пахта корем, ҳам замин аз кор мебарояд ва ҳам хайвонҳо бе ему алаф мемонанд» гуфта ба вай муқобил баромада буд. Шошмақул бар болон фикри худ саҳт истода буд. Содик ӯро «ту аз ҷупонӣ баромадай, деҳқониро намедонӣ» гуфта ранҷонда буд. Шошмақул дар ҷавоби ӯ «ман коммунист, ин сухани ту дар ҳақиқат як коммунист таҳқир аст» гӯён ба вай ҷаспида буд. Баъд аз он падарам ва Сафар амакам барин коммунистон Шошмақуло коҳиш карда ин ҷанҷолро пасанда карда буданд. Пас аз он бо директиваи партия усули киштардон ба амал омад, фикри Содик дуруст баромад ва гардани Шошмақул ҳам гардид. Ҳамин тавр бошад ҳам, ӯ ба муқобили Содик дар дилаш хусумат нигоҳ дошта гаштааст, дар болон ҳар кор ба риш ва саллаи ӯ меҷаспад ва аз он ҷумла имшаб ӯро «кулак» гуфт.

— Ин ҳаракати Шошмақул,— гуфт Фотима,— аз як тараф душмани шахсиест, ки ҳар корро вайрон мекунад, аз тарафи дигар, ба як колхозчини фаъоли аз деҳқонии миёнаҳол баромада кулак гуфта ҷаспидан аст, ки ин дар ҳақиқат ба оснӣ кулакони об сардодан аст; ва ҳол он ки ҳамин Шошмақул, ки ба Содик «ку-

лак» гуфта часпид, Урунбой қалъачиро як дараҷа та-
рафдорӣ карда гап зад.

— Ба ин сухани ӯ ҳеҷ кас гӯш намеандозад,—
гуфт Ҳасан ва илова кард:

— Агар дар тумани мо сад нафар кулак бошад,
якӯмаш Урунбой аст, агар як нафар бошад, як худӣ
ӯст.

Фотима, ки аз ин сухани Ҳасан Эргаш қадре рӯҳ
гирифта, дасти ӯро маҳкамтар фишурда буд:

— Духтари ӯ чӣ? — гуфта пурсид.

— Ман духтари ӯро,— гуфт Ҳасан баъд аз қадре
фикр карда истодан,— «кулак» гуфта наметавонам...

Бо шунидани ин сухан дасти Фотима суст шуд ва
қариб буд, ки дасти Ҳасанро сардиҳад. Аммо Ҳасан,
дар ҳолати, ки дасти ӯро саҳт мефишурд, давом намуд:

— Фотима! — гуфт ӯ,— дар вақте ки ту дар қаққи
як кас як ҳукм мебарорӣ, ба ҳиссиёти худат фирефта
нашав. Ман медонам, ки ин сухани ман ба ту намефо-
рад, лекин ман «ба ту фораҷ ояд» гуфта аз ҳақиқат
гузашта наметавонам. Дар дунё бисёр воқеаҳо ҳаст,
ки...

— Бас аст фалсафафурӯшӣ,— гӯён Фотима сухани
Ҳасанро бӯрид, ва:

— Суханро кӯтоҳ карда зудтар ҳамон ҳақиқатро
гӯй! — гуфт.

— Ҳақиқат ҳамин аст, ки,— гуфт Ҳасан,— Урунбой
қалъачӣ кулак, савдогар, судхӯр ва аз ҳар ҷиҳат
душмани синфист; аммо духтари ӯ — Қутбия кулак
нест.

— Аъзон оилаи кулак магар кулак намешавад?

— Аъзон оилаи кулак ба шарте кулак мешавад,
ки бо вай дар як ҷо бошад, дар таъминоти ӯ зин-
дагӣ кунад ва дар таъсири ӯ бошад. Ва ҳол он ки
Қутбия кайҳост, ки аз падару модари худ ҷудо шу-
дааст, бо ҳамроҳии як зани беваи меҳнаткаш, ки
ҳолаш аст, зиндагонӣ мекунад ва дар мактабҳои
шӯроӣ меҳонад.

— Магар гумон мекуни, ки ӯ ба сабаби истиқомат
карданиш бо ҳолаш ва хонданиш дар мактабҳои шӯ-
роӣ аз таъсири падару модараш ҳалос шудааст? —
гуфт Фотима.

— Ман гумон мекунам, ки ӯ аз таъсири падару модараш халос шудааст,— гуфт Ҳасан.

— Бо кадом далел ту ҳамин тавр гумон мекуни?

— Далелаш ин аст, — гуфт Ҳасан,— ӯ рӯйкушода мегардад. Агар вай дар таъсири падару модараш мебуд, фарангии худро намертарофт ва Ӯрунбой ҳам, ки шавҳарони занони фаранчипартофтаре игво карда ба онҳо хучум кунонда гаштааст, намегузошт, ки духтари худаш рӯйкушода гардад.

— Ин кори ӯ, мабодо барои ба дом афтодани ягон аъзон комсомол набошад?

— Ана барои ҳамин аст, ки ту ба ҳиссиёти худ фирефта мешавӣ мегӯям,— гуфт Ҳасан бо оҳанги қадре голибона ва давом кард:

— Якдигарро дӯст доштани ду ҷавон, ё ин ки дар фикри бо ҳам зиндагоникунӣ афтодани ду ҷавон —магар ба домафти, ё ин ки ба домафтонӣ аст?.. Як духтари кулак, ки аз таъсири падару модараш баромадааст, магар рафта ба писари ягон кулак расад?.. Қадом аъзон комсомол будааст, ки вичдони комсомолни худро фурӯхта ба доми як кулакдухтар меафтадааст?..

— Мебахшӣ,— гуфт Фотима бо хунсардӣ,—ту сухани маро нафаҳмидӣ; ман суханхон «ба домафти» ва «фурӯхташавӣ»-ро дар маъноҳои ҷудогона кор мефармоям, ту бошӣ, ба ҳар дуи ин сухан як маъно дода шӯриш мекуни...

Фотима, ки дар пешни ҳавлии худ омада буд, дасташро, ки то ҳол дар дасти Ҳасан буд, кашида гирифта:

— Баъд аз ин, дар байни ману ту бояд дар ин бора ҳеч гуфту гузор нашавад,— гӯён ба ҳавлии худ даромада рафт...

* * *

Ҳасан Эргаш, ки пас аз ба хонаи худ даромадани Фотима, дар кӯча танҳо монда буд, худро дар зерин бори гароне ҳис мекард. Ба саволхое, ки:

— «Ба хонаи худ рафта бихобам ё ин ки ба чойхонаи сурх рафта ба вай вохӯрам?» — гӯён худ ба худ меод, дар дили худ ҷавоби равшане ёфта наметавонист...

Ҳасан Эргашро, ки дилаш танг шуда ба кафидан наздик расида буд, кӯчаҳои хурд ва қачу қилеби деҳа тангӣ мекард; ӯ гиребони куртаашро кушода сари синаашро яла карда бошад ҳам, дилаш кушода нашуд. Ӯ аз пушти ҳавлии Фотима, ки дар як гӯшаи деҳа буд, гузашта ба ёбон баромад...

Ҳавои соф ва серуни ёбон, бӯи хуши шукуфаҳои зардолу, ки ба шукуфтани сар карда буданд, дили танг шуда рафтаистодаи ӯро қадре кушоданд, шуши бо ҳавои тоза чоғирифтаи ӯ барои нафас рост кардани ӯ роҳ дод. Ӯ барои дар бораи тақдири худ фикр карда ба як қарор омадан дар худ як қувват хис кард. Ӯ дар зери як дарахти гучум, ки дар ёбони фароҳи нимторик монанди чодирӣ сиёҳ менамуд, нишаста ва ба танан он дарахт такья карда дар андеша фуру рафт:

«— Хуб,— гуфт ӯ худ ба худ,— аввал фикр карда бинам, ки Фотима аз ин қорӣ ман ба қорозӣ шудан ҳақ дорад, ё не?».

— «Ҳақ дорад» — гуён ба ин саволи худ ҷавоб дод ӯ,— «зеро ӯ ба ман дил бастааст ва дар дили худ бо ман зиндагӣ карданро муқаррар кардааст, ақнуи ки ба тарафи дигар майлон кардани маро мебинад, месӯзад, рашк мекунад...»

Ҳасан Эргаш, пас аз он, ки дар сӯхтан ва рашк бурдан ба Фотима ҳақ дод, дар ҳаққи худ фикр карда рафт:

— «Аммо ман Фотимаро як ҳамқорӣ худ, рафиқи қорӣ хурсолагиам доништа дӯст дошта омада бошам ҳам, бо ӯ зиндагӣ мекунам гуфта ба як қарор наёмадам. Дуруст аст, ки фикри бо ӯ зиндагиқунӣ мисли як фикр гоҳо аз дилам мегузашт; лекин ман ҳеҷ гоҳ ин фикрро на ба вай, на ба дигар касе изҳор накардам, зеро худам дар ин бора ба як қарори қатъӣ наёмада будам. Бинобар ин ман на аз рӯи қонун ва на аз рӯи вичдон ба Фотима ҳеҷ бастагӣ надорам».

Ҳасан Эргаш, баъд аз он, ки бо ҳамин тавр муҳокимаҳои дарунӣ худро аз дасти Фотима ҳалос кард, дар бораи Қутбия ба фикр даромад:

— «Қутбия маро аз ҳад зиёд дӯст доштааст, муҳаббатӣ ӯ дар дили ман ҳам оташи муҳаббатро шӯъ-

лавар кардааст; бо ҳам зиндагикунӣ бошад, як корест, ки ба муҳаббати дутарафа вобаста аст.»

Ҳасан Эргаш, баъд аз он ки муҳаббати дутарафаро исбот карда вайро асоси бо ҳам зиндагикунӣ қарор дод, дар бораи бо Қутбия зиндагикунии худ фикр ронд:

— «Акнун фикр карда бинам, ки аз зиндагикунии бо ӯ ба ман, ба маслаки ленинчигини ман бими зараре хаст, ё не?..»

Ҳасан Эргаш ба ин пурсиши худ баъд аз қадре андеша карда истодан ҷавоб дод:

— «Бими зарар нест! Зеро ман ӯро дӯст медошта бошам ҳам, ленинчигӣ ва комсомолини худро аз вай зиёдатар дӯст медорам. Агар ӯ баъд аз зиндагӣ сар кардани ман бо ӯ дар роҳи таъсир кардан ба мафкура ва маслаки ман ҳаракате нишон диҳад, ман дарҳол аз вай ҷудо мешавам ва дар маслаки худ содик мемонам...»

Ҳасан Эргаш, баъд аз он, ки бо ҳамин тавр муҳокима кардани дарунӣ, бо духтари кулак зиндагӣ кардани худро дуруст шумурд:

— «Аз ин гуна зиндагикунии ман ғайр аз қонеъ кардани муҳаббати худам ва хоҳиши дили худам, ягон манфиати дигар хаст ё не?..»—гӯён фикр карда рафт ба худ ба худ ҷавоб дод:

— «Хаст! Зеро ӯ маро дӯст доштааст, аз баҳри падару модари худ гузашта, ба ман дода шудааст. Агар ман бо ӯ зиндагӣ сар кунам, ӯро як колхозчини зарбдор ва як иштироккунандан фаъоли сохтмони социалистӣ карда тарбия хоҳам намуд; дар он сурат ман дар сохтмони социалистӣ боз як иштироккунандаро зиёд хоҳам кард...»

Яке аз ду ҳиссе, ки дар дили Ҳасан Эргаш мубориза мекарданд, ғолиб омад; ӯ рафта Қутбияро дида, ба ӯ ҷавоби қабули қатъиро додани шуда, ба роҳ даромад...

• • •

Ҳасан Эргаш аз ёбон ба деҳа даромада ба ҷойхонаи сурх наздик расид, дар ин вақт як снѐхне, ки ба девори ҷойхона пушт дода истода буд, ба ҳаракат

омад ва монанди шӯрапуштон, ки дар шаби торик дар кӯчаи хилват пеши роҳи равандагонро гиранд, бо тазӣ ба миёнаи роҳ омада пеши Ҳасан Эргашро гирифт.

Ҳасан Эргаш бо дидани он сиёҳӣ «ба ҳуҷуми ягон душмани синфӣ вохӯрд» гуён дасташро ба киссааш андохта дастан таппончаашро гирифт; лекин бӯи хуши атре, ки ба димоғи ӯ расида буд, хиширрос задани куртае, ки аз шоҳини Бухоро ба тозагӣ дӯхта пӯшида шуда буд, ва дасти нармини нозук, ки ба сари синан кушодан ӯ расида буд, ӯро ба шах шуда мондан маҷбур кард.

Ин «сиёҳӣ» Кутбия буд.

— Ҳоло ҳам ту дар ҳамин ҷо будӣ-дӣ,— гуфт ба ӯ Ҳасан Эргаш, дар ҳолате, ки аз тапиши дил худ ба зӯр гап мезад.

— Дар ин шабе, ки маро зиндагӣ, ё марг, саодат, ё фалокат интизорӣ мебарад, ман ба кучо мерафтам?— гуфт Кутбия ва илова намуд:

— Барои тӯро дида ҷавоби дилхоҳ гирифтӣ, ё ҷавоби рад гирифта раҳи рост ба мазор рафтаи тайёр шуда истода будам.

— Ба мазор падару модарат равад, душманҳои синфӣ раванд; аммо ту, ки аз сидқи дил ба мо дода шудай, ҳақ дорӣ, ки дар гулистони ҳаёти социалистӣ зиндагонӣ намой.

Дастӣ нармини Кутбия, ки аз Ҳасан Эргаш ин гуна ҷавоби дилхоҳро шунида буд, синан ӯро молиш дода фуромала, ба зерӣ бағали ӯ даромад. Дастӣ Ҳасан Эргаш ҳам, ки барои баровардани таппонча ба киссааш рафта то ҳол дар он ҷо истода буд, аз он ҷо баромала ба дастӣ Кутбия ҷавоб дод — дастӣ ӯ ҳам ба миёни Кутбия дароз шуда рафт. Дар ҳамин ҳол Ҳасан ба вай:

— Равон шав, ягон кас омада намонад,— гуён ӯро гирифта бо торикӣ зерӣ катори дарахтони сершоҳ, бо роҳи омадагаш ба тарафи ёбон бурд.

Ду ҷавон, ки паҳлу ба паҳлу икдигар дода даст-кешонро аз миёни икдигар гузаронида буданд, забони дар даҳонашон бударо аз ҳаракат боздошта, бо забони дилхошон бо икдигар гуфтутузур карда мерафтанд. Баъд аз панҷ дақиқа индо дар зерӣ дарахти гу-

чум, ки тақдири Ҳасан Эргашро ҳал карда буд, хомӯш нишаста буданд.

— Ту маро дар чойхона интизор бурда истоданӣ будӣ, чаро дар кӯча баромада истодӣ?— гуён Ҳасан Эргаш ин хомӯширо вайрон кард.

— Ман то тамом шудани маҷлиси шумоён дар чойхона будам; вақте ки чойхона бо одамоне, ки аз маҷлис баромада омада буданд, пур шудан гирифт, бо ту дар ягон ҷон хилват вохӯрам гуфта ба кӯча баромадам. Ту ба зудӣ наёмадӣ, ман бошам, дар тағи девор мисли сурати девор шуда беҳаракат мондам,— гуфт Кутбия дар ҷавоб ва худааш пурсид:

— Ту чаро ин қадар дер мондӣ?

— Вақте ки ман аз маҷлис мебаромадам,— гуфт Ҳасан,— Фотима ҳам ҳамроҳи ман баромад. Дар ин гуна вақте ки душманони синфӣ ба фаъолият даромадаанд, дар шаби торик, дар кӯчаи хилват ўро танҳо фиристодан муносиб набуд. Бинобар ин ўро то хонаи худааш бурда монда баргаштам.

— То ҳол ту аз Фотима дил нақанда будӣ-дия,— гуфт Кутбия бо оҳанги ишвабозона.

— Ман,— гуфт Ҳасан,— ба вай дил набастаам, ки дил қанданам лозим ояд.

— Ҳар кас туро «Фотимаро дўст медорад» ме-гуфт-ку?

— Дуруст аст, ки,— гуфт Ҳасан,— ман ўро дўст медорам, лекин ўро як ҳамкори худ ва ҳаммаслаки худ гуфта дўст медорам. Дар вақте ки аз дастам ояд ва лозим шавад, ба вай ёрмандӣ ҳам мекунам. Аммо бо вай хонадор шуданро ҳеҷ гоҳ қарор надодаам.

— Ман ўро хуш намекунам,— гуфт Кутбия бо оҳанги норозиёна.

— Зеро ту,— гуфт Ҳасан бо ҷиддият,— кулакдухтар ва мешанкаӣ, ў бошад, духтари меҳнат ва комсомолка аст; холо дар миёнаи ту ва ў роҳи дарозе ҳаст. Ҳар вақт, ки ту дар зери тарбияи ман даромада ба меҳнат одат кунӣ ва одатҳои мешаниро аз худат шуста партой, дар он вақт медонӣ, ки Фотима ҷӣ гуна духтар будааст ва ўро дўст ҳам медорӣ...

— Хуб,— гуфт Кутбия бо оҳанги маъюсона,— оқибат ба ман ҷӣ тавр ҷавоб доданӣ шудӣ?

Ҳасан Эргаш дар ҷавоби ин пурсиши Қутбия бисъ-
ёр муқаддима карда наистода:

— Бо ту зиндагӣ карданро муқаррар кардам; ле-
кин шартхоеро, ки пештар ба ту гуфта будам, боз так-
рор мекунам,— гуфт.

— Чӣ гуна шартҳо буданд онҳо?— гуфта Қутбия
шодмонона пурсид.

— Алоқаатро бо падару модарат бояд ҳамешагӣ
биканӣ, онҳоро тамоман фаромӯш кунӣ, ин як; дар вақ-
те ки лозим ояд, дар пеши коллектив сирҳои падару
модаратро кушода медихӣ, ин ду; шарти сейӯм ин аст,
ки ту одатҳои мешанин худатро барҳам дода ба ман як
рафиқи кор ва меҳнат мешавӣ.

— Ҳасанҷони ман,— гӯён Қутбия дасти худро ишва-
крона ба гардани ӯ дароз карда давом намуд:

— Ман барои ту, барои ин чашму абруи снӯхи ту,
барои ин рӯи чу мохи ту, барои ин дасту бозуи таво-
нонӣ ту, барои ин суханҳои қатъию буррои ту тайёр
ҳастам, ки худамро дар як деги ҷӯшон, дар оташи сӯ-
зон, дар кӯран тафсон, дар даръёи хурӯшон андозам.
Ин шартҳои ту ба ман аз ҳамаи ин корҳо осонтар
аст...

Дастӣ нозуки борики нармини Қутбия, ки ба гарда-
ни Ҳасан печида буд, ӯро бо зӯрии занҷири ғафси оҳа-
нин ба тарафи худ мекашид.

Ҳасан, ки аз ҳолати худдорӣ баромада буд, ҳамаи
ғайрати охирини худро гун карда:

— Ҳоло сар дех, хар кор, ки бошад, фардошаб,
баъди аз рӯйхат гузаштан мешавад,— гуфт.

— Пеш аз кашидани оши тайёршуда намаки оиро
чашида дидан даркор аст,— гӯён лабҳои тунуки Қут-
бия рафта ба даҳони Ҳасан часпид...

Ҳасан ҳам ихтиёрашро аз даст дода:

— «Як мешанкаро ба тарафи сохтмони социалис-
тӣ кашидам» — гӯён худ ба худ хурсандӣ мекард...

ХИ

Дар ёбони колхоз ҳаракати аз ҳад зиёд сар шуда
буд; ҳамаи колхозчиён зану марду писару духтар, то
ҷавонони наврас ба бригадаҳо тақсим ёфта ба қитъа-

хо паҳн шуда буданд; ҳар як бригада ба як қитъа баста шуда, ба ҳаман қорхон он қитъа ҷавобгариро ба гардани худ гирифта буд; ҳар як бригада қитъаи ба дасти худаи супоридашударо монанди рӯйдариҷаи пешии хона вачаб ба вачаб қор мекард; ҳар як бригадир аз бригадаи худ ва ҷои қори он мисли командирони майдони ҷанг хабардор буд.

Чунон ки қолхозҳо бо якдигар мусобиқаи социалистӣ баста буданд, инчунин бригадаҳо бо бригадаҳо ва ҳам дар даруни бригадаҳо қолхозчиёни ҷудогона бо якдигар мусобиқаи социалистӣ баста ба қор даромада буданд; зарбдорон дар муборизае, ки барои бурдани мусобиқаи социалистӣ мерафт, мавқеи халқунандагиро гирифта қор мекарданд.

Тракторҳои, ки дар ёбон паҳн шуда буданд, монанди паровозҳои, ки дар истгоҳҳои роҳи оҳан дар манёвранд, ғурӯс зада ҳаракат мекарданд. Ҳаво соф ва шаффоф буд; бодии форами баҳорин сабуқ мезавид; бӯи хуши сабзаҳои навхез, шукуфаҳои навшукӯфта ва баргҳои навсабзда бо бӯи форами, ки аз замин пурнами трактор қафндапартофта мебаромад, омехта шушро покиза ва димоғҳоро тоза карда дилҳоро пурмасаррат ва баданҳоро пурқувват мекард.

Дудҳои, ки аз оташхонаи трактор мебаромаданд, монанди моҳичаҳои ҳокистарранг, ки дар баҳри васеи шаффоф сайр карда гарданд, дар ҳавои соф шино мекарданд.

Гунҷишҳои ҷирикҳои мезаданд, қарроқҳо қур-қур мекарданд, мусичагон ва ғоҳтагон қу-қу меғуфтанд, зогон ва зогчагон аз қиштҳои нав қишташуда барои худ дон мекофтанд, мӯрчагон хӯроқвории бо оби борон таршудан худро аз хонаҳои бароварда шамоли меоданд... Хулоса ҳар як ҷиз дар ҳаракат бул. Ин қол дар маъракаи қиштқори баҳорин соли 1933 буд.

• • •

Заминҳои майдан пасту баландеро, ки аз якҷаҳаҷаҳои мерос монда буд, имсол бори аввал буд, ки бо трактор ронда рошҳои баланд ва ҷуйчаҳои қачу қилеби дар байниҳои бударо вайрон карда якҷаҳаҷаи ин гуна

заминчаҳоро ба якдигарашон ҳамроҳ намуда, заминҳои калони машингард гардонда буданд.

Дар ин заминҳо, барои рошҳо ва ҷӯйҳошонро тахт намуда, пастӣ ва баландиҳошонро ҳамвор карда обдавҳошонро барои обдиҳӣ мувофиқ гардондан як тӯда колхозчиён бо каланду ғалтак кор мекарданд.

— Пролетарҳои СССР, ки трактор сохта ба мо фиристода моро ва ҳайвонҳои кориамонро аз меҳнатҳои саҳт халос карданд, агар, барои замин ҳамворкунии ҳам ягон машина сохта мефиристоданд, кори мо боз ҳам сабуктар мешуд,— гуфт яке аз он колхозчиён.

— Кӣ медонист, ки,— гуфт дигаре аз он колхозчиён дар ҷавоби колхозчини аввалӣ— трактор ном як машина мебарояд, он кореро, ки бо як ҷуфт барзгов дар даҳ рӯз карда намешавад, дар як рӯз мекунад. Қоргароне, ки ана ҳамин гуна машинаро бароварданд, аҷаб нест, ки машинаеро ҳам, ки ту фикр кардаӣ, сохта бароранд.

— Хубии трактор,— гуфт дигаре,— танҳо дар ин нест, ки он бисъёр корро дар вақти кам мекунад; ғайр аз ин, боз хосиятҳои дигар ҳам дорад, ки он заминро бисъёр чуқур меронад ва чаппа карда мепартояд.

— Заминро чуқур кофта чаппа карда партофтаи ҷӣ фоида дорад?— гуфт як кас, ки ришашро тарошида, мӯйлабашро баланд монда бурутҳоиашро тоб дода, тюржуркаву брюк пӯшида гирифта буд.

— Дар заминне, ки,— гуфт он колхозчиӣ,— чуқур ронда шуда бошад, решаҳои ғӯзапоя ба дараҷан даркорӣ паҳн мешавад, ва чуқур меравад; дар чаппа гардондани замин бошад, гиёҳҳои бегонае, ки аз соли гузашта мондаанд, дар зери замин афтода мепӯсанд; ба сабаби пӯсиши инҳо аз як тараф замин аз гиёҳҳои бегона покиза шавад, аз тарафи дигар он гиёҳҳои пӯсида пору шуда заминро зӯр мекунанд; ҳамаи инҳо ба зиёд шудани ҳосил сабаб мешаванд.

— Дар хубии трактор ва машинаҳои дигари хоҷагии қишлоқ ҳеч шакку шубҳае нест,— гуфт як колхозчиӣ дигар.

— Лекин сеялка ба як пул намеарзидааст,— гуфт колхозчини риштарошида ва эзоҳ дод:

— Ман порсол бо машина кор карданро ҳавас

карда, сеялкарро омӯхта будам; бо вай чанд гектар замиро киштам. Аммо он замиро ба хубӣ тухм надоданд, ниҳоли ғӯза дар онҳо бисъёр холибех баромад. Дар ин кор маро айбдор кардан хошанд; ҳар чӣ ба воситаи Шошмақул акем халос шудам. Пас аз он машинаро партофта ба каланд часпидам.

— Ту хато мекуни, — гуфт ба ӯ як колхозчӣ ва эзоҳ кард:

— Ҳеч гоҳ кишти дастӣ ба кишти сеялкагӣ баробарӣ карда наметавонад; дар кишти дастӣ ҳеч гоҳ тухм дар ҳама ҷо баробар ва якзайл намеафтад, дар як ҷо ғӯлӣ афтад, дар ҷои дигар холи меафтад. Каланд кардани пахтае, ки дастӣ кишта шудааст, низ душвор аст; дар вай культиватор кор фармуда намешавад. Дар кишти сеялкагӣ, азбаски тухм дар ҳама ҷо баробар ва бо дурии муайян раҷча кашидагӣ барин шуда меафтад, каланд кардани он ва машина кор фармудан дар даруни он осон мегардад.

— Агар машина ва трактор бисъёр шавад, киштзорҳои колхоз чунон ки Сиярқул акем гуфта буд, ранги фабрика ва заводи мегирад, — гуфт як колхозчин дигар ва ҳикоя сар кард:

— Як вақт, — гуфт ӯ, — ман бо Сиярқул акем рафта заводи пахтаро тамошо карда будам дар он ҷо ҳама кор бо машина карда мешавад, коргарон танҳо аз он машинаҳо хабардорӣ мекунанд, пахта ва ғӯзаро ба даҳони чин-машина медахад, кокула ва пунбадонро машина мекашонанд, пахтаро машина тоза мекунад, пахтаи тозашударо ба прессхона машина мебаранд, тойро машина мебандад ва ҳоказо... Дар киштзоре ҳам, ки корҳо машинонида шуда бошанд, трактор замин меронад, дандона мола мекунад, сеялка мекорад, культиватор хишова мекунад ва замиро нарм мегардонад; дар замонҳои охир барои чинак ҳам машина баромадааст мегӯянд. Дар ин сурат дар миёнаи завод ва киштзор чӣ фарқ меконанд?

— Дар киштзорҳо паҳн шудани машина ва трактор ҳосилотро зиёд карда ба «колхозии большевикӣ шудани колхозҳо ва осудаҳои гардидани колхозчинӣ» сабаб гардид, — гуфт як колхозчӣ.

— Албатта, — гуфт Шоҳназар, — роҳбари партиаи

мо рафиқ Сталин, ки шиори «ҳар як колхозро колхозии большевикӣ ва ҳар як колхозчиро осудаҳол кардан» ро ба майдон андохт, «бояд корҳои хоҷагии қишлоқ машинонида шавад», гуфта барои ба амал овардани он шиор замина ҳам тайёр кард.

— Ба кор даровардани занонро намегӯӣ? — гуфт як колхозчӣ тӯдан занонро, ки аз лаби ҷӯӣ бо занбарҳо хокнури мекашонданд, нишон дода ва илова кард:

— Онҳо, чунон ки мӯрчагон аз хирманҳо дона кашонанд, қатор шуда боғайрат кор мекунанд. Дар замони гузашта онҳо ғайр аз дегу табақ ва дарзу дӯз кори дигареро намедонистанд.

— Зани ман боз як корро медонист, — гуфт Нормурод, ки нос кашида, дам гирифта нишаста буд.

— Чӣ корро? — як колхозчӣ пурсид.

— Агар ба худаш ягон чиз даркор шавад ва ман гирифта надихам, як қисм аз хӯрокворнеро, ки ман ба зӯр ёфта меомадам, дуздида фурухта он чизро мехарид. Дар болон ҳамин тавр корҳо борҳо аз ман шаллоқ ҳам хӯрдааст. Баъд аз колхозӣ, порсол бинам, дар ҳолате, ки ман дар як сол яксаду панҷоҳ рӯзи меҳнат кор карда будам, ӯ дусад рӯзи меҳнат кор кардааст. Ғайр аз пӯшокворӣ ва орзуву ҳаваси худаш як қисми камбудихон рӯзгорро ҳам пур карда кори маро хеле сабук кард.

— Акиун ба гардани шумо танҳо нафақаи шабонаи ӯ мондааст-дия,—гуфт як колхозчӣ ба Нормурод шӯҳӣ карда.

— Ман кайҳост, ки аз нафақаи шабонаи ӯ ҳам ҳалос шудаам, — гуфт Нормурод.

— Агар шумо ҳамин тавр нос кашида ва кор накарда нишинед, имсол нафақаи рӯзонаи шуморо ҳам занатон медихад, — гуфт Шохназар.

— Ман имрӯз хоҳ кор кунам ва хоҳ кор накунам, баробар аст,— гуфт Нормурод.— зеро мо ҳашт нафар шуда ин корро гирифтаем, ман кор накунам ҳам, кор ба тамоми наздик расид.

— Лекин,—гуфт ҷавони риштарошида, ки заминҳои ҳамворшударо дубора аз ин сӯ ба он сӯ бо ғалтак хок кашонда ҳамвор карда омада, дам гирифта ни-

шаста буд,—«занонро озод мекунем» гуфта онхоро «мисли канизон» ба кор кардан маҷбур кардетонд.

— Ту ришатро тарошида, бурутатро тофта, либосҳои кӯтоҳ пӯшида номи «Ҳамдам-Фӯрмагиро»¹²⁹ бардошта гашта бошӣ ҳам, ягон пула илм надоштаӣ,— гуфт Шохназар ба ҷавони риштарошида ва илова кард:

— Маънои озодии занон дар мамлакатҳои капиталистӣ дигар асту дар мамлақати социалистии мо дигар аст. Озодии занон дар он ҷоҳо ғайр аз занонро қурбони кайфу сафои мардон кардан маънои дигаре надорад; дар он ҷоҳо занон дар асорати иқтисодӣ ҳастанд ва бо маҷбуркунии эҳтиёҷ ба гирифтӣ шудани ба ҳар гуна фалокат маҳкуманд. Аммо дар мо озодии занон, озодии иқтисодӣ ва меҳнати онҳо аст. Занони моро иштирок карданашон ба меҳнати социалистӣ ба озодии ҳақиқӣ — ба озодии иқтисодӣ баровард.

— Мисоли ин, — гуфт Нормурод,— аз дуздӣ ҳалос шудани зани ман ва ба ин восита аз шаллоқи ман ҳалос шудани он аст.

— Дуруст, — гуфт Шохназар ва илова кард:

— Ба ин, зани хурди Хӯҷаназар — Ҳадича ҳам мисол шуда метавонад: Ҳадича дар дасти Хӯҷаназар мисли як канизаки зархарид кор мекард, бо вучуди ин танаш як либоси дурустро намедид, гӯшаш аз дашном ором намегирифт ва баданаш аз шаллоқ ҳалосӣ надошт. Баъд аз он, ки Ҳадича аз дасти Хӯҷаназар ҳалос шуд, як колхозчини зарбдор гардида, худро ба майдон андохт; порсол дусаду панҷоҳ рӯзи меҳнат кор кард, барон ҳудаш як ҳавлӣ ҳам сохта гирифт.

— Ҳадича як кори ғалатӣ кард, — гуфт як колхозчӣ.

— Чӣ кор? — Шохназар пурсид.

— Эрназар, ки ба сабаби танбалнаш аз колхоз ронда шуда буд, дар сари Ҳадича рӯмоли фарангӣ, дар танаш камзули бахмал, дар пояш батинкаи локиро ва хусусан дусаду панҷоҳ рӯзи меҳнат кор кардани ӯро, ки ба ин қадар созу бози ӯ сабаб шудааст, дидааст, ӯро ба худ зан кардани шуда, ба ӯ кас фиристо-

дааст. Хадича ба миёнарав гуфтааст, ки «ман чӣ будани меҳнати колхоз ва озодии ҳақиқиро акнун фаҳмидам; агар ман хона карданӣ шавам, хоста гирифтани ягон колхозчӣ пешқадами ба худам муносибро худам медонам. Ба Эрназари танбал гӯед, ки ӯ ба тарафи ман қадам намонад, ман аз он гуна одам безорам».

— Ин тавр бошад, ман аз ҳамин рӯз сар карда зарбдор мешавам, — гуфт Нормурод.

— Магар барои хонадор шудан бо Хадича? — гуфт ба ӯ Шохназар.

— Албатта, — гуфт Нормурод, — як зани ҷавонро, ки дар як сол дусаду панҷоҳ рӯзи меҳнат кор мекунад, дили кӣ наметалабад?

— Ӯ чаро ба шумо барин як одами пир расад? — гуфт ба Нормурод як колхозчӣ.

— Ман чӣ тавр пир шудаам? — гуфт Нормурод бо чиддият ва илова кард:

— Як кас, ки дар панҷоҳсолагиаш пионер шудааст, агар дар панҷоҳу сесолагиаш домод шавад, магар пирӣ мекунад? Хусусан ман, ки аз бозе, ки аз нафақаи шабонаи занам халос шудаам, аз як ҷавони мучаррад ҳеч фарқ надорам.

— Шумо аз ҳамин рӯз сар карда зарбдор шавед, ман ҳам аз ҳамин рӯз сар карда ба шумо лақаби «домоди панҷоҳу сесолаи мучаррадро» медиҳам, — гуфт ба ӯ Шохназар шӯхикунон.

— Ин тавр бошад, ман аз ҳамин вақт сар карда зарбдор шудам, — гӯён Нормурод аз ҷояш хеста каланд задан гирифт... аммо:

— Ака Нормурод, монда нашавед! Магар омадани моро дида кор сар кардед? — гӯён садое, ки баромад, ӯро дарҳол аз кор боздошт.

— Рафиқ Иӯлдошев, дастӣ шумо якта бошад ҳам, чашматон чорта будааст-дия, чӣ тавр аз дур дидед, ки ман кор накарда нишастаам, — гӯён Нормурод каланди ба замин задаашро набардошта боз ба ҷояш нишаст ва илова кард:

— Ман қорамро тамои карда дам гирифта нишаста будам...

Раиси шӯрои ҳосилот, ки ҳамроҳи Иӯлдошев ома-

да буд, ба замин дузону нишаста сарашро бар рӯи замин ҳам карда, ба чор тараф чашм андохт, ва:

— Ин корро қабул кардан мумкин нест, — гӯён аз ҷояш хест.

— Чаро қабул кардан мумкин нест? — гуфт ба вай Ҳамдам-Фӯрма, ки рангаш қадре парида буд.

— Барои ин ки, — гуфт раиси шӯрои ҳосилот, — замин ҳамвор нашудааст.

Йӯлдошев ҳам ба замин дузону нишаста ба ҳар тараф нигоҳ карда, сухани раиси шӯрои ҳосилотро тасдиқ намуда эзоҳ дод:

— Шумоён ба ҷои ин, ки баландихоро ба пастӣ гардонда замиро ҳамвор кунед, баландихоро аз қадри даркорӣ паст ва пастихоро баланд карда фиристодаедон...

Раиси шӯрои ҳосилот акт навиштан гирифт. Нормурод, ки брак шудани корро дид, оташии шуда ба Ҳамдам-Фӯрма нигоҳ карда:

— Ту корро вайрон карда истодаӣ нагуфтам? Ту ҳамвор кардани ришу бурутатро хуб донӣ ҳам, замин ҳамворкуниро ҳеч намедонӣ, — гуфт.

— У вайрон карда бошад, шумо дуруст мекардед намешуд? — гуфт Йӯлдошев ба Нормурод.

— Ман дуруст кардан ҳостам, аммо ӯ ба гап гӯш надод, маҳмаддоноӣ кард, «агар дар пода як гӯсолаи дарунрав бошад, ҳамаи говонро меолонад» мегуфтанд, ки рост будааст. Ба касофати як вайронкор ҳам кори якрӯзаамо нобуд шуд, ҳам бадном шудем.

— Шумо ҳеч кор накарда будед, ки он коратон нобуд шавад, — гуфт як колхозчӣ ба Нормурод хандида.

— Ман вайрон шудани ин корро аз аввал фаҳмида будам, бинобар ин қасдан кор накардам. Чаро ман кор карда кори худро муфт мефиристодам. Ба хузур дам гирифта нишастам-дия...

Акт навишта шуд, раиси шӯрои ҳосилот бо раиси колхоз — Йӯлдошев дар он акт даст монданд. Бригадир ҳам, ки ба тарафи дигари китъа рафта буд, ба болон кор расида омада, он актро дуруст ёфта дар вай даст монд ва гуфт:

— Аз ин чихат ман ҳам айбдорам. Вақте ки ман наряди ин корро гирифта овардам, бояд ки корро ба инҳо тақсим карда дода, дар байни худшошон мусобикаи социалистӣ мебандондам. Дар он вақт ҳам кор пеш мерафт, ҳам пухта мешуд.

— Дар он вақт ман ҳам дам гирифта наништаста кор мекардам, — гуфт Нормурод.

— Холо ҳам ҳамин тавр кардан даркор аст, — гуфт Иӯлдошев.

Бригадир кори заминҳамворкуниро ба коркунон тақсим карда дода, фармуд, ки аз сари нав кор кунанд ва ба онҳо маслиҳат дод, ки якдигарашонро ба мусобика ҷеғ зананд...

Мусобика эълон шуд, Нормурод ҳам «чон равад— равад, номус наравад» гӯён ба кор даромад. Лекин ӯ пас аз ҳар ғалтакро пур кардан, ё панҷ-шаш каланд задан маҷбур мешуд, ки қоматашро рост гирифта миёнашро бо дасти худ молад...

Аммо Ҳамдам-Фӯрма, ки дар паҳлун ӯ кор карда мерафт, ба ёрии ӯ расид, кори ӯро ҳам баробари кори худ гирифта бурда ба ӯ:

— Нормурод ака!— гуфт, — шумо маро «корро вайрон кардӣ» гуфта қоҳиш кардед; лекин агар шумо ба ман корро ёд дода истед, ман дуруст кор карда метавонам, ҳатто ба кори шумо ҳам ёрӣ мерасонам.

— Офарин, — гуфт ба ӯ Нормурод, — агар ҳамин тавр кунӣ, ту метавонӣ, ки як колхозчини кордон ва коркун шавӣ; вагарна туро «вайронкор» гуфта аз колхоз бароварда пеш мекунанд...

Бегоҳонӣ комиссияи қабул омада кори заминҳамворкунонро дуруст ёфта қабул карда гирифт. Қори Нормурод ва Ҳамдам-Фӯрмаро аз кори дигарон бехтар дониста, онҳоро бо «офарини» ҷудогона таъриф карда ҳам монд.

— Ин ҷавон-пири панҷоҳу сесолаи мучаррад, ки дар наздикӣ домод хоҳад шуд, на танҳо кори худашро гирифта бурд, балки ба Ҳамдам-Фӯрма барин як каси бетачриба кор ёд дода, ӯро ҳам як колхозчини кордон карда расонид, — гӯён Нормурод ба сари синааш бо нӯги панҷааш зада фахр мекард.

Ҳамдам-Фӯрма бошад, дар дили худ:

— «Агар аз ин пеш ришу бурутамро тарошида ба назари шошмакулҳо як «колхозчини фаъол» шуда бошам, имрӯз ба назари Нормурод барин як колхозчини софдил ҳам, ки аз камбағал баромадааст, як «колхозчини кордон» шуда гирифтам»,— гӯён хурсандӣ мекард.

ХШ

Ҳамдам-Фӯрма ба хубӣ фаъол шуда буд; назар ба гумони Нормурод ӯ аз он зарбае, ки дар рӯзи замин ҳамворкунӣ ба вай зада шуда буд, хусусан аз тарафи Нормурод дуруст карда шудани он корхое, ки ӯ вайрон карда буд, вай шармида ба ғайрат омадааст; ҳанӯз зарбдор нашуда бошад, ё ин ки ба дараҷае ки як бригадаро саришта карда тавонад, нарасида бошад ҳам, ба дараҷае, ки дар даруни бригада ба як гурӯҳ сар шуда як корро бурда тавонад, расида буд.

Назар ба қавли худи Ҳамдам-Фӯрма ҳам ба як колхозчини фаъол шудани ӯ суҳанҳои талх, лекин рости Нормурод сабаб шуда буд.

Ҳамдам-Фӯрма бо гурӯҳи худ дар як қӯе, ки кофтани он чӯро ба вай фармуда буданд, кор мекард. Нормурод гузарои роҳ шуда, ба он ҷо расида баъд аз он, ки қадре кори ӯро тамошо карда истод:

— Ҳамдам, — гуфт ба ӯ, — акнун одам шудагӣ барин менамой, ин коратро бисёр пухта кардай, офарин ба ту.

— Ман одам шуда бошам, — гуфт Ҳамдам-Фӯрма, — ин аз шарофати шумост; дашномҳои шумо, суҳанҳои талхи шумо, чунон ки гина-гина¹⁰⁰ ба вараҷа даво шавад, ба ман даво шуд, маро аз бемории нодонӣ ва танбалӣ халос кард. Ман аз шумо миннатдорам.

— Гап ин-дия, — гуфт Нормурод фаҳрида, — агар суҳани касеро, ки аз худат як курта пештар даррондааст, гӯш диҳӣ ва ба насихатҳои ӯ амал кунӣ, албатта, одам мешавӣ. Аз риш тарошида, мӯй шона карда, худро ораста гаштан ҳеҷ кор намебарояд; агар кори ба худат супурдари ораста кунӣ, аз ҳар кас «офарин» мешунавӣ ва музди меҳнатат ҳам зиёд мешавад.

Бояд шунида бошӣ, ки рафиқ Сталин ба ҳама кас баробар музд доданро манъ кардааст ва дар вақти музддиҳӣ сифати кор ва маҳорати коркун ба назар гирифта шавад гуфтааст.

Ҳамдам-Фӯрма ба Нормурод:

— Ҳамин тавр аст, ҳамин тавр аст, — гуён бо хурсандӣ ҷавоб дода бошад ҳам, аз суханони охиринаи ӯ як навъ аломати ғуссаро дар ҳудаш пай бурд ва барои пинҳон кардани ин аломат аз дигарон, ҷилави суханро ба тарафи дигар бурда гуфт:

— Қори худатон чӣ навъ рафта истодааст, ба қатори зарбдорони хуб гузашта, ба дараҷае, ки ба Хадича шавҳар шуда тавонед, хунар нишон дода тавонистед, ё не?

— Бад нест, — гуфт Нормурод дар ҷавоби ӯ бо ҷиддият, — нормаи ҳаррӯзаро барзиёд адо карда истодаам; сифати қорам ҳам дуруст аст, акнун устозамин ҳамворкунӣ шуда мондам. Қадом рӯз агротехник омада буд. Ӯ заминхоеро, ки дар зерин дастӣ ман ҳамвор карда шуда буданд, дида бисъёр хурсанд шуд, ва:

— Дар заминҳое, ки шумо ҳамвор кунондаед, як ҷазира ҳам об нобуд намешавад ва як поя ҳам ғӯза аз об намемонад, офарин, — гуфт.

— Гуфта мешавад, ки дар наздиқӣ домод мешавад, — гуфт Ҳамдам-Фӯрма ҳазломезона.

— Холо вақти домодиро муайян накардаам ва ризои Хадичаро ҳам нагирифтаам, — гуфт Нормурод ҷиддиёна ва илова кард:

— Лекин, бо вучуди ин ҷавонон маро «Нормурод ака», ё ин ки «Нормурод амак» нагуфта, «Нормурод-домод», ҳатто баъзе вақт «домодча» ҳам гуфта гаштаанд. Ба як одами пир номи «домодиро» додан ҳам ӯро ба дараҷае, ки домод шуда бошад, хурсанд мекунад, — гуфта Нормурод ҳамаро хандонд ва:

— Ҳар чӣ бошад, ғайратро аз даст надех-дия, — гуён ба роҳи худ рафт ва Ҳамдам-Фӯрма, ки аз таърифи Нормурод хурсанд шуда буд, дар дили худ «акнун кор кардан даркор аст» гуён:

— Ҳа, шобозҳо, ғайрат кунед-а, — гуфта гурӯхро

ба ғайрат овард ва худаш ҳам боғайрат каланд за-
дан гирифт...

Қўе, ки гурӯҳи Ҳамдам-Фўрма кофта истода буд,
аз ҷумлаи ҷӯи асосии колхоз буда, то ним километр
роҳ бо рӯде, ки худаш аз вай об мегирифт, ҳампах-
лу (мувозӣ) мерафт.

Пештар дар мобайни ин ҷӯй ва рӯд як роҳи аро-
багузар бошад ҳам, Ҳамдам-Фўрма он роҳро нодар-
корӣ шумурда, ҷӯйро ба рӯд наздик кунонид, заминро
ҳам, ки аз ҳисоби роҳ пайдо шуда буд, ба заминҳои
колхоз, ки дар он сӯи ҷӯй буд, ҳамроҳ карда фирис-
тод.

Яке аз ҷӯйковон, ки ба ин дараҷа ба рӯд наздик
шудани ҷӯйро дид, ба Ҳамдам-Фўрма:

— Ҷўямо рост ва чуқур шуд-куя, лекин роҳ бар-
ҳам хӯрд-дия,— гуфт.

— Ин роҳ ҳеч даркорӣ надошт,— гуфт Ҳамдам-
Фўрма ба ӯ ва илова кард:

— Аз қадри заминро надонистани кулакони сер-
замин ин ҷо роҳ шуда монда буд, вагарна роҳи қа-
димӣ ана он роҳи калон аст, ки аз он сӯи рӯд ме-
равад. Дар натиҷаи ба рӯд наздик кардани ҷӯй мо
се метр заминро бозьёфт кардем. Ин се метр замин,
ки дар масофаи ним километр дароз шуда меравад,
замини колхозро чанд гектар зиёд мекунад, то ин за-
мини бозьёфтаре фаҳмида ба ҳисоби договор даро-
вардани агрономҳо пахтае, ки аз ин замин мерӯяд,
плани колхозро як чанд процент зиёд мекунад...

Ҳамдам-Фўрма ба ҷӯй даромада, боз аз тарафи
рӯд лабшон задан гирифт, ба ҷӯйковон, ба андозае, ки
худаш лабшон зада нишон кардааст, боз ҳам ба рӯд
наздиктар кардани ҷӯйро фармуда:

— Боз ним метр замин ёфтем,— гӯён изҳори хур-
сандӣ кард...

• • •

Ҳамдам-Фўрма дар рӯзи охирини ҷӯйковӣ, ки ба
қадри дилхоҳи худ ҷӯйро рост, чуқур ва ба рӯд наз-
дик карда тамом кард, бегоҳӣ аз кор баргашта ома-

да ба хонаи худ даромада хӯрок хӯрд. Баъд аз ба торики рӯ овардани шаб аз хонааш баромада, ба тарафи чойхона рафт.

Чойхонаи сурх, ки бо лампаҳои чилӯм равшан карда шуда буд, аз одам пур буд. Ҳамдам-Фӯрма ба пушти дарахти туге, ки дар наздикии чойхона буд, худро пинҳон карда қасонеро, ки дар он ҷо буданд, ягон-ягон аз назар гузаронида:

— «Дар миёни инҳо ҳанӯз ӯ нест-ку; як қадар интизорӣ барам, шояд омада монад», — гуфт худ ба худ ва ба сухани колхозчиён гӯш дода истод...

Гуфтугузурҳои колхозчиён бар болон муваффақиятҳои имрӯзаашон мерафт, онҳо комъебӣ ва камбудии худро гуфта аз таҷрибаҳои якдигарашон ғоида мебарданд. Дар ин миён бо садои най, дотор, танбӯр, доира ва дунбак, ки аз тарафи дастан мусиқии колхоз навохта шуда буданд, суханҳои онҳоро ношунанда монда бошад ҳам, бо бозистодани овози мусиқӣ боз шунидан гирифт:

— Барои маълумот додан ба Нормурод-домод сухан дода мешавад, — гуфт қасе.

Ҳамдам-Фӯрма бо шунидани ин садо гӯшҳои худро монанди харе, ки аз овози шер хӯсад, сик карда ба тарафи чойхона гӯш дод:

— Ман ҳеҷ камбудӣ надорам, — гӯён Нормурод ҳамаро хандонда сухан сар кард ва гуфт:

— Имрӯз мо дувоздаҳ гектар заминро ҳамвор карда шуда, ба кишт тайёр карда мондем...

Ҳамдам-Фӯрма бо шунидани ин садо қариб буд, ки ангуштҳои худро ба гӯши худ халонад. Аммо:

— Комъебӣҳои ман танҳо дар худам ва дар гурӯҳи худам баста шуда намонд, балки ба ғайрат омада зарбдорона қор кардани ман Ҳамдам-Фӯрма барин танбалҳои вайронқорро ҳам ба ғайрат овард... — гуфтани Нормуродро шунда боз хурсанд шуд ва гӯшҳои худро рост карда ба шунидан даромад. Нормурод ба сухани худ давом кард:

— Имрӯз бо дидани ҷӯе, ки онро Ҳамдам-Фӯрма қандааст, даҳани ман яла шуда монд; падарраҳмат ҷӯйро монанди даҳони худ фароҳ, монанди чашми

худ чукур, монанди риши худ хамвор, монанди бини худ рост карда кофтааст.

Чунон ки чойхонанишинон аз ин ташбеҳи ғалатин Нормурод қақаррос зада ханда карда сар доданд, худи Ҳамдам-Фӯрма ҳам аз ханда худдорӣ карда натавонист.

— Зинда бод домоди панҷоҳу сесола! — гуфтани Ҳасан Эргаш хандаеро, ки ханӯз паст нашуда буд, аз аввалнаш ҳам баландтар кард. Аз ин сухани Ҳасан рӯи Хадича қадре сурх шуда бошад ҳам, лекин ӯ ҳам худро ба нофаҳмӣ зада, дар қатори дигарон хандид...

— «Бо ин гуна чон коҳонда кор кардан домод шуда натавонистани Нормурод муайян бошад ҳам, домод шудани ман эҳтимол аст... на танҳо эҳтимол аст, ҳатто муайян аст» — гуфт худ ба худ Ҳамдам-Фӯрма ва ҳаёли худашро давом кунонид:

— «Агар бо ситоиши Нормурод барин соддадилҳо муҳаббати умумро ба тарафи худ кашида тавонам, барои ҳар гуна кор ба ман роҳ кушода мешавад. Дар он вақт аз миёни борики Қутбияҷон ин дастҳои ғафси худамро гузаронида, бо ин даҳони фароҳам, ки Нормурод масхарааш кард, аз лабҳои тунук ва даҳони танги гулғунҷамонанди ӯ шарбати висолро макида гирифтаним муқаррар аст... оҳ... Қутбияҷон...»

Ҳамдам-Фӯрмаро аз ин ҳаёлотии ширин суханҳое, ки Шошмақул дар ҳаққи ӯ мегуфт, ба тарафи худ кашид:

— ...Як вақт ки ман «Ҳамдам-Фӯрма як колхозчин бисёр нағз аст» гуфта будам, Сафар акем ва Эргаш амакам ба ман хандида, маро ба нозиракӣ айбдор карда буданд. Акнун таърифи ӯро аз забони Нормурод акем барин як одами ростгӯй шунда рӯяшон сурх шавад, — гуфт Шошмақул.

— Тушбераро хом шумурдан дуруст нест, чӣ гуна колхозчӣ будани Ҳамдам-Фӯрма дар тирамоҳ маълум мешавад, — гуфт Сафарғулум ба муқобили Шошмақул ва сухани худро эзоҳ дод:

— Бо хуб саранҷом додани як кор, ё ин ки бо нағз кофтаи ва қовондани як чӯй як кас колхозчин нағз

шуда наметавонад. Колхозчӣ бояд аз баҳор то тирамоҳ ва аз тирамоҳ то вақти киштукор дар ҳар соҳаи кор худаширо ба хубӣ нишон диҳад. Дар он вақт ҳақ пайдо мекунад, ки номи «колхозчини нағзро» ба худ гирад...

— «Барои ба худ гирифтани номи «колхозчини нағз» боз бисъёр кор карданам даркор будааст» — гуфт Ҳамдам-Фӯрма худ ба худ.

Дастан мусиқии колхоз ба навохтан сар кард. Ҳамдам-Фӯрма дар дили худ:

— «Аз ин ҷо будани Ҳасан Эргаш фонда бурда, рафта ўро ёфтаним, комъебиҳон дар ҷуйковӣ ёфтаамро, ки аз тарафи ҳеҷ як колхозчӣ инкор карда нашуд, бо ў ба ҳам диданам даркор аст. Инҳо таҷрибаҳои худшоноиро ба ҳам дидан гиранд, мо ҳам аз он худхоморо ба ҳам мебинем...» — гӯён бо роҳи омадаш бозгашт...

Ў дар вақти бозгаштан аз паси дарахтҳо ва зери деворҳо роҳ рафта кӯшиш мекард, ки худаширо касе набинад...

* * *

Ҳамдам-Фӯрма баъд аз он, ки ба канори деҳа баромад, аз паҳлуи ҳавлие, ки дар охири кӯча буд, ба тарафи ёбон гашта, ба пушти он ҳавлӣ гузашт ва дар он ҷо тирезаеро, ки бо пардаи сафед пушида шуда, ба тарафи ёбон нигоҳ карда кушода мешуд, як-ду бор пуштинохунӣ зад.

Аз даруни хона ҳам бо як бор пушти нохунӣ задани тиреза ҷавоб дода шуд.

Ҳамдам-Фӯрма бо шунидани ин садо ба замин ҳам шуда кулӯхчаеро гирифта бо вай дар тиреза «ман» гуфта чаппа навишт.

Як духтари соҳибҷамол, ки пардаро бардошта дар рӯшноии ҷароғ калимаи «ман»-ро диду хонд, тирезаро боз як бор бо пушти нохунӣ зад ва саросемавор либосҳояшро пушидан гирифт...

Ҳамдам-Фӯрма, ки пушти нохунзании охириро шунида буд, бо дасти худ калимаи «ман»-ро аз тиреза

зудуда партофта, ба тарафи кӯча баргашт ва дар вақти баргаштанаш аз дарун садои:

— Бибӣ, ман ба ҷойхонаи сурх меравам, Ҳасанҷон дер монд, ўро гирифта меорам,—гуфтавро шунида қадами худро боз ҳам тезтар монд...

Дар як тарафи кӯча як ҷӯй буд, ки бо қади роҳ рост мерафт, дарахтҳои пири тути балхин сершоҳ, ки дар ду тарафи ин ҷӯй қатор шинонда шуда буданд, торики шабро боз ҳам зиёдтар мекарданд.

Ҳамдам-Фўрма, ки дартоз ба кӯча расида омад, ба роҳи пиёдагарди дар байни ҷӯй ва девори хавлихо буда гузашта, дар он ҷо ба паси як дарахти гафс гузашта, ба танани он пешнокӣ такъя карда истод...

Бод ҳеч намевазид, шаб хомӯш, ором ва бесадо буд. Ин хомӯширо ғайр аз тапиши дили Ҳамдам-Фўрма, ки онро бо гӯши худ мешунид, чизи дигаре вайрон намекард...

Ниҳоят гижиррос зада кушода ва пӯшонда шудани дарвозае ва садои шиппосзанон нозукона пой монда омадани «сиёҳие» ин хомӯшии шабонаро ба дараҷае, ки ҳар кас пай бурда тавонад, вайрон кард. Лекин дар он шаб дар он кӯча ба ғайр аз Ҳамдам-Фўрма касе набуд, ки ин садоро пай барад...

Бисъёр дер нақашид, ба шиппосзани поҳон нозук, хишшосзани куртаи шоҳин бухорин нав ҳамроҳ шуд; бӯи хуши атри рағанигулӣ, ки аз паси ин садоҳон нозук расида омад, кӯчан деҳаро ба дараҷаи мағзини атрфурӯшӣ хушбӯй кард...

«Сиёҳӣ», ки шиппосзанон меомад, дар вақти ба рӯ ба рӯи Ҳамдам-Фўрма омаданаш бо «ман» гуфтани ў, аз роҳ рафтани бозистод ва ба тарафи омади садо нигоҳ карда, азбаски касеро надид:

— Ту дар кучой? — гуфта пурсид.

— Ман дар ин ҷо, дар паси дарахт истодаам,— гуфт дар ҷавоб Ҳамдам-Фўрма.

— Ҳеч наменамоӣ-ку. Аз кучо аз ҷӯй гузарам?

— Ана аз он пул гузар!—гӯён дасти худро дароз карда пулро, ки аз худаш панҷ қадам дуртар дар рӯ ба рӯи дарвозае кашид шуда буд, нишон дод.

— Ана ақнуи дастатро дидам,—гӯён «сиёҳӣ» бо

тезин барқ қадам монда аз болои пул ба зери девор гузашта, ба тарафи дарахте, ки садои Ҳамдам-Фӯрма аз паси он шунида шуда буд, нигоҳ карда қадам монд...

Ҳамдам-Фӯрма, ки дар байни дарахт ва девор буд, пушташро ба девор дода, ду дасташро ҳам ба девор часпонда ёзонда истод. «Сиёҳӣ», ки мехост аз байни дарахт ва девор гузарад, баробари шунидани чумлаи:

— Ох, Қутбияҷонам!—аз тарафи ду дасти пурзӯр ба бағал кашида шудани худашро ҳам дид.

Қутбия, дар ҳолате, ки рӯяшро бурда ба даҳони Ҳамдам-Фӯрма часпонид, нозкунон:

— Сар деҳ, вай омада намонад,—гуфт.

— Ҳоло ҳам магар дили ту дар ўст, ҳоло ҳам магар хотири ўро риоя мекуни?—гуфт Ҳамдам-Фӯрма бо оҳанги норозиёна:

— Дар аввал ҳам дили ман дар ў набуд, ҳоло ҳам дар вай нест; лекин то чудо шудан мачбурам, ки хотири ўро риоя кунам. Вагарна тамоми корҳоямон вайрон шуда меравад,—гуфт Қутбия ва илова кард:

— Бинишин, гап занем, вақт мегузарад; вақти баргаштани ў наздик расид.

Ҳамдам-Фӯрма, дар ҳолате, ки як дасташро кушода бо дасти дигараш аз миёни Қутбия печонда гирифта буд, ба девор такя карда нишаст; Қутбия ҳам, ки бо ў дар паҳлуи ў нишаст, сарашро ба синаи ў гузошт.

Ҳамдам-Фӯрма, дар ҳолате, ки мӯйҳои сиёҳи аз зери рӯймоли ғичими гулобӣ баромадаистодаро дастдаст мекард, ба сухан даромад:

— Ман метарсам, ки хонаи тиреза ва печкадори оннанок, кровати симин, куртаҳои шоҳин бухорой, рӯймолҳои ғичими гулобӣ, шингарфӣ ва сабз, ки ба мӯю чашму абрӯи сиёҳ ва рӯи сурху гардани сафед мезебанд, пайпоқҳои абрешимӣ ва батинкаҳои локӣ, ки ба ин поҳои нозуки нармин муносибанд,—дили туро ба ў гарм карда бошанд?

— Хонаи тирезаноки печканок ҳаваси гуломон, ятимон ва камбағалонро, ки дар умри худ хона надидаанд ва ё деҳқононро, ки хонахошон аз офил фарқ надошт, ба тарафи худ мекашад; аммо ба чаш-

ми духтари Урунбой қалъачӣ, ки дар хавлии дарун-беруни дувоздаҳ хонаноки кабзафурумон калон шудааст, ни гуна хонаҳои навбаромад чӣ қурбу манзалаат доранд? Либосҳои шохӣ бошанд, ман онҳоро нав напӯшидаам, дар хонаи падарам зарринҳояшро ҳам напӯшидаам.

— Ин тавр бошад, ту ба чӣ қизи Ҳасан фирефта шуда ба ӯ расидӣ?

— Вақте ки замона вайрон шуда гапи колхоз баромада, ба бойҳо ҳучум сар шуд, ман дар паи ҳалос карда гирифтани хонадони худҳомо афтадам, ба ягон аъзон партия, ё комсомолеци бонуфуз ба шавҳар баромаданӣ шудам. Дар ин бора ҳамаро аз яксар озмуда дидам ва аз ҳама Ҳасанро соддадилтар ва камтаҷрибаттар дида, дар паи ба доми худ кашидани ӯ афтадам, ӯ ҳам ба домам афтод...

— Кутбия як оҳ кашида хомӯш гардид ва Ҳамдам-Фӯрма:

— Худат ҳам ба дом афтодӣ,— гӯён боз ӯро ба суҳан даровард.

— Ха рост мегӯӣ, худам ҳам ба дом афтадам,— гӯён Кутбия давом намуд:

— Вақте ки кор бар болои қайд қунондан омад, «баромади иҷтимоии ту ба ман рост намеояд» гӯён ӯ аз қайд қунондан бозистод. Ман илочи ин корро ҳам ёфтам, бо ризони падару модарам аз онҳо ҷудо шуда ба хонаи ҳолем омада истодам ва ба Ҳасан:

— Акнун чӣ мегӯӣ? — гуфтам.

— Агар қавл диҳӣ, ки бо падару модарат рафту-ой намекуӣ, майлаш,— гуфт ӯ.

— Ман дар ин бора ҳам қавл додам. Ман гумон карда будам, ки пас аз қайд қунонда, ба як болиш сар ниҳодан ӯро ба роҳи худ дароварда метавонам. Аммо...

Боз Кутбия хомӯш монд ва Ҳамдам-Фӯрма боз:

— Аммо чӣ? — гуфта ӯро ба суҳан даровард.

— Аммо ман надоништа будаам, ки дили ин бача, ки дар зоҳир содда ва нарммуомила менамуд, аз санг ҳам сахттар будааст...

Баъд аз як оҳ кашидан боз Кутбия ба хикояи худ давом намуд:

— Кайд кунодем. Ман чӣ қадар худро ба он дӯстдор нишон диҳам, ӯ ҳам ба ман худро аз ман зиёдатар дӯстдор карда нишон меод. Лекин ҳаминро ҳам бояд икром кунам, ки муҳаббати ман бардурӯғ ва сохта бошад ҳам, самимӣ ва аз қалби ҷавони соф омадани муҳаббати ӯ маълум шуда меистод...

— Агар муҳаббати ӯ соф ва самимӣ бошад, дар ҳаққи хонаводаи ту чӣ неки кард? — гуён Ҳамдам-Фӯрма саволи эътирозомезе дода сухани ӯро бурд.

— Сабр кун, мегӯям,—гуён Кутбия давом намуд:

— Лекин бо он ҳама муҳаббати соф ва самимӣ, ҳар вақт ки ман аз падарам гап кушоям, дар он дили софе, ки аз вай он ҳама муҳаббати самимӣ мебаромад, як кин, як ғазаб ва як нафрат пайдо мешуд, аз ҷояш давида меҳаст ва дастеро, ки зорикунон ба вай дароз мекардам, тела дода:

— Қори мову ту то ҳамин ҷо буд, ту ки аҳди худро шикастӣ, ман ҳам аҳди худро шиканам, айб мафармо,— мегуфт ва меҳост, ки аз хона баромада равад. Ман аз сари нав як вазъияти сохта гирифта бо сад гуна ишвафурӯшӣ:

— Ман аз падару модарам ба сурати абадӣ чудо шудаам, фақат як шӯҳӣ буд, ки кардам,—гуён базӯр ӯро боз ба ҳолати аввалнаш меовардам. Ин бозиро лекин бо тарзҳои дигар чанд бор бозӣ карда дида бошам ҳам, дили сангини ӯро нарини карда натавонистам, як оҳани сарде буд, ки мекуфтам ва як сухани бефоидае буд, ки дар вақти боди баланд мегуфтам....

Кутбия боз хомӯш гардид, аммо Ҳамдам-Фӯрма:

— Баъд, чӣ шуд?—гуён боз ӯро ба гап андохт:

— Чӣ мешуд?—гуфт Кутбия ва давом намуд:

— Тамоми молу мулки падарам мусодира шуд; худаш бо модарам ва бародаронам бадарға гардид; ҳавлиҳомо мактаб шуд; дар хонаҳои кабафурӯмонӣ гачқориҳои печҳои сиёҳ шинонда шуд. Аммо ман бар зидди хоҳиши дилам дар дасти ин мондам...

Кутбия дар охири ҳикояи худ хомӯш монда рӯяшро ба кафи дасти Ҳамдам-Фӯрма молида як-ду ҷазира ашки чашмашро, ки ба рӯяш шорида омада буд,

қасдан ба кафи ў чакконид ва бо ин кор дили ўро, ки бо кайфияти ошиқона мечўшид, мехост, ки нисбат ба худаш бо раҳму шафқат ҳам пур кунад.

Хамдам-Фўрма, дар ин ҳолате, ки ҳеҷ интизорӣ надошт, намедонист, ки суханро аз кучо сар кунад. Лекин ба духтаре, ки тамоман худашро таслим карда буд, муқаддима карда нишастанро лозим надониста гуфт:

— Ин тавр бошад, аз вай баро ва бо ман зиндагӣ куи; ба ҳамин шарт, ки баъд аз расмӣ қайд кунондан пинҳонӣ бошад ҳам, имомро оварда хутбаи никоҳ ҳам мехононем.

— Агар худо моро ба ҳамон рӯз расонад, албатта, хутбаи никоҳ ҳам мехононем-куя,—гуфт Қутбия бо оҳанги шубҳаомезе ва хомӯш монд.

— Барои моро ба он рӯз расондани худо боз чӣ гуна монеъ ҳаст? — гуфт Хамдам-Фўрма ва илова намурад:

— Ҳукумати шўроӣ, ҷудо шудан ва никоҳ карданро осон кардааст. Ту, ки ўро намехоста бошӣ, фардо пагоҳонӣ ба шўъбаи қайдхо рав, аз вай ҷудо шав, пасфардо бо ман қайд кунон; нома тамом вассалом. Ин гуна оби ҷашми худро резонда нишастан ҳеҷ ҷон даркорӣ надорад. Аз ин бачае, ки сухани туро шикаста падару модаратро ҳимоя накардааст, бо ҳамин роҳ никоратро гир.

— Дили ман,—гуфт духтарак сарашро бардошта бо ҷиддият,—танҳо бо никор гирифтани аз Ҳасан ором намегирад; аз колхоз ҳам, ки сабаби хонавайрон шудани мо гардида, барои ба рӯи об баромада ба худ зиндагонии осуда дуруст кардани гуломон, ятимон, ҷўпонон ва ҷореккорони мо боис гардидааст, никор гирифтани даркор аст. Бинобар ин як ҷанд вақт зини як комсомолеци фаъол шуда истода, аз ин дастхон пурзўри ту фонда бурданам лозим аст...

Қутбия, дар вақте ки ин суханҳои охири худро мегуфт, остини Хамдам-Фўрмаро боло карда сонди симини дастпонаи зарриндори то орич кушодани худро ба дасти ў молида хомӯш монд.

Хамдам-Фўрма ҳам дар навбати худ рўяшро ба

мӯйҳои сиёҳи Кутбия, ки ба рӯи сурхчатоби тахса-
федаш парешон шуда истода буд, молида:

— Дар никоргирӣ аз колхоз ёрирасонандаи якӯ-
ми ту ман шуда метавонам,—гуфт.

— Ман ҳам ҳамин тавр фикр карда будам,—гуфт
Кутбия.

— Магар холо аз ин фикр баргаштӣ?

— Барнагаштаам, агар бармегаштам, туро барон
ба худам вохӯрдан чег намезадам, лекин қариб аст,
ки баргардам, зеро дар вақтҳои охир як колхозчини
фаъол шуда истодани туро шунида истодаам.

— Мирзои Ҷунбой қалъачӣ ва гумоштаи мӯъта-
мади ӯ ҳеҷ гоҳ колхозчини фаъол нахоҳад шуд,—гуфт
Ҳамдам-Фӯрма ва илова кард:

— Фақат ман аввал ба роҳи хато даромада ош-
коро танбалӣ ва вайронкорӣ кардан гирифта будам.
Лекин ин бозии ман нагузашт; қариб буд, ки сиррам
фош гардад; дарҳол ба рӯям ниқоб кашидам ва ба
фаъолият даромадам...

— Хуб, ба фаъолият даромада чӣ кор кардӣ? —
гӯён Кутбия савол дода сухани ӯро бурид.

— Ба ман як кори зӯрро супурда буданд, он кор-
ро бомуваффақият тамом кардам ва бо ҳамин номи
«колхозчини фаъолро» гирифтаам; лекин як колхозчини
фаъол шуда баромадани ман аз зани як комсомолеци
фаъол шуда гаштани ту фарқ надорад.

— Ин тавр бошад, вайронкориро кай сар меку-
нӣ?—гуфта пурсид Кутбия.

— Худи ҳамин коре, ки бомуваффақият тамом
кардам, вайронкорӣ аст,— гуфт Ҳамдам-Фӯрма.

— Чӣ тавр? — гӯён хурсанд шуда Кутбия як даст-
ташро ба гардани Ҳамдам-Фӯрма андохта, бо дасти
дигараш бурути ӯро, ки шилим зада боло гардонда
тофта мондагӣ буд, гирифта бозӣ кардан гирифт.

— Ба ман кандани як чӯйро фармуда буданд, он-
ро чунон кардам, ки дар вақти обдорӣ ба осонӣ вай-
рон карда метавонам, дар он вақт пахтаҳое, ки аз он
чӯй об мехӯранд, тамоман набошад ҳам, то як ҳафт-
та-дах рӯз аз оби якӯм монда ҳосилоташон панҷох
фонз кам мегардад.

— Магар ҳамааш ҳамин аст? — гуфт Кутбия бо

одаиғи норозиёна дасти худро аз гардани ӯ кашада ва бурути ӯро сардода.

— Не, боз ҳам ҳаст,— гуфт Ҳамдам-Фурма, дар ҳолате, ки бурути аз тарафи Кутбия вайроншудаашро бо оби даҳанаи тар карда, тофта боло гардонда, ме-монд.

— Чихост?— гуфт Кутбия бо кадре хурсандӣ.

— Нимаи як ҷувол тухми сараро, ки барои кишт ба сари замин бурда монда буданд, дуздада ба ҷояш пунбадонаи пучак ҳамроҳ карда мондам.

— Боз чӣ?

— Дар боран порухои маъдани планҳое дорам, ки агар қорам дар зери ҳамин номи «колхозчини фаъл» рафтаи гирад, дар вақти каландкунии онҳоро ҳам татбиқ хоҳам кард.

— Ин тавр бошад, гӯш деҳ,— гуфт Кутбия бо ваъ-ияти ҷиддӣ.— Ҳасан бо сеялка ва культиватор барин машинаҳо кор мекунад; назар ба қавли худаш ҳоло ӯ ин машинаҳоро тамоман аз онҳо худ карда, нағз омӯхта нагирифтааст. Ту аз номи «колхозчини фаъл» будани худ фонда бурда, ба гирди ӯ танида гард ва ба сифати ҷа сеялқачини кӯҳна ба ӯ маслиҳате деҳ ва бо ҳамин роҳ фурсат ёфта қорҳои ӯро вайрон карда фиристон. Агар ин қорро карда тавонӣ, мо бо як тир ду шикорро задагӣ мешавем.

— Ин ду шикор кадом аст?— гӯён сӯхани Кутбия-ро бурда Ҳамдам-Фурма пурсид.

— Яке он, ки ба қорҳои зарар мерасад; дуйӯм он ки қори Ҳасан вайрон шуда, ӯ бо зараркунадагӣ, ҳеч набошад, бо нодонӣ ном бароварда бадном ме-шавад,— гуфт дар ҷавоб Кутбия ва илова кард:

— Қори ҳамин гуна қасиро, ки ба қори партия ва комсомол аз ҷону дил дода шудаанд ва барои қор-ҳои дилсӯзанд, вайрон қардан—қори қорҳои вай-рон қардан аст.

— Ин қор дар якӯм дараҷан плани қори ман аст,— гуфт Ҳамдам-Фурма бо шодмонӣ ва илова кард:

— Ман як қор қунам, ки пахтаҳое, ки Ҳасан кишт-тааст, ҳеч набарояд ва ба вайрон қарда қиштан маҷ-бур шаванд, ё ин ки ҳолибех баромада маҷбур ша-ванд, ки дар байни онҳо бо каланд қоранд.

мӯйҳои сиёҳи Қутбия, ки ба рӯи сурхчатоби тахса
федаш парешон шуда истода буд, молида:

— Дар ниқорғирӣ аз колхоз ёрирасонандаи якӯ-
ми ту ман шуда метавонам,—гуфт.

— Ман ҳам ҳамин тавр фикр карда будам,—гуфт
Қутбия.

— Магар ҳоло аз ин фикр баргаштӣ?

— Барнагаштаам, агар бармегаштам, туро барои
ба худам вохӯрдан ҳеҷ наметавонам, лекин қариб аст,
ки баргардам, зеро дар вақтҳои охир як колхозчини
фаъол шуда истодани туро шунида истодаам.

— Мирзон Урунбой қалъачӣ ва гумоштан мӯъта-
мади ӯ ҳеҷ гоҳ колхозчини фаъол нахоҳад шуд,—гуфт
Ҳамдам-Фӯрма ва илова кард:

— Фақат ман аввал ба роҳи хато даромада ош-
коро танбалӣ ва вайронкорӣ кардан гирифта будам.
Лекин ин бозни ман нагузашт; қариб буд, ки сиррам
фош гардад; дарҳол ба рӯям ниқоб кашидам ва ба
фаъолият даромадам...

— Хуб, ба фаъолият даромада чӣ кор кардӣ? —
гӯён Қутбия савол дода сухани ӯро бурид.

— Ба ман як кори зӯрро супурда буданд, он кор-
ро бомуваффақият тамом кардам ва бо ҳамин номи
«колхозчини фаъолро» гирифтаам; лекин як колхозчини
фаъол шуда баромадани ман аз зани як комсомолец
фаъол шуда гаштани ту фарқ надорад.

— Ин тавр бошад, вайронкориро кай сар меку-
нӣ?—гуфта пурсид Қутбия.

— Худи ҳамин коре, ки бомуваффақият тамом
кардам, вайронкорӣ аст,— гуфт Ҳамдам-Фӯрма.

— Чӣ тавр? — гӯён хурсанд шуда Қутбия як даст
ташро ба гардани Ҳамдам-Фӯрма андохта, бо даст
дигараш бурути ӯро, ки шилим зада боло гардонда
тофта мондагӣ буд, гирифта бозӣ кардан гирифт.

— Ба ман кандани як ҷӯйро фармуда буданд, он-
ро чунон кардам, ки дар вақти обдорӣ ба осонӣ вай-
рон карда метавонам, дар он вақт пахтаҳое, ки аз он
ҷӯй об меҳӯранд, тамоман набошад ҳам, то як ҳафт-
та-даҳ рӯз аз оби якӯм монда ҳосилоташон панҷох
фонз кам мегардад.

— Магар ҳамааш ҳамин аст? — гуфт Қутбия бо

оҳанги норозиёна дасти худро аз гардани ӯ кашида ва бурути ӯро сардода.

— Не, боз ҳам ҳаст,— гуфт Ҳамдам-Фӯрма, дар ҳолате, ки бурути аз тарафи Қутбия вайроншудаашро бо оби даҳанаш тар карда, тофта боло гардонда, ме-монд.

— Чихост?— гуфт Қутбия бо қадре хурсандӣ.

— Нимаи як ҷувол тухми сараро, ки барои кишт ба сари замин бурда монда буданд, дуздида ба ҷояш пунбадонаи пучак ҳамроҳ карда мондам.

— Боз чӣ?

— Дар боран порухои маъданӣ планҳое дорам, ки агар қорам дар зери ҳамин номи «колхозчи фаъл» рафта гирад, дар вақти каландкунӣ онҳоро ҳам татбиқ хоҳам кард.

— Ин тавр бошад, гӯш дех,— гуфт Қутбия бо вазъияти ҷиддӣ,— Ҳасан бо сеялка ва культиватор барин машинаҳо кор мекунад; назар ба қавли худаш ҳоло ӯ ин машинаҳоро тамоман аз онҳо худ карда, нағз омӯхта нагирифтааст. Ту аз номи «колхозчи фаъл» будани худ фонда бурда, ба гирди ӯ танида гард ва ба сифати як сеялкачи кӯҳна ба ӯ маслиҳате дех ва бо ҳамин роҳ фурсат ёфта корҳои ӯро вайрон карда фиристон. Агар ин корро карда тавонӣ, мо бо як тир ду шикорро задагӣ мешавем.

— Ин ду шикор кадом аст?— гӯён сухани Қутбияро бурида Ҳамдам-Фӯрма пурсид.

— Яке он, ки ба колхоз зарар мерасад; дуйӯм он ки кори Ҳасан вайрон шуда, ӯ бо зараркунандагӣ, ҳеч набошад, бо нодонӣ ном бароварда бадном мешавад,— гуфт дар ҷавоб Қутбия ва илова кард:

— Кори ҳамин гуна қасорро, ки ба кори партия ва комсомол аз ҷону дил дода шудаанд ва барои колхоз дилсӯзанд, вайрон кардан— кори колхозро вайрон кардан аст.

— Ин кор дар якӯм дараҷаи плани кори ман аст,— гуфт Ҳамдам-Фӯрма бо шодмонӣ ва илова кард:

— Ман як кор кунам, ки пахтаҳое, ки Ҳасан киштааст, ҳеч набарояд ва ба вайрон карда киштан маҷбур шаванд, ё ин ки холибех баромада маҷбур шаванд, ки дар байни онҳо бо каланд коранд...

мӯйҳои сиёҳи Кутбия, ки ба рӯи сурхчатоби тахса-
федаш парешон шуда истода буд, молида:

— Дар никорگیری аз колхоз ёрирасонандаи яку-
ми ту ман шуда метавонам,—гуфт.

— Ман ҳам ҳамин тавр фикр карда будам,—гуфт
Кутбия.

— Магар холо аз ин фикр баргаштӣ?

— Барнагаштаам, агар бармегаштам, туро барои
ба худам вохӯрдан ҷеғ намезадам, лекин қариб аст,
ки баргардам, зеро дар вақтҳои охир як колхозчини
фаъол шуда истодани туро шунида истодаам.

— Мирзон Ҷрунбой калъачӣ ва гумоштан мӯъта-
мади ӯ ҳеҷ гоҳ колхозчини фаъол нахоҳад шуд,—гуфт
Ҳамдам-Фӯрма ва илова кард:

— Фақат ман аввал ба роҳи хато даромада ош-
коро танбалӣ ва вайронкорӣ кардан гирифта будам.
Лекин ин бозини ман нагузашт; қариб буд, ки сиррам
фош гардад; дарҳол ба рӯям ниқоб кашадам ва ба
фаъолият даромадам...

— Хуб, ба фаъолият даромада ҷӣ кор кардӣ? —
гӯён Кутбия савол дода сухани ӯро бурид.

— Ба ман як кори зӯрро супурда буданд, он кор-
ро бомуваффақият тамои кардам ва бо ҳамин номи
«колхозчини фаъолро» гирифтаам; лекин як колхозчини
фаъол шуда баромадани ман аз зани як комсомолеци
фаъол шуда гаштани ту фарқ надорад.

— Ин тавр бошад, вайронкориро кай сар меку-
нӣ?—гуфта пурсид Кутбия.

— Худи ҳамин коре, ки бомуваффақият тамои
кардам, вайронкорӣ аст,—гуфт Ҳамдам-Фӯрма.

— Ҷӣ тавр? — гӯён хурсанд шуда Кутбия як дас-
ташро ба гардани Ҳамдам-Фӯрма андохта, бо дасти
дигараш бурути ӯро, ки шилим зада боло гардонда
тофта мондагӣ буд, гирифта бозӣ кардан гирифт.

— Ба ман хандани як ҷӯйро фармуда буданд, он-
ро чунон кардам, ки дар вақти обдорӣ ба осонӣ вай-
рон карда метавонам, дар он вақт пахтаҳое, ки аз он
ҷӯй об мехӯранд, тамоман набошад ҳам, то як ҳаф-
та-даҳ рӯз аз оби якум монда ҳосилоташон панҷоҳ
фонз кам мегардад.

— Магар ҳамааш ҳамин аст? — гуфт Кутбия бо

оҳанги норозиёна дасти худро аз гардани ӯ кашнда ва бурути ӯро сардода.

— Не, боз ҳам ҳаст,— гуфт Ҳамдам-Фӯрма, дар ҳолате, ки бурути аз тарафи Қутбия вайроншудаашро бо оби даҳанаш тар карда, тофта боло гардонда, ме-монд.

— Чихост?— гуфт Қутбия бо қадре хурсандӣ.

— Нимаи як чувол тухми сараро, ки барои кишт ба сари замин бурда монда буданд, дузда ба чояш пунбадонаи пучак ҳамроҳ карда мондам.

— Боз чӣ?

— Дар бораи порухони маъданӣ планҳое дорам, ки агар қорам дар зери ҳамин номи «колхозчини фаъол» рафтан гирад, дар вақти каландкунӣ онҳоро ҳам татбиқ хоҳам кард.

— Ин тавр бошад, гӯш дех,— гуфт Қутбия бо вазъияти чиддӣ,— Ҳасан бо сеялка ва культиватор барин машинаҳо кор мекунад; назар ба қавли худаш ҳоло ӯ ин машинаҳоро тамоман аз они худ карда, нағз омӯхта нагирифтааст. Ту аз номи «колхозчини фаъол» будани худ фоида бурда, ба гирди ӯ танида гард ва ба сифати як сеялқачин кӯҳна ба ӯ маслиҳате дех ва бо ҳамин роҳ фурсат ёфта корҳои ӯро вайрон карда фиристон. Агар ин корро карда тавонӣ, мо бо як тир ду шикорро задагӣ мешавем.

— Ин ду шикор кадом аст?— гӯён сӯхани Қутбияро бурида Ҳамдам-Фӯрма пурсид.

— Яке он, ки ба колхоз зарар мерасад; дуйӯм он ки кори Ҳасан вайрон шуда, ӯ бо зараркунандагӣ, ҳеч набошад, бо нодонӣ ном бароварда бадном мешавад,— гуфт дар ҷавоб Қутбия ва илова кард:

— Кори ҳамин гуна қасорро, ки ба кори партия ва комсомол аз ҷону дил дода шудаанд ва барои колхоз дилсӯзанд, вайрон кардан— кори колхозро вайрон кардан аст.

— Ин кор дар якӯм дараҷан плани кори ман аст,— гуфт Ҳамдам-Фӯрма бо шодмонӣ ва илова кард:

— Ман як кор кунам, ки пахтаҳое, ки Ҳасан киштааст, ҳеч набарояд ва ба вайрон карда киштан маҷбур шаванд, ё ин ки холибех баромада маҷбур шаванд, ки дар байни онҳо бо каланд қоранд...

Кутбия, пеш аз он ки сухани Ҳамдам-Фӯрма тамома шавад, ба вай чафстар шуда, чашму абрӯю рӯи ӯро хору мол карда:

— Ман туро аз аввал ҳам дӯст медоштам,— гуфт, — лекин на танҳо ин чашму абрӯи сиёҳ ва мӯйлаби чун ҳолаи моҳи туро, балки ғайр аз ин зебоҳои зоҳирият, дар ту як зебонеро, ки чӣ будани онро муайян карда наметавонистам, дӯст медоштам. Акнун ман муайян карда истодаам, ки ту чавоне будай, ки тамоман мувофиқи хоҳишҳои дарунии ман ҳаракат мекардаӣ... Бо як тир ду шикорро задан—ин ягона мақсади ман аст.

Ҳамдам-Фӯрма духтарро, ки тамоман ба худаш дода шуда буд, ба оғӯш кашида:

— Тирҳое, ки ман меандозам, на танҳо ду шикорро, балки аз вай ҳам зиёдатар шикорҳоро мезананд, — гуфт ва эзоҳ дод:

— Намабинӣ, ки ман ҳамеша кори худро аз болон машина ва тадбирҳои дигари нав, ки пахтачиғиро пеш мебаранд, сар мекунам. Ин кори ман ҳам ҳосилро кам мекунад, ҳам обрӯи раҳбаронеро, ки ба машина ва тадбирҳои нави дигар тарафдорӣ карда гап мезананд, мерезонад ва ҳам мардумро, ки ҳанӯз ба машина ва тадбирҳои нави дигар одат накардаанд, ва ҳубни онҳоро намедонанд, аз онҳо мегардонад. Дар натиҷа колхоз ба дараҷаи дуруст карда ношудани вайрон мешавад.

— Ҳамдамҷон, Ҳамдамҷони ман!— гӯён Кутбия дасти худро аз миёни ӯ гузаронида давом кард:

— Ман дар дунё ду мақсад дорам, яке ин аст, ки вайрон шудани колхозро бинам; дигар ин ки ҳамин миёни пурзӯрро аз онҳо худ кунам.

Ҳамдам-Фӯрма бошад, бе он ки садо барорад, лаб бар лаби ӯ ниҳода ҷавоб гардонд...

Аммо нури ҷароғе, ки аз тарафи ҷойхонаи сурх намудор гардид, ин ду фитнакорро, ки морвор ба якдигар печида буданд, маҷбур кард, ки аз ҳам ҷудо шуда гурезанд...

Ҳамдам-Фӯрма бо зерин дарахтони катор, лаб-лаби ҷӯй рафта ғоиб гардид; Кутбия бошад, либосҳои худро қадре дурусттар карда аз пул ба кӯчаи калон

гузашта шиппосзанон ба тарафи чойхона нигоҳ карда рафтаи гирифт. Баъд аз бист-бисту панҷ қадам гузошта ба ояндагон, ки дар даст фонус бардошта меомаданд, рӯ ба рӯ омад ва дар миёни онҳо Ҳасанро, ки дид:

— Ҳасанчони ман, чаро ин қадар дер мондӣ?— гӯён ба паҳлуи ӯ рафта бо ӯ аз роҳаш бозгашт.

Ҳасан Эргаш дасти ӯро дар зери бағали худ гирифта:

— Имшаб,— гуфт,— дар чойхона сӯхбат бисъёр гарм шуда рафт. Мусобиқаи социалистӣ ва зарбдорӣ натиҷаҳои худро нишон дода истодааст: колхозчиёне ҳам, ки аз ин пеш бо танбалӣ ном бароварда буданд, холо фаъол шуда истодаанд. Ана ҳамин комъебиرو гуфтугузор карда таҷрибаҳоро ба ҳам дидем ва шиори раҳбари бузургамон рафиқ Сталиро, ки «ҳар як колхозро колхозии большевикӣ ва ҳар як колхозчиро давлатманд кунем» буда, яке аз сабабҳои асосии ин комъебиҳост, дубора кор карда баромадем ва ба ома фахмондем...

Ҳасан Эргаш, ки бо занаш гуфтугузор карда, аз ояндагон пас монда буд, бо оҳанги навозишкорона:

— Дарди саракат монд, ё не?— гӯён аз вай аҳвол пурсид.

Қутбия бо як тарзи ишвафурӯшона сари худро ба бозуи шавҳараш гузошта:

— Дарди сарам монд, аммо ба ҷои он дарди дил сар шуд, ту дер мондӣ, дилам тангӣ кард, хобам набурд; ночор ба тарафи ту нигоҳ карда давидам,— гуфт.

— Қутбия! Ту дар ҳақиқат маро дӯст медорӣ?— гуфта пурсид Ҳасан аз вай бо чиддият.

— Агар туро дӯст намедоштам, дар ин нимишайбӣ, дар кӯчаи торик, ки мардон дар вай бе фонус рафта наметавонанд, бо сари танҳо магар аз думболи ту давида мегаштам?..— гуфт Қутбия дар ҷавоб бо оҳанги эътирозкорона.

— Ин тавр бошад, ҷӣ тавр, ки падару модаратро фаромӯш кардӣ, барон аз худ дур кардани одатҳои мешанӣ, ки аз онҳо ба ту гузашта мондааст, низ кӯ-

шиш кун ва як колхозчин фаъол шав. Дар ҳамон вақт маро аз худат розӣ кардан метавонӣ.

— Оҳ сангдил!..— гӯён Қутбия ба гардани Ҳасан часпид ва мӯйҳояшро, ки бо дасти Ҳамдам-Фӯрма чигил гардида ба рӯяш парешон шуда афтида монда буд, ба рӯи бемӯи Ҳасан молида, ўро хору мол кард.

Одамҳо пароканда шуда хона ба хона даромада рафта, фонус аз кӯча ғоиб шуда буд; вагарна Ҳасан Эргаш дар нури чароғ медид, ки Қутбия, дар ҳолате, ки ба худаш ишқу муҳаббат ба харҷ дода истодааст, ба зери дарахте, ки панҷ дақиқа пештар дар он ҷо Ҳамдам-Фӯрмаро дар оғӯши худ кашида буд,— бо гӯшан чашм ҷӣ гуна бо хасрат нигоҳ мекунад...

XIV

Ҳаво соф буд, осмон бо ранги нилобии беғубор медурахшид, офтоб паҳн шуда тамоми ёбонро дар нури пурсурури худ ғарқ карда буд.

Киштзори колхоз, ки бо трактор ронда, дандонаву мола карда шуда, бо сеялка пахта кишта шуда буд, монанди сӯзане, ки дар вай бо абрешими пис-тагӣ гул дӯхта бошанд, ба назарҳо сабзу хуррам ме-намуд.

Занон ва духтарон, ки дар миёнаи ғӯзапояҳои нав-хез паҳн шуда, алафҳои бегонаро дасткаш карда ме-чиданд, монанди занбӯрони асал, ки дар вақти ба-хор дар чаманзор паҳн шуда бошанд, боғайрат кор мекарданд.

Каландҳои колхозчиён, ки саф кашида, тоба ги-рифта ба хишова ва каландкунӣ даромада буданд, дар нури офтоб монанди шамшери аскарони сурхи саворан дар майдони машқ буда аз дурахшиши худ чашмхоро мебурданд.

Пахтакорони мутахассисе ниҳолҳои навхези пах-таро, ки акнун себарга ва чорбарга шуда буданд, ду-гона ва ягона мекарданд; инҳо монанди духтурони чашм, ки миҷгонҳои барзиёди ба чашм озордиҳанда-ро бо мӯйчинак боэҳтиёт ҷида мегиранд, ниҳолҳои барзиёди ғӯзаро бо сарангуштони худ ҷунон боэҳтиёт

кашида мегирифтанд, ки ба ғўзапоян дар пахлуи он буда зарар намерасид.

Обдорон ҷўйхоро тоза мекарданд, ҳайвонбонон юнучка медаравиданд, кашшачиён бо рошҳои киштзор, ки дар он ҷоҳо ароба рафта наметавонист, барои дар зерини ниҳолҳои пахта пошидан бо хар ва кашша гарднури, ё ин ки хокпору мекашонданд...

Аммо дар ёбон дар сари як қитъа замини пахта як чанд колхозчиён ғун шуда буданд, ки дар миёнаи онҳо мувоҳисаи саҳт мерафт.

Сафарғулом ба агротехник, ки як замини пахтаи бисёр холибех тухмдодаро давр зада баромада буд:

— Ин кишти дубораамон аст,— гуфт ва эзоҳ дод:

— Як бор киштем, аз ин ҳам холибехтар баромад, вайрон карда, аз сари нав киштем, ана ба ҳамин ҳол баромад. Ба фикри шумо сабаби ин чист?

— Сабаби ин дар сеялка аст, дар вайрон-кор фармудани сеялка аст,— ғўён агротехник аз бағали худ папиросдонро бо ғўгирдкutti баровард, як дона папиросро ба даҳони худ гирифта ба Сафарғулом ҳам папиросро тақдим кард; баъд аз ғўгирд зада бо ҳам даргиронда як-ду қуллоб кашидани папирос агротехник ба сухани худ давом намуд:

— Медонед, ки чӣ шудааст?— гуфт ў ва ҳудаш ҷавоб дод:

— Мизони сеялка аз кадри даркориаш зиёдтар поин фуруварда шудааст, тухм аз ҷои даркориаш зиёдтар ба ҷуқури афтадааст, бинобар ин як қисми пунбадона пўсида насабзидааст, дар натиҷа ана ҳамин тавр холибех шуда мондааст...

Агротехник, пас аз он, ки хокистари папиросашро афшонда боз як-ду қуллоби дигар кашид, пурсид:

— Сеялкачиҳотон кӣ буд?

— Ана ин ҷавон,— ғўён Сафарғулом Ҳасанро, ки рангаш парида дар он миён истода буд, нишон дод.

— Ин писари кист?— гуфта пурсид агротехник, дар ҳолате, ки ба Ҳасан бо ҷашми шубҳанок нигоҳ мекард.

— Писари ман аст,— гуфт Эргаш, ки дар миёнаи колхозчиён андўхғинона истода буд.

— Бисьёр хуб, писари калон доштед, қадаш ба қади худатон баробар шудааст,—гуфт агроте́хник.

— Худаш комсомолеци фаъл аст,—гуфта Сафарғулом Хасанро боз ҳам хубтар шиносонид.

— Пештар биё, рафики ҷавон, номат чист?—гӯён агроте́хник ба тарафи ӯ дасташро дароз кард ва пас аз он, ки хасан номашро гуфта омада ба ӯ даст дод, агроте́хник аз вай:

— Ту кори соз кардани сеялқаро ба хубӣ омӯхта будӣ?—гӯён пурсид.

— Омӯхтаам, Хасан ҷавоб дод.

— Пеш аз сар кардани кор сеялқаро озмуда дида будӣ?

— Озмуда дида будам, сеялка бисьёр соз буд,—гуфт Хасан дар ҷавоб ва илова кард:

— Дар вақти озмуданам Хамдам акем ҳам буданд,—гӯён Хамдам-Фӯрма, ки дар он ҷо буд, нишон дода ба худ шоҳид кашид.

— Рост мегӯяд, озмуда дида буд, ва дар вақти озмоиш ман дар пешаш будам,—гӯён Хамдам-Фӯрма сухани Хасанро тасдиқ кард ва илова намуд:

— Худи сеялка як машинаи ҷиннӣ будааст; порсол як қисми пахтаҳое ҳам, ки ман бо сеялка кишта будам, ҳамин тарз холибех баромада буд, ва ҳол он ки ман сеялқаро бисьёр соз карда кор фармуда будам.

— Эҳтимол, дар рафти кор, сеялка худ аз худ вайрон шуда бошад,—гуфта Шошмакул фикр раҳ равонд.

— Дар рафти кор мумкин аст, ки сеялка худ аз худ вайрон шавад, лекин мизонаш худ аз худ вайрон намешавад,—гуфт агроте́хник ва илова кард:

— Дар ин ҷо ё ягон хатон рафиқ Хасан аст, ё ин ки дар вақти кор ягон дасти бегона ба миён даромадааст, ки вай беҳабар мондааст...

Хамдам-Фӯрма, ки бо шунидани суханҳои агроте́хник рангаш pariда буд, ба осмон нигоҳ карда:

— Эй, рӯз қариб пешин шудааст-ку; ман рафта норман худамро кор кунам,—гӯён хост, ки биравад. Аммо Шошмакул:

— Исто, кучо меравӣ? Ту, ки аъзон комиссия хас-

ти, баъд аз тамои кардани тафтиш ба кори худ ме-
равӣ,—гуфта ёро аз рафтаи боздошт.

— Барои вайрон карда боз аз сари нав коридан
вакт намондааст, акун чӣ кор кунем? Ба хамин хо-
лаш гузорем, ё ин ки дар чоҳи холиаш бо каланд ко-
рем?— гуён Сафаргулом аз агротехник фикр пурсид.

— Ба фикри ман,—гуфт агротехник,—агар ба ха-
мин ҳол монда шавад, бисёр замин бекор мемонад,
бинобар ин ҷои холиашро бо каланд киштан даркор
аст. Агар пахтааш нарасад, кӯрак-ку медиҳад.

— Ба фикри ман ҳамаи пахтахоеро, ки дуруст
тухм надодаанд, вайрон карда ҷуворӣ киштан лозим
аст; аздусар аз ин пахтаҳо мувофиқи меҳнат ва за-
минҳомо ҳосил намерӯяд; бинобар ин ҷуворӣ кишта
бисёр меҳнат сарф накарда, аз ҳар гектараи сад
ҷувол ғалла бардорем, магар хуб нест?— гуфт Ҳам-
дам-Фӯрма ва илова намуд:

— Бо вайрон кардани пахтаҳои холибех барома-
да планамон пур нашуда наемонад; зеро расиши
пахтан имсоламо ва корҳое, ки дар онҳо рафта исто-
дааст, хаминро нишон медиҳад, ки имсол ҳосили пах-
таамон аз порсола ду чанд мешавад.

— Ин фикр фикри зараррасонандагӣ аст,— гуфт
Иӯлдошев пешонаи худро турш карда.

— Як фикр-дия,— гуфт ба муқобили ӯ Шошма-
кул ва илова кард:

— Эҳтимол хато карда бошад. Лекин як колхоз-
чиро, ки аъзои комиссия аст, ба тарзе, ки баъд аз
ин фикрашро гуфта натавонад, ҳонда партофтаи ду-
руст нест.

— Гап задан мумкин аст?— гуён Содик пеш гу-
зашт.

— Гап занед! — гуфт ба вай Иӯлдошев.

— Мо,— гуфт Содик,— порсол ҷои холини замин-
ҳои холибехбаромадаро бо каланд кишта хатон бисёр
калон кардем. Зеро пахтаҳои бо каланд кишта-
шуда аз чихати бегоҳӣ буданашон ҳосили дуруст на-
доданд ва инчунин пахтаҳои дар пахлуяшон будан
барвақтиро ҳам нагузоштанд, ки пахлу дода шох
партофта кӯрак банданд. Бар болон ин дар як замин
ва бо ҳам омехта рӯидани пахтаҳои барвақти ва бе-

— Бисъёр хуб, писари калон доштед, қадаш ба қад худатон баробар шудааст,— гуфт агротехник.

— Худаш комсомолеци ғаёлол аст,— гуфта Сафаргулом Ҳасанро боз ҳам хубтар шиносонид.

— Пештар биё, рафиқи ҷавон, номат ҷист?— гуён агротехник ба тарафи ӯ дасташро дароз кард ва пас аз он, ки Ҳасан номашро гуфта омада ба ӯ даст дод, агротехник аз вай:

— Ту кори соз кардани сеялқаро ба хубӣ омӯхта будӣ?— гуён пурсид.

— Омӯхтаам, Ҳасан ҷавоб дод.

— Пеш аз сар кардани қор сеялқаро озмуда дида будӣ?

— Озмуда дида будам, сеялка бисъёр соз буд,— гуфт Ҳасан дар ҷавоб ва илова кард:

— Дар вақти озмуданам Ҳамдам акем ҳам буданд,— гуён Ҳамдам-Фурмаро, ки дар он ҷо буд, нишон дода ба худ шояд кашид.

— Рост мегуяд, озмуда дида буд, ва дар вақти озмоиш ман дар пешаш будам,— гуён Ҳамдам-Фурма сухани Ҳасанро тасдиқ кард ва илова намуд:

— Худи сеялка як машинаи ҷиний будааст; порсол як қисми пахтадое ҳам, ки ман бо сеялка кишта будам, ҳамин тарз холибех баромада буд, ва ҳол он ки ман сеялқаро бисъёр соз карда қор фармуда будам.

— Эҳтимол, дар рафти қор, сеялка худ аз худ вайрон шуда бошад,— гуфта Шошмакул фикр раҳравонд.

— Дар рафти қор мумкин аст, ки сеялка худ аз худ вайрон шавад, лекин мизонаш худ аз худ вайрон намешавад,— гуфт агротехник ва илова кард:

— Дар ин ҷо ё ягон хатон рафиқи Ҳасан аст, ё ки дар вақти қор ягон дастӣ бегона ба миён даромадааст, ки вай беҳабар мондааст...

Ҳамдам-Фурма, ки бо шундиани сузандон агротехник рангаш яврнда буд, ба осмон нигоҳ карда:

— Эҳ, рӯз қариб пешин шудааст-ку; ман рафта норман худамро қор қунам,— гуён хост, ки биравад. Аммо Шошмакул:

— Исто, кучо меравай? Ту, ки аъзон комиссиясӣ ҳас-

тӣ, баъд аз тамои кардани тафтиш ба кори худ ме-
равӣ,—гуфта ёро аз рафтаи боздошт.

— Барои вайрон карда боз аз сари нав коридан
вакт намондааст, акнун чӣ кор кунем? Ба хамин хо-
лаш гузорем, ё ин ки дар чоҳи холиаш бо каланд ко-
рем?— гуён Сафаргулом аз агротехник фикр пурсид.

— Ба фикри ман,—гуфт агротехник,—агар ба ха-
мин хол монда шавад, бисъёр замин бекор мемонад,
бинобар ин чоҳ холиашро бо каланд киштан даркор
аст. Агар пахтааш нарасад, кӯрак-ку медихад.

— Ба фикри ман хамаи пахтахоеро, ки дуруст
тухм надодаанд, вайрон карда чуворӣ киштан лозим
аст; аздусар аз ин пахтаҳо мувофиқи меҳнат ва за-
минхома ҳосил намерӯяд; бинобар ин чуворӣ кишта
бисъёр меҳнат сарф накарда, аз ҳар гектараш сад
чувол ғалла бардорем, магар хуб нест?— гуфт Ҳам-
дам-Фӯрма ва илова намуд:

— Бо вайрон кардани пахтаҳои холибех барома-
да планамон пур нашуда наемонад; зеро расиши
пахтаи имсоламо ва корхое, ки дар онҳо рафта исто-
дааст, ҳаминро нишон медиҳад, ки имсол ҳосили пах-
таамон аз порсола ду чанд мешавад.

— Ин фикр фикри зараррасонандагӣ аст,— гуфт
Йӯлдошев пешонаи худро турш карда.

— Як фикр-дия,— гуфт ба муқобили ӯ Шошма-
кул ва илова кард:

— Эҳтимол хато карда бошад. Лекин як колхоз-
чиро, ки аъзон комиссия аст, ба тарзе, ки баъд аз
ин фикрашро гуфта натавонад, ҳонда партофтаи ду-
руст нест.

— Гап задан мумкин аст?— гуён Содик пеш гу-
зашт.

— Гап занед!— гуфт ба вай Йӯлдошев.

— Мо,— гуфт Содик,— порсол чоҳ холи замин-
ҳои холибехбаромадаро бо каланд кишта хатон бисъ-
ёр калон кардем. Зеро пахтаҳои бо каланд кишта-
шуда аз ҷиҳати бегоҳӣ буданашон ҳосили дуруст на-
доданд ва инчунин пахтаҳои дар пахлуяшон будан
барвақтиро ҳам нагузоштанд, ки пахлу дода шох
партофта кӯрак банданд. Бар болои ин дар як замин
ва бо ҳам омехта рӯидани пахтаҳои барвақти ва бе-

вақтӣ обьёрӣ, каландкунӣ ва дигархоро ҳам вайрон карда фиристод. Дар натиҷа бо вучуди ин ки шартномаамон аз ҳар гектар як ҳазору шашсад килограмм буд, аз он гуна пахтаҳои омехта аз ҳар гектар ҳазор килограмм ҳам ҳосил гирифта натавонистем...

— Хуб, магар шумо ҳам пахтаҳои ин заминхоро вайрон карда дигар чиз корем мегӯед?— гуфта пурсид Шохмақул сухани Содикро бурида.

— Сабр кунед, ҳоло ман «додашро» нагуфтаам,— гуфт Содик ба вай.

— «Додаш» чист?— гуфта агротехник аз Сафаргулом пурсид.

— Як вақт,— гӯён хикоя сар кард Сафаргулом дар ҷавоб,— як мулло аз девона Машраб «номат чист?» гуфта пурсидааст. Девона Машраб «худой...» гуфта ҷавоб додааст. Мулло бо муллоҳои дигар «кофир шудӣ» гӯён девона Машрабро задан гирифтаанд. Девона Машраб фаръед кардааст, ки «чаро маро мезанед? Ман номам «Худойдод» гуфтани будам. Аммо шумо муллоҳои саросемакор «додашро» нашинда маро гунаҳгор кардед». Ана ин масал дар суханҳои тамом шуниданошуда аз он ҷо мондааст.

Агротехник, пас аз он, ки ба Сафаргулом:

— Масали бисёр нағз будааст,— гуфта таҳсин кард, ба Содик:

— Ин тавр бошад, «додашро» гӯед,— гуфт.

— Ба фикри ман,— гуфта давом кард Содик,— ҳамин пахтаҳои холибехбаромадаро ба ҳамин ҳолашон мондан, нағз кор кардан, на чор бор, балки панҷ-шаш бор каланд кардан, алафҳои бегонаашро бо намудор шуданашон чида гирифтани, ғайр аз поруи маъдани дар ҳар каланд кардан гард пошидан даркор аст. Дар он вақт гӯзапояҳо ба тарафҳои холимонда нигоҳ карда шох партофта пахлу дода мераванд ва ҳар бутта ба ҳисоби миёна саддонагӣ кӯрак мебаста бошад, дусаддонагӣ кӯрак баста аз чашмдоштамон зиёдтар ҳосил медиҳад. Душвории ин кор дар ин ҷост, ки назар ба пахтаҳои муқаррарӣ ду чанд кор талаб мекунад.

— Агар пахтаҳои холибехро ба холи худашон монем, мувофиқи шартномаи имсолаамон аз ҳар гек-

тар ба як ҳазору ҳаштсад килограмм ҳосил доданашон ҷавобгар шуда метавонед?—гуфт Шошмақул ба Содик кадре тунд шуда.

— Агар кораш дар дасти худам бошад, барои аз ҳар гектар ду ҳазору чорсад килограмм пахта гирифтани мутасадди шуда метавонам,—гуфт Содик дар ҷавоб.

— Агар аз гуфтаатон камтар ҳосил диҳед, шуморо ба зараррасонандагӣ айбдор мекунем,—гуфт Шошмақул бо оҳанги дӯғзанона.

— Як деҳқони таҷрибакорро, ки барои мӯл кардани ҳосил фикри амалӣ медиҳад, тарсондан дуруст нест,— гуфт Йӯлдошев ба агротехник хандаомезона.

— Ман,— гуфт агротехник, ба таклифи ака Содик ҳамроҳ мешавам; таклифи ин кас мувофиқи илм аст. Бинобар ин ба шумоён маслиҳат меодам, ки кори заминҳои ғузапояхошон холибехбаромадаро ба дасти ака Содик супурда як таҷриба карда, медиҳед, бад намешуд.

— Дуруст,— гӯён садо баромад аз ҳар тараф. Аммо Ҳамдам-Фӯрма сукут кард ва Шошмақул бошад:

— Ман ба фикри худ мемонам,— гуфт.

Дар ҳуди ҳамин маҷлис кори пахтаҳои холибех ба Содик супурда шуда ва барои ба анҷом расондани ин кор аз колхозчиёни дилхоҳи худ чанд нафаре, ки даркор бошад, хоста гирифта, як тӯдача ташкил кардан ҳам ба ҳуди ӯ ҳавола карда шуд.

— Ин кор тамоm шуд,— гуфт Сафарғулом бо сифати раиси комиссия будани худ ва илова кард:

— Акнун ба сари пахтаҳои, ки пояхушк ва оқпақ шудаанд, меравем...

Дар вақте ки комиссия ба тарафи пахтаҳои пояхушк рафта истода буд, Сафарғулом ба андеша афтада, аз думболи комиссия рафта истодани Ҳасанро дида:

— Ту акнун ба кори худат рав ва культиваторро ба асп баста кор кардан гир,— гуфт.

Ҳасан Эргаш ба тарафи кори худ рафт ва комиссия ҳам ба сари пахтаҳои пояхушкшуда расид...

— Ин замин шудгори тирамоҳӣ карда шуда буд, ё не?—гӯён агротехник замини пахтааш пояхушкшударо нишон дода пурсид.

— Шудгори тирамоҳӣ карда шуда буд,— раиси шӯрои ҳосилот Самад мӯзадӯз ҷавоб дод.

— Бо трактор?

— Ҳа, бо трактор.

— Қавсоб, чиллаоб¹³¹ хӯрда буд?

— Поруи маҳаллӣ андохта шуда буд?

— Хокнури андохта будем.

— Поруи маъданӣ-чӣ?

— Вай ҳам андохта шудааст.

— Дар ҳар гектар чӣ қадар?

— Мувофиқи таъинкарди шумо,—дар ҳар гектар ҳафтаду ду кило,—гуфта ҷавоб дод бригадир Абдӣ.

— Дар вай замин-чӣ?— гуфта пурсид агротехник заминеро нишон дода, ки ниҳолҳои ғӯзааш нарасида ва баргҳояш сафедҷатоб шуда монда буд.

— Вай ҳам баробари ҳамин замин дар тирамоҳ шудгор шудааст, қавсоб, чиллаоб дода шудааст, хокнури андохта шудааст; ҳар дуяшро дар як вақт кишта, дар як вақт каланд карда, дар як вақт об дода, дар як вақт ва баробар дар ҳаҷ дуяш поруи маъданӣ пошидаем,— гуфт бригадир.

— Чунон ҷавоб мелиҳӣ, ки қариб аст, ки кас ба ин ҳол афтодани ин пахтаҳоро аз худо ё ки аз шайтон будааст-дия гӯяд,— гуфт агротехник ба бригадир ва аз папиросдонаш папирос бароварда аз оташи папироси Сафарғулом даргиронда, пас аз он, ки якду қуллоб кашид, илова кард:

— Расиши кишти ду заминне, ки табиати хокашон якзайл буда, дар як вақт кишта шуда ва дар як шароит қор карда шуда бошанд, ин тавр гуногун намешавад. Дар миёнаи инҳо, албатта, як ҷудоғонагӣ ҳаст...— Агротехник ба фикр фуру рафта ба папироскашӣ даромад ва Ҳамдам-Фӯрма:

— Ба фикри ман айб дар поруи маъданӣ аст,— гуфт ва илова кард:

— Аз рӯи шуниди ман дар тарафҳои Гичдувон ҳам поруи маъданӣ бисъёр пахтахоро сӯзондааст.

— Пахтаҳои дар зери дасти ман бударо чаро поруи маъданӣ насӯзонид,— гӯён Фафур чилликрес ба вай муқобил баромад.

— Дуруст аст,— гуфта Йӯлдошев сухани Фафурро тасдиқ кард ва аз бригадир Абдӣ пурсид:

— Аз хотират фаромӯш накарда бошӣ, поруи маъданиро ба андозае, ки агротехник таъин кардааст, андохтаӣ, ё зиёду кам кардаӣ?

— Албатта, дар хотир дорам, ки,— гуфт Абдӣ,— аз анбор яксаду чилу чор кило поруи маъданиро бо дастии худ баркашида овардам ва ба ин ду замин, ки ҳар кадомаш якгектарӣ аст, баробар тақсим карда андохтам.

— Эҳтимол тахминан тақсим карда бошӣ, ки тахмини ту ҳам мисли тахминҳои замони амир шуда бошад?— гуфт Эргаш ба бригадир.

— Бо сатил баркашида тақсим кардам ва дар вақти тақсим карданам Ҳамдам ҳам буд, гӯён бригадир Ҳамдам-Фӯрма ро шоҳид нишон дод.

— Рост мегӯяд,— гуфта Ҳамдам-Фӯрма сухани ӯро тасдиқ кард.

— Албатта, дар ин ҷо ягон сир ҳаст,— гуфт агротехник, дар ҳолате, ки нимсӯхтаи папироси ба замин партофтаашро бо кафи мӯзааш молида оташи вайро мекушт ва илова кард:

— Ба фикри ман дар ин замин, ки мӯзааш пояхушк шудааст, поруи маъданӣ аз ҳад зиёд бисъёр афтадааст, аммо дар заминҳои оқпалакшуда аз қадри даркорӣ бисъёр кам пошида шудааст, ё ин ки ҳеч пошида нашудааст.

— Барои дуруст кардани инҳо шумо чӣ маслиҳат медиҳед?— гуфта пурсид Сафаргулом аз агротехник.

— Чунон ки одами мурдари зинда кардан мумкин нест, инчунин ниҳолҳои хушкдаро ҳам боз сабзондан имкон надорад,— гуфт агротехник ва илова кард:

— Аммо ин заминро, ки ниҳолҳои ба оқпалакшудан даромадааст, бо культиватор нармонда дар вай бист-бисту панҷ килограмм поруи маъданӣ пошида шавад, аҷаб нест, ки авҷ карда равад.

— Агар ниҳолҳои оқлалӣ шуданистодаро бо шида ни поруи маъдани дуруст кардан мумкин мешуда бошад, бо бароварда кам кардани поруи маъдани ниҳолҳои хушкшударо ҳам дуруст кардан мумкин мешавад,— гуфт Нормурод.

Ҳама якбора ба фикри ӯ хандиданд.

— Ханда накунетон,— гуфт агротехник,— асосан фикри ин рафик дуруст аст; модом, ки аз бисёр афтодани поруи маъдани бемор шуда будааст, бояд бо кам кардани он дуруст шавад.

Баъд аз он, ки агротехник сухани Нормуродро қувват дода дили ӯро бардошт, аз вай пурсид:

— Дар ин бора ҳуди шумо чӣ фикр мекунед, чӣ тавр карда поруи маъдани ин замиро кам кардан мумкин аст?

— Хоки бо поруи маъдани омехтаи ин замиро кофта бароварда мепартуем ва ба ҷои он хоки тоза меандозем,— гуфт Нормурод дар ҷавоб.

— Ин кор бисёр душвор аст,— гуфт агротехник,— мумкин аст, ки дар вақти кофта гирифтани хоки поруомез пояҳои саломатмонда ҳам хушк шавад. Лекин дар вақти каландкунии дар буни ғузапояҳои саломатмонда хоки тоза рехта шавад, аҷаб нест, ки авҷ карда раванд. Дар ҳар ҳол ғузапояҳои хушкдаро дубора сабзондан мумкин нест.

— Қасоне, ки мехоханд большевикона кор кунанд, бояд ҳеч як корро «душвор аст» гуфта фурӯгузор накунанд,— гуфт Нормурод ба агротехник ва ба дигарон нигоҳ карда илова намуд:

— Фикри маро, ки шумо ба вай ханда карда будед, дидед, ки агротехник чӣ гуна маъқул донист? Ҳамаи шумо нодонед, баъд аз ин ба гапҳои ман нахандед.

Аъзоҳои комиссияро, ки бо сухани фахромези Нормурод ба ханда омада буданд:

— Сафар амак, культиватор нест, гум шудааст,— гуфта омадани Ҳасан Эргаш дар ҳайрат андохт.

— Чӣ тавр нест, дар кучо гум шудааст? — гуфта пурсид Сафаргулом аз вай бо таачҷуб.

— Дирӯз бегоҳонӣ,— гуфт Ҳасан,— баъд аз кор аспро аз культиватор яла карда гирифта «фардо па-

гоҳи боз ба кор меоем» гуфта култиваторро ба сари замин монда рафта будам. Холо рафтам, ки дар чояш нест.

— Бояд ягон кас дуздада рафта бошад,— гуфт Ҳамдам-Фӯрма.

— Култиваторро кӣ медуздад?— гуфт ба мукобили ӯ Сафарғулом.

— Як каландро, ки ба панҷ сӯм намеарзад, медузданд, култиваторро чаро надузданд?— гуфт Ҳамдам-Фӯрма.

— Ин,— гуфт Йӯлдошев,— кори дузди муқаррарӣ нест, балки кори душмани синфист...

— Ӯ, Сафар ака, ӯ... Сафар ака, ҳой! Ба ин тараф даветон! Чӯи навро об бардошта ба рӯд ҳамроҳ карда фиристод,— гуфта ҳеҷ задани як обдор диққати комиссияро аз болои култиватор ба тарафи худ кашид ва аъзоҳои комиссия шитобкорона ба ҳамон тараф нигоҳ карда давиданд...

* * *

Деҳа, ки ҳамаи мардумаш ба кор баромада рафта буданд, холӣ ва хомӯш буд. Ҳамдам-Фӯрма, ки дар вақти ба тарафи чӯи давида рафтани комиссия ба ҳеҷ кас нафаҳмонда аз комиссия чудо шуда, ба деҳа омада буд, ба пушти як ҳавлии ба худаш маълум гузашта, аз як тирезае, ки ба худаш маълум буд, ба даруни хона нигоҳ кард.

Даруни ин хонаи калони тирезакорӣ, ки бо офтоб пур шуда буд, ғавшан менамуд ва акси офтоб, ки аз оинаи қадмаи дар девори ин хона буда ба заминаш меафтод, ин рӯшноиро боз ҳам зиёдтар карда буд. Қутбия, ки бар болои кати симин дар даруни ин хона хобида буд, ақлу ҳуши Ҳамдам-Фӯрмаро ба тарафи худ кашид. Манзараи Қутбия, ки бо як қабат куртаи маркизети сафеди дароз, бар рӯи чойхобе, ки болиши пар ниҳода, бар рӯяш чойпӯши сафед пӯшонда шуда буд, меҳобид,— ҳақиқатан дилрабо буд.

Синаи булӯрини ӯ, ки аз чоки гиребони куртаи маркизет намуда менстод, мӯйҳои сиёҳи ӯ, ки баъд аз бо собуни муаттар шуста шудан нобофта бар рӯи

синааш парешон карда партофтагӣ буд, печанӣ ӯ, ки аз тағи калапӯши тос баромада аз болои як абрӯ ва як чашмаш ба тарафи гӯшаш ҳам шуда меистод, гӯши ӯ, ки монанди гулбарги гулобӣ аз тахти ҳалкаи зулфаш менамуд, ду дасти сафеди шамъи мумимонанди ӯ, ки то оринҷояш кушода буда, аз ду тарафи сараш бар рӯи болиши пар ёзонда партофта шуда буд, ангуштҳои хини ӯ, ки аз миёнаи ангуштарини зарнардӣ ёқутнигин монанди шӯълаи шамъи мумии афрӯхта медурахшид, дар вазъияте буданд, ки Ҳамдам-Фӯрма ро бетоқат карда метавонистанд.

Ҳамдам-Фӯрма, пас аз он, ки оби даҳони худро чакконда ҷамоли ҷозибадори Кутбияро фурсате тамошо карда истод, даруни ин хонаро, ки то ҳол надида буд, аз як сар аз назараш гузаронид.

Дар як тарафи девори хона ба тарзи Шарқ тор кашида шуда буд, ки бар он тор дар қатори либосҳои Кутбия ҷоман бекасаб, яктаҳи сатин, миёнбанди шохии кашададӯзӣ ва костюми мовути Ҳасан ҳам паҳн буд.

Ба як меҳи тор пальтони мовутии баррагиребони Ҳасан овехта буда, бар сари меҳ телпаки сури бухоридӯхти ӯ, ки лабакии сағобӣ дошт, гузошта шуда буд ва бар сари меҳи дигари тор як ҷуфт мӯзаи хроми нав овезон меистод.

Дар тарафи дигари хона бар рӯи чорпоя давоҷ, қалам, қоғаз, дафтар, газета ва журнал буда, дар пеши чорпоя дар тоқчаи хона китобҳои гуногуни хурду калон ба назар менамуд.

Аз печкаи сиёҳе, ки дар мағзи девори дар тарафи даҳлез будаи хона шинонда шуда буд, маълум мешуд, ки ин хона ҷӯбкорӣ набуда, хишти будааст. Замини хона тахтафарш бошад ҳам, дар рӯи он як қалин паҳн буд...

Ҳамдам-Фӯрма, ки озодагӣ, оромӣ ва бо асбоби даркорӣ пур будани хонаро дид:

— «Оҳ...— гуфт худ ба худ,— гулом, ятим ва ҷӯпонон, ки дар умри худ хона, асбоб ва пӯшакро надида, дар коза зонда шуда, дар оғил парвариш ёфтаанд, бо шарофати колхоз ба ин гуна зиндагонии осуда расида бошанд, инҳоро аз колхоз ҷӣ гуна гардон-

дан мумкин аст?.. Ин гуна зиндагониро падари Кутбия ҳам надидааст».

Ҳамдам-Фӯрма бо ёд кардани падари Кутбия зиндагонии онвақтаи ӯ ва худашро аз хотир гузаронида худ ба худ гуфт:

— «Оре, ӯ бой буд, ман ҳам аз давлати ӯ мисли як бой зиндагонӣ мекардам. Лекин боигарии мо на бо осуда кардани зиндагонӣ, балки ба тӯй, кӯбқорӣ ва ба иморати хонаҳое, ки дар зимистон сард буда, дар тобистон гарм мешуданд, сарф мешуд»...

Ҳамдам-Фӯрма дили худашро, ки бо рашку ҳасад пур шуда буд, бо ҳаёлотӣ дигар ба тасалли додан даромад:

— «Баъд аз ин агар ман боз соҳиби давлат шавам, ана ҳамин тарика як хона меандозам...»

Ҳамдам-Фӯрма бо биму умед ин ҳаёлашро боз давом кунонид:

— «Лекин бо роҳи колхозчигӣ давлатманд шудани ман мумкин нест, зеро барои ин меҳнат кардан, ҳалол меҳнат кардан ва муштазам меҳнат кардан даркор аст; лекин маро худо на аз барои меҳнат, балки барои дигаронро кор фармуда аз меҳнати онҳо давлат гун кардан офаридааст...»

Ҳамдам-Фӯрма дар бораи давлати бемеҳнат фикр раҳ равонда, худ ба худ гуфт:

— «Лекин аз меҳнати дигарон баҳрабарӣ, то вақте ки колхоз дар дунё ҳаст, мумкин намешавад, бинобар ин колхозро вайрон карданам, колхозро нест карданам ва, ҳеч набошад, ба колхоз зарар расонданам даркор аст. Дар он вақт ҳам ба зиндагонии бемеҳнат соҳиб мешавам ва ҳам ин гуна нозаниро ба даст медарорам...»

Ҳамдам-Фӯрма чашмашро, ки бо нури умеди дар ҳаёли худаш пайдошуда равшан гардида буд, ба бадани Кутбия, ки аз тахти куртаи маркизет намуде меистод, дӯхта:

— «Ана ҳамин вучуди нозанин ҳам ба ман вайрон кардани колхозро фармудааст»— гуфта худ ба худ ва бо нияти ӯро бедор карда аз корҳои имрӯз кардааш маълумот додан тирезаро се бор пуштинонӣ зад. Лекин ӯ бедор нашуд.

Аз тарси хабардор шудани модаршӯи Кутбия, ки дар дахлез, ё ни ки дар хонаи дигар буданаш, эҳтимол буд, Ҳамдам-Фӯрма саҳттар кӯфтани тирезаро муносиб надида, аз замин як кулӯхчаро гирифта дар тиреза навишт :

«Чӯй вайрон шуд,
Культиватор гум шуд».

«Пас аз бедор шудан хонда дида, тирезаро кушода пок карда хоҳад партофт» — гӯён бо роҳи омадагиаш баргашт.

Ҳамдам-Фӯрма, вақте ки пушти ҳавлиро гузашта мехост ба кӯча барояд, Ҳасан ба ӯ рост омада:

— Ҳа, Ҳамдам ака, дар ин тарафҳо чӣ кор карда гаштед? — гуфта пурсид.

— Дар ҳамин тараф як кор доштам, — гуфт дар ҷавоб Ҳамдам-Фӯрма.

Аммо Ҳасан, чунон дар фикру андеша фуру рафтагӣ буд, ки ҳар чанд беҳаёлона аз Ҳамдам-Фӯрма дар ин тарафҳо чӣ кор карда гаштанашро пурсида бошад ҳам, гӯё ҷавоби ӯро нашунида бошад, бепарвоёна ба ҳавлии худ даромада рафт.

Ҳамдам-Фӯрма аз бепарвоёна гузашта рафтани Ҳасан дар шубҳа наафтодани ӯро пай бурда хотирҷамъ шуда бошад ҳам, аз ҷумлаҳое, ки дар тиреза навишта омада буд, дар тарс афтодан гирифт:

— Агар ӯ то ба хона даромадани Ҳасан аз хоб бедор шуда он ҷумлаҳоро пок карда напартофта бошад, дар ин бора чӣ ҷавоб мегуфта бошад? — гӯён дар ташвиши саҳт ва андешаи саргум фуру рафт...

Лекин ин андешаҳои ӯро ғалоғулаи колхозчиён ки ҳамагӣ ҷамъ шуда барои бастанӣ ҷӯи рошашро оббардошта мерафтанд, аз сараш парронд ва ӯ ҳам ба тарзи як «колхозчин фавол» ба ҳашарчиён ҳамроҳ шуда, ба тарафи ҷӯй рафт...

XV

Офтоби форами моҳи мизон (сентябрь) ҳавои ёбонро монанди ҳавои баҳорони беборон хуш ва

хуррам гардонда буд; гӯзапояхо, ки монанди гулбут-
тахон саврии сафед сар то по шукуфта буданд, ба
ин баҳорон зинати гулистонро меоданд; чошхон
калони пахта, ки чида тӯда карда шуда буданд, мо-
нанди порчаҳои абри сафеди ғафсе, ки дар рӯзхон
баҳорони офтобдор аз уфуки дур намудор гарданд,
чашмхоро мебуданд.

Зану мард, писару духтар ва хурду калон, ки ҳама
якҷоя ба чинаки пахта баромада буданд, монанди гу-
рӯхи шапалакҳо, ки дар марғзорҳо паҳн шаванд,
ёбони пахтазорро тамомаи фуру гирифта буданд.

— Рафиқон! Нонхӯрак!—гуфта ҷеғ задани брига-
дирка апа Муҳаббат ҳамаи чинакчиёро ба сари дастар-
хон гун карда бошад ҳам, дар даруни онҳо Фо-
тима наменамуд, ӯ гӯё ки ин ҷеғзаниро нашунида
бошад, кори худашро давом мекунонид, ӯ ду таға-
фи домани пешгири кандирин худро ба миёнаш ха-
лонда, дудааста пахта чида, он доманро пур мекард
ва дарҳол онро ба ҷувол холи карда, бе он ки дам
гирад, боз ба кор мебаромад.

Муҳаббат апа, ки Фотимаро дар сари дастархон
надид, аз ҷояш хеста ба пахтазор нигоҳ карда:

— Фотима, ба хӯрок биё! — гӯён ӯро ҷеғ зад.

— Ман имрӯз хӯрокро дар сари кор меҳӯрам,—
гӯён Фотима, бе он ки сарашро аз кор бардорад, ҷа-
воб дод.

— Ту ҳар рӯз мусобиқаро бурда омада истодаӣ,
биё, хӯрок хӯр, натарс, имрӯз ҳам мебарӣ.

— Кор бар болои ин нест, ки як кас мусобиқаро
барад, бояд бригада ҳам дар мусобиқа ғолиб барояд,—
гуфт дар ҷавоб Фотима.

— Бригадаи мо ҳам,— гуфт Муҳаббат,— назар ба
ҳисоби ҳаррӯза дар ин панҷрӯзаи охири мусобиқа-
ро мебарад.

— Бо ин ҳам кор тамома намешавад,— гуфт Фоти-
ма,— дар роҳи ғолиб баромадани колхозамо ҳам, ки
бо ҳамсояколхозҳои худ мусобиқа бастааст, кор кар-
дан даркор аст.

— Ин ҳам маълум аст, ки дар ин атроф аз кол-
хозии мо пеш колхоз нест,— гуфт Муҳаббат.

— Ин ҳам кифоя намекунад,— гуфт Фотида ва давом кард:

— Райони худамонро аз районҳои дигар пештар гузарониданамон даркор аст, агар ин ҳам ба даст дарояд, дар роҳи ғолиб баромадани ҷумҳуриятамо, ки бо ҷумҳурияти Озарбойҷон мусобиқаи социалистӣ бастааст, кӯшиш карданамон лозим аст, агар ин ҳам ба даст дарояд, дар роҳи истиклоли пахтагии Иттифоқи Советҳо бо виҷдон кор кардан даркор мешавад: хулоса, мусобиқаи социалистӣ ва зарбдори ҳамин тавр як методест, ки бо ин охир СССР дар мусобиқаи ҷаҳонӣ ғолиб хоҳад баромад. Барои ин ба ғолиб омадан дар мусобиқаҳои фардӣ каноат нокарда дар роҳи дар мусобиқаи социалистӣ ғолиб омадани омма лозим аст, ки ҳар фард бо ғайрат кор кунад.

— Суханҳои сурхи мувофиқи замон! — гуфт Қутбия, ки дар сари дастархон аз сарангуштҳои нозуки худ нӯгҳои хорвор халидаи кокулари мебаровард.

— Ҷ барои чӣ ва барои кӣ замонасозӣ мекунад? — гуён Муҳаббат омада дар сари дастархон нишаст ва илова кард:

— Ҷ комсомолка аст, ӯ зарбдор аст, ӯ як духтарест, ки се сол боз дар колхоз на танҳо ба сифати як аъзо, балки монанди як барпокунанда ва ташкилотчи колхоз кор карда омадааст.

— Ҳар чӣ бошад, ман ӯро ҳеҷ хуш намекунам, — гуфт Қутбия, ки дастони нимҷиркгирифтаи худро бо рӯмолчаи сафеди шохӣ пок мекард.

— Зеро ки, — гуфт Муҳаббат, — дасти ӯ монанди дасти шумо нозук нест, агар шумо ӯро хуш карда бо ӯ вохӯрдӣ карда монед, дасти ӯ ба дасти шумо аз кокула ҳам дағалтар мерасад.

— Агар дасти як комсомолка ба ин кас ҳамин тавр дағал расад, дасти комсомолец чӣ гуна мерасда бошад? — гуён як духтар пичинг зад.

— Вай гапи дигар аст, — гуфт Муҳаббат ҳам бо оҳанги пичингомезона, — вай як дағалӣ аст, ки дар натиҷаи як тӯн сурхи мувофиқи замона пайдо шудааст, вай бояд форад...

Қутбия, ки табияташ аз ин гуна гуфтугузор ғирифт карда буд, аз ҳама пештар аз сари дастархон

хеста як чанд кадам дуртар аз дастархон ба лаби чӯй рафта, ба танан як дарахти бед такъя карда рост истод ва пешгирашро, ки аз суфи сафеди пухта ҳамин рӯз дӯхта ба пахтачинӣ баста баромада буд, аз миёнаш кушода гирифта сахт-сахт афшонд, гарди пахта ва хасу хошокҳои дигарро, ки дар пешгир часпида монда буд, бо нӯги ангуштҳои чиди партофта, боз пешгирро ба миёнаш баст. Остинҳои куртан сатини гулобин навашро, ки имрӯз барои пахтачинӣ ба ҷои куртан шохӣ пӯшида баромада буд, барзада аз оринҷҳои болотар баровард ва дар вақте ки соидҳои симини худро аз гарду губори пахта бо рӯмолчаи сафеди шохии нармин пок мекард, бо шунидани садое, ки:

— Монда нашаветон, монда нашавед, апа Муҳаббат! — гӯён баромада буд, чунон як қад парид, ки агар ба дарахт такъя кардагӣ намебуд, бо ҳамон паридан ба чӯй ғалтиданиш муқаррар буд.

Қутбия, ки Ҳамдам-Фӯрма будани соҳиби садоро дид, дили аз садои ногаҳонӣ ба ларзишомодааш сахт-сахт ба тапидан даромад ва ӯ маҷбур шуд, ки бо кафи дасти худ сари дилашро нигоҳ дошта худро қадре ором диҳад.

Ҳамдам-Фӯрма, ки «монда нашаветон...» гӯён ба болои чинакчиён омада буд, бе он ки ба «саломат бошед» гуфтани онҳо гӯш диҳад, ба пеши Қутбия, ки монанди ҳайкалҳои эълонии магазинҳои либосфурӯшӣ ба дарахт такъя карда, шах шуда монда буд, омад ва бо эҳтиромии навозишкорона сари худро ҳам карда:

— Шумо ҳам монда нашавед, азизам! — гуфт ва аз банди дасти Қутбия, ки аз болои дили ханӯз тапидаистодааш беихтиёр хеста, ба тарафаш дароз шуда буд, маҳкам гирифт; пас аз он ки банди дасти монанди шамъи мумӣ сафед, бехун ва борикро як-ду бор молид, молиш дода дасти худро ба сарпанчаи зан фурувард ва ангуштҳои, ки монанди ангуштҳои зочагон борик буд, фишурда истода:

— Шумо ҳам ба чинак баромада, ба ин ангуштиҳои нозук озор расондед-дия, афсӯс, — гуфт.

— Бисъёр нафишоред, дар дастҳои мадор на-

мондааст,— гуфт Кутбия бо овози паст ва боз ҳам овози худро пасттар карда, ба саволи Ҳамдам-Фӯрма ҷавоб дод:

— Чӣ кор кунам, ба холам намонд, «ман бо зане ки ба чинак намебаромада бошад, зиндагонӣ карда наметавонам, ё маро гӯй, ё мешаниро» гуфта масъаларо қатъӣ монд...

Духтараке, ки дар сари дастархон ба саҳт гирифт кардани табнати Кутбия сабаб шуда буд, бо Ҳамдам-Фӯрма даст ба даст дода истодани ўро дида, ба апа Мухаббат нигоҳ карда:

— Дасти Фӯрма магар ба дасти ў дарғали намекунад?— гуфт табассум карда.

— Ба дасти ў дар ҳақиқат дасти Фӯрма мувофиқ меояд,— гуфт Мухаббат ва илова кард:

— Дар асл барои духтари Ёрунбой қалъачӣ, ғумоштаи Ёрунбой қалъачӣ муносиб буд, «гӯсола бо гӯсола, ошноёни садсола» гуфтаанд. Аммо Ҳасанҷони мо аз бетаҷрибагӣ ба дом афтод, ҳам худаширо сӯзонд ва ҳам Фотимаро.

— Дарвоқеъ кори Ҳасанҷон чӣ шуд, ўро магар ба зараррасонандагӣ айбдор карда буданд?— гуфта он духтар аз Мухаббат пурсид.

— Ҳасанҷонро ба зараррасонандагӣ айбдор кардан, албатта, кори Шошмақул барин одамҳои беандеша буд. Ман гумон мекунам, ки Ҳасанҷон дидаву доништа ягон кори зарардор накардагист; лекин ин ҳам аҷаб нест, ки бо касофати ҳамин мешанка дар ягон дом афтода бошад.

— Хуб, ҳозир ўро айбдор ёфтаанд, ё бегуноҳ?— гӯён боз духтарак савол дод.

— Ҳасанҷонро аз корҳои масъулиятнок бароварда бошанд ҳам, ўро аз комсомол набароварда буданд ва гулом шуда омадани падару бобоҳоиширо, партизани сурх будани падарашро ба назар гирифта, кори ўро хобонда буданд, лекин ин кор боз аз сари нав ба ҳаракат даромад.

— Чӣ тавр?— гуфта пурсид боз он духтар.

— Ака Қулмурод, ки ба наздикӣ аз тарафи шӯъбаи сиёсии МТС омада буд, он корро аз сари нав

чунбонид, зараррасонанда кие, ки бошад, ошкор шуданаш даркор аст» гӯён аз сари нав ба тафтиш даромад; агар дар натиҷаи тафтиш ба ин кор банд будани ягон ҷои Ҳасанҷон маълум шавад, ӯ ҳам махв мешавад ва ин мешанка ҳам ҷазояшро мекашад...

Ҳамдам-Фӯрма, ки гумон кард дар пушт — дар сари дастархон пичирросзанон дар ҳаққи ҳудаш ва Қутбия гап зада истодаанд, бе он, ки дасти Қутбияро сардиҳад, ба пушташ нигоҳ карда:

— Бо кадрони деринаам, бо хӯчанизодаам гап зада истодаам; аммо ин кас, аз бозе, ки зани як комсомолеци ғаъол шудаанд, хизматгорони деринаи худро фаромӯш кардаанд, назарашон намегирад,— гуфт ва боз ба Қутбия пичиррос задан гирифт:

— Вай, ки масъаларо қатъӣ монда будааст, ту ҳам масъаларо қатъӣ монда, зудтар дар паи ҳалосии аз вай меафтодӣ, намешуд?— гуфт Ҳамдам-Фӯрма ба Қутбия ва илова кард:

— То кай дар пеши мардум пичиррос зада, дар гӯшаву канорҳо вохӯрда мегардем? Зудтар қайд кунонда ба кор ранги расмӣ доданамон даркор буд.

Қутбия, ки хеста ба кор рафтани занон ва духтарони чинакчиро дид, пас аз он, ки хотирчамъона як нафаси дароз кашид:

— Боз камтар сабр карданат даркор аст,— гуфт.

— Боз барои чӣ сабр кардан даркор аст?— гуфт Ҳамдам-Фӯрма бо оҳанги норозиёна ва илова кард:

— Ман ба ваъдаҳои худ вафо кардам, колхозро тамоман вайрон карда натавониста бошам ҳам, ба вай хеле зарба расондам. Ба сари Ҳасан бошад, гӯе ки об рехтам, акнун обрӯю эътибори пештаран ӯ намондааст. Агар ту аз вай бароӣ, акнун туро ҳеҷ кас айб намекунад. Баъд аз он ки мо рӯйро ба ҳам як шавем, мумкин аст, ки ба колхоз зиёдатар зарар расонда тавонем...

Қутбия, ки аз дур шуда рафтани чинакчиён хотирчамъ шуда буд, бо ангуштонаш, ки ханӯз дар дасти Ҳамдам-Фӯрма буд, кафи дасти ӯро нарм-нарм хорида, бо оҳистагӣ дасташро аз дасти вай кашид ва гирифт; баъд аз он ки дастонашро ба ду тараф ёзонда

сари синаашро дамонда, як хамъезаи ишвабозона кашид, ду дасташро ба ду китфи ӯ партофта:

— Бинишин! — гуфт ва худаш ҳам ба дарахт такъя карда нишаст.

Ҳамдам-Фӯрма ҳам, дар ҳолате, ки чашмонаш сурх шуда буд, дар пеши ӯ бар рӯи хоки нам дузону нишаст ва дастони нарми нозукро, ки аз китфаш чудо шуда буданд, бар рӯи зонуи худ гирифта форам-форам молидан гирифта:

— Чони ман, чони ширини ман, ба ин таклифи ман чӣ мегӯӣ? — гуфт.

— Бо вучуди ин ки,— гуфт Қутбия баъд аз он ки як оҳи хавасангезона кашид,— ба сабркунӣ дар худам токат намондааст, маҷбурам, ки туро боз ба як қадар сабр қардан таклиф намоям.

— Чаро?

— Зеро умедворам, ки дере нагузашта аз дасти ӯ бо обрӯи калоне халос шавам.

— Чӣ гуна умед?

— Ӯ ва падару модари ӯ ҳар як сиррашонро аз ман чогоҳ нигоҳ доранд ҳам, ман рафти кори ӯро фаҳмида истодаам.

— Аз кӣ ва чӣ гуна сирро фаҳмидӣ?

— Аз Нормурод,— гуфт Қутбия ва давом кард:

— Нормурод як колхозчини фаъол бошад ҳам, як одами соддадил аст, аз вай ҳар сирро фаҳмидан мумкин аст. Ман ба ӯ ҳар рӯз, ӯ рӯздармиён рост меоям, «чӣ тавред, амаки домод?» гӯён бо ӯ вохӯрдӣ мекунам, «бо Хадича кай хонадор мешавед, кай тӯӣ мехӯрем?» гуфта мепурсам. Бо ҳамин ӯ яла шуда меравад. Баъд аз он оҳиста-оҳиста суҳанро бар болои Ҳасан оварда, бе он ки худаш пай барад, аз вай ҳар сирро фаҳмида мегирам.

— Хуб, ӯ чӣ сирхоро ба ту гуфт?— гӯён Ҳамдам-Фӯрма дилтангона пурсид.

— Назар ба қавли ӯ,— гуфт Қутбия,— Ҳасан ба вайрон қардани сеялка ва бо нияти зараррасонӣ барҳам додани культиватор айбдор шудааст, дар ҳамин наздикиҳо ба суд дода мешудааст.

— Мо магар ба суд дода шудани ӯро чашм дошта менишинем?— гуфт Ҳамдам-Фӯрма.

— Ба суд дода шуданаш лозим нест,— гуфт Кутбия,— лекин ҳар вақт, ки дар маҷлиси умумии колхоз музокира намуда, айби ӯро ба гарданаш монанд, ман метавонам, ки бо обрӯи калон аз вай чудо шавам. Дар он вақт ҳар коммунист ва ҳар комсомолец ин кори маро тахсин хоҳад кард. Вақте ки аз вай чудо шудам, мисли як духтари озоди шӯроӣ як колхозчии фаъолро ба шавҳарӣ мецохам, он колхозчии фаъол ту мешавӣ.

Ҳамдам-Фӯрма дастонашро ба гардани Кутбия андохта:

— Биё, биё! Аз он забони шаккаргуфтор, ки он сухани асалворро гуфт, як бўсам,— гӯён сари ӯро пештар кашид.

— Сар дех! Ягон кас омада намонад,— гӯён Кутбия сари худро пас кашида, ин талаби ӯро рад кард ва ҳудаш аз сухани худаш ба шубҳа афтада гардани аз дасти Ҳамдам-Фӯрма кашидагирифтаашро дароз карда ба ҳар тараф чашм андохт.

Ҳамдам-Фӯрма ҳам, ки аз ин ҳаракати Кутбия дар шубҳа афтада буд, баъд аз ба ҳар тараф нигоҳ кардан:

— Хотирчамъ бош! Аз ин гӯзапояҳои шум, ки ба қадри қадӣ одам қад кашида, ба ҳар тараф шох партофта кӯрак баста, ба мустаҳкам шудани колхоз ва ба давлатманд шудани колхозчиён сабаб шудаанд, ҳеч хушам наояд ҳам, дар ҳамин вақт азбаски болин ин сӯхбати болаззати ману туро пӯшонда истодаанд, аз инҳо миннатдорам,— гуфт ва илова кард:

— Ба шарофати ин гӯзапояҳои пуркасофат, то ба пеши мо наёяд, ҳеч кас моро дидан наметавонад.

— Барон ҳамин аст, ки ман аз корҳои ту қаноат ҳосил намекунам,— гуфт Кутбия бо оҳанги норозиёна ва шарҳ дод:

— Сеялқаро вайрон карда пахтаи чанд гектар заминро холибех кардӣ; лекин дар сояи меҳнати пай дар пай ин корро безарар карда гузарониданд. Назар ба қавли Мухаббат, аз ҳар гектари ҳамин пахтаҳои холибехшуда дар чинаки аввал ду ҳазору чорсад килограмм ҳосил гирифтаанд. Дар чинаки дуйӯм ва сейӯм ин миқдор бояд аз се ҳазор килограмм ҳам гу-

зарад, ва ҳол он ки Содик аз ҳар гектар ду ҳазору чорсад килограмм пахта доданро ваъда карда будааст.

— Пунбадонаҳои сараро дуздида ба ҷои онҳо пунбадонаи пучак ҳамроҳ карданам-ҷӣ?

— Илоҷи онро ҳам ёфтанд, дудила шуда наистода он заминҳоро бо тухми сара дарҳол дубора киштанд; он заминҳо баробари пахтаи барвақти ҳосил надода бошанд ҳам, дар сояи меҳнати боғайрат ҳосили миёна доданд.

— Культиватор-ҷӣ?

-- Вай ҳам безарар гузашт, дарҳол дигарашро ёфта оварда, нагузоштанд, ки ба қор ҳалал расад. Дар он воқеа ғайр аз чанд сӯме, ки барои культиватори нав харидан аз кассани колхоз рафт, зарари дигаре нашуд; лекин барои ин гуна колхозе, ки авҷ гирифта рафта истодааст, аз он гуна хароҷотҳои ночиз ҷӣ зарар мерасад?

-- Ҷӯй-ҷӣ?

— Ба ҷӯй ҳам ту умеди бисъёр калон баста будӣ; он ҳам мувофиқи умеди ту як ҳафта-даҳ рӯз вайрон монда, пахтаҳоро аз об маҳрум накард; балки аҳамияти онро фаҳмида ҳаман қорҳои дигарро гузошта, ҳаман колхозчиёро ба ҳашар бароварда дар як рӯз дурӯст карданд, ки пахтаҳо дар вақти худ об хӯрданд. Дар ин ҷо ҳам ғайр аз меҳнати умумии якрӯзаи колхозчиён зарари дигаре нашуд.

— Қорҳои бар болон порои маъдани кардагиам-ҷӣ?— гуфт Ҳамдам-Фӯрма, ки дар зери борҳои гарони сарзанишҳои пай дар пай монда буд, қомати худро қадре рост гирифта.

— Аз ин ҷиҳат қадре зарар расид,— гуфт Қутбия ва илова кард:

— Лекин дар қолхозе, ки дусаду панҷоҳ гектар пахтаи серҳосил расондааст, камҳосил, ё ин ки беҳосил майдани ҳашт гектар заминаш зарари бисъёр калон нест. Ба колхоз ҷунон зарбае задан дарқор аст, ки вай аз беҳаш вайрон шуда равад. Дар ҳамон вақт мо ором мегирем.

— Хуб, фалокатҳои бар сари Ҳасан барҳезондаам-

чи?— гуфт Ҳамдам-Фӯрма, ки бо исботи зарар, андак бошад ҳам, ба фахр омада буд.

— Ин дуруст аст, аз ин зарбае, ки ба сари ӯ зада шуд, гӯе ки падару модарам аз бадарға баргашта омада, ба мулку асбобашон соҳиб шуда бошанд, хурсанд шудам,— гуфт Қутбия бо оҳанги миннатдорона ва эзоҳ дод:

— Зеро ҳар зарбае, ки ба сари колхозчин фаъоли комсомолец, коммунист ва камбағал мерасад, бо як хишт гирифта партофта аз таҳкурсии колхоз баробар аст. Агар ҳаминҳо намебуданд, ҳар кадоми он бозихое, ки ту кардӣ, зарарҳои калон мерасонид; дар сояи ғайрати ҳаминҳост, ки гӯе ҳамаи онҳо безарар гузаштанд.

— Ман худро бахтиёр мешуморам, ки,— гуфт Ҳамдам-Фӯрма,— ту, ҳеч набошад, аз як кори ман қадре хурсанд шуда будӣ.

— Лекин ин кам аст; зарбае, ки танҳо ба сари Ҳасан зада шудааст, кам аст; ҳамин гуна зарбахоро зиёдтар кардан, ба сари инҳо бо дасти худи инҳо обрехтан даркор аст.

Қутбия аз сухан бозистода, як ҳамъеза кашида, дубора дастҳояшро ба сари зонуи Ҳамдам-Фӯрма партофта, як вазъияти ишвабозона гирифта гуфт:

— Ҳамдамҷони ман! Чунон ки ту холо ҳамдами ҳақиқии ман ҳастӣ, дар наздики ҳамдами никоҳии ман ҳам хоҳӣ шуд. Гӯй чӣ, дар ҳамон вақт ҳам кори зараррасонандагии худро давом мекуноӣ, ё не?

Ҳамдам-Фӯрма лабҳояшро, ки аз ин илтифот ба ҳар тараф яла шуда рафта буданд, ба зӯр ба ҳам оварда:

— Қасе, ки ба ин чашмони сиёҳ, ба ин абрӯвони сиёҳ, ба ин зулфони сиёҳ, ба ин холҳои сиёҳ гирифтор шудааст, ҳар фикри сиёҳеро, ки инҳо илқо мекунанд, хусусан баъд аз як шудан ба инҳо, магар нокарда истода метавонад?— гуфт.

— Ноӯҳдабарой ва камбудии ту ана аз ҳамин суҳанҳоят маълум шуда меистад,— гуфт Қутбия, дар ҳолате, ки дастҳояшро итборкӯна аз рӯи зонуи Ҳамдам-Фӯрма кашида мегирифт ва давом кард:

— Ҳасан ҳам ба чашми сиёҳ, ба абрӯи сиёҳ, ба

мӯи снѐҳ ва ба холи снѐҳи ман камтар аз ту гирифта-
тор нест. Лекин ҳар вақт, ки сухан ба болон колхоз
омд, ҳаман он муҳаббатҳоро фаромӯш мекунад. «Ман
тӯро ҳам дӯст медорам, колхозро ҳам, лекин агар ту
аз колхоз хурсанд набодӣ, ман ҳам аз ту хурсанд шу-
да наметавонам» мегӯяд...

Кутбия қадре ҳомӯш монда, баъд аз он ки чаш-
мони Ҷафрони худро ба чашми пурандеша гардидаи
Ҷамдам-Ҷурма дӯхт, давом намуд:

— Агар ту ҳам ба дараҷае, ки Ҷасан Эргаш барои
касон дар роҳи мустақам кардани колхоз саҳт ис-
тодаанд, дар роҳи вайрон кардани он саҳт ва пойдор
истӣ, як кор карда метавонӣ, агар ту танҳо барои
чашмони снѐҳ ва абрӯвони снѐҳи... ман кор кунӣ, ин
борро ба маънаи расондан наметавонӣ.

— Кутбияҷонам, маро бубахш! — гӯи Ҷамдам-
Ҷурма зорикунон дасти ӯро гирифта давом намуд:

— Азбаски сар то пой маро ишқу муҳаббати ту
фаро гирифтааст, ҳар кори худамро оварда ба ҳамин
ишқу муҳаббат мебандам. Вагарна корҳои ба колхоз
зараррасонӣ ва колхоз вайронкуниро, пеш аз он ки
бо ту дар ин кор забон як карда бошам, инз карда
омадам.

— Он корҳо чӣ буданд? — гуфта пурсид Кутбия
бо одаги нозомезона.

— Аз бозе, ки ман ба колхоз даромадам, кам ва-
сонро ба танбалӣ нақшидам, кам пахтаи колхозро
дуздида нафурӯхтаам, ба куштаву нобуд шудани ва-
макка лайвони колхоз сабаб нашудам. Зарарҳое, ки
ман дар ин се сол ба колхоз расондам, аз зарарҳое
ки Хучмазарбой расондааст, зиёд набояд ҳам, кам
нест...

Ҷамдам-Ҷурма ҳомӯш монда бо ингоҳи санҷини
дил, ки ҳақиқ осори ноноварӣ дар чашмони Кутбия
гардиш мекунад, бо сӯхтани худро давом кунонид.

— Худат фикр карда бин, магар ман аз давлати
падарат каммак хузуру ҳаловат дидам? Агар кол-
хозчиён дар як роҳат, дар як давлатро дар сояи ме-
нази худ шайфта бошанд, ман ба дарч монан пада-
рат бахузуру маънаи роҳат медам. Дар қолете, ки
худам дастамро ба оби сард намезадам, гуломон,

ятимой, чупонон ва чореккориони ўро хар барин кор мефармудам. Ин ҳам аз шарофати давлати падарат аст, ки «як дехкони камзаминам ва умрам ба дари хонаи бойхо гузаштааст» гӯён ба колхоз даромада тавонистам ва ба никоргири роҳ ёфтам. Лекин бо гардиши фалак мақсади асосии ман, ки колхоз вайронкунӣ аст, бо ишки ту як шуд. Ман умедворам, ки дар сояи як будани диламон, хусусан, ки танамон ҳам як шавад, ба мақсади ягонан худ ба зудӣ хоҳем расид.

— Туро меозмудам, шукри худо, ки аз гумонам зиёдатар мувофиқи мақсадам баромадӣ,— гӯён Қутбия дасти худро ба тарафи даҳони Ҳамдам-Фӯрма ёзонда ба бўсидани ў роҳ дод ва гӯё ки ин бўса бе ризои худаш шуда бошад, нозкунона дасташро кашада, аз чояш давида хест ва ба тарафи офтоб нигоҳ карда:

— Эй... рӯз хеле бевақт шудааст-ку, ба чинак рафтан даркор аст,— гуфт.

— Аз омадани ман ба ту бисъёр зарар расид, имрӯз нормаро панҷоҳ фонз ҳам адо карда наметавонӣ,— гуфт Ҳамдам.

— Дар ман нормалуркунӣ дар кучост?— гуфт Қутбия,— барои духтари Ёрунбой-калъачӣ пур кардани нормаи меҳнат ор аст. Дар сурате, ки нормаи ҳар рӯза чил килограмм аст, дирӯз ман даҳ килограмм чидам будам; имрӯз бошад, ҳафт килограмм ҳам намешудагист.

— Ҳамин ҳам як роҳи зараррасонандагӣ аст,— гуфт Ҳамдам-Фӯрма.

— Ин тавр бошад, савоби се килограмми имрӯз камшударо ба ту мебахшам,— гӯён Қутбия ба тарафи чинакчиён рафт.

— Аз ин марҳамати ту миннатдорам,— гӯён Ҳамдам-Фӯрма ҳам ба тарафи дигар раҳсипор гардид...

XVI

Муҳаббат дар вақти хӯрокхӯри як сар ангурро бо як парча нон дар як рӯмолча баста «ин аз они Фотима» гуфта монда буд. Пас аз дастархонро ғундоштан ў ба Фотима:

— Ту имрӯз ба танҳои боқимондан пахтаи ҳамин замиро чӣда метавонӣ, ё ин ки ба пешат одам фириетонам?— гуфта овоз дода пурсид.

Фотима аз ҷояш хеста, пас аз он, ки ба тарафи пахтааш чиданашудан он замин чашм андохт:

— Одами дигар даркор нест, худам тамом мекунам,— гуфт дар ҷавоб.

Муҳаббат, пас аз он, ки рӯймолчаи нону ангурбастаро ба Фотима бурда дод, чинакчиёро ба қитъаи дигар бурда ба кор андохт ва худаш ҳам ба сифати як бригадири зарбдор ба чинак даромад.

Фотима рӯймолчаи нону ангурбастаро, ки Муҳаббат оварда дода буд, дар буни як ғӯзапоя монда худ ба худ:

«— Ман пахтаи боқимондан ни замиро ҳамин рӯз ба танҳои чӣда тамом мекунам гуфта қавл додам, ин қавли худро большевикона ба амал оварданам даркор аст» — ғӯён боғайрат ба кор даромад. Миёни ӯ, ки бо меҳнат пухта буд, мушакҳои ӯ, ки бо ҳаракат расида ва пурра шуда буданд, дастҳои ӯ, ки резинвор чандир буданд, барои ба амал овардани ғайрати худаш ёрӣ меоданд.

Ғӯзапояҳое ҳам, ки аввал холибех баромада, дар натиҷаи меҳнатҳои пай дар пай шоҳу паҳлу дода кӯрак баста буданд, барои пурсамар шудани меҳнати ӯ сабаб мешуданд; Фотима, ки дар зерӣ як бутта менишаст, пас аз ҳафтад-ҳафтаду панҷ пахтаи шукуфтаре аз он бутта чидан ба буттаи дигар мегузашт.

— «Бечора Ҳасан,— гуфт Фотима худ ба худ,— пахтаҳои ту кишта ҳамин қадар серҳосил мешудаанду қариб буд, ки дар аввали кор тӯро айбдор кунанд...»

Фотима, пас аз қадре кор кардан боз мусоҳибаи ҳаёли худро давом кунонид:

«— Дар айбдор кардан як дараҷа ҳақ ҳам доштанд, аммо ту дар сояи меҳнати коллектив аз он айб ҳалос шудӣ... ҳалос шудӣ, аммо ба ҳамин қадар меҳнатҳое, ки барзиёд сарф шудаанд, ту ҷавобгарӣ, ин ҷавобгарии тӯро култиваторро барҳам додани ту боз ҳам қувватноктар кард...»

Фотима, пас аз он, ки пахтаи дар домани пешгир гуншударо ба ҷувол ҳоли кард, остинҳои куртаи сар-

финкаи чорхонаи нилобиашро, ки то сари дастхояш фуromaда буданд, барзада аз оринчаш болотар бароварда боз ба кор даромад.

Соидҳои ӯ, ки монанди моҳии тиллоӣ фарбех, сурх ва шаффоф буданд, дар чида гирифтани банчаҳои пахта, ки аз байни баргҳои сабз ва сурхҳои ғӯза ва кӯраҳои зард ва чормағзӣ овезон шуда истода буданд, аҷаб як манзараи дилрабо ро нишон медоданд ва дар байни шохаҳои ғӯзапоя монанди дастаки паровоз бо суръат ва интизом даромада мебаромаданд. Дар ҳақиқат ҳам Фотима машинавор кор мекард...

У боз ба ҳаёлот ғарқ шуда рафт ва дар ҳаёли худ қади мавзунӣ Ҳасанро, ки ба дигар аъзойиш шинам афтада буд, поҳон ӯро, ки монанди сутунчаҳои мрамрин маҳкам менстоданд, рӯи ӯро, ки ҳанӯз ба тарош мӯхтоҷ нашуда ба ранги донаи анор гӯё хунаш ба берун акс медод, чашмони сиёҳи ӯро, ки аз шӯълаи меҳнат ва нури ҷасорат медурахшиданд, иродаи ӯро, ки пӯлодвор устувор буд, суҳанҳои ӯро, ки нарма ва баробари ин ҷиддӣ буданд, ба хотир оварда:

«— Не, ту айбдор нестӣ, ту дар пеши коллектив айбдор шумурда шавӣ ҳам, дар пеши виҷдон айбдор нестӣ. Ман виҷдони комсомолӣи тӯро медонам, ман медонам, ки ту дар барпо кардани колхоз ва умуман ба сохтмони социалистӣ бо виҷдони соф ва иродаи устувор даромадаӣ; ту аз ман дур шуда бошӣ, ё ин ки дур карда шуда бошӣ ҳам, ман сирҳои дарунии тӯро ва мақсадҳои ҳақиқии тӯро монанди сирҳои дарунии худам то нуктаҳои бориқаш медонам; ман медонам, ки ту дар сохтмони колхозӣ ва умуман дар сохтмони социалистӣ дидаву доништа хиёнат нахоҳӣ кард ва ба ин гуна хиёнат роҳ ҳам нахоҳӣ дод. Аммо...»

Домани пешгири кандирӣи Фотима, ки аз пахта пур шуда буд, ба давом кунонидани ҳаёлати ӯ роҳ надод; ӯ пас аз он, ки домани пурпахтаи худро бурда ба ҷувол ҳоли карда, бозгашта омада ба кор даромад, ҳаёлати худро давом кунонид:

«— Аммо, ман иро намефаҳмам, ки ин гуна виҷдони соф, ин гуна иродаи пӯлодвор устувор, ин гуна дил, ки нисбат ба ман аз санг ҳам сахттар аст, ба пе-

мӯи сиёҳ ва ба холи сиёҳи ман камтар аз ту гирифта тор нест. Лекин ҳар вақт, ки сухан ба болои колхоз ояд, ҳамаи он муҳаббатхоро фаромӯш мекунад, «ман туро ҳам дӯст медорам, колхозро ҳам; лекин агар ту аз колхоз хурсанд набоӣ, ман ҳам аз ту хурсанд шуда наметавонам» мегӯяд...

Қутбия қадре хомӯш монда, баъд аз он ки чашмони фаттони худро ба чашми пурандеша гардидан Ҳамдам-Фӯрма дӯхт, давом намуд:

— Агар ту ҳам ба дараҷае, ки Ҳасан Эргаш барин касон дар роҳи мустақкам кардани колхоз саҳт истодаанд, дар роҳи вайрон кардани он саҳт ва пойдор истӣ, як кор карда метавонӣ, агар ту танҳо барои чашмони сиёҳ ва абрувони сиёҳи... ман кор кунӣ, ин борро ба манзил расондан наметавонӣ.

— Қутбияҷонам, маро бубахш!— гӯён Ҳамдам-Фӯрма зорикунон дасти ӯро гирифта давом намуд:

— Азбаски сар то пой маро ишқу муҳаббати ту фаро гирифтааст, ҳар кори худамро оварда ба ҳамин ишқу муҳаббат мебандам. Вагарна корҳои ба колхоз зараррасонӣ ва колхоз вайронкуниро, пеш аз он ки бо ту дар ин кор забон як карда бошам, низ карда омадаам.

— Он корҳо чӣ буданд? — гуфта пурсид Қутбия бо оҳанги нозомезона.

— Аз бозе, ки ман ба колхоз даромадаам, кам касонро ба танбалӣ накашидаам, кам пахтаи колхозро дуздаи нафурӯхтаам, ба куштаву нобуд шудани камакак ҳайвони колхоз сабаб нашудаам. Зарарҳое, ки ман дар ин се сол ба колхоз расондаам, аз зарарҳое ки Ҳучаназарбой расондааст, зиёд набошад ҳам, кам нест...

Ҳамдам-Фӯрма хомӯш монда бо нигоҳи санҷиш дид, ки ҳанӯз осори нобоварӣ дар чашмони Қутбия гардиш мекунад, боз сухани худро давом кунонид:

— Худат фикр карда бин, магар ман аз давлати падарат камакак хузуру ҳаловат дидаам? Агар колхозчиён ҳар як роҳат, ҳар як давлатро дар сояи меҳнати худ меёфта бошанд, ман ба дари хонаи падарат бахузур хобида роҳат медидам. Дар ҳолате, ки худам дастамро ба оби сард намездам, гуломон,

ятимон, чӯпонон ва чореккорони ўро хар барин кор мефармудам. Ин ҳам аз шарофати давлати падарат аст, ки «як дехқони камзаминам ва умрам ба дари хонаи бойхо гузаштааст» гӯён ба колхоз даромада тавонистам ва ба никоргири роҳ ёфтам. Лекин бо гардиши фалак мақсади асосии ман, ки колхоз вайронкунӣ аст, бо ишки ту як шуд. Ман умедворам, ки дар сояи як будани диламон, хусусан, ки танамон ҳам як шавад, ба мақсади ягонаи худ ба зудӣ хоҳем расид.

— Туро меозмудам, шукри худо, ки аз гумонам зиёдатар мувофиқи мақсадам баромадӣ,— гӯён Кутбия дасти худро ба тарафи даҳони Ҳамдам-Фӯрма ёзонда ба бўсидани ў роҳ дод ва гӯё ки ин бўса бе ризои худаш шуда бошад, нозкунона дасташро кашада, аз чояш давида хест ва ба тарафи офтоб нигоҳ карда:

— Эй... рӯз хеле бевакт шудааст-ку, ба чинак рафтан даркор аст,— гуфт.

— Аз омадани ман ба ту бисъёр зарар расид, имрӯз нормаро панҷоҳ фоиз ҳам адо карда наметавонӣ,— гуфт Ҳамдам.

— Дар ман нормапуркунӣ дар кучост?— гуфт Кутбия,— барои духтари Урунбой-калъачӣ пур кардани нормани мехнат ор аст. Дар сурате, ки нормани ҳар рӯза чил килограмм аст, дирӯз ман даҳ килограмм чида будам; имрӯз бошад, ҳафт килограмм ҳам наметавонам.

— Ҳамин ҳам як роҳи зараррасонандагӣ аст,— гуфт Ҳамдам-Фӯрма.

— Ин тавр бошад, савоби се килограмми имрӯз камшударо ба ту мебахшам,— гӯён Кутбия ба тарафи чинакчиён рафт.

— Аз ин марҳамати ту миннатдорам,— гӯён Ҳамдам-Фӯрма ҳам ба тарафи дигар раҳсипор гардид...

XVI

Муҳаббат дар вақти хӯрокхӯри як сар ангурро бо як парча нон дар як рӯмолча баста «ин аз они Фоти-ма» гуфта монда буд. Пас аз дастархонро ғундоштан ў ба Фотима:

— Ту имрӯз ба танҳои боқимондаи пахтаи ҳамин заминро чӣ метавонӣ, ё ин ки ба пешат одам фиребонам?— гуфта овоз дода пурсид.

Фотима аз ҷояш хеста, пас аз он, ки ба тарафи пахтааш ҷиданашудани он замин чашм андохт:

— Одами дигар даркор нест, худам тамоми мекунам,— гуфт дар ҷавоб.

Муҳаббат, пас аз он, ки рӯймолчаи нону ангурбастаро ба Фотима бурда дод, чинакчиёро ба китъаи дигар бурда ба кор андохт ва худаш ҳам ба сифати як бригадирӣ зарбдор ба чинак даромад.

Фотима рӯймолчаи нону ангурбастаро, ки Муҳаббат оварда дода буд, дар буни як ғӯзапоя монда худ ба худ:

«— Ман пахтаи боқимондаи ин заминро ҳамин рӯз ба танҳои ҷида тамоми мекунам гуфта қавл додам, ин қавли худро большевикона ба амал оварданам даркор аст» — ғӯён боғайрат ба кор даромад. Миёни ӯ, ки бо меҳнат пухта буд, мушакҳои ӯ, ки бо ҳаракат расида ва пурра шуда буданд, дастҳои ӯ, ки резинвор чандир буданд, барои ба амал овардани ғайрати худаш ёрӣ мебуданд.

Ғӯзапояҳои ҳам, ки аввал холибех баромада, дар натиҷаи меҳнатҳои пай дар пай шоху паҳлу дода кӯрак баста буданд, барои пурсамар шудани меҳнати ӯ сабаб мешуданд; Фотима, ки дар зерӣ як бутта менишаст, пас аз ҳафтад-ҳафтаду панҷ пахтаи шукуфтаре аз он бутта ҷидан ба буттаи дигар мегузашт.

— «Бечора Ҳасан,— гуфт Фотима худ ба худ,— пахтаҳои ту кишта ҳамин қадар серҳосил мешудаанду қариб буд, ки дар аввали кор туро айбдор кунанд...»

Фотима, пас аз қадре кор кардан боз мусоҳибаи ҳаёли худро давом кунонид:

«— Дар айбдор кардан як дараҷа ҳақ ҳам доштанд, аммо ту дар сояи меҳнати коллектив аз он айб ҳалос шудӣ... ҳалос шудӣ, аммо ба ҳамин қадар меҳнатҳои, ки барзиёд сарф шудаанд, ту ҷавобгарӣ, ин ҷавобгарии туро культиваторро барҳам додани ту боз ҳам қувватноктар кард...»

Фотима, пас аз он, ки пахтаи дар домани пешгир гуншударо ба ҷувол ҳолӣ кард, остинҳои куртаи сар-

финкаи чорхонаи нилобиашро, ки то сари дастхояш фуромада буданд, барзада аз оринчаш болотар бароварда боз ба кор даромад.

Соидҳои ӯ, ки монанди моҳии тиллоӣ фарбеҳ, сурх ва шаффоф буданд, дар чида гирифтани банчаҳои пахта, ки аз байни баргҳои сабз ва сурхчаи ғӯза ва кӯрақҳои зард ва чормағзӣ овезон шуда истода буданд, ачаб як манзараи дилрабо ро нишон медоданд ва дар байни шохаҳои ғӯзапоя монанди дастаки паровоз бо суръат ва интизом даромада мебаромаданд. Дар ҳақиқат ҳам Фотима машинавор кор мекард...

Ҷ боз ба ҳаёлот фарқ шуда рафт ва дар ҳаёли худ кади мавзунӣ Ҳасанро, ки ба дигар аъзойи шинам афтада буд, поҳои ӯро, ки монанди сутунчаҳои мрамрин маҳкам меистоданд, рӯи ӯро, ки ханӯз ба тарош мӯхтоҷ нашуда ба ранги донаи анор гӯё хунаш ба берун акс медод, чашмони сиёҳи ӯро, ки аз шӯълаи меҳнат ва нури часорат медурахшиданд, иродаи ӯро, ки пӯлодвор устувор буд, суҳанҳои ӯро, ки нарм ва баробари ин ҷиддӣ буданд, ба хотир оварда:

«— Не, ту айбдор нестӣ, ту дар пеши коллектив айбдор шумурда шавӣ ҳам, дар пеши виҷдон айбдор нестӣ. Ман виҷдони комсомолӣ туро медонам, ман медонам, ки ту дар барпо кардани колхоз ва умуман ба сохтмони социалистӣ бо виҷдони соф ва иродаи устувор даромадаӣ; ту аз ман дур шуда бошӣ, ё на ки дур карда шуда бошӣ ҳам, ман сирҳои дарунии туро ва мақсадҳои ҳақиқии туро монанди сирҳои дарунии худам то нуқтаҳои борикаш медонам; ман медонам, ки ту дар сохтмони колхозӣ ва умуман дар сохтмони социалистӣ дидаву доништа хиёнат нахоҳӣ кард ва ба ин гуна хиёнат роҳ ҳам нахоҳӣ дод. Аммо...»

Домани пешгири кандарии Фотима, ки аз пахта пур шуда буд, ба давом кунонидани ҳаёлотӣ ӯ роҳ надод; ӯ пас аз он, ки домани пурпахтаи худро бурда ба ҷувол ҳолӣ карда, бозгашта омада ба кор даромад, ҳаёлотӣ худро давом кунонид:

«— Аммо, ман инро намефаҳмам, ки ин гуна виҷдони соф, ин гуна иродаи пӯлодвор устувор, ин гуна дил, ки нисбат ба ман аз санг ҳам сахттар аст, ба пе-

ши як зочае, ки аз чихати синфӣ ба ҳудаш ҷомунослаб аст, чӣ гуна сар фуруд овард? Ин гуна дасти резинумушаки оҳанустухон ба гирифтани банди дасте, ки поғавҷубвор хушк, бемағз, зардча ва беҳун аст, фурута-нӣ кард? Ин гуна чашмони сиёхе, ки бо нури қор, ғайрат ва меҳнат медурахшиданд, аз рӯе, ки ба сабаби бекорхобӣ беранг, беҳун ва бенамак шуда мондааст, чӣ лаззат гирифтанд?..»

Фотима ба саволхое, ки дар ҳаёли худ дод, ҷавоб ёфта натавониста, боз мӯсоҳибаи ҳаёли худро давом кунонид:

— Бераҳм, сангдил! Магар фаромӯш карди? Дар вақтхое, ки ману ту ҳанӯз бачаи хурдсол будем, дар қанори Чилвон ҳар ду бо ҳам қор мекардем, пахта меҷидем ва бозӣ мекардем. Дар маҷлиси сурудгӯӣ, ки дар вақти дамгирӣ барпо шуда буд, ман ба ин ки монанди ту як рафиқ, як ҳамқор, як дилдор ёфтаам, фахр карда гуфта будам:

Ба боғ сунбулам ҳаст,
Гулам, гулам, гулам ҳаст;
Зи зоғ ғам намехӯрам,
Ба боғ булбулам ҳаст.

Ту дар ҷавоб:

Гули баҳориям ҳаст,
Зи ёр ёриям ҳаст,
Барои чидани гулат
Ду дасти қориям ҳаст.

гуфта дили маро ба худат баста гирифта будӣ...

— «Ана ҳамин гуна муносибати ману ту, ки бо меҳнат омехта, бо меҳнат парвариш ёфта, бо меҳнат обҷерӣ карда шуда, бо меҳнат нашъунамо ёфта рафта истода буд, якбора қанд... Гули маро, гулдастан маро аз дастам даррабуданд, булбулавро аз боғам зада бурданд...»

Фотима, ки дилаш бо ҳасрат пур шуда вайрон шуда рафта буд, дигар ба дардидилгӯии ҳаёли ва мисли тӯдан қоҳ ба дарун-дарунсӯзӣ тоб оварда натавонист; оташи ҳичрон ва андӯху алам, ки дар дилаш ғун шуда буд, монанди газҳои дар зерин замин гирдомада бе-

руи чахиданд; Фотима бо овози хазине, ки дилхоро метапонид, баданхоро меларзонид, синахоро мехарошид ва ба чонхо шарора мепошид, дар ҳавои Гирьёнқазоқ¹³² сурудгӯй сар кард:

Сафиле, фитнакоре омад, аз дастам гулабро бурд,
Хучуме кард калхоте, зи боғам булбулабро бурд.

Зи бепарвоии ин боғбон он душмани ғаддор
Зи боғи ман гулабро, булбулабро, сунбулабро бурд...

— Сурудро, хусусан сурудеро, ки бо овози дилнавози форами ту гуфта шавад, чӣ қадар дӯст дорам ҳам, сурудеро, ки дар ҳавои Гирьёнқазоқ гуфта мешавад, ҳеч хуш намекунам,— гӯён баромадани садое Фотимаро як қад парронда аз ғазалхонӣ боздошт ва ӯ ба пушташ нигоҳ кард, ки бар болои сараш Ҳасан Эргаш рост истодааст.

Фотима дарҳол рӯяшро аз вай баргардонд ва пас аз он, ки ашки чорӣ шудаомадан чашмашро ба ӯ нофаҳмонда пок кард, гуфт:

— Барои ту, албатта, ҳавои Гирьёнқазоқ намефорад; барои ту ҳавоҳои фароҳангез ва сурудҳои шӯхномаз даркор аст.

— Даври мо,— гуфт Ҳасан худро ба нодонӣ зада,— даври сохтмони социалистӣ, даври хучуми социалистӣ ва даври муборизаи синфӣ аст; ба ин давр ҳавоҳо ва сурудҳои, ки аз даврони амирон мондаанд ва мувофиқи аҳволи гирьяовари он замон гуфта ва бафта шудаанд, мувофиқ намеоянд; барои мо сурудҳо ва ҳавоҳои, ки шавқ, ғайрат ва часорат медиҳанд, ба зафар, ба ғалаба гирифта мебаранд, зафар ва ғалабаҳои моро месароянд ва хулоса ба зафарҳо ва ғалабаҳои мо мувофиқ меоянд, даркоранд.

— Мафкурафурӯшӣ! — гуфт худ бо овози баланд Фотима, ки пахтаи доманашро ба ҷувол ҳолӣ карда пас гашта меомад.

— Вохӯрдӣ кунем,— гӯён Ҳасан дасти худашро дароз кард ба Фотима, ки дар пас гашта омадан аз наздикии ӯ мегузашт.

Фотима дасти худро дароз накард ва:

— Барои ту дасти нозуке, ки рӯзе чанд бор бо собуни хушбӯй шуста шуда, ба ҳеч чиз намерасад,

даркор аст; дасти ман, ки бо меҳнат дағал ва чиркин шудааст, ба ту муносиб нест,— гӯён гузашта ба сари кори худ рафт ва остинхояшро барзада боз ба кор даромад.

Хасан, ки ба ин пичинги талх роҳи ҷавобгардониро наёфт, рафта дар рӯ ба рӯи Фотима нишаста:

— Ин тавр бошад, биё чиддӣ гап занем,— гуфт.

— Қорхон чиддӣ шуда гузашт, хишт аз қолиб бархест, акнун на сухани чиддӣ лозим аст ва на шӯхӣ,— гуфт Фотима, бе он ки сарашро аз кор бардорад.

— Фотима!

— ...

— Фотима!

— ...

— Ба ман нигоҳ кун!

— ...

— Фотима, маро бубахш!

Фотима, ки ба «Фотима, Фотима, ба ман нигоҳ кун...» гуфтанҳои Хасан гӯш надода, пахта чида истода буд, бо шунидани «Фотима, маро бубахш!» гуфтани ӯ, якбора оташин шуда, дасташро аз кор боздошт ва ба ӯ тег кашида нигоҳ карда:

— Хасан!— гуфт,— ин тавр бошад, чиддӣ гап занем, ин сухани ту сухане нест, ки як комсомолец ба як комсомолка гӯяд. Ин гуна суханҳои занбозонаро рафта ба духтарони боён гӯй.

— Фотима, ман мехоҳам ки хатон худамро дуруст кунам,— гуфт Хасан, ки аз хичолат суп-сурх шуда буд.

— Намефаҳмам,— гуфт Фотима, ки боз кор сар карда буд,— магар маро ба ягон ҷиноят ҷеғ зада истодаӣ?

— Ман туро на ба ҷиноят, балки..

— Фотима, магар ту ханӯз ҳеҷ чиз нахӯрдӣ?— гуфта омадани Муҳаббат, ки дуруст, ё нодуруст чида шудани ин замиро аз назар гузаронида дар байни гӯзапояҳо ба рӯймолчае, ки нону ангур баста шуда буд, вохӯрда, онро гирифта меовард, Хасанро аз сухан боздошт.

— Не!— гуфт ба ҷавоби Муҳаббат Фотима ва эзоҳ кард:

— Аз як тараф дилам хӯрок наталабид, аз тарафи дигар «пахтан ин заминро, ки ба чида тамои карданиш қавл додаам, тамои чинам» гӯён чиз нахӯрда кори худро давом кунонидам.

Муҳаббат, ки расида омада, дар рӯ ба рӯи Фотима нишастани Ҳасанро дид:

— Эй... ҳоло ту дар ҳамин чохо будӣ-дия,— гуфт ва сухани худро давом кунонида пурсид:

— Онҳоро дидӣ?

— Дидам.

— Ҳар дуяшонро дар як чо?

— Ҳа.

— Чӣ гуфтӣ?

— Ман онҳоро дида бошам ҳам, онҳо маро надиданд, ман ҳам ба нишон надодани худ кӯшиш кардам ва «чиҳо мегуфта бошанд?» гуфта дар миёнаи гӯза-пояҳо ҳазиди хобидам.

— Чӣ гапҳо заданд?

— Бисъёр чизхоеро, ки ман ҳеҷ гумон намекардам ва чашм надоштам, гап заданд.

— Агар мумкин бошад, гӯй чӣ?

— Вақташ расад, мегӯям, аз ҳама пештар ба шумо ва Фотима мегӯям, лекин ҳозир сир нигоҳ доштанам даркор аст, зеро ҳамаи он гапҳо ба тергаве, ки ба болон ман рафта истодааст, дахл доранд.

— Магар Кулмурад тергави туро нотамои монда рафт?

— Як дараҷа тамои шуд ва Кулмурад як натиҷа Ҷароварда рафт.

— Чӣ гуна натиҷа?

— Як натиҷае, ки барои ман ногувор ва барои Шошмақул ва Ҳамдам-Фӯрма дилхоҳ аст.

Аз ин ҷавоби Ҳасан, чунон ки Фотима аз кор даст кашида ба ӯ нигоҳ карда бо диққат гӯш дода истод, Муҳаббат ҳам, дар ҳолате, ки рангаш парида буд:

— Равшан карда гӯй-чӣ, чӣ тавр натиҷа, охир?— гуфта пурсид.

— Назар ба ин натиҷа,— гуфт Ҳасан,— дар хусуси сеялқаро вайрон карда тухм пошидан ва култиваторро барҳам додан ҳоло ман гунаҳгорам. Масъалаи маро дар маҷлиси умумӣ монда барои ибрати дигарон

музокира мекунанд ва баъд аз он ки маро дар миёнаи омма расво карданд, аз колхоз бароварда ба суд ме-диханд.

— Мумкин нест,— гуфт Фотима ба муқобили ин эзохи Хасан ва кори худро давом кунонид.

Муҳаббат ҳам пас аз он ки:

— Натиҷаест, ки ҳеҷ кас гумон намекард,— гӯён таъҷуб кард, пурсид:

— Маҷлиси умумӣ кай мешудааст?

— Шошмакул мехост, ки маҷлиси умумиро дар байни ҳамин ду-се рӯз ҷеғ занонад; аммо Сафар ака, Йӯлдошев ва дигар коммунистон «дар ин вақт маҷлиси умумӣ ҷеғ задан ба чинаки пахта ҳалал мерасонад; то ҳафтӯми ноябрь, яъне то иди шонздаҳсолагии Октябрь планамонро сад фоиз пур карда, дар иштирок кардан ба слёти колхозчиёни зарбдор ҳақ пайдо карданамон лозим аст. Ин тавр маҷлиси умумии серчанҷолро баъд аз сабук шудани кори чинак ҷеғ мезанем» гӯён пас партофтанд. Бо ҳамин маҷлиси умумӣ дар як вақти номаълум мавқуф монд.

— Хуб, ман ба сӯҳбати шумоён ҳалал расондам, акнун ман равам,— гӯён Муҳаббат аз ҷояш хест.

— Мо ягон сӯҳбати хусусӣ надоштем, ки аз шумо пинхон дорем ва ё ин ки бо омадани шумо ҳалал ёбад,— гӯён Хасан ҳам рафтагор шуда аз ҷояш хест ва ба Муҳаббат нигоҳ карда бо овози баланд, ки Фотима ҳам мешунид, гуфт:

— Дерест, ки Фотима аз ман ранҷидааст, ман пас аз гусел кардани онҳо аз ин ҷо мегузаштам, ки инро дида ба пешаш истода мондам; аз гап гап баромада, ба ин узр гуфтан хостам; аммо ин маро боз зиёдатар кохиш кардан гирифт.

— Ман ҳақ надорам, ки касеро кохиш кунам,— гуфт Фотима бо оташинӣ ва эзоҳ дод:

— Ҷавобхоеро, ки мувофиқи суханҳои ту гуфтам, ту кохиш фаҳмидай. Саҳв кардай, рафиқ.

— Фотима ҳақ дорад, ки аз ту биранҷад,— гуфт Муҳаббат ва давом кард:

— Дар аввал ту дили ўро шикастӣ. Дили шикаста бо узру маъзаратҳои хушқу холи дуруст на-

хоҳад шуд. Дар натиҷаи таҷрибаҳои бисёр аст, ки гуфтаанд:

«Дил ки ранҷид аз касе, хурсанд кардан мушқил аст,
Шисаи бишкестаро пайванд кардан мушқил аст.
Шисаи бишкестаро пайванд кардан метавон,
Мурғи аз каф дастаро побанд кардан мушқил аст».

→ Ман умедворам, ки— гуфт Ҳасан,— ин узри ман узри хушқу холи шуда намонад...

Вақте ки Муҳаббат бо Ҳасан аз пеши Фотима хеле дур рафтанд, аз пасашон садон суруди дилхашроше баромад, ки Фотима ин шеъри Рафеъро шахд кашада мехонд:

«Кам гӯ сухан, ки хотири дилдор нозук аст,
Бори гуҳар намекашад ин тор нозук аст.
Беҳуда санг бар дили озурдагон мазан,
Аввал бубин, ки шиса чи миқдор нозук аст».

Ҳасан, ки бо шунидани ин шеъри обдор аз садон оташбори Фотима бекарор гардида буд, дар дили худ дарун-дарун замзамакунон ба ӯ ҷавоб медод:

Тори муҳаббате, ки зи дил баста шуд ба дил
Менагсилад ҷи қадр, ки бисёр нозук аст...

XVII

Ҳавлии колхоз бо колхозчиён пур шуда буд; пиру ҷавон, хурду калон, занону мардон, писарону духтарон, дар ҳолате, ки дар бағалхошон ҷувол ва ҷуволча буд, ҷақ-ҷақкунон ҳар тараф гардиш мекарданд.

Дар илора нишаста шакарросзанон сҷёт зада, ба дафтарҳо хат навиштани бесаводони дирӯза диққати ҳеч касро ба тарафи худ намекашид, зеро бештарини колхозчиён ҷи будани хату қаламро доништа, хату савод бароварда ва ҳисобдон шуда буданд.

Дар анбор мудири корхон хочагини колхоз бо ёварони худ ҷуволчаҳои пургандумро дар як гӯшави анбор харра зада, тарозун гириро соз карда барои баркашида гирифтани ғаллаҳои омадани тайёри медид. Мудири магазини кооператив ҳам бо молфурӯши худ

молҳои боқимондаи дӯкоро ба ҳисоб гирифта барои қабули молҳои саноати навоянда ҳозир мешуд...

Бо шунидани садои «гумбур-гумбур», ки аз дур омад, бачагони хурдсол ба кӯча давиданд, ва одамони калонсол ҳам «корвон омад» гӯён табассумкунон ба якдигар нигоҳ карданд...

Бисъёр дер накашид, садои «гумбур-гумбур», ки деҳаро ба сараш бардошта меомад, ба хавли калхаз наздик шуд ва қатори шутурони пурбор ба хавли даромад.

Эргаш шутурони сурхчамӯйро, ки бо чағозҳои сурх, пордумҳои сурх, пешбандҳои сурх, шилшила ва пӯпақҳои сурх ораста гардида буданд, дида:

— Корвони бойҳои қалъачии замони қадим барин,— гуфт.

— Аммо як фарқ ҳаст, ки,— гуфт Сафарғулом,— шутурони боёни қалъачӣ танҳо барои кисан худи он бойҳо кор мекарданд, шутурони мо барои омма — барои тамоми калхазчиён, барои касоне, ки дар он замон ғулом, ятим ва ҷӯпон буданд, кор мекунанд.

Кутбия, ки дар пеши Ҳасан истода ду чашмашро аз Ҳамдам-Фӯрма намеканд, бо шунидани сухани Сафарғулом, ба осмон нигоҳ карда як охи сард кашид ва баъд аз бо рӯмолча пок намудани оби чашмаш, ки шорида омада буд, боз нигоҳи ҳасратомезе ба тарафи Ҳамдам кард.

— Боз як фарқ ҳаст, ки,— гуфт сорбон, ки шутуронро «чих-чих!» гӯён ҷўкконда истода буд,— шутурони он замон ба ғайр аз сафари қалъа боз шабу рӯз ба калтакиро гашта бештарин яғир ва кўтур мешуданд; аммо шутурони мо аз давлати калхаз, хусусан баъд аз ба амал овардани кишти табдили дар сояи бисъёр шудани ӯму хошок гӯсфанди бӯрдоқӣ барин фарбеҳ шудаанд.

— Ҳайф аз он шутурони дар деҳа буда, ки,— гуфт як сорбони дигар,— дар аввалҳои ҳаракати калхазӣ бисъёр набуд шуданд. Ин ҳайвонҳои беозор ҳам, ки гӯё танҳо аз барои боркашонӣ дар дунё рӯидаанд, бо вучуди бадбӯй будани гӯшташон аз корди бераҳми бойҳо халос нашуданд. Вагарна нимаи кори боркашонии калхазро шутурон саранҷом мебуданд.

Ҳамдам-Фӯрма, ки чашм ба чашми Қутбия дӯхта дуртар аз он меистод, бо шунидани ҷумлаи «аз корди бераҳми боён халос нашуданд» бо нӯги панҷааш ба сари синан худ як-ду бор оҳиста-оҳиста зад ва Қутбия ҳам ба ӯ нимхандаи миннатдоронае кард.

Аз болои шутурони ҷўкконидашуда ҷуволчаҳои пургандумро кушода ба анбор кашонданд ва ба ҷои онҳо қанорҳои пурпахтаро оварда ба шутурон бор кардан гирифтанд...

Қанорҳои пахтаро ҳанӯз бор қарда тамои накарда буданд, ки аз дарвозаи ҳавлии колхоз як автомобил боркашонӣ ғуррос зада даромад ва шутурон бо шунидани садои он якбора аз ҷояшон ҷаста қанорҳои ба қағозашон рост кардамонда ва ё ин ки нимбастаро ба ҳар тараф ҳаво дода ҳаллосзанон ва ар-арқунон ғурехтанд.

— Ғурехтани ваҳшоният аст аз маданият,— гуфт Эргаш.

— Ғалабаи техника аст ба воситаҳои табиӣ,— гуфт Сафарғулом.

— Техника ба воситаҳои табиӣ ҷи гуна ҳам ғалаба накунад, ки,— гуфт Йўлдошев,— дар ғурсате, ки ба шутурон бор бор карда аз деҳа мебароем, автомобиль ба пункт рафта бори худро ғуроварда боз аз он ҷо бор гирифта ба деҳа меорад. Ба болои ин як худаи бори ҷандин шутурро мебардорад.

— Агар боз як автомобил боркашонӣ меоштем,— гуфт Юсуф,— қори боркашонӣро хеле сабук мешуд.

— Ба автомобил боркашонӣ соҳиб шудан осон аст,— гуфт Йўлдошев,— агар дар соли оянда ҳам зарбдорона қор карда, планро пеш аз муддат ва барзиёд иҷро кунем, муқофоти ҷумҳуриятиро гирифта, ба як автомобил дигар ҳам соҳиб мешавем, мемонем-дия.

— Ғайр аз ин,— гуфт Сафарғулом,— пролетарҳои мамлакатамон, ки дар ҳар хусус ёрии моддӣ ва маънавиашонро аз мо дарег намедоранд, барои мо садҳо автомобиль ва машинаҳои дигари деҳқонӣ сохта бароварда истодаанд; колхозии мо, ки аз ҷиҳати ташкилӣ ва хоҷагӣ мустаҳкам шуда истодааст, ба ҳисоби

худаш ҳам як-ду автомобиль ва машинаҳои дигар харида метавонад.

— Пул ҳам ҳаст, машина ҳам тайёр аст,— гуфт Йӯлдошев,— фақат шиори «техникаро азхуд кардан даркор»-ро ба амал овардан, машинаҳоро монанди гавҳараки чашм ниғаҳбонӣ намудан ва аз онҳо ба қадри даркорӣ фоида бурда тавоништан лозим аст.

— Сеялқаро вайрон накардан ва культиваторро бархам надодан даркор аст,— гуфт Шошмақул ба Ҳасан Эргаш расонда.

— Аз фикри зараррасонандагӣ даст бардоштан ҳам даркор аст,— гӯён Ҳамдам-Фӯрма ҳам ба тарафи Ҳасан Эргаш як тир андохт.

Ҳасан, гӯё ки ин пичингҳоро нашунида бошад худро ба нофаҳмӣ зада бошад ҳам, Кутбия, ки дар паҳлуи ӯ истода буд, ба Ҳамдам-Фӯрма, ки дар паҳлуи Шошмақул буд, чашмак зада табассум кард...

Баъд аз он ки автомобиль бораширо фуруварда пахта гирифта рафт, ба шутурҳо ҳам қанорҳои пахтаро бор карда гусел карданд.

Шутурон аз идораи колхоз ханӯз дур нарафта буданд, ки аробаҳои пурбор, ки ба қоши зини аспҳои шақиллоқҳои оҳанин зада буданд, шақиллоқзанси қатор шуда расида омаданд...

Аробаҳои, ки борашон ғалла буд, ба дари анбори колхоз қатор гардиданд ва аробаҳои, ки ба онҳо газвор, қанд, чой, карасин, равған, собун ва гӯгирд барин молҳои саноатӣ бор карда шуда буданд, дар кӯчае, ки дар он ҷо дӯкони кооператив буд, паси якдигар мунтазири фурувардани борҳоишон шуда истоданд.

— Дар замонҳои пеш,— гуфт Эргаш, ки аробаҳои ягон-ягон аз назараш мегузаронид,— қатор шудани аробаҳои пурбор танҳо дар Ғичдувон, ба дари сарои бойҳои калон дида мешуд; онҳо он молҳоро ба аҳолии ду туман ва дашти Қазоқ барг-барг фурухта пул мекарданд. Аммо дар тумани Шофирқоми мо моли бисёр он сӯ истад, ҳатто сарои мол нигоҳдорӣ ҳам набуд. Холо ба шарофати колхоз ҳар як деҳа ранги як бозори калонро гирифт.

— Ҳамин тавр шуданаш лозим буд,— гуфт Йӯлдошев ва эзоҳ дод:

— Маркази райономаи мисли як шахр, деҳаҳояш монанди як бозор, яккахочагиҳои парокандааш як шуда ҳамчун фабрик ва завод, деҳқонони меҳнаткашаш ба шакли коргарони муташаккили мунтазам коркунанда гардиданашон даркор буд, ҳамин тавр ҳам шуда истодааст...

Ба аробаҳое, ки ғаллаҳошон фуруварда шуда буд, қанорҳои охирини пурпахтаро, ки дар таҳти айвони колхоз харра зада мондагӣ буданд, бор кардан гирифтанд...

Колхозчиён «ғаллаҳоро кай тақсим карда мевода бошанд?» гӯён бо якдигар пичир-пичир гап задан гирифтанд ва Фотима, ки ин суҳанро шунид, аз Йӯлдошев:

— Рафиқ Йӯлдошев, ғалларо кай тақсим мекунетон?— гуфта пурсид.

— Ҳозир, аробаҳо баромада рафта рӯи ҳавлӣ холи шавад, сар мекунем,— гуфт Йӯлдошев.

— Ба ҳар рӯзи меҳнат чӣ қадар меҳрасида бошад?— гӯён Фотима боз аз Йӯлдошев пурсид.

— Холо ҳисоб муайян нашудааст, аз рӯи ҳисоби тахминӣ бояд ба ҳар рӯзи меҳнат ҳашт килограмм гандум ва шаш-ҳафт сӯм пул расад, ҳозир ба ҳар рӯзи меҳнат шашкилограммӣ гандум ва панҷсӯмӣ пул дода мешавад; боқимондааш, пас аз он, ки ҳисоби охиринамонро ба пункт баробар карда, ҳисоби колхозро муайян кардем, дода мешавад.

Колхозчиён бо шунидани ин суҳанҳои Йӯлдошев дафтарчаҳои меҳнаташонро аз бағалашон бароварда ва ба вай нигоҳ карда ангуштҳошонро ҳаму рост намуда ҳисоб кардан гирифтанд.

Ҳасан ки ба дафтарчааш нигоҳ карда истодани Фотимаро дид, ба вай наздиктар рафта:

— Фотима, рӯзи меҳнати яксолаат чанд шудааст?— гӯён аз вай пурсид.

— Дусаду сиву панҷ рӯз,— Фотима ҷавоб дод.

— Бо вучуди ин ки ҳамин қадар кор кардӣ, чаро ҳамин куртаи сарфинкаи кабудӣ азодоронаат ва масҳи қайроқиатро дигар намекуни? Магар ҳамин пулҳоятро ба амонаткасса бурда супурда истодаӣ?— гуфта пурсид Ҳасан аз Фотима бо оҳанги шӯҳиомезона.

Кутбия, ки аз пурсиши Ҳасан фахр карда рафта буд, ба куртаи шоҳӣ, камзӯли бахмал ва батинкаи локии худ мағрурона як чашм андохт.

— Дар амонаткасса пул ҳам дорам, куртаҳои шоҳии қабат-ба қабат ҳам дорам, камзӯлҳои бахмал, сарандози ғичим, пешонабанди зардӯзӣ, каллапӯши тос ҳам дорам ва чанд ҷуфт батинка ҳам дорам,— гӯён Фотима ҷавоб дод ва илова кард:

— Лекин ман монанди бойдухтарон аҳмақ нестам, ки дар вақти кор ҳам, дар вақти барои боркашонӣ омадан ҳам куртаи шоҳӣ пӯшида гардам.

Кутбия, ки ба ин зарбаи Фотима тоб оварда на-тавониста суп-сурх шуда буд, боз ба Ҳамдам-Фӯрма бо заҳрханда нигоҳе карда кӯшид, ки бори худро қад-ре сабук намояд...

Эҳтимол, боз ин гуна зарбаҳо ба сари Кутбия давом мекард, лекин бо шунидани садои анборбон, ки:

— Рафиқон, биёетон, ғаллаҳотонро гиретон, дар навбати аввал зарбдорон қатор шаванд! — гуфт, Кутбия аз зарба халос шуд ва дар қатори зарбдорон Фотима ва Муҳаббат ба тарафи анбор рафтанд; Ҳасанро ҳам Сафарғулом ба як гӯша гирифта бурда, бо ӯ дар бораи як кор гап задан гирифт; дар патиҷаи инҳо барои Кутбия ба нафас рост гирифтани ва озод гап задан фурсат ёфт шуд. Ҷ, дар ҳолате, ки бо рӯмолчаи атрогини худ чашм, гӯш ва рӯяшро пок мекард, ба Ҳамдам-Фӯрма наздик шуда:

— Шунидӣ, ки ин духтараки рӯйнатани бадраги канизакзода чӣ гуна пичингҳо мепарронанд? Ҷ бо ду-саду сиву панҷ рӯзи меҳнат кор карданаш фахр мекунад. Ох... агар замони пеш мебуд, ман ба ин тавр канизакзодагон обкаширо ҳам намефармудам. Акнун ӯ ба ман пешхезӣ мекунад.

— Ҳоло чизеро, ки аз дасташ меояд, кардан гирад,— гуфт Ҳамдам-Фӯрма бо оҳанги тасаллидиҳона,— дер намекашад, ки балоҳое, ки ба сари Ҳасан омадааст, ба сари ӯ ҳам хоҳад омад.

— Кори Ҳасан ҳамин рӯз тамои мешавад? — гуфта пурсид Кутбия бо оҳанги хурсандона.

— Тамои мешавад,— гуфта ҷавоб дод Ҳамдам-Фӯрма ва илова кард:

— Бояд кори мо ҳам ҳамин рӯз тамои шавад,

— Бо тамои шудани кори ӯ,— гуфт Кутбия,— ман «бо ин гуна зараррасонанда баъд аз ин зиндагонӣ намекунам, гӯён ба паҳлуи ту мегузарам. Бо ҳамин кори мо ҳам тамоишуда ҳисоб меёбад, кори қайд кунонданро бошад, фардо ба анҷом мерасонем.

— Эй худо! Маҷлис зудтар сар мешуд,— гӯён Ҳамдам-Фӯрма панҷаҳои дастҳояшро ба якдигарашон гузаронида, бозувонашро ба ҳам кашида, як ҳамбӯзан дарозе кашид ва ба пеши Шошмакул, ки як чанд қадам аз худаш дуртар буд, рафта:

— Рафиқ, маҷлис қай сар мешавад?— гуфта аз вай пурсид.

Шошмакулро, пеш аз он, ки ба пурсиши Ҳамдам-Фӯрма ҷавоб диҳад, Сафарғулом бо ишорат ба пеши худ ҷеғ зад, ӯ ҳам ба Ҳамдам-Фӯрма:

— Ҳозир меоям,— гӯён ба пеши Сафарғулом давида рафт.

Бо рафтани Шошмакул ба пеши Сафарғулом Ҳасан, ки бо ӯ гап зада истода буд, худро ба канора кашид ва Сафарғулом ба Шошмакул гуфт:

— Ҳасан мегӯяд, ки «агар шумоён пеш аз омадани Қулмурад маҷлисро кушоестон, ман ҳеҷ ҷавоб намедиҳам, ба қарори он гуна маҷлис розӣ ҳам намешавам, зеро ман материалҳои даркориро ба шӯъбаи сиёсии МТС супурдаам, шӯъбаи сиёсӣ тафтиши ин корро ба Қулмурад супурдааст; барои бо роҳи дуруст рафтани маҷлисе маълумот ва фикри Қулмурад лозим аст».

— Ҳасан розӣ нашавад, нашудан гирад,— гуфт Шошмакул,— маҷлиси умумии колхоз дар ҳаққи ҳар як колхозчӣ фикри худро гуфта ва қарори худро бароварда метавонад.

— Дуруст аст,— гуфт Сафарғулом,— маҷлис қарори худро бароварда метавонад; лекин барои дуруст ва мувофиқи ҳақиқат шудани ҳамин қарор чораҳои даркориро дидан лозим аст. Бинобар ин ман ҳам то омадани Қулмурад сабр карданро маслиҳат медонам.

— Ту чӣ гуна коммунист ҳастӣ, ки мехоҳӣ қарори

парт-ячейкаро вайрон кунӣ?—гуфт Шошмакул шавкун карда ва бе он ки ба:

— Сабр кун, рафиқ ба гап гӯш андоз...— гуфтани Сафаргулом гӯш диҳад, бозгашта ба чои худ рафт ва ба Ҳамдам-Фӯрма, ки мунтазири ҷавоби пурсиши худ шуда истода буд, нигоҳ карда:

— Хозир маҷлис сар мешавад, бо гирифта шудани колхозчиён ғаллаи худхошонро маҷлисро мекушоём,— гуфт ва мушташро ба синааш зада-зада илова кард:

— Ман коммунистам, ман кори касонеро, ки моли колхозро талаф кардаанд ва ба колхоз зарар расондаанд, як дақиқа ҳам бошад, пас намероятям...

XVIII

Колхозчиён дар чойхонаи сурх барои маҷлиси умумӣ гун шуда буданд. Сафаргулом, Эргаш, Йӯлдошев ва Муҳаббат апа барин коммунистони пурмадонат сирри дарунии худро нофаҳмонда нишаста бошанд ҳам, аз башараи дигарон маълум мешуд, ки аз дилашон чихо гузашта истодааст:

Аз фар-фар паридани рӯи Шошмакул барин одамони сабуктар ва беихтиёр ҳар замон чанд бор аз дахонашон баромада лаби худхошонро лесидани забонашон маълум мешуд, ки онҳо аз чихати ин ки ҳар чӣ зудтар ба кушода шудани кори касе, ки ҷинояткори колхоз будани ӯ назди худхошон собит аст, сабаб шудаанд, хеле ба ғурур ва ғайрат омадаанд; як қисми аҳли маҷлис, ҳар чанд дарунашон ба муқобили ҷинояткоре, ки ҷӯи онҳо кандаро вайрон кардааст, ба тухмашон пунбадонаи пучак омехтааст, поруи маъданишонро каму зиёд карда ба нобуд шудани пахташон сабаб шудааст, сеялкашонро вайрон кардааст ва культиваторашонро барҳам додааст, бо оташи ғазаб пур шуда бошад ҳам, бо викору тамкини дехқонона муайян гардидани он ҷинояткоро интизорӣ мебуданд.

Баъзеҳо, ҳар чанд, ки аз зарарҳои ба колхоз расида бепарво буданашон аз башарашон маълум шуда меистод, бо ангуштҳои худ Ҳасан Эргашро ба якдига-

рашон нишон дода, ўро масхара дошта оҳиста-оҳиста аз вай механдиданд.

Ҳамдам-Фўрма бошад, бар болон кати симия, бар рӯи бистари нарм бо Қутбия, ки як қабат куртан маркизети сафед пӯшида ёзидааст, ҳамроҳ хобиданро ба хаёли худ оварда, аз ҳамин вақт маствор нашъа мебурд.

Қутбия, дар натиҷаи маҷлисе, ки ҳозир сар шуданист, бо одаме, ки то ҳол бо вай дар пинҳонӣ кор мекард, рӯйрост як шуда дар хаёли худ плани ба сари он духтараки «рӯйнатан» — Фотима чӣ тавр карда об рехтанро ва бо ҳамин ҳам аз он духтар ва ҳам аз колхоз ниқор гирифтано мекашид.

Фотима бошад, бо вучуди ин ки ҳамаи фикру андешааш ба кори Ҳасан банд буд, монанди пештара дар дили худ ҳеч шубҳаро роҳ надода, худ ба худ «мумкин нест, Ҳасан барин як комсомолеци софдилли бовичдон, ки падару бобояш гулом шуда омаданд, наҳод чинояткор шуда барояд» гӯён худашро бовар мекунонид.

Комсомолец Ҳасан, ки қаҳрамони ин маҷлис буд, бо вучуди ин ки мисли як айбдор сар уам карда ба замин нигоҳ карда менишаст, кушиш мекард, ки аз дили худаш чӣ гузаштано ба касе нафаҳмонад...

Ниҳоят бо:

— Рафикон! — гуфтани Йўлдошев ҳамаи хаёлҳо баргараф шуда, ҳамаи чашмҳо ба тарафи чорпоя ва курсихое, ки дар пешгоҳи чойхонаи сурх гузошта шуда буданд, дӯхта шуданд ва Йўлдошев давом карда:

— Пештар нишинетон, маҷлиси умумиро сар мекунем,—гуфт.

Мардум, гӯё ки якдигарро пеш мекарда бошанд, боло давида бо якдигар қафс шуда нишастанд.

Йўлдошев ба сухан даромада, пас аз он ки аз муваффақият ва камбудихон имсолаи колхоз маълумоти умумӣ дод:

— Рафикон! — гуфт ӯ,— комъебиҳои мо чӣ қадар ки зиёд шуда бошанд, фаъолияти душмани синфӣ ҳам

хамон кадар зиёд шудааст. Мо ба асоси коллективонини яксара кулаконро ба сифати синф нест карда бошем ҳам, боқимоядаҳои онҳо ҳанӯз корҳои худашонро ба тарзи касдону касмадон давом кунонда истодаанд. Аз ин чумла имсол дар колхозии мо баъзе ҷинойтҳо шуд; кунандан ҳақиқии ин ҷинойтҳо ҳанӯз маълум нашуда бошад ҳам, кори баъзе касонеро, ки дар зерин шубҳа буданд, дар маҷлиси умумӣ дидан хоста будем. Лекин аз рӯи шунидани ман шӯъбаи сиёсии МТС дар ин бора нағз кор карда рӯи ҷинойткорро кушодааст. Правления то омадани Қулмурод, ки шӯъбаи сиёсӣ ин корро ба ӯ супурда будааст, ин масъаларо дар маҷлиси умумӣ намондани буд. Аммо тақозои баъзе рафиқон сабаб шуд, ки правления дар ин бора маълумоти мухтасаре доданро ва ҳалли қатъии масъаларо ба он маҷлисе, ки бо иштироки Қулмурод хоҳад шуд, мавқуф гузоштанро муносиб дид, барои дар ин бора маълумоти мухтасар додан сухан ба рафиқ Сафар дода мешавад.

Вакте ки Сафарғулом барои гап задан аз ҷояш хест, Шошмақул ҳам аз ҷояш ҷафта хеста:

— Ман коммунистам, сухани якӯм ба ман дода шавад. Партияро ва Ҳукумати Шӯроиро ҳурмат кардан даркор аст,—гӯён фаръед кашид.

— Рафиқ Шошмақул, сабр кун, рафиқ Сафар гап занад, пас аз он то даридани пардаҳои гулӯят гап задан гир,—гӯфт Иӯлдошев аз ҷояш нимхез шуда.

Лекин Шошмақул ба ин суханҳо гӯш надода «партияро эҳтиром кардан даркор аст. Ҳукумати Шӯроиро эҳтиром кардан даркор аст, ман коммунистам...» гӯён фаръеди худро давом мекунонд.

— Ғайр аз ту коммунистони дигар ҳам ҳастанд,—гӯфт ба муқобили ӯ Иӯлдошев ва эзоҳ дод:

— Сафарғулом ва ака Эргаш дар коммунистӣ аз ту кӯҳнатаранд. Коммунистӣ ин тавр намешавад, тартиби маҷлисро нигоҳ доштан лозим аст.

— Сухан дода шавад!

— Ба рафиқ Шошмақул сухан дода шавад...

Иӯлдошев, ки аз ҷанд ҷои маҷлис баромадани ин садоҳоро шунид:

— Хуб, хуб, майлаш, гап зан!— гуфт ба Шошмакул.

— Рафикон!— гуфт Шошмакул сулфақунон ва пас аз он, ки дастрӯмолчаашро аз кисааш бароварда ба вай туф карда, бо ҳамон рӯймолча чашм, рӯй, даҳон ва бинии худро пок кард, тақроран:

— Рафикон!— гӯён давом намуд,— партияро ҳурмат кардан даркор аст. Ҳукумати Шӯроиро ҳурмат кардан даркор аст. Дар деҳа идорае, ки аз хама болотар аст, шӯрои деҳа аст. Бояд ханӯз фаромӯш накарда бошeton, ки мо ин масъаларо чандин бор кор карда баромада будем...

— Рафиқ Шошмакул,— гуфт Йӯлдошев ба ӯ, сухани ӯро бурида,— ту дар бораи қиноятҳое, ки дар колхоз шудааст, гап задан мехостӣ; ана дар ҳамон хусус гап зан.

— Роҳи чӣ гуна гап заданро худӣ ман медонам, маро ёд додан даркор нест: партия ва Ҳукумати Шӯроиро ҳурмат кардан даркор аст, ана сухани ман бар болои ҳамин аст...

— Шумо дар хусуси қиноятҳои Ҳасан гап залал мехостед,— гуфта аз поён касе ба вай лукма дод.

— Бале, гап дар ҳамин ҷост,— гуфт Шошмакул,— ман ба сифати аъзои партия медонам, ки Ҳасан чӯйро вайрон карда, пахтаҳоро аз об моноидааст; ба болои ин ба ҳашари ҳамон чӯй набаромада, ба хонааш омада бо занаш хобидааст...

— Дуруст аст,— гӯён аз ҷо-ҷо ду-се садо баромад.

— Дар ин хусус гувоҳҳо ҳастанд,— гуфт Шошмакул дар давоми сухани худ, — яке аз ин гувоҳҳо фаъолтарини колхозчиён Ҳамдам-Фӯрма аст...

— Рост аст,— гуфт Ҳамдам-Фӯрма аз ҷояш, бе он ки сарашро бардорад.

— Ана, қинояткор... не, яъне гувоҳ; — гӯён Шошмакул давом кард:

— Ман коммунист, ман ҳамаи гувоҳҳоро нависонда ба ҷои дахлдораш додам. Гувоҳҳо ба ман қавл доданд, ки дар пешин суд қиноятҳои Ҳасанро кушода диҳанд. Ӯ ҳоло «тушбераро хом шумурдааст», худаш ханӯз коммунист нашуда истода, ба коммунистон

пешхезӣ мекунад, ба онҳо гап ёд додан меҷоҳад. Ана гап дар ин ҷост...

— Ҳасан боз чӣ ҷиноятҳо кардааст? — гӯён касе аз поён ба тарзи пурсиш ба Шошмакул лукма дод.

— Ҳозир мегӯям, — гӯён Шошмакул ба дастрӯй-молчааш сару рӯи арақкардаашро пок карда истода буд, ки касе аз поён:

— Сеялка-чӣ, культиватор-чӣ? — гӯён гап парронд.

— Ха, ха, ха, ҳамин аст, — гӯён Шошмакул сухани худро давом кунонид, — Ҳасан сеялқаро вайрон кардааст, культиваторро барҳам задааст ва боз ҷиноятҳои бисёре кардааст. Ман ба сифати як коммунист ҳақиқатро мегӯям.

— Поруи маъданро чӣ кардааст? — гӯён боз як кас аз ҷои нишастааш пурсид.

— Ана, боз як гувоҳи дигар, Ҳасан порухон маъданро каму зиёд карда пошондааст, бинобар ин пахтаҳо набуд шудаанд. Ин масъаларо дар вақти худаш агротехник ҳам тасдиқ карда буд.

— Таклифатон чист? — гуфта пурсид аз Шошмакул касе.

— Таклифи ман ҳамин аст, ки, — гуфт Шошмакул, — партия ва Ҳукумати Шӯроиро ҳурмат қардан даркор аст.

— Дар бораи Ҳасан-чӣ? — гӯён аз поён садо баромад.

— Ҳасан ба сифати ҷинояткор дарҳол аз колхоз бароварда, ба суд дода шавад. Ана барои як комсомоле, ки коммунистонро ҳурмат намекунад, ҷазои муносиб ин аст...

Як чанд каси башумур аз чанд ҷои маҷлис ҷапак заданд. Дар миёни инҳо садои ҷапакҳои Ҳамдам-Фурма дарозтар давом кард.

— Барои маълумот додан ба рафиқ Сафаргулом сухан дода мешавад, — гуфт Пӯллошев.

— Рафиқон! — гӯён Сафаргулом ба сухани даромад, — дар колхозамон ҳаракати боқимондаҳои кулақон давом карда истодааст, ин факт аст. Имсол дар колхозамон як чанд қори ҷиноятқорона шуд. Аз ин

ҷумла дар вақти кишт сеялқаро вайрон қарданд, култиваторро дуздиданд, ба тухм пунбадонаҳои пучак омехтанд, порухони маъданиро каму зиёд қарданд ва дигарҳо... лекин гап дар ин қост, ки ин қиноятқоро кӣ, ё ин ки кӣҳо қардаанд?..

— Ҳасан Эргаш! — гуфт аз қои нишастааш Шошмақул.

— Дуруст аст, — гуён сухани ӯро аз қо-қо тасдиқ қарданд.

— Аз ин қиноятқо, — гуфт Сафарқулум ба сухани худ давом намуда, — гум шудани култиватор ва вайрон шудани сеялқа бевосита дар тақти дасти Ҳасан Эргаш дар вақти бо инҳо қор қардани ӯ шудааст...

Бо ин сухани Сафарқулум мақлис ба қунбиш омада, қашмқо ба тарафи Ҳасан, ки сар ҳам қарда нишаста буд, дӯхта шуданд.

Шошмақул, ки дар президиум нишаста буд, аз қояш нимқез шуда ба мақлис нигоҳ қарда:

— Ақи, мақар ҳамин тавр одамро дарқол аз қолхоз бароварда, ба суд додан дарқор нест? — гуфт.

— Дарқол аз қолхоз бароварда шавад, — гуён аз мақлис садо баромад.

— Рафиқон! — гуфт Сафарқулум сухани худро давом қунонда, — шумоён сухани маро дуруст нафақмидетон, ё ин ки худам нағз фақмонда натавонистам. Гап ин аст, ки култиватори дар дасти Ҳасан буда гум шудааст ва сеялқани дар дасти ӯ буда дар вақти қори ӯ вайрон шудааст. Аммо сеялқаро вайрон қардани худӣ ӯ ва култиваторро барқам додани худӣ ӯ ханӯз исбот нашудааст...

— Сеялқани дар дасти Ҳасан бударо мақар шайтон вайрон қардааст? — гуфт Шошмақул сухани Сафарқулумро бурида ва давом қарда:

— Ва қол он ки партия дар дунёе шайтон нест меқуяд. Сафар ақа, бо вучуди як қоммунисти қӯҳна буданаш, ана ҳамин гуна мақъалаҳои нозуқи партияро намефақмад. Мо ин мақъаларо қандин бор қор қарда баромадаем ва ба сифати як қоммунист гуфтаи дарқор аст, ки сеялқаро, албатта, худӣ Ҳасан вайрон қардааст.

— Аз ин чихат, — гуфт Сафаргулом сухани ху-
дашро давом кунонда, — чавобгар шудани Ҳасан лозим
буд, дар тафтиши аввалӣ, вақте ки асари дасте, ки аз
берун ба ин чиноятҳо ҳамроҳ шуда бошад, маълум
нашуда буд, Ҳасанро ба чавобгарӣ кашидан қарор
ҳам ёфта буд...

— Ана ҳамон қарорро иҷро кардан даркор аст, —
гуфт Шошмакул сухани Сафаргуломро бурида.

Ду-се садое, ки «дуруст», «дуруст» гӯён барома-
да буд, сухани Шошмакулро тасдиқ кард.

Сафаргулом давом кард:

— Лекин дар рӯзҳои охири нӯги калобаи чиноят
ёфта шудааст, материалҳои даркорӣ ба шӯъбаи сиё-
сӣ супурда шудааст. Кулмурод, ки қорқуни шӯъбаи
сиёсӣ аст, имрӯз ба ин ҷо омада, ба шумо дар ҳа-
мин хусус маълумот доданӣ буд. Аммо ба қадом
сабабе, ки бошад, дер кард. Бинобар ин ман таклиф
мекунам, ки ин қор то омадани рафиқ Кулмурод
мавқуф гузошта шавад...

— Ин чӣ гуна таклиф аст? Ин рӯйро ба болон
чиноятро пӯшондан, ба чиноятқор ёри додан ва та-
рафи кулакҳоро гирифтани аст, — гӯён Шошмакул ба
таклифи Сафаргулом муқобил баромад.

— Ин чӣ гуна бетартибӣ аст? — гуфт Йӯлдошев ба
Шошмакул нигоҳ карда, — як қасро ба гап задан на-
мемонӣ барои шунидани таклиф роҳ намендихӣ. Дар
маҷлис гап задан ин тавр намешавад. Тартибро риоя
кардан даркор аст.

— Ба чиноятқор тарафдорӣ кардан даркор аст,
мардумро ба гап задан роҳ надодан даркор аст. Ана
ин аст тартиби рафиқ Йӯлдошев, — гӯён ба сухани
Йӯлдошев Шошмакул пичингзанона илова кард.

— Ҷӣ президиум, ӯӣ президиум, — гӯён Нормурод
аз ҷояш хест ва ба Йӯлдошев, ки ба ҳудаш нигоҳ
карда буд:

— Агар бетартибӣ намешуда бошад, ба ман сухан
диҳед, — гуфт ва ба руҳсати ӯ нигоҳ накарда сухан
сар кард:

— Ман, — гуфт ӯ, — Ҳасанро мисли писари худам
дӯст медорам; ӯро як комсомоли фаъол медонам, па-

дари ӯ — ака Эргаш ҳам ба ман ака барин аст. Лекин, ҳамин тавр бошад ҳам, ман колхозро аз Ҳасан зиёдтар дӯст медорам. Зеро ман, дар ҳолате, ки аз Ҳасан яқпула манфиат надидам, дар колхоз дусад рӯзи меҳнат кор карда аз вай ҳафтаду панҷ пуд гандум гирифтаам, занам аз ман зиёдтар кор карда, зиёдтар гандум гирифт. Ҳасан Эргаш, ки ана ҳамин гуна колхозро моро вайрон кардан хостааст, дар ҳол аз колхоз бароварда шавад. Ман сухани дигар надорам,—гӯён Нормурод нишаст.

Сухани Нормурод бо қарсаки саҳти ғулғуладор таҳсин ёфт.

Нормурод аз ҷояш хеста, пас аз он, ки ҳудаш ҳам ба мардум ҳамроҳ шуда қарсаки зада сухани ҳудашро таҳсин кард, ба президиум нигоҳ карда:

— Магар сухани ман ҳам бетартиб шуд? — гӯён пичинг зада ба ҷояш нишаст.

— Ба ман сухан дода шавад,— гӯён Содик аз ҷояш хест ва бо:

— Марҳамат кунед! — гуфтани Йӯлдошев ба сухан даромад:

— Ман,— гуфт Содик,— ака Эргашро бисёр ҳурмат қунам ҳам, аз писари ӯ — Ҳасан он қадар ҳурсанд нестам. Зеро ӯ ба фарзандони ман «худо нест» гуфта ёд дода истодааст. Бо вучуди ин, ман гумон намекунам, ки ӯ ба колхоз хиёнат карда бошад. Зеро ӯ дар колхоз ҳамеша аз таги дил кор мекунад, ба бачаҳо «худо нест» гуфта ёд дода бошад ҳам, ба онҳо корқуниро ҳам ёд додааст. Ҳар бача «Ҳасан акем барин корқун шавам» гуфта ҳамеша кӯшиш мекунад. Як ҷавоне, ки дар колхоз ана ҳамин тавр ҷон коҳонда кор мекунад ва дигаронро ҳам ба корқунӣ ёд медиҳад, бояд дидаву доништа ба колхоз хиёнат накунад. Бинобар ин ман таклиф мекунам, ки кори Ҳасан ҳоло мавқӯф гузошта шавад.

— Рафикон, шунидед сухани кулакро,— гӯён Шошмакул аз ҷояш хест ва илова кард:

— Ака Сафар дар колхоз боқимондаҳои кулакон ҳаст мегӯяд, аммо кулакero, ки дар пеши чашмаш нишастааст, намебинад.

— Ман кадом кулакро надида будаам? — гуфта Сафаргулом пурсид.

— Ана ҳамин Содикро, — гуфт Шошмакул дар чавоб ва илова кард:

— Як вақтҳо ӯ барои пӯшондани кулакии худ чомаҳои кӯҳна пӯшида гашта бошад ҳам, холо чомаи ӯ аз чомаи Хӯҷаназар тозатар, шикамаш аз шиками Раҳим қассоб калонтар, ришаш аз риши Тӯракул равшангар ғўлитар ва ҳам равшанитар аст. Дар сурате, ки онҳо кулак карда шудаанд, ин чаро дар ин ҷо колхозчи шуда ба маҷлиси мо даромада чинояткоронро тарафдорӣ карда мегардад? Содик кулак аст, ҳар касе, ки сухани ӯро маъқул медонад, тарафдори кулак аст. Ман ба сифати одами бовичдон ҳақиқатро мегӯям, — гуфта ба ҷояш нишаст.

— Масъала ба садо монда шавад, — гӯён овоз баромад.

— Ба овоз монда шавад, ба овоз монда шавад, — гӯён садо такрор ёфт.

— Хуб, ин тавр бошад, масъаларо ба садо мемонем, — гӯён Йӯлдошев аз ҷояш хест ва ба мардум нигоҳ карда:

— Қасоне, ки Ҳасан дарҳол аз колхоз бароварда нашавад ва кори ӯ ҳозир мавқуф монда шавад, мегӯянд, дастхошонро бардоранд, — гуфт.

Зиёдтар аз нимаи маҷлис даст бардошт.

— Не, нашуд, — гӯён Шошмакул аз ҷояш хест, — аввал таклифи маро ба садо мон, чаро ту аввал таклифи кулакро ба садо мемонӣ? «Қасоне, ки Ҳасан дарҳол аз колхоз бароварда шуда, ба суд дода шавад мегӯянд ва худхошон кулаку тарафдори кулак нестанд, даст бардоранд» гӯй.

— Хуб, — гуфт Йӯлдошев, ки аз ҳад зиёд дилгир шуда буд ва ба садо монд:

— Қасоне, ки «Ҳасан дарҳол аз колхоз бароварда шавад ва ба суд дода шавад» мегӯянд, даст бардоранд, — гуфт.

Дар ин дафъа ҳам аз нима бештари маҷлис даст бардошт.

— Масъала ҳал шуд, — гӯён Шошмакул қарсақзани аз ҷояш хест, як қисми маҷлис ҳам ба вай ҳам-

роҳ шуда чапак зад. Аз ҷое, ки дар он ҷо Ҳамдам-Фӯрма нишаста буд, садоҳои шодӣёна ҳам шунида шуд. Кутбия аз ҷояш хеста ба президиум нигоҳ карда:

— Арзам хаст,— гуфт ӯ,— ман намехоҳам, ки бо як ҷинояткор зиндагӣ карда гардам, ман аз ҳамин вақт сар карда худамро аз Ҳасан ҷудо шудагӣ ҳисоб мекунам...

Сухани Кутбия аз ҷое, ки Ҳамдам-Фӯрма нишаста буд, бо қарсақ ва садоҳои хурсандӣ бурида шуд.

— Саломат бошанд касоне, ки ҷиноятҳои Ҳасан Эргашро кушода доданд! — гӯён Кутбия сари худро ба тарафи Шошмакул ҳам кард ва рафта ба паҳлуи Ҳамдам-Фӯрма нишаста бо ӯ вохӯрдни самимона кард.

— Мумкин нест! — гӯён Фотима аз ҷояш хест ва илова кард:

— Ҳасан ҷинояткор шуда намононад, Ҳасан аз колхоз бароварда намешавад...

— Масъала ҳал шуд, маҷлис баста шуд! — гӯён Шошмакул сухани Фотимаро бурид, дар сурате, ки маҷлис ҳанӯз аз тарафи раис баста нашуда буд ва мардум, ки садон «маҷлис баста шуд»-ро шуниданд, гурӯс зада аз ҷояшон хестанд...

— Мардуме, ки ҳанӯз пароканда нашуда буданд, бо шунидани садон:

— Кулмурад... Кулмурад ака омад,— гуфтани Мухаббат ҳама ҷо ба ҷо рост истода монданд...

XIX

Ҷор қас ба пеши ҷойхонаи сурх омада, аз асп фу-ромаданд; яке аз инҳо Кулмурад, дигаре тергавчин раён ва ду нафар дигар ду милиционер мусаллаҳ буд.

Кутбия, ки милиционерҳоро дид, дахонашро ба дараҷае, ки гӯши Ҳамдам-Фӯрмаро мебӯсида бошад, наздик бурда:

— Маълум мешавад, ки ӯро аз ҳамин ҷо раҳи рост ба ҳабсхона мебаранд,— гуфт шодикунона.

— Албатта!—гуфта Ҳамдам-Фӯрма сухани ўро тасдиқ кард ва овозашро, ба дараҷае, ки дигарон ҳам мешуниданд, баланд намуда илова кард:

— Нахоҳанд гузошт, ки ҷанояткор аз номи комсомолеҷӣ Ҷоида бурда, ҷанояти худро давом кунонад.

— Мумкин нест, Ҳасан ҷанояткор шуда намебарояд,—гуфт Фотима, ки сухани Ҳамдам-Фӯрмаро шунида буд.

— Баъд аз ӯ навбати туст,—гуфт Кутбия, ки аз ғалабаи нахустин далер шуда буд, ба Фотима нигоҳ карда.

— Агар Ҳасан ҷанояткор шуда мебаромада бошад, ман ҳам ҷанояткор шудан ғирам ва шумоён колхозро мувофиқи таъби худатон вайрон кунед,—гуфт Фотима бо оташинӣ.

Ба ҷойхона даромадани Қулмурад ин мубоҳисаро, ки қариб буд ба ҷанг онд шавад, боздошт. Қулмурад ва терғавҷӣ пас аз он, ки сумка ва портфелашонро бар рӯи ҷорпоя гузоштанд, бо ҳайати раёсат вохӯрдӣ карда нишастанд.

— Рафиқ Қулмурад! Шумо намояндаи шӯъбаи сиёсӣед, як саволи ғавқулудда дорам, агар мумкин бошад, аз шумо пурсам,—гуфт Шошмақул ба Қулмурад, ки ҳанӯз нағасашро рост нағрифта буд.

— Марҳамат кунед, пурсед,—гуфт Қулмурад табассумкунона.

— Магар дар ҳамин замон кулакро ба колхоз роҳ додан мумкин аст?

— Кулакро ба колхоз роҳ додан на дар ин замон мумкин аст ва на дар замоне, ки колхоз нав барпо шуда буд,—гуфт дар ҷавоб Қулмурад боз табассумкунона.

— Дар колхозини мо ҳоло ҳам як нағар кулак ҳаст,—гуфт Шошмақул.

— На танҳо як нағар кулак, бояд бисёр бошад,—гуфт Қулмурад, ки сумкаашро кушода коғазҳояшро аз назар меғузаронид ва илова кард:

— Агар дар колхозини шумо кулакҳо ва ё боқимондаҳои онҳо намебуданд, ин қадар ҷаноятҳо рӯй нағмедод; яке аз вағифаҳои шӯъбаи сиёсӣ ана ҳамин

кулакхоро ва боқимондаҳои онҳоро ёфтаи, фош кардан ва колхозро аз ҷиҳати сиёсӣ, ташкилӣ ва хоҷагӣ мустаҳкам намудан аст.

— Ҳозир, дар ҳамаи маҷлисамо як кулак ҳаст, ки аз номи колхозчигӣ фонда бурда, даромада нишастааст. Ман таклиф мекардам, ки ӯ дарҳол аз маҷлис бароварда шавад,—гуфт Шошмакул.

— Кӣ будааст ӯ?—гӯён тааҷҷуб карда Қулмурад сари худро аз болои кораш бардошта ба Шошмакул нигоҳ кард.

— Ана он одами серриши шикамқалон аст, ки чоман абрешимӣ пӯшида нишастааст,—гӯён Шошмакул Содикро нишон дод.

— Магар Содик акаро мегӯӣ?—гуфта тааҷҷубкунон пурсид Қулмурад.

— Ҳа, ҳамон кулаки ҳақиқиро мегӯям,—гуфт Шошмакул фаҳрида...

Ранги рӯи Содик парида сар то пояш ба ларза даромад ва Ҳамдам-Фӯрма дахонашро ба буни гӯши Қутбия бурда:

— Боз яктааш фелид,—гуфт.

— Магар ӯ ҳам коммунист аст?—гуфта пурсид Қутбия бо овози паст аз Ҳамдам-Фӯрма.

— Ӯ коммунист набошад ҳам, як коммунист барин чон коҳанда кор мекунад,—гуфт Ҳамдам-Фӯрма ва илова кард:

— Агар коркунии ӯ намебуд, ҳамаи пахтаҳое, ки Ҳасан киштааст, хароб мегардид; дар он вақт аз як тараф ҷинояти Ҳасан вазнин шавад, аз тарафи дигар ба колхоз бисъёртар зарар мерасид.

— Дуруст,—гуфт Қутбия сухани Ҳамдам-Фӯрма ро тасдиқ карда ва илова намуд:

— Агар мо ҳамаи барин дах нафар колхозчин коркун ва кордонро фелонда тавонем, колхоз вайрон шуд гуфтаи гир...

Қулмурад бо шунидани сухани охири Шошмакул табассумқунона аз бағалаш папиросдонашро бароварда, аз он папирос гирифта гӯгирд зада даргиронда, як ду қуллоб кашид ва пас аз он ба Шошмакул нигоҳ карда ба сухан даромад:

— Содикро ман мешиносам,—гуфт ӯ,—хеле вақт боз ман ба атрофи колхози шумо кор карда гаштаам. Ман Содикро як колхозчин ғаъол ва дилсӯз ёфтаам, ӯ ба ҳамаи тадбирҳои агротехникӣ ҳам нағзриоя мекунад, онҳоро мефаҳмад ва ба татбиқи онҳо кӯшиш мекунад.

— Аввал ӯ ба ҷомаи кӯҳна печида ба колхоз даромада бошад ҳам, холо ҷомаашро ҳам нав кардааст; хонаашро ҳам аз асбобу ашёе пур кардааст, шикамаш, ришаш ва саллааш ҳам аз касоне, ки мо кулак карда будем, бефарқ аст. Бинобар ин ман таклиф мекунам, ки ӯ дарҳол аз маҷлис бароварда шавад ва кулак шумурда шуда, тамоми молу мулкаш мусодира карда шавад. Партияро ҳурмат кардан даркор аст, шӯрои деҳаро ҳурмат кардан даркор аст, дар деҳа олитарини идораҳо шӯрои деҳа аст.

Шошмакул эҳтиромеро, ки аввал ба Қулмурад карда буд, қадре кам карда, сухани худро ба фаҳми худаш хеле «мантикӣ» карда дароз карда истода буд. Аммо ба ин Қулмурад роҳ надод:

— Бас кун сафсатагӯиро!— гуфта ӯро аз сухан боздошт ва давом кард:

— Эҳтимол ту як вақт сахв шуда ба партия даромада бошӣ, эҳтимол дар қисаат билети партиавӣ ҳам бошад; лекин ту аз коммунистӣ чизеро нафаҳмида будай...

— Чаро?— гуфта Шошмакул сухани Қулмурадро бурид.

— Барои ҳамин, ки,— гуфт Қулмурад,—агар ту коммунист мебудӣ, аз роҳу равише, ки рафиқ Сталин аз ҷониби партия таъин кардааст, аз таълимоте, ки ӯ дар бораи кор кардан дар деҳот додааст ва тавсифи ӯ кулакро дар шаронти ҳозира, тамоман беҳабар на-мемондӣ...

— Чаро? Мо ҳар сухани рафиқ Сталино роҳе чанд бор кор карда мебароем,— гуфт Шошмакул бо оҳанги мағрурона...

— Дам шав!— гӯён Қулмурад сухани ӯро бурид ва давом кард:

— Рафиқ Сталин «дар шаронти ҳозира кулакҳо ро, чунон ки дар карикатураҳо мебинед, шикамқа-

лон гумон накунед, балки онҳоро аз миёнаи худатон, аз миёнаи касоне, ки ба либоси худатон даромада мегарданд, ковед» гуфтааст. Ту бошӣ, мисли он касоне, ки кулакро аз плакатҳо кофта мегарданд, ба салла, чома, риш, бурут ва шиками як кас нигоҳ карда ба кулакии ӯ хукм мекуни...

— Ин тавр бошад, магар Содик кулак нест?— гуфт Шошмакул тааҷҷубкунон.

— Албатта, кулак нест,—гуфт Кулмурад ва илова карда пурсид.

— Ба кадом далел ӯро кулак мегӯӣ?

— Далелаш ин аст, ки,—гуфт Шошмакул,—ӯ аз як кулак зиёдтар чиз дорад, кӯрпа ва кӯрпачаҳои сатин кардааст, гови дӯшой ва гӯсфанди парвой дорад.

— Ин чизҳоро аз кучо ёфтааст?

— Намедонам аз кучо ёфтааст? Аз колхоз ёфтагист-дия.

— Ана, як хатони калони ту дар ҳамин аст, ки,— гуфт Кулмурад хунсардона,—молҳоеро, ки касе дар колхоз ҳалол кор карда ёфтааст, далели кулакии ӯ карда нишон медиҳӣ. Аз ин маълум мешавад, ки ту аз шиоре, ки рафиқ Сталин «ҳар як колхоз колхозии большевикӣ ва ҳар як колхозчӣ осудаҳол шавад» гуфта ба майдон партофтааст, беҳабар будай...

— Чаро беҳабар бошам? Мо он шиорро ҳамчанд бор кор карда баромадаем,—гуфта боз Шошмакул сухани Кулмурадро бурид.

— Дам шав, бас кун. Мо аз шунидани сафсатаҳои ту заруртар корҳо дорем,—гуфт Кулмурад ва пас аз он ба Ӯлдошев нигоҳ карда:

— Рафиқ раис, ба ман сухан диҳед!—гуфт.

— Марҳамат кунед!

— Рафикон!—гӯён Кулмурад ба сухан даромад, —монанди бештарин колхозҳое, ки дар СССР ҳастанд, комъебиҳои колхозии шумо ҳам дар пеши чашм аст, шарҳ дода гузаштани он комъебиҳо лозим нест. Лекин чӣ қадар, ки колхоз ва умуман хоҷагиҳои социалистӣ ривҷ ёфтаанд, ҳаракати кулакон ва зиддияти умуман душманони синфӣ ҳам ҳамон қадар зиёд шудааст. Инро ҳам шарҳ додан лозим нест. Ман

бевосита ба болои ҷинойтхое, ки дар колхозии шумоён рӯй додааст, мегузарам...

Пас аз он, ки Қулмурад нафасашро рост гирифта ахли маҷлисро аз назараш гузаронид, давом кард:

— Шӯъбаи сиёсии МТС барои ёфтани ҷинойткор ё ҷинойткороне, ки дар колхозии шумоён он ҷинойтхоро кардаанд, бисёр кор карда бошад ҳам, ба зудӣ ёфт нашуд. Лекин шӯъбаи сиёсӣ монда нашуда тафтиши худро давом кунонид, охир гирех кушода шуд...

— Маълумотхое, ки ман дода будам, охир дуруст баромадаанд-дия,— гуён Шошмакул гап парронд. Аммо Қулмурад ба тарафи ӯ нигоҳ накарда давом намурад:

— Воқеа ана ин тавр шуда будааст: дар вақти кишт ба тухме, ки сара карда барои кишт ба сари чанд гектар замин бурдаанд, тухми пучак ҳамроҳ карда шудааст, тухм нарӯндааст ва ба вайрон карда аз сари нав киштан маҷбур шудаанд. Дар натиҷа пахтаи он заминҳо бевакфӣ шудааст ва меҳнат ҳам зиёд рафтааст; дар вақти кишти як қисм заминҳо сеялқаро вайрон кардаанд, ки ниҳоли пахта холибех баромадааст; дар айни долу зарби қор култиваторро дуздиданд; дар вақти обдорӣ як ҷӯйро вайрон кардаанд ва дигарҳо...

Вақте ки Қулмурад аз сухан бозистода бо ҷои дар пешаш кашида мондашуда ҳалқашро тар мекард, Шошмакул:

— Ҳасан, ки сабаби ин ҷинойтҳо буд, имрӯз аз колхоз бароварда ба суд дода шуд,— гуфта монд.

— Мумкин нест, Ҳасан ҷинойтқор шуда намебарояд,— гуфта ба Шошмакул гап парронд Фотима ва Қулмурад давом кард:

— Ба баъзеи ин ҷинойтҳо, масалан ба вайрон шудани сеялка ва барҳам хӯрдани култиватор Ҳасан сабаб шуда бошад ҳам, шудагист...

— Худоро шукр,— гуфт ба Қутбия Ҳамдам-Фӯрма бо шунидани ин сухани Қулмурад ва илова кард:

— Ин ҳам ҷинойти Ҳасанро тасдиқ кард.

— Лекин,— гуфт Кулмурад дар давоми сухани худ,— шўъбан сиёсӣ барои дар байни ҳаман ин ҷинойтҳо як робита ёфтаи бисёр кӯшид. Дар натиҷа ҳамин тавр маълум шуд: дар рӯзе, ки дар шаби гузаштаи он культиватор гум шудааст, ҷӯй вайрон шудааст. Дар вақте ки бригадирҳо бо шунидани вайрон шудани ҷӯй ҳаман бригадаҳошонро гирифта ба ҳаҷар мераванд, як кас ба деҳа даромада ба тирезаи як хона бо кулӯхча менависад:

«Культиватор гум шуд,

«Ҷӯй вайрон шуд,

Сохиби хона, ки баъд аз ду дақиқаи ин ҳодиса ба хона омадааст, он навиштагоҳи дида бошад ҳам, ба вай аҳамият надидааст ва «ягон бачае ин воқеахоро шунда навиштагист» гуфта гумон кардааст. Сохиби хона пеш аз ба хавлии даромадан дар сари кӯча як касро дида бошад ҳам, аз вай ҳеҷ шубҳае накардааст...

Ҳамдам-Фӯрма, ки аз ҳикояи кардани Кулмурад ҷумлаҳои ба тиреза навишташударо, рангаш парида буд, аз суханҳои охири ин ӯ боз қадре ором гирифта як нафаси дароз кашид.

— Як вақт,— гуфт Кулмурад сухани худро давом қунонда,— ин сохиби хона он касро, ки дар сари роҳ дида будааст, дар як ҷо бо зане гап зада нишастаниро дидааст, сухан бар болон культиватори гумшуда, ҷӯй вайроншуда ва ба дигарҳо мерафтааст. Сохиби хона дар байни ин гуфтугузор ва суханҳои дар тирезаи хонааш навишташуда, ба фикри худ як робита ёфтааст...

Аз ин суханони Кулмурад дили Ҳамдам-Фӯрма ба кафидан расид. Аммо вақте ки Кулмурад дар давоми сухани худ:

— Лекин ин далелҳо барои шўъбан сиёсӣ кифоя намекард,— гуфт, ӯ нафасашро қадре рост гирифта.

— Барои мо гувоҳҳои даркор буданд, ки,— гуфт Кулмурад,— ҷинойткорро ошкоро нишон диҳанд...

— Дар бораи ин ки ин ҷинойтхоро Ҳасан кардааст, ман ба шумо як ҷанд гувоҳи нишон дода будамку,— гуфт Шошмақул сухани Кулмурадро бурда.

— Сабр кун, дар хусуси гувоҳон ту ҳам ҳоло ғай мезанам, — гуён Кулмурад сухани худро давом дод:

— Барои мо далелҳои моддӣ даркор буданд, то ёфт шудани ин гуна далелҳо Ҳасан гунаҳгор шуда мемонад...

— Ман ҳам «Ҳасан гунаҳгор шуда мемонад» гуфта будам-дия, — гуфт Шошмақул бо шунидани сухани охири Кулмурад ва дар рӯи Ҳамдам-Фурма ҳам аломати хурсандӣ намоён гардид. Кулмурад сухани худро давом дод:

— Имрӯз, вақте ки ман барои ба маҷлиси шумо омадан тайёри меидам, як хабар шунидам: дар вақте ки поёнобҳои рӯд ҷон аз вайрон шудани ҷӯй лойгирифтаи онро мекофтаанд, аз тағи лой як культиватор баромадааст. Ман бо шунидани ин хабар тергавчиҳо хамроҳи худ гирифта ба болон он кор рафтам. Культиваторро ба чашми худ дидам ва ҷоеро, ки он культиватор ёфт шуда будааст, дубора ковонда дидам. Дар натиҷа аз тағи лой як ҷӯбдасти сарнайзадор баромад. Мо пай бурдем, ки ин асбоб асбобест, ки махсусан барои зерҳои рошро бо вай сӯроҳ карда ҷӯйро вайрон кардан созондаанд. Мо барои фахмидаи ин ки ин асбобро кӣ созондааст, вайро ба оҳангарон нишон додем. Саттор оҳангар гуфт:

— Ин асбобро аз ман Нӯъмонзода «оташков мекунам» гуфта созонда гирифта буд...

Кулмурад пас аз нафаси худро рост гирифта илова кард:

— Рафиқон! Ҷунон ки аз ҳаман ин далелҳо маълум шуд, нӯги риштаи ҷиноят рафта ба домани Нӯъмонзода пайванд ёфт.

Вақте ки Кулмурад сухани худро тамом карда нишаста буд, тергавчи аз ҷон худ хеста аз портфели худ як қоғазро бароварда, баъди он қоғазро аз назараш гузаронидан, аз аҳли маҷлис:

— Нӯъмонзода кист? — гуфта пурсид.

Дар вақте ки мардум кӣ будани Нӯъмонзоларо муайян карда натавониста аз якдигарашон пичиррос зада мепурсиданд, як мӯйсифед аз ҷониб хест ва Ҳам-

дам-Фӯрмаро, ки муши мурда барин ба замин фарш шуда нишаста буд, нишон дода:

— Номи падари ҳамин чавон, ки дар вақтҳои охир «Ҳамдам-Фӯрма» гӯён ном бардошта гаштааст, Нӯъмон буд ва худӣ ин Нӯъмонзода мешавад-дия,— гуфт.

— Ҳамдам Нӯъмонзода, ки бо номи «Ҳамдам-Фӯрма» машҳур шудааст, ба сифати чинояткори колхоз дастгир карда шуда, дар зери ниғадории милиционерҳо ба ҳабсхона фиристода мешавад,— гуфт тергавҷӣ.

Аҳли маҷлис бо ин хабарӣ ногаҳонӣ ба ҳаяҷон ва қунбиш омада, ҳар нигоҳашонро як тир карда ба тарафи Ҳамдам-Фӯрма дӯхтанд.

— Ман кайҳо, дар вақти замин ҳамворкунӣ гуфта будам, ки аз дасти ин тӯтибурут ғайр аз вайронкорӣ дигар коре намебарояд; оқибат гуфтаҳои ман рост баромад,— гуфта Нормурод фаръёд кашид.

Ҳамдам-Фӯрма, ки аз ғояти ҳайронӣ ва бемадорӣ бо ёрии милиционерҳо ба зӯр аз чояш мехест, бо навмедӣ ва ҳавли чон чун сағи дар обмӯрӣ дармонда:

— Ғулумони бадрағ ва ятимони тушнапурзӯр, ки бо ошу нони мо зиндагонӣ мекарданд, оқибат ба сари мо об рехтанд,— гӯён ғур-ғур мекард.

— Ғулумон, ятимон, ҷӯпонон ва дехқонони меҳнаткаш, ки бо роҳбарии партиаи коммунистӣ ва Ҳукумати Шӯроӣ як шудаанд, ба сари бойҳо ва кулакҳо обрехта бошанд, ба сари оқимондаҳои онҳо оташ хоҳанд даргиронид,— гуфт дар ҷавоби ӯ Эргаш писари Бобоғулом, ки номи аслии падараш Раҳимдод буда лақабаш Неқадам буд.

— Зинда бод ҳақиқат, ки бо роҳбарии партиа ба ҷон худ қарор гирифт!— гуфтани Фотима маҷлисро тамоман бар по хезонда ба ҷӯшу хурӯш овард:

— Зинда бод партиаи коммунистӣ, ки моро бо роҳи Ленин ба сӯи ғалабаҳои коммунизм мебарад!

— Урра! Урра! Урра!— гӯён аз ҳаман даҳонҳо баробар садо баромада, тирезаҳои ҷойхонаи сурхро ба ларза овард.

Аммо дар ин чо аз ду кас асари ҳаракат ҳеч на-
моён намешуд: яке аз инҳо Кутбия буд, ки ранги рӯ-
яш монанди ранги мурда гардида мадҳушвор бар рӯи
замин ғалтида буд; дигаре Ҳасан писари Эргаш буд,
ки монанди қаҳрамонони голиби хунсард, ки аз ғала-
баи худ саргаранг намешаванд, дастҳояшро ба кисаи
пальтояш тикконда табассумкунон дар миёнаи чой-
хона рост меистод.

- ¹ *«Ғуломон»* — нависанда ин романи худро дар солҳои 1932 — 1934 таълиф намудааст, ки дар соли 1934 ба забони ўзбекӣ, дар солҳои 1935 — 1949 ба забони тоҷикӣ нашр гардида буд. Дар соли 1936 баъзе бобҳои ин асар ба шакли китобчаҳои алоҳида бо унвони «Ғуломтозӣ» ва «Ғуломфурӯшӣ» чоп шуда буд. «Ғуломон» ба забони халқҳои СССР ва инчунин ба забони бисёр халқҳои дигари ҷаҳон тарҷима ва нашр карда шудааст.
- ² *Қовға* — зарфи обкашӣ.
- ³ *Мисвок* — ҷубҷан маҳсусе, ки ба ҷои лифи дандоншӯӣ истифода мешуд.
- ⁴ *Саллаи маҳрутишакл* — яъне саллае, ки ба шакли каллақанд баста мешуд.
- ⁵ *Ғозӣ* — дар истилоҳи динӣ: фидои ҷангҳои роҳи дин.
- ⁶ *Вирду аврод* — дуохонӣ, зикр.
- ⁷ *Хизру Ильёс* — номи ду пайғамбари афсонавӣ, ки ба онҳо зиндагии ҷовид ва дастгирии мусулмонон нисбат дода мешавад.
- ⁸ *Чоръёр* — яъне чор халифани пайғамбари мусулмонон — Абӯбакр, Умар, Усмон, Алӣ.
- ⁹ *Шоҳи Мардон* — лақаби Алӣ аст, ки домоди пайғамбар Мухаммад буд.
- ¹⁰ *Тул* — мавсими зондани ғўсфандон.

- 11 *Сунна* — аҳли яке аз мазҳабҳои ислом.
- 12 *Шиа* — ин ҳам яке аз мазҳабҳои дини ислом аст.
- 13 *Панҷ тани оли аҳо* — яъне панҷ касе (Мухаммад, Алӣ, Фоти-
ма, Ҳасан ва Ҳусейн), ки аз рӯи ақидан аҳли мазҳаби шиа ба
худо наздик ҳисоб мешаванд.
- 14 *Дувоздаҳ имом* — дувоздаҳ тан аз имомҳои мусулмонон, ки на-
хустинашон Алӣ ва охиринашон Маҳдӣ ҳисоб мешавад.
- 15 *Алвадзу биллоҳ* — яъне «паноҳ металабам аз худо».
- 16 *Уба* — бошишгоҳи бодиянишинон, работи онҳо.
- 17 *Соврин* — тӯҳфа, раҳовард.
- 18 *Наҳоракхонаи арк* — бому дарвозаҳои арки амир.
- 19 *Ерлик (ярлик)* — фармони подшоҳӣ дар бораи таъин кардани
касе ба коре.
- 20 *Тахталул* — пули (хўпруки) тахтагӣ, ки дар болон хандаки
назди дарвозаи арк барои даромадан ба он сохта шуд буд.
- 21 *Бозори ресмон* — дар Бухорои амирӣ киноя аз ҷои маҳсуси
ката ва бадорқашини одамон.
- 22 *Амир Абдулаҳад*, ки шоир буд, мазмуни аз тарафи калбача-
гон бо занбар бардошта бурда шудани ҷасади душманони кун-
ташудаашро дар як байти худ даровардааст ва дар он байт
ба калбачагони мурдакани изҳори муҳаббат карда аз онҳо ёр
хостааст. Ба ҳамин муносибат мардуми Бухоро ба ин калба-
чагон «бойбачагони ҷаноби олий» ном долаанд. (Эҷоди нав-
санда дар «Ёддоштҳо», қисмҳои I—II, 1964, сах. 332).
- 23 *Тӯ ҷоб* — яке аз таҳриротҳои ҷазоҳое, ки амир ба «гунаҳ-
гори» ҳукм мекард. Дар моҳи апрели соли 1917 С. Айни ин
аз тарафи амир ба ин ҷазо ҷазо карда шудааст, ки тафсиلى
сиро муаллиф дар «Мухтасари тарҷимаи холи худам» нави-
стааст (Ниг. «Ҷудайёт», ҷ. I, сах. 82 — 84).
- 24 *Қушбесӣ* — нахуствазир амирро мегуфтанд, ки ӯ ба корҳои
дохилӣ ва хориҷӣ аморат ҷавобгар буд.
- 25 *Саломнома* — қабулгоҳи амир.
- 26 *Раджадон* — асосгузори сулолаи амирони манғит аст, ки дар
солҳои 1755 — 1758 дар Бухоро ҳукмронӣ кардааст.
- 27 *Эшиқмуродӣ* — саркардаи дарбондон дарбон амир.

- ²⁷ *Мушӣ* — амалдоре, ки ба сифати котиб дар идораи мактуботи дарбор кор мекард.
- ²⁸ *Удайчӣ* — амалдоре, ки дар кӯчаҳо пеш-пешӣ амир дуоғӯён рафта роҳ мекушод.
- ²⁹ *Шугавул* — амалдоре, ки вазифааш тақрибан монанди вазифаи удайчӣ буд.
- ³⁰ *Абдураҳимбой* — ҳамчун шахси таърихӣ реалӣ дар «Еддоштхо» ном бурда шудааст.
Ниг. «Еддоштхо», қисмҳои I — II, 1954, саҳ. 15.
- ³¹ *Ялама* — даҳанияла.
- ³² *Мизон* — моҳи ҳафтӯми соли шамсӣ, ки аз 21 сентябрь сар мешавад.
- ³³ *Ҳамал* — моҳи якӯми соли шамсӣ, ки аз 21 моҳи март сар мешавад.
- ³⁴ *Як ман* — 8 пуд (128 кг.)
- ³⁵ *Закот* — навъе аз андозҳои бисёрӣ ҳукумати амирӣ, ки аз молҳои фуқаро гирифта мешуд.
- ³⁶ *Оқлошишо* — мардуми Осиёи Миёна императори Россияро ҳамин тавр меномиданд.
- ³⁷ *Мазҳаби Имоми Аъзам* — яке аз шӯъбаҳои мазҳаби сунӣ, ки онро ханафӣ ҳам меноманд.
- ³⁸ *Шаҷара* — ҳуҷҷати наслу насаб, ки аз қадом сарнасл сар шудани аҷдоду авлоди касеро ифода мекунад.
- ³⁹ *Ривоятмаҳзар* — иҷозатнома ва фатвои хаттӣ, ки аз тарафи муфтий ва қозӣ дода мешуд.
- ⁴⁰ *Аълам* — номи мансаби расмӣ калонтарини муллоҳо буд. Одатан муллоҳо барои ҳалли ихтилофи байни худашон ба аълам муроҷиат мекарданд.
- ⁴¹ *Қалъачӣ* — савдогаре, ки ба шаҳрҳои калон барои тиҷорат рафта меомад.
- ⁴² *Деҳқони тўтибурут* — чунон ки дар «Еддоштхо» қайд карда мешавад, муаллиф образи тағои худ — Қурбонниёро бо номи Рустами тўтибурут дар ин асар тасвир намудааст. Ниг. «Еддоштхо», қисмҳои I—II, 1954, саҳ. 278—290.

- ⁴⁰ *Сунбула* — моҳи шашӯми шамсӣ аст, ки аз 21 август сар мешавад.
- ⁴¹ *Раис* — дар аморати Бухоро соҳибмансабе буд, ки ба иҷрон қондаю қонуноҳои шарият ва давлат назорат мекард.
- ⁴² *Себанд* — аз ҷӯби заранги кӯҳӣ сохта мешуд, ки дарознаш се газ, гафснаш баробари каланддаста меомад ва дар се ҷояш се банди биринҷӣ мегузаришиданд. Ин силоҳ махсуси шабгардони Бухоро буд. (Эзоҳи нависанда ба «Еддоштҳо», қисмҳои III—IV, 1955, сах. 320).
- ⁴³ *Фарсах* — андозаи қадимии масофа буда, тақрибан ба 8 км баробар аст.
- ⁴⁴ *Қадоқ* — андозаи вази, ки баробари 400 грамм аст.
- ⁴⁵ *Чортоқ* — нишемангоҳи ҷӯбин, ки дар майдони бузқашӣ барои ба маъракаи партофтани буз сохта мешавад.
- ⁴⁶ *Рӯзи арасот* — дар эътиқоди аҳли дин: охират, рӯзи қиёмат.
- ⁴⁷ Мувоҳидаи байни амир Музаффар ва ҳукумати подшоҳии Россия аз 23 июни соли 1868 дар назар дошта шудааст.
- ⁴⁸ Ишора ба ислоҳоти ҳукумати подшоҳӣ дар хусуси бекор кардани ҳуқуқи қалъасозӣ (соли 1861).
- ⁴⁹ *Моҳи ақраб* — моҳи ҳафтӯми шамсӣ аст, ки аз 21 сентябрь сар мешавад.
- ⁵⁰ *Абдуҳақимбойбача* — ин шахс дар «Еддоштҳо» бо номи «Бачан мағрур» тасвир ёфтааст. Ниг. «Еддоштҳо», қисмҳои I—II, 1954, сах. 18.
- ⁵¹ *Қорсон* — косаи қалони ҷӯбин.
- ⁵² *Санг* — андозаи масофа буда, як санг ба 8 км баробар аст.
- ⁵³ Образи Бобогулом ба сифати як шахси таърихӣ реалӣ дар «Еддоштҳо» низ тасвир ёфтааст. Ниг. «Еддоштҳо», қисмҳои I—II, 1954, сах. 292—293.
- ⁵⁴ *Фарсанг* — андозаи масофа буда, баробари 8 км аст.
- ⁵⁵ *Раҳимдод* — ба сифати шахси таърихӣ реалӣ дар «Еддоштҳо» тасвир карда шудааст. Ниг. «Еддоштҳо», қисмҳои I—II, 1954, сах. 292—293.
- ⁵⁶ *Рег паҳшкарда* — нависанда ин фалокати табириро дар «Еддоштҳо» батафсил баён кардааст. Ниг. «Еддоштҳо», қисмҳои I—II, 1954, сах. 31—41 («Регкӯчӣ», «Мубориза бо реги равон»).

- ⁶⁰ *Кути лоямут* — хӯрдани каме, ки одамро аз гуруснагӣ кашида мурдан нигоҳ медорад (Эзоҳи нависанда ба повести «Марги судхӯр», 1953, сах. 161).
- ⁶¹ *Таноб* — воҳиди андозаи замин буд, ки ба чорьяки гектар баробар меомад.
- ⁶² *Бобохона* — ниг. ба эзоҳи нависанда ба хамин асар, сах. 153.
- ⁶³ *Эргаш* — ҳамчун шахси таърихӣ-реалӣ дар «Еддоштҳо» тасвир ёфтааст. Ниг. «Еддоштҳо», қисмҳои I—II, 1954, сах. 18.
- ⁶⁴ *Чугулӣ* — фитнагарӣ, хабаркашӣ.
- ⁶⁵ *Посира* — як қитъаи хурди киштзори асосӣ, ки ба тариқи ҳадъя ба ягон кас баҳшида кишта шуда бошад.
- ⁶⁶ *Мулло Наврӯз* — чун шахси таърихӣ реалӣ дар «Еддоштҳо» ном бурда шудааст. Ниг. «Еддоштҳо», қисмҳои I—II, 1954, сах. 195.
- ⁶⁷ *Сабча* — харбузаи норасида.
- ⁶⁸ *Пайкол* — як қитъаи замин кишт.
- ⁶⁹ *Қизъя* — дар замони ҳукумати амири андози махсусе буд, ки аз одамони ғайри мусулмон гирифта мешуд.
- ⁷⁰ *Иҷорадори даҳъякҷӣ* — касе, ки аз тарафи даҳъякҷӣ барои маъфияти худ ҳам кардани андозро ба ӯҳда мегирифт.
- ⁷¹ *Вақф* — дар лугат ба маънии водоштан ва вогузоштан аст. Ғайр аз ин мулкхоро ба фондан касе ё ягон муассиса вогузоштан аст. Масалан, дар замонҳои пеш молу мулки касони бемеросхӯр ба хонақоҳ, мадраса ё масҷидҳои калон вақф карда мешуд. Даромадҳои чунин мулкҳои вақф мебоист ба фондан талабаҳо, камбағалон, дармондагон харҷ карда мешуданд. Аммо дар амал даромади ин мулкҳо ба коми як тӯда амалдорон ва рӯҳониёни муфтхӯр мерафт.
- ⁷² *Кулоҳи чортарк* — кулоҳи чорғӯшани дарозрӯяе буд, ки ба ҳар каландар аз тарафи пири каландарон дода мешуд.
- ⁷³ *Мутавааллӣ* — мудирӣ хоҷагии мадраса.
- ⁷⁴ *Сангсор* — яке аз ҷазоҳои мудҳиши даврани амири буд, ки шахси «гунаҳгор»-ро бо фатвои аҳли шарият ба ҷохчае то миён ғӯронда ва ё ба болои уштуре баста, бо сангҳо зада мекуштанд.

⁷⁵ *Ҷадид* — тарафдори ҳаракати буржуазии миллатчигӣ, ки бо номи «ҷадидизм» машҳур аст. Ҷадидҳо барои манфиати буржуазияи маҳаллӣ ислоҳи баъзе ҷиҳатҳои тартиботи феодалиро талаб мекарданд. Онҳо дар зери ниқоби иттиҳоди миллӣ ғояҳои ирриҷонии пантуркистиро таблиғ намуда, амалиёти зиддиреволуционӣ мебарданд. Аммо амир ва амалдорони ӯ ҳар касеро, ки андаке ҳам бошад, фикри демократӣ ё майли ягон навигарӣ дошта бошад, «ҷадид» номида ҷазо меоданд.

Дар муайян кардани кӣ будани ҷадидон то ҷӣ андоза аҳмақона рафтор кардани одамони амир дар «Ҷаллодони Бухоро» тасвир ёфтааст. Ниг. Куллиёт, ҷ. I, саҳ. 105.

⁷⁶ *Ҳоҷӣ Иқром* — аз мударрисони равшанфикри Бухорои давраи амирӣ аст, ки муаллиф ӯро дар «Еддоштҳо» ба некӣ ёд карда, мегӯяд: «Домулло ҳоҷӣ Иқром беҳтарини устодони ман буд ва ман ҳар чизе, ки дар мадрасаҳои Бухоро аз дарсҳои расмӣ омӯхтаам, аз он кас омӯхта будам». Ниг. «Еддоштҳо», қисмҳои III—IV, 1955, саҳ. 530.

⁷⁷ *Мирзо Саҳбо бӣ* — Мирзо Хантӣ Саҳбо (дар соли 1918 аз тарафи амир кушта шудааст) чанд гоҳ дар дарбори амир мансабҳои намоеборо ишғол мекард, вале азбаски руҳи опозиционӣ дошт, дар охир бо найранге аз Бухоро берун фиристода шуда, яъне ба Қабодиён бадарға карда шуда, дар он ҷо ба як сурати ваҳшиёна қатл карда шуд.

⁷⁸ *Ҳукумати нав* — дар ин ҷо ҳукумати муваққатӣ, ки пас аз револуцияи Февралӣ соли 1917 таъсис ёфта буд, дар назар дошта шудааст.

⁷⁹ Дар ин ҷо ҷанги якӯми ҷаҳон (1914—1918) дар назар дошта шудааст.

⁸⁰ *Консули император* — раиси «Агентии сиёсии императории Россия». Ин агентӣ соли 1885 дар Бухора (дар Когони ҳозира) аз тарафи ҳукумати подшоҳӣ ташкил шуда буд. Ин агентӣ дар байни Петербург ва генерал-губернатории Туркистон, аз як тараф, ва аморати Бухоро, аз тарафи дигар, идорае буд, ки масъалаи робитаҳои сиёсӣ ва иқтисодиро ҳал мекард.

⁸¹ *Мирзо Назрулло* — писари домулло Иқром ном яке аз мударрисони равшанфикри Бухоро мебошад, ки ба сабаби назари нек доштаниаш инсбат ба одамони маърифатпарвар дар моҳи апрели соли 1917 бо гуноҳи «ҷадидӣ» 75 ҷуб зада кушта шуда буд. (Ниг. С. Айний, «Материалҳои доир ба таърихи ниқилоби Бухоро», саҳ. 183—188; Куллиёт, ҷ. I, саҳ. 73, 82—87).

⁸² *Қарача* — дар истилоҳи замонҳои кӯҳна: ғайри хоҷа, касе, ки аз зоти хоҷагон набошад.

⁸³ *Тӯқсоба* — (тӯқсабо) амалдори дарбори амир, ки вазифаи байроқдориро адо мекард.

- 84 *Ситорамаҷхоса* — номи деҳаест дар наздикии Бухоро, ки чорбоғи амир ва қасре бо ҳамин ном дар он ҷо воқеъ буд.
- 85 *Чавонан* — муаллиф дар ин ҷо ҷадидхоро дар назар дорад, ки онхоро «чавонбухоронён» ҳам меномиданд.
- 86 *Кавға* — зарфи чармини обкашӣ.
- 87 *Хуррият талаб кардаанд...* Ишора ба намоиши ҷадидон дар ҷавоби фармони ислохоти амир аз 7 апрели соли 1917.
- 88 *«Хуррият»* — ба манифести амир, ки 7-ӯми апрели соли 1917 дар боран ҷорӣ намудани ислохот дар аморати Бухоро эълон карда шуда буд, ҷадидон ва қасони аз паси онҳо гумроҳшуда ҳамин тавр ном дода буданд. «Хуррият» дар асл ба маънои озодӣ аст. Аммо ҷӣ тавре ки С. Айнӣ дар тарҷимаи ҳоли худ навиштааст, дар охир ҷӣ будани ваъдаҳои хушкӣ амир ва «хуррият» ба ҳама маълум шуд. Ниг. «Куллиёт», ҷ. I, сах. 78—83.
- 89 *«Оқ ӯйлӣ»* қардан — ба таври маҷбурий кӯчонидан.
- 90 *Обхонаи арк* — номи зиндони амир, ки дар арки Бухоро воқеъ буд. 8 апрели соли 1917 С. Айнӣ аз тарафи амир ҳабс карда шуда, ба «Обхона» андохта шуда буд, ки ин ҳодисаро муаллиф дар «Мухтасари тарҷимаи ҳоли худам» ва дар «Дохунда» батафсил нақд намудааст.
- 91 *Олимхон* — охирин намояндаи сулолаи манғитиён аст, ки дар Бухоро аз соли 1910 то соли 1920 ҳукмронӣ кардааст.
- 92 Нотиқ гӯё барои «ба ҳама фаҳмо» шудани нутқаш Россияро бо лаҳҷаи мардуми авом, «Расӣ» меномад. Вагарна он вақтҳо ҳам дар хондан ва ҳам дар навишти одамони бомаърифат бештар калимаи «Русия» маъмул буд. (Эзоҳи муҳаррир).
- 93 *Семинария* — дар Россияи пеш аз революция мактаби миёнаи махсус буда, ҳодимони дин ва ё муаллимони тайёр мекард. Ниг. «Куллиёт» ҷ. I, сах. 77—82. «Дохунда», Сталинобод, 1949, сах. 237—291.
- 94 *Ғарғара* — як олати қатлқуний, ки дар ҳабсхонаи арки Бухоро дар замони амир Олимхон расм гардида буд. Тасвири ғарғара ва ба воситаи он қатл қардани маҳбусон дар «Ҷаллодони Бухоро» тасвир ёфтааст. Ниг. С. Айнӣ, сах. 109.
- 95 Ин ҷанг бо номи «Воқеаи Колесов» машҳур аст, ки онро навишанда дар «Мухтасари тарҷимаи ҳоли худам» бо тафсил нақд мекунад. Ниг. С. Айнӣ. Куллиёт, ҷ. I, сах. 91.
- 96 *Бобо Тоҳири лурӣ* — яке аз шоирони аввалҳои асри XI, ки бо дубайтаҳо ва рубоӣҳои худ машҳур аст.

- ⁹⁷ *Ҳоҷӣ Сироҷиддини соқтарегӣ* — бародари хурди нависанда.
- ⁹⁸ *Вофурӯи* — чаллоб, дӯкандоре, ки маҳсулоти касибанро як лухт харида гирифта, ба харидорон бо нархи зиёдтар, яъне бо фондааш мефурӯхт.
- ⁹⁹ *Элнавкар* — навкароне, ки аз деҳот ба хизмати сарбозӣ чамъ карда мешудаанд.
- ¹⁰⁰ *Юзбошӣ* — саркардаи сад нафар сипоҳӣ дар лашкари амирон.
- ¹⁰¹ *Контрибуция* — аслам товони ҷанг аст. Дар ин ҷо ба маънии товон гирифтани аз бойҳо ва амалдорон омадааст.
- ¹⁰² *Еғӣ* — саркаш, исьёнкор.
- ¹⁰³ *Рустами Ашкӣ* — шахси таърихӣ реалӣ буда, образи он дар «Еддоштҳо» тасвир ёфтааст. Ниг. «Еддоштҳо», қисмҳои III—IV, 1955, сах. 396—400, 476—482.
- ¹⁰⁴ *Оғолиқ* — унвони махсусе буд, ки дар баъзе вилоятҳои аморати Бухоро ба вакилони ҳоким дода мешуд.
- ¹⁰⁵ *Муфтӣ Маҳмудхӯҷаи Беҳбудӣ* — яке аз ҷалидонии мутаассиб буд, ки дар охириҳои моҳи апрели соли 1919, ҳангоми гузашта истодан аз музофоти Қаршӣ бо ду нафар ҳамроҳонаш (Мулло Мардонкул ва Муҳаммадкул) аз тарафи тағони амир — Саидбек ва одамони ӯ кушта шудааст.
- ¹⁰⁶ *Доғду* — маккор, фиребгар, қаллоб.
- ¹⁰⁷ *Даҳбошӣ* — саркардаи даҳ сипоҳӣ.
- ¹⁰⁸ *Чурағосӣ* — сардори аскарӣ хоссан амир.
- ¹⁰⁹ *Беморони истисқоӣ* — гирифторони беморни обхӯра.
- ¹¹⁰ *Мирохур* — амалдоре, ки вазифаи сардорни сансонӣ дарборро адо мекард.
- ¹¹¹ *Анварпоишо* — вазири собиқи ҳарбии Туркия, ки дар давраи муборизаи озодихонии миллӣ халқи турк бо роҳбарии Қамолпоишо, чун хонини ватан аз мамлакати худ роида шуда, дар соли 1920 бо ниқоби намояндаи съезди халқҳои Шарқ ба РСФСР омад. Ӯ ҳамчун ғумоштаи имперализми Англия ба Республикаи Халқии Советии-Бухоро роҳ ёфта, қувваҳои ҷиддиреволуционӣ — босмачиёро дар атрофи худ гирд оварда, ба муқобили Ҳокимияти Советӣ мечангид. 4 августи соли 1922 ӯ дар яке аз мавзӯҳои байни Балҷувон ва Хаволинг ҳангоми ҷанг бо тирӣ аскарони сурх ва фидоён кушта шуд.

- ¹¹² *Хатиб* — муллое, ки дар намози ҷумъа хутба мехонд, ё дар ҷамъомадҳо ваъз мегуфт.
- ¹¹³ *Муҷоҳиди фиссабишллоҳ* — «чангунандан дар роҳи худо» гуфтаи аст.
- ¹¹⁴ *Афандӣ* — калиман туркӣ буда, ба маънии «ҷаноиб» аст. Дар Осиёи Миёна дар мурочиат ба одами мӯхтарам истеъмом кардани ин калимаро дар ҳамон солҳо ҷалдидони пантуркист чорӣ карда буданд. Дар забони ҳозираи тоҷикӣ «Афандӣ» фақат ба сифати лақаби Мулло Насриддини машҳур кор фармуда мешавад. (Эзоҳи муҳаррир).
- ¹¹⁵ *Муҳиддинхӯча* — ниг. ба эзоҳи нависанда дар ҳамин асар, сах. 394.
- ¹¹⁶ *Халтаи буктерӣ* — халтаи хӯрокворӣ. •
- ¹¹⁷ *Такламоҷӣ* — дар истилоҳи мӯзадӯзон касе, ки ба мӯзан кӯҳна тағ ва рӯй мебандад.
- ¹¹⁸ *Маҳр* — пул ва моле, ки аз тарафи домодшаванда ба тарафи арӯс дода мешуд.
- ¹¹⁹ *Ҳоҷа Аҳрор* (1400 — 1490) — яке аз мулкдорони калон ва мутаассибтарини намоишдан тасаввуф буд дар асри XV.
- ¹²⁰ *Нависанда дар хусуси аз нав обод шуда, ба боғу бӯстон табдил ёфтани қашқорҳои рӯди Ҷилвои пас аз революцияи Октябр, дар соли 1927 бо уивони «Сувоқар ё ки Ҷилвои рӯд» ба забони ўзбекӣ очерке ҳам навиштааст. Ниг. журнали «Маориф ва ўқутғучи», 1927, № 1—2, сах. 32—33.*
- ¹²¹ *Тахтавар* — банди тахтагин.
- ¹²² *Васиқан талбис* — васиқан қалбаки ва сохта.
- ¹²³ *Брмак* — аванс, пуле, ки ба ҳисоби музди кори касиб ё маҳсули деҳқон пешакӣ дода мешуд.
- ¹²⁴ *Тафсилоти ба василаи қарадоркунии замини деҳқониро ба дастӣ худ даровардани судхӯрҳо дар повести «Марги судхӯр» дода шудааст. Ниг. С. Айни, «Марги судхӯр», 1953, сах. 99—139.*
- ¹²⁵ *Лут* — дар ақидан аҳли дин яке аз пайгамбарони қадим буда дар Ҷазиратул-араб гузоштааст ва қавмаш бинобар бадкирдори худ гӯё ба коми замин фуру рафта будааст.
- ¹²⁶ *Хари доҷҷол* — дар ақидан хурофотӣ харест, ки гӯё дар охири дунё аз зери замин мебарояд ва пайдо шудани он аломати қиёмат мебошад.

- 127 *Шуг* — афсона ва ё масал.
- 128 *Пахтаи ликтер* — пахтаи чигиташ бо машина тоза кардашуда.
- 129 «*Фурма*» аслан шакли вайроншудан калиман «*Форма*» буда, дар гуфтугӯи мардуми оддӣ, вақте ки ба номе ҳамроҳ карда мешавад, олуфта ва ба орову торои худ бисёр машғулшаванда будани соҳиби он номро ифода мекунад. Дар ин маънӣ баъзан «*фасон*», чунончи «*Зокир-Фасон*» ҳам мегӯянд.
- 130 *Гина-гина* — хиния, давои вараҷа.
- 131 *Қавсоб ва чиллаоб* — дар истилоҳи деҳқонон ва боғбонон обе, ки дар моҳи қавс (ноябрь-декабрь) ва чиллаи зимистон ба замини кишт ва тоқзор дода мешавад.
- 132 *Гирьёнқазоқ* — номи як оҳанги «*Шашмақом*» аст, ки ба шӯъбаи мақоми сегоҳ тааллуқ дошта, бо унвони «*Гирья*» машхур аст.
Дар байни тоҷикон «*Гирьяи қазоқ*» ном як машке низ машхур аст, ки он ба «*Шашмақом*» дахле надорад.
- 133 *Ҷағоз* (бояд дар асл ҷағоз бошад) — полони шутур.

МУНДАРИЧА

Қисми якӯм	7
Қисми дуйӯм	147
Қисми сейӯм	192
Қисми чорӯм	318
Қисми панҷӯм	424
Эзоҳот	611

САДРИДДИН АЙНИ
ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

ТОМ III

РАБЫ

(на таджикском языке)

Рассом П. Кранцевич
Мухаррири расмҳо Т. Королёва
Мухаррири техники И. Полторац
Мусаххех Х. Аминов

Ба маъбаъ 11/VIII-1988 сувормаъ шуъ. Ба ҷонши
оммо карда шуъ 10/III-1988. Когзи 84X108^{1/2}.
Ҷузъи ҷонш 19.5. Ҷузъи ҷонши шартӣ 31,98.
Ҷузъи навирию ҳисоби 30,04. Аҳади нашр 5000.
Нарҳаш 9 с. 80 т. Суворнома № 5037.

Сталкинобод, Комбинати полиграфия
Вазорати маданияти РСС Тоҷикистон